

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

*

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

Dr. SZÖTSFARKAS,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

1912

HUSZONNEGYEDIK ÉVFOLYAM.

I—X. FÜZET.

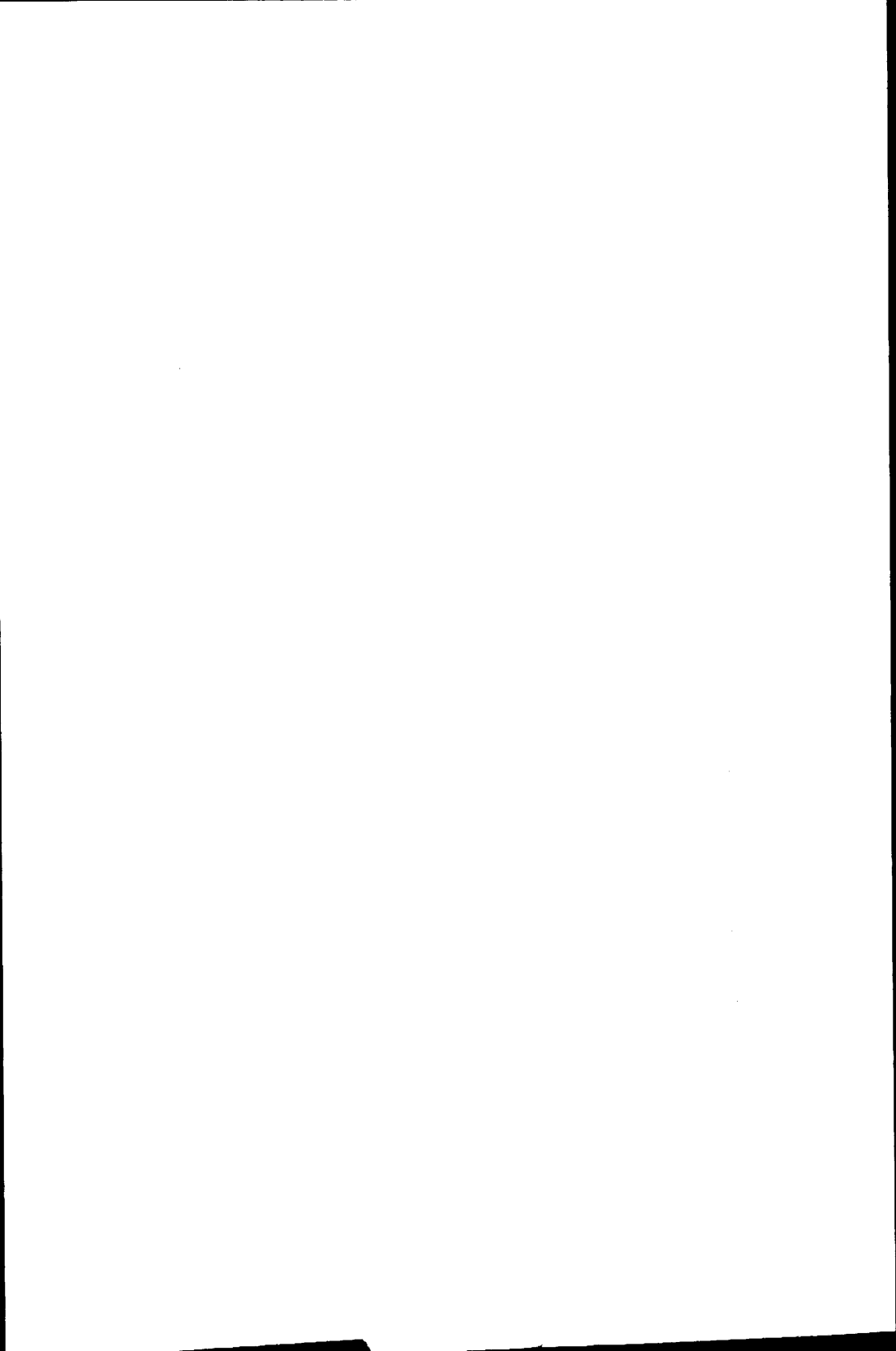
A X. FÜZETBEN A TÁRSASÁG 1912-DIKI ÉVKÖNYVE.

BUDAPEST

HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1912

TARTALOM.

I. Cikkék.

	Lap
Kazinczy vallási nézetei. <i>Dr. Kristóf György</i>	1
Pascal gondolkodása. <i>Dr. Nagy József</i>	9
Vallási ismeretek és theologia. <i>Dr. Daxer György</i>	20
Dickens. <i>Dr. Rácz Lajos</i>	65
Spanyolország vallásos költészete. <i>Dr. Zsoldos Benő</i>	74
Carlyle hős papjai. <i>Dr. Szlávik Mátyás</i>	88
A modernizmus kérdéséhez. <i>Dr. Zsilinszky Mihály</i>	129
Az 1848—49. évi szabadságharc és a sárospataki főiskola. <i>Ellend József</i>	143
Gyöngyösy István tanuló pályája. <i>Dr. Gyöngyösy László</i>	168
Magyar István és Báthory Erzsébet. <i>Payr Sándor</i>	185
Sárospataki főiskolánk a szabadságharc után. <i>Ellend József</i>	204
A Baranyayokról. <i>Dr. Gyöngyösi László</i>	218
A német kultúrharc előzményei. <i>Dr. Föttevényi Nagy Olivér</i>	223
Debreceni egyetem és debreceni főiskola. <i>Dr. Szöts Farkas</i>	257
Sárospataki főiskolánk a szabadságharc után. <i>Ellend József</i>	267
A lázadó Gyöngyösy István. <i>Gyöngyösy László</i>	282
Még egyszer a kath. autonómiáról és a papi vagyonról. <i>Dr. Zsilinszky Mihály</i>	321
Ráday Pál. <i>Pruzsinszky Pál</i>	355
Sárospataki főiskolánk küzdelmei. <i>Ellend József</i>	368
Gyöngyösy István a vallás ügyéről. <i>Gyöngyösy László</i>	381
La Hongrie Calviniste. <i>Révész Imre (I.)</i>	405
A német protestáns keresztyénség életéből. <i>B. Pap István</i>	418
Sárospataki főiskolánk küzdelmei. <i>Ellend József</i>	425
Gyöngyösy István halála. <i>Gyöngyösy László</i>	437
A német tudomány rólunk. <i>Dr. Gyöngyösy László</i>	469
Az abaúji kánonokról. <i>Révész Kálmán</i>	483
La Hongrie Calviniste. <i>Révész Imre (II.)</i>	483
Sárospataki főiskolánk belső élete a szabadságharc után. <i>Ellend József</i>	501

IV

	Lap
Megnyitó beszéd. <i>Dr. Zsilinszky Mihály</i>	545
Újabbkori áramlatok. <i>Dr. Pruzsinszky Pál</i>	554
Egyetemes államosítás. <i>Nagy István</i>	564, 626
A keresztyén világnézet és a magyar sajtó. <i>Sebestyén Jenő</i>	572
A legújabb vallástörténeti kongresszusok. <i>Dr. Szilávik Mátyás</i>	609
Elnökválasztás az Egyesült-Államokban. <i>Harsányi Sándor</i>	616
Egy régi utazó rólunk. <i>Balogh Elemér</i>	634

II. Belföldi szemle.

Pázmány Péter levelei. <i>Dr. Thury Étele</i>	85
Erdélyi történelmi források. <i>Pokoly József</i>	94
A szabadkőművesség titkai. <i>Kontra Aladár</i>	167
Pázmány Péter vallásügyi emlékirata. <i>Révész Kálmán</i>	292
La Hongrie Calviniste. <i>Dr. Veress István</i>	584
Az abaúji kánonokról. <i>Zoványi Jenő</i>	590
A Felföldi kánonok. <i>Mokos Gyula</i>	651
Nyilatkozat. <i>Révész Kálmán</i>	659

III. Külföldi szemle.

Külföldi egyházi élet. <i>p. f.</i>	42
Az amerikai református egyház. <i>Harsányi Sándor</i>	98
Harnack legújabb dolgozatai. <i>V—n.</i>	173
Néhány adat a német protestantizmus köréből. <i>B. Pap István</i>	232
Amerika vallásossága. <i>V. s.</i>	296
Rousseau. <i>J. J. Dr. Rácz Lajos</i>	392
Az állam és egyház szétválasztása Walesben. <i>V. S.</i>	442
Az angol bibliaterjesztő-társaság beszámolója	446
Az angol „Fekete Bertalan”-nap	450
Booth tábornok halála. <i>V. S.</i>	518
A leydeni vallástörténeti kongresszus	527
Németország és a jezsuiták. — <i>v.</i>	592
Az új angol házasságjogi javaslat. <i>V. S.</i>	660
A bethlehemi éj bibliai ábrázolatai. <i>V. S.</i>	668

IV. Irodalmi szemle.

Pongrácz József: Az efézusi levél. <i>cz. s.</i>	52
Schmitt Jenő Henrik: Három előadása. <i>Dr. Szelényi Ödön</i>	55
Andersen: Az én életem meséje. <i>Dr. Szelényi Ödön</i>	57
Neue Kirchliche Zeitschrift. <i>Dr. Dacser György</i>	58
Arens, Alfred: Lebensanschauungen etc. <i>Dr. Szelényi Ödön</i>	61
Adler, G.: Stirners anarch. Socialtheorie. <i>Sz. M.</i>	63
Varga Zsigmond: Vallásos világnézet és történetkutatás. <i>Sz. M.</i>	110

	Lap
Dr. Bartók György : Az erkölcsi érték filozófiája. <i>Dr. Szelényi Ödön</i>	112
Fejes Áron : Az akaratszabadság problémája. <i>Dr. Szelényi Ödön</i>	115
Kozári Gyula : Emberi okmányok. <i>Dr. Szelényi Ödön</i>	115
Prohászka Ottokár : A karácsonyi békeség. <i>Sz. M.</i>	117
Ostwald : A tudomány. <i>Dr. Kristóf György</i>	118
Dr. Paul Weber : Kunst und Religion. <i>Dr. Szelényi Ödön</i>	120
Schmid V. : Der Kampf um die Religion. <i>Sz. M.</i>	122
Stein : Nord und Süd. <i>Sz. M.</i>	124
Valeton J. P. : Gott und Mensch. <i>Sz. M.</i>	127
Gyenge János : A francia szeparáció története. <i>V. F.</i>	179
Weinel H. : Biblische Theologie des Neuen Testaments. <i>Sz. M.</i>	182
Dr. Eröss Lajos : Református hittudomány <i>V. F.</i>	240
Ágoston Sándor : Vasárnap délután. <i>s—s.</i>	243
Dr. Ecsedi István : Karacs Ferenc térképmező élete és művei. <i>S. Szabó József</i>	246
Rogge Bernhard : Das Evangelium in der Verfolgung. <i>Borsos István</i>	249
Delitzsch Fr. : Ernste fragen. <i>Sz. M.</i>	251
Auer H. : Carl Hilty : Blätter zur Geschichte seines Lebens und Wirkens. <i>Sz. M.</i>	253
Dr. Tschackert Pál : Rövid tanulmányi kalauz hittanhallgatók részére. <i>Dr. Sz. F.</i>	300
Dr. Loesche György : Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országokban. <i>Révész Imre</i>	304
Magyari István : Az országokban való sok romlásoknak okairól. <i>Böngésző</i>	310
Nuntiaturreporte aus Deutschland. <i>Dr. Lencz Géza</i>	315
Dr. Gál Kelemen : Újabb irányok a pedagógiában. <i>Sz. M.</i>	318
Dávid Ferencz : Rövid magyarázat. <i>V. F.</i>	401
Rousseau : A szavójai vikárius hitvallása. <i>F.</i>	403
Dr. Kováts J. István : A Presbiteri Szövetség magyarországi útjá- nak és gyűléseinek emlékkönyve. <i>V.</i>	455
Gergely Antal írott munkái	456
Szelényi Ödön : Schleiermacher pedagógiája. <i>Sz. M.</i>	458
Achelis : Lehrbuch der praktischen Theologie. <i>Sz. M.</i>	460
Wernle : Renaissance und Reformation. <i>Sz. M.</i>	464
Erdős Károly : Az anglikán egyház ismertetése főbb vonásokban	466
Válasz a Heinrich Gusztáv helyreigazítására	467
Adolf Harnack : Neue Untersuchungen zur Apostelgeschichte u. zur Abfassungszeit der synoptischen Evangelien. <i>Daxer György</i>	530
Lic. Dr. Emil Weber : Die philosophische Scholastik des deutschen Protestantismus im Zeitalter der Orthodoxie 1907. <i>D. Dr.</i> <i>Daxer György</i>	532
Dennert E. : Die Weltanschauung des modernen Naturforschers. <i>Sz. M.</i>	535

	Lap
D. Dr. A. W. Hunzinger: Das Wunder. <i>Dr. Daxer György</i> . . .	537
Friedr. A. B. Nitzsch: Lehrbuch der evangelischen Dogmatik. <i>Dr. D. Gy.</i>	540
Seeberg R.: System der Ethik in Grundriss. <i>Sz. M.</i>	541
Dr. Gál Kelemen: Ujabb irányok a pedagógiában. <i>Dr. Szelényi Ö.</i>	542
A. v. Kirchenheim: Lehrfreiheit und Bekenntnisgebundenheit des evangelischen Geistlichen. <i>D. Gy.</i>	543
Dr. Szelényi Ödön: A vallás helyzete a jelenkor szellemi életében. <i>Sz. M.</i>	599
Tankó Béla: A XIX. század etikai válsága. <i>Dr. Szelényi Ödön</i> . . .	601
Dr. Theobald Ziegler: Das Gefühl. <i>Dr. Szelényi Ödön</i>	603
B Pap István: A belmisszió hősei	605
Kovács Sándor: Ösvény. <i>Sz. M.</i>	671
Hornyánszky Gyula: Zeller Eduard. <i>R. L.</i>	672
Bess, B.: Unsere religiösen Erzieher. <i>Dr. Szelényi Ö.</i>	674
Schmidt, H.: Philosophisches Wörterbuch. <i>Sz. M.</i>	676

V. Társulati Értesítő.

Pályázat Koszorú-füzetekre	184
Pályázat Koszorú-füzetekre	255
Felhívás a Károli-alap érdekében	256
Felhívás a Károli-alap érdekében	320

Az 1911-iki Évkönyv tartalma.

Jelentés a Társaság 1911. évi működéséről. <i>Dr. Szóts Farkas</i> . . .	3
Választmányi ülés és közgyűlés jegyzőkönyve	9
A Társaság tisztikara és választmánya	19
Számadás, vagyonkimutatás, költségvetés	20
A Társaság kiadványainak raktári jegyzéke	22

Kazinczy vallási nézetei.

Kazinczy Ferenc a magyar történetnek legjelentősebb egyéniségei közé tartozik. A magyar nyelvnek és irodalomnak újjáteremtője, vezére; egymaga korában az egész irodalmi életet jelentette. Azon sikeres törekvése által, hogy a magyar nyelvet művelté és fejletté emelve művelt és fejlődött legyen a magyar szellemi élet is minden vonatkozásban, előkészítette a Széchenyi politikai reformjait. Kazinczy nélkül nem hatott volna Széchenyi; a nyelvújítás nélkül lehetetlen volt volna a politikai megújulás.

Kazinczy tehetsége, műveltsége, érzelem- és gondolatvilága nagyon sokoldalú. Munkássága ennek megfelelően szintén nagyon különböző irányú és jellegű. Fordít antik és modern irodalmakból és pedig minden műfajból. Eredeti művei is sokfélék: az egyszerű epigrammától az érzelmes regényig vagy az eszthetikai értekezésig mindenik képviselve van. Ebben a sokféleségben azonban gyönyörűen érvényesül a szent öreg lelkének idoleuma: valamennyi műve, legyen az fordítás vagy eredeti, egy eszmei célt szolgál, a magyar nemzeti szellem csinosodását, művelődését. Jöhet idő, amikor Kazinczy irodalmi érdemei tisztán történeti értékűek lesznek. De sohasem jöhet oly kor, amelyik nem szentelne külön fejezetet a magyar művelődés történetében a széphalmi mester azon érdemeinek, melyekkel a magyar művelődést vitte előre. Mint író, már napjainkban is alig forog közkézen. De neve mindenkinek a szívében annyit jelent, hogy haladás, művelődés. A Kazinczy név immár fogalom, a művelődés után való vágyakozásnak a szimbóluma. Ezért is emlékezete mindenkor élni fog nőttön-növekedő fényben.

Pályája különben tele van érdekes eseményekkel. Az éremlyéni Bossányi-háztól a széphalmi mauzoleumig kaleideszkopszerűleg váltakozik életében a fény és az árny, a mártírság

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE

A VÁLASZTMÁNY MEGBÍZÁSÁBÓL SZERKESZTI

S Z Ó T S F A R K A S

A THEOLOGIA DOKTORA ÉS PROFESSZORA,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA

A Protestáns Szemle, mint a MPTF folyóirata, július és augusztus kivételével, minden hó 15. és 20. közt jelenik meg. Az alapító, rendező és tartólagos tagoknak tagilletményt kell fizetni. Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 K. Az előfizetési díj Bendl Henrik társasági pénztárnokhoz Budapest, IV., Deák-tér 4.) küldendő. Szerkesztőség: Kálvin tér 7, hová a kéziratok; kiadóhivatal: Aradi-utca 14., ahová a reklamációk intézendők.

BUDAPEST

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1912

TARTALOM.

I. Cikkék.

Lapszám

1. Kazinczy vallási nézetei. *dr. Kristóf György* 1
2. Pascal gondolkodása. *dr. Nagy József* 9
3. Vallási ismeretek és theologia. *dr. Daxer György* 20

II. Belföldi Szemle.

- Pázmány Péter levelei. *dr. Thury Etele* 35

III. Külföldi szemle.

- Külföldi egyházi élet. *p—f.* 42

IV. Irodalmi szemle.

1. Pongrácz József: Az efezusi levél. *cz. s.* 52
2. Schmitt Jenő Henrik: Három előadása. *dr. Szelényi Ödön* 55
3. Andersen: Az én életem meséje. *dr. Szelényi Ödön* 57
4. Neue kirchliche Zeitschrift. *dr. Daxer György* 58
5. Alfred Arens: Lebensanschauungen und pädagogische Strömungen der Gegenwart. *dr. Szelényi Ödön* 61
6. Adler G.: Stirners anarchistische Socialtheorie. *Sz. M.* 63

A Magyar Prot. Irodalmi Társaság pénztárába 1911 dec. hó 1-től dec. hó 31-ig befolyt összegek kimutatása.

1. Pártoló tagok tökebefizetése: Dunamelléki ref. egyházkerület (1000 K).

2. Alapító tagok kötelezvényei után 5%-os kamat 1911-re: Nyirvajai ref. egyház, Ibrányi ref. egyház, Nagykállói ref. egyház, Rohodi ref. egyház, Biharerecskei ref. egyház, Dévaványai ref. egyház, Gyorok ref. egyház, Erdővidéke ref. egyhm., Drégelypalánkai ref. egyhm., Alsózempléni ref. egyhm., Szabolchajdúvidéki ref. egyhm., Eperjeske ref. egyházközség, Gégény ref. egyházközség, Kék ref. egyházközség, Nyirma ref. egyházközség, Bihar-Zsadányi ref. egyház, Ceglédi ref. egyház (20 K), Balmazújvárosi ref. egyház, Orbai ref. egyház, Mészáros János Kecskemét. 1909—1910-re: Apagyi ref. egyház (12 K). 1910-re: Borossebesi ref. egyház, Felsőszabolcsi ref. papi egylet. 1912-re: Meczner József Korlát.

3. Rendes tagoktól évi 12 koronával 1911-re: Sántha Károly Bpest, Mezőberényi II. ker. ev. egyh., Takács Gyula Dunaszentgyörgy, Nagyhalászi ref. egyház, Tiszaberceli ref. egyház, Kemecei ref. egyház, Gávai ref. egyház, Nyiregyháza ref. egyház, Zalai ev. egyházmegye, Haviár Dániel Szarvas, Novák Lajos Sárospatak, Szalay Ferenc Szaporca, Klepp Péter Torzsa, Peti Lőrincz Bűrös, Zajzon János Nagyenyed, Furtai ref. egyház, Deák János Eperjes, Széles Sándor Gyúd, Antal Károly Felső-Görzsöny, Zitás Bertalan Prüggy, Kozma Andor Kőröshegy, Fábian Mihály Felsőreg, Farkas Károly Pókakeresztur (6 K),

és a fejedelmi kegy, az irodalmi gáncs és tömjén, a vagyoni romlás és népszerűség, a családi pörpatvar és a bécsi műtörténeti múzeumok, a barátság és ellenség, a lenézetés s a hirnév örökkévalóságának biztos jelei. Átélté a jozefinizmust a maga ridegségében, látta a szerzetes rendek eltörlését, részt vett az aufkláristák és Martinovichék ábrándozásaiban egész a börtönig. Ismerte a konfessziókra mítsem adó Napoleont, valamint a minden újítást bolondságnak minősítő I. Ferencet. A szent szövetség kenetes zsarnoksága és a hazai felekezeti viták első szakasza az ő élete folyásával egy időben zajlott le. Barátai és munkatársai között épp annyi a kath. főpap, mint a protestáns predikátor. Jól ismerte Kantot s érdeme szerint tudta méltatni a Kant filozófiájának jelentőségét. Ismerte az akkori filozófia művelőinek munkásságát s a XIX. század elején hatalmasan viruló racionalizmus szintén nyomokat hagyott lelkében.

Ugyan kit ne érdekelne csak ezeknek a meggondolása után is az, hogy hogyan gondolkozik Kazinczy a vallásról s a vele kapcsolatos eszmékről? Pedig hozzá kell vennünk még ezekhez azt is, hogy Kazinczy nevelése otthon a családban vallásos áhitattal volt tele, hogy jellemét a pataki kálvinista kollégium acélozta férfissá, hogy maga református volt, de felesége róm. kath. vallású, gyerekei szintén vegyes vallásúak.

Midőn Kazinczy vallási nézeteiről rövid összefoglalást adunk, elnézést kérünk a képnek egyebek mellett azon hiányért is, hogy ennek az összeállításnak nem Kazinczy vallásmennyi műve az alapja, hanem csupán azon 36 levél amelyet Sipos Pálhoz írt s amely Lipcsében 1846-ban jelent meg. Ámde ezek a levelek s Kazinczynak bennök elmondott vallási gondolatai mégis bizonyos mértékben reprezentálók. Jellemzők először azért, mert a levelek dátuma 1806—16 közé, Kazinczy érett férfi korára esnek, amikor a vallásos felfogás már régen ki szokott bontakozni a gyermeki fellengésekből, az ifjú mithoszokból, amikor vallási nézeteinket a tudás, tapasztalat tüze már megtisztította. Jellemzők azért, mert e levelekben a vallási kérdések tárgyalása nem mellékes aperçukból áll, hanem bizonyos filozófiai háttérben középponti helyet foglal el. Nevezetesen Sipos Pál, kihez Kazinczy e leveleket írta s ki előbb szászvárosi, majd pataki professzor volt s éltét mint tordosi (Hunyad m.) ref. pap végezte be, éppen filozófiai s theologiai tudományáért volt csodált személyiség nemcsak Kazinczy előtt, hanem általában a kortársak előtt is (Aranka, Döbrentei, Helmeczy, Kerekes Ábel). Kazinczy ezt írja 1814 máj. 22-én: Én valóban, édes barátom, nem győzőm áldani sorsomat, hogy

neked jutottam ismeretségedbe s hogy Te *vezérem, barátom, tanítóm és oktatóm* levél. S ez az érzelem nemcsak egyszer jut kifejezésre. Igen sok helyt olvassuk még a köszönet szavát azért, hogy a filozófia legnehezebb problémáit Sipos oly világosan megmagyarázta neki. Műveit is epochalisoknak tartja. Maga vállalkozott a kiadásra, de bizony azok a Sipos halála miatt nem jelenhettek meg, hanem kéziratban elkallódtak vagy legjobb esetben lappangnak. Tudjuk ugyan, hogy Kazinczy szívesen mondott bókokat önmagáról is, másokról is, de azt is tudjuk, hogy nézeteit egyenesen ki szokta mondani. Így e levelekben annál teljesebben fejezi ki vallásos meggyőződését, mert erre a Sipos munkássága, egyénisége mintegy felhívta.

Mondanunk sem kell, hogy bár Kazinczy öntudatos kálvinista volt ugyan, de nem volt mélységes s még kevésbé közönyös.

Egész vallásos meggyőződésére s ilyen értelmű nézeteire jellemző a következő nyilatkozata: *Szükség, hogy hitünk értelmes legyen, de az is szükség, hogy értelmünk vallásos legyen.*¹ Látni való, hogy e nyilatkozatban a protestantizmus egyik alapelve, az intellektualizmus, van hangsúlyozva egész a racionalizmusig. Azonban Kazinczy nagyon jól tudta, hogy a vallás végeredményében *hit* s mint ilyen érzelem. A religió — írja — inkább szív, mint fő dolga (5. l.). Gottheit, Freiheit, Unsterblichkeiten: a kritika ezt kitörle a tudományok sorából, de nem a szívből, a lelkiismeretből (69. l.). Nincs-e némely eset, ahol az isteni szikra (az ész) maga emlékeztet, maga kényszerít bennünket, hogy már itt kövessünk egy más vezért, mert az ő vezérsége már tovább nem tart? Azt irod, hogy *te tudod*, hogy van Isten. Azt Sipos és én nem tudjuk, de hogy van, nemcsak nem tagadjuk, de *szentül hisszük* (123. l.). Azt, hogy a hit onnan felülről jön (4. l.) a következő anekdotával magyarázza: Egy miskolci cigány utolsó betegségében kezdé érezni, hogy a feltámadást nem hiszi s még másról is kételkedett s a papot hivatá. Eljőve egyik predikátorunk s a megtérni akaró, de nem tudó cigányba kifáradott; más pap veszi lecke alá s meg a harmadik, a negyedik, végre maga a szuperitendus megyen. Már ennek nehéz volt ellentállani, megadta magát a cigány s így szólott: Nő ides pispék Uram, kend mondja, így bizony elhiszem; jobban tudhatja kend azt, de meglássa kend, Isten-Jehova ucce, semmi sem lesz belőle (4. l.).

¹ Kazinczy Ferenc levelei Sipos Pálhoz 1806—16 Lipszén. Kiadja Grunow F. W. 1846. 5. l. Mindig erre a kiadásra utalnak a zárójelbe tett lapszámok.

E nyilatkozatok lényege tehát az, hogy a vallás — hit, hite az oly dolgoknak, melyek nem láttatnak. A tudás nem hit, a hitet nem lehet tudni, csak érezni. A hit a szívben fészkel s nem az elmén sarkallik. Ezzel szemben azonban igen nyomatékosan mutat rá az intellektualizmus szükségességére.

Az elmúlt vasárnap — írja 1814 szept. 6-án — György József újhelyi predikátor egy beszédet tartta a vallás méltóságáról. Mindjárt az első punktumban megmutatá nekik, hogy a vallás neve alatt nem azt a szerencsétlen veszekedést érti, mely a XVI. sz.-ban a keresztyének közt a megszakadást csinálta és odament ki beszéde, amit Napoleon monda, hogy a vallás reprezentánsa az észnek, hogy a vallás minket közelebb kapcsol a virtushoz. Isten, Gondviselés, Halhatatlanság — ennek hite a vallás, de józan, nem miszteriumokkal felkevert tarka vallás. Képzeld mint örvendék. Templom után konzisztoriumot tartánk. Két arasznyi munkát olvastam fel a tanítás megjavítása iránt, amely nagy javallással approbáltatott. Kimutattam, mint kelljen tanítani, ne memoriter, ne, mit *soha ne értsen* a gyermek. Mint kell tanítani a vallást? Nem a törvény királyi istenét esmértesse a tanító a gyerek fejével, hanem a Jézus által hirdetett Istent, melynek nem kell semmi fény, füstölés, ornatus, toga, csak hűség, szeretet, hit. A tanulás világánál eléggé világított meggyőződés nélkül hinni sem tartozunk (86—87. l.).

Éppen abban látja a különbséget a protestantizmus és a katolicizmus között, hogy ez utóbbi az *értelem kárával* akar a szív vallása lenni. Eszthetikus ember könnyebben lesz pápista, mint aki nem eszthetikus, mert a katolikusok *értelmellen* kultusza hatalmasan hat az érzékekre, holott a protestánsoké csak értelemhez szól (4—5.). Ezt a megjegyzést Schlegel Frigyes kitérésére mondja.

Általában gúnyolja, sőt ostorozza a vallási képmutatást, bármely felekezetenél forduljon elő. A pápáról, szent Péter parázna gyermekéről megjegyzi, hogy ma is sokra akarna terjeszkedni. Én csodálom, hogy becsületes ember nem szégyelli magát pápistának neveztetni (20. l.). Mikor a tari plébános kirablását beszéli el, odaveti: Sajnálom a plébánost, nem ártott volna inkább a püspöktől elvenni (a pénzt), mert egy kath. püspök is sokat lop (46. l.). De nem kiméli a protestáns képmutatót se. Azt hittem — írja a XVI. levélben —, hogy a pápista vallás *religio obsequii*, a miénk *religio examinis*. S most látom, hogy a pápista *religio obsequii et examinis*; a protestáns vallás *religio examinis et obsequii*. Nevetséges különbség, mely közel áll egyike a másikához s mégis ez a mi

szabadvallásunk mily kevélyen nézi azt a jármat vonót. Valljuk meg, hogy a pápista vallás az, aminek vallja magát; a miénk pengeti ugyan az obsequiumot, de valahol meri és lehet, által csap a deizmus határára s felejtí az obsequiumot. Egy pápistából kálvínistává lett embernek ingerkedés nélkül tettem azt a kérdést, mi indította légyen e lépésre, illetlennek, becsületes ember karakterével összeférhetetlennek nézve azt hazudni, *hogy hiszi, amit nem hihet*. Elakadt azon kérdésemre: Hiszi-e tehát Nsd, amit a protestáns hinni tartozik. „Nem hiszem én Isten uccse!“ Mit nyere hát cserébe? (54. l.) Meltányolja Socinust s örömmel jegyzi fel az 1815 okt. 8-diki szuperintendenciális gyűlésről a püspök azon kijelentését: Én nyilván abban az értelemben vagyok protestáns, amelybe Pierre Bayle, azaz annyiban minden vallásba protestálok. Mert Isten nem kívánja, hogy én magamat bolonddá tegyem, ami volnék, ha igaznak hinném, ami nem az (119. l.).

Ámbár ezek szerint mindenütt talál hibát — hisz ez szinte természetes —, mégis büszkén vallja, hogy protestáns. Én annak, hogy Kálvín tanítványa vagyok, sok kárát vallottam — a kárt a világ értelmében vévén; de ha hitem mián oly károkat is kellene szenvednem, mint a zsidó szenved magáéért, még sem változtatnám meg (25. l.). Ne rettegje, hogy tán én cserélni akarjak, csak azt ne, minden egyebet inkább, mint a lélek meggyőződését, nem, egy ausztriai császár koronájáért sem, állhataatos vagyok, mint a jeruzsálemi zsidó s cserélni ellenkezne érzéseimmel is, mely tiszta, mint a Jézus tanítása a református előtt (54. l.). Én semmi ok által nem tudnék arra indíttatni, hogy pápista legyek (4. l.).

Különösen becsüli a protestantizmust. Ismerem én a prot. vallás szerencsáját s azt tréfából el nem játszom. Mely szerencse már csak az is, hogy a protestáns atya nevelésébe senki sem üti az orrát. Oztán azt tartom, hogy járatlan Magyarország történetében, aki nem tudja, mit teszem „*protestáns lenni*“ (25. l.). Nem felejttem, mi jót szült a protestantizmus az emberiségnek és hazánknak. Mely jó, hogy iskoláink nem úgy igazgattatnak s hogy nálunk szabad felvilágosodni, *kell felvilágosodni és lehet* (54. l.). Éppen ezért a maradiságot a protestantizmusban is elítéli (70—71. l.).

Mindez arra enged következtetni, hogy Kazinczy öntudatosan, erős meggyőződéssel vallotta magát reformátusnak anélkül, hogy a konfesszió minden betűjét hitte volna. Megbecsülte a más vallásúakat is. Hisz maga mondja, hogy bármily felekezet papjaival ismerkedett meg, mindenikkel jó barátságban élt. Türelmes volt mások vallása iránt, csak a képmutatást

ostorozta kivétel nélkül. Világosan látta a protestantizmus nagy jelentőségét s eleven hite mellett e körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy mint prezsbiter, tanácsbíró egyházi méltóságait komolyan vegye, azokon megjelenjen, sőt nem egyszer vezető és döntő szót vigyen. Buzgón járja a traktuális és szuperintendenciális gyűléseket, előadást tart a vallásos nevelés mikénjéről. Buzgó templomjáró volt, ha tudta, hogy a predikátortól tanulhat valamit. Igaz, hogy tréfásan ezt írja egy helyt: Neutrálizáltatván az idő az aequinoctium által, nincs menség a templomba járásra; télben hideg, nyárban meleg, ősszel és tavasszal pedig sár. Markfald nem lelt egyenes fát az erdőbe, melyre magát kedve lett volna felakasztani (9. l.). Ámde azt is feljegyzí, hogy szívesen járt templomba. Bécsben pl. a hulló eső elől a Szt. István-templomba megy s örömmel hallgatta a beszéd némely részét. S még ugyanaz nap elment a ref. templomba is meghallgatni Cleymant, Ausztria első predikátorát, ki ref. pap létére pápista leányt vett el s leányát is ezen a hiten nevelte. S megjegyzí, hogy „bécsi óráim közt ezen két predikáció volt a legbecsesebb“ (43. l.).

Kazinczy, noha ref. vallását semmivel sem cserélte volna fel, felveti és lehetőknek tartja a felekezetenküli állapotot is (29. l.). Csakhogy a felekezetenküliséget olyannak képzeli, mint az első keresztyénséget. Nem vallásellenesnek, hanem egy hiten, igaz hiten levőknek. S éppen ezért, bár többször hangsúlyozza, hogy a protestantizmus adta az emberiségnek a felvilágosodást, bizonyos szempontból sajnálja, hogy Luther elszakadt az egyháztól. A pápizmus, úgymond, ha Luther veszteg maradt volna, bizonyosan lehullatta volna mai napig megtartott botránkoztató szennyeit, de ingereltetve a reformátorok által, makacssá tétetett s azt is vitatta, amit különben szégyelt volna vitatni. S így háromszáz esztendő óta foly a per a kecskegyapjú felett. Ifjaink Linnék, Franklinok, Montesquieuk lehetnek volna és lettek Babelek. Hát van-e haszon belőle, nincs-e kár? (54. l.)

A *papságot*, bár nem mindeniknek volt oly képzettsége, hogy őt kielégítette volna, megbecsülte. Dec. 4-én 1814 traktuale konszisztoriumunk vala Újhelyben. Ecc.-ám nagyjai a predikátorokat úgy nézik, mint szolgálókat. Én megmondám, hogy azok nem a mi, hanem a templom szolgálái s a kettő nem mindegy — ezen összeveszünk. Rettenetes barbarizmus, de én triumfáltam (97. l.).

Leánygyermekkei kath. vallásban nevedtek, így kívánta ezt a Leopold törvénye és a *kikiáltott* filozófiájú császár rezolúciója. Mikor az újhelyi apát felszólítja őt, hogy leánya bérnálja,

vonakodik a felesége, mert értelem és érzés nélkül semmi funkciót abban, ami vallási, nem szeret tenni. Kazinczy azonban rábeszéli a feleségét az engedékenységre. „Számot vettem magammal, de hogy új lépést tegyek, hogy csudáljanak, nem teszem. Quod tibi vis, alteri ne feceris. Aztán én szeretem megmutatni, hogy karakterem való s konsequens vagyok“ (90. l.).

A halálról, az isteni gondviselésről így nyilatkozik (50. l.): Valamint a halált nem tartom bűn zsoldjának, hanem bölcsen kirendelt végnek s valamint a tölgyfa kidőlését nem tartom büntető, ostromzó munkának, hanem az alkotó valóság bölcs cselekedetének: úgy nem látom szükségét, hogy a fájdalomban elnémuljak azért, mert az az úrnak akarátja. Tünnöm kell, mert tünnöm illik s nem asszonyi nyavalygás, hanem férfiúi elcsendesedés illik az eszes emberhez (50. l.). Én a napokban halálfia voltam (14. l.). Túl vagyok ezen is s nem kell többé félnem, hogy meglátom a Styxet. A halál csak az elszakadások nián rettenetes s mert álmaink realizálatlan maradnak. Tiszta lelkiismerettel, vagy legalább olyannal, ami nincs undok tettel megmocskolva, bátran tekintünk a Rhadamantus szemébe. De elszakadni azoktól, akiket szeretünk, azt látni, hogy nincs mind megtéve, amit elvégezni szerettünk volna látni, ez a legtisztább lelket is elcsüggeszti.

A religiók sémája szerinte ez:

1. Atheizmus. Hideg a vakmerőségig, nem vallás.
2. Naturalizmus. Nem egyéb ez is, mint hideg ész s hajlékonyabb engedés a sejdítésekhez.

3. Deizmus. Eszes hit, de úgy, hogy preponderál az ész és minden protestálás mellett, valahol lehet, felejt a bibliát.

4. Protestantizmus. Bibliai és egyébféle hit és ész. Az eszet is tiszteljük, de preponderál a hit.

5. Katholicizmus. Itt a szív preponderál külsőjével és hieroglifjeivel; sok nyugalmat és sok esztelenséget ad; az okos tanító üti a lovat és szánja a jármat-vonót (57. l.). Ezzel kapcsolatban elszomorodik a protestáns istentisztelet külső ridegségen (56. l.).

Ezek a nézetek arról tanuskodnak, hogy Kazinczy elvi felfogása szabadelvű, a konfessziók keretén felül emelkedni vágyó. Vallási dolgokban minduntalan visszatér az ész és a szív antagonizmusára. Majd rideg racionalista, majd megérzékeny szentimentalista. De őszinte mindig. Őszintén ragaszkodik ref. hitéhez s ebben kész a vértanúságra is. Türelmes és inkább a béke embere, mint az ekklezsia militánsa. Rendszerez vallási felfogást, theologiai ismeretet persze nem találunk

nála. Ez természetes egy olyan, a szakismeretben kevésbé járatos XIX. sz. elejéről való férfinál, ki különben a tudománynak majd minden ágában munkálkodott anélkül, hogy bármelyikben eljutott volna a szilárd alapozás, a rendszer problémájáig.

Azonban ott is, ahol a pozitív konfessziók tételével ellenkezik felfogása, nem azért van, hogy rontson, hanem, hogy építsen. A vallással kapcsolatban is azt kutatta, amit másnemű tevékenységében: mi a jobb, mi illőbb az eszes lényhez, a művelt emberhez?

Dr. Kristóf György.

Pascal gondolkodása.

A Pascallal foglalkozó írásoknak se vége, se hossza. Talán nincs másik francia író, akiről oly sokat gondolkoztak, akinek lelki világát oly sokan kutatták volna, mint Pascal. A könyvek és cikkek száma szinte légió, mégis, ha végigtörjük magunkat egy csomó jelesnek elismert művön és aztán újra elmerülünk a nagy szellem írásaiban, azt érzi minden gondolkodni szerető ember, hogy a Pascal-könyvek hiányosak. Találó megjegyzések vannak itt is, meg ott is, de az egész kép nem elégít ki. Egyetlen egy sem fejtette meg azt a titokzatos valakit, aki e rövid földi lét idejében a Pascal Blaise nevet viselte. A nehézség nyitja az, hogy ez a Pascal egyéniség volt és töredékes gondolataiban az *író* helyett az *emberrel* találkozunk. Az ember pedig, ha egyéniség, hét pecséttel lezárt titok a többi emberek előtt, akiről tudásunk pusztán sejtésekre kénytelen szorítkozni. Az illet az egyik kor így magyarázza, a másik amúgy. Pascalban némelyek igazi *szentet* látnak, mások zavarodott elméjű fizikust és matematikust. Sok filozófus szeretné kirekeszteni a céhből és a theológiára szorítani. Hogyne! Hiszen ő maga írta: „Kigúnyolni a filozófiát: ez az igazi filozófiálás“. Akik jó érzéssel, rokonszenvvel vannak iránta, azok is csupán a moralisták közé kívánják számítani, mint már Condorcet tette, aki Voltaire-vel együtt a babonás félelem áldozatát látta benne. Jól mondja róluk Sainte-Beuve, hogy egyiküknek se volt sejtelve a *Pensées* írójának erkölcsi fenségéről: az illet ők nem tudták megérezni. Pascaltól mi sem idegenebb, mint a moralisták céltalan elmejátéka, paradoxon-gyártása magáért a paradoxonért s mikor igaz meggyőződéssel vallotta: „a szellemes mondások kedvelése rossz jellemre vall“, akkor egyúttal a moralistákról s elmondta a maga véleményét.

A könyvekben minden kor a maga szükségleteinek kielégítését keresi. Nemzedékek olvassák a nagy gondolkodókat, a kiváló költőket s mindegyik más-más képet formál róluk magának. Nem a személyükkel, a munkájukkal lépnek érintkezésbe a társadalommal. A könyv — éppen azért — társadalmi tünetény, amely fejlődik. Megjelenése elszakítja szerzőjétől és mind jobban-jobban a változó közönség gondolatának kifejezője lesz. A mű reális, eredeti tartalma sokszor elvész részben vagy egészben. Nagy igazságot mond hát Brunetiére, mikor az irodalmi alkotásról ezt szociológiai igazságot írja: „Ha érdekes tudni, mit gondolt Descartes, még érdekesebb tudni azt, hogy milyen gondolatokat tulajdonítottak neki a kortársai. Mert a tanok és a rendszerek csak abban a mértékben hatnak, amelyben megértik őket s akik a magukévá fogadják, épp annyira feltalálók, mint akik tanították“.

Pascal maga is érezte ezt, különben nem írta volna: „Nem Montaigne-ban, hanem magamban találok meg mindazt, amit benne látok!“ Világos kifejezése ez annak a ténynek, hogy mindenki magának olvas és magát keresi olvasmányaiban.

Igazán érdekes volna megírni a Pensées szociális történetét, ami beszámolna arról, hogy az egyes korok mit láttak és mit kerestek benne. Mert itt a beleolvasás veszélyének sokszorosan ki van téve az ember. Pascal gondolatvilágának nem adott formát, csak az épület anyaga fekszik előttünk nagyszerű és bizarr romhalmazban. Ha összerakjuk, milyen lesz az eredmény? Izgató probléma.

De a rekonstrukció nem lehetetlen, mert a helyességnek Pascal élete a próbája. Ha ez élet ismeretében azt látjuk, hogy belőle csakugyan ez a gondolatvilág fakadhatott, mint a sziklából Szent László bárdjának nyomán a kristályos forrás, akkor munkánk valószínűsége igen nagy lesz, mert Pascal minden gondolatát átélte; nála az élet és gondolkodás ritka azonosságával állunk szemben.

I.

Az egyéniség örök érték, egyetlen. Ez vonzza Pascalhoz az embereket s ennek megnyilvánulása soha el nem avuló stílusa. A stílus és az ember egységét senkinél sem éreztem úgy, mint Pascalnál. Egyszerű, keresetlen s néha nyers mondataim érzik az író izgatót lelkének remegése. Látni véljük, amint a gondolatot sokszor még egész formátlanul heves mozdulattal papírra veti vagy szaggatott szavakkal tollba

mondja. A két végtelenségről szóló töredékről mondja Sainte-Beuve, aki pedig maga is értett az íráshoz: „A francia nyelv legszebb lapjai ennek az utolérhetetlen képnek egyszerű és zordon sorai“. Tömör mondatai néha csodálatosan sokat foglalnak magukba (pl. *Toute la loi consiste en Jesus-Christ et en Adam*). Nem tudja az ember, találó kifejezéseit, változottságát, váratlan fordulatait vagy iróniáját csodálja-e inkább? S mindezt előnti nála az a rendkívüli tér, amit csak a benső élmény ereje tud létrehozni.

A felületes vizsgáló szemében Pascal gondolkodása éppen nem látszik eredetinek. Faguet egész kereken kimondja, hogy a hit dolgait nem tekintve „Pascal teljesen Montaigne. Filozófiai gondolkodása mindenestül benne van a Raimond Sébond apologiájában“. Az ilyen tekintélyes helyről származó vélemények aztán gyorsan terjednek és miattuk sokak elméjében gyökeret ver az a nézet, hogy a *Pensées*-ban nincs semmi olyan, ami Jansenius *Augustinus* c. főművében és Montaigne *Essais*-jében ne volna meg; Pascal régebbi gondolkodását pedig tisztán Descartes hatásának magyarázzák. Pedig ez a hit is a sok más tudományos babona közé tartozik.

Pascal gondolkodásáról nem lehet ilyen elhamarkodottan ítéletet mondani, mert nincs előttünk befejezett formájában. A sokszor egymásnak ellentmondó töredékek közül magunknak kell az igazságot kihámozni. Hogy milyen óriási különbség van a kész munka és a hozzá készült gondolatokat, eszméket tartalmazó jegyzetek között, azt csak az tudja igazán, aki maga is irt valaha könyvet és az a könyv nem a ma divatos cédulázó nyelvészkedésből állott. Ha a *Tiszta ész kritikája* csupán előzetes jegyzetek alakjában maradt volna ránk, ma bizonyára alig sejtjük igazi mivoltát. Így vagyunk a *Pensées* filozófiai tartalmával. Annyi bizonyos, hogy Pascal gondolkodása sok hatáson ment keresztül, mire az apologia tervéhez eljutott. Sokszor szinte lépésről lépésre követhetjük a ható okot, megfigyelhetjük működésében, de ha a vérré vált idegen gondolatot beillesztjük Pascal gondolatvilágába, akkor egészen különös szint, jelentőséget nyer. Mert Pascal elméjében minden idegen gondolat organizálódott, azaz élménnyé vált, amelynek jelentést, értelmet a többi élmény adott. Ő keveset olvasott, de sokat gondolkodott és másokban is mindig önmagát kereste. Életének lángja az „önismeret pokoljárásának“ kinjai közben lobogott el. A gondolatkölcsonzéseknek nem szabad túlzott fontosságot tulajdonítanunk annál a Pascalnál, aki jónak látta megemlíteni, hogy művében „az anyag elrendezése új. Ha lapdázik az ember, ugyanazt a lap-

dát üti az egyik is, meg a másik is, csakhogy az egyik messzebb üti". Ugyancsak ő írja: „Akik tudnak éles megkülönböztetéseket tenni, tudják, hogy mily nagy különbség van két hasonló szó között a hely és az uralkodó körülmények szerint. Vajjon elhithetnők-e, hogy ha ketten ugyanazt a könyvet olvassák s aztán megtanulják, egyformán is tudják azt? Az egyik talán megérti s magáévá teszi, egyéniségébe átviszi a könyv alapelveit, következtetéseit s egész szellemét, míg a másikra mindezek holt betűk s hasonlók ama magokhoz, melyek bár teljesen olyanok, mint azok, mikből termékeny fák fakadtak ki, kiszáradtak és terméketlenek maradtak a kopár talajban, mely hiába fogadta be őket“. „Ugyanazon gondolat olykor másként tenyészik és virágzik másban, mint abban, a ki legelőször kinyilvánította; s míg az eredeti talajban terméketlen maradt, az új földre átültetve gyümölcsöket terem.“

A Pascal kölcsönzései termékenyek. Ha első tekintetre azt hithetnők is, hogy ismeretelmélete, a Descarteséval rokon, (hiszen olvasta és személyesen ismerte ezt a nagy kortársát, aki azon idők intellektualistáinak reprezentatív man-je) — tüzetes összehasonlítás után épp az ellenkező eredményekre kell jutnunk.

Descartes a módszeres székszizsból indul és nem merül addig bele a kérdés érdemei vizsgálatába, míg a bizonyosság forrását meg nem találta. Nála az Isten létele s más efféle principiumok a filozófiai kutatás végét, célját jelölik, Pascalnál nem. Descartes az abszoluthoz akar eljutni, Pascal az abszolútból indul. Pascal addig nem is fog a bizonyításhoz, míg intuitív megismerése oly bizonyos alapelveket nem adott tudomására, amelyek igazságát logikailag ugyan nem lehet bizonyítani, de a szívvel meg lehet érezni. Ebből a közvetlen adatból indul el, amilyenek: az Isten léte, a lélek halhatatlansága, az ember romlottsága, a tér, az idő, a szám. Szerinte minden közvetett ismeret értéktelen, ha nem nyugszik ilyen közvetlen megérzésen. Ismeretelméletének ezt a fontos jellemvonását meg hangsúlyozta senki és ez lett a pascali székszizmusról szóló elméletek kútforrása. Pedig ő nem volt kétkedő; mindig a bizonyosság érzete élt lelkében. Főlényes, kissé zsarnoki, heves temperamentuma, izgékony szellemi alkata is kizárják a székszizist. Kétkedni nem a Pascal-fajtájú csupa mozgás, csupa cselekvés emberek tudnak, hanem a tornyukba zárkózó Montaigneok és a hadi táborozás mozgalmas világában is elmélkedni tudó Descartesok. Ezek elégségesek önmaguknak, mert belsőjükből képesek egy világot teremteni,

de a reálisabb Pascal külső dolgokhoz tapad, segítőt keres és az emberek erre nem lévén alkalmasak, a Jézus Krisztus által az Istenhez emelkedik, tőle vár mindent, neki adja át mindenét.

Mert Pascalban több a pozitív szellem, mint Descartesban. A valóságot nem tagolja úgy szét és elvonásokká nem halványítja, mint Descartes. Neki az ember nem külön értelem, érzés és akarat; s itt rejlik a főoka annak, hogy Descartes a megoldást önmagában, Pascal önmagán kívül találja meg. Az ész-ember Descartes-val szemben Pascal a szív embere. Noha Descartes is vallásos volt, sokat adott az Isten létének, a lélek halhatatlanságának bebizonyítására, sőt halála előtt vallásos lázálmai voltak, azért az erkölcsannal nem sokat törődött, holott Pascalnak ez volt minden. A cartesianizmus eme hiánya sokszor elítélő szavakra ragadja Pascalt.

A két ember egyénileg sem tudott egymás iránt fellelegedni. Descartes már korán féltékeny szemmel nézte a fiatal Pascal fejlődését: nem tanítványt, hanem vetélytársat fedezett fel benne. Gyakrabban csak 1647 őszén találkoztak, mikor Descartes egy izben Hollandiából hazatért. Ez év áprilisában ment Pascal Párisba betegségének gyógyíttatása végett. Valószínűleg ugyanekkor, október vagy november havában írta a *Préface d'un traité du Vide*-ot, mely jelentős fejlődési fokot mutat gondolkodása történetében. Mégis, ami ebben talán meg-egyezik Descartes felfogásával, az nemcsak Descartes gondolata, hanem abban az időben hasonló gondolatok szinte a levegőben voltak és a közös élmények nyomán sokszor támadtak közös gondolatok. A scholasztika ellen való gyűlölet, a tekintély érdemtelen tiszteletén érzett megbotrányozás és az ember öntudatos gondolkodásának megbecsülése egyesíti e kor embereit. Nemcsak Pascal fogta fel az emberiséget egy ember gyanánt, hanem már Rogerius Bacon, Verulami Bacon és utánuk Descartes.

Amit sokan talán Descartes hatásának hajlandók számitani, azt bizonyosabban tudhatjuk be Janseniusnak, aki nélkül Pascal nem lett volna Pascallá. Jansenius az volt Pascalnak, ami Sokrates Platonnak. Kimondhatatlan, mennyit köszönhet neki nemcsak a theológiában, amit belőle tanult, hanem gondolkodása általános irányításában is.

A világi szerzők közül pedig Montaigne volt rá legnagyobb hatással. Az ő *Essais*-je Pascal laikus bibliája, a történelemre, az ókorra vonatkozó ismereteinek kútforrása. Belőle tanulta az embert és a világot megismerni. Montaigne kételkedésében azt a józan okosságot látta meg, amelyet az

igazságkeresés minden munkásának éreznie kell az esetleges helytelen vélemények elkerülhetése végett. Valószínű, hogy még a szülői házban ismerkedett meg Montaigne gondolatvilágával, mert ifjúkori környezete (Le Pailleur) egészen az ő szellemét lehelte. Merész kételkedés, a pedantizmus utálat, a vallásnak egyszerűen csak „tisztelete“, a tudatlanság és a lelki nyugalom dicsérete párosult itt a matematikai komoly érdeklődéssel. Montaigne ebben a korban a libertinusok kézikönyve volt s az *Essais* ebben a szerepében éppen nem volt szerzője egyéniségének hű kifejezője, csupán egy társadalmi osztály gondolkodásának szimbóluma. A vallási reakció, cartesiánus dogmatizmus és a libertinusok elszaporodása volt az oka, hogy Pascal, valamint Bossuet, Bayle és Saint-Évremond csak a *pirhonizmust* látták meg Montaigne-ban; a többi szinte elveszett számukra.

Ha még megemlítjük a bibliát (amit szinte könyv nélkül tudott), akkor alig hagytunk el valamit azokból a könyvekből, amelyek Pascal gondolkodására hatottak. Igaz, hogy bizonyíthatólag olvasta még Szent Ágostont, Saint-Cyrant, a portroyali szerzőket, aztán Charront, Grotiust és Raymond Martin, XIII. századi dominikánus posthumus művét, a *Pugio fidei* (1651), továbbá Du Vairt, talán Salesi Szent Ferencet, Corneillet, Descartesot, később Balzacot és néhány divatos író — a matematikusokat, fizikusokat nem említve —, de mindezek a nevek nem sokat mondanak. Tényeket, ismereteket tanult belőlük, de gondolkodást nem.

A milió tehát nem fejtí meg Pascal lelki világát s a megértés kulcsát nem adja kezünkbe. Legtöbbet merített ő mégis önmagából és tapasztalataiból. A filozófusok a priori nézeteiben megingatták hitét a légiüres térre vonatkozó vizsgálatai. Aristoteles az ész nevében lehetetlennek mondotta az irt, Pascalnak a tények mást beszéltek. A matematika sohasem volt szellemének főfoglalkozása, még kevésbé életének célja, inkább csak szórakozás és gyakorlat, mint ezt már J. Bertrand éles szemmel észrevette. Képelete mégis a matematika fogalmaiból, problémáiból indult ki. De Pascal mindenbe életet önt s az ő gondolkodása az élet filozófiája az élettelen racionalizmussal szemben. A végtelen és a véges ősrégi antinómiaja tüzei s ideges szelleme élővé teszi ezt a rideg, az értelemnek megfejthetetlen problémát. Szenved miatta, majd egy hirtelen lendülettel (aminek csiráját a szülői ház vallásában látjuk) teljesen a hit karjaiba veti magát és gyötördő lelke az ész elnémitásával és megtagadásával szíve közvetlen érzésében talál megnyugvást. Komor — s talán jog-

gal mondhatnók ezt — protestáns hite a végzet erejével hat; egyéniségében gyökerezik.

A *Pensées*-ban egy egész élet tartalmával állunk szemben, amelyben még minden él, izzik és remeg az indulattól, semmi sincs logikai rendszerbe szedve. Ez a feladat vár ránk; így hát Pascal gondolkodásának ismertetése nem valami rendszer, hanem egy élő organizmus munkájának leírása lesz.

II.

Pascal életének céljaul a hitetlenség ellen való küzdelmet választotta és a keresztyén vallás kapujához óhajtotta elvezetni az embereket. Ezért akarta megírni az Apológiát. Hogy az embert megtéríthesse, először gondolkodásra, önmaga és sorsa felett való elmélkedésre szerette volna indítani, mert a hívő első lépése a tagadásból vagy a közönyösségből ki-vezető lelki nyugtalanság: a felébredés. A *Pensées* sok töredéke annak a szorgos kutatásnak emléke, amellyel maga is kereste, milyen sorrendben vannak az emberen, ezen a szélszélyes, változó orgonán a sípok, mert azt tudta, hogy nem a hangskála szerint következnek rajta. De ő, aki az élet filozófiáját kereste, nem elégedett meg a pusztá ismerettel, hanem élete szabályozásában kívánta felhasználni. Aki oly éles világossággal látja meg az emberi akarat megosztott voltát, mint Pascal, mikor észreveszi, mily nagy az ellentét a magunknak és a világnak való élet között, annak a lelkében az ellentétek suttagása könnyen zúgó viharrá növekszik és a kiegyenlítést az Istennek szentelt élet akaratában fogja feltalálni. A boldogság az élet teljessége; de a tudományos élet csonka élet, a gyönyörhajhászó nagyvilági élet szintén, mert egyik sem tölti be teljesen a lelkét és mulandó dolgokhoz kapcsolódik, de a vallásos élet más. Ott van igazi boldogság, mert célja az örökkévaló s teljesen betölti a lelket.

Senki fájdalmasabban nem érezte az ember lényében rejlő természetes ellenmondást, a test és lélek ellenmondását mint ő; megoldását csak természetfeletti erőtől tudta várni. Sejtő látása előtt szétváltak a mindenség vizei, hogy három nagy rendbe tagozódjanak: az anyag, a szellem és a szeretet rendjeibe. A természet az anyag és a szellem rendje, míg a szeretet rendje az isteni kegyelem hona, ahová csak a Jézus Krisztus révén emelkedhetünk fel. Mert a három rend, három egymás fölött álló érték s a természetből a kegyelem országába nem lehet eljutni természetfeletti erő nélkül.

A természetes élet az anyagi test és a szellemi lélek,

az értelem és az érzelem harca, amely felett ott áll örök sóvárgás tárgya gyanánt az isteni kegyelemben történő élet nyugodt, boldog békeessége.

A megismerés eszköze az értelem (entendement, raison, esprit) és az érzelem (volonté, coeur, sentiment). De az értelemnek is két fajtája van: a tudományos, elméleti ész (esprit géométrique), mely következtetésekkel jut az igazsághoz. A néhány világos alapelvekből kiinduló diszkurzív logikai gondolkozás ez, amelyből a tudományok származnak. A másik fajta a gyakorlati ész (esprit de finesse), amely nem törődik az alapelvekkel, de egy pillantással meglátja a dolgok mivoltát — ez az életben tájékoztató intuitív morális értelem.

A kettő együtt még nem képes az élet és a világ igazi jelentését megmondani, mert alapjaik, végső elveik bizonyosságának forrása nem bennük, hanem az érzelemben rejlik, amit Pascal legszívesebben szívnek (coeur) nevez. A szív, az érzés adata a közvetlen bizonyosságú lelki élmény, ami minden történés alapja mind a tudomány, mind a morális cselekvés terén. Ez az élet ősforrása, mint Schleiermachersnél a hit.

Ha a „finom elme“ a geometrikussal szemben Pascalnál szinte kifejezetten a descartesi intellektualizmus tagadása ez élet, a szellem dolgaiban és a leibnici „öntudatlan“ megsejtése, még inkább annak kell tartanunk az értelemből származó közvetett logikai ismeretnek és a szív közvetlen ismeretnek szigorú elválasztását. Ő látta, hogy az ismeretben az értékelés az élet specifikus mozzanata s megérezte, amit csak ma, Bergson után látunk immár világosan, hogy az élet több, mint amit a matematika ki tud fejezni. A geometria elvei a közhasználaton kívül (hors de l'usage commun) vannak. Itt a boldogság a cél, a jó és nem az igazság, melyet az anyagi világ rendjében keresünk. A tettek világában, az életben „az ész nem határozhatja meg a dolgok értékét“. Nem tagadja meg teljesen az észet, de mindenre képesnek se tartja, bár a hit felé is az észnek kell megtenni az első lépést. De az ész nem autonóm, mert a szív ismereteihez kell alkalmazkodnia és rájuk építeni következtetéseit. „A szív érzi, hogy a térben három kiterjedés van, hogy a számok végtelenek és az ész csak utána mutatja meg, hogy nincs két olyan négyzetes mennyiség, amelyek közül az egyik a másiknak kétszerese volna. Az elveket megérezzük, a tételekhez következtetéssel jutunk.“ Hite szerint a romlatlan lélek minden megismerése közvetlen megérezés; Pál apostollal együtt azokat tartja boldogoknak, akiknek Isten a szív érzése útján adott vallást. A romlás okát a testben véli, mely eltéríti a lelket eredeti

mivoltától. Azért szeretné lelkét kiemelni a végesből és a mozgásból a végtelenbe és mozdulatlanba : az örökkévalóságba.

Nem minden tudásunk származik a tapasztalatból, mert lelkünk oda van dobva a testbe, ahol szám, tér, idő és mozgás képzeteket talál, tehát ezek a tapasztalatnak szubjektív alkotórészei.

Különben folyton a gondolkodásban rejlő antinómiák nyugtalanítják. Ellentétekben gondolkodik, mint Hegel; minden eszme rögtön az elenkezőjét kelti fel benne. Egész életében a tézis és antitézis szintézisét kereste: fizikája a megfigyelés indukció és a geometriai deductió összetétele, a *Provincialis*-ban az orthodoxia és molinizmus, *Apologiájá*-ban az ész hitelensége és a szív hite közt keresett összekötő kapcsolatot. A hitről is azt tartotta, hogy középen van az istentelenek hitelensége és az üdvösségre kiválasztottak bizonyos látása között. Saját kijelentése szerint az ellentétek vezetik őt jobban-jobban az igazsághoz. Mert a földi igazság kevert igazság s így az ész tudásának ellentétességéből diadalmasan emelkedik ki a szív tudásának, a hitnek egységes, tiszta igazsága.

Tudományos gondolkodása az anyagi világ jelenségeiben épp úgy, mint a mai természettudományoké, a teljes identitás elvére épül. „Ami gyenge volt, sohasem lesz teljesen erős. Hiába mondják róla: *nőtt, változott* — ugyanaz marad“. De az életben a változást tanítja. „Az idő meggyógyítja a fájdalmakat és a viszálykodásokat, mert az ember megváltozik és nem marad ugyanaz“. Az idő kontinuitásának, teremtő voltának felismerése nagy dolog ebben a korban. Descartes rendszerében az időnek minden pillanata független, a többivel össze nem kötött egység, tehát a világ folyton újra teremtetik Isten által. Pascalnál az időben rejlik a változás, a fejlődés magva.

Kedvenc eszméje, hogy a végtelen kicsiben megvan minden, ami a végtelen nagyban, amit Malpighi ebben a mondatban fejezett ki: „*tota in minimis natura*“, a természet egészen megvan a legkisebbekben. De a teljes megismeréshez el nem juthatunk, mert értelmünket egyaránt megrontják a képzetkapcsolások (képzület), a szokás és a hagyományokhoz való ragaszkodás. Nem ismerjük a dolgok eredetét és célját, a test és lélek, az egyszerű és összetett, a rész és egész viszonyát; akaratumk gyengesége, betegség, önszeretet — mind letérik az igazság ösvényéről.

Az ember közép a természetben, akinek szeme nem hatolhat a végsőkéig s egész életében csak azt kell tudnia,

halandó-e a lélek vagy halhatatlan? Itt aztán haszontalan a külső dolgok tudománya. Az ember természetes ismerete az ész tehetetlenségének meglátásával végződik: Pascal ismeretelmélete pesszimizmusba fullad.

De az igazi jó haszton keresésében kifáradt lélek a Megváltó felé nyújtja ki kezét. A jansenizmus hirdette keresztyén vallás önismeretre tanította Pascalt, mert általa olyan kérdésekre talált kielégítő feleletet, amire önmaga hiába kutatta a választ. A bűnbeesett ember (in statu naturae lapsae) visszakívánja a teremtés ártatlanságát (natura pura) és a Jézus Krisztus kereszthalálának érdeméért várja az isteni kegyelem megvilágosító, boldogító erejét, hogy szívébe békeség szálljon. Elveszítette önmagát, hogy az Istent megtalálja. Megtette az ember feladatát: előkészítette lelkét a kegyelem befogadására.

Az igaz, őszinte vallásossághoz akarta a reneszánsze mozgalmaiban megszületett racionalista embert visszatéríteni. Erdeme a hitnek teljesen benső élménnyé tétele, megélése a racionalizmus és a kaszuisztika, meg a probabilizmus korában. De nem misztikus, mert az Istennel szemben megőrzi, sőt fokozott mértékben érzi külön egyéniségét, míg a misztikusok vele teljesen egybeolvadnak a extázis állapotában. Igaz, hogy Bossuet-t inkább az ember szellemi nagyságának látása, Pascalt az ember nyomorúsága vezeti Istenhez, azért mégsem érzelmi peszimista, mert a kegyelem ténye által az Istennel egyesülve örömmel éli az életet és békében várja a halált. Okos és boldog, mert megtalálta az Istent és neki szolgált. Hitének éltető ereje az a meggyőződés, hogy az Isten élő személyiség, aki az akarati okság abszolút kútfeje. A világ története az isteni akarat története s az Új-testamentum csak az Ó-testamentummal kapcsolatosan érthető meg. Az ennek a folytatása. A keresztyénség nem ellentéte a partikuláris jellegű zsidóságnak, hanem folytatása. Jansenius módjára minden pogány jellegtől (platonizmus, stoicizmus) meg akarja tisztítani az egyházat, hogy Pál apostol eszméjének megfelelően a zsidó vallásra építse. Keresztyénségét tragikus vergődéssé teszik a kiválasztottak közé tartozom-e én? részesülök-e az Isten kegyelmében? Ádám bűne büntetésétől megszabadulok-e? Mégis itt keresi a boldogság nyugalmát. A tudomány szerint egy hazánk van, a Föld — a keresztyén hit szerint kettő: a föld és az égi haza. Ha a lélek élete véget ér e földön, akkor nincs boldogság, mert elmúlik minden, nincs mit remélnünk. De ha a földi élet út ama Végtelen, az örökélet felé, akkor a keresztyén ember minden

lépése, mely a sir felé vezet, a boldogság: az állandóság felé visz, tehát az örökélet boldogsága már ideveti fényét és a lelket megnyugvással tölti el a cél látása, amely felé törekszik. A keresztyén nyugodtan, sőt örömmel várja a halált, mert bizik az Isten irgalmasságában, hogy általa megszabadul a rövid ideig élő pillanatok hiábavaló bilincseitől és rajta keresztül belép a lélek a végtelenségbe, az örökkévalóságba. Íme Pascal hite: az örökélet hite. A halálnál ölelkezik a véges és a végtelen, a földi és az égi.

Nem győzi hangsúlyozni, hogy Istenhez csak a Jézus Krisztuson át vezet az út. Épp azért a mai apologia, mely az ember és Isten között más összekötő kapcsokat keres, nem felel meg Pascal szellemének. Ő a Jézus Krisztusban látta a keresztyénség lényegét (*ne evacuetur crux Christi*). A szív érzi meg az isteni kegyelmet s telik el hittel, ami aztán a szívből észokok révén jut az értelembé. Ilyeneket kívánt ő a tervezett Apológiában megmutatni.

*

Pascal filozófiája sokat érő csira, amit mostoha sorsa kifejlődni, dús növénybe szökkenni nem engedett. Genieje a legszebb ígélet. Mivé lett volna, ha beteljesedik, ki tudja megmondani. A durva empirizmustól megmentette tudományát kritikai képessége, mellyel látta a tudás szellemi alapjait. Ha nyugtalan lelke és kora vallásos árama el nem ragadja, talán egy ismeretelméleti kritikán épült pozitívizmus alapjait rakja le . . . Filozófiája az élet számára készült s jótékonyan ellensúlyozhatta volna az elvonásokba merült racionalizmust.

Akin erőt vesz a lelki nyugtalanság, mely új utakra hajt — akinek szűk az egyháza szoros kerete, aki önmagát keresi, az örömmel nyúl mindig Pascal felé. Az emberiség számos kiváló szellemének volt ő igazán ébresztője, de senki se maradt meg nála, mert ez a gondolkodás remek kezdet, de nem lehet a vég annak, akinek nem az élményeiből fakadt.

Öntudatra ébresztő varázsos erejében rejlik legfőbb értéke.

Kiskunhalas.

Dr. Nagy József.

Vallási ismeretek és theologia.

A vallási ismereteket valamikor nagyon sokra becsülték, sőt határozottan túl is becsülték, mikor a vallásban főleg vagy kizárólag csak tant, tudományt láttak. Annál nagyobb ma ezen ismereteknek lenézése. A vallási ismeretek ugyanis sokszor és sok tekintetben összeütközésbe jutottak a világi tudományok ismereteivel s a vallást magát is kényes helyzetbe hozták. Úgy hogy érthető, ha ma sokan ezen ballasztot ki akarják vetni a vallás hajójából, csak hogy magát a hajót megmentse. De azért tévedne, aki azt hinné, hogy sokan vannak, akik teljesen elvetik a vallási ismereteket. Ez lélektani lehetlenség is volna. Mert azt a vallásnak minden felfogása kénytelen belátni, hogy ha a vallás nem is első sorban vagy kizárólag ismeret, de a tanszerű elem még sem hiányozhatik belőle. Csak az a kérdés, *mikép* értékeljük ezen ismereteket, *mikép* fogjuk fel lényegüket. Ezzel függ aztán össze a velük szemben elfoglalt álláspont is.

Természetes dolog, hogy a vallási ismeretek lényegének felfogása összefügg a *vallás* lényegéről való felfogásunkkal és így az arra vonatkozó álláspontok összeesnek a vallásról való különböző nézetekkel. És ezzel meg van határozva a mi fejtegetéseink menete is. Sorba kell vizsgálnunk a különféle *vallásfogalmakat* és néznünk, hogy a vallási ismeretek mily felfogása függ velük össze.

1. Az első az *intellektuális* vallásfogalom, mely a vallás lényegét épp az ismeretbe, a tanba helyezi. Itt tehát a vallási ismeret a vallás lényege. De mert a vallási ismereteknek, mint érzékfeletti tárgyak ismeretének kútfeje az érzéki tapasztalat nem lehet, azért a gondolkodást, az észet kell a vallási ismeretek szervének tekinteni. Lehet, hogy az észhez, mint szükségeszerű kiegészítő még a kijelentés is járul. De elvégre

a kijelentés is csak észfeletti *ismereteknek* természetfeletti közlése. És ha ezen észfeletti igazságok elérhetetlenek is a gondolkodás számára, azért a gondolkodás által is elérhető ismereteket csak kiegészítik, körüket kiszélesítik.

A scholasztika és a mi régi dogmatikusaink is általában ezen az állásponton vannak. A scholasztika atyja Canterburyi Anselmus pl. tudja ugyan, hogy a keresztyén vallás igazságait hitben kell elsajátítani és hogy az ő okoskodásai nem alkalmasak a hit felkeltésére.¹ De azért mégis úgy akarta Isten emberré levésének szükségét bebizonyítani, hogy azt zsidók és pogányok is elfogadják.²

Idő jártával a kijelentés igazságai elvesztették fölényüket az ész igazságai felett. A gondolkodás, a filozófia is merészkedett oly tárgyokról állításokat kockáztatni, melyekre nézve a kijelentés szolgáltatta az igazságot. Eleinte (pl. a scholasztikában) még csak igazolta, megerősítette a kijelentésből származó ismereteket. De nemsokára ellentétbe is helyezkedett velük és kész volt az összeütközés. Mikor aztán az ész tekintélye mindinkább növekedett, sőt midőn a felvilágosodás és a racionalizmus korában mindennek mértéke az ész lett, akkor a kijelentést is alárendelték az észnek, a kijelentés igazságait az ész igazságaihoz mérték és ami azon túlment, azt egyszerűen törölték, igazságát tagadták. Ami pedig ezen próba után a vallás igazságaiból még megmaradt, arról azt hitték, hogy épp úgy bizonyíthatják be, mint az ész többi igazságait. Itt tehát a vallási ismeretek teljesen egy sorba s egy színvonalra kerültek minden más ismerettel. Leolvadtak három főigazságra: az Isten létére, az akarat szabadságára és a lélek halhatatlanságára, de ezek legalább ugyanoly bizonyosak, mert ugyanúgy bizonyíthatók voltak, mint más ismeretek. Igaz, hogy Kant véget vetett ezen álomnak. Kimutatta, hogy a tiszta észből még ezen három vallási igazság sem bizonyítható be. De az intellektualizmus Hegellel, Hartmannal stb.-vel ismét feléledt. Előbbi szerint a vallási ismeret képzet alakjában ugyanaz, ami a filozófiai ismeret a fogalom alakjában; míg Hartmann a vallásban lényegileg a nép metafizikáját látja. Hegel követői közül a theologusok sorában pl. Biedermann az intellektualizmusban is osztozik vele. Ő is a képzet alak-

¹ Cur Deus homo I. c. 1. non ut per rationem ad fidem accedam. V. ö. cikkemet: Anselm von Canterbury. Theol. Zeitbl. 1909. 6. sz. 210. kk. 1.

² Cur Deus homo I. 3. c.: [infideles] . . . nullatenus ad fidem sine ratione volunt accedere. II. c. 22.: ut . . . non solum Judaeis, sed etiam paganis sola ratione satis facias.

jában tarthatatlan vallási ismereteket tiszta fogalmi igazságokra akarja visszavezetni.

Szóval ezen felfogás azonosítja vagy egy sorba állítja a vallási és a filozófiai ismereteket, mert az előbbieket is a gondolkodás segítségével, okoskodással akarja elérni. Kant érdeme, hogy ezen felfogás lehetetlenségét kimutatta, mikor a racionalista theologia bizonyítékait szétszedte, a régi metafizika tudomány voltát megtagadta és a vallás lényegét a gondolkodás teréről más térre helyezte át. És ha az azóta megjavított istenbizonyítékokat is megvizsgáljuk, ma is hasonló eredményre jövünk, hogy t. i. logikai kényszerűséggel Isten létét bebizonyítani nem lehet.¹ Apologetikai szempontból, annak kimutatására, hogy a mi keresztyén világnézetünk is olyan jogosult, sőt még jogosultabb, mint a vele szemben álló világ-felfogások (az atheizmus, a materializmus, a naturalizmus stb.), értékes szolgálatokat tehet ugyan a keresztyén hitnek a gondolkodás. De Istenben való hitünknek alapja nem lehet. Azért a vallási és a filozófiai ismeretek sem lehetnek azonosak.

2. Egy másik felfogásnak, a *moralizmus*nak tipikus képviselője maga Kant. Tudjuk, hogy amit „a tiszta ész kritikájában“ lerombolt, azt „a gyakorlati ész kritikájában“ megint felépítette. Ha Isten, szabadság és halhatatlanság tiszta észből nem is bizonyíthatók be, de mint a gyakorlati ész posztulátumai, mint erkölcsi világnézetünknek következményei megállanak. Kant a vallásban tulajdonképpen „az erkölcsi törvénynek Isten akaratakép való felfogását“ vagy „kötelességeinknek Isten parancsaiként való elismerését“ látja s így a vallást az erkölcsre alapítja, lényegét a morálba helyezi. A vallási ismeretek is erkölcsi világfelfogásunkkal függnek össze szorosan s mindaddig megállanak meggyőződésünkben, míg erkölcsi felfogásunkhoz ragaszkodunk. A vallási ismeretek tehát ú. n. praktikus, azaz olyan ismeretek, melyek akaratunktól, erkölcsi életünktől függenek. És ezzel meg vannak különböztetve az ember többi ú. n. elméleti ismereteitől, melyek az akarattól függetlenek. Eszerint Kant lényeges lépést tett a vallási ismeretek lényegének meghatározásában, azok sajátosságának megismerésében. De mert a vallás önállóságát nem ismerte meg, mikor azt az erkölcsre alapította, nem ismerte fel a vallási ismeretek önállóságát sem, mert hiszen őket is tulajdonképpen az erkölcsi élet járulékaivá tette.

Kant felfogása a vallásról tulajdonképpen csak akkor

¹ Ezt a legújabb bizonyítási kísérletek kritikája útján kimutatta Lipsius Fr. R. „Kritik der theologischen Erkenntniss 1904“ c. művében.

érvényesült a theológiában igazán, mikor azt *Ritschl és iskolája* az újkanti filozófia közvetítése révén magáévá tette. Mint már Kant lehetetlennek mondta a metafizika tudományát, úgy hangoztatta Kant epigonjainak merész spekulációi után az újkanti irány is, hogy a metafizika a fogalmak költészete, mely objektív igazság nélkül való. (Lange: *Begriffsdichtung*, Liebmann stb.) És a pozitivizmus (Hume, Comte, Spencer, Laas, Riehl, Avenarius) is ellenezte a metafizikát. Ezen nyomokon haladt Ritschl is, mikor csak az ember lelkének aktuálisaival akart foglalkozni és a metafizikát a theológiából kiküszöbölte (*Theologie und Metaphysik* 1881). Innen van aztán, hogy mikép Kant a theoretikus és a praktikus ész és a megfelelő ismeretek között tett különbséget, úgy különbözteti meg Ritschl és iskolája is a „Werturteile“ és a „Seinsurteile“, azaz az értéket, becslést és a létet kifejező ítéleteket. Ritschl szerint az értékítéletekben nyerne kifejezést s folynak le a vallási ismeretek, míg a létet kifejező ítéletekben az elméleti ismeretek keresnek kifejezést és értékítéletek kísérik (*Rechtfert. u. Versöhnung* III. 3. kiad. 193. l.). Ezen felfogás könnyen tápot nyujthat azon félreértésnek, hogy a vallási ismeretek csak szubjektív ítéletek, melyek az objektív realitást nélkülözik s így a létet kifejező ítéletekkel ellentétben állanak. (L. pl. Hunels *Centralfragen der Dogmatik* 1911. 13. l.) Ezen félreértést Kaftan is lehetségesnek mondja (*Dogmatik* 1897. 29. l.), de azután nemcsak Kirn (*Grundriss der ev. Dogm.* 2. Aufl. 1907. 41. l.), hanem Häring (*Der christliche Glaube* 1906. 41. l.) Wendt (*System der christl. Lehre* 1906. 60. l.) és Reischle (*Christliche Glaubenslehre* 2. Aufl. 1902. 8. l.) is elutasítja. Kaftan ezen ellentétet azzal az állítással akarja elkerülni, hogy a vallási ismereteknek csak alapját alkotják értékítéletek, míg *maguk* ezen ismeretek létet kifejező ítéletekben folynak le s így a szó igazi értelmében vett ismeretet alkotnak. Még távolabb esik Ritschl-tól Reischle és Häring álláspontja, kik a vallási ítéleteket thymetikus vagy bizalmi ítéleteknek nevezik. És evvel nagyon enyhült a dualizmus, a theoretikus és praktikus ismeret között, melyet Ritschl képviselt, úgy hogy már csak azt az igazsági mozzanatot fejezi ki, mely kétségtelenül benne van.

3. Míg az intellektualizmus az értelemben, a moralizmus az akaratba helyezi a vallás lényegét és így a vallási ismeretek alapját, addig *Schleiermacher* mindezt az érzelemben keresi, bár nem mindig egyformán (*Szelényi: Schleiermacher vallásfilozófiája* 1910. 39. kk. kül. 49. k. l.). Ezért a vallási ismeretek szerinte nem is fejezhetnek ki tudást, hiszen a

vallás nem metafizika, melynek különben sincs létjogosultsága. A vallási ismeretek, a dogmák, csak élményeknek, belső kegyességi állapotnak kifejezői, reflexiók a vallási tapasztalatokról, melyek ezért adaequat ismeretet nem nyújthatnak (Szelényi i. m. 61. l.).

Látnivaló, hogy Ritschl csak továbbfejlesztette, amit már Schleiermacher tanított a vallási ismeretekről. Csakhogy Schleiermacher még mélyebben bennmaradt a szubjektívizmusban. A vallási ismeretek objektív igazsága nélkül azonban lehetetlen lett volna Schleiermacher hittana. Ennek megírása csak úgy volt lehetséges, hogy a vallásos érzés feletti reflexiókból következtetéseket vont le Istenre és a világra vonatkozólag, melyeknek objektív igazságát feltételezte.

Bár Schleiermacher különösen arra is törekedett, hogy a vallás sajátosságát és önállóságát az ember szellemi életében biztosítsa, a vallási ismeretek terén ezen törekvése szubjektívizmus miatt meghiúsult. A vallási ismeretek háttérbe szorulnak a tudás ismeretei mögött és ez minden haladás ellenére meglátszik hittanán is, sok vallási igazságnak feláldozásán. De ami a fő, megsértette a vallási ismeretek lényegét, mert azok, mint ma általában el van ismerve, szintén valóságos objektív ismereteknek tekinthetők.

Sajátságos rokonságot mutat fel Schleiermacher felfogásával *Fries* (a vallás „Geschmack für das Unendliche“ 1. Christl. Welt 1911. évf. 8. sz.), aki szintén a „Brüdergemeinde“ szülöttje és Kant tanítását akarta megjavítani. Szerinte a tudással szemben álló hit az örökkévalónak *negatív* ismerete, mely állításával „a vallás titkát“ meg akarja óvni. A tudás és hit mellett fontos nála „a sejtés“ (Ahndung) is, hiszen a vallást az örökkévaló sejtésének is nevezi. A vallási eszme kimondhatatlan titkot fejez ki, még pedig az eszihétikai érzelemben, amelyet másokkal csak a szimbolum, a kép útján közölhetni. A vallási ismeretek tehát pusztá képek és így ismeretet nem fejtenek ki.

Fries filozófiájának még a maga korában akadtak hívei, pl. Apelt vagy a theologusok közt De Wette. (L. Christl. Welt 1911. évf. 12. sz.) Jelentősége azonban úgylátszik, csak a mi korunkban lesz nagyobb, mikor oly jeles fiatal theologusok csatlakoznak hozzá, mint Otto R. és Bousset (Christl. Welt 1911. évf. 31. sz.). Főleg a vallási eszmék *negatív* jellege, mely szerint csak örök titkokat sejttenek velünk, azután azon tanítás, mely szerint ezen titkokat az érzelemben, az örökkévalónak a végesben való sejtésében fogjuk fel és végül a hitismeretek szimbolikus jellege az, ami modern theológiájuk

tendenciájához oly jól illik és így őket megragadja. Így állásponton lehet aztán kijelenteni, mint Bousset, hogy ha a vallási szimbolumokat tudományosan meg akarjuk fogni és dogmákká kifejleszteni, azok szertefoszlanak kezeink közt vagy, mint Otto, hogy minden dogma, mely ezen titkok fogalmi megállapítását megkísérli, hiábavaló. Szóval itt is, mint már Schleiermachernél, a vallási ismeretek, teljesen inadaequatok, pusztá szimbolumok, melyek a sejtést, az érzelmet felkeltik és jelzik, de objektív ismeretnek véve a vallásra nézve haszontalanok, sőt károsak.

Megemlítendő, hogy még a Fries-féle filozófia megújítása előtt hódolt már *Sabatier* francia theologus (Theol. Erkenntnistheorie, ford. Bauer. 1896.) és *Niebergall* heidelbergi theologus (Ein Pfad zur Gewissheit 1902.) a szimbolizmusnak. De ez, nem tekintve a benne rejlő igazsági mozzanatot, a maga teljes theologiai agnoszticizmusával minden változatában ellenkezik azon valláspszichologiai ténnyel, hogy a vallási ismeretek is objektív valóságra vonatkozó igazi ismeretek akarnak lenni és ellentétbe helyezkedik az új-testamentomi kijelentés lényegével, mely a titkokat felfedezte (Col. 1, 16.).

Áttekintésünkből láthatjuk, mint hangoztatják szemben az intellektualizmussal, mely a vallási ismereteket a természetes, tudományos ismeretekkel egy sorba helyezi, először a vallás szükségyszerűségét az ember szellemi életében (Kant), majd önállóságát és sajátosságát is (Schleiermacher). De a vallási ismeretek sajátosságát s önállóságát vagy túlozzák és így objektív érvényüket veszélyeztetik, vagy egészen háttérbe szorítják. Sem a Schleiermacher, sem a Kant állásfoglalása, a szimbolizmusról nem is szólva, itt ki nem elégítő. Általában azt mondhatni, hogy a vallási ismeretek helyes felfogásához csak úgy jutunk el, ha a vallás önállóságát, sajátosságát oly komolyan vesszük, hogy az teljes mértékben a vallási ismeretekre is kiterjed, még pedig oly módon, hogy azok a tudományos elméleti ismeretek mögött se szoruljanak háttérbe.

Ámde ez az eset csak akkor áll be, ha maga a vallás, különösen pedig a keresztyén vallás, az egész embert, teljes lelkét s nem csak egyes irányait igénybe vevő sajátos élet, mely aztán sajátos vallási tapasztalatokra és vallási ismeretekre is vezet. Még pedig nem úgy értve ezt a sajátos életet, mintha az a mi természetes emberi életünknek csak egy alakja, változata, teszem az erkölcsös, jó élet volna. Egészen külön élet az azon élet mellett, melyet az ember addig élt, míg vallását komolyan nem vette s meg nem tért Istenhez. Élet az az Isten színe előtt, Istennel közösségben; mondhatjuk

tehát Istennel való életközösségnek, melynek más földi közösségek, pl. a baráti vagy házassági közösség halvány analógiái. Mint életközösség kölcsönhatás is Isten és ember közt és megfordítva. Meg kell azonban jegyezni, hogy ezen új, sajátos élet a természetes élet mellett nem nélküle, hanem a legszorosabb kapcsolatban van meg vele, úgy hogy a vallásos ember élete minden pillanatában természetes és vallásos életet is él egyszerre.

Már most ezen új élet, a vallás, új világot tár fel előttünk, melyet addig nem ismertünk. Vagy ha hallottunk róla, kételkedtünk valóságában avagy csak mások tekintélye alapján, mások szavára fogadtuk el valóságát. De igazán meggyőződve valóságáról csak úgy leszünk s valóban is csak úgy fogjuk megismerni ezt az új világot, ha a vallás, mint sajátos új élet valóság lesz bennünk. De amint ez új élet mellett megvan az ember természetes élete is, az új én mellett az ó ember is bennünk, úgy marad meg ezen új világ mellett a régi is. Ily módon kettős világban él a keresztyén ember. Mint minden más ember a természetes világban, de azután ezen új világban is otthonos, mint az ő saját világában. Bizonyos, hogy ez dualizmus ; de, mint tapasztalásból tudjuk, a keresztyén ember a dualizmust önmagában is megtalálja az ó és új ember folytonos küzdelmében. És mikép rendeltetése és reménye, hogy a tökéletesség állapotában ezen küzdelem megszűnik, úgy hivatása a természetes világnak is, hogy az új világ áthassa, átkarolja, magához felemelje, magába foglalja, hogy aztán ez a dualizmus is megszűnjék. De egyelőre megvan mint tény, melyet el nem vitathatunk, annál kevésbé, mert a keresztyén ember mind a két világ létezéséről bizonyos.

Ha a dolog így van, akkor az ember nemcsak közönseges, hanem vallási életében is szerez benyomásokat, melyek emez új világból származnak. Ezeket is összegyűjti lelkében, ahol aztán összességükben tapasztalatot alkotnak. Hogy ezen tapasztalat maradandó lelki kincsünk lehessen, tudatra kell emelni, szavakba foglalni és így ismeret alakjában magunk és mások számára is megőrizni. Így tehát nemcsak a mindennapi életben szólhatunk tapasztalatról és ennek ismeretben való megőrzéséről, hanem van *vallási tapasztalat* is és ennek kifejezése ismeret alakjában, azaz *vallási ismeret* is. Mindkét esetben maga az élet, tehát a vallás terén a vallási élet az első, a forrás, melyből az ismeret fakad, az alap, melyen nyugszik. Élet nélkül nincs igazi valódi ismeret a vallás terén sem. Azért a vallási ismeret másodlagos jelenség. De mint ilyen aztán az ismeret is megint lélektani szükségszerűséggel

áll elő és nem függ tőlünk, hogy legyen-e vagy sem. Sőt magának a vallásos életnek, valamint különösen ezen élet ápolásának is szüksége van ezen ismeretekre. Ez az alapja a hitvallás és a dogma szükségszerű kifejlődésének; mert a dogma és a hitvallás a hitélet tapasztalatainak kifejezései.

A hitélet és a vallási ismeretek ezen viszonyából szükségképen következik, hogy a vallási ismeretek csak úgy lesznek meggyőződésünk alkotórészeivé, ha vallásos életünkben fakadnak s annak tapasztalatát kifejezik. Ahol ez az élet és vele a vallási tapasztalat vesztit erejéből, élénkségéből vagy éppen el is hal bennünk, ott természetesen inogni kezdenek vagy teljesen el is veszítik meggyőződésbeli erejüket a megfelelő vallási ismeretek is. És megfordítva, ahol a vallásos élet él bennünk és tapasztalatokat terem, ott az ismeretek sem maradnak el. Amint azt James is mondja (híres vallás-pszichológiájában: *Die religiöse Erfahrung in ihrer Mannigfaltigkeit*, angolból fordította G. Wobbermin 1907.): „Nem egy egyházi dogma nyeri mindjárt a hitélet kezdetén a bizonyosság jellegét, lesz új valósággá. A megtért megismer oly igazságokat, melyek addig rejtve voltak előtte. Az élet titkai feltárlódnak előtte. Oly igazságok mélyébe nyerünk betekintést, melyek a pusztta ész előtt zárva maradnak.“

Eddig a természetes és a vallási ismeretek közös vonásait szemléltük; most át kell térnünk a vallási ismereteknek, a vallás önállóságának és sajátosságának megfelelő sajátos jellemvonásaira.

1. Ezeket megtaláljuk, ha *először* a vallásos élet és ismeretei eredetét kutatjuk; ha kérdezzük, mikép jönnek ezek létre? E kérdésre a keresztyén ember felelete az: Isten kijelentése, Isten igéje lép elénk, legyen az akár a Szentírás olvasása vagy hirdetése, akár vallásos tanítás vagy beszélgetés stb. alakjában. Ezen ige hatást gyakorol reánk, melyet érkeink útján veszünk fel s azért azt a természetes ember is észlelheti. A természetes ember ezen hatásnál meg is áll. De a keresztyén ember tudja, hogy isteni hatás is egyesül vele, melynek az ember sokszor csak hosszas küzdelem után enged vagy pedig végleg ellentáll. Az utóbbi esetben marad, ami volt: természetes ember, de az első esetben élő keresztyénné lesz: gyökeret ver benne a vallásos élet tapasztalatával és ismereteivel együtt. Látnivaló tehát, hogy a keresztyén vallásos élet sajátos ismereteivel csak úgy jön bennünk létre, ha mi a kijelentés, Isten igéje hirdetésének *engedünk*, nevezetesen a hit bizalmával reá felelünk. A kijelentés, az ige tehát akaratunkhoz fordul és csak ha ez az akarat Isten

igéjét befogadja, részesül az ember a vallásos élet és ismeret áldásában. Szóval a vallási ismeretek megszerzése akaraton fordul meg. Ez az oka, hogy Kant a vallás gyökerét nem a tiszta, hanem a gyakorlati észben kereste; ezért hozza azután Ritschl s iskolája a vallási ismereteket az értékítéletekkel összefüggésbe és ezért nevezik sokan a vallási ismereteket gyakorlati ismereteknek szemben az érzéki tapasztalaton alapuló elméleti ismeretekkel. De meg kell jegyezni itt, hogy Kantot az újabb filozófia már kezdi nem követni a gyakorlati és elméleti ész merev elkülönítésében. mivel tisztán elméleti, minden érdeknélküli s az akarat befolyása nélkül létesülő ismeretek nincsenek. De az értéket és létet kifejező ítéletek ellentéte sem állhat már meg egyes újabb filozófusok kutatásai után. (L. különöseu Rickertet és idevágó fejtegetései ismertetését Glüertől az Allg. ev. luth. Kztg. 1906. évf. 11—13. kül. 12. sz.). Egyébként tudjuk, hogy Ritschl tanítványai is kijelentik, hogy az értékítéletek nem alkothatnak ellentétet a létet kifejező ítéletekkel; és Kaftan szerint a vallási ismeretekre való alkalmazásuk pl csak azt jelenti, hogy „a hit személyes élményben gyökerezik és mégis igazi ismeret is“ (i. m. 29. l.). Häring szerint meg a keresztyén ember „az értékest nem azért tartja valónak, mert értékes reá nézve, hanem értékesnek veszi azt, ami mint való lép fel vele szemben, de nem mint oly valóság, melyet senki sem tagadhatna, hanem mint olyan, melyet csak az ismerhet el, aki értékét személyesen el akarja ismerni“ (i. m. 42. l.). Szóval a vallási ismeretek most már általában el vannak ismerve mint oly ismeretek, melyek objektív valóságra vonatkoznak. Ezt alig lehet találóbban kifejezni, mint James, mikor azt mondja, hogy a vallási képzetek a realitás érzetét keltik fel, „mintha az ember öntudatában valami realitásnak érzete, . . . valami objektív létezőnek képzete élne, mely mélyrehatóbb és általánosabb, mint az egyes érzéki érzetek bármelyike, melyek a mai psychologia nézete szerint a valóságot kinyilatkoztatják“ (i. m. 54. l.). A realitás ezen érzetei „azok számára, kik velük rendelkeznek, oly meggyőzők, mint bármely érzéki észrevétel (csak) lehet“ (i. m. 68. l.). De persze mindez — mint e szavak is mutatják — egy feltételtől függ, attól t. i., hogy a vallási ismereteknek vallásos életből, élményből, azaz más szóval a kijelentéssel Isten igéjével szemben való pozitív állásfoglalásból kell fakadniok. Ebben különböznek a vallási ismeretek más ismeretektől és erre kell gondolnunk, ha a vallási ismereteket gyakorlati ismereteknek nevezik és az értékítéletekkel hozzák kapcsolatba.

2. Az erędet után nézzük most már a vallási ismeretek

forrását. Itt azt látjuk, hogy mint a többi ismeretek, a vallásiak is élményből fakadnak. De ez egy külön, sajátos élmény, melynek tárgya is más, mint a közönséges ismereteké, t. i. az Isten. Az Isten közvetlen megtapasztalása, a vele való érintkezés a forrása a vallásnak és a vallási ismereteknek. És ezzel meg van adva a vallás es ismereteinek önállósága. Ehhez hozzájárul, hogy nem is ugyanazon szervekkel nevezzük a vallási ismereteket, mint a többi ismereteket. Nevezetesen nem a spekuláció azon út, melyen hozzájuk férközünk, mint az intellektualizmus gondolja. A vallási ismereteknek saját külön szervük van, melyet a természetes ember nélkülöz, mivel Isten hatása hívja még csak életre akkor, mikor az ember megtér. Ez a szerv a *hát*, mellyel Isten kijelentését és annak hatását befogadjuk, hogy előidézze bennünk azt a változást, melynek eredménye, hogy vallásos élet és vallási ismeretek ébrednek bennünk. Így aztán a vallásos élet és annak ismerete mint valami egészen új jelenség jelentkezik lelkünkben, mint Isten teremtése, mint Isten műve, mely a természetes ismeretet is áthatni s megszentelni hivatott. És ily módon aztán minden irányban meg van óva nemcsak a vallásnak, hanem a vallási ismereteknek önállósága is.

Már most az a kérdés, hogy mi következik a vallási ismereteknek vázolt lényegéből a theológiára, a keresztyén vallás tudományára? Még ezen kérdésre kell feleletet keresnünk.

1. Először is az következik, hogy a vallási ismeretek nem téveszthetők össze egyes tudományoknak hasonló vagy ugyanazon tárgyra vonatkozó ismereteivel. Tekintetbe jön itt főleg a filozófia, különösen pedig a metafizika. Ha persze Kantnak és követőinek igazuk van, hogy metafizika, az az oly tudomány, mely a tapasztalat körén túl eső dolgokról való tudományos ismeretekhez is akar eljutni, nem lehetséges, akkor a vallási ismeretek már előre is védve vannak minden metafizikai ismeretnek versenyével szemben. De ha sok újabb filozófussal a metafizika lehetőségét nem tagadjuk, ha azt tartjuk, hogy gondolkodásunk törvényei a tapasztalat határain túl fekvő ismeretekre is vezetnek bennünket, még akkor is azt kell mondanunk, hogy a vallási ismeretek mégis csak mások, mert más forrásból erednek. Más a vallásnak az élő, személyes Istene, mint a filozófia világoka vagy alapja, ha persze egy objektumot értenek is itt is, ott is. Ez ugyanis a gondolkodás abstrakciója, míg az vallásos életünkben, vele való érintkezésben szerzett vallási tapasztalásunk útján alkotott ismeretünk róla.

2. A vallási ismeretek jelleméből következik *továbbá*,

hogy a természetes ember és az ő álláspontján álló profán tudományok számára hozzáférhetlenek. Hiszen a vallási ismeretek külön tapasztalatra mennek vissza és a hit szervétől függenek, melyeket a természetes ember és az ő álláspontján álló tudomány nem ismer. Innen van, hogy a vallási ismeretek az ily tudományok határán túl fektüsznek, miért is őket el sem érik s így meg sem cáfolhatják, esetleges ellenmondásaik tehát célt nem érnek. Ha mégis kritizálják, szűkebb tapasztalat szempontjából nézik s szükségszerűleg torzképet rajzolnak róluk. Ezért nem is lehet sem a filozófia, sem a történettudomány módszerét, mely a természetes tapasztalat alapján áll, a theológiában egyedül uralkodóvá tenni (Troeltsch). Mert ilyen módon mindig csak a keresztyén hitismereteknek egy részét, azt, amely az illető tudomány előtt hozzáférhető, lehet megérteni, de az egészét nem. Az ismeretelmélet is a természetes ember ismereteinek vizsgálatából indul ki és ha a vallási tapasztalatot nem ismeri el ismeretforrásnak, akkor nem juthat oly eredményekre, melyek a vallási ismeretek megértését is magukban foglalják.¹

3. Ez a tényállás azt követeli, hogy legyen mindig oly tudomány, mely a keresztyén vallást teljesen, nevezetesen azon ismereteit is képes megérteni, melyek más tudományok előtt hozzáférhetlenek. És minél inkább s minél határozottabban állanak a profán tudományok a természetes ember tapasztalatának álláspontjára, annál nélkülözhetlenebb egy ilyen tudomány; a *theologia*. Szóval ha a vallási ismereteket úgy fogjuk fel, mint eddigi fejtegetéseink,² akkor a theologia tudományos önállósága és szükségszerűsége nem lehet kétséges, hanem természetes dolog. Ellenben ha a vallási ismeretek önállóságát feladjuk és azokat a természetes ember ismereteivel egy sorba helyezzük, akkor nincs többé semmiféle elvi ok, hogy a theologiai tudomány tárgyát alkotó különféle ismereteket széjjel ne osszuk a különféle profántudományok, a filologia, történelem, filozófia stb. között.

4. Az ilyen önálló theologiai tudomány már előre is lemond arról, hogy a vallási ismereteket a vallásos tapasztalattal nem bíró természetes ember előtt bebizonyítsa. Mert a

¹ Volkelt egyike azon kevés filozófusoknak, kik a vallási ismeretek megértésére is törekednek. L. Die Quellen der menschlichen Geisteswissenschaften 1906. c. művét 113. kk. 1. kül., 116. k. 1.

² Mivel ezen önálló vallási ismeretek objektív alapja, mely nélkül önálló vallásos élet s ismeret sem volna, a kijelentés (l. fent 11. l.), azért úgy is mondhatjuk, hogy a theologia csak akkor lehet önálló tudomány, ha a kijelentés theológiája.

természetes ember a megfelelő tapasztalat nélkül meg sem érti azokat (1. Kor. 2,14.). A theológiának kellene tehát a természetes ember álláspontjára helyezkednie, de akkor megint önmaga előtt is elzárná a keresztyén hitismeretek megértésének útját. Pedig éppen ez és nem ez ismeretek bebizonyítása a feladata. Ennek megoldására tehát a theológiának a keresztyén hit tapasztalatának álláspontjára kell állania. És mivel ezen ismereteknek, valamint megértésüknek alapja ép ez a tapasztalat, innen kell igyekeznie ezen ismereteket megértetni azok előtt és igazságukat felmutatni azok számára, akik szintén ezen az alapon állanak. Ez az ú. n. *tapasztalati vágy*, mert főleg Erlangenben művelték, *erlangeni theologia*. Nem mondhatni ezen theológiáról, hogy a többi tudomány tudományos mértéke alól kivonja magát. Mert munkájánál ő is a tudományos megismerés törvényeit, a logika szabályait alkalmazza minden korlátozás nélkül és jogosultságukat elismeri. Evvel persze nem megy túl azon, amit már a régi dogmatika az ész alaki használatának nevezett. Már az ész anyagi használatát neki is el kell vetnie oly értelemben, hogy ész alatt a természetes ember tapasztalatainak összességét, ennek anyagi használata alatt pedig eme tapasztalatnak mint törvénynek vagy mértéknek elismerését értjük, mely minden más tapasztalat lehetőségének elismerésére mérvadó volna.

Azt sem lehet az ily theologia ellen felhozni, hogy módszerével magát minden más tudománytól elszigeteli. A keresztyén vallásnak sok érintkezési pontja van a természetes élettel és sok olyan oldala is, mely egyes más tudományok számára is hozzáférhető. Itt merülnek fel a határkérdések és összeütközések a theologia és a természettudományok, a történettudomány, a filozófia között, melyeket nem lehet mindig és mindenkorra megoldani. A theológiának ezen problémákat állandóan figyelemmel kell kísérnie, mindig újból átkutatnia, szóval ezen tudományoktól tanulnia kell, ami folytonos eleven érintkezést kíván meg velük. Persze *egy* követelést mindig el fog háritani magától a theologia, azt, hogy ezen vagy bármely tudomány oly állítólagos eredményeit is tegye magáévá, melyek eme tudományok immanens álláspontjának szoros következtetései, noha megállapításuknál a keresztyén vallási tapasztalatot is meg kellett volna kérdezni.

5. Ha ilyen formában a theologia tudományos jellegét nemcsak lehet, hanem meg is kell őrizni, nem tagadjuk, hogy ezen formális tudományfogalom, mely mellett állást foglaltunk, ma nincsen általánosan elismerve. Így veszedelmesnek látszik reá nézve a) már azon követelés is, hogy a tudomány ered-

ményei *általánosak* és *szükségszerűek* legyenek oly értelemben, hogy minden embert meg lehessen győzni az igazságukról. Erre persze a mi tapasztalati teológiánk nem képes, mert ismereteit a hihetetlen ember előtt nem tudja bebizonyítani. De mikép a teológiában a bizonyítás feltétele a keresztényen válás tapasztalat, úgy követeli az érzéki tapasztalaton nyugvó ismeretek megértése is az érzékek egészségét, épségét. A vak pl. nem láthatja a színeket. De ha meg lehet operálni, ő vele is meg lehet azokat ismertetni. Hasonlóan vak a hitetlen ember a vallási ismeretek terén. De ha megtér, ő is megértheti azokat. Szóval az ismeretek általánossága nem csak a teológiában, hanem a többi tudományokban is csak lehetőség szerint van meg. (V. ö. Kähler *Die Wissenschaft der christl. Lehre* 3. kiad. 1905. 15. l.)

6. Az általánosság és szükségszerűség követelményénél veszedelmesebb azonban a teológiára nézve a *materialis tudományfogalom*, mely ma széleskörű elismerésnek örvend.¹ Lényege az, hogy nem csak formális, hanem materialis, mondhatjuk metafizikai követelményeket is állít fel a tudományosság feltételeiül. Így követeli pl. Wundt, hogy a theologia minden vallás hitigazságait . . . oly interpretációnak vesse alá, mely minden oly előfeltételtől tartózkodik, mely a pszichológiai tapasztalat általánosan elismert tényeiben nem lelhető igazolását (System 2. kiad. 6. l.). Troeltsch pedig a profán tudományokban használt általános módszereket (Zschr. f. Th. u. K. 1898. évf. 2. l.), nevezetesen a „történeti módszert“ akarja a teológiában egyedül uralkodóvá tenni, amely követelésével a vallástörténeti teológiának, melyet nálunk Schneller már sokkal hamarabb képviselt, németországi rendszeres teológiai vezetője lett. Mivel pedig „a pszichológiai tapasztalat általánosan elismert tényei“ csak a természetes ember tapasztalatának mértéke lehet, a történeti módszer pedig a természetes történelemből van abstrahálva, az itt előírt módszerek egyedüli alkalmazásának követelménye már a priori is azt jelenti, hogy tudományossága elismerésére csak az oly tudomány tarthat számot, mely a természetes ember tapasztalatának alapjára áll és így mindent csak immanens okokra vezet vissza s pl. Istennel kutatásaiban egyáltalán nem számol. Ilyenformán elveti pl. James is az oly teológiát, mely nem csak az Istenben való hitről, hanem magáról az Istenről való tudomány akar lenni (i. m. 405. l., v. ö. a 450. s k. l.), Isten

¹ Még pozitív irányú theológusok is ezt veszik fejtegetéseik alapjául, mint pl. Girgensohn, Stange stb.

szerinte már csak a hitnek tárgya (i. m. 463. l.). Ha ezen szekularizált tudományfogalom lenne egyedül uralkodóvá és mi nem tartjuk magunkat illetékeseknek, hogy ellene küzdjünk, akkor nem marad más hátra, mint hogy Bernoullival tartsunk, aki Lagarde, Overbeck nyomán tudományos és egyházi theológiát különböztetett meg („Die wissenschaftliche und die kirchliche Methode in der Theologie 1897“ c. művében). A tudományos theológiába kellene akkor utalnunk mindazon anyagot, melynek feldolgozása a materialis tudományfogalom szerint tudományosságra számot tarthatna (így bizonyára az összes történeti részeket), míg a többi tárgyakat (főleg a rendszeres theologia nagy részét s a gyakorlati theológiát) az egyházi theológiában tárgyalnók. Persze itt is nehéz volna megállani — és a végső következés csak az lehetne, hogy a theologia anyagát a különféle profán tudományok között felosztjuk és a theologia legfelebb még mint gyűjtőnév szerepelhetne a különböző tudományokból összeválogatott azon ismeretek összege számára, melyekre az egyház jövődjének hivataluk ellátásánál szükségük lesz. S így visszatérnénk megint a theológiának valami hasonló fogalmához, mint amilyent Schleiermacher képviselt.

Még ilyen fejlődéssel is megbarátkozhatik, ha kell, a keresztyén ember, ha a materialis tudományfogalom tudománya csak azt nem állítja, hogy csak az valóság, amit ő megismerhet, hanem elismeri az általa megismerhető realitások mellett még más realitások létezését is, mint pl. James teszi (i. m. 148. l.) vagy Stange éppen be is bizonyítja.¹ Ha azonban az ily tudomány a maga ismeretein túl minden mást tagad, akkor a keresztyén ember ezen felfogás ellen a legélesebb harcot kénytelen folytatni. És mivel a tudományban ez a hajlam mindig megvolt és meglesz és mi súlyt helyezünk arra, hogy a természetes ember tapasztalatán túl eső keresztyén vallási ismereteinket is alávethessük a tudomány módszeres kutatásának — azért, azt hiszem, nekünk a materialis tudományfogalommal szemben a formális tudományfogalom

¹ Stange: „Christentum und moderne Weltanschauung 1911.“ c. művében, különösen 66—89. l. ismeretelméleti úton mutatja ki, hogy — az érzéki észrevétel és az értelmén nyugvó — tudományos megismerés a valóság teljessége kérdésén napirendre hozza, de a felelettel rá adós marad. Ezt csak a vallás adja meg, mely a közvetlen szemlélet alakjában kelti fel bennünk az érzéki tapasztalat nem teljes voltának benyomását. Miért is a vallás az emberi szellemnek nem esetleges, hanem szükségszerű megnyilatkozása.

mellett még továbbra is síkra kell szállanunk. Én személyesen annál inkább kötelezve érzem magamat erre, mert meggyőződésem a tapasztalati theologia hívévé tett, melynek mai alakjában való fenntartása a materiális tudományfogalom mellett nem volna lehetséges.

Pozsony.

Dr. Daxer György,
theol. tanár.

BELFÖLDI SZEMLE.

Pázmány Péter levelei.

Megjelent Pázmány Péter összegyűjtött leveleinek második nagy kötete¹ is, melyben 599 darab levelét olvashatjuk az egyházi és politikai tekintetben egyaránt hatalmas férfiúnak, melyek közül 461 darab most lát először napvilágot. Nem lehet céлом, hogy részletesen, sőt még az sem, hogy tartalmilag ismertessem ezeket a leveleket, de rá kell belőlük néhány történeti tényre mutatnom, hogy azokból, mintegy tükörből láthassuk a nagy ellenfél munkáját.

Ferenczffy Lőrinc udvari titkárhoz 1929 máj. 9-én irt levelében helyesli a pozsonyi városi tanács lutherizáló hatalmaskodásai ellen megkezdett eljárást. Követelni kell, hogy a polgármester felváltva, lutheránus után mindig katolikus legyen. Végre be kell követelni a várostól a külföldről oda beköltözött protestánsok névsorát és szorgalmazni kell az ilyenek kiűzésére kiadott királyi rendelet végrehajtását (21. l.). Ugyanilyen értelemben sürgeti Sennyey István veszprémi püspök királyi kancellárt jún. 19-én, hogy szigorúan és sürgősen kötelezze a pozsonyiakat arra, hogy katolikus polgármestert válasszanak, mert ezek szándékosan húzzák-halasztják ezt a dolgot, csakhogy időt nyerjenek a következő országgyűlésig s ott és akkor azután az e tárgyban kiadott királyi rendelet ellen panaszt tehessenek s így elérjék, hogy katolikus polgármesterük ne legyen. Kéri, jelentse ezt meg a királynak és

¹ *Petri cardinalis Pázmány ecclesiae Strigoniensis archiepiscopi et regni Hungariae primatis epistolae collectae. Collectionem et recensio-nem accurante Francisco Hanuy SS. theol. doctore. Tomus II. (1629—1637.) Bpest 1911. XVI + 790. Nagy 4-rét és hét hasonmás. Megrendelhető az egyetemi nyomdában. Ára 20 kor.*

az így intézkedjék. Jelentse azt is be, hogy a külföldről bevándorolt protestánsok jegyzékét sem állították ki híven, mert csak a Bécsből és Ausztriából beköltözőtöket sorolták fel abban, a Morvából bevettekéről hallgatnak (31. l.). Mivel a pozsonyiak folyvást halogatták a polgármesterválasztást, 1631 jan. 14-én az ottani magyar királyi kamarához fordult és arra kérte, emelje érvényre az uralkodó azon parancsát, hogy a városi tanácsban a katolikusok és evangélikusok egyenlő számban legyenek (164. l.).

Hogy a Pozsonyra vonatkozókkal végezzek, itt kell fel-
említenem Pázmánynak egyik legjellemzőbb kijelentését, melyet 1634 okt. 14-én a pozsonyi magyar királyi kamarához írt levelében fejezett ki. Három városi tanácsos járt nála, Jancs János lutheránus prédikátor ügyében, akinek Pozsonyból való kitiltását azért rendelte el a király, mert egy halotti beszé-
ben izgatott a katolikus egyház ellen. Átadták neki azon iratnak a másolatát, melyet a nevezett prédikátor, a maga mentségére, a tanácsnak benyújtott és sok könyörgéssel arra kérték, hogy járjon közbe a királynál arra vonatkozólag, miszerint nevezett prédikátor teljes biztonságtan Pozsonyban maradhasson. Mindezeket hallva elmosolyodott és az válaszolta, nagyon csodálkozik rajta, hogy hozzá mennek ebben az ügyben, hogy ő tartsa meg ott a prédikátort, *hiszen ha rajta állna, egyetlen egy prédikátort sem tűrne meg és legbuzgóbb törekvése, hogy sem prédikátorok, sem más felekezetű emberek ne legyenek s végre-valahára tudják meg, hogyha rajta állna, senkit sem tűrne meg mást egyházmegyéjében mint csak kató-
likust* (517. l.).

Kedvenc-terve volt Pázmánynak a bányavárosok kato-
lizálása. 1630 jan. 13-án II. Ferdinándhoz küldött felterjesz-
tésében örömet nyilváníttja afelett, hogy a király a bányá-
városokban a katolikus vallásnak újból leendő felvirágozta-
tására intézkedéseket tett és egy német katolikus papot is
rendelt Selmecbányára (85. l.). A január 25-iki levelében
helyesli az uralkodónak abbéli szándékát, hogy a bányaváro-
sok katolikusává tételét tervbe vette. E célból katolikus tiszt-
viselők volnának az udvari kamara által a bányavárosokba
helyezendők. Továbbá vissza kellene követelni a városoktól
a reformáció előtt a katolikus papoknak adott, de azután a
protestáns papoktól is $\frac{9}{10}$ -ed részben elvett javakat és jöve-
delmeket, amelyeket a fiscus per útján is megvehet a váro-
sokon és a katolikus papok javára biztosíthat. Végre azt
hiszi, legnagyobb hatást lehetne elérni akkor, *ha a most éppen
Bécsben lévő Schok János bányagrófot vissza lehetne téríteni*

a *katholikus vallásra*. Azt hiszi, ezt legkönnyebben oly formán lehetne elérni, ha a bánya gróf visszatérne. *Tudtára kell adni, hogy a király csak katolikus tisztet akar megtérni Körmöcbányán. Bizonyosan tudja, hogy ez az ember áttér, ha neki másképp nem lehet tisztében megmaradni.* Ha pedig Schok valóban áttér, a városnak nagy része katolikus lesz (95. l.). 1631 aug. 29-én ismételve kéri a királyt, hogy csakis katolikus vallású kamaratisztviselőket alkalmaztasson a bánya- városokban, továbbá, hogy Körmöcön ünnepnapokon a kamaragróf ne az eretnek prédikátornak adjon aranyat, hanem a katolikusnak (208. l.). Ugyanerre kéri 1633 júl. 23 án II. Ferdinándot, hasson oda, hogy a királyi tisztségeket kizárólag katolikusokkal töltsse be a bányavárosokban (432. l.).

A kálvinista Erdély katolizálása is kedves terve volt. Erre vonatkozólag 1630 máj. 17-én a bécsi nunciusnak ezt írta: Az erdélyi fejedelemszony, Brandenburgi Katalin, még ezelőtt két évvel — *tehát férje életében* — katolikusá lett, titkon áttérvén e vallásra, de állhatatosságáról sajátkezüleg írt levelei kezeskednek. Férje halála után azonban az erdélyi kormányzó, Bethlen István és más nem katolikus főemberek hatalmától felve, mivel a tanácsból az összes katolikusokat kizárták, tehát a fejedelemszony ezen szorongattatásai között, nehéz búskomorságtól leverve halálos betegségbe esett és visszatért a kálvinista egyházba. Reményli mégis, hogy az Isten haragja kiengesztelődött és irgalmas szemeivel megtekinti ezt az eretnekségtől mégmérgezett földet. Jó lenne Erdélybe egy szerzetest küldeni, címzetes püspöki hatáskörrel, hogy apostoli módon mozdítaná ott elő a katolikus ügyet. A királynak is javasolta már, hogy a most üresedésben levő erdélyi püspöki székre nevezzen ki egy vallásos férfit, aki az ott levő katolikusokat bátorítsa és a papságot kormányozza, de még nem határozott. Éppen most várja az erdélyi fejedelemszornynak a császárhoz bocsátott követeit, kik közül az első katolikus. Majd attól tudakozódik, mit lehetne tenni Erdélyben a katolikus vallás terjesztése érdekében (123. l.). Arról persze mélyen hallgat, hogy az erdélyi országgyűlés rendeletéből állt üresen a püspöki szék. 1734 jún. 12-én a Propaganda Congregatióval tudatja, hogy az eretnekség egész Magyarországon köröskörül garázdálkodik, különösen Erdélyben, hol nemcsak a fejedelem maga, hanem a főemberek is különféle szektákhoz tartoznak és nemcsak a vallást, hanem *magát a katolikus nevet is ha lehetne megsemmisítenék* és a még ott levő néhány katolikus olyan, mint a pásztorától megfosztott nyáj. Ennek a rossznak, amennyire módjában volt,

már régóta igyekezett elejét venni és Ferdinándnál, mint Magyarország királyánál a magukra hagyott katolikusok lábra állítása végett kieszközölte, hogy az üresedésben levő erdélyi püspöki székre Simándi Istvánt kinevezte; kéri a kongregációt, eszközölje ki a pápai megerősítést s mivel alig várakozik ott reá valami segítség és menedékhely, adjanak neki évi 200 aranyat (485. l.).

A császári tanácshoz 1629 januári felterjesztésében említi, hogy *Komáromban* most ugyan van katolikus plébános, de mivel hosszabb időn keresztül egy sem volt, a parokhiához tartozó jövedelmet a kálvinisták elfoglalták. Amint értesült, volt ugyan Komáromban a Domokos rendűeknek monostoruk, melynek romjai most is megvannak, melyhez szántóföldek, rétek, halastavak s több effélék tartoztak, melyeket hasonló módon, törvény és jog ellenére a kálvinisták bitrolnak. Kéri, hogy komolyan tegyék kötelességévé a komáromi kapitánynak, miszerint mindezekre vonatkozólag eskü alatt nyomozást indítson és mindent egyenként a plébánosnak juttasson (7. l.). 1635 jún. 14-én jelenti Ferdinánd királynak, hogy nem csupán Komárom városának és az ottani német helyőrségnek, hanem az esztergomi érseki megyéhez tartozó egész Csallóköz szigetnek lelkigondozása végett ferencrendi zárdát és templomot akar *Komáromban* építtetni, melyhez Kollonics ottani főkapitány készséggel felajánlotta jóakarató közreműködését. De mivel az a hely, melyet a zárdá részére kijelöltek, királyi telek, kéri ennek átengedését és némely más kedvezményeket, melyeket a rend kiküldöttje elő fog adni. Egyszermind kéri, hogy küldjön Kollonicsnak utasítást ezen ügy elősegítésére (588. l.).

Nagy szálna volt Pázmány szemében a *nagyszombati* református egyház, mely folytonos küzdés és veszedelem között ugyan, de mégis fennállott az érseki székhelyen. Egész felháborodással írja ezért 1631 máj. 16-án az itteni szabad királyi város tanácsához, hogy úgy értesült, de hitelt nem adott neki, miszerint a kálvinisták templomot akarnak építeni. Óva inti a tanácsot, ne engedje meg a templomépítést; a városnak erre nincs joga, mert az ő egyházmegyéjében az ő engedélye nélkül nem lehet templomot építeni; ha a város mind-ezek dacára mégis megengedné az építést, a királyhoz fordul jogorvoslatért s mindent elkövet, hogy ezt megakadályozza (187. l.).

Megnyugvással tudatja azért 1633 március 20-án a pozsonyi kamarával, hogy Nagyszombat város tanácsát rávette, ne adjon bányáiból több épületkövet a kálvinista templom-

építéshez (643. 1.). De azért csak fennállott az itteni református egyház a gyászévtizedig.

Pázmány Thurzó Ádámot és testvérét Mihályt, anyjukkal együtt áttértette a katolikus vallásra, de a *galgóci* templom egyelőre megmaradt a lutheránusok kezében. Azért 1632 nov. végén figyelmeztette Ádám grófot, hogy ebben a dologban meg ne hagyja magát csalni, mert nagy és lelki üdvösségben járó dolog ez. A földesurat nem kötelezik a magyar törvények arra, hogy a saját jószágában templomot adjon a lutheránusoknak. Mert jóllehet sokszor vitatták azt a protestánsok, hogy a földesurak engedjék át nekik a templomokat, de az ország ezt nem fogadta el, mert a templomok feletti rendelkezési jog a földesurak hatalmában maradt. Soha sem adott az ország semmi jogot sem a jobbágyoknak a templomhoz. Lelke üdvének elvesztése alatt figyelmezteti Thurzót, hogy a templomot idegen hitűeknek át ne engedje. Azt megteheti, hogy jó lelkiismerettel eltúri a különböző vallásúakat, de sem templomadással, sem egyéb módon a hamis vallás hirdetésére közre nem működhetik (375. 1.).

Pázmány térítette át Batthyány Ádámot is. A grófi koronán kívül asszony is játszott a dologban, egy Illésházy leánnyal kötendő házassághoz pápai dispenzáció kellett. Az előbbiről bővebben írt a palatinusnak, az utóbbiról biztosította, hogy jó reménységgel lehet (79. 1.). 1630 jan. 13-án Németújvár bárójának címezi és gyakori értesítést kér (87. 1.). Február 16-án arról értesíti Batthyányt, hogy a pápai dispenzációt kieszközli, feltéve, hogy Illésházyék semmi külön kikötést nem tesznek. A vallásról nem kell semmi említést tenni, a pápa remélhetőleg megadja a felmentvényt; elég ha neki (Pázmánynak) ígéretet tesz (97. 1.). Március 11-én tudatja, hogy a dispenzáció ügyében megtette a felterjesztést, kérvényt is írt Batthyány nevében, tudatja, hogy a felmentvény díja fejében 300 aranyat küldjön. *Végül lelkére köti, tartsa meg, amit neki megígért, menjen Bécsbe és ott gyónják meg* (108. 1.). Két hét múlva március 25-én egész határozottsággal rá írt Batthyányra; itt az emberek nyilvánosan beszélik, hogy Illésházyénak és másoknak is esküvéssel mondta, hogy *csak tettetés és ürügyből mutatta magát katolikusnak*, ezt is csak azért, hogy a házassághoz szükséges pápai dispenzációt megnyerhesse. Ő ugyan ezt nem hiszi, mert megőrizte azon sajátkezüleg írt levelét, melyet megtérése után írt, mégis kéri, cáfolja meg egy újabb levéllel ezeket a híreszteléseket és mint Pozsonyban megállapodtak, menjen fel Bécsbe, gyónják meg és tartson egy jézsuitát udvarában (110. 1.). Batthyány

eloszlatta Pázmány aggodalmait, áttért, megkapta a grófi koronát. 1631 szept. már a máriacelli búcsút járja s nemsokára kiveri a kálvinista püspököt Németújvárból.

A Pázmány által alapított nagyszombati egyetemről is álljon itt néhány jellemző adat. 1635 máj. azon kérelemmel fordult VIII Orbán pápához, mivel a magyar katolikus egyház hanyatlásának főoka a theologiai és bölcsészeti tudományokat előadó egyetemek hiánya, Nagyszombatban a jezsuiták vezetése alatt egyetemet alapított, melyre a királyi jóváhagyást és kiváltságokat megkapta, most a pápai megerősítést kéri (581. l.). Ezen egyetem alapítására Pázmány azon 40.000 forintot kötötte le, mellyel neki a magyar király 1632. évről, római útjában tett költségei megtérítése címén tartozik, (563. l.) és 1635 márc. 20-án tudatta II. Ferdinánddal, hogy a tőle neki járó tartozást átengedte az alapítandó egyetem céljaira (560. l.) s ugyanakkor Rómába is irt Montmann Kornélhoz, a pápai legfőbb ítélőszék bírójához. Csudálatosnak találja, hogy eddig még nem volt Magyarországon egyetem és most sincsen. *A reformáció megszilárdulásának főokát éppen ebben véli, nem lehetett a papságot tudományosan kiképezni.* Ezért alapította meg ezt Nagyszombatban, kéri sürgesse a pápát annak megerősítésére (682. l.).

Legyen itt feljegyezve, hogy Pázmány *a magyar király kegyúri jogát a magyar törvények értelmében védelmezte.* 1633 febr. 5. értesíti Borghese bíbornokot, hogy a király az ő ajánlatára Lippay György prépostot nevezte ki veszprémi püspökké, kéri az ügynek a consistorium elé terjesztését és a bulláknak mérsékelt díjazás mellett való expediálását (397. l.). Ugyanez évi aug. 27-én az erdélyi püspöki szék betöltéséről tette meg VIII. Orbán pápához előterjesztését, melyben tudatja, hogy már régi törekvése, miszerint a 30 év óta üresen álló erdélyi püspöki tisztség ellátására egy ferencendi szerzetest nyerjen, de mivel nem talált alkalmas embert, végre rábirta Simándi István kanonokot ennek elfogadására, kit a király ki is nevezett. Most a Ritus Congregatio ezen ügy elintézését azon címen halogatja, hogy kétes a magyar királynak a kinevezési joga. Kéri a pápát, erősítse meg Simándit, *mert esetleg a királyi kinevezés visszavételével történő pápai adományozást az országban nem fogják elismerni, mert ezt az ország törvényei szigorúan tiltják* (600. l.). Ugyanily értelemben írta II. Ferdinánd követe részére az utasítást 1635 ápr. 10-én. A magyar királyok 600 évnél hosszabb idő óta betöltési és kinevezési jogot gyakoroltak a püspöki székekre, ezt a pápák is elismerték, mégis most a pápa a boszniai és erdélyi püs-

pöki székek betöltésénél a királyi kinevezési jog gyakorlását nehézményezi; utasítja azért követét, hogy semmi újítást ne engedjen meg, mert a királyt esküje köti jogai megóvására. Megküldi az erről szóló magyar törvényeket a pápa elé terjesztés végett, kijelentvén azt is a pápának, hogy a király köteleességszegés nélkül jogát nem adhatja fel, az újítás elidehítené a pápától a magyar nemzetet (768. l.).

Miután Brunszvík Tóbiás lutheránus püspök 1629-ben földesurai, a Thurzók, után katolikussá lett, ezen indokból és hogy eretnekségéből nemrégén megtért az igaz hitre, 1630 júl. 2. levelében a pozsonyi kamara figyelmébe ajánlja, hogy nevezzék ki harmincadosnak, majd a katolikus vallást tisztésége szerint előmozdítja (126. l.). 1631 szept. 2. a bécsi Pázmáneum kormányzójához, Amira János jézsuitához írt levelében megemlíti, hogy van egy kálvinista prédikátora, aki már valami hét vagy nyolc évig végezte ugyan ezen tisztét, de azért nőtlen maradt s most kilenc kispappal együtt ezt is felakarja küldeni úgy, hogy ellátást az intézettől kapjanak (210. l.).

Magyar hazafiságára nagy árnyékot vet azon ténye, hogy unokaöccse Pázmány Miklós részére Morvaországban vásárolt ingatlanokat és morva indigenátust eszközölt ki számára (665., 692. l.). Nem bizott Magyarország jövőjében, a Pázmáneumot is ezért alapította Bécsben.

Vége Pázmány felett is eljártak az évek s mint megannyian mások, ő is *szerette volna újra kezdeni annak leg-alább húsz utolsó esztendejét*, érsekségének dicsőségtől verőfényes szép napjait. 1637 márc. 11-én gróf Pálffy Pálhoz írt levele utóiratában jelzi, hogy bár beteges, de nem sokára meglátogatja, kéri, hogy felesége csináltassa meg neki egy gyógyszertárban az ifjító pilulákat. De nyolc nap mulva — márc. 19-én — már ő is megtért őseihez.

Leveleit haszonnal forgatja a diplomata, a politikus, a történétíró, nem nélkülözheti az egyháztörténet.

Tanuljunk tőle nagy célokért való lelkesedést, kitartást igaznak vallott ügyünk harcaiban, önfeláldozást anyaszentegyházunkért, melynek felvirágzásáért ne riadjunk vissza semmi áldozattól, hogy erre úgy, mint szeretett hazánkra, minél több fény és dicsőség áradjon. De egyben, a lelkiismereti szabadság ellen kifejtett erőszakoskodásaiban nem követhetjük.

Dr. Thury Etele.

KÜLFÖLDI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Aligha van ezen sorok olvasói között valaki, akinek figyelmét elkerülték volna azok az állandó és szinte rendszeresnek mondható támadások, melyeket a modern természet-tudományos gondolkozás nevében hazánk ú. n. radikálisai a vallás, a vallásos gondolkozáson felépülő erkölcs, az ú. n. valláserkölcs és a vallásos alapokon felépült, hatalmas társadalmi intézmény, az egyház ellen általában, de különösen a római egyház ellen, nap-nap után intéznek.

Bár nekünk, akiket éles határvonalak választanak el a római egyháztól s akiknek elegendő gondot és aggodalmat okoznak azok a törekvések, melyekkel a római egyház, szakítani nem tudva százados hagyományaival, bennünket is szakadatlanul bántalmaz csendes, építő munkásságunk közepette, mondom, bár nekünk egyáltalában nem áll érdekünkben a római egyház védelmére kelni: mindazonáltal nem hűnyhatunk szemet az előtt a jelenség előtt, hogy ez az egyház csak azért áll a támadások tűzvonalában a többiekkel összehasonlítva, mert benne a valláserkölcsei alapok a legpregnansabbul, sőt annyira túlzott formában szolgálnak a vallásos társadalom alapjainak, hogy azt mi magunk is sokaljuk és éppen ezért a mi protestáns vallásunk tulajdonképpen egy élő tiltakozás az emberi társadalmi élet valamennyi jelenségét elnyelni akaró romanizmussal szemben.

A reformáció korában a gondolatszabadság nevében tiltakoztak a mi reformátor őseink az akkori egyháznak azon uralkodó szelleme ellen, hogy az egyházi tekintélynek minde- nek behódoljanak. De koránt sem volt szándékukban magának a vallásos világnézetnek alapvető fontosságát megbolygatni. És bár közel négyszáz esztendeje annak, hogy Luther Márton híres 95 tételét kiszegelte a wittenbergi vártemplom kapujára és bár ez alatt a hosszú idő alatt a protestáns körök irányadó

rétegeiben a vallásos világnézet tartalma lényeges változásokon ment is keresztül, mégis azt látjuk, hogy a protestantizmus a vallásos világnézet szolgálatában áll valamennyi árnyalatával.

Mi elismerjük, hogy a római egyház a maga katolicizmusával roppant nagy szolgálatokat tett az emberi társadalom egyetemességének és egységessé alakulásának kiépítése körül. De viszont valljuk, hogy manapság már nálánál hatalmasabb és a cél elérésére alkalmasabb tényezők is vannak a társadalomban. Valljuk, hogy a római egyháznak az egész emberi társadalom minden működési körét abszorbeálni és irányítani kívánó törekvése oly anakronizmus, mely ellen küzdeni és a küzdelemben a hasonló gondolkozású törekvésekkel karöltve eljárni kötelességünknek tartjuk. De más oldalról nyíltan ki kell mondanunk, hogy mi az ú. n. szabadgondolkodás nevében, ami — fájdalom, manapság éppenséggel nem egy a gondolat szabadságával — a vallásos világnézet ellen indított hadjáratral éppenséggel nem rokonszenvezünk. Az a szabadgondolkodás, melynek nálunk is annyi apostolai vannak már, tulajdonképpen csak a vallásos világnézettel szakítani akaró, az ellen támadó, de semmiképpen az előítéletektől mentnek nem mondható s a régi helyett új hipotézisekkel dolgozó, vagyis éppen nem szabad, még helyesebben szólva, nem tudományos alapokra épített gondolkodás.

Mi jól tudjuk, hogy az emberiség fejlődési folyamatának a vallásos világnézet a legfőbb hajtó ereje volt a múltban. Jól tudjuk azt is, hogy ezen világnézet alapján létesült társadalmi alakzatok nem egyszer akadályai voltak a haladásnak. Tudjuk azt is, hogy ennek a világnézetnek tartalma idővel fokozatosan kisebb és kisebb térre szorított a vallásos szellem által dajkált művelődés folyamán a fejlődő tudományosság által. De az is bizonyos, hogy a vallásos világnézet tulajdonképeni alapját, a világ és tüneményeinek emberi értelemmel fel nem fogható voltát, nemcsak hogy eliminálni nem tudta a legmodernebb tudomány sem, hanem megerősítette és a maga területéből kikapcsolta. Kikapcsolta anélkül, hogy az emberi lélekből ki tudta volna küszöbölni a vágyat a megismerhetetlen megismerése iránt. Kikapcsolta anélkül, hogy a vallásos érzelem gyökérszárait a lélekből kitephette volna.

Míg értelmünk éppen úgy hajt a megismerhetetlen megismerése után, mint a miképpen érzelmünk ösztönöz a nagy mindenséggel és ennek okával való belső összhangra: addig hiába valók a szabadgondolkodók minden támadása, minden gúnyja, mert vallásos világnézet folytonosan lesz. Sőt ha a természettudományos világnézetet szenvedők folytonosan

támadják és csak gúnyolni tudják a vallásos világnézetet, ahelyett, hogy minél több kérdést igyekeznének természet-tudományos alapokon megfejteni, melyekre eddig csak a vallásos világnézet tudott szívet-lelket megnyugtató feleletet adni: azt fogják elérni, hogy a tőlük kiinduló gúny és türelmetlenség megfelelő visszahatást vált ki és az emberi társadalom fejlődésében a modern vallásos gondolkozás és a komoly tudományosság által egyaránt kívánt tovább haladás helyére a nyers erőviszonyok meztelen mérkőzésének következménye gyanánt, stagnálás, ha nem éppen egyenesen visszafejlődés fog beállani.

A vallásos gondolkozás által kifejtett hitnézeteknek és dogmáknak tudományos kritika alá vonása által elérheti a természettudományos gondolkozás, hogy a támadott, illetőleg a másik oldalról védett kérdések a tudományosság areopágja előtt kellő módon tisztázva, az elért eredményhez képest gyakorolhassák hatásukat a mindennapi életben. Ellenben ha bizonyos hitbeli tárgyak, minden komolyabb megvitatás nélkül, egyszerűen kigúnyoltatnak és tömegigazítás céljából pellengéreztetnek, mint ezt szinte állandóan látjuk, akkor a másik oldalról a szentség és martirium köntösébe öltöztetve, hasonlóképen tömegek összetartására, mozgósítására és idejüket mult intézményeknek sikeres védelmére fognak felhasználni oly hitnézetek is, melyek már szinte elvesztették vonzó erejüket a tömegekre.

Nem minden ok nélkül veti ugyan a szociáldemokrácia p. o. a keresztyén vallásnak a szemére, hogy a fennálló társadalmi nagy igazságtalanságok perpetuálását hathatósan előmozdítja és pedig nemcsak római katolikus, hanem még protestáns alakjában is. Azonban nem volna szabad elfelejtenie, hogy napjainkban a keresztyén vallásnak ezen ultrakonzervatív jellemvonását éppen az ő szertelen támadásai váltották ki ellenhatás gyanánt. Nem szabad volna elfelejtenie azt sem, hogy bár a vallást mindenki magánügye gyanánt tekintendőnek hirdeti, mégis társadalmi küzdelmeiben nemcsak az osztályok ellen, hanem az egyes ember legbelsőbb, leg-egyénibb lelki birtoka, vallása ellen is támad. Meg kellene tehát értenie azt is, hogy a vele szemben álló ellenfél éppen oly joggal használja fel a vallást a maga érdekeinek védelmére, mint amilyen joggal ő támadja ugyancsak a vallást az ellenfél gyöngítése szempontjából. Quod uni justum, alteri aequum!

Gondoljunk csak vissza a mult század közepére, az ekkor uralkodó liberális gondolkozás virágzása idejére, mely hazánkban is örök emlékezetű eredményeket létesített úgy

1849 előtt, mint 1867 után, mely a művelt nyugaton egy dicsőbb fejlődési korszak hajnalhasadását jelentette a nyugati civilizációban! Hol van ma ez a sok reményekre jogosító liberalizmus!? És miért kellett annak annyira összezsugorodnia? Ha a szociáldemokrácia a maga osztályharcában a vallástalanságot vette szövetségtársul, természetesen lettek a vallás és a polgári társadalom is osztályos társak létük védelmében.

Annak a konzervatív, sőt retrográd szellemnek felidézésében, melynek uralma ellen hazánkban is annyit panaszkodunk, úgy mi, a régi liberalizmus utolsó mohikánjai, mint a szabadon gondolkozók, egyenesen azok a radikálisok a főbűnösök, akik a természettudományok tanítása ellenére elfelejtkeztek arról, hogy in natura est saltus, non datur hiatus, akik a fizikai munkásoknak saját céljaik érdekében politikai falanksszá tömörítése végett, mindent feláldoztak a fizikának, fel magát az embernek valódi emberi lényegét, a pszichét is, mely szerintők egyszerűen a fizikum reflexe, minden sajátos novum nélkül.

Ily körülmények között nem lehet csodálkoznunk, ha a fennálló társadalmi rend hívei magát, a feltörő munkásságot igyekeznek megosztani a vallás és vallástalanság, a nemzeti és kozmopolita jelszavak zászlainak lobogtatásával. Ha a modern állami életben elvégre is a tömegek pártállása adja meg az egyes irányzatoknak az uralkodó befolyást, tehát mindenik irányzat igyekszik hatni a maga eszközeivel és módja szerint a tömegekre.

A német birodalom hatalmas szociáldemokrata táborával szemben a munkásság köréből toborzott hasonlóképpen hatalmas olyan tábor áll, mely társadalmi állása gazdasági követelményeinek érvényesítése végett nem tartja szükségesnek, hogy a vallás és a nemzeti eszmét is felesleges balaszt gyanánt kidobja emelkedni induló ballonja kosarából. Ha a szociáldemokraták azzal dicsekedhettek nem régiben, hogy a birodalmi választásoknál több mint egy millió szavazatot tudtak összehozni, ma már határozottan nemzeti és vallásos alapokon álló munkásság is, pedig szervezkedése jóval később kezdődött és jóval nehezebb körülmények között folyt le, több mint egy millió embert számlál a szavazók közül és félmilliót meghaladó tartaléka van a szervezet egyesületekbe tömörített ifjúság körében.

Az egymillió kétszáz ezer szervezett munkás közül, kik nem hívei a szociáldemokráciának: több mint az összesnek fele, határozottan konfesszionális alapokon áll, mint katolikus vagy evangélikus munkásság. Egy negyede konfesszionális

keretektől független ugyan, de határozottan keresztyén jellegű szakszervezetekben van tömörülve. A további egynegyed a nemzeti jelszavakat hangoztatja ugyan első sorban, de éppenséggel nem ellensége a vallásnak, sőt barátja. Csak oly zászlót választott, mely a legalkalmasabbnak látszik minden ellentétek elkerülésére és kiküszöbölésére.

Ha most már tudjuk, hogy a tömegekben rejlő erő eredménye annak az erőnek miképen való felhasználásától függ s hogy a tömegek ható erejének eredőjét a vezetés indító erejének iránya adja meg, akkor nyilvánvalóvá válik előttünk nemcsak az, hogy a szociáldemokrácia fokozott radikalizmusa a vallási és nemzeti alapokon álló pártokat mindjobban a konzervativizmus felé terelik, hanem az is, hogy az egymással szemben álló feleknél, mindkét oldalon, a szélsőségek jutnak a vezető szerephez.

A németországi konfesszionális alapokon szervezkedett munkásság közül alig 160,000-en tagjai az evangélikus szakszervezeteknek és több mint 460,000-en a katolikus szakszervezetekbe vannak tömörülve. A 360,000 körüli tagszámmal rendelkező keresztyén szakszervezetek, melyek az ú. n. kölni iránynak állanak a vezetése alatt, melyek felekezeti különbség nélkül kívánják a munkásságot a keresztyénség védelmében talpra állítani, újabb időben mind nagyobb és nagyobb támadásnak vannak kitéve katolikus részről. Ugyanis a leginkább fenyegetett római katolicizmus első sorban is a saját érdekei mellett és nem az általános keresztyén világnézet védelmében szeretné látni az összes katolikus munkásságot. És ez a törekvés, melynek élén az ú. n. berliniek állanak, melyet Rómából is erősen támogatnak, világosan mutatja, hogy az elkeseredett küzdelemben mennyire előtérbe nyomulnak a szélsőségek.

A kölni irányzat, ha nem mondható is modernnek a szó mai értelmében, de kétségtelenül modern a X. Pius pápa uralma alatt erőteljesen előtérbe lépő ultramontanizmussal szemben. Ezen jellegét főleg annak köszönheti, hogy a német birodalomban oly nagy szerepet játszó politikai centrum-párt áll a háta megett. Az a párt, mely a túlnyomólag protestáns vallású német birodalom a katolicizmus védelmére vállalkozott ugyan, de lépten-nyomon kénytelen érezni, hogy ebben az államban a katolicizmus érdekeit csak úgy lehet sikeresen képviselni, ha az ultramontán-klerikális irány helyett a liberalizmus követelményeit hangsúlyozzák a párt tagjai. A politikai helyzet bizonyos mérsékletet parancsol a centrumra, melyet azonban a harcias ultramontanizmus gyanusnak talál és éppen

azért a párt álláspontját theologiaiilag is védelmezni kívánó kölnieket a modernizmus vádjával igyekszik befekettíteni.

A svájci Freiburg katolikus egyetemének tanára, Weisz dominikánus atya, egy hönyvben támad a kölni irányzatnak, melyben a kölni theologusokat mindenképen a modernizmus híveinek akarja bemutatni. Ebben a törekvésben a pápai államtitkárnak félhivatalos organuma, a Msgr. Benigni által inspirált „Correspondance de Rome“, igyekszik neki segítségére sietni. Ez a két forrás olybá akarja feltüntetni az egész kölni irányzatot, mely azonban voltaképpen a német katolikus püspöki kar többségének véleményével is megegyező politikát támogat, mintha azt Rómában elejtették, sőt kárhoztatták volna.

A müncheni pápai nunciusnak közvetlen s magának Merry del Val pápai államtitkárnak közvetett nyilatkozatai azonban nem adnak igazat páter Weisznak és Msgr. Benigni-nek. A pápának ama megnyugtató kijelentései, melyeket Fischer, kölni érsek előtt ebben a kérdésben a múlt évben tett, még éreztetik hatásukat. Csak az a kérdés, hogy meddig. Mert hiszen ama retrogád szellem mellett, mely legújabbban is az elavult kánonjogi privilegium forinak felújítására ösztönözte a pápát, egyáltalában nem bizonyos, hogy mikor látja az ultramontán egyházpolitika elérkezettnek az időt arra, hogy a római egyháznak ez idő szerint legnagyobb erősségét, a németországi katholicizmust is lángtengerbe borítsa.

Minden jel arra mutat, hogy a jelen kor felforgatást prédikáló és munkáló törekvései folytán a Kúria vezérpolitikusai eljöttek látják az időt arra, hogy Róma a fenyegetett társadalmi rend egyedüli oszlopául mutakozzék be és követelje a rend helyreállítása érdekében a feltétlen rendelkezési jogot. Még ama kombináció is, mely a pápa székhelyét Rómából az északamerikai egyesült államok területére kívánja áttéteni, azt igazolja, hogy Rómában oly szerepre számítanak a jövőben, mely a pápát a fenyegetett társadalmi rend egyedüli fenntartójának és megvédőjének fogja feltüntetni.

Ha csak hazánkat tekintjük is, itt is nyilvánvaló a római egyház ama szándéka, hogy a mai világnak „megváltója“ legyen a szocializmus által reá zuditott veszedelemmel szemben. A keresztyén szocializmus, mely tulajdonképpen éppen nem keresztyén, az ifjaknak és felnőtteknek, férfiaknak és nőknek határozott katolikus színezetű és a püspökök vezetése alá helyezett egyesületei, a laikus és szerzetes kongregációk, az egyház vezetőinek a kormány kultusz- és kultúrpolitikájára gyakorolt, immár elviselhetetlenné vált nyomása,

mindezen és sok más jelek azt bizonyítják, hogy Magyarország, rögtön Ausztria után, a püspökök által képviselt s a katekheták ellenőrzése alá helyezett középkori kultúrának ingoványaira szándékozik visszatérni.

Nem hiányoznak ugyan a régi, annak idejében dicsősegesen bevált szabadelvűségnek képviselői sem, akik a vallást és a nemzeti értékeket megóva szeretnék nemzetünket átvezetni a vészteljes időközön. Azonban az ilyenek számára ma hiányzik a megértés, úgy az egyik, mint a másik ellentétes táborban. Mi magunk is a legnagyobb zavarban vagyunk a teendőkre nézve, mert míg egyfelől a nemzeti és vallás erkölcsi javak, melyeknek fenntartásától népünk és nemzetünk fennmaradását reméljük, arra ösztönöznének, hogy a keresztyénség közös alapján fogjunk kezdet a katholicizmussal, addig másfelől a római katholicizmusban megnyilatkozó reakciós irány, mely az állami és társadalmi élet, a tudomány, irodalom és művészet irányítójává, egyedül jogos arbiterévé a római pápát akarja tenni, azok felé üz, akik az emberi társadalom fejlődését szabadabbá kívánnák tenni nemcsak az egyházi, hanem még a vallási és erkölcsi befolyásoktól is.

Elég nyomatékos helyről hangoztak felhívások a tekintetben, hogy az emberi művelődés legbecsebb rugóinak, a vallásnak és erkölcsnek védelmében felekezeti különbség nélkül fogjanak kezdet mindenképpen ebben a hazában, akik csak ezeknek nélkülözhetetlen voltáról meg vannak győződve. Sajnos, eleddig nem valami sok fogamatjuk volt ezeknek a felhívásoknak. Úgy látszik, hogy hazánkban a római egyház számbeli többségében és nagy vagyoni erejében bizakodva önmagát is elég erősnek tartja a nagy ellenség lebirására. Csak egyet felejt el! Azt t. i., hogy bennünket protestánsokat teljesen negligálván, nem számol azzal, hogy mi inkább akarunk szabadságban, mint szolgaságban élni. Ezért, ha vele nem mehetünk, mint egyenlőjogú fegyvertársak, akkor reánk nézve kívánatosabb lesz az az állapot, mely neki és nekünk egyaránt egyenlő mértékkel mér, semmint az udvarló és koncesszó szolgának szerepe az ő győzedelme esetében.

Belgium példája eléggé élénken bizonyítja, hogy mit várhat minden szabadabb irányzat a klérikalís uralom esetére. Ez intő példa lehet nemcsak nekünk, szabadelvű protestánsoknak, hanem a szocializmus híveinek is. Ott sikerült a klérikalísoknak és szocialistáknak megbuktatni a szabadelvű kormányzatot ezelőtt majdnem 30 esztendővel s azóta a klérikalís uralom alatt nyög ez a nagyra hivatott, de folyton a forradalom határmegyéjén tántorgó állam.

Míg 1883-ban, a klerikális uralom kezdetén, mindössze 10 katolikus magániskola volt ott. Ma ezeknek száma meghaladja a harmadfélezeret, holott az állami iskolák száma 4787-ről 4598-ra csökkent. Katolikus tanítóképző egy sem volt 1883-ban, ellenben volt 21 állami. Már 1907-ben csak 13 állami tanítóképző állott a 41 katolikussal szemben. Az állam katolikus felekezeti oktatási célokra 1884-től 1910-ig 186 millió frankot fordított. Belgiumban rendszeres eljárás az, hogy az állam a maga jövedelmeinek kulturális célokra fordítható részének nagyobb részét egyáltalában nem saját iskoláinak, hanem a többnyire szerzetesek vezetése alatt álló katolikus iskoláknak juttatja. Apponyi gróf hírhedt törvénye nálunk egészen a belga klerikális recept szerint készült s ezt a receptet hűségesen másolgatja mai kormányzatunk is.

Manapság Belgiumban a lehető legelkeseredettebb küzdelem folyik az iskoláért. És ebben a küzdelemben a szabad- elvűek és a szocialisták fegyvertársakká váltak. Sikerült nagy arányú demonstrációikkal megbuktatni a kormányt s annak törvényjavaslatát, azonban nem bizonyos, hogy az uralmon maradt klerikális többségből kikerülő új kormány új törvénytervezete sokkal kedvezőbb lesz-e az állami oktatásra nézve, mint Schollaert volt miniszterelnöké.

Nem lesz érdektelen erről a visszavont törvényjavaslatról megemlíteni, hogy az az iskolakötelezettséget a 6—12 évről, további két évvel 6—14 évre terjesztette volna ki. Minden iskolaköteles gyermek atyja, vagy anyja, illetőleg gyámja minden egyes gyermek után egy 30—35 frankról kiállított állami utalványt kapott volna, hogy azt annak az iskolának szolgáltatassa át, melybe gyermekét elhelyezi tanulás végett és amelynek alapján az illető tanintézet az állam pénztárából az illető összeget felvehetette volna. Ez a tervezet, ha törvénné válik, kerek 12 millió frankot juttatott volna az állami vagyontól a katolikus szerzeteseknek. Megjegyzendő még az is, hogy a törvény egyáltalában nem állapított volna meg határozott és félreérthetetlen módon az iskolakötelezettséget, hanem csak az volt a tervezetben, hogy a 6—14 éves korban levő gyermekeiket iskolába nem járató szülők nyilvánosan megrovatnak s az említett korú gyermekek iparban nem foglalkoztathatnak. Persze, azt sem kell figyelmen kívül hagyni, hogy az első beiratkozással jóformán el lett volna döntve a gyermek egész tanulási idejére nézve, hogy csakis abban az iskolában maradhatnak.

Hogy egy klerikális kormány uralma alatt még a törvényesen bevett vallásfelekezeteknek sem mérnek egyenlő mér-

téssel, az csak természetes. Így a protestáns misszióknak egész a legújabb időkig alig lehetett ingatlant szereznie a Kongó gyarmatban, holott a katolikus missziót az 1910. évi költségvetés szerint 820,000 frankkal segítette az állam. Csak a mostani uralkodó személyes közbelépése adta meg a protestáns misszióknak a feltétlen elismertetést.

Harminc év, egy egész emberöltő, elég nagy idő ahhoz, hogy bármely, az állam életét szakadatlanul vezető tényező megmutassa a maga jellemének hatását az egész nemzet életében. És valóban a belga klerikális uralom meg is mutatta, hogy tud fanatizmust kelteni maga mellett és maga ellen. De békét, konszolidációt, a polgárság között harmóniát teremteni nem képes. Éppen a Belgiumban egymással szemben álló pártok szenvedélyessége mutatja legjobban, hogy minden oly irányzat, mely valamely államnak kebelében a római katolicizmust döntő tényezővé teszi, tulajdonképen a nemzet egységének megbontását, az egy nemzet fiai között dúló legvégtetesebb testvérharcot örökíti meg.

Nem habozunk kimondani, hogy hazánkban is annak az újabb törekvésnek, mely a római egyháznak máris rendelkezésére álló milliók mellé újabb milliókat bocsát, hogy ezt az egyházat híveinek nevelésére irányuló tevékenységében annál hathatósabban támogassa s így a mai állami, illetőleg társadalmi rend védő bástyájává avassa, a legvésebb eredményeket fogja előidézni a magyar nemzeti állam konszolidációjára nézve. Lehet, hogy majd ennek a hatalomnak uralomrajutása idejében lesz vallás, lesz erkölcs, mert lesz vallás- és erkölcsrendészet, de nem lesznek a lelkeknek szárnyai. Lehet, hogy majd a társadalom mai uralkodó osztályai minden rettegés nélkül élvezhetik kiváltságos helyzetük előnyeit, míg Róma örökdik álmaik felett, de lassanként, egész észrevétlenül fog elvékonyodni lábaik alatt a talaj, melyet az elfojtott elégedetlenség tüze emészt meg.

Belgiumban még ma is a mechelni bíboros érsek a tulajdonképeni király, a tulajdonképeni belga hadseregnek, a papságnak és szerzetességnek feje, aki papjai és papi kortesei által eleddig olyan többséget tudott mindig összehozni, aminő éppen neki tetszett: azonban ma már csak éppen hogy bírják a többséget a kamarában a klerikálisok. 85 katolikus, 1 független, 44 liberális, 55 szociáldemokrata és 1 keresztény szociálista képviselőből áll a belga alsóház. A legutóbbi választások alkalmával két mandátumot veszítettek a katolikusok. Most az új iskolatörvénytől függ, hogy vajjon képesek lesznek-e még uralmukat hosszabb időre is fenntartani, avagy át kell

engedniök a liberálisok és szociálisták koalíciójának. Az a kevés majoritás, mellyel jelenleg rendelkeznek a klerikálisok, mutatja az idők jelét. Régebben jóval hatalmasabbak voltak és bár az iskolák és az iskolán kívüli egyháztársadalmi egyesületek által és az állam hatalmi eszközeinek a birtokában módjukban állott volna hatalmukat korlátlaná tenni, mégis az idők szellemével nem bírtak megbirkózni s ma rettegniök kell uralmuk fennmaradásáért. Mert, hogy vereségük mit jelentene, azt nem nehéz elgondolni.

Hazánk jövőjére gondolva, nem titkolhatjuk el aggodalmunkat, mely a folyton növekvő s az állam által is támogatott klerikalizmus térfoglalása miatt támad bennünk. Sokra, nagyon sokra becsüljük a vallásos nevelést, amely útján a művelt ember az evolúciónak ama folyamata megértésére képesítettik, melyen az egész emberiség keresztül ment és amely által sajátos jellemzilárdságra tesz szert. De úgy véljük, hogy a vallásos nevelés szükségességével nem kell okvetlen karöltve járni sem a kultúra elfelekezetiesítésének, sem a szándékosan értelmi kiskorúságban hagyottak uralmának. Már pedig az a felekezeti iskola, mely a modern műveltség legfényesebb eredményei ellen való küzdelemre van rendelve, oly államnak rakja le alapjait, melyben a Plátó államával ellentétben nem a bölcsek, hanem az ostobák uralkodnak.

Bár minden tömegnek szüksége van a vezetésre, mint ezt fentebb már említettük, azonban mégis csak különbség van a tömegek között aszerint, hogy belátáson alapuló meggyőződés, avagy pedig a tekintélynek vakon elfogadott parancsava vagy fenyegetése alakítja őket pártokká. Bizonyos, hogy a mai nagy társadalmi pártok mindenikében megvan némi részben az utóbbi fogyatkozás. De, hogy melyikből küszöbölhető ki hamarabb és könnyebben, aziránt senkinek sem lehet egy percig sem kétsége.

p—f.

IRODALMI SZEMLE.

Pongrácz József: Az Efezusi levél. Bevezetéstani tanulmány. Theol. magántanári vizsgálatra. Pápa. Főiskolai könyvnyomda. 1911. XII + 92. lap. Ára 2.50 K.

Az új-szövetségi irodalom történetének alig van nehezebben megoldható kérdése, mint az, hogy Pál leveleiből, amelyeket az apostol az általa alapított egyházak időnként felmerült lelki szükségleteinek kielégítésére, tehát pusztán alkalmi okok folytán írt, mint fejlődött ki a *levél*, mint egyházi irodalmi műfaj, amely a hívek nagy tömegét, vagy egyesesen az egész keresztyén egyházat veszi figyelembe, az egyetemes keresztyénség lelki szükségleteit akarja kielégíteni és zsinórmérték gyanánt szabályozni. Ez a probléma nagyon hasonlít az ó-szöv. irodalomtörténetnek ahhoz a nehéz kérdéséhez, amely a prófécianak, mint irodalmi műfajnak létrejöttére vonatkozik. De míg az ó-szöv. irodalomban a szóbeli prófécia után az írott egyszerre egész nagyságában és fejlettségében áll előttünk Amós művében, úgy hogy a közbeneső pszichológiai folyamat valószínűleg örök rejtély marad, addig az alkalmi levéltől a kánonjellegű (katholikus) levélig vezető fejlődésnek maradt egy emléke: az Efezusi levél. E levélben az apostol az egyes gyülekezetek speciális szükségleteinél sokkal nagyobb és általánosabb dolgot tart szem előtt: az egész pogány keresztyén egyház egyetemes érdekeit. Pszichológiai motivuma valószínűleg az a fokozatosan fejlődő tisztelet volt, amelyet levelei és személye iránt az egész őskeresztyén egyház kezdett tanusítani. Ez a szempont ad különös érdeket és fontosságot az Ef. levélre vonatkozó kutatásoknak.

Természetes, hogy a levélírási alap olyan eltolódása, aminő az Ef. levélben mutatkozik, hosszú ideig gyanússá tette a levelet azoknak szemében, akik az egyes páli leveleket előidéző történelmi momentumokat oly alapos vizsgálódás tárgyává tették és e levélnél nem tudták megérteni, hogy a háromévi efezusi tartózkodás emléke ebben a levélben szo-

katlan módra teljesen háttérbe szorul. Bár az őskeresztyén és patrisztikai irodalom az efezusi levél korai eredetére és hitelességére nézve a legkedvezőbb bizonyítékokat szolgáltatva, nyomatékos kísérletek történtek arra nézve, hogy levelünket átvigyék az irodalmi fejlődés amaz új fázisába, amelynek létrejöttében talán éppen ennek a levélnek volt a legnagyobb szerepe.

A történelmi-kritikai iskolának eleinte heves támadásai azonban az idők folyamán lényegesen enyhültek az Ef. levéllel szemben. Jülicher már 1906-ban (Einleitung in das Neue Testament. 128. lap) *non liquet*-tel fejezi be a levél authenticitására vonatkozó kutatásait s a legutóbbi években folytonosan gyarapszik azoknak a száma, akik a hitelességre nézve felhozható történelmi érvek súlya előtt meghajolva az Ef. levelet Pál művének elismerik. Ezzel az elismeréssel azonban az újszövetségi kutatókra az a feladat hárul, hogy kimutassák azokat a lélektani motívumokat és történelmi tényezőket, amelyek Pált arra indították, hogy szokott módszerétől eltérőleg az általa alapított egyházak egyeteméhez forduljon körlevelében. Ennek a kérdésnek megoldása annál fontosabb, mert belőle valószínűleg új fény fog áradni arra a levélirodalomra, amely időrendileg Pál után következik.

Pongrácz József is azok közé tartozik, akik a levél szerzőjének Pál apostolt tartják. Meglepő bőséggel és alaposággal, nagy tudással csoportosítja mindazokat az érveket, amelyekből az elfogulatlan kutatónak ítéletet kell alkotnia a szerzőség kérdésére nézve. Műve első részében pozitív irányban dolgozza fel mindazokat az adatokat, amelyek a levél olvasó közönségére nézve, iratásának helyére, idejére és céljára nézve rendelkezésünkre állanak. Nagyon szépen, minden részletet kellőleg megvilágítva, tárgyalja azt a kérdést, hogy vajjon a címiratban eredetileg helyet foglalt-e az $\epsilon\nu$ $\epsilon\phi\epsilon\sigma\phi$ kifejezés. Kellő értékére szállítja le azt a Marcion-féle feltevést, hogy a levél tulajdonképpen a laodiceai gyülekezethez volt intézve. Véleménye az, hogy az Ef. levél eredetileg az összes kis-ázsiai ker. egyházakhoz intézett körlevél volt. Ez egyházak sorában ott volt az efezusi is és így az említett betoldás a címben egészen helyes, mert a levél az efezusi gyülekezetnek is szólt. Más oldalról ez a feltevés magyarázza egyedül azt a feltűnő körülményt, hogy a személyes momentumok az egész levélben annyira háttérbe szorulnak. Az adatok nagy és gondosan megválasztott tömegével illusztrálja az ősker. egyháznak az Ef. levél címiratával szemben elfoglalt álláspontját. A különböző feltevések és történelmi adatok kellő

mérlegelése után arra az eredményre jut, hogy a levelet Pál Filem, Kol. levéllel egyidőben 62 tavaszától őszeig Rómában írta.

Műve második részében meglehetősen tárgyilagossággal ismerteti mindazokat a kritikai munkákat, amelyek az Ef. levél problémájának jelen állására vezettek. Külön fejezetben tárgyalja azt a mind általánosabban elfogadott igazságot, hogy a levél keletkezésének idejét kitolni nem lehet. Teljes képet tár elénk az apostoli és egyházi atyák irataiból vett ama nagybecsű adatokról, amelyek a levél általános elismertetésére és így keletkezésére nézve is korhatározó jelentőséggel bírnak. A levél állítólagos gnoszticizmusáról és montanizmusáról szóló részben sikeresen cáfolja a kritikai iskola túlzó feltevéseit, amelyeknek különben manapság már alig van néhány számba vehető követőjük. Majd azokat a kételyeket cáfolja meg, amelyek a levél ellen annak teológiája, nyelvezete és a Kol. levéllel szemben való függési viszonya miatt támadtak. Mint az egész mű minden részében, itt is az a becsületes kutató áll előttünk, aki másod kézből lehetőleg semmit sem vesz, hanem az adatokat és tényeket közvetlenül vizsgálva iparkodik magának a tárgyról véleményt alkotni. Kutatásainak eredményét abban az állításban foglalja össze, hogy az Ef. levelet igenis írhatta a négy fő levél szerzője. Már pedig e levelek páli eredete ellen még a tegtúlzobb kritika sem hozhatott fel soha nyomatékos érveket.

A szerző álláspontjáról alig lehetne valami kifogást felhozni a munka ellen. Pongrácz műve, becsületes munka érett gyümölcse. De ma már az új-szöv. irodalom kutatóitól nemcsak azt várjuk, hogy az egyes iratok authenticitásának kérdését pro vagy kontra eldöntsék, hanem hogy tájékoztassanak azokról a forrongó és állandóan fejlődő történelmi körülményekről, amelyeknek az egyes iratok csak külső jelei, mérföldkövei. Maguk ezek a történelmi momentumok kötik le még az irodalomtörténeti kutatásoknál is az érdeklődésünknek java részét. Szerzőnk ezekről valószínűleg abban a készülő félben levő kommentárjában fog szólni, amelyet derék műve előszavában kilátásba helyez.

Nagy előnye a munkának könnyed, magyaros nyelvezete, az ide vonatkozó magyar szakirodalom bő ismerete és ismeretése. A mű kiállítása nagyon csinos és gondos. Nemcsak a szakembereknek, hanem minden lelkésznek és teologusnak bátran ajánlhatjuk a fiatal szerzőnek ezt a derék, szép reményekre jogosító és hézagpótló munkáját megszerzésre.

Schmitt Jenő Henrik: Három előadása. Az előszót és Schmitt életrajzát írta *Migray J.* Budapest. 1911. XXXX + 63. lap. Ára 2 K.

Schmitt Jenő, a mi külföldre szorult filozofusunk kétségkívül nagystilű egyéniség, de azon 1910. telén tartott három felolvasását, mellyel hosszabb távollét után a magyar közönség színe elé lépett, mégsem tarthatjuk szerencsésekknek. Nem pedig azért, mert egyfelől Schmitt sokkal kevésbé objektív gondolkodó, semhogy hű képet rajzolhatna Tolsztoj, Nietzsche és Ibsenről, akikettulajdonképen többé-kevésbé a maga gnosztikus evangéliumának szócsöveivé tesz meg. Másfelől előadásai formája ellen is kifogást kell tennünk. Ha csakugyan abban a formában adta elő, melyben nyomtatva előttünk fekszenek, meg vagyunk róla győződve, hogy az okot teljesen csak legközelebbi hívei értették meg, annyira nehézkes és elvont egészben véve az ő előadása. Pedig tud ő érthetőbben és lendületesebben is irni (Példa rá „Krisztus istensége“ vagy a németül megjelent „Kulturbedingungen der christlichen Dogmen“ stb.). A megértés nehézségeit nem oszlatja el teljesen a sokoldalú Migray J. lelkes hangon megírt tanulmánya sem, mellyel különben hálára kötelezte a magyar filozofálás történetét.

Schmitt alagondolata, hogy korunk nagy szellemi forradalom előtt áll. Az ember át fog változni szelleme mélyeiben. Nem kívülről lehet a világot átalakítani, hanem belülről, átfelműlván az egész embert. Ezen cél felé tör, úgyszólván koncentrikusan három nagy alak: Tolsztoj, Nietzsche, Ibsen; feladatuk az új világnézet előkészítésével utat törni a jövő embere magasztos alakjának. *Tolsztoj* prófétai küldetésében az evangélium gyakorlati igazságaira fektette a fősúlyt, oly világnézet felé indult, mely az embert isteníteni fogja, vagyis az emberben rejlő szunnyadó istenalakot, vagy istenembert fogja felismerni és szeretni. De Schmitt mégis kénytelen beismerni, hogy T. ide még nem juthatott el, hanem az új korszak küszöbén megállott. Még nem látja tisztán a szellemi egyéniség nagy titkát, a végtelent csupán Istenben szemléli, ki elérhetetlen titok számára, az emberben pedig csupán a végest látta meg. Hibája az is „hogy az érzésbe burkolt egyszerű naiv tudatot elégségesnek hiszi arra, hogy a világot üdvözítse és felszabadítsa. Pedig csak a tudomány fényénél tudhatjuk meg azt, „hogy az ember a végtelen tudat alakja és az istenember a végtelen öntudat alakja és ezt a végtelent mint saját élményét és isteni valóságát szemlélni is tudja“. T. előtt azért vált homályossá az istenség szemlélete, mert az ember egyéniségét csak a végesben, a testiségben látta.

Az istenség eszméjének teljes tudatát Nietzsche készítette elő, aki az ember egyéniségének istenítését tűzte ki célul az emberfeletti ember formájában. „Az ő emberfeletti embere a szellemi egyéniség mindensége“ (1) N. bár az embert a sárból az isteni magaslatra emeli, mint filozofus mégis a materializmus-hoz és szenzualizmus-hoz húz, mert az utolsó elemekig való boncolást követeli és sejti, hogy a szellemi és érzéki közti ellentét feloszlik a tudomány szemléletességében. Míg T. és N. közvetlenül a jövő ideális alapját akarja előállítani, addig *Ibsen*, a harmadik nagy próféta egészen korához idomult és a modern ember formájában akarja sejtetni a nagy jövőt. *Ibsen* művészetének két oldala van: egyfelől orvos, aki kíméletlenül megtapogatja a modern ember sebeit, másfelől felmutatja a jövő csirázását. *Ibsen* művei is az ember belvilágának szentélyébe igyekeznek vezetni. „Sivár, szegényes a modern ember belélete, mert a logikai és matematikai tudat áll benne előtérben, de alapfunkciójában csak élettelen halavány perspektíva színében, mely a szellemi formák gazdagságát nem is sejteti“. Ennnek a szellemi életformának a sejtelme ébredzik I. szomorú hőseinek a lelkében. És ha életük összedől, akkor egyúttal felcsillámlik lelkükben az a tudat, hogy új világ, új ember szükséges. Ezt az állítását próbálja aztán *Schmitt Ibsen* egyes műveinek a taglalásával illusztrálni, csak hogy itt is, mint másik két hősnél, akárhányszor elmagyarázza a költő intencióját; így pl. midőn *Brandról* azt mondja, hogy ez magára maradvá, midőn teljes sikertelenséget lát maga előtt, „saját tudatában találja a teljes istenit“; vagy mikor „A tenger asszonyában“ neki a Tenger a belső mindenség, az univerzális látás szimboluma; vagy végül, mikor *Solness* bukásában annak a szimbolumát keresi, hogy az embernek meg kell szünnie, hogy az istenember előállhasson. (*Rosmersholm*nál pedig az a furcsa tévedés esik meg rajta, hogy mindig *Rosmerholm*ról beszél, holott a hős neve: *Rosmer*, *Rosmersholm* = mint *Rosmersheim*).

Egyszóval *Schmitt* a saját világfelfogása szemüvegén keresztül nézi a három prófétát, kikben pedig csak az a közös vonás, hogy a korukbeli társadalom ferdeségeit támadják, tehát tulajdonképpen csak a negatívumban egyek, de a pozitív ideálok felállításában lényegesen eltérnek egymástól és csak nagy mesterkedéssel tekinthetők a *Schmitt* hirdette világnézet előhírnökei gyanánt. De ha a három nagy író nem is ismerjük meg híven *Schmitt* előadásaiból, ha nem is hisszük, hogy ők egy új korszak előharcosai a *Schmitt* féle értelemben, a felolvasások igen érdekes bepillantást engednek nagyhírű filozofusunk

eszmevilágába és (eltekintve a kifogásoltaktól) haszonnal olvashatjuk őket, mint annak a tiszteletreméltó egyéniség elmeszüleményeit, aki egy nemesebb, szellemibb, erkölcsösebb kultúra eljöveteleért küzd törhetetlen lelkesedéssel. (Ez persze nem jelenti azt, hogy az Istenről és Istenemberről vallott panteisztikus felfogását is a magunkévá tehetjük).

Dr. Szelényi Ödön.

Andersen: Az én életem meséje. Ford. Dr. Szeberényi Lajos Zs. Budapest, 1911. (Olcsó könyvtár).

Édes gyermekkori emlékek ébrednek lelkünkben Andersennek, a világhírű dán meseköltő nevének hallatára. De ő tulajdonképpen nemcsak a gyermekeké, mert bizony a felnőttek közt is mindig akadnak, akik elő-előveszik ezeket a örökifjú meséket és mindannyiszor kedélyviláguk csodálatos megmozdulását érzik. Soha nem volt író, ki annyira tudott volna a gyermekek nyelvén beszélni, ki azok érzelme- és álmvilágát annyira ismerte volna, mint Andersen. Ő maga tulajdonképpen nagy gyerek volt egész életén át és egész férfiúvá sohasem tudott serdülni. Ehhez járul kitünő elbeszélő módja és igazi költői lelkülete, mely a legritkábban ir ihlet nélkül, ezért vannak igazi remek mesék között és végül: egy-egy meséje sokszor valamely eszme hordozója, úgy hogy igazán el lehet mondani róluk: „Sok szép gyöngy pihen vizei mélyén“.

Magyar nyelven is Andersen néhány regénye, de különösen gyermekmeséi eléggé el vannak terjedve; az irodalom igen becses kiegészítő része *Az én életem meséje, Andersen önéletrajza*, melyet most fordított magyarra avatott tollal Szeberényi Lajos. Természetes, hogy a nagy meseíró saját élete folyását is *elmeséli*, de azért nem mese az, hanem hű története egy szegény, mély kedélyű lélek mesébe illő emelkedésének, melyet senki sem olvashat meghatottság nélkül. E műből megható közvetlenséggel a költő nagy és nemes lelke szól hozzánk: jó szíve, mély vallásossága, gyermeki naivsága, de csodálatos kritikátlansága is.

Apja, aki szegény csizmadia volt és korán elhalt, a regélés hajlamát belehelte a gyermek lelkébe. Anyja is jó asszony volt, de fia nevelésével mitsem törődött. Így a fiú magára hagyatva egészen kedvteléseinek élt: bábszínházával játszott, babaruhát varrott, szindarabokat olvasott és költői kísérletekbe fogott. Egy ideig pénzkeresés céljából egy ruhagyárba is járt, de a munkások durvasága csakhamar elriasztotta. Konfirmáltatása után egy kártyavető asszony jóslata arra

birta anyját, hogy fiát Köbenhavn-ba adja. Az ifjú éneklését és szavalmányát sok dicséretben részesítették szülővárosában (Odensében) és ezért úgy érezte, hogy a színházhoz kell mennie. De Kopenhágában egyik csalódás a másik után érte. Színésznek nem vált be, hangját elvesztette; költői tehetsége azonban sok pártfogót szerzett neki és az a hite, hogy Isten nem hagyja őt cserben, egy percre sem hagyta el. Egy a színházhoz benyújtott darabja révén Collin János titkos tanácsos pártfogása alá vette és felhívta rá a király figyelmét is, aki évi díjat engedélyezett a tehetséges, de iskolázatlan ifjú részére. Így került Andersen 17 éves korában a slagelsei gimnáziumba. Ennek elvégzése után pedig visszakerül a fővárosba, hogy annak egyetemén folytassa tanulmányait. Ez 1828-ban történt. Andersen maga mondja ez időről: „23 éves voltam, de még egész lényemben és beszédemben gyermek“. Egyre-másra írja műveit, a lapok, a közönség és egyes írók is (pl. Öhlenschläger) mindjobban felkarolják, vizsgálatát kitüntetéssel állja meg és végre kiadja költeményei első kötetét. Itt végződik az életrajz. Vajha ennek olvasása is arról győzne meg minél többeket, hogy a modern és hypermodern írók olvasása mellett is lehet gyönyörűséget és lelki okulást találni az Andersenek, Dickens-ek, Raabé-k s hasonló írók műveiben!

A fordítónak, aki gondos, szép munkát végzett és a dán irodalom kitűnő ismerője, nagy hálával tartozunk, hogy e kedves művet magyar nyelven megszólaltatta. Vivant sequentes!

Dr. Szelényi Ödön.

Neue kirchliche Zeitschrift. XXII. Jahrgang. 1911. Erlangen und Leipzig A. Deichert'sche Verlagsbuchhandlung. Nachf. (IV. és 905. l. 8.) Ára havi füzetekben negyedévre 3 M (=3.60 K).

Felhívjuk a szives olvasó figyelmét egy igen jeles theologiai szakfolyóiratra. Ez a fent megnevezett lap, melyet a lefolyt évben már 22. évfolyamában adott ki Engelhardt Vilmos müncheni gimn. vallástanár. A folyóirat a németországi pozitív egyházas szellemű theológiának már évek hosszú sora alatt fényesen bevált szaklapja, melyben Zahn vezetése alatt az erlangeni egyetem theol. tanárai, azután a lipcei (Ihmels), a rostocki (Grützmacher, Sellin s Walther) egyetem egyes tanárai és pl. még R. Seeberg (Berlin) Haussleiter (Greifswald) Klostermann (Kiel) König (Bonn) Kunze (Greifswald) stb. stb. szották cikkeiket, tanulmányaikat közölni.

Előttünk van most az 1911. évfolyam, melynek gazdagságát, tartalma magas színvonalát több cikkének ismertetésével akarom bemutatni. Itt megemlítem mindjárt első helyen *Zahn* előadását: „János evangéliuma legújabb kritikusi keze alatt“, melyet a nürnbergi „theol. Arbeitsgemeinschaft“-ban tartott, tárgyalva a negyedik evangéliumnak Spitta és Wellhausen által való felbontását forrásokra. Spitta munkájának, mely lelkiismeretes exegetikai munkának, az irodalom pártatlan kiaknázásának és évek hosszú során át való beható tanulmányozásnak gyümölcse, *Zahn* nagy elismeréssel kíséri, bár eredményeit el nem fogadhatja: „sit ut est, aut non sit“ — végső ítélete. Már Wellhausen könyvét, melyben a tudós orientalista a theologusok munkáját oly nagyon lenézi, anélkül, hogy alaposan ismerné és csak nagyon új keletű tanulmányait közreadja, elitélőbb kritikának veti alá. A könyv módszere: notulus adsperegere egyes kiválogatott helyekre, amit *moculas adsperegere* is lehetne nevezni. Hozzá a be nem bizonyított és be nem bizonyítható állítások, át nem gondolt hipotézisek és önykényes, az izlésre alapított ítéletek ezen rendszertelen halmozásból, melyet *W.* nyújt, még semmi újat tanulni sem lehet. Zahntól való azután még egy cikk, mely *Origenes*nek Lukács evangéliuma fölötti prédikációit tárgyalja.

Figyelemre méltó *Bezel* főkonsistoriumi elnök újévi be-
köszöntője az első számban, melyben az előző év főbb, különösen egyházi szempontból nevezetes eseményei fölött szemlét tart. Így a folyóirat tehát tekintettel van a kor mozgató kérdéseire is. Még pedig nemcsak ezen újévi, hanem sok tudományos cikkében is. Így érdekes volt pl. a *Drews*-féle viták idejében *Jeremiás*, lipcsei lelkész s ismert panbabylonista assyriologus cikksorozata: „Hat Jesus gelebt?“, melyben a kérdés történetére is fényt derít és magát a kérdést is egészen sajátos szempontból megvilágítja. Ide sorolható *Werner* volt elmegyógyintézeti lelkész cikke: „Der historische Jesus der liberalen Theologie ein Geisteskranker“. *Harnack*nak a kettős evangéliumról szóló thesisével foglalkozik *Bachmann*, erlangeni tanár, beható, finom modorában „Doppeltés oder ungeteiltes Evangelium“ c. cikkében. Ugyancsak tőle való egy másik cikk, mely a *Jatho* s *Traub* esetével kapcsolatban felszínre került túlhajtott individualizmus korában igen figyelemre méltó; címe: „Das Verhältnis des persönlichen Christentums des Geistlichen zu seiner amtlichen Verkündigung“.

A lefolyt évben megjelent *Grisar*-nak „Luther“ c. három kötetre tervezett Luther életrajzából két kötet. Egy *Denifle* vaskos és tarthatatlan vádjai után ezen jezsuita páter műve

valóságos szalonmű. De így is telve van ferditésekkel, rossz-akarató részletekkel. Mindezt mindjárt az első kötet megjelenése után alaposan kimutatta folyóiratunk három számán keresztül *Steinlein* ansbachi lelkész. *Schlatter*-nek a jeles tübingeni theologusnak „Das chrichtliche Dogma“ c. alatt kiadott dogmatikáját, a mult évnek ezen fontos theologiai újdonságát is nagyon hamar ismertette és teljes érdeme szerint méltatta *Grützmacher* rostocki tanár. *Mandel* greifswaldi magántanár pedig jól tájékoztatja az olvasót megjelenés alatt lévő, originalis műve: „Die Erkenntnis des Uebersinnlichen. Grundriss der systemat. Theologie“ szerkezete és még csak ezután megjelenő részei tartalma fölött. Luther művei weimari kiadásában megjelent az ő német bibliájából két kötet. Ezekhez fűzi *Risch* lelkész három cikkének érdekes fejtegetéseit „Welche Aufgabe stellt die Lutherbibel der wissenschaftlichen Forschung?“, melyekben a problémák egész seregét tárja fel szemünk előtt, amint azok Luther bibliafordításához fűződnek. Nem akarom említetlenül hagyni *Collmann* iskolai tanácsos jeles, instruktív cikkét: „Das Recht und die Beschränkung der kirchlichen Schulaufsicht“, mely igen sok kérdésre, melyet a tanítószag pedagogiai és nem pedagogiai mozgalmái (l. a zwickaui tételeket s a hozzájuk fűződő mozgalmat) felszínre vetettek, helyes világos feleletet ad, bizonyosságul annak, hogy még a Schulmännerek sorában is az egyháznak még vannak hívei. Végül pedig kiemelem *Peters* magántanár igen jól tájékoztató, higgadt cikkét: „Zur Reform der prakt. Theologie“. Ebben szerző foglalkozik Baumgarten, Drews, Niebergall, Schian, Clemen reformköveteléseivel, amint azok különösen Drews könyvében: „Das Problem der prakt. Theologie“ összefoglalásra és megalapozásra találtak. Peters is elismeri a reformtervek igazsági mozzanatait, de azokat mégsem teszi oly mértékben magáévá, mint az rendesen történik (pl. nálunk is Pap István részéről a Theol. Szakl. 1911. 4. füz.). A jelen állapotok rajzáról, mely a reformok jogosultságának alapja volna, kimutatja, hogy túlzott általánosítás, míg a reformok maguk részben nem újak, részben el nem fogadhatók. Nevezetesen sikerült nézetem szerint annak kimutatása, hogy az egyházizme és a népizme, melyeket Drews mint új gyakorlati theol. disciplinákat követel, egyáltalán nem valók a theol. hallgatónak, hanem legfeljebb a lelkészképző szemináriumba, vagy a lelkésznek. A valláspsychologia szintén nem lehet a gyakorlati theologia alapja; ez továbbra is csak az istentisztelet bibliai eszméje lehet, míg a psychologia csak segédeszköz lesz. Legjobban szeretném a dolgozatot rövid kivonatban itt közölni. De tovább kell sietnem.

Ezen időszereű cikkek nagy száma mellett a szorosabban vett tudományos cikkek sem hiányoznak. Ilyen *Heinzellmann* göttingeni magántanár dolgozata: „Das Wesen der christl. Religion im Lichte des Kreuzes“, azután *Dunkmann* wittenbergi lelkészképző seminar. igazg. cikke: „Ueber die Notwendigkeit der Religion“. Ide tartozik *Hoennicke* breslauer tanártól: „Die Lehre von der Büsse im Licht der Geschichte...“ vagy *König* bonni tanártól: „Babylonische Kultur und alttestamentl. Ideenwelt.“ Említésre méltók *Nösgen* rostocker tanár fejtegetései e témáról: „Die bei der Entstellung der Theologie Calvins mitwirkenden Momente“ és különösen még *Gaspari* erlangeni magántanár tudós értekezése: Die Siloinschrift, ein Werk der nachhexilischen Renaissance.“

Még felsorolhatnék egy pár cikket, mely még ez évfolyamban található. De legyen elég. Azt hiszem, így is meggyőződhetett a szíves olvasó a folyóirat gazdag, időszereű, tudományos színvonalon álló tartalmáról. A cikkek szelleme pedig olyan, hogy annak pozitív, egyházas volta csak biztosíték a mellett, hogy a folyóirat cikkei egyházi s tudományos munkánkban támogatni, erősíteni alkalmasak. Azért az új évben gyakorlati s tudományos munkában álló olvasóinknak egyaránt ajánlhatjuk előfizetésre.

Pozsony.

D. Dr. Dazer György.

Alfred Arens: Lebensanschauungen und pädagogische Strömungen der Gegenwart. Leipzig. Dürr, 1911.

Komoly figyelemre méltó, noha minden nagyobb eredetiség nélkül szükölködő kísérletet tüntet fel a fenti könyv. Mint már a címe is mutatja, szerzője azt a hatást vizsgálja, melyet a jelenkor világnézetei a pedagógiai áramlatokra gyakorolnak. E célból sorra veszi a naturalizmust, individualizmust, szocializmust (=etikai idealizmus) és eszthetizmust, meghatározza mindegyiknek a lényegét és megállapítja, hogy hatottak-e és hogy üdvös, vagy káros volt-e hatásuk a pedagógiai elméletre és gyakorlatra. Így a *naturalizmusnál* kiemeli, hogy annak kritikája a hagyományos nevelés felett, ráirányította a figyelmet minden szellemi és erkölcsinek természetes alapjára és ennek folytán a fizikai nevelést hathatósan előbbrevitte. Épp oly gyümölcsözőnek bizonyult a fejlődés biológiai elvének alkalmazása az egyes tantárgyakban. Arról azonban nem lehet szó, hogy egyöntetű pedagógiai rendszer volna helyezhető a naturalisztikus világnézetek alapjára. Hiányos és egyoldalú az *individualizmus* is (Nietzsche, Ellen Key), mely végső elemzésben az egyéniség szabad kiélését postuluja. Épp

ezért jóval felette áll a *szocializmus*, melynek azonban ismét az a baja, hogy az osztálygyűlöletet szit, továbbá a kegyelet és tekintély minden érzésének elfojtása miatt pedagógiai rendszer megalkotására épp oly alkalmatlan, mint az eddigié. Ami benne jó, azt a szocialis szellemű pedagogia úgyis megvalósítja. Az individualizmust és szocializmust magasabb egységbe olvasztja az *etikai idealizmus*, melynek neves képviselője Eucken. E világnézet a kötelesség eszméjét teszi az erkölcsi jellem alapjává, de egyik-másik iránya a vallás nagy nevelő jelentőségének háttérbe szorításához jut el (pl. az ú. n. moral-pedagógiai törekvések). Az *esztéticizmus* végül abba a végzetes tévedésbe vezet, hogy a vallást egyszerűen a művészettel kívánja helyettesíteni. Arens ezek után megállapítja, hogy a modern pedagogia mindegyik világ- és életfelfogásnak köszönhet értékes indítást, de egyoldalúsága miatt egyikük sem lehet a nevelés elméletének a fundamentoma. A következőkben tehát szerző a keresztyénség vallási idealizmusát, közelebbről a *prot. világfelfogást* tünteti fel olyannak, mint amely a megbirált világnézeteknek magasabb szintézise és ezért az ő hivatása a pedagogia alapjává válni. Csakhogy a prot. világfelfogás történeti jelenségformái (orthodoxia, pietizmus, racionalizmus) e célra nem alkalmasak. De igenis megtalálható a magasabb egység lehetősége a Luther megalapította világnézetben, melynek négy jellemvonását sorolja fel szerző (főleg Tröltsch nyomán). Ezek: 1. A vallás szellemi felfogása (Glaubensreligion) szemben a szakramentális felfogással. 2. A vallási individualizmus. 3. Az érületi etika. 4. A világ igenlésének az elve. (Weltoffenheit). Ezek a reformáció alaperői, melyek csak lassan fejlenek ki és még igen sok idő telhetik el azok végleges győzelméig. Mindamellettt épp ezen alaperőinél fogva lesz képes a prot. világfelfogás az egymással vetekedő modern világnézeteket harmonikus egységbe olvasztani; fölényét az a körülmény biztosítja, *hogy a vallást, mint minden életrend alapját fogja fel*. Épp azért csakis ez a világfelfogása az, melyre a pedagogia rendszere felépíthető. Szerző eddigi fejtegetései igen érdekesek és állításai közt igen sok megszívlelendő akad; kár, hogy vezéreszméit olykor-olykor szinte elhomályosítják a fölös részletek. Munkájának második része, mely a megállapított eredményből vont következtetéseket tartalmazza, nagyon rövid és hiányos (pl. 106—120-ig), itt tulajdonképen csak a vallástanítás reformjára vonatkozó gondolatai ragadják meg a figyelmünket. Egyébként itt inkább csak szempontokat és útbaigazításokat találunk, mint tüzetes fejtegetéseket.

Dr. Szelényi Ödön.

Adler G.: Stirners anarchistische Socialtheorie. Jena (Fischer G.), 1907. 146. l. Ára nincs megjelölve.

Ismérjük Stirner anarkista világ- és életfelfogását. Valóságos Donquixotte-ja „der Einzige“ és „sein Eigenthum“ elméletével. A nagyzás hőbortjának netovábbja a bölcelet legújabb irodalmában. Igazi torzképe a Goethe Faustjában megjelölt „emberfölötti“ lényének. A bohéme s az erkölcstelen nagyvárosi proletariatus bölcselője a maga ethikai szolipszizmusával és egocentrikus emberiségi ideáljával. Hirdetője az ököljog elméletének, a Rinaldo-féle bölceletnek s a képzelt zsenialitásnak, amely Istent és erkölcsi világrendet sehol sem ismer. Nehéz őt az apologéta tárgyilagosságával megítélni. Bámolói emberfölötti, ellenségei pokolba való emberalatti lényt látnak benne. Adler próbálta őt a történeti viszonyok kereten belül megítélni s nagyon is emberinek feltüntetni. Hat fejezetben ismerteti Stirner egyéniségét, méltatja tanait s kritikailag beékeli őt az utcai proletariatus szociálbölcselői közé.

Schopenhauer mondja egy helyütt találóan, hogy a szolipszizmus logikailag meg nem cáfolható, hanem csak egy hideggyógyintézetben talán hidegvízzel gyógyítható. S így hát Adler sem cáfolta meg elméletét, hanem rendszerének pszichológiai értelmezésével csak tudományosabb és emberesebb alakban közelebb hozta hozzánk. Hogy Proudhon, Hess és Feuerbach voltak rá befolyással, régóta ismeretes, de Fichte „Ich ist alles“ elméletének reá való befolyását tagadjuk. Nagyobb befolyással volt reá Hegel iskolájának ú. n. balpártja, ú. m. Bauer, Ruge, Richter, Strauss és Feuerbach. Schlegel Fr. Én-kultuszának romantikája űzi benne a maga orgiáit. A későbbi szofista-nemzedék utóhatását észleljük Stirner „Der Einzige und sein Eigenthum“ c. művében. Protagoraszal együtt ő is hirdeti, hogy nem az általános, hanem a véges egyéni, emberi kéz mértéke minden dolognak s forrása minden erkölcsnek, jognak és emberistenítéssel telített vallásnak. Eredetiséget tehát Stirner elméletében hiába keresünk. A fizikai túlsúly s a tetszésszerinti belátás filozófiája még nem teszi a szociálfilozófia lényegét. Erélyesség még nem szellemesség és értelmi zsenialitás még nem tudományos ismeret. Moráljának genealogiája nagyon is korának szülöttje. Művét olvasva a görög szofisták s a francia Helvetius és Mandevill légkörében képzeljük magunkat. A renesszáncorabeli Macchiavelli „fejedelme“ is inspirálta az ő elméletét. Amit ő hirdet, régóta hirdette Arkydides és Epikurus az ókorban s a későbbi szofisták a görög bölcselők között. „Az egyén autonómiája“ nem más, mint a szofisták és cinikusok

hirhedt tétele, amely szerint „az ember mértéke minden dolognak“. A „vagabundusok bölcselete“ az minden ízében, mely oly élénken emlékeztet a kőborló diákok szerelmi ömlengéseire. A Hegel-féle bölcsélet keretén belül Stirner csak bővebben fejtegette ki azt, amit a cinikusok és a későbbi szofisták már régen nagy lármával hirdettek. S ha közelebbről Stirnert akarják Nietzsche-vel összehasonlítani, úgy ennél az összehasonlításnál abba a kínos helyzetbe jutunk, mint mikor Schiller haramiáinak Moor Ferencét egy falusi színpadon, vagy a bécsi udvari színházban látjuk magunk előtt. Mert hát igaz marad az, hogy „si duo faciunt idem, non est idem“. Annak a Stirnernek „Einzigiger“ egyénisége, mely semmiféle büntől vagy gazságtól, mint hajdan a cinikusok, nem riad vissza, sőt ezt még „saját egyéni jognak“ minősíti, úgy viszonylik a későbbi Nietzsche „Übermensch“-éhez, az őserdők szőke bestiájához, mint a középkor rablólovagja Goethe Faustjához. S ezzel, azt hiszem, be is fejezhetjük Stirner-Adler-féle egyéniségének és anarchista bölcséletének ismertetését.

Sz. M.

Nagykárolyi ref. egyház, Pozsony megyei ev. egyhm., Dombrád ref. egyház, dr. Székely József Szentmártonkáta, Tóth Kálmán Nagykeszi, Csökmői ref. egyház (4 K), Mihálydi ref. egyház, Pozsonyi ref. egyház, Breyer Jakab Fertőmegyes. 1905—1912-re: Takaró Imre Temesvár. 1906—1910-re: Rohoska József Sárospatak. 1907—1908-ra: Szabó Kálmán Soponya. 1908—1909-re: Farkas Kálmán Kecskemét Bortnyik György Kölese. 1908—1910-re: ifj. Medgyaszay Gyula Vince-Dudar, Hernád-Szent-Andrási ref. egyház, Kálmán Sándor Hrip, Hutter Zsigmond Csöngö. 1909—1910-re: Beniczky Árpád Lazi, Hornyánszky Aladár Pozsony. 1910-re: Futó Zoltán Szentes, Kozma Andor Köröshegy, dr. Nagy Sándor Nagybánya, Horváth Lajos Magyarszentkirály, Görömbey Péter Nagykálló, Pátroha ref. egyház, Szabó Péter Piros, Veres Károly Tapolca. 1910—1911-re: Szolnok György Gerzson Hajdúböszörmény, Balkányi ref. egyház. 1911. év II. felére: Baráth Imre Gáva. 1911—1912-re: br. Mansberg Sándor Kolozsvár. 1912-re: Karczag István Keszthely, Tóth Károly Szekszárd, Fábian Dénes Kíspeszt, Hagymássy Károly Paks, Budapest ev. főgimn., 1913-ra: Raksányi Károly Balatonhenye (6 K).

4. Pártoló tagoktól évi 6 koronával 1911-re: Piricsi ref. egyház, Kislétai ref. egyház, Bujai ref. egyház, Ófehértói ref. egyház, Vencsellői ref. egyház, Orosi ref. egyház, Paszabi ref. egyház, Nyirbogáti ref. egyház, Nyirgyulai református egyház, Nyirbogdányi református egyház, Nyir-Óri református egyház, Szabolcsi református egyház, Kállósemjén ref. egyház, Encsenci ref. egyház, Vas megyei ref. egyház, Selyői ref. egyház, Györi József Köröstarhány, Varga Sándor Garé, Lénárt Lajos Kisújfalu, Vas Mihály Gégény, Zabrák Dénes Sopron, Szűcs József Alsóórs, Hutka József Bánóc, Ajak ref. egyházközség, Anarcs ref. egyházközség, Báka, Benk, Berkesz, Beszterc, Demecse, Döge, Fényeslitke, Gemze, Gyulaháza, Gyüre, Tisza-Kajár, Kiszvárd, Komoró, Kapocsapáti, Laskad, Mándok, Tisza-Mogyorós, Pápi, Tiszaszentmárton, Tornospálca, Tuzsér, Újkenéz, Szabolcsveresmart, Zsúrk, Kisvarsányi ref. egyházközségek, Jancsó Lajos Marosújvár, Balsay, Bessenyői, Kotai. Loránt-házai, Rádi, Szakolyi, Téglási, Nyirtéthi ref. egyházak, Dávid József Hangács. 1903—1910-re: Rétköz-Berencs ref. egyházközség. 1908—1909-re: dr. Gyarmathy Dezső H.-Szent Pál, Szentmártony Dániel Martony, Vattay László Rimaszécs, Dako Lajos Borsod. 1908—1910-re: Teke Dénes Alsóbudra. 1908—1911-re: Korompai evang. egyház, Nyir-Thas ref. egyházközség. 1909—1910-re: Joó András Simonytornya, dr. Hegedűs István Budapest. 1910-re: Lengyel József Abaújszina, Sarudy Ottó Kolozsvár, Labos Bertalan Borsodgyere, Zsigmond Károly Szil-Somlyó, Nyírlövői ref. egyházközség, Tisza-bezdédi ref. egyházközség, dr. Szomor Dezső Hódmezővásárhely. 1910—1911-re: Zehery Lajos Hódmezővásárhely, Kőszeghy József Kéttornyúház, Debreceni ref. egyház (20 K), Rákossy György Havad. 1911. év II. felére: Droppa Samu Oroszlay (3 K). 1912-re: Iglói főgimn. „Tököly-köre“, Nagyvarsányi ref. egyházközség, Székely ref. egyházközség.

5. Segítő tagoktól évi 3 koronával 1911-re: Máthé Ákos Nagytótfalu, Széles Sándorné Gyűd, Csíte Károly Körmend, dr. Kolozsvári Kiss István Halas, Szentmártonkáta ref. egyház, Balatonfüredi ref. egyház, Szabó Bertalan Csökmő (1 K). 1907—1910-re: Szabó József Piskó. Csánki János Drávapalkonya. 1910-re: Bakoss János Abod, Kolbai A. K. Pozsony, Szathmáry Sándor Halas, Nagyvásonyi ref. egyház.

6. Károli alapra: Budapest ref. egyház (50 K), Ceglédi ref. egyház (10 K).

7. Református parochialis könyvtártól: 2000 K.

Összesen befolyt 5062 K.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1911 december hó 31-én.

Bendi Henrik,
társ. pénztárnok.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság

kiadásában megjelent és Hornyánszky V. könyvkereskedésében (Budapest, V., Akadémia-u. 4.) kapható a **Házi Kincstár** kiadványsorozat. Vallásos könyvek gyűjteménye. Kis 8°, 12—20 ív, minden kötet ára csinos aranyos kötésben 2 K.

1. **Csendes órák.** Miller után angolból átdolgozta Szász Károly. Vallásos elmélkedések.

2. **Mártha és Mária.** Barde E. után franciából fordította Vargha Gyuláné. Különösen fiatal nőknek való keresztyén olvasmány.

3. **Ahítat, szeretet.** Szabolcska Mihály vallásos és családi költeményei.

4. **Jézus nyomdokain** vagy Mit tenne Jézus? Angolból Sheldon után fordította Csizmadia Lajos. Tanulságos amerikai vallásos regény.

5. **Női jellemképek.** Írta Kenessey Béla. Kiváló külföldi keresztyén nők jellemrajza.

6. **Jézus példázatai.** Írta Raffay Sándor. Népszerű biblia-magyarázatok.

7. **A keresztyén szeretet munkái.** Dalhoff után készítette Csizmadia Lajos. Gyakorlati tájékoztató a keresztyén szeretet-munkásság mezején, valóságos belmissziói kalauz.

8. **Jézus hasonlatai.** Írta Raffay Sándor. Népszerű biblia-magyarázatok.

9. **A vallás gyümölcse.** Írta *Opzoomer*, hollandból fordította dr. Nagy Zsigmond. Tartalmas ethikai munka.

10. **Hít és szabadság.** Dr. Pfennigsdorf után németből ford. *Gyalog* István. Népszerű hitvédelmi munka.

11. **Az evangéliom és a szocializmus.** Írta *Fr. Thomas*, franciából fordította dr. Kováts István. Népszerű szociális munka. Ára kötve 3 K.

12. **Külmissziói Kalauz.** Írta *Szabó Aladár*. A keresztyén hitelesítés népszerű története. Ára kötve 3 K.

E hitelesítő és erkölcsnemesítő iratok sorába tartoznak még a Társaságnak következő szép kiadványai:

1. **Természeti törvény a szellemi világban.** Drummond H. után angolból fordította Csizmadia Lajos. Erőteljes hitvédő munka. Ára füzve 3 K.

2. **Van Isten.** Hastings után angolból fordította Csizmadia Lajos. Szép hitelesítő munka. Ára füzve 1 K 50 fill.

3. **A keresztyénség erkölcstana.** Luthardt után németből fordította *Csiky* Lajos. Ára füzve 3 K.

4. **Török Pál élete.** Írta dr. Kiss Áron. A dunamelléki nagy püspök életrajza. Ára füzve 3 K.

5. **Jézus élete evangéliumi képekben.** Írta dr. Masznyik Endre. Lélekemelő szép munka, I—II. rész. Ára füzve 6 K.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE

A VÁLASZTMÁNY MEGBÍZÁSÁBÓL SZERKESZTI

S Z Ő T S F A R K A S

A THEOLOGIA DOKTORA ÉS PROFESSZORA,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA

A Protestáns Szemle, mint a MPIT folyóirata, július és augusztus kivételével, minden hó 15. és 20. közt jelenik meg. Az alapító, rendes és pártoló tagoknak tagilletmény fejében jár. Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 K. Az előfizetés díja Bendl Henrik társulati pénztárnokhoz (Budapest, IV., Deák-tér 4.) küldendő. Szerkesztőség: Kálvin-tér 7, hová a kéziratok; kiadóhivatal: Aradi-utca 14., ahová a reklamációk intézendők.

BUDAPEST

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1912

TARTALOM.

I. Cikkek.

Laps.ám

1. Dickens. <i>Rácz Lajos</i>	65
2. Spanyolország vallásos költészete. <i>Zsoldos Benő</i>	74
3. Carlyle hős papjai. <i>dr. Szlávik Mátyás</i>	88

II. Belföldi szemle.

Erdélyi történelmi források. <i>Pokoly József</i>	94

III. Külföldi szemle.

Az amerikai református egyház. <i>Harsányi Sándor</i>	98

IV. Irodalmi szemle.

1. Varga Zsigmond: Vallásos világnézet és történetkutatás. <i>Sz. M.</i>	110
2. Dr. Bartók György: Az erkölcsi érték filozófiája. <i>dr. Szelényi Ö.</i>	112
3. Fejes Áron: Az akarat szabadság problémája. <i>dr. Szelényi Ö.</i>	115
4. Kozári Gyula: Emberi okmányok, az irodalomból. <i>dr. Szelényi Ödön</i>	115
5. Prohászka Ottokár: A karácsonyi békesség. <i>Sz. M.</i>	117
6. Ostwald: A tudomány. <i>dr. Kristóf György</i>	118
7. Dr. Paul Weber: Kunst und Religion. <i>dr. Szelényi Ödön</i>	120
8. Schmidt V.: Der Kampf um die Religion. <i>Sz. M.</i>	122
9. Stein: Nord und Süd. <i>Sz. M.</i>	124
10. Valetton J. P.: Gott und Mensch. <i>Sz. M.</i>	127

A Magyar Prot. Irodalmi Társaság pénztárába 1912 jan. hó 1-től febr. hó 1-ig befolyt összegek kimutatása.

1. Pártfogó tagok 5%-os kamat 1912-re: Debreceni ref. egyház (50 K). 1911-re: Veszprémi ref. egyházmegye (50 K).
2. Alapító tagok kötelezvényei után 5%-os kamat 1912-re: Nógrádi ev. egyházmegye, Szatmár-Németi ref. főgimn., Erdőgyaraki ref. egyház, Fehérgyarmati ref. egyház, dr. Meskó László Nyíregyháza, Bethlen-kolleg. Kemény Zs. önképzőköre Nagy-Enyed, Pozsonyi ev. lyceum tan. kör. Pozsonyi theol. akad. Otthon, Nagy-Enyedi Bethlen-főiskola, Szászvárosi ref. Kún-kollegium, Pongrácz József Pápa, Marosvásárhelyi ref. koll. könyvt. (12 K), Csurgói ref. főg. könyvtár, Fehérvárcsurgói ref. egyház, Mezőföldi ref. egyházmegye, Kolozsvári ref. theol. fakultás. 1905—1910 re: Tancsa Pál Bátorkeszi. 1910—1911-re: Fejes Gábor Borbácsszeg. 1910—1912-re: Galambos János Apáczaszakálás. 1910-re: Olé Sándor Balatonrács, Tiszapolgári ref. egyház. 1911—1912-re: theol. akad. könyvtár Pozsony. 1911-re: dr. Dózsa Zsigmond K.-K.-Halas, Földesi ref. egyház. 1912—1914 re: Mocsáry Lajos Andor. 1913-ra: dr. Juhász Béla Kassa.

Dickens.

E hó 7-én egész Angolország, sőt a világnak minden angolul beszélő népe, kor-, nem-, rang- s vallásfelekezeti különbség nélkül, meleg szívvvel és őszinte lelkesedéssel ünnepelte meg a legnagyobb, legnépszerűbb angol regényíró: *Dickens Károly* születésének százéves fordulóját.

Dickens 1812 február 7-én született Portsea-ban (Portsmouth mellett); előbb Chatham-ben, majd Londonban nevelkedett, nagyon szegényes viszonyok közt; igazi nevelését London külvárosa, a világgal, a dolgokkal való érintkezés adta meg. Kivételes szerencse volt ránézve, hogy sanyarú gyermek- és ifjúkora s a nem mindig egészséges környezettel való érintkezés által nem vesztett semmit sem érzelmei üdeségéből, sem gondolkozása naivságából. Korán kezdte olvasni a regény- és drámairók műveit s korán kezdett a britt múzeumban irodalmi tanulmányokkal foglalkozni. Első elbeszélései 21 éves korában, a *Monthly Magazine*-ben és *Evening Chronicle*-ben jelentek meg; ezeket a polgári életből merített és népszerű rajzokat két kötetben összefoglalva *Sketches by Boz* (vázlatok Boz-tól, 1836—37) cím alatt bocsátotta közre. Írói álneve (Boz) csakhamar híressé lett. Már ezekben a *Vázlatok*-ban kitűnik eredeti humora és erős megfigyelése. Első regénye, amelyet füzetes kiadásban még ugyanebben az esztendőben (1836) megindított: *Pickwick Papers*, eleinte nem keltett különösebb feltűnést; csak az ötödik füzetnél vette észre a közönség, hogy Weller Sámuel alakjában egy második élő Sancho Pansa áll előtte — s ezentúl az egész világ csak *Pickwick*-ről beszélt. E regény egy csapással a jelentősebb angol elbeszélők közé emelte a fiatal író. E munkában oly gazdag fantáziának s megfigyelő képességnek adta jelét, a népeletből, különösen az alsó és középosztályok életéből merített alakjait annyi eredetiséggel és közvetlenséggel ruházta fel, magát a népeletet oly élénk szemléletességgel rajzolta, annyi ártatlan kedélyes-

séget, derült humort és mély emberismeretet árult el, hogy egészen magával ragadta olvasóit. Művét a nép egyszerű fia és a paloták lakója, a gyermek és az aggastyán egyforma élvezettel olvasta. Soha ily egyszerű eszközzel író ily nagy hatást még nem ért el, soha regény ily nagy kelendőségnek még nem örvendett; egyedül a Chapman-féle londoni könyvkereskedő-cég 1857-től 1892-ig 700,000 példányt adott el belőle.

Dickens e példán felbuzdulva, teljesen az irodalmi munkásságra adta magát, de soha nem veszítette el a tolla iránti tiszteletet, hanem minden munkáját nagy gondal dolgozta ki. Következő regényei még fokozták az olvasóközönség lelkesedését, így *Twist Olivér* (1837—38) és kivált *Nickleby Miklós* (1837—39), mely egyszerre 50,000 példányban kelt el s amelyben ugyanazon hév s ugyanazon kitünő megfigyelés mellett az író látóköre szélesebbé, előadása egységesebbé és kerelkedőbbé vált s különösen derűs jókedve bámulatos gazdagsággal áradt elő; ettől fogva őt a közönség a nemzet első regényírójának tekintette, akitől a legtöbbet várhat — s várákozásában nem csalódott. Következtek: *Humphry mester órája* (1840—41), *Barnaby Rudge* (1841) és *Chuzzlewith Márton* (1843—44), utóbbi egyik legkitünőbb regénye; sehol nem fejtett ki annyi erőt és lendületet, soha megfigyelése nem volt oly éles, sehol személyeit nem rajzolta több hűséggel és eredetiséggel, sehol jellemrajza nem oly mesteri, mint e regényében, melynek főszemélyei közmondásos alakokká lettek. — Új genre-t alkotott az ú. n. karácsonyi történetekkel, amelyekkel 1843 óta a *Christmas carol*-ban lépett fel; ezt követte *Chimes* (1844), *A tűzhely tücske* (1842), *Az élet csatája* (1846). Azután megint nagyobb regények következtek: *Dombey és fia* (1846—48), a polgári élet tükre, melynek képei, mint egy tragédia, úgy megrázzák a lelket, de viszont a sötét felhők közül egyes komikus jelenetek tavaszi verőfényt árasztanak; *Copperfield Dávid* (1849—50), remek jellemrajza és egységesebb szerkezete e művet, mely sok részben saját ifjúságának rajzolása, magasan a többiek fölé emeli. Ez legkitünőbb alkotása Dickensnek, az a munka, amely mindenkinek a legjobban tetszik, mely a hang változatossága, az alakok emberi igazsága, a megfigyelés hűsége tekintetében összes művei közt az első helyet foglalja el. Az ötvenes és hatvanas évekből valók: *Bleak House* (1852—54), *Little Dorrit* (1855), *Hard Times* (1854), *A tale of two cities* (1859), *Great expectations* (1861), *Our mutual friend* (1864) s utolsó befejezetlen regénye: *The mystery of Edwin Drood*. Meghalt 1870. június 9-én; hamvai a Westminster-apátsági templomban nyugsznak.

Regényei közül magyar fordításban megjelentek: A Pickwick-klub hátrahagyott iratai, Két város, Barnaby Rudge, Twist Olivér, A tűzhely tücske, Dombey és fia, Nickleby Miklós, Karácsonyi ének, Chuzzlewith Márton, Copperfield Dávid, Egy arisztokrata nő, Karácsony-éj, Nehéz idők, Puszta ház.

*

Lehetetlen felsorolni összes műveinek vagy egyik-másik regényének új kiadásait, a lángesze dicsőítésére vagy élete elbeszélésére szentelt új köteteket, amelyek e jubileumra napvilágot láttak, az emlékének megtisztelésére rendezett ünnepeket — nem is említve az egy pennys (10 fillér) *emlékbélyegeket*, amelyek eladása már eddig is több százezer koronát jövedelmezett a Dickens utódai javára. Bizonyal soha egy regényíró se élvezett még ehhez hasonló általános és tartós népszerűséget, s az angol művelt közönség legelőkelőbb képviselői egyesítették alázatos hódolatukat a nép fiainak hódolatával, örvendve, hogy így némileg helyrehozhatják azt a hibát, a melyet elődeik elkövettek, akik eléggé gyöngék voltak a Dickens művészetére és munkájára fölsemmveőleg tekinteni.

A Dickens roppant népszerűsége részben az ő rendkívül éles megfigyelő képességén, részben az ő kimeríthetetlen humorán, részben az ő bámulatos leleményességén, illetőleg fantáziáján alapul, amelyekben kétségkívül soha nem lesz párja. De csalatkozniánk, ha az ő népszerűségét csupán e három oknak tulajdonítanók. Nagyon mélyen csodálhatjuk azt az író, aki megfigyeléseinek igaz voltával elragad bennünket, hálásak lehetünk az iránt, aki komikai hevének váratlan furcsaságaival mulattat, s gyönyörködhetünk a fantázia szépséges játékában, egyre változó alkotásaiban, — de se az egyik, se a másik, se a harmadik ez irodalmi tulajdonságok közül nem igen fog bennünket a szerző személye iránt olyan közeli és gyöngéd szeretetre inspirálni, amilyet az összes angol olvasók Dickens irányában még ma is éreznek. Hogy szívünket annyira átengedhessük egy írónak, előbb annak is át kellett számunkra a szívét engednie; s valóban, ha igaz az, hogy az angol közönség szeretete, művén keresztül, magára Dickensre irányul: ennek oka csak az lehet, hogy e regényírónak minden munkáját sokkal nagyobb mértékben, mint bárki másét, átítatja és élte az ő saját szíve vére. Soha egy regényíró se vitt át műveibe nagyobb részt önmagából, — ami alatt nem eszméit, értelmiségét vagy egyéni tudását értjük, hanem csupán azt, ami mindnyájunk lelkét alkotja: az ő erkölcsi érzelmeit és az élettel szemben való magatartását.

De még egy belsőbb oka annak, hogy Dickens ezen érzelmei és ezen magatartása a lelkekre mindig kivételes befolyást gyakoroltak, abban rejlik, hogy azok megfelelnek annak, ami bennünk mint legbensőbb és legszentebb érzés lakozik. Egy köznapi lélek hasztalan tárná fel magát egész teljességében előttünk, mi nem bírunk őt azzal a tiszteletteljes és hűséges gyöngédséggel szeretni, amely a Dickens honfitársait csaknem egyhangúlag ő hozzá fűzi. Azoknak, akik őt szeretik, a *Copperfield Dávid* szerzője nem csupán egész szívét nyujtotta oda, hanem ők ezenfelül abban az örvedetes meglepetésben részesültek, hogy fölfedezhették, hogy ez a szív a legnemesebb szív volt, amely egy irodalmi alkotásból kisugárzott, oly szív, amelyet a szó igaz értelmében *keresztyén*-nek nevezhetünk.

A Dickens keresztyénsége nem volt szűkkeblű, exkluzív felekezetieskedés; ő nem egyik vagy másik felekezet dogmáját hirdette, hanem mindenikét, azt a közös alapot, amelyben mindenik gyökerezik: az *evangéliumot*. Keresztyénsége teljesen az evangéliumon alapul, vagy még közelebbről: a Szentírás egy könyvén, de azon a könyvén, amely annak lelkét, lényeges és főelemét, kiválóan keresztyén elemét képezi, a *Hegyi Beszéd*en, amelyet a példázatok egészítenek ki és világosítanak meg. Nem látjuk-e e bibliai alaphól, hogy Dickens egy protestáns nép fia, amelynek a Biblia mindennapi olvasmánya, amely a templomban, a szószéken bibliai kérdések fejtegetését hallja s amelynek a bibliai szövegek és azok magyarázatai még azután is ott zsongnak lelkében, átmennek lelkiismeretébe s intőül, figyelmeztetőül, irányadóul szolgálnak cselekedeteiben.

Hogy Dickens egész életművét, egész irodalmi munkásságát a *Hegyi Beszéd* erkölcsi tanítása hatja át, ez nyilván kitetszik bármelyik regényéből, a *Pickwick*-től kezdve le a *Nagy Reménységek*-ig. Ezt a szellemet a *Karácsonyi Mesék* és a *Régiségkereskedés* összes külföldi olvasói első tekintetre felismerték és tisztelettel nézték, míg az angol olvasókat Dickens szinte elbűvölte az ő humorának csodálatos erejével. Orosz-, Német-, Francia-, Lengyelországban s nálunk is Dickens elsősorban úgy tűnt fel, mint a nagy keresztyén költő és apostol. Egész irodalmi iskolák indultak ki belőle, támadtak a nyomdokain, amelyek — elejtve az ő nemzeti humorát — azon az úton követték őt, amelyen egykor a Megváltó haladt. Nélküle Dosztojewszki és Tolsztoj, Sienkiewitz, Reuter, Fontane, Frenssen, s nálunk Jókai és Baksay nem lettek volna a keresztyén élet és szépség megteremtői.

Dickens abban az újságban, amelyet szerkesztett,¹ minden évben közölt egy sorozat elbeszélést, amelynek kidolgozását megosztotta rendes munkatársaival, miután ő maga kitalálta úgyszólván a keretet, amelybe a különböző történeteket besorozza, — hol abból indulva ki, hogy egy agg hölgy, egy penzion tulajdonosnője szólítja fel kosztosait, hogy beszéljék el életük egy érdekes eseményét, vagy pedig egy szállodai pincér alakjába fűzte a meséket, aki azzal szórakozik, hogy hosszú pályájának legfőbb emlékeit felidézi. S minthogy ezek az elbeszélések mindig karácsony táján kezdődtek, Dickens képzelete, mikor a sorozat bevezető fejezetét írta, módot talált arra, hogy a keresztyén világ nagy ünnepét valamilyen kapcsolatba hozza azokkal az eseményekkel és érzelmekkel, amelyeket életre keltett. Innen e *Karácsonyi történetek* egészen sajátos vallásos és erkölcsi színezete, ami azokat számunkra olyan felejthetetlen varázserővel ruházta fel, mintha azok a *Hegyi Beszéd* költői parafrázisai volnának. Talán sehol másutt nem tárja oly közvetlenséggel előnkbe s nem érteti meg velünk „a lelki szegények boldogságát“, „a szelidek“ természetfeletti erejét s azt, miért érdemlik meg „a békeszeretők, hogy Isten fiainak hivatassanak“. Mennyi nagybecsű tanulságot lehetne kivonni ezekből az egyszerű és megható elbeszélésekből, ha összehasonlítjuk őket tüzetesen az evangéliumi tanításokkal, amelyek visszhangja rezeget minden lapjukon!

Általában nincs az angol regényíró nagyszámú művei közt egy se, amely — keresztyén inspiráció szempontjából tekintve — ne nyújtana nekünk nagyon szép s egyúttal kiváló mértékben gyakorlati oktatást, amely ne tanítana arra, hogy igyekezzünk magunk körül szüntelenül oly alkalmakat felfedezni, amelyeknél Jézus igéjét méltányolhassuk és megvalósíthassuk. Ebből folyólag nem is ismerünk modern írókat, akinek olvasása jótékonyabb hatású lenne s hatásosabban készítené elő szemeinket és szíveinket a keresztyén hit teljes világosságára. Számtalan embert lehet találni — nemcsak Angolországban, hanem mindenütt, ahol műveit olvassák — akik Dickensnek köszönhetik a megtérésre való lassú s öntudatlan előkészülést; számtalan lelket, akik kétségkívül sohasem nyitották volna fel szívüket a hit és reménység előtt, ha hosszú éveken át a Dickens regényeivel való társalkodás hozzá nem szoktatta volna őket ahhoz, hogy ismerjék el „a lelki szegények“ felsőbbiségét, szeressék „az irgalmasokat“ s „a békeszeretőkben“ lássák „Isten igaz fiait“.

¹ Előbb a *Household-Words*, majd a *All the Year Round* szerkesztője volt.

S talán még azt is felemlítjük, hogy Dickens nemcsak hirdeti a békeszeretetet, hanem gyakorolja is azt. Bár ő maga hitű protestáns s műveiből a protestánsok komoly, mély erkölcsi felfogása beszél, mely komolyan elmélkedik a bűn és az üdv kérdései felett, — műveiben sehol semmi célzás a más felekezetűek ellen; sehol nem feszeget oly vallási kérdést, amely valamelyik olvasója keblében disszonáns érzelmeket hagyhatna hátra; sehol, egyik regényében sem látjuk, mintha nyugtalankodnék afelett, vajjon a lelki szegények, a szelídek, az irgalmasok, akiket a maga lángoló szeretetétől megdicsőítve rajzol előttünk, a protestáns vagy a kath. templomban keresik-e az élő vizek forrását! Ha kath. személyeket ábrázol is, — mint a *Barnaby Rudge* című regényében — egy pillanattig sem gondol arra, hogy irántok való tiszteletteljes jóindulatából bármit lealkudjon, ha csak igaz keresztyén szívet lát nálók. Dickens tökéletesebben megvalósította, mint bármelyik más nagy angol író, az igazán békeség-szerető keresztyénség eszméjét. Innen van, hogy műveinek szelleme ahelyett, hogy az egyes külön felekezetek szellemével ellentétes lenne, a lehető legjobban illik mindenikök sajátos felfogásához és vallásos gyakorlatához s így lehetővé teszi, hogy millió meg millió, különböző társadalmi rangú és vallásos felekezetű olvasója egyforma kegyeletben olvadjon össze és ünnepelje a legkeresztyénibb és egyúttal legmulatságosabb angol regény-író születésének századik évfordulóját.¹

*

Dickens protestáns író s így megtartott valamit az ősök szigorú felfogásából a világ örömei, a szenvedélyek túlzásai ellen. Az erkölcsiség mindig irányadó előtte. Örömmel s bensőséggel rajzolja a családi élet jeleneit, szívesen tünteti fel a kötelesség szépségét. Míg a francia írók és költők előtt a művészeti elv az irányadó, az angolok nem engedik, hogy az író elváljon lelkiismeretétől s elveszítse szem elől a gyakorlati életet. Dickens sohasem csupán azért fog tollat, hogy szórakoztasson, mulattasson, hanem azért, hogy valami igaz, nemes ügyet védelmezzen. Benne minden elnyomott védelmezőre talál. Ha a társadalom vérző sebeit feltárja, azért teszi, hogy azokra gyógyszeret keressen. Sokan szemére hányták ezt a védő-, majd vádló ügyvédi álláspontot; csodálkozva s idegenkedve fogadták nemes felhevülését és kitörését, amelyet — szerintök — a nagy művészet nem ismer, mivel az minden szenvedélyt egy-egy erő, minden bűnt egy-egy természeti

¹ L. *Foi et Vie* 1911. évf. 704—705. l.

produktum gyanánt tekint, mivel annak nem állást foglalni, hanem egyszerűen konstatálni a feladata. Dickens tudatlanabb volt, semhogy e tudományos szempont magaslatára fel bírt volna emelkedni és sokkal közelebb állt az élethez, semhogy az anatómiai professzor szerepére vállalkozott volna. Ő szerette a küzdelmet és az életet s mindig örült, ha az igaz ügyet védelmezhetette, a gonoszot megtámadhatta, a ferdeséget, gyarlóságot kigúnyolhatta, ostromozhatta s keveset törődött azzal, vajjon nem vét-e ezzel az esztétikai szabály ellen; ő mindig szívesen bocsátotta hatalmas tehetségét az erkölcsiség szolgálatába s nem szégyelte, ha ezzel a közjó előmozdításához hozzájárul. Olvasói megértették s határtalan hódolatukkal és szereteiükkel adóztak neki, aki a szegények, az ártatlanok, a szerencsétlenek bajnokává szegődött, s részvétének és gyengédségének egész gazdag áradatát kiöntötte reájuk.

Dickens éppannyira értett ahhoz, hogy megnevetessen, mint ahhoz, hogy sirásra indítson. Ő mélyen érez s megindulása őszinteségével szívüinkig hatol. Míg egyfelől szórakoztat, másfelől rokonszenvet ébreszt bennünk a világ elhagyatottjai, szánalmat az elnyomottak, gyengék, nyomorultak iránt; olvasói vele együtt érzik az ellenszenvet az önzés és képmutatás, az igazságtalanság és gonoszság iránt. Egy igazi keresztyén, egy valódi apostol nyilatkozik meg benne, aki tehetségét és érzékenységét mindig a humanitás és igazságosság szolgálatába állítja, akinek „az emberi jóság feje” — hogy Shakespeare kifejezését használjuk — mindig ott csörgedez műveiben. A társadalom kötelességei a szegények iránt, az asszony és a gyermek védelme, a munkaadó és munkás viszonya, a munkásokkal való bánásmód, azok kifosztása, az adósok börtöne, a hosszadalmas és költséges pörösködés, a társadalom heréi, a jótékonyosság hiénái — mindent megtámadott, mindent kigúnyolt, mindenben rajtahagyta nemesen érző és felvilágosult gondolkozásának bélyegét. „Az önzők és gyávák egész serege, írja neki egy alkalommal Jeffrey, gyűlölni fogja önt, lelkében s bűnös túlhajtással fogja vádolni — de ne törődjék vele! A jó és derék emberek önnel fognak tartani — s az igazság az ön pártján lesz!” Dickens nem is törődött ezzel; mint költő azt tartotta, hogy egyetlen nemessége csak a jóság lehet s jogos büszkeséggel apellált nemzete helybenhagyó ítéletére.

A szerelmes nők festésében Dickens nem áll az első helyen, szerelmi jelenetei is színtelenek; annál melegebb, ragyogóbb színekkel festi a családayát. Míg a francia regényekben a szerelem legtöbbször a házasságon, a családon

kivül érvényesül s csábításban, házasságtörésben végződik — Dickensnél a családi élet boldogsága, derűje teszi fel reá a koronát. E hajlandóságából következik egy másik, nem kevésbé nemes vonása: a gyermek iránti szeretete, odaadása. A francia irodalomban nincsenek gyermekek; míg Hugó Viktor nagyapai szíve gazdag költészettel ki nem áradt, a gyermek alig szerepel az irodalomban. Dickens különös kedvteléssel rajzolja a gyermekeket; sorain mély, gazdag poézis ömlik el, mikor egy-egy szegény gyermek sorsát festi. A kis Nelly (*A régiségkereskedésben*), egy tiszta, fiatal leány, egyike a legmeghatóbb alakoknak, akit az angol regény az irodalomban életre keltett. Jeffrey, egyik előkelő angol kritikus úgy nyilatkozott, hogy Shakespeare Cordéliája óta ily tökéletes alkotást nem mutathat fel az angol irodalom.

Minden sorában aláírhatjuk azt a szép jellemzést, amelyet *Taine* nyújt a nagy angol regényíróról: „Alapjában véve Dickens valamennyi regénye ebbe a mondásba foglalható össze: *Legyetek jók és szeressetek!* Igazi öröm csak a szív megindulásában van; az érzelem teszi az egész embert. Hagyjátok a tudományt a bölcsekre, a büszkeséget a nemesekre, a fényűzést a gazdagokra; legyetek részvéttel az alázatos nyomorúság iránt; a legcsekélyebb és legmegvetettebb lény egymaga annyit érhet, mint a hatalmas és büszke lények ezrei. Óvakodjatok megsérteni a gyengéd lelkeket, amelyek minden állapotban, minden köntös alatt, minden korban virágoznak. Higyjétek, hogy az emberiesség, a szánalom, a bocsánat legszebb az emberben; higyjétek, hogy a bensőség, a gyengédség, a könny legédesebb ezen a világon. Élni semmi; hatalmasnak, bölcsnek, híresnek lenni kevés; hasznosnak lenni nem elég; csak az élt és csak az az ember, aki sirt a jótett emlékére, amelyet adott vagy amelyet nyert”.¹

Befejezésül álljon itt néhány sor abból a levélből, amelyet Dickens kevéssel halála előtt fegifjabb fiához intézett, aki Ausztráliába szándékozott utazni: „Igyekezzél másokkal szemben úgy cselekedni, amint szeretnéd, hogy ők cselekedjenek veled, s ne csüggedj, ha ők elmulasztják is ezt hébe-korba. Jobb dolog rád nézve, ha azt látod, hogy ők vétenek a Megváltónk által felállított legnagyobb parancs ellen, mintha tenmagad vétenél az ellen. Egy *Újszövetséget* is helyezek könyveid közé s ezt ugyanazokkal az intenciókkal és reményekkel teszem, amelyek arra indítottak, hogy számodra, mi-

¹ *Taine*, Az angol irodalom története, ford. Csiky Gergely V. kötet, 58. lap.

kor kis gyermek voltál, e könyvből egy egyszerű rövid összefoglalást készítek; ez a legjobb könyv, amelyet csak a világ valaha ismert vagy bármikor ismerni fog. Mikor testvérid egymásután kiröpültek az itthonból, nekik is megírtam azt, amit most neked írok, felkértem őket, hogy e könyvet tekintsék magokyiseletében irányadónak s ne adjanak semmit az emberi magyarázatokra és találmányokra . . . Őrizd meg mindig azt az üdvös szokást, hogy este és reggel imádkozzál. Én magam sohasem mulasztottam ezt el s ismerem, micsoda vigasztaló erő rejlik ebben. Remélem, hogy életed további folyamán majd elmondhatod, hogy jó atyád volt. A legjobb mód, hogy iránta való szeretetedet kimutasd és őt boldoggá tedd, az, hogy teljesítsd kötelességedet!“

Ki ne ismerné el, hogy az angol nemzet joggal ünnepelte a hála és felemelkedés érzelmeivel ennek a nagy, ennek a keresztyén regényírójának századik születése évfordulóját?

R. L.

Spanyolország vallásos költészete.

Egy olyan költő-ember prózai írását mutatom itt be magyar fordításban, aki nemcsak „szűkebb“ hazájában, a gazdag és hatalmas Amerikában, hanem a mi kontinensünkön is a legszívesebben olvasott amerikai költők egyike. S aki nemcsak hogy maga is kitörölhetlenül beírta nevét a világirodalom történetének nagy könyvébe, hanem egyik legavatottabb interpretátora volt azoknak a nagy szellemeknek, akiknek ő társaivá lőn a világirodalomban.

Mert Henry Wadsworth *Longfellow* (1807—1882.), ki előbb, 1826-tól a Bowdoin-College-ben, 1835-től pedig a híres Harvard-egyetemen évek hosszú során át a modern nyelvek és irodalmak tanára volt: nem kevesebb, mint tiz európai nemzet nyelvét és irodalmát ismerte és ismertette bámulatos alapossággal. Dán, svéd, holland, német, francia, olasz, spanyol, portugál, angol-szász és izlandi költők eredeti műveiből vett műfordításait páratlanoknak mondják a maguk nemében. Igazi európai műveltségű ember, aki öt ízben utazta keresztül-kasul Európát és pedig: 1826-ban, 1833-ban, 1842-ben, 1868-ban és 1869-ben. Ennek hatását észre is lehet venni költői művein: különösen a német kultúra hagyott rajtuk érezhetőbb nyomot — hiszen teljes egy esztendő telt el a Rajna csodaszép vidékén. A német után az olasz irodalom foglalkoztatta legélénkebben talentumát: Longfellow a legjelesebb Dante-fordítók közé tartozik.

Prózai munkája kevés van — többek közt két regénye „*Hyperion*“ és „*Kavanagh*“ címmel — s egy tanulmánya a troubadourokról. Az említett két regényt némelyek nem sokra becsülik. Habár ezek nem emelkedhetnek is világirodalmi jelentőségre, főként írójuk egyéniségének szempontjából érdemelnek különösebb figyelmet, mint könnyed, tetszetős stílusban megírt autobiografikus munkák — különösen a „*Hyperion*“, melynek Paul Flemming-je valóságos tükörképe a Longfellow érzés- és gondolatvilágának.

1833-ban egy kötetnyi műfordítást adott ki a spanyol Jorge *Manrique*-től, aki atyjának, a kiváló költői tehetségű Don Gomez *Manrique*-nek halála alkalmából irt hangulatos költeményeket, ú. n. *copla*-kat. Ezekből fordított le Longfellow egy kötetre valót. Könyvéhez, mintegy bevezetésképen, egy *essay*-t irt „*The Devotional Poetry of Spain*“ címmel, Spanyolország vallásos költészetéről. Hangulatos és amellett mélyen járó visszapillantás ez a tanulmány a régi spanyol egyházi költészet általános jellemző vonásaira. Ezt a munkát veszi most itt az olvasó.

Az irodalomtörténetnek aligha van olyan fejezete, mely erősebben viselné magán a nemzeti jelleg sajátosságát, mint az, amely Spanyolország erkölcsi és vallásos költészetével foglalkozik. Azt ugyan már természetesen meg lehetne kívánni, hogy az irodalomnak ebben a műfajában elénk táruljon a nemzeti érzésnek minden mélysége és lobogása. De mégis, miután az erkölcsiségnek és vallásnak a szelleme, bárhol létezzék is, ugyanaz, miután az erény és a vallás iránti rajongó lelkesedés lényegileg mindenütt ugyanaz az érzés, bármennyire módosították is azt — mérték és nyilvántartási mód tekintetében — a különféle fizikai okok és helyi körülmények — és miután a tanító-költemény és vallásos ének lényegileg nem változhatnak a nép és éghajlat változása szerint: az első pillanatra is egészen természetesnek tűnhetik fel annak feltételezése, hogy a keresztyén országok erkölcsi és vallásos költészetére a nemzeti sajátosságok sohasem nyomhatnak rá valami erősen a maguk bélyegét. Más szavakkal: azt gondolhatnánk, hogy összhangzásban áll az a nemzeti érzés melegségével, vagy hűvösségével, miután az ennek az érzésnek külső és látható kifejezése, de már a nemzeti jelleg különbségeivel nem, mert annak természete és tárgya mindenhol ugyanaz lévén, ezek a különbségek egy egyetemes keresztyén jellemvonásban olvadnak egybe.

A *morális* költészet terén ez kétségtelenül így van. A keresztyén erkölcsiség nagy alaptanai örökkévalók és változatlanok lévén, a költeménynek, mely azokat megszólaltatja és képviseli, eme fontos körülménynél fogva, azonosnak kell lenni a keresztyén földön mindenfelé. Ugyanez azonban nem szükségképen áll az egyházi és vallásos költészetre nézve. Itt a költészet nyelve már valamivel több, mint a vallásos szellem látható jelképe. Az itt egyszersmind a vallásos hit kifejezése, beárnyékolván — nagyobb vagy kevesebb határozottsággal annak különböző hitelveit és doktrínáit. Miután pedig

ezek a különböző nemzetek szerint eltéréseket mutatnak — az a szellem, mely vallásos énekben nyilatkozik meg s az az irás, mely a hitvallásnak ad kifejezést, nem lesz mindenkben ugyanaz. Ennélfogva a katolikus nemzetek a Szűz Mária dicsőségét éneklik oly nyelven, melyben a protestáns hitet valló nemzetek nem egyesülnek velök; maguk közt a protestánsok közt viszont a hitelvi magyarázatok különbözősége s az ebből kifolyó bizonyos doktrinák követése, vagy elvetése, eltérő szellemet és kifejezést ad a vallásos költészetnek. Általános azért a vallásos érzés, az ég felé való törekvés mégis ugyanaz.

Amennyiben tehát a vallásos hitsajátosságai befolyást gyakorolnak az intellektuális szokásokra s ekként a nemzeti jellemnek alkotó részeivé lesznek, annyiban fogja egy ország egyházi vagy vallásos költészete magában foglalni a hit eme befolyását s annak a nemzeti érzületre való egyesülése által eredményezett jellemző sajátosságokat.

Ezidőszerint Spanyolország a keresztyénségnek különösen képen katolikus földje. Történelmi múltjának legtöbb emléke többé-kevésbé egybe van forrva bensőleg a keresztyén hit diadalaiival; hőseinek legtöbbje, a legjobbak és legbátrabbak közül valók, a szent ügynek vértanúi voltak, elpusztulva abban a századokig tartó háborúban, mely saját területén a Mahomet félholdja és a krisztusi kereszt között dühöngött. Valóban, történelmének egész szövete csodálatra méltó hagyománnyal van át- meg átszöve. Védszentjének közbenjárása nem egy veszedelmes helyzetben mentette meg becsületét és a „*Santiago y cierra España!*“ harci kiáltás szinte varázserőt gyakorolt a katonák tétovázó lelkére. A szentek őrző szolgálatába vetett bizodalom áthatja az egész népet és a veszedelem s nyomorúság időszakaiban a fennmaradásért hozott áldozati-szertartások emlékjelei fedik a templomok megszentelt falait. A vallásos érzés túlómlése, a külső rituális alakszerűségek iránti rajongás hatja át szerte az országot. De legfőképen a Szűz neve részesül tiszteletben és imáadásban. „Ave Maria“ a békeüdvözlés a barátságos hajlék küszöbén s ez a szerencsekívánatot az útraindulónak. Ez az esti könyörgés, mikor a napi fáradalomnak vége s éjféltkor az visszhangzik a néptelen utcák során az ör kiáltásának szavaiban.

A vallásos hitnek ezen és hasonló sajátosságai élnek és mozognak Spanyolország vallásos költészetének túlnyomó részén keresztül. Az nem vallásos érzés iránti ösztön csupán, hanem egyesülve van „a nem látható dolgok lényegével“. A költőnek nemcsak az ajkai érintették az oltárról vett szentet, hanem a szelleme is belevegült abba a tömjénfelhőbe, mely a Szűz

Anyá, valamint a szentek és mártírok dicsőséges társaságának oltárai előtt emelkedik az ég felé. Lelke nem merült el teljesen sem az Örökkévaló Lélek legfőbb tulajdonságainak szemléletében, hanem annak felszerelt és égő lámpásával meg fogadni a Völegényt, mintha csak az testi alakban érkeznék eléje.

Spanyolország, vallásos költészetének története *Maestro Gonzalo de Berceo*-nak, egy világi papnak legendás tudományával kezdődik, kinek élete egy benedekrendi zárda falai közt és a XIII. század homályosságai közepette telik el.¹ Berceo neve a spanyol költők névsorában legelöl áll, mert a *Cid*² költeményének szerzője ismeretlen. A spanyol költészet öreg patriarchája több mint tizenháromezer alexandrinust hagyott hátra létezésének emlékjele gyanánt, dicsőítvén a Szűz és a szentek életét és csodatételeit úgy, a miként megírva találta azokat a latin krónikákban és szerzetének homályos legendáiban. Úgy látszik, Fray Gonzalo élete ezeknek a *roman paladino*-n, vagyis a régi spanyol románcoknak a köznépp által megérthető nyelvén való egybeöntésével telt el. Írásai teljesen olyanok, a minőket egy XIII. századbéli barát tollából egyáltalán várhatunk. Azok inkább átszellemültek, mint költőiek s általában a felmagasztosultság foglalja el náluk az inspiráció helyét. Következésképpen, a legteljesebben megvilágítják előbbi megjegyzéseinket; már pedig ilyen a legtöbb, tekintetbe véve, hogy azok a legterjengősebb és leggyermekesebb hiszékenységgel s a leirt eseményekre és csodatételekre vonatkozó hitnek véghetetlen őszinteségével vannak megírva.

Berceo-nak a „*Vida de San Millan*” című költeménye a Santiago és San Millan csodálatos megjelenésének leírása, amint hófehér paripákon ülnek s harcolnak a keresztyénség ügyéért a Simancas-i csatában a *Campo de Toro*-ban.

Berceo leghosszabb költeménye a „*Miraclos de Nuestra Señora*”, „Miasszonyunk csodatételei” címet viseli. Csaknem négyezer verssorból áll s huszonöt csodatételnek a leírását foglalja magában. Ez egy befejezett szentbeszéd a dicsőséges Szűz, *Madre de Ihu Xto*, a Jézus Krisztus anyját megillető

¹ *Gonzalo de Berceo*, a san-millani bencés szerzetes egyházi költői működése az 1222. és 1246. évek közé esik. Költeményeinek legjava részét régi latin minták után írja, melyeknek tárgya a szentek élete, Szűz Mária csodatételei stb. Egyébként meglehetősen jelentéktelen költő — csakis mint úttörő emelkedik ki kortársai közül a spanyol irodalom gyermekkorában. Munkáit először T. A. *Sanchez* adta ki egybegyűjtve 1780-ban.

² *Poema del Cid*, az 1150 körüli évekből — hőse Valenciának nagybátorságú meghódítója: Ruy Diaz de Bivar.

hódolatról és imádatról, ámde alantas és pórias nyelvezettel van megírva, feltűnő ellentétben a tárgy magasztos jellemével. Így p. o. a huszadik csodatételben egy barát esetét tárja elénk, aki lerészegedett egy borospincében. Ott feküdvé a pince talaján, az esteli harangszó felébresztette őt s eltántorgott a templom felé a legmelancholikusabb állapotban. Az úton megkísértette őt a Gonosz, felvéve egy bika, egy kutya és egy oroszlán különböző alakjait, de a barát mindezekből a veszedelmekből csodálatosképen megmenekült a Szűznek éppen idejében történt közbelépése által, aki őt még nagymértékben mámorosnak találva, hogy ez megtalálja útját ágyához, szelíden kéznél fogva őt, deszkaágyákoz vezeti, betakarja őt egy pokróccal és ágytakaróval, megigazgatja vánkosát és miután a keresztjelet teszi felette, azt mondja neki, hogy csak pihenjen nyugodtan, mert az alvás jó hatással lesz reá.

Az ölméeknek egy bizonyos osztálya előtt lehet valami érdekkeltő, sőt vonzó is az oly leírásokban, melyek egy elköltözött szentnek ekként testi alakot öltő szellemét tüntetik fel azért, hogy segítsék és vigasztalják az emberi természetet annak még hitványabb gyengeségeiben is; ámde azt is kellő figyelembe kellene venni, hogy az ilyen leírások minő mértékben járulnak ahhoz, hogy megfosszák a vallást annak sajátzerű szentségétől, hogy lerántsák azt égi lakóhelyéről nem pusztán azért, hogy emberek között leljék, hanem mint egy bebörtönzött büntetett, hozzá legyen láncolva urahagyott principiumokhoz, lenyűgözve hitvány gerjedelmekkel és földi szenvedéllyel s arra legyen kényszerítve, hogy egy rabszolga cselédi foglalatosságait végezze. Az efajta leírásokban, mint az Údvözítőnek és a Szentléleknek emberi alakban való ábrázolásaiban, a kivitel szükségképen nem felelhetett meg a fogalomnak. A kézimunka nem lehet egyenlő a dicsőséges eredeti alakkal, mely csupán a lelki szemmel látható. Festészet és szobrászat nem felelhetnek meg annak a feladatnak, hogy maradandó formába öntsék a dicső látomásokat, a ragyogó alakokat, fény-sugarait a mennynek, melyet megtölt a képzelem, mikoron az ihlet megtisztította és felmagasztosította azt. Az emberi kéz minden egyes munkájára öntudatlanul is a tökéletlenség ítéletét jegyzi fel, melyet a láthatatlan kéz ujjai írt az asszírjai uralkodó falára. Ebből annak a nemcsak természetes, hanem szükségyszerű következménynek kellene előállania, hogy a költészet mindazon leírásainak, melyek valamit akár közvetlenül, akár közvetve, ezekből a testi és tökéletlen ábrázolásokból vesznek kölcsön: részesedniök kell ezek tökéletlenségében és földiesebb s anyagiasabb jelleget kell öltetniök ezeknél, melyek

lobogva és égve a benső érzés legátszellemltebb észleleteiből fakadnak.

Teljesen távol áll tőlem annak a szándéka, hogy bárminő kárhoztató vádat is ejtsek ki a festészet és szobrászat isteni művészei ellen, amennyiben azok a szentírásbeli jelek és személyek érzékelhetővé tételére alkalmaztatnak. Ezeket én illő ékességeiül fogadom el az Isten házában, ám-bátor, a miként azt már mondtam, kivitelük nem állhat arányban az égő képzelem magasztos fogalmaival; mindazonáltal, valamikor nyilvánvaló a mesteri kéz, mikor a márvány csaknem mozog előttem, a felvilágosodott lélekre gyakorolt hatás általános lesz, hacsak nem egyetemes, hogy fejlessze annak fogékonyságait és még lángolóbb ihletre keltse azt azáltal, hogy a gondolatokat a testi szenvedés festésein túl emelje a bensőbb lelki küzdelemnek, a vértanu által tanusított erkölcsi fensőbbségnek szemléléséhez.

A keletkezett benyomások azonban nem lesznek ugyanazok valamennyi lélekre nézve; azok szükségszerűleg változni fognak annak a léleknek uralkodó hangulata és mérséklete szerint, amely felfogja azokat. S amint nincs hang ott, ahol nincs hallás, mely felfogja a levegő hullámait és rezgéseit, úgy nincs semmi erkölcsi benyomás, semmi oktató szót az természet összes munkáiból és a művészet mindennemű utánzásaiból, hacsak a lélekben magában nincs meg a képesség arra, hogy meghallja a hangot és felfogja a morális benyomásokat. Az ok fennáll örökkévalóan és egyetemesen, de az eredmény csak akkor áll elő, amikor és ahol az oknak meg van a helye a cselekvésre és éppen meg is felel ez a tér a cselekvés számára. Innen vannak az eltérő morális hatások s többféle fokai ugyanannak az erkölcsi benyomásnak, melyet egy tárgy különböző lelkekben előidézhet. Ezek a benyomások változni fognak nemre és fokra nézve a benső morális érzék élessége és kiműveltsége szerint. És ekként a fentebb emlegetett művészeti ábrázolások szerfelett kedvező behatást gyakorolhatnak egy felvilágosodott és kellően fegyelmezett lélekre s ugyanebben az időben rendkívül kedvezőtlen behatással lehetnek egy műveletlen és babonás lélekre. Az ok pedig nyilvánvaló. Egy felvilágosult lélek minden dolgot a maguk megfelelő mértékében szemlél s azok révén a helyes benyomásokat fogja fel, amiknek szolgáltatása tőlük várható. Az nem jár bekötött szemmel, az nincs elzárva valami sötét börtönbe, a holott is a saját cellájának falait a világegyetem határainak, a saját bilincsének végét pedig minden emberi tudás mesgyéjének gondolja; hanem a külső világban jár-kél; napfény és

levegő árasztja el, hogy megvilágosítsa és kiterjessze azt; a természet különböző munkái annak szolgálattevő angyalai; a fény és tudás örömteljes befogadása új erőket fejleszt s meggyarapodott képességeket szerez, — ekként önmaga kevesebb anyagot szolgáltatván a tévedésre, közelebbi hasonlóságra tesz szert az Örökkévaló Lélekhez.

De nem így ám a sötét és babonás lélek. Az a maga ósdi és dohos bútorzatával — molyette kötetekkel, komor faliszőnyegekkel és poros függönnyel — van tele. A révedező napsugár kívülről szívárog be a piszkos ablakon keresztül s amint behatol, a festett üveg színeit veszi fel; míg bent a félig eloltott tűz most hamvaiban füstölögve, majd imbolgató lángot bocsátva fel, fantasztikus árnyakat vet a lélek szobáin keresztül. Benn, ott guggol a lélek, elveszve a saját fogalmi körében. A Természet szava kívülről alig hallható, szépségei nem láthatók, vagy csupán homályos körvonalakban látszanak egy színes közvetítő eszközön keresztül, átszűrődött és eltorzított külalakkal. A felelvenítő lég nem hatol be abba a misztikus szobába; nem lép be abba más, csak a magános lakó, aki csupán egy zárt, kimerült légkört lehelvén be, bágyadt testalkatában és lázas érítésében a sorvasztó, gyógyíthatatlan betegség jeleit mutatja.

A kép nem valami erősen van körvonalozva; ilyen az ellentét a szabad és a babonás lélek között. Ez utóbbira, — melynek csekély hatalma van a saját eszméi felett, hogy azokat általánosítva, saját megfelelő világításukba és állásukba helyezze, elmélkedjék felettük, megkülönböztesse azokat, megbírálja részleteikben s ekként helyes következtetésekhez jusson, sőt ellenkezőleg, befogad minden nyers és meg nem felelő benyomást már első megnyilvánulásaikban s mint bevégzett tényeket értékeli őket: — egy ilyen lélekre, a szentírásbeli jelenetek leírásai, miként azokat fentebb említettük, kedvezőtlen behatást gyakorolnak. Az ilyen lélek nem értékelhet helyesen, nem érezhet át egy-egy mesteri művet és egy nyomorult festmény, vagy egy még nyomorúságosabb fametszetű torzkép csak arra fog szolgálni, hogy még jobban lerántja a szellemet a földre. Így hát a sötétségben leledző lélek előtt ezek az ábrázolások csakis arra valók, hogy érzékitsék és megszent-segtelenítsék a szent dolgokat. Szüntelenül a szem elé lévén tárva és a külső érzékekre nézve reális és kézzelfogható alakban lévén előállítva, nagyon is népszerűvé tételük által elvesztik azt a sajátos szentséget, mellyel a lélek természet-szerűen felruhazza a túlvilágít és a láthatatlant.

Érdekes megfigyelnünk a most előadott körülményeknek

Spanyolország vallásos költészetére gyakorolt befolyását. A következő szép kis latin himnusz, melyet a hírneves *Francisco Xavier*,¹ Loyola barátja és társa írt, ki a keleti missziókban kifejtett buzgalmaért az *Indiák Apostola* melléknevet nyerte, aligha fakadhatott volna más lélekből, mint amely jól ismeri az általam már fentebb említett ábrázolásokat:

O Deus! ego amo te:
Nec amo te, ut salves me,
Aut quia non amantes te
Aeterno punis igne.

Tu, tu, mi Jesu, totum me
Amplexus es in cruce,
Tulisti clavos, lanceam,
Multamque ignominiam:
Innumeros dolores,
Sudores et angores,
Ac mortem: et haec propter me
Ac pro me peccatore.

Cur igitur non amem te,
O Jesu amantissime?
Non ut in coelo salves me,
Aut ne aeternum damnes me,
Nec proemii ullius spe:
Sed sicut tu amasti me,
Sic amo et amabo te:
Solum quia rex meus es,
Et solum quia Deus es! Amen.

Az a befolyás akkor közvetlenül és a maga teljességében, olykor közvetve és csak alkalomadtán jelentkezik, de mindig elegendő tisztasággal ahhoz, hogy eredetét nyilvánvalóvá tegye. Néha lerontja a költemény szépségét valami szegényes fogalommal; máskor meg egy szép allegoria jellegét önti reá. A bámulatos *Lope de Vega*² ide vonatkozó szonettjei szolgáljanak példakul ide vonatkozólag.

A spanyolok vallásos költészetének legjelentékenyebb része szent tárgyú drámáikban a *Vidas de Santos*-ban és az

¹ *Francisco Xavier*, a Loyola Ignác Jézus-Társaságának egyik legelső tagja, 1506-ban született Navarrában s 1552-ben halt meg Canton közelében, mikor Kínába indult azzal a céllal, hogy ezt a római katolikus hitre térítse. Rendkívül tevékeny és sikeres munkásságú misszionárius volt.

² *Felix Lope de Vega Carpio*, a csodás termékenységtől spanyol költő (1562—1635). A Longfellow által itt említett vallásos tárgyú szonettjei az 1612—1614. években kiadott „Pastores de Belén“ — „Contemplativos Discursos“ és a „Rimas Sacras“ című költemény gyűjteményekben jelentek meg.

Autos Sacramentales-ben¹ találhatók. Ezek a sötét középkor mysteriumaiban és erkölcsi tanításaiban gyökereznek és a képzelemnek valódi szürnyszüleményei. A *Vidas de Santos*, vagyis a Szentek Életei, ezek csodatételeinek s a rájuk vonatkozó bámulatos hagyományoknak leírásai. Az *Autos Sacramentales* az Úrvacsorájával és a Corpus Christi szertartásaival állanak különösebb vonatkozásban. Ezekben a theatrális darabokban színpadra vannak vezetve nemcsak az angyalok és a szentek, hanem az Isten, az Üdvözítő, a Szűz Mária; aztán ezeknek különös szembehelyezéseképen az ördögök, parasztok és királyok végezetül a reális allegorikus jellemeknek legsajátságosabb keverékét tartalmazzák, aminőt egyáltalán világra hozhat az emberi képzelem. És mintha ez nem volna elég, ama darab szövegébe, melynek ünnepélyes vallásos dicsőítés volna a célja, alantas bohóc-jelenetek vannak beleszöve.

Az *Autos* legjelentékenyebb darabja, melyet olvastam, a „*La Devocion de la Cruz*“ „A kereszt imádata“. Ez egyike a *Calderon* leghíresebb vallásos drámáinak s a költői művek eme fájának mindenkor mintául fog szolgálni. A darab egy dialóggal kezdődik, mely Lisardo és Eusebio között folyik le. Az előbbi Curcio-nak, egy elzüllött nemesnek a fia, Eusebio, a darab hőse pedig Juliának, a Lisardo nővérének a kedvese. Bár az atya kicsapongásai teljesen tönkretették ennek vagyonát, Lisardot mélyen sérti az, hogy Eusebio rokonságba törekszik kerülni a családdal és egy elkülönített helyre csalja őt, hogy civódásuknak a kard vessen véget. Itt kezdődik a jelenet s a párbeszéd folyamán, mely megelőzi az összezsapást, Eusebio elbeszéli, hogy ő egy kereszt lábánál született, mely ama hegyeknek egy sziklás és elhagyatott részén állott, hogy annak a keresztnek ereje megoltalmazta őt a vadállatoktól; — hogy születése után három nap múlva egy paraszt reá találva, a szomszédos faluba vitte és ott a kereszttről az Eusebio nevet kapta; — hogy nevelőanyja őt egy patakba dobta, de meghallották az ő nevetését és a víz felszínén úszva találták, kezeit kereszt alakjában a szájára téve; hogy a ház, melyben lakott, tűz által pusztult el, de ő sértetlenül menekült meg a

¹ A XVII. és XVIII. században Spanyolországban közkedveltségnek örvendő úrnapi játékok, melyeknek legfőképen a kiváló *Don Pedro Calderon de la Barca* (1600—1681) volt a nagy mestere s e kizárólag vallásos tárgyú ünnepi játékokat hihetetlen népszerűségre emelte. Az *Autos Sacramentales* csak 1765-ben szüntek meg, mikorra már a Sarriá örgrófné szalonjában életre kelt s az új irányt képviselő „Jó Ízlés Akadémiája“ sikeresen üzent hadat a régi iránynak.

lángok közül — és ez a *Corpus Christi napján*¹ történt; és végül, miután sok más hasonló csodatételeket beszél el, melyeket annak a keresztnek hatalma hozott létre, melynek lábánál ő született: azt mondja, hogy ő annak képmását csodaszerűen a mellére bélyegezve viseli. Ezután megtörténik a párviadal és Lisardo halálosan megsebesülve összeesik.

A legközelebbi jelenetben Eusebio Juliával találkozik az atyja házában; megzavarják őket és Eusebio elrejtőzködik; belép Curcio és értésére adja Juliának, hogy elhatározta őt még aznap zárdába küldeni, fel kell vennie a fátylat, „para ser de Christa esposa.“ Mialatt beszélgetnek, paraszt-emberek behozzák Lisardo holttestét és Eusibiot nyilvánítják ki a gyilkosának. A jelenet Eusibio menekülésével záródik. A második felvonás, vagy *jornada* folyamán Eusebioval, mint egy rablóbanda vezérével találkozunk. Rálőnek egy utasra, aki egy papnak bizonyul, neve Alberto s aki ezen az elhagyott vidéken olyan helyet keres, hol egy remeteséget alapítson. Hogy a lövés nem lett halálos, azt a pap egy könyvnek köszönheti, melyet a jámbor öreg férfi a keblében hordoz s amely, mint mondja, egy „értekezés amaz isteni és égi fa valódi eredetéről, amelyen Krisztus bátorsággal és állhatatossággal meghalván, diadalmaskodott a halál felett“; végtére, a könyvnek címe: „A Kereszt Csodatételei“. A papot minden bántódás nélkül engedik tovább menni, aki következképen megígéri Eusebio-nak, hogy ez nem fog meghalni gyónás nélkül, csak hogy bárhol legyen is, csak szólítsa nevén és sietni fog őt feloldani. Ezenközben Julia egy zárdába vonul, Curcio pedig fegyveres erővel az Eusebio üldözésére siet, aki elhatározta, hogy bebocsáttatást eszközöl ki Júlia zárdájába. Éjjel felmászik a zárdá falaira és csendesen tapogatózva megy a folyosón keresztül. Juliát aludva találja a cellájában, mellette egy viasztekerccsel. A férfit azonban, rosszindulatú terveinek végrehajtásától elrettenti az a körülmény, hogy a nő keblén felfedezi a kereszt alakját, hasonlatosat ahhoz, amelyet ő maga visel a mellén és „az ég nem engedné meg azt, hogy ő, még ha olyan bűnös legyen is, elveszítse tiszteletét a kereszt iránt“. Röviden: ő leugrik a zárdá falairól és a hegyek közé menekül. Julia, számba véve elveszett becsületét, megsértvén az Istent, „como à Dios, y como à esposa“, — követi őt, hágsón leszáll a

¹ *Corpus Christi napja*, vagyis nálunk: Úrnapja, Franciaországban: Fête-Dieu, a Szentlélek tiszteletére rendezett ünnep, melyet a pünkösd utáni első csütörtökön tartanak. IV. Orbán pápa alapította 1264-ben, mely időtől ezt a r. kath. egyház egyik legnagyobb ünnepe gyanánt tisztelik.

zárda faláról s amikor vissza akar térni a cellájába: a hágsót onnan elmozdítva találja. Kétségbeesésében azzal vádolja az Eget, hogy ez megvonta tőle a kegyelmét és megfogadja, hogy a gonoszságnak oly tetteit fogja véghezvinni, melyek borzalomba ejtik majd a mennyet és a poklot egyaránt.

A harmadik *jornado* a színteret ismét a hegyekhez viszi vissza. Juliát, férjruhába öltözötten, elfedett arccal, a banditák egy része Eusebiohoz viszi. A nő ezt párviadalra szólítja fel, — a férfi elfogadja a kihívást az alatt a feltétel alatt, hogy ellenfele felfedezi a kilétét. Julia ezt meg is teszi és többrendbeli borzasztó gyilkosságot beszél el, melyeket ő maga követett el a zárda elhagyása óta. Beszélgetésüket itt félbeszakítja a banditák belépése, akik értesítik Eusebiót, hogy Curcio az összes szomszédos falvakból való fegyveres erővel, közeleg. A támadás megkezdődik. Eusebio és Curcio találkoznak, de valami titkos és csodaszzerű kölcsönös vonzódás megakadályozza őket a vívásban; majd egy nagy csoport paraszt berontván ebben a pillanatban, valamennyien Eusebiora rohannak s őt a mélységbe dobják. Most Curcio felfedezi őt, mikor számos sebetől haldoklik.*

A darab *dévonement*-je kezdődik. Curcio, részvétől indítatva, egy sebet vizsgál Eusebio mellén, felfedezi a kereszt jelét és ennek révén megtudja, hogy az az ő fia. Eusebio meghal, az Alberto nevét ejtve ki ajkain, aki kevéssel ezután belép, mintha csak ott a hegyek közt tünt volna el. Egy hang az Eusebio holttestéből nevének szólítja Albertot.¹

Eusebio ezután visszavonul, hogy meggyónja Alberto-nak és Curcio később elbeszéli, hogy mikor a tiszteletreméltó szent feloldotta Eusebiót bűneiből, ennek teste ismét holtan esett össze annak lábainál. Julia felfedezi kilétét, erőt véve rajta az Eusebio iránti vérfertőző szenvedélye és egyéb bűnei feletti gondolatok és amint Curcio, erős felindulásának egy rohamában, rárohan, hogy őt megölje, a nő felragad egy keresztet, mely Eusebio sirja felett áll s azzal az égbe emelkedik, mi alatt Alberto ezt kiáltja: „Gran milogro!” — és a függöny legördül . . . .

Idáig oly irányban fejtegettem Spanyolország vallásos költészetét, hogy miként módosult az a vallásos hit és gyakorlat sajátosságai révén. Egy hitvallás dogmáitól menten s a vallás azon tiszta és emelkedett érzéseinek kifejezése gyanánt vizsgálva azt, melyek nem valamely felekezett, vagy szekta

¹ Langfellow itt a saját fordításában közli a hatásos jelenet idevonatkozó részét: Eusebio és Alberto párbeszédét a gyónás előtt.

kiváltságai, hanem valamennyiünkkel közös előjogok, méltón igényelheti csodálatunkat és dicséretünket. Egyetlen modern nyelvben sem ismerek semmi olyan szépet, mint amely szép egyik-másik annak legpompásabb mondatai közül. A gondolatok ég felé szárnyalnak a lélekből, a nyelvezet lángolva tör elő az ajakról. A költő képzelete átszellemültnek látszik; nincs benne semmi földi — minden csak égi — olyan mennyből fakadó, mely éppen úgy, mint annak a szülőhazának az égboltja, felhőtelen, vagy földi párák nélkül való, amelyek csak homályosítanak fényességét. Hangja, annak az előkelő nyelvnek harmonikus hangsúlyozásával beszélve, egy angyal ajkairól látszik fakadni, mely dallamos a fülre és a belső érzésre nézve, oly „lélekhez szóló suttogással, melynek csendes hangját a lélek maga inkább érzi, mintsem hallja“.

Francisco de Aldono-nak, egy oly írónak a szonettjei, kit képzeletének szépsége és verselésének összhangzatossága jellemez, legjobban megvilágítják észrevételeinket. Mily izzó nyelven írja le Aldono a lélek vágyódásait ősi hazája, mennyei otthona felé! — néhány sorban is mily gyönyörűen ecseteli a számkivetett és bebörtönzött szellem erős vágyát, égő sóvárgását arra, hogy tova repülhessen és nyugalmat találjon! A dallam felfelé viszi magával gondolatainkat, átvezet bennünket a mennyei hazába; súgja a léleknek: Magasabbra, halhatatlan szellem, magasabbra!

„Világosság tiszta forrása! Szülőföldem fenn a magasban, glóriától fényesen, mely nem fog elhalványulni soha, Igazság hajléka; fátyol, vagy árny nélkül, a lélek szeme reá talál a te szent nyugvóhelyedre. Itt lakik a lélek az ő étheri mivoltában, nem kapkodva többé az élet gyenge lehellete után, de őrt állva az égben; dicsőséges lénye szánakozó szemmel tekint szét, még sem félve a haláltól. Imádott ország! partodról elüzve, ebben a sárbörtönben egy idegen: a száműzött szellem sir és sóhajtozik érted! Egyenesen ég felé fohászokodva a fényes tökéletességhez és az a biztos ígélet deríti fel utamat, hogy ahova a szeretet kívánkozik, ott lesz az én lakásom!“

Egy másik szonett: „Óh Uram! te látod a te csillagos magasságból együvé összpontosulni a jövőt és a multat, a te saját képmásodra formálva, nézd mily sűrű homályba vonja bennem a világ azt, a mi egykor ragyogó volt! Örökkévaló Nap! az a melegség, melyet adtál a virágzó április vidám életének, erősen fogy; de mégis napjaim zúzmarás telében mintegy örökzöld legyen az Égbe vetett bizalmam. Mennyei Király! Óh hadd haladjon a te lényed lelkem előtt és egy nyájias arc találkozzék össze a kegyelemnek ama tekintetével

onnan a magasból, miként egy tükörben visszaverődött képmás találkozik annak tekintetével, aki ott keresi azt és létét beléje tekintő szemének köszöni“.

A spanyol vallásos költészet kiemelkedő jellemvonásai a képzelem melegsége s az érzések mélysége és őszintesége. A koncepció mindig megkapó és eredeti s amikor nem rontják le dogmák, meg az ezekből fakadó szegényes, gyermeki képzetek — szép és fenséges. Ezt a kedély lényege és mérséklete szüli és a spanyol költők általános jellemző vonása nemcsak a költészetnek ebben a fájában, hanem minden másban is. A képzelemnek az az igazi lobogása, mely a kisebbségi alapeszmék kidolgozásánál túlzásba és szertelenségbe viszi őket — amikor egy magasabb és szélesebb kiterjedésű légkörben munkálkodhatik: mind közelebb és közelebb juttatja őket a tökéletességhez. Mikor a képzelem kiterjeszti szárnyait a vallásos ének fényes régióiban — a tiszta égi világban — az ítélőképességnek kell irányítani pályafutását, de semmi veszedelem sem rejlik annak nagyon magasán való szárnyalásában. A mennyei ország még túl fekszik annak legmagasabb repülési határán is. Vannak itt magaslatok, melyek el nem érhetők; vannak levegő-rétegek, melyek ellankasztják repülését; van ragyogás, amely elkápráztatja szemét; — mert itt van a dicsőség, „amelyet szem nem láthat, fül nem hallhat, sem nem foghatja fel az emberi szív“.

De talán legnagyobb vonzó ereje Spanyolország vallásos költőinek — az őszinteségük.¹ Legtöbbjük egyházi személy volt — olyan emberek, kik józan igazlelkűséggel mondtak le a való életről egy másik élet reményeiért és ígéreteiért. Azt nem vagyunk hajlandók feltételezni, hogy mindazok, akik egyházi rendbe lépnek, szentek, de még távolabb kell lenniük annak a gondolatától, hogy ők valamennyien képmutatók. Még nagyobb képtelenség volna annak a nézetnek hódolni, hogy senki sem őszinte a maga foglalatosságában, mint csakis ők valamennyien. Ezenkívül, egy férfi bármilyen érzelmek között lépjen is be a zárdai életbe, van valami ennek alap-tanaiban és elvonultságában, aminek az a célja, hogy elkülönítse a lelket a földtől és az ég felé irányítsa azt. Kétség-telenül sokan lemondottak látszólag a világról, a világ szerint való, nagyobbá létel indokaiból, mások pedig lemondottak róla

¹ Valóságos prototypusuk ebben a tekintetben a jeles *Fray Pedro Malón de Chalde*, ágostonrendi szerzetes, valamint egy ferencrendi barát: *Fray Juon de Los Angeles*. Az előbbinek különösen a *Magdalena* meg-téréséről írt elmélkedései kiválóak, melyek kissé cicomás nyelvezetükkel, de egyszerű, őszinte hangjukkal keltik fel a figyelmet.

azért, mert az is megtagadta őket. Az előbbieket, bevitték magukkal a zárdába az ő földi nagyravágyásaikat és sötét embergyűlöletüket és ámbár sokan naponként csókolták a keresztet, mégis gonoszságban öszültek meg és azzal áltatták lelküket, hogy vigabban vétkezhetnek tovább, mégis, a magány csodákat művel a szivben és sokan, akik világias indító okokból zárdába lépnek, egy oly iskolát találnak ott, melyben a lélek szentebb törekvésekre és vágyakra képezhető ki. Fele annyi romlottság és képmutatás sincs a zárda falai közt, mint amennyinek az egyház hordozza a szégyenét azáltal, hogy elrejtve tartja azokat. A remeték szent férfiakká lehetnek, noha sokszor szilaj természetűek lettek remetékké. Képmutatók voltak-e mindazok, akik lelkük üdvéért hajdanán kitették meztelen testüket Szíria égető napsugarának? Azok voltak-e, akik hajléktalanul bolyongtak Engaddi magányában? azok voltak-e, akik a pálmafák alatt laktak a Veres-tenger mellett? Oh nem! Tudatlanok voltak, elámitottak voltak, fanatikusak voltak, de nem voltak képmutatók; ha van valami őszinteség az emberi hivatásokban és emberi cselekvésekben: ők nem voltak képmutatók. A középkoron át romlottság dúlt az egyházban — csúnya, szégyenletes romlottság — és most is képmutatás ostromozhatja önmagát tettettetett bűnbánatban s nagyravágyás rejtheti el arcát a barát-csuklya alatt, de azért még sem rothadás mindaz, ami kámzsát visel.

Sok tiszta lélek futott, mennyei átszellemültség és égő, bár téves buzgóság révén a világ kísértéseitől, egyedülvalóságban és magábaszállásban keresni egy közelebbi utat az Istenhez. És nem hiába. Megtalálták a békét, amelyet kerestek. Ők *éreztek*, valóban, mily sokan hivalkodnak azzal, hogy érzik, pedig de távol is vannak tőle! — hogy ők idegenek és vendégek — utasok, kiknek egy távoli országban van az otthonuk. Ez az érzés az, melyről beszélek, mint olyanról, mely saját-szerű vonzóerőt ad Spanyolország vallásos költészetének. Hasonlítsd össze ennek szellemét azzal a szellemmel, melyet maguk a költők nyilvánítottak a saját életükben. Ők hirdették, hogy lemondottak a világról és ez egyáltalán nem költői hyperbola; hirdették az azutáni vágyódást, hogy szabadok legyenek a bú gyengeségeitől, hogy megkezdhessék beszélgetésüket az éggel és mi érezzük, hogy ők ezt már meg is kezdték bűnbánat, elmélkedés és imádság között töltött életük folyamában.

Zombor.

Zsoldos Benő.

Carlyle hős papjai.

Tudvalevőleg, *Carlyle Tamás*, a nagy angol történetíró, esztétikus és politikus, „*Hősök*“ c. művében (magyarul *Végh* Arthúrtól) azt a felfogást követi, amelyet az egyháztörténetírás terén *Neander* és részben a klasszikus *Hase* követett, amely szerint a világ történelme a nagy emberek, a „hősök“ történelme. A történeti fejlődés egyedüli tényezői az ú. n. nagy férfiak, a hősök. E hősök nagysága egyetemes. Ily kiváló egyéniség lehet a király, az államférfi, a pap, az író, a költő, a hadvezér stb. Ezek irányítják a világot, ők a történelem rúgói és mozgató erői. Ők adják az eszméket s ők a végokai mindennek. S bár elismerjük, hogy történetbölcseleti felfogása és nemes optimista idealizmusa az ő erős keresztyén szociális világfelfogásainak eredménye s gondolatvilága hosszas benső küzdelmek folyománya, mert nála a vallás nem idea, hanem kézzelfogható valóság, egy *Gibbon*, *Macaulay*, *Thierry*, *Ranke* és *Buckle* történetírása után e felfogást mégis egyoldalúnak kell jelezniünk. Egyes ember, bármily kitűnő legyen is, nem képes történelmet csinálni. Az egyes emberek hatása mégis csak mulékony az egyetemes fejlődés áradatában. Olyan embert, ki minden téren egyaránt kitűnő volna, a történelem nem tud felmutatni. A társadalmi életkörök sokféle viszonyaival szemközt egyes ember ereje alig képes minden téren működni, annál kevésbé nagy eredményeket elérni. A történeti fejlődés a nagy férfiak és kortmozgató eszmék és okok kölcsönös összehatásának eredménye. S bár elismerjük, hogy egy *Platon* és *Aristoteles*, *Bacon* és *Locke*, *Voltaire* és *Rousseau*, *Kant* és *Hegel*, *Galilei* és *Kepler*, *Newton* és *Humboldt*, *Arago* és *Darwin*, *Dante* és *Shakespeare*, *Schiller* és *Goethe*, *Zrinyi*, *Kazinczy* és *Petőfi*, *Rafael*, *Mozart* és *Thorwaldsen* stb. nagy eszmezagzagságot hagytak hátra műveikben, másrészt mégis koruk tudományos és művészi eszmeáramlatai is irányító befolyással voltak akarat-

elhatározásukra és cselekvőségükre. S aztán az emberé a törekvés s az Istené a tökéletesség.

Tehát a nagy férfiak és koruk együttesen csinálják a történelmet. Igazolja ezt a reformáció története is s annak *Carlyle* szerint két legnagyobb hős papja: *Luther* és *Knox*. Nézzük csak róluk szóló történetbölcséleti felfogását.

Tudjuk, hogy a középkori babona, tudatlanság és erkölcselenség s egyes világi és egyházi fők garázdálkodásai nem borították fel a közérzületet, de amidőn a különböző értelmi és erkölcsi behatások folytán a közérzület fogékonyabb lett a tisztább vallás és erkölcsiség eszméje iránt, akkor már egyetlenegy visszaélés is, p. o. a Tetzl-féle, elég volt arra, hogy a reformáció nagy műve meginduljon. A reformáció okai azonban sokkal mélyebbek voltak, mint a bűnbocsátó cédulák árulása. A közállapotok romlottsága, a javítás szükségességének közérzete, a különféle felfedezések, a görög-római irodalom feléledése, a művészet erőteljes kifejlődése és az iskolaszerű bölcsélet elleni reakció a XVI. század elején oly közszellemet idéztek elő, amely egészen alkalmas volt egy Luther vagy Knox sikeres korszakalkotó fellépésére. Mint nagy paphősök jellemző tulajdonságuk épp abban állott, hogy koruk eszméinek és okainak kellő ismerete mellett meg tudták ragadni az arra való alkalmat és eszközt világraszóló céljaik megvalósítására.

Carlyle szerint „a hős, mint pap“ egy neme a prófétának. A pap a nép „lelki kapitánya“, amint a próféta annak a lelki királya. *Luther* és *Knox* hivatásszerűleg voltak papok és pedig mint „legjobb papok“ a „pap eszményei“ s a „legjobb reformátorok“. Ezeknek nem szabad az emberiség történelméből hiányozniok, mert időről időre „elkerülhetetlen jelenségek“. Egy reformátornak, hogy feladatának derekasan megfeleljen, minden körülmények között „erős hitre“ van szüksége. E hitével robbantotta szét *Luther* „a hitetlen, kételkedő, nem becsületes gyakorlat által eredeti hivatásából kiforgatott középkori katolicizmust“ s annak „bálványait“. Mint „hamis fennhatóságok elleni lázadás“ a reformáció és a protestantizmus *Luther*, a „hős pap műve“ s az ő mozgalma „az a főgyökér, amelyből egész reakövetkező európai történelmünk (angol puritanizmus, francia forradalom stb.) kiágazik“. Azért egy új szellemi iránynak és új rendnek a kezdete. „Visszatérés volt az Igazhoz, a Valóságához, ellentétben a Hazugsággal és a Látszattal.“ Egyéni meggyőződésének ereje, világossága és ítélőképesége imponáló. Eredetisége az ő őszintesége és becsületes vizsgálódása, ami éppen a nagy és igaz emberek tulajdonsága. Az őszinteség

és igazság az ő nagyságának első feltétele, kinek hűsége és fensősége örökkévaló, mert sohasem halhat ki. Mint a világosság felé haladó hős tanító papnak küldetése az volt, „hogy trónvesztésekké tegye a hamis pápákat és hatalmasokat s új életet és erőt keltsen a messze jövőben támadó igaz emberek számára“. A „hős mindig őszinte embert“ jelent, akivel szemben „a szabadság, egyenlőség vagy függetlenség stb. eszméi csak időleges jelenségek“.

Ismeretes, hogy Luther 1483 nov. 10-én született. „Széles e világon“ — így kiált fel *Carlyle* — „nem volt ezen a napon jelentéktelenebb pár ember, mint Luther bányász atyja és a felesége. És mégis hozzájuk képest mi volt a sok császár, pápa és potentát! Ismét egy hatalmas ember született, akinek fénye, mint világító-torony ragyogott hosszú évszázadokon át. Egy egész világ várt erre az emberre, kinek, mint szegény embernek az volt a feladata, hogy ismeretségbe lépjen a valóságokkal s egy keresztyén Odin vagy bátor Thór módjára az ő mennydörgő kalapácsával szétüssön s mint egy igaz férfi, mint egy Isten vissza vigye az egész világot a valósághoz.“

Majd leírja Luther küzdelmes fiatalkori életfejlődését, rendkívüli szellemi erejét és tudásvágyát s kinos szerzeteskedését, amelyből megtanulta, hogy „nem koplalások, vigiliók, formalitások és énekes misék, hanem az Isten véghetetlen kegyelmébe vetett hit váltja meg az embert“. Ez volt reá nézve a legfontosabb korszak s amidőn Rómába ment s személyesen látta a szentség mezébe öltözött, hamis főpapok színterét, mint később Macchiavelli, így kiáltott fel, hogy a papok tették Olaszországot vallástalanná és erkölctelenné, sőt „ha van pokol, úgy Róma épült fel rajta“. Így aztán ütésre ütés következett és Róma s Luther között előállott a döntő ütközet. *Carlyle* szerint érdemes ezt hangsúlyozni Luther történetében. Talán soha nagyobb bonyodalmat nem idézett elő olyan szerény s békés hajlamú ember, akinek gondolatvilága éppen nem mutatja azt, hogy az abból eredt prot. reformáció egy augustinus barátinak közönséges szóharcából keletkezett az antagonista dominikánusok ellen.

Az egyháztörténelemből ismeretes, hogy „az inkább pogány, mint ker. X. Leo“, akinek pápai udvarában vadászati kedvtelései között a jövedelmező „fabula de Christo“ meséltek, a Luther iratainak szóló tűzrendelettel „lángra lobbantotta a legalázatosabb, legbékésebb, de egyúttal legbátrabb szívet, mely valaha e földön dobogott“. S amidőn az igazság és józanság szavaira Isten helytartója tüzzel és hóhérrel válaszolt, Luther a pápa tűzrendeletét nagy népsokaság közepette a

wittenbergi Elster kapu előtt elégette. Carlyle szerint Luther itt hatalmas képromboló próféta volt, ami éppen a nagy emberek és hőstanítók hivatása.

Majd a wormszi birodalmi gyűlés, Luthernek ott való megjelenése s tiszteletteljes, bölcs és becsületes beszédének hangja, Carlyle szerint a modern európai történelem legnagyobb jelenete s legkiválóbb pillanata. „Ez az az időpont, amelytől az egész újkori civilizáció kezdetét veszi. Angol puritanizmus, Anglia és parlamentjei, Amerika s az újkor minden nagy műve, francia forradalom, Európa s a jeles munkája minden téren: a csirája mindezeknek itt fekszik. Ha Luther ebben a döntő pillanatban másként cselekszik, minden másként alakul!” Carlyle az elől nem tér ki, hogy sokan a későbbi sok háborúságot, veszekedést és egyenetlenséget, ami egészen napjainkig tart és még máig sincs befejezve, a reformáció terhére írják. Mindez szomorú és tagadhatatlan, de végre is mi köze Luthernek és ügyének mindehhez. A hamis csalképek és tantekintélyek felelősek, melyek rákényszerítették Luthert a protestálásra. Az sem szól ellene és világraszóló műve ellen, hogy napjainkban a pápaság ismét emelkedőben van. A protestantizmus éppen nem halott, sőt inkább él és virágzik. A protestantizmus — jegyzi meg találóan Carlyle —, ha jól szemügyre vesszük a dolgot, épp a mi korunkban hozta létre Goethét és Napoleont, a német irodalmat és a francia forradalmat: az életnek kétségbevonhatatlan jeleit. A protestantizmus máig is minden izében életteljes vallásos mozgalom, amellyel szemben minden egyébnek inkább, csak galvanizált, de nem üde, maradandó élete van. Mert hát a pápaság meg nem térhet épp oly kevésbé, mint a pogányság. Azért csak maradjon, amíg csak maradhat.

Azt is találóan mondja Carlyle, hogy Luther ura maradt a legnagyobb szellemi forradalomnak. Minden rendű és rangú protestáns óréa tekintett, mint vezérre s ő fenntartotta a békét s szilárd központ maradt. Aki erre képes, úgymond Carlyle, abban hősi, királyi tehetség lakozik, amelynél fogva minden alkalommal megtudja ítélni, hol van a dolog veleje s bátran arra helyezkedik, mint igazi erős emberhez illik, aki köré gyűlnek aztán más derék emberek. Másként nem is lehetne vezér. Luther mély, tiszta ítélőtehetsége, a hallgatás, türelem, mérséklet ereje s egy csomó más erő ezek között a körülmények között nagyon figyelemreméltó jelenség. A képrombolással s a parasztlázadással szemben tanúsított magatartása is az ideges erőszakoskodástól ment és minden izében nemes volt.

De Carlyle szerint Luther irodalomtörténeti érdeme a legnagyobb. Dialektusa az egész német irodalom anyanyelve.

Műveihez nincs hasonló könyv, amelyben helyesebb, valódibb és nemesebb férfiasságot találhatnánk. Kiválik becsületessége, egyenessége, egyszerűsége, józan esze és erőteljsége. Mint valódi nagy gondolkodó, cikkázó villámokat lövell s találó népies mondásaival a dolog mélyére hatol. Jó humora mellett gyengéd szeretet, nemesség és mélység vonul végig művein, amelyekben ő az emberi bátorság valódi kifejezője. „Nem élt derekabb ember, halandó szív bátrabban nem dobogott teuton földön, mint Lutherben, aki a bátorság megtestesítője volt s oly becsületes és tiszta, mint a sziklából kibuggyanó forrásvíz. Még közvetlen asztali beszédeiben is, szerénység, szeretetteljes gyengédség a főjellemvonása.“ Nagy, szabad és emberséges szív lakozik Carlyle szerint Lutherben. Még közönséges, mindennapi beszédmódjában is bizonyos nemesség van. Egy nagy, természetes és jó testvért érez őbenne az ember, kinek arca kifejezi egész lényét. Cranach Lukács legjobb arcképei mutatják az igazi Luthert, a valódi germán őserő jelképét. Ezt a Luthert — mondja befejezésül Carlyle — igazi nagy embernek tartom; nagy értelmileg, bátorságban, szeretetben és tisztességben — egyike a világ leghívebb és legértékesebb embereinek. „Nagy, nem mint egy kicsiszolt obelisz, hanem mint egy alpesi hegy, olyan egyszerű, becsületes, alázatos, egy szikrát sem pózoló, mindenben kerülve azt, hogy naggyá legyen! Törhetetlen gránit, messzire, magasra felnyúlva az égig, de szakadékaiban üde források, örökzöld bájos völgyek tele virágokkal! Valódi szellemi hős és próféta s egy igazi fia a természetnek, akiért a mostani és a jövő századok hálalmát zenghetnek az égnak.“

Eddig *Carlyle*. Valóban találóbb és fenségesebb élet- és jellemképet alig adhatott Lutherről, amellyel szemben mivé törpült a történetgyártó *Janssen* és epigon követője *Denifle* vagy *Grisar* mesterkélt torzképe. Akit annyian magasztalnak és pápás körökben még többen gyaláznak, annak valóban nagy embernek és hős prófétának kellett lennie. Poraiban is áldott legyen a nagy angol történetíró, hogy mint később történetibb alapon *Köstlin*, a nagy Luther-tudós, ily gyönyörű élet- és jellemképet rajzolt a nagy német reformátorról.

De Carlylenek más protestáns hős papja is van és ez Knox, a nagy skót reformátor. Szerinte Skóciának „csupán egy világraszóló érdekel bíró korszaka van és ez a Knox reformációja“. Mert amit Knox „hívó hősi“ nemzetéért tett, az a halálból való feltámadás volt. Mint hősnek első jellemvonása, hogy őszinte volt. Benne egy jó tisztességes értelmi erőt találunk s nem transzcendentálisat. „Szűk látókörű, jelenték-

telen ember, összehasonlítva Lutherrel, de az igazsághoz való törhetetlen ragaszkodásában, tehát az őszinteségben senki sem mulja felül, sőt méltán kérdezhetjük, ki hozzá hasonló? Szíve egy igazi próféta szíve. Gróf Morton így szolt sirjánál: Itt nyugszik, aki emberi arctól sohasem félt. Senki sincs a modernek között, aki inkább hasonlítana egy ótestamentumi prófétához. Ugyanaz a hajthatatlanság, türelmetlenség, merev, szűk látókörű ragaszkodás Isten igazságához, szigorú kárhoztatása mindazoknak, akik Isten igazától eltérnek. Egy valódi ószövet-ségi próféta egy XVI. századbeli edinburgi lelkészben. Ilyennek kell őt tartanunk s nem is kívánhatjuk, hogy más legyen.“ Türelmetlensége is a hazugságnak szólt. Becsületes nemes érzések lakoztak ebben a sokat kiállott, nehéz küzdelmeket élt s folyton harcoló emberben, kinek egész élete keserű küzdelem volt: pápákkal és fejedelmekkel viaskodott, élet-halál-harc mindenkoron, mint gályarab evezett, számkivetésben bolyongott, de azért mindig diadalmaskodott. Az Isten uralmáért harcolt Skóciában, tehát azért küzdött, amit minden próféta és minden hős pap tűz ki feladatául. Carlyle szerint jog és igazság, vagyis Isten törvénye, ez a legfőbb uralom és égi eszmény, ami felé minden reformátor tör s meg akar közelíteni, mert hát minden igaz reformátor természeténél fogva pap és a teokráciáért küzdő. „Mi pedig — mondja befejezésül Carlyle — magasztaljuk a hős papot, aki mindent elkövet, hogy érvényt szerezzen az eseményeknek, aki véres verejtéssel rágalom és ellenmondás közepette nemes életet élt, hogy megvalósítsa Isten országát a földön. A föld pedig sohasem lehet eléggé isteni!“

Íme Carlyle második hős papi és reformatori élet- és jellemképe, amelyből hasonlóan szerzünk mély pszichológiájára és erős vallásos érzésére következtethetünk a történetírás szolgálatában. Erről az oldalról Carlyle műve „a hősökről“ igen eszméltető. Szemléltető és tanulságos mű, mely minden egyoldalúsága mellett is modern irodalmunk legjobb termékei között méltán foglalhat helyet. S ha mégis rendkívül kedves olvasmány Neander egyháztörténeti arcképcsarnoka, úgy melléje méltán sorozhatjuk Carlyle művét is az emberiség haladó történetének hőseiről. Ilyen fennkölt szellemű idealizmus egyik valódi kulcsa a történet megértésének. Ezért kell és lehet is a történetet komolyan tanulmányoznunk.

Dr. Szlavik Mátyás.

BELFÖLDI SZEMLE.

Erdélyi történelmi források.

Egy nagyszabású forrásgyűjteménynek első kötete¹ fekszik előttünk a fent jelzett könyvben. A kötet végén levő program nem kevesebb, mint 50 kötetre tervezi azt a forrásgyűjteményt, melynek neve *Fontes Rerum Transylvanicarum* és gyűjtője s kiadója dr. Veress Endre az Erdélyi Múzeum Egylet s a Kolozsvári egyetemi könyvtár levéltárának kezelője.

Ha már maga ez a kötet nem volna alkalmas arra, hogy ennek a nagyszabású okmány-kiadásnak jelentőségéről előre is tiszta képet alkossunk magunknak, mindenesetre megadná a kellő tájékoztatást a gyűjtőnek és kiadónak neve, mely hazai történelmi irodalmunkban nemcsak jó hírű, hanem — különösen a Báthoryak korára nézve — valósággal biztosítéka a kellő komolyságnak, tárgyismeretnek, alaposágnak és teljességnek.

Talán nincs hazai történelmünknek egyetlen egy oly szűkebb avagy tágabb köre sem, melyre vonatkozólag egy gyűjtő oly nagy mennyiségű, szinte teljesnek mondható anyagkészletet hordott volna össze, mint az ú. n. Báthoryak kora, melynek búvárlatában dr. Veress Endre valószínű virtuóz eredményeket ért el és hozott már eddig is napvilágra. De az a program, melyet a jelen kötet elénk tár, valóban felülmúlja minden várakozásunkat. És dr. Veress Endre neve kezesség arra nézve, hogy ami itten ígérve van, az be is teljeseedik, ha csak a kellő érdeklődés meg lesz az 50 kötet

¹ *Fontes Rerum Transylvanicarum. Tomus I. Epistolae et Acta Jesuitarum Transylvaniae Temporibus Principum Báthory (1571-1613) Collegit et Edidit Dr. Andreas Veress. Volumen Primum 1571-1583. Ára 20 korona. Budapest Typis Societatis Athenaeum Typographicae 1911*

kiadásának elősegítésére. Én magam tanubizonytságot tehetek a dr. Veress birtokában levő kézirati anyag rengeteg mennyiségéről. Az anyag értékét pedig az ő eddigi publikációi, így közelebbről az előttünk fekvő kötet is kétségtelenné teszik.

Nem akarunk arról szólni ezen a helyen, hogy mily rendkívüli értékkel bírnak dr. Veress forrásközleményei már az eddig megjelent kötetekben is általános hazai történelmi szempontból. Annál inkább kell azonban hangsúlyoznunk az előttünk fekvő kötet nagy jelentőségét a hazai protestáns egyháztörténelem szempontjából. Talán nem mondhatok nagyobbat erről a kötetről, mint azt, hogy nélkülözhetetlen a magyar protestantizmus történetének megismerésénél s megírásánál. Annak a csodálatos kornak, melyben a XVI. századbeli erdélyi „unikum egyházpolitika“ a maga mélyreható élet-halálküzdelmét megvívta egyfelől az ellenreformációnak diadalmasan előrenyomuló áramlatával, másfelől az állam és társadalom valláserkölcsei latitudinárizmusát előkészítő szélső vallásos irányzatokkal szemben, ez az előttünk fekvő kötet úgyszólván a lelkébe enged bepillantatni. A magyar nemzet fennmaradásának okait feltáró tanulságokban oly gazdag korszaknak, mint éppen a Báthoryak erdélyi fejedelemségének ideje, alig lehet klasszikusabb dokumentuma, mint ennek a kötetnek rengeteg anyaga.

Báthory Istvánnak, ennek a korát messze túlhaladó felvilágosultságú és látókörű politikusnak egyéni érzelmei és államférfiúi maximái egyaránt élénk tűnnek azokban a levelekben, illetőleg okmányokban, melyek által a jezsuita szerzetrendet Erdélyben megtelepíteni és megerősíteni s végeredményben Erdélyt rekatholizálni akarta. Ott látjuk a gyenge koncepcióju, neje és testvére felfogása között ingadozó, de a halál félelmei között mégis csak a jezsuita atya lelki vigasztalásai között megnyugvást kereső Báthory Kristófot, akinek idejében történik a jezsuiták betelepítése, missziójának első sikere és kudarca. Az erdélyi egyházpolitika felett sem a fejedelem, sem a jezsuiták nem lehetnek urak. A rendek jogai, az alkotmánynak eme várai és sebei útját vágják annak a fejedelmi abszolút hatalomnak, melynek támogatásában a jezsuiták mindenütt és mindenhol elsőrangú tényezők voltak.

Az a körülmény, hogy a jezsuitáknak Erdélybe telepítése nem Báthory István, hanem testvére, Kristóf idejében történt, elhatározó befolyással bírt arra, hogy a következő században a protestáns Erdély a fenyegetett magyar államiságnak és nemzetnek megmentője legyen.

A betelepített atyák levelei, jelentései és más egyéb

iratai kétségtelenné teszik, hogy az Erdélyben rohamosan végbement és sokféle ágazó egyházi reformáció valóban mélységes gyökeret vert. Olvassuk a sokféle dicsekvést, melyel működésük eredményéről mindenféle beszámolnak. De mindenütt ott látjuk a sorok között annak a beismerését, hogy sikerük nem mélyreható. Főképen a saját és a fejedelem földesúri jogán hódítanak. Azaz nincs működésüknek erkölcsi értéke, mert inkább a hatalmon, mint a meggyőzésen épül fel minden sikerök. Azok az eredmények, melyek komoly alapra látszanak utalni, a társadalmilag súly nélküli egyének körében fordulnak elő és inkább lehet arra következtetni, hogy gazdasági, mint lelki fegyverekkel érettek el.

Megismerhetjük ebből a kötetből, hogy az ezen korban olyannyira divatosá lett jezsuita atyák között mily mértékben uralkodott a rendnek ama szelleme, mely a más kiválóságát levonni, a magáét előtérben helyezni igyekezett. Ott látjuk az eredményekkel való dicsekvésnek ama fokát, melyen csak a keleti írók leírásbeli szuperlatívuszai tesznek túl. De azért az adatok, melyeket a kor viszonylatainak megismerése végett nyujtanak, minden tekintetben figyelmet érdemelnek akár egymást, akár ellenfeleiket ócsárolják, akár önnön magukat dicsérik is íróik.

Mindenek felett fontos annak a hévnek megismerése, melyet a vallási pártok ápoltak ellenfeleikkel szemben és a maguk igazainak bizonyítására. És mert ebben a korban a vallásfelekezeti álláspont egyúttal politikai is, ezen adatokból megismerhetjük a mérkőző erők természetét, nagyságát, irányát. És minderre az előttünk fekvő kötet bő anyaggal szolgál.

Nem habozunk újra ismételni, hogy dr. Veress Endrének ez a kötete nélkülözhetetlen mindenki részére, aki a XVI. század utolsó negyedéből alaposan akarja megismerni azt az Erdélyt, mely a következő században Bocskayt, Bethlen Gábort és az öreg Rákóczi Györgyöt adta a magyar nemzetnek.

Ami a forrásgyűjtemény publikálási módját illeti, az valóban elsőrangú. Teljesen a mai kor tudományos színvonalán áll. Ellene semmi kifogást nem emelhetünk. Amint, hogy dr. Veress Endrével szemben az ily természetű kifogások alig is lehetnének egyebek a kákan való csomó keresésénél.

Különös örömmel látjuk azt, hogy a kiadó a magyar írók többsége által nehezen értett nyelvű szövegeknél bő tartalmi kimutatást bocsát előre. Vajha ezt a jó szokást nemcsak megtartaná, hanem főleg olasz és spanyol szövegeknél még fokozottabb mértékben is gyakorolná.

Nem zárhatjuk jelen ismertetésünket anélkül, hogy midőn a jelen publikációnak megszerzését minden a hazai politikai és egyháztörténelem kedvelőinek és művelőinek figyelmébe ajánljuk, különösen ki ne emeljük, hogy ennek a derék vállalatnak, a Fontes Rerum Transylvanicarumnak megjelenését a vallásos és egyházas buzgóság, főleg *Hirschler József* prelátus-kanonok, kolozsvári plébános áldozatkézsége tette lehetővé.

Kívánjuk a hazai politikai és egyháztörténelem érdekében, hogy minél több *Hirschler József*ek, dr. *Veress Endrék* legyenek és hogy az ő önfeláldozó buzgóságuk kellő megértést és méltánylást találjon az illetékes tényezőknél ebben a hazában mindenütt, de különösen a tudományok hajlékaiban.

Pokoly József.

KÜLFÖLDI SZEMLE.

Az amerikai református egyház.

Az amerikai magyar reformátusság egyházi szervezkedésének ideje az 1890 ik esztendő őszére esik. Huszonegy esztendeje már annak, hogy az első magyar református, hivatásos misszionárius, Jurányi Gusztáv lelkész személyében, a Reformed Church in the U. S. nevet viselő egyház Missziói Tanácsának meghívására kikerkezett Amerikába, hogy itt megkeresse és megtartsa azokat, kik nemzetileg és hitfelekezeti-
leg reánk nézve és lelkileg talán önmagukra nézve is, elveszendők valának.

Az aránylag rövid mult, melyre mint egyházi fejlődésünk útjára, e magaslatról, huszonegy esztendei munkásság határdombjáról visszatekinthetünk: telve van a küzdelem, az önfeláldozás, a lángoló hit- és hazaszeretet, a lemondás és önzetlen tevékenység ezernyi ragyogó bizonyossággal. A szent lelkesedés ereje, Jeremiás próféta szerint, mint a csontjainkba rekesztett tűz, emésztett bennünket, hogy buzognánk az Úr dicsőségének előmozdításáért és az idegen haza földjére kisodort hittestvéreink lelkiidvességének biztosításáért.

E sorok célja összefoglaló áttekintést nyújtani azon egyházi munkálkodásról, mely az amerikai református egyház (Reformed Church in the U. S.) égisze alatt, ezen közegyház nagyszerű segedelmével, erkölcsi támogatásával, anyagi adozatkészségével immár húsz esztendőt haladó hosszú idő óta folyik az amerikai magyar reformátusság körében. Intenciójában bármily nemes fogamzású is a Konvent által újabb időben inaugurált akció, mely a hazai egyház alkotmányának sáncai közé kívánja beilleszteni az amerikai magyar ref. egyházakat, illetve gyülekezeteket: eltagadni nem lehet azt a tényt, hogy a szántás, vetés és öntözés nehéz munkáját a parlagul hagyott mezőn az amerikai református egyház végezte és ezért őt a tisztelet, hála és elismerés méltán megilleti. Az amerikai ref.

egyház alapvető munkássága nélkül, kifejlődött és virágzó egyházi magyar életről Amerikában, ma beszélni sem lehetne. Világosan ki fog ez tünni ismertetésem azon részének során, hol a Ref. Church segélyével alapított magyar ref. gyülekezetek megalakulásának körülményeit adom elő.

Az elébünk táruló perspektíva szemléletének hatása alatt kettős érzélem uralja lelkünket. Egyik a szomorúság amiatt, hogy véreink, közelebről hitsorsosaink közül oly sokan élnek immár az új haza földjén, hogy belőlük 60 magyar református gyülekezet formálódhatott ki. A másik az öröm afelett, hogy ha már a megélhetési viszonyok mostohasága, az emberi természet elégedetlensége, képzelt vagy valóban elviselhetlenül nyomasztó gazdasági és politikai állapotok sokak kezébe odanyomták is a vándorbotot: legalább akik a lelki rokonság szent kötelékeivel vannak hozzánk kapcsolódva, a mi hittestvéreink, itt az idegen hazában is velük szimpatizáló, őket társadalmilag és egyházi téren is minden lehető módon segítő rokon lelkekre, testvéregyházra találtak.

S ha már magunk is felébredtünk azon kötelesség teljesítésének öntudatára, mely kivándorlott véreink gondozását illetőleg lelkiismeretünket terheli, egyházi és nemzeti érdekeinket érinti, hitbéli önértetünket éleszti: nem természetes dolog volna-e az is, hogy ezen akciónk kezdeményezésénél, fenntartásánál tekintettel legyünk ama szimpátia megőrzésére, biztosítására, mely az amerikai református egyházak s különösen a Ref. Church részéről irántunk a multban oly fényesen megbizonyított?!

Nyíltan beszélve és a közhangulatnak is kifejezést adva, egyetemes egyházunk amerikai missziói munkája tagadhatlanul izolálja közegyházunkat és ennek idegenben küzdő híveit az amerikai ref. egyház hittestvéri szeretetének közösségétől, ennek jótékony befolyásától, holott mindezeket okosan javunkra lehetne felhasználni. Lehetetlen bárkinek is be nem látnia azt, hogy Amerikában, magyar véreink lelki gondozása körül, az amerikai ref. egyház kooperációja nélkül igazi sikereket elérni igen bajos.

Hazánkban a kivándorlási láz nagyobb arányokat tudvalevőleg a mult évszázad utolsó tizedeiben öltött. Az emigráció anyagát kezdetben mondhatni kizárólag a felföld s annak is inkább tótajkú lakossága szolgáltatta. Hitfelekezetileg a kivándorlás kérdésében 30—40 esztendővel ezelőtt még alig voltunk érdekelve. Van ugyan egy pár tótajkú gyülekezetünk Zemplénben és Ungban és ezen egyházak köréből egyesek már az említett időkben elszakadtak a hazai földtől; de ezek

száma a kivándorlott más felekezetű, katolikus oroszok és tótok nagy kontingenséhez képest elenyésző csekély volt. Amellett abban az időben a kivándorlás még csak experimentálás volt népünk részéről s kivándorlott tót hittestvéreink csakhamar vissza is kerültek az édes haza földjére.

Amint azonban a kivándorlási mozgalom hullámvetései elérték úgy a felföldön, mint lejjebb a Tisza vidékén, a tiszta reformátusság által lakott községek határait is: az új haza partjain boldogulásukat kereső véreink között természetesen leg hovatovább növekvő arányban volt képviselve a református magyar elem is. A 80-as években már itt-ott voltak olyan magyar telepek az új haza földjén, ahol a lelki élet eledelét és italát nélkülöző hívek elméjében és szívében megfogamzott a vágy egyházi közösség alakítása után. Így New-Yorkban ez időben egy apostoli lelkesedésű magyar református lelkipásztor, Kecskeméthy Ferenc, jelenleg békési lelkész, ismertnevű egyházi író, angol segély mellett hirdette az ígét idegen haza földjén bujdokló véreinek.

A magyar reformátusok közötti rendszeres egyházi munkálkodás megkezdésének dicsősége és hervadhatlan érdeme azonban a Reformed Church in the U. S. nevet viselő amerikai kálvinista közegyházat illeti meg. Ez az egyház másfél százados ragyogó multra tekinthet vissza az új hazában. Kezdetben, 1747—1792-ig, a holland egyetemes ref. egyházzal állott szerves összeköttetésben, annak anyagi segélyét élvezte, onnan kapta a lelkészeit is; de ez az állapot csak átmeneti volt, nevezetesen csak addig tartott, ameddig a református egyház épületének falai az új haza talaján támaszték nélkül is megállhattak. Az emberi lélek elnyomhatlan függetlenségi vágya nemcsak a politikai és nemzeti, hanem az egyházi téren is érvényesülést keres mindenkor és mindenütt magának, különösen ha erősnek, érettnak érzi magát az önkormányzatra és a saját lábán való megállásra.

Dogmatikai tekintetben az amerikai ref. egyház a magyarországi egyetemes ref. egyházzal azonos alapon áll, mert mindkét közegyháznak elfogadott hitvallástételi könyve a Heidelbergi Káté, mely a református hitigazságoknak világszerte elismert legtokéletesebb kifejezője. Adminisztrációs tekintetben a zsinat-prezsbiteri rendszer elveit követi a maguk egyszerű formáiban. (Egyh. Alk. 188. és 189. §.)

Az amerikai református egyház hivatalosan a magyarok közötti missziói munkát az 1890-ben, Lebanonban (Pennsylv. állam) tartott egyetemes egyházi zsinaton (General Synod) kezdeményezte, amikor is az Ohio és a Pittsburg egyházkerü-

let egyes befolyásosabb papi képviselőinek indítványára a Belmissziói Tanács felhatalmaztatott arra, hogy Magyarországból kérjen és hozasson lelkészeket a mind nagyobb számban idevándorló magyar reformátusok lelki gondozására.

A Belmissziói Tanács (Board of Home Missions) egy hamburgi német ref. lelkész tanácsára Moody András budapesti skót lelkésszel lépett összeköttetésbe, kinek ajánlatára Jurányi Gusztáv, akkori pápai gimnáziumi tanár, jelenleg boszniai lelkész, nyert meghívást 600 dollár évi fizetéssel a Missziói Tanács részéről. Jurányi 1890 okt. 1-én foglalta el állását, melynek megszervezése természetesen ő reá várt a clevelandi magyar reformátusság között s ugyanezen hónap 12-én meg is tartotta az első isteni tiszteletet a magyar negyében levő egyik angol prot. templomban. A gyülekezet hivatalosan is szervezkedett, előljárókat stb. választott magának, felvétetett csakhamar az Erie e. m. kebelébe is. A clevelandi ref. egyház tehát a legrégebb az összes amerikai magyar református egyházak között.

Hat hónappal később Jurányi ajánlatára és főleg a derék dr. Prugh, pittsburgi előkelő angol ref. lelkész sürgetésére a Misszió-Tanács másik lelkészt kért és hozatott Magyarországból és pedig Kovács Jánost, ki debreceni születésű és az ottani ref. theológián tanult papjelölt volt és ki nyelvismereténél fogva s széleskörű tudása miatt is legalkalmasabbnak látszott a theologiai tanárkar előtt arra, hogy a Misszió-Tanács előtt javaslatba hozattassék. Kovács János nem tanakodott se testtel, se vérrel, hanem az első felszólításra készséggel vállalkozott a nemzeti és felekezeti kettős értékű szent munka végzésére. Működésének központjául Pittsburg városát jelölték ki, mint amely helyen már akkor is feltűnő nagy számban voltak letelepedve honfitársaink. Kovács nevével együtt 1891 elején érkezett ki Amerikába és haladék nélkül hozzáfogott az egyházi munkálkodás fundamentumának lerakásához. Zörgetésére angol hittestvéreink egyike ezer dollárt adományozott az építendő magyar ref. templom alapjára, mások kisebb, de mégis jelentékeny összeggel segítették elő a magyar reformátusság szent reményének megvalósulását. Rövid idő alatt mintegy 7000 dollár állott a pittsburgi hívek rendelkezésére templomépítési célra.

Természetes dolog, hogy a magyarok is, az akkori szégyenes viszonyokhoz mérten, meghozták Isten dicsőségére a tőlük kitelhető legnagyobb áldozatot. Így épült és szenteltetett fel 1892-ben Pittsburg városában az első magyar református templom. A gyülekezetet még megalakulása esztendejében

(1891) felvette kebelébe az Allegheny egyházmegye, mely a templomépítéshez is 2500 dollár kölcsönrel járult. Jellemző a viszonyokra, a magyar és tót hittestvérek összetartására, együtt-érzésére, hogy az egyház hivatalos neve ez volt: „Első Magyar és Tót Evangélikus és Református Szent Pál Egyház Pittsburg Pa“. A pénztári napló a bevételeket és kiadásokat egyik oldalon magyar, másik oldalon tót nyelven vezeti.

A harmadik lelkész Ferenczi Ferenc volt, ki 1893 őszén jött ki Amerikába és egy ideig segédkezett Kovács János mellett, majd ennek 1894 ápr. 7-én Kanadába való távoztával a pittsburgi egyház lekipásztorává lett s mint ilyen az Allegheny egyházmegye által felszenteltetett és állásába beiktattott 1894 február 25-én. Kitünő szervező lelkész volt, kinek áldott emléket kegyelettel őriz mindenha az amerikai magyar reformátusság. Elborult elmével önkezüleg vetett véget nemes önfeláldozásban elégetett életének, 1898 július havában.

Ferenczi után Harsányi Sándor, e sorok írója, következett, ki 1894 nov. 4-én foglalta el a Jurányi lemondásával megüresedett clevelandi egyház lelkészi állását. Az 1895. esztendő folyamán a sárospataki theologia adott két papjelöltet, Kalassai Sándor és Demeter Bertalan személyében az amerikai magyar reformátusságnak. Az ifjú lelkészek egyike a Mount-carmeli magyar-tót ref.-luth. gyülekezet lekipásztori tisztét, a másik a newyorki egyház parochiáját foglalta el. Ettől fogva mind sűrűbben jöttek apostoli buzgóságú ifjú lekipásztorok, hogy idegenbe vetődött véreink a vallás és ige vigaszait ne legyenek kénytelenek nélkülözni.

Mind e lekipásztorok és családjaik jelentékeny összeget kitevő útiköltségeit, továbbá a lelkészi fizetéseket majdnem teljes egészében az amerikai Ref. Egyház Misszió Tanácsának pénztára fedezte egészen 1904-ig, amikor nevezetesen az ú. n. csatlakozási akció otthonról a Konvent részéről megindított.

A Reformed Church a magyar református hívek gondozását a magyarországi egyetemes ref. egyház Konventjének tudtával, hallgatólagos beleegyezésével végezte. Erre mutat egyfelől az, hogy az egyes egyházkerületek *mindenkor* készséggel adtak vállalkozó ifjú lekipásztorokat a Reformed Church missziói hatóságának szolgálatába és ezen misszionáriusokat rendszerint püspöki vagy egyházkerületi meleghangú ajánlattal látták el,¹ még örvendve afelett, hogy az amerikai református egyház nagylelkű jóindulattal és szeretettel gon-

¹ Lásd a Dunamelléki, Tiszáninneni Egyházkerületek jegyzőkönyveit 1891—1898-ig.

dozza oda vetődött hitfeleinket és véreinket. Ezt mutatja másfelől az, hogy az egyes egyházkerületek különös kedvezmények megadására is hajlandók voltak az amerikai lelkészi szolgálat terére lépő ifjú tiszteletes atyafiakat illetőleg.¹ 1895-ben pedig maga a Konvent honorálja elismeréssel és hálás köszönettel a Reformed Churchnek a magyar református hívek iránti jóindulatát. A jelzett esztendőben ugyanis az Amerikában működő magyar ref. lelkészek terjedelmes memorandummal járulnak a Konvent elé, melyben egyebek között arra kéri a Konventet, hogy ez lépjen összeköttetésbe hivatalosan a Ref. Church Belmissziói Tanácsával, hogy így „legyen meg a két nemzeti ref. egyház között a szellemi összeköttetés“ és ezentúl a misszionáriusok kibocsátásának joga a Konventet illesse meg, továbbá ismerje el az amerikai magyar ref. egyházmegyét, adjon minősítést az Amerikában szolgáló lelkészeknek s végül vegye fel ezeket az országos lelkészi özvegy- és árva-gyámintézetbe. A Konvent az összes proposíciókat magáévá tette, kivéve az utolsót, melyet zsinatilag kívánt elintéztetni.

Dacára azonban a biztató jelenségeknek, a többszöri levélváltásoknak, minden maradt a régiben egészen 1904-ig, amikor a magyarországi egyetemes ref. egyház Konventjének elnöksége elérkezettnek látta az időt és kedvezőnek az alkalmat arra nézve, hogy az államtól nyert nagyarányú anyagi segítség igénybevételével és felhasználásával az amerikai magyar reformátusság lelki gondozásának ügyét a Ref. Church in the U. S. további hozzájárulásának mellőzésével oldja meg. Így állott elő a mai kiélesedett helyzet, melyet mindennek, csak kivánatosnak nem tarthatunk, akár magasabb keresztyén erkölcsi, akár nemzeti és magyar református egyházi és anyagi szempontból nézzük is azt. A helyzet ferdeségét leginkább mi érezzük, kik az események központjába vagyunk beállítva.

A Ref. Church in the U. S. összesen 22 magyar gyülekezetet szervezett, mindenik részére hozatott otthonról rendes lelkészi képesítettséggel bíró papokat.

A Reformed Churchöt soha nem érhetne vád vagy szemrehányás a tekintetben, hogy képzettség nélkül vagy egyéb tekintetben meg nem felelő egyéneket alkalmazott volna magyar missziói munkára. Az egyes misszionáriusok, eltekintve attól, hogy valamely egyházkerület, püspök vagy theol. tanárkar ajánlatával birtak, hivatalba lépésük és illetve kineveztetésük előtt minden esetben kötelezve voltak lelkészképesítőjük be-

¹ Lásd a Tiszántúli Egyházkerület 1895 tavaszi jegyzőkönyvét.

mutatására és csak miután az rendben levőnek bizonyult, nyertek alkalmazást a Ref. Church kebelében.

A Missziói Tanács magyar misszionáriusok kihozatalára összesen mintegy 3500 dollárt, 17—18 ezer koronát áldozott, magános egyénnek 100, családos lelkésznek 150 dollárt adván útiköltségül. A Konventhez is megküldött jelentés szerint a Ref. Church 1637 dollárt fizetett ki útiköltség címén olyan magyar misszionáriusoknak, kik kikerestük után rövidesen kiléptek a Ref. Church szolgálatából és a konventi akcióval azonosították magukat. A Konvent ezeket az útiköltségeket sohasem térítette meg az amerikai ref. egyháznak. 1891-től 1896-ig, ugyanezen jelentés szerint az amerikai ref. egyház a magyar gyülekezetek segélyezésére, lelkészi fizetésekre, templomok felépítésére (olcsó kamatú, rendszerint 2°/_o kölcsönök nyújtásában), mintegy 50 ezer dollár (250 ezer kor.) áldozatot hozott. Ez az összeg azonban csakis az 1906-ig csatlakozott egyházak részére adott segélyeket foglalja magában.

A lefolyt 21 esztendő alatt a Reformed Church magyar missziók szervezésére, lelkészi fizetésekre 70 ezer dollár (350 ezer kor.) körüli összeget fordított. Ezen utóbbi, mindenesetre tekintélyes összegben azonban még mindig nem foglaltatnak benne sem az egyes gyülekezetek részére kölcsönképen nyújtott templomépítési segélyek, sem a Ref. Lapra és általában a magyar ref. vallásos irodalom propagálására fordított, sok ezer dollárt kitevő segélyadomány. Hogy végeredményében mely nagy összegre megy a segítő szeretetnek az az áldozata, melyet amerikai református hittestvéreink a magyar gyülekezetek és illetve ezek lelkészi állomásainak fenntartására meghoztak a multban és szakadatlan folytonosságban gyakorolnak ma is, annak illusztrálására talán elég csak annyit jelezniünk, hogy csupán két egyházunknál, a clevelandinál és a pittsburginál, kizárólag csak a misszionárius fizetéséhez tizezer dollárnál többet adtak angol hittestvéreink! A nowyorki egyház lelkésze a Reformed Churchnél való szolgálatának kilenc esztendeje alatt megközelítőleg ötezer dollár segélyt élvezett a missziói pénztárból. És így tovább. Nem kicsiny összeget tesz ki angol testvéreink által az egyes magyar gyülekezetek részére nyújtott építkezési, olcsó kamatú kölcsönökön való megtakarítás. Az amerikai ref. egyháznak ez idő szerint mintegy 300 darab, egyenként 500 dolláros templomépítési alapja van, mely alapítványok közül igen sokat adott ki 2°/_o-os csekély kamatra templomot építő magyar egyházaknak.

Midőn pedig mind az alapítványok használatban voltak,

a Misszió-Tanács készséggel járt közbe az ő nagy hitelével, hogy magyar gyülekezeteink bankoktól vagy másunnan képesek legyenek legalább 4% kölcsönt nyerni. Kamatmegtakarítás címén is tehát több ezer dollárra tehető jótéteményt élvezett az amerikai magyar reformátusság az amerikai hittestvérek részéről. Úgy, hogyha egy *kerek* összegben akarnók szemléltetővé tenni az amerikai ref. közegyház részéről a 21 év óta irányunkban megnyilatkozott hittestvéri szeretet és áldozatkészség méretét: egészen bátran tehetjük azt *százezer dollárra*, 500 ezer koronára.

A Reformed Church-höz tartozó magyar gyülekezetek egyházkormányzatilag egészen 1905-ig azon angol egyház-megye juriszdikciója alá voltak beosztva, melynek területén feküdtek. Az 1902-iki baltimore-i zsinat azonban végre többszörös kérelmezés után engedélyezvén a külön magyar egyház-megye felállítását: ez 1905 dec. 12-én a pittsburgi ref. templomban meg is tartá első, alakuló gyűlését. Az egyházmegye első tisztviselői lőnek: elnök: Csutoros Elek clevelandi lelkész, alelnök: Hornyák András, jegyző: Ludmann Sándor, pénztárnok: Harsányi Sándor homesteadi lelkész. Az egyházmegyét alkották a trentoni, pittsburgi, johnstowni, homesteadi, dillonvalei, toledoi, clevelandi és loraini egyházak, melyeknek lelkészi és világi képviselői jelen voltak ezen a történelmi fontosságú összejövetelen.

Az egyházmegye, mint ilyen, törvényesen és hivatalosan elismert alkotó része lőn az egyetemes egyháznak, mely a leggyengédebb figyelmet és legmesszebb menő jóindulatot tanúsítja állandóan a magyar gyülekezetek iránt. Bár könnyen érthető okokból az amerikai ref. egyház új egyházközségeket a magyar között néhány év óta nem alapított: mindazonáltal áldozatkészségének és szeretetének melege nem csökkent a magyar reformátusok iránt, sőt éppen a kialakult nehéz viszonyok között látszott meg, hogy mily önzetlen, még csak elismerő méltánylást és köszönetet sem igénylő nemes szeretettel tett meg az amerikai testvér közegyház minden tőle telhetőt azon magyar hittestvérek lelki előbvitale érdekében, kiket az élet vihara és a hazai megélhetési nehéz viszonyok az új haza partjaira vetettek.

A Misszió-Tanács gondozása alatt ez idő szerint tíz magyar ref. gyülekezet áll és pedig: 1. *So. Chicago*, Illinois állam. 2. *East-Chicago*, Indiana állam. 3. *Toledo*, Ohio. 4. *Dayton*, Ohio. 5. *Dillonvale*, Ohio. 6. *Homestead*, Penns. 7. *Johnstown*, Penns. 8. *Lorain*, Ohio. 9. *So. Norwalk*, Connecticut és 10. *Bridgeport*, Connecticut állam.

Kétségtelen, hogy a Reformed Church-nek nagy érdeme az, hogy az amerikai magyar reformátusok között az egyházi munkálkodás alapjait lerakta. Legfényesebb bizonyossága ennek az, hogy a ma már szépszámú és virágzó állapotban levő magyar gyülekezetek közül 22 köszönheti a Reformed Church-nek a megalapíttatását, megerősödhetését és fejlődésének további biztosítékait. Az amerikai református egyház a következő magyar református községeket szervezte:

1. *Cleveland, Ohio.* Első Magyar Ref. Egyház. Alakult 1890-ben, hivatalosan szervezve 1891 májusban. 1909-ig, tehát 19 esztendőn keresztül élvezte az amerikai református egyház segítő szeretetét. A konventi elnökség az egyházat szabályszerű elbocsátó hiányában, sőt az egyházmegye és a kerület tiltakozása ellenére a csatlakozott egyházak közé felvette. A szituációt még aggasztóbbá teszi az a körülmény, hogy maga a gyülekezet is meghasonlott a csatlakozás kérdésében, egyik rész elfogadván a konventi proposíciókat, másik rész előnyösebbnek tartván a gyülekezet jövőjére nézve az amerikai ref. egyházzal való összeköttetés fenntartását. Az egyház lelkészei voltak: Jurányi Gusztáv, Harsányi Sándor, Demeter Bertalan, Csutoros Elek és jelenben Tóth Sándor. Első temploma épült 1894-ben, parochiája 1896-ban. Pompás új temploma 1904-ben szenteltetett fel. Van tanítója és óvónője.

2. *Pittsburg, Pa.* Alakult 1891 májusban. 1908-ig a Reformed Church kormányzata alatt állott, annak temérdek összegre menő jótéteményét élvezte. Mikor templom, parochia fel volt építve, az amerikai hittestvérek segítő szeretetének forrása kimerítettett, akkor a Konvent rábírta az egyház lelkészét és előljáróságát, hogy hagyják el az eddigi segítő egyházat és álljanak a Konvent fennhatósága alá. A gyülekezet kebelében erős pártja van a visszacsatlakozási eszmének. Új temploma és parochiája van, melyek 1903-ban épültek. A régi templom 1892-ben szenteltetett fel. Lelkészei voltak: Kovács János, Ferenczi Ferenc, Konyha Pál; jelenlegi lelkésze Kalassai Sándor.

3. *New-York.* Az itteni első magyar ref. egyházat az amerikai ref. egyház támogatásával Demeter Bertalan lelkész alapította 1895-ben. Tíz éven át segítette a Ref. Church évi 600 dollár, összesen több mint 5000 dollár lelkésztartási adománnyal. Az amerikai ref. egyház misszió pénztára adott volt segílyt a gyülekezetnek a templom és iskola felépítéséhez is. Mikor minden készen volt, az egyház csatlakozott. Jelenlegi lelkésze: Kuthy Zoltán.

4. *Johnstown, Pennsylv.* 1900-ban alapította és ma is

híven támogatja az amerikai ref. egyház. Lelkészei voltak: Csánfordi Ferenc (ki alatt épült a templom is), Kovács Béla, Kovács Endre és jelenben Porzsolt Ernő. Ez egyházzal szemben a konventi elnökség *ellenegyházat* szervezett és tartott fenn öt éven keresztül.

5. *Bridgeport*, Connecticut állam. Mint önálló egyház szervezetetett 1896-ban. A legvirágzóbb magyar ref. gyülekezetek egyike, impozáns templommal, nagy iskolával, eleven hitélettel. Mindennapos nyári magyar iskolájába átlag 250 magyar gyermek jár. Lelkészei voltak: Kalassai Sándor, Komjáthy Ernő, Harsányi István és jelenleg Ludmann Sándor. Temploma 1897-ben, parochiája is csakhamar azután épült fel. A csatlakozás felszínre kerülté alkalmával a gyülekezet túlnyomó többsége (300:20 ellen) a konventi ajánlat elfogadása ellen nyilatkozott, mire lelkésze lemondott és a Konvent által alapított ellenegyház élére állított. A régi egyház ekkor az amerikai képzettségű Harsányi Istvánt választotta meg lelkészül, ki a következő évben felépítette az amerikai magyarság egyik legnagyobb templomát. A derék lelkész elhunyt 1910 február 11-én. Utódja Ludmann Sándor lett. Az egyház a Reformed Church kormányzata alatt áll.

6. *So. Chicago*, Illinois állam. A Reformed Church alapította 1898-ban és ahhoz tartozik ma is. Lelkészei voltak: Harsányi Sándor, ki az egyházat szervezte s ki alatt épült fel a csinos templom és parochia is, továbbá Nánási Lajos és Jezerniczky Aladár. Mindannyian hazai képzettségű lelkészek.

7. *So. Norwalk*, Connecticut. 1893-ban az amerikai ref. egyház alapított itt egyházat a magyarok részére és azóta is ellátja segéllyel. Első temploma 1896-ban, parochiája 1898-ban épült fel. Lelkésze kezdetől fogva Dókus Gábor, ki 1894-ben szenteltetett fel lelkésszé New-Yorkban a Reformed Church egyik egyházmegyéje által. 1896-ig társegyháza volt a szomszédos Bridgeport, mely említett esztendőben szintén önálló egyházzá szerveződött. *So. Norwalk* gyönyörű új templomát mintegy 110 ezer kor. költséggel a múlt év tavaszán szentelte fel. Az egyház kezdetől fogva a Ref. Church kormányzata alatt áll.

8. *Toledo*, Ohio. Az itteni magyar ref. egyházat is amerikai hittestvéreink áldozatkészsége teremtette meg 1903-ban. A gyülekezet első és alapító lelkésze Harsányi István volt, kit Kovács János, majd Boross Jenő váltottak fel a szolgálatban. Van parochiája is, mely 1910-ben épült és mintaszerűen vezetett népes iskolája. A Reformed Church-höz tartozik.

9. *Eleanor*, Pennsylv. és környékén 1904-ben szervezett

magyar ref. egyházközség, melyet a Misszió-Tanács támogatott. Ma Rossiter központtal a presbiteriánus testvéregyház gondviselése alatt áll.

10. *Alpha*, New-Jersey. A magyar missziói munkát itten a Reformed Church kezdeményezte 1904-ben. Első lelkésze Ujlaky János volt, ki után Csekés Béla, Nánássi Lajos és Ambrus János következtek. A gyülekezet aztán átvitetett a csatlakozottakhoz, de csakhamar aztán megszűnt létezni, noha a Konvent jelentékeny obligációkba is belement a gyülekezet érdekében, amennyiben templomot is vásárolt a hívek részére.

11. *Cleveland*, második magyar ref. egyház. E gyülekezet részére is a Reformed Church hozatta ki otthonról az első lelkipásztort, Erdei Károlyt, ki aztán az éppen az időtájt felszínre került csatlakozás eszméjét magáévá tévén: egyházközségével együtt becsatlakozott.

12. *Passaic*, New-Jersey állam. 1903-ban tette le az amerikai ref. egyház a magyar gyülekezet alapításának fundamentumát. Temploma épült 1905-ben. Van parochiája is. Jelenben csatlakozott. Lelkészei voltak: Kuthi Elemér és Tegze László.

13. *Phoenixville*, Pennsylv. A Reformed Church 1900-ban organizálta itt a magyar gyülekezetet. Mikor temploma felépült és minden rendben volt: csatlakozott. Van parochiája is. Lelkészek voltak: Bereczky László, Csekés Béla.

14. *Pocahontas*, Virginia állam. Ide is a Ref. Church hozatta a magyar reformátusok részére a legelső lelkipásztort 1903-ban. Egyházi épületei nincsenek. Lelkészei: Balogh Gyula, Nagy Emil, Erdélyi János. Jelenben csatlakozott.

15. *Trenton*, New-Jersey. 1895-ben alapította az amerikai ref. egyház. Első lelkésze Jurányi Gusztáv volt. Utána Csámfordi Ferenc következett, kit a lelkészkedésben Virág István, majd Vajó Sándor váltottak fel. Jelenlegi lelkésze: Kórocz Géza. A templom 1899-ben szenteltetett fel. Van parochiája is. Jelenleg csatlakozott.

16. *Dayton*, Ohio. A magyar ref. egyháznak 1906-ban adott életet az amerikai hittestvérek nemes segítő szeretete. Van szép temploma. Nyári iskolája. Lelkészei: Virág István és jelenleg: Kovács Endre.

17. *Dillonvale*, Ohio. Alapította a Ref. Church 1903-ban. Szervező lelkésze Kovácsi M. István volt, ki után Radácsi Sándor következett. Van csinos temploma és kényelmes parochiája.

18. *Woodbridge*, New-Jersey. Az első magyar ref. lelkész ide az amerikai ref. egyház Misszió-Tanácsa hozatta

1903-ban. Rövidesen a szervezkedés után csatlakozott. Lelkészei: Vajó Sándor, Fazekas Sándor és Csépké István. Van temploma.

19. *Homestead*, Pensylv. E helyen a magyar ref. egyház-községet szintén az amerikai ref. egyház nagyszerűen megnyilatkozott áldozatkézsége hozta létre 1903-ban. Szervező és mai napig szolgáló lelkésze: Harsányi Sándor. Az egyháznak gyönyörű temploma, parochiája és rendes magyar iskolája van.

20. *Lorain*, Ohio. A Reformed Church alapította 1903-ban. Lelkészei: Bassó Béla, Ludmann Sándor és Virág István. Van csinos temploma, szép parochiája.

21. *East-Chicago*, Indiana állam. Az első segélyt ide a Reformed Church adta a magyar egyház szervezéséhez 1907-ben. Lelkészei voltak: Kovácsi István, Ludmann Sándor és Vécsei Jenő. Ma is a Reformed Church kormányzata alatt áll. Van szép temploma. Épülőfélben a parochia.

22. *So. Bend*, Indiana. 1906-ban létesült itten az amerikai ref. egyház segélyével egy kisedd magyar református egyházi közösség. Jelenleg a presbiterianus egyház oltalma alatt áll. Van temploma és parochiája. Lelkészei voltak: Csépké István és Bertók Béla.

Íme ily sok gyülekezettel és e gyülekezetekhez tartozó magyar református hívek ezreivel érezte a hittestvéri szeretet közösségéből folyó melegséget, az áldozatkézségnek jótéteményeit az a testvéregyház, mely Istentől rendelt hivatása szerint felvette az idegenbe szakadt magyar reformátusság lelki gondozásának szent ügyét, követvén az apostol intését: „Mindenekkel jót tegyetek, kiváltképen pedig a ti hiteteknek cselédivel!” Legyen áldás munkájokon, a magyar református Sion javára!

Harsányi Sándor,
homesteadi és vid. ref. lelkész.

IRODALMI SZEMLE.

Varga Zsigmond: Vallásos világnézet és történetkutatás. Összehasonlító vallástörténeti tanulmány. Theol. magántanári dolgozat. Kolozsvár (Stief Jenő), 1911. 231 lap. Ára nincs megjelölve.

Az utolsó években, s ez igen biztató a mi egyházi irodalmunkra, egynehány jelesebb fiatal emberünk tűnt ki. Egy *Ravasz, Bartók, Kovács, Veress, Sebestyén* a ref. s *Daxer* és *Szelényi* az ev. egyházban igen tiszteletreméltó munkások hazai prot. irodalmunkban. Ezek közé sorozom Vargát is, kit közönségünk „Az őskeresztyénség prófétai jelleme“ c. műve után ismer. Méltán sorakozik hozzá jeles és tartalmas magántanári dolgozata, mely csakugyan „azzal az igénnyel lép fel, hogy többnek vétessék“.

Ismertetése a bibliai vallások fejlődéstörténetéről csakugyan „minden részében tudományos alapra van fektetve, a tudomány legújabb eredményeire, de felfogásában, koncepciójában, anyagalkalmazásában, értékítéletei megalkotásában, sőt igen sok helyen a részletek továbbmenő kutatásában és felderítésében is teljesen szerző önálló alkotása“. Mert arról van meggyőződve, hogy „csak ily maximák mellett teremthető meg a magyar theologiai tudományosság . . .“, sőt azt hangoztatja, hogy „siessünk vállvetett erővel és odaadással közremunkálni anyaszentegyházunk szellemi tőkéje megerősítésén“.

Egy rendkívül alapos tájékoztató bevezetésben a „hit és történet“ szoros kapcsolatát ismerteti, azt mondván, hogy „a kijelentés felfogásának, megértésének és fejlődésének a története is fontos a hitre nézve, sőt meghatározó tényező, egyenesen alap, amelyen az felépül“. „A mult az az alap, amelyre a vallás fejlődése természetes okszerűséggel és nem természetfeletti módon (?) felépül“, mert hát — mint tovább mondja — „a történelem Istennek élő kijelentése . . . , s a hit ennek a magasztos munkának megérzése s az abban való alázatos részvétel.“

Majd a következő hosszabb fejezetekben rengeteg részletirodalom felhasználásával s a legújabb keleti ásatásokra s a Babel-Bibel-mozgalomra is kitérve, behatóan ismerteti „a vallástörténeti felfogás új irányait“, s „az összehasonlító vallástörténeti módszer fontosabb korrekтивumait és kritériumait“, hogy aztán beállítsa az ó- s majd az új-szövetséget „az összehasonlító vallástörténeti kutatás világába. E két utóbbi fejezet, de főleg az ó-szövetségről szóló rész szerző dolgozatának leghozszebbszabb, legalaposabb és legtartalmasabb része. Egy független behatóan ismerteti a Gilgames-époszt s elvezet annak régebbi és újabbkori széleskörű irodalmába.

Fejtegetéseinek eredményeként felveti műve végén azt a kérdést, „veszít-e értékéből a keresztyénség azáltal, hogy összehasonlító vallástörténeti methodussal igyekszünk megérteni képzetait, az egykorú vallásokkal való összefüggését, fejlődését?“ E nagyfontosságú kérdésre *Pfleiderer*-rel azt feleli: „ha a keresztyénséget az emberiség vallásos szelleme szükségyszerű fejlődés produktumának (hol marad akkor a kijelentés eredetisége és objektivitása!) ismerjük fel, mint amelynek kialakítására a régi világ egész története törekedett, és amelyben kelet és nyugat összes szellemi törekvései megtalálták értékelésüket s egyúttal elnemesítésüket és harmonizálásukat is, úgy ez a keresztyénség legnagyobb és legszolidabb apologiája“, s azt feleli *Gunkel*-l, hogy „az új-szövetségre alkalmazott vallástörténeti methodus nem meggyengíti a keresztyénség központi gondolatát, a Jézus Krisztus megváltóságát, de bizonyítja, hogy az újtestamentumi krisztológia a képzelhető legmagasabb himnusz, melyet a történelem Jézusról zeng“, s végül „igaza lesz a különben szertelen és extrém *Kaltkoff*-nak is, mikor a vallástörténeti kutatás által így megvilágított és nemes méltóságában felfedezett Krisztust állítja oda a jövő fejlődés típusául, mint akihez törekedni fog az egész emberiség“. Így lesz szerző szerint is „a Jézusra felépített keresztyénség nem változhatatlan és gyarló földi tekintély által garantált dogmák rendszere, hanem a világ-historia legmagasabb értéke, az emberi előhaladás lelke, mely megszenteli a világot“. Sőt szerző hite szerint „e megismerés minden vallástörténeti kutatás eredménye“.

Hát szép, szép ez a „józan“ *Tröltzsch*-féle vallástörténeti módszer, amelynek csak az a hibája, hogy figyelmen kívül hagyja az objektív isteni pedagógia szerepét, az emberiség vallásos történetében. Mert hát a kijelentés priusza a vallásnak s a hit és a történet annak csak folyománya. Ez teszi a keresztyénség természetfeletti eredetét és isteni jellegét anél-

kül, hogy tagadnók a kijelentés szubjektív istenemberi lélektani folyamatát a vallásos emberiségben. Szerintünk több a keresztyén vallás, mint csak „a pszichológiai erők és morális értéktelemek történelmi fejlődés eredménye”.

Egyebekben a legteljesebb elismerés illesse a szorgalmas szerzőt kiváló munkájáért. Rendkívül gazdag irodalmi részében kifogásolom a szerzők németes idézését (pl. H. Gunkel, O. Pfeiderer, helyenként csak az előnevet idézi, de van olyan idézet is: Baur Ferdinánd, Ritschl A. stb.); nem magvaros „bauri vagy wellhauseni iskola”, s végül érthetetlen, hogy Csengey G. „Izrael történetét” nem idézi. E mű különben maig is még szakszerű bírálójára vár.

Melegen ajánljuk avatott fiatal irótársunk valóban jeles és tanulságos művét az érdeklődők szíves figyelmébe.

Sz. M.

Dr. Bartók György: Az erkölcsi érték filozófiája.
Kolozsvár, 1911. 160 lap.

Bóhm Károly nagy jelentőségének fényes tanbizonyossága, hogy egész iskola alakult körülötte és hogy lelkes hívei, most hogy a halál a mester kezéből kiütötte a tollat, folytatni igyekeznek a félbenhagyott munkát az ő intenciói szerint és az ő szellemében. E sok tehetséggel és nemes ambícióval megáldott fiatal gárdából kiválik és a filozófiai irodalom terén már is jó nevet vivott ki magának *Bartók György*, aki legutóbb *Az erkölcsi érték filozófiája* c. nagyszabású tanulmányával lépett ki a nyilvánosság elé.

Munkája egy negatív (kritikai) és egy pozitív felépítő részből áll. Amabban ügyesen ismerteti és helyesen bírálja az etikai empirizmus főirányait, nevezetesen a biológiai (Spencer), pszichológiai (Wundt) és a szociológiai etikát, illetve ennek legtipikusabb képviselőjét a francia Lévy-Bruhl-t. Kimutatja mindegyiknél az alapozás helytelenségét. Spencer nem látja be, hogy a biológia és az etika toto genere különbözőnek egymástól, hogy tehát biológiai állásponttól nem lehet etikát írni. Wundt viszont történelmi és néplélektani adatok özönébe fullasztja a morális értéket, a Lévy-Bruhl-féle szociológiai etika főhibája pedig abban van, hogy az etikából természet-tudományt csinál. Mindhárom irány tehát félreismerése az etika lényegének, nem veszik észre, hogy itt a *van* háttérbe szorul s a *kell* kérdése dominálja a kutatást. Ezért az erkölcsi törvény, mely a *kellt* szabja meg, egészen más jellemű, mint a természeti törvény, mely a *vant* állapítja meg. Az etika alap-

kérdéséből: mit kell cselekednem, szükségkép következik, hogy az etikának nem feladata az erkölcsiség fenomenológiájának kutatása, hanem az erkölcsiség természetének a megértése. Ugyancsak következik az alapkérdésből, hogy az *erkölcsiség igen fontos jellemvonása az értékesség. A cselekvés problémája tősgyökeres axiológiai probléma, melynek megoldása feltételezi az érték fogalmának teljes megismerését.* Hogy a morális filozófia az értéktanra épül, ez az a nagy igazság, melyet az empiristák képtelenek voltak felismerni.

Ezt az értékelméleti problémát pedig csak kritikai módszerrel lehet megoldani. E módszer a tartalomra, a jelentésre fekteti a súlyt, ezért Böhm találóan nevezi „jelentéstani elemzésnek“. A jelentéstani elemzés arra az eredményre vezet el, hogy az élv és haszon felett mint abszolút érték az intelligencia áll, az intelligenciának mint önértéknek a fajai pedig az intelligencia megvalósulásának különböző síkjai szerint: az igaz, a jó és a szép. Jó értékelméleti értelemben csak az akarát, illetve az akarának képe, a cselekvés. Cselekvő lény pedig csak az eszes, tudatos lény lehet. Az akarás legfőbb mozzanata az Én állásfoglalása, mely tulajdonképen az egész akarásnak és következőleg a cselekvésnek az értékét is megszabja. Az erkölcsi érték megvalósulásának a formája eszerint az Én szabad állásfoglalása által létrejött cselekedet. A cselekvés tartalma (célja) pedig az értéknek fajai szerint három lehet: az élvezet, a haszon és az önérték (a jó). Az elsőnél az érzékiség, a másodiknál a fontoló értelem, a harmadiknál a tiszta ész szabja meg a cselekedet célját. Ez utóbbi lesz az önértékű erkölcsiség. Úgy az élvnek, mint a haszonnak ugyanis önmagában véve becsé nincsen, hanem mind a kettő magán túlra utal, t. i. az önértékre. Ez az önérték pedig a tiszta ész, az intelligencia. A cselekvés következőkép csak akkor nevezhető önértékűnek, tehát erkölcsi értelemben jónak, ha a célja, melynek megvalósítására törekszik, maga az intelligencia, amely az ember lényegét teszi. Csak az intelligencia teljes kifejlődésének fokán áll elő az erkölcsiség igazi alakja. Ezen a fokon valósítható meg az erkölcsi szabadság, mert csak ezen a fokon uralkodó az autonómia. Az erkölcsi érték megvalósulásának két feltétele tehát a *szabadság* és az *ésszerűség*. E kettő következménye pedig és ezzel az erkölcsi érték harmadik jellemzője annak *kötelező volta*. Sem egy felsőbb lény, sem társadalmi hatalmak nem kötelezők rám nézve, hanem egyedül az intelligencia. A kötelezés tartalma pedig az intelligenciának, mint legfőbb abszolút értéknek megvalósítása.

Ez Bartók tartalmas tanulmányának rövid kivonata (lehetőleg saját szavaival). Összes fejtegetései alapos tudásra, a filozófia módszereiben való jártasságra és önálló gondolkodásra vallanak. Ehhez járul, hogy a tanulmány formai szempontból is kiváló: ritka szép logikai menetben kapcsolódik egyik gondolatláncolat a másikhoz, nyelve pedig mindig világos és szabatos, ebben a mesteren is túltesz oly annyira, hogy fejtegetései mintegy bevezetésül is szolgálhatnak — önálló becsükön kívül — Böhm sokszor nehéz és szövevényes gondolatrendszerének velejébe.

Egyébként nem szándékozunk e helyen a szerző érdemes művéről szakszerű bírálatot írni és ezért csak pár megjegyzésre szorítkoznak.

E sorok írója több ízben teljes elismeréssel adózott Böhm filozófiájának, de álláspontját és ennek konzekvenciáit nem teheti magáévá és így sokban nem érthet egyet Bartók eredményeivel sem. Mi elfogadjuk a szubjektív ismeretelméleti kiindulópontot, de nem fogadhatjuk el a Böhm-féle szubjektív idealizmust vagy pszichomonizmust, mely a külvilág létezését tagadni látszik és így a szolipszizmushoz közeledik menthetetlenül. Úgy látjuk, hogy itt az ismeretelmélet sajátos módon a metafizikával olvad össze és tulajdonképen valláserkölcsi illuzionizmust eredményez. Ezekhez az konzekvenciákhoz kell jutnunk — szerény nézetünk szerint — ha Böhmmel Fichte álláspontját megújítjuk és feltesszük, hogy az egész külvilág és az értékek is mind az emberi szellem alkotásai.

Szívesen követjük a rokonszenves szerzőt, mikor kifejti, hogy az erkölcsiség forrása az egyéniség legmélyén fakad, hogy nem a társadalom ad az egyesnek erkölcsi törvényeket, mert a társadalom csak másodrendű és a maga értékét az egyéntől nyeri. De meg vagyunk róla győződve, hogy ezzel még nem meritettük ki az erkölcsiség lényegét. Az erkölcsi törvény végső elemzésben csakis egy felsőbb isteni hatalomtól származhatnak. Egy világfeletti principium felvétele nélkül sohasem fogjuk megérthetni, miért kell természetes hajlamainkat és kívánságainkat megtagadnunk. Az ész csak felismeri az erkölcsi törvényt, de nem lehet annak végső forrása. Az azonban ismét készséggel elismerjük, hogy ez a törvény csak akkor értékes ránk nézve, ha nem mint külső kényszer hat ránk, hanem ha belsőleg elismerjük e parancs jogosultságát. Végül sajnálattal nélkülöztük e munkában a vallás személyiségfejlesztő erejének felemlítését, ami különben a pszichomonizmusnak természetes következménye.

E megjegyzésekkel korántsem akarjuk Bartók munkájá-

nak nagy értékét kisebbíteni, csak rámutatunk pár vonással arra, hogy miért nem tehetjük Böhm álláspontját — melyet Bartók is követ — a maga egészében magunkévá. Egyébként csak újból elismerjük teljes készséggel, hogy Bartók fenti munkája komoly számot tesz etikai irodalmunkban és hogy belőle nemcsak művelt, filozófikus hajlamú közönségünk, hanem szakember is tanulhat, annyira mélyen szánt témája kifejtésénél.

Dr. Szelényi Ödön.

Fejes Áron: Az akaratszabadság problémája. Budapest, 1911. (Athenaeum.) 146 lap. Ára 3 korona.

A nálunk is mindnagyobb hullámokat vető filozófiai érdeklődésnek érdekes szimptomája, hogy oly tudósaink is, akik eredetileg más téren működtek, előbb-utóbb szinte önkénytelenül odajutnak, hogy a filozófia problémáit tolluk hegyére vesszük és azokkal hajlamuknak megfelelőleg leszámolnak. Fejes Áront, aki eddig filozófiai téren tevékenykedett, tudtunkkal pedagógiai tanulmányai vitték a filozófiához és nagyenyedi igazgatói állását már filozófiai tárgyú értekezéssel foglalta el, melyet kibővítve a fenti címen a múlt évben kiadott. A szerző, akit örömmel üdvözlünk a filozófia munkásai sorában, művét négy részre osztotta. Ezek a következők: 1. A kérdés lényege. 2. A probléma történeti fejlődése. 3. Lélektani fejtegetések és erkölcsi következtetések. 4. Összefoglalás. A szóban forgó kérdéshez nálunk már többen szólottak hozzá, csak Pauert, Öreg Jánost, Szlávikot, Bartókot említjük. Szerző tehát járt úton haladhatott. Ő is elutasítja a szélső determinizmust és indeterminizmust egyaránt és közbül keresi az igazságot, vagyis az etikai determinizmus táborához csatlakozik. Fejtegetései, melyeken főleg Wundt hatása szembetűnő, sok újszerűt nem tartalmaznak, de azért önálló felfogását nem tagadja meg, különös figyelemreméltó a III. rész 8-dik fejezete: *Az erkölcsi szabadságra való nevelés, mely kitűnő pedagógia in nuce.* Nagy érdeme szerzőnknek az is, hogy szépen, jól folyó stílusa van, úgy hogy műve elejétől végig élvezetes olvasmány. Azokat, kik e filozófiai problémával még nem foglalkoztak, kétségkívül kitűnően vezetí majd meg ez elágazó kérdés minden rejtekébe.

Művét melegen ajánljuk a Szemle olvasóinak.

Dr. Szelényi Ödön.

Kozári Gyula: Emberi okmányok, a tegnap, ma és holnap irodalmából. Budapest, 1910. (Stephaneum.) 477 lap. Ára 10 korona.

Kozári óriási olvasottságáról és széleskörű tudásáról már többször volt módunkban meggyőződni. Különösen jártas a francia költői és filozófiai irodalomban. Jelen vaskos kötetébe sokat átvett korábbi munkáiból, így *Korunk bölcselete* és *Idealizmus az irodalomban* címűekből stb., de akad benne sok új dolog is. E helyütt lehetetlen az egész művet végig ismertetnünk, így tehát beérjük a vezérszempontok kiemelésével és a tartalom kivonatolásával, hogy az érdeklődő némi tájékozást nyerjen a mű iránya és a benne tárgyalt témák és írókról. A mű alapgondolata már a *Bevezető*-ből derül ki. Szerzőnk, aki elsőrangú ismerője a pozitívizmusnak, konstatálja, hogy a pozitívfilozófia nem elégti ki sem a tudás, sem a kutatás, sem a szív szükségleteit, sőt önkéntes megcsorbitása az ismerő tehetségnek, mert az ember nemcsak nyers tényeket akar, hanem feleletet a szív titkos kérdéseire is, vagyis kiirthatatlan szivéből az idealizmus, a metafizika utáni vágyódás, „mert az eszmények a valóságok, a lélek vágyai, aspirációi, ösztönei”. Ezt bizonyítja az irodalom áttekintése a pozitívfilozófia elterjedése óta, ez az irodalom képezi „a metafizikai ember, a keresztyén lélek dokumentumait”. És a következő 14 fejezetben szól a legkülönbözőbb szellemi áramlatokról és költői irányokról, melyek egy század alatt Európa irodalmait áthatották, így a pozitívizmus eredményeiről, a fin de siècle-ről, a decadence-ről, a dilettantizmus-ról, vagyis a vallási közömbösségről; ismerteti a pesszimizmust, majd a miszticizmus képviselőit (Maeterlinck, Emerson, Tolsztoj, Dosztojevszky, Mereskovszki), a naturalizmust, a bölcsélet fordulatát (Fouillée, Janet, Kidd stb.) a franciaországi „új keresztyénséget”, a pragmatizmust, végül Taine, Brunetiére és mások irodalmi elméleteit.

A XV. fejezetben az eredményeket foglalja össze. Úgy találja, hogy a pozitívfilozófia nyomában a pesszimizmus kelt életre. Levertség, elméleti depresszió vett erőt a lelkeken. A finom szkeptikusok és epikureusok, az „esztéta gyönyör” képviselői, a lélek nyugtalanságának óramutatói. A hitevesztett lélek azért rajong, ami idegeit izgatja. És mégis, ha a modern lelket elemezzük, azt találjuk, hogy a lelkiismeret mélyein a metafizikai és vallásos ösztön csirája szendereg, a tudomány haladása óriási, de a misztériumok mégis csak megmaradtak a jelzett legtöbb irány mélyén, intenzív erővel dolgozik a túlvilág líktető ösztöne. „Az irodalom, mint a zenekar visszhangozza a színpadi karének dallamának körvonalait, elsírja, elzenéli, elzokogja az emberi szív sóvárgó, vágyó, lelkendező hangjait, dalait, himnuszait, sirámaid: metafizikai Odisszeiáját — az örök ember és ideál dallamait”.

A tudós szerző rengeteg anyagot hordott össze ezen munkájában is, de bizony küzd is vele eleget. Helyenként mintha csak a nyers anyagot nyujtana a kellő feldolgozás nélkül; gyakran a részletekbe vész és a sok citátum nemcsak fárasztólag, de olykor zavarólag is hat, az eszmemenet egységét is nem egyszer nélkülözzük. Bizonyos azonban, hogy a munka hosszas búvárkodás és gondolkodás eredménye és erős kereszténen érzéssel van megírva.

Dr. Szelényi Ödön.

Prohászka Ottokár: A karácsonyi békesség. Egyházi Közlöny 51. szám.

Székesfehérvár tudós és agilis püspöke újból is megszólalt. Úgy látszik, nem sokat ad a pápás Indexre, de arra sem, hogy előtte „laudabiliter se subiecit“. Ez alkalommal is a karácsonyi békességről szólott s ezzel újabban bő anyagot szolgáltatott Tomcsányiéknek & Comp. S. I.-nak. Rómában, a legfőbb tekintély előtt való denúciálására.

Cikkében ugyanis következő tétéleket hirdet: az evangélium harcot jelent s örök törekvést minden jó után; tüzet hozott s azzal lángba akarja borítani a világot; kardot hozott s azzal ki akarja irtani a rosszat, a burjánt, mely békében nő nagyra Mert hát az ember nem lazzaroni, hanem az Isten országa polgára . . .

Az evangéliumi békesség nem a tétlenségben, nem a nyugalomban, hanem az erők harmóniájában áll . . . Szellemi világunkban a hit nem zár ki új problémákat, mert a világ nem kész s fejlődésében mindig új problémákat vet fel. Új konfliktusokba jutunk hitünkkel, eszünkkel, szívünkkel s azokat el nem kerülhetjük . . . Nekünk problémáink vannak, de tudományos inventáriumainkat folyton revideáljuk s selejtezünk nézeteket, babonákat, téziseket. Vannak rendszereink s alkotmányaink, vannak társadalmi formáink, de ezek inkább sátrak, mint házak s időközben felszedjük sátorfáinkat s máshol, másképp üjtük fel azokat. (Nesze neked pápás hierarchia és dogma!) Van szellemi és erkölcsi világunk s bár a hit tétélei tengelyeket húznak bele, de azért az a világ egy plasztikus világ, mely új belátásra, új felfogásra szomjas. Mi tehát nem vagyunk készen, sőt nagyon is munkában s harcban állunk. A karácsonyi béke nem merevség s nem mozdulatlanság, nem elszigeteltség, s tudatlanság, hanem inkább lelki elsötétülésben világító hit, lázas munkában irányító eszme, harcban, küzdelemben a több igazság vágya, a fejlődés változataiban következetesség, háborgó tengeren iránytű s földrengéses talaj felett ragyogó sarkesillag.

Ime *ilyen* minden ízükbén *protestáns* tételeket hirdet újból is Prohászka püspök karácsonyi békeigazságok gyanánt. A legtisztább protestáns felfogást tükrözik vissza e tételek, amelyeknek semmi helyük abban a pápás rendszerben, amely dogmai és hierarchia merevségénél és mozdulatlanságánál fogva a fejlődés fogalmát nem ismeri, az egyéni keresztényenséget megtagadja, a tudományt dogmaival korrigálja s a modern eszmévelágnak lépten-nyomon hadat üzen.

Azt hiszem, hogy Prohászkanak eme karácsonyi békeigazságai is az indexre kerülnek s akkor újból csak azt várhatjuk, hogy Krisztus helyett Rómát választja s a multkori esethez hasonlóan a püspök fogja megölni benne a tudóst.

Sz. M.

Ostwald: A tudomány. Kelen Ferenc fordítása. Modern könyvtár 106. sz.

Ostwald Vilmosnak, a monizmus hívének, újabb művei rendszerint szenzációt jelentenek vagy a téma érdekessége vagy az érvek csoportosítása által. Grosse Männer c. műve csak az imént beszéltetett magáról. A címben jelzett értekezése, melyet az első monista kongresszuson, Hamburgban 1911 szept. 10-én adott elő, hasonlóképen ilyen természetű.

Ostwald szerint a tudomány az az általános segítő eszköz, mellyel az ember a maga erejét a végtelenségig kiterjesztette, haladása az egyszerűtől az összetett, a könnyebbtől a nehezebb felé irányul. *A tudomány az emberi szellem legnagyobb kincse.* Legközelebb áll hozzá a művészet és vallás. De a vallás a tudomány mögött áll, mert az újabb és újabb szekták folytonosan szétszaggatják, míg a tudomány a fejlődés által mindinkább zártabb, egységesebb és ezáltal erősebb lett. Nagyobb kincs a tudomány a művészetnél is, mert ez mindenkor a fajok és nemzetek egyéniségéhez hozzásimul, míg a tudománynak nincs tősgyökeres nemzeti jellege. A tudomány lényege, sajátos természete: a szociális vonatkozás. Minden tudás annál inkább tudomány, minél nagyobb a szociális jelentősége. Éppen ezért kezdetben minden tudomány alkalmazott tudomány s a tiszta tudományok amazokból fejlődtek ki. Ostwald szerint van igazi tudomány, ennek egyetlen próbája a gyakorlati jóslásra való alkalmazhatóság. Csak annak a tudománynak van szociális jelentősége, amely mindenkor kész a jövőmondásra, amely az emberiség jövőjének javításán és nemesítésén munkál. Ebből következik, hogy a tiszta tudománynak mindig vissza kell térnie az alkalmazott tudományra, amely mindig profecia. Ez a tudomány kritériuma.

Enélkül nincs igazi tudomány, csak scholasztika. Ilyen pl. Ostwald szerint a történet és az összehasonlító nyelvészet. Igazi tudomány alapjában véve csak egy van, a természet-tudomány.

A *tiszta tudomány* fajai: A) rendszerezők: 1. logika, 2. matematika, 3. geometria-kinematika. Ezek megállapodott tudományok, melyektől újabb felfedezéseket nem várunk. B) a fizikai vagy energetikai tudományok: 1. mechanika, 2. kémia, 3. fizika. Korunk jellemző tudománya ez a három. C) biológiai tudományok: 1. fiziológia, 2. pszichológia, 3. szociológia (Ostwald szerint helyesebben: kulturologia), 4. geniológia (az általa megalapított tudomány a lánugszról vagy a nagy emberekről. L. Grosse Männer). Történelem olyan értelemben, mint ma művelik, rendszerében nincs. *Csak az egyes tudományoknak van története. Az alkalmazott tudományok* felsorolását Ostwald meg sem kíséri, csak ezt mondja: Minden tiszta tudományhoz hozzacsatolhatunk egy alkalmazott tudományt, melynek amabban van a súlypontja.

A tudomány tárgya, területe határtalan. Nincs az életnek egyetlen olyan oldala, melyhez a tiszta vagy alkalmazott tudomány hozzá nem férne. A tudomány célja azonos egész életünk céljával s ez a cél: a boldogság, ami az ethika alapvető kérdése. S végezetül apologiát ír Ostwald ezen tételről: Az emberiség összes kívánságait és reményeit, céljait és ideáljait, amelyeket eddig az istenség fogalmába sűrített össze, mi (a monisták) a tudományban látjuk megvalósítva.

Ezek Ostwald művének főbb tételei. Egészen más világnézet, más felfogás, mint a miénk. Éppen azért lehetetlen, meg komolyság nélkül való is volna, ha azt hinnők, hogy egy-két rövidke megjegyzéssel a monizmus rendszerét, Ostwald értekezését kellően értékelni tudjuk. Az Ostwaldék természettudományos álláspontja egyoldalú. Ez minden kétségen kívül áll. Am azért nem elég ezt az egyoldalúságot konstataálni. Ezzel a dolog tisztázva nincs. Itt nem egy ilyen részletkérdés a lényeg. Itt egy tudományos alapozású világnézet szólítja harcra a többi világfelfogást. És az eredmény a felvetett kérdések egyetemes megvilágítása szerint fog eldőlni. Az ellenféltné ignorálni csak az erejében nem bizó küzdő szokta. Éppen ezért meg kell ismernünk, hogy kivel állunk szemben. S ha megemlítem, hogy azon, Ostwald által is nagyon hangsúlyozott tétel cáfolására, hogy t. i. a tudománynak nemzeti jellege, nemzeti sajátossága nincs, mert az internacionális, éppen egy világhírű természettudósunk, Apáthy István kolozsvári egyetemi tanár szállt síkra számos cikkében (Budapesti

Szemle, Uránia, Társadalomtud. Közlöny): akkor azt hiszem rámutattam arra is, hogy Ostwald másnemű (így pl. a vallásra vonatkozó) állításai is eléggé fontosak, hogy beható diszkusszió tárgyává tétessenek.

Dr. Kristóf György.

Dr. Paul Weber: Kunst und Religion. Mit 18 Bilder-tafeln. Heilbronn. Salzer, 1911. Ára 2 márka.

Ami nálunk egyelőre még csak szórványos tünetekben jelentkeznek: a művészi elemeknek a vallási étellel szorosabb kapcsolatba hozatalára és főleg az istentiszteletben való érvényesítésére irányuló törekvés, az Németországban már széles köröket megmozgatott és egész irodalmat hívott életre. E törekvés szolgálatában áll tulajdonképen a jőnevű jeni műtörténész kézalatti munkája, mely nem annyira tüzetes elvi fejtegetése a művészet és vallás viszonyának, hanem inkább e keltő kölcsönhatását szemlélteti a keresztyén művészet (kivált *képzőművészet*) története fonalán, még pedig a protestáns szempont kidomborításával. Teszi ezt annyi hozzáértéssel, tárgyilagossággal és eredetiséggel, hogy valóban sok indítást vehetni tőle.

Szerző konstatálja, hogy a XIX. század utolsó évtizede óta a művészi hangulat újjászületése észlelhető, ami magával hozta a vallás és művészet feleledését is. De felmerül nyomban az a kérdés, hogy üdvös-e egyáltalán a művészetnek a vallásba való behatolása, hogy nem jár-e ez esetleg a vallásos érzés háttérbe szorításával? A feleletet legjobban úgy nyerhetjük, ha a művészet és keresztyén vallás viszonyának történetét tekintjük át.

Az ifjú keresztyénségnek a pogány művészettel feltétlenül ellentétbe kellett helyezkednie és az istenek és félistenek tarka, érzékies világa ellenébe egy tisztán szellemi világot szegeznie. De teljesen még az őskeresztyének sem szakították széjjel a vallás és művészet kötelékét, mert ők is átvoltak hatva attól a tudattól, hogy a művészet a vallási eszmék közvetítésének felette fontos szerve s azért ők is hitük szolgálatába vonták, amit a katakombák szimbolikus képei és e korbéli keresztyén szarkofágok eléggé igazolnak. Nagy Konstantintól kezdve nyilvánossá válik a művészet gyakorlása és ezzel elkezdődik a művészet didaktikai alkalmazása. Az egész *középkor* művészi energiája a templomépítésben koncentrálódik és itt művészileg is tökéleteset alkot. Másképp áll a dolog a festészettel és szobrászattal, melyeknél a tanítói célzat a művészi erő elsatnyulásához vezet: a forma szépsége mellékessé

válik, fő a pontosság, sőt tartalmilag is sok visszatetsző elem akad. És mégis, ez a művészet a sok tökéletlenség és merevség ellenére is magasztosabb vallási és erkölcsi gondolatvilágot plántál a népek tudatába, mint a pogányság; különösen a hitért való szenvedés, a fájdalom fensége az, mely ez ábrázolatokban ma is csodálatot kelt. A *reneszánsz* korában szabaddá válik a művészet és ezzel átalakul a vallásos tárgyú művészetről való felfogás is. A művészet nem lehet többé pusztán didaktikai hirdetője az egyházi tárgykörnek, a klasszikus művészet és a természet tanulmánya hatalmas fellendülést idéz elő. Ezt azonban hirtelen megakasztja a reformáció. De ez természetes volt, mert a reformáció mély vallásosságának okvetetlenül össze kellett ütköznie az olasz reneszánsz pogányos szellemével. Némileg más volt a helyzet Németországban, melynek művészete alapjában mindig komoly és kegyes volt. Egészben véve azonban a reformáció mozgalma mégis csak a művészet elhanyaglását vonta maga után. Ennek magyarázatára szerzőnk több okot hoz fel. Így, hogy Luther maga nem nyilatkozik félreérthetetlenül e tárgyban. Helyteleníti ugyan a képmolást, de a képeket tulajdonképen csak didaktikai alkalmazhatóságuk miatt törné meg. Nagy baj, hogy annak tisztázására sohasem terjeszkedik ki, hogy a képzőművészetnek van-e egyáltalán helye az evangélikus kultuszban és hogyan lehetne a középkor műkincseit az új kultusszal összekapcsolni? Ennek az volt a következménye, hogy az evangélikus egyházban élénkebb művészi tevékenység nem fejlődhetett. Ehhez járult az a félelem, hogy a művészet felhasználásával a katholicizmusba esnek vissza, továbbá a szigorú kálvini álláspont érvényesülése e kérdésben. Végül gazdasági okok is szerepeltek, amennyiben a jó cselekedetekről való tan eltörlése következtében a művészi megbízások alaposan megsappantak. Mindezen okokból folyt, hogy a XIX. századig az egy Rembrandtot kivéve, nem akad nagy festő a protestantizmus körén belül. A művészi tevékenység általában didaktikai célok szolgálatában áll. A barokk korszaktól a XIX. század közepéig terjedő időszakban sok érdekes kísérletet találunk egy evangélikus művészet megteremtésére, de nincs meg az erők egyesítése. A pietizmus és racionalizmus pedig, mint minden egyházi és vallási művészetnek az ellensége, nemcsak megakasztja a fejlődést, hanem még kegyetlenül irtoztatja is a korábbi időkből fennmaradt művészi elemeket. A romantika nyomán élénkebb művészi élet pezsdül fel, kivált az ú. n. „nazarenusok“ katolizáló művészete kelt mélyebb érdeklődést. A materializmus beköszöntésével ismét hanyatlás áll be, mignem

főleg a két legutolsó évtizedben, leginkább a festészet terén önálló törekvés mutatkozik; új utakat találni a vallásos művészet szent földje felé. Weber itt két főirányt különböztet meg: *Neue Wege zu alten Zielen* és *neue Wege zu neuen Zielen*. Az első irány jellemzője, hogy a bibliai történeteket a biblia szövegének megfelelőleg, mint történeti tényeket ábrázolja mindennemű hozzátétel nélkül. A második irány sajátossága abban nyilvánul, hogy a művészek tudatosan eltérnek a bibliai tudósítások történeti előadásától és azon iparkodnak, hogy a vallásos gondolatvilág etikai tartalmát új önálló foglatatban modern eszmekörökkel összeolvasszák (Klinger, Böcklin, Steinhäuser s mások). Végeredményül megállapítja szerzőnk, hogy a művészet és a vallás egymásra vannak utalva. A művészet vallási feladatok nélkül túlságosan egyénivé lesz, a vallás pedig, ha a művészetet elejti, a legértékesebb kifejező eszközök egyikétől fosztja meg magát; csak hogy a művészet hűbéri szolgálatra a mai korban többé nem kapható. Úgy látszik, hogy napjaink erősödő művészeti törekvése vezetőnk lesz a „felemelkedés“ közös előcsarnokán át a vallás tiszta birodalmába. Ez Weber érdemes tanulmányának rövid eszmenete.

Dr. Szelényi Ödön.

Schmidt V.: Der Kampf um die Religion. Sutersloh (Bertelsmann) 1911. 332 lap. Ára 6 márka.

A vallás ma újra központi érdeklődésünk tárgya. Még azok is, akik, mint a szociáldemokrácia, támadják, nem szabadulhatnak tőle. Szelényi a tanum, hogy milyen nagy szerepet játszik modern eszmevilágunkban s a költészetben s Eucken, a nagy hírű jeni vallásbölcselelő csak a minap tartott Angliában nagy hírű előadást „a vallásról és életről“, amelyben az univerzális vallás, a dogma és rítusz, szabadság és mélység, természet és szellem s a vallás, mint szellemi hatalom kérdéseiről szólott behatóbban.

A boroszlói Schmidt is a vallással foglalkozik. Eddigi műveit is — legutóbb „Der Kampf um die sittliche Welt“ címűt — ismertettük a Szenilében. Találóan fejtegeti, hogy már a görög bölcseletben is megvan a törekvés az egységes világfelfogásra s az eszmevilág realitására, ahová az erkölcsiség mellett a vallás is tartozik.

Főleg Platon és Aristoteles igen értékes oldaláról gazdagította a vallás fogalmát. A szellemélet reális valósága természetes feltétele a vallásnak, amihez az újabb német és angol irodalom mellett megint csak a görög bölcselet is szolgáltatott értékes gondolatokat.

Szerző a vallás jelenkori problémájával beható fejtegetésére áttérve annak egyéni személyes és társas közösségi jellegét kutatja. S itt sorra előkerül a vallásos érzés kérdése, az illúzió és a valóság elmélete. Ribof-al egyezően vallja, hogy minden vallásos hitnek ismeretbeli és kedélyi érzelmi oldala van, amelyhez egészen természetesen annak cselekvő akaratbeli oldala is tartozik. A vallásos érzés továbbá univerzális jellegű. Az ember természeténél fogva vallásos lény. A vallásos érzés kettős oldala a függőség érzete s a személyes egyesülés vágya s korántsem — mint Nordau akarja — a tehetetlenség érzete. S a vallásos érzés folytonos élő kölcsönhatásban van az erkölcsi érzülettel (és nem megfordítva, mint Kant akarja), amely azt folyton kíséri a maga nyilvánulásaiban. Érzés, ismeret és élet a vallás a maga pszichológiai jelenségeiben és Isten ismerete és tisztelete a maga élő egységében. Társas közösségi oldalát tekintve már Schleismacher találóan mondotta, hogy a fanatizmus és a szeparatizmus karikatúrája; beteges jelensége, szinte paroxizmusa a vallásnak. A vallásos érzésnek lényege az egyesítés, a csoportosítás s a társadalomalkotás. Schleismacher ezt így mondotta: „Der gegenseitige Austausch der frommen Gefühle“. Ez teszi a jellegzetes különbséget a világvallások (keresztyénség, buddhizmus és mohamedánizmus) s a nemzeti vallásalakok (zsidóság) között. Közlelebről a keresztyén vallás szolgálata a felebaráti szeretet morális köteletségének az alkalmazása. A vallásalapítók, apostolok és reformátorok igazolják, hogy a vallásos érzés kevésbé személyes egyéni, mint inkább társas szociális jellegű.

E mélyreható pszichológiai fejtegetések után az „illúzió“ elméletével szemben azt hangsúlyozza a szerző, hogy a vallásos hit „az egységes emberi szellem cselekvősege“, amelynek összefoglaló ereje az öntudat, az önérték s az önakarat egysége. Amint eszmék, úgy tevékeny életmunkásság nélkül sem képzelhető a vallás. Személyes hozzájárulásunk nélkül nincs vallás s fogékony szívünk nélkül az isteni kegyelem sem segíthet rajtunk. Szabad az ember — mondja találóan Schiller — még ha láncra verve is születnék, de szabadságélete az Isten által teremtett, rendezett és gondviselészerűleg kormányozott világban folyik le. Ez a Luther és Erasmus ismert akaratelméletének reális igazsága.

A vallás tehát nem illúzió s még kevésbé beteges jelenség. Tudatos akaratelhatározás kell a valláshoz, vagyis a személyes megváltottság tudata a keresztyénségben. S amint indok nélküli cselekvőség nincs, úgy az önkénnyel sem azo-

nosítható az akarat szabad elhatározása, amelynek egyik leg-hathatósabb feltétele az isteneszme reális valósága. Ez teszi a vallásnak a kultúrával való szoros kapcsolatát, míg más-résről a mechanizmus halála minden vallásnak és erkölcsi-ségnek. Vallás és erkölcsiség szorosan összetartozó, egymást kölcsönösen feltételező cselekvősége az Istenre teremtett és vele való közösségi életre rendelt embernek. Így fogja fel azt Bismarck is „Gondolatok és emlékezések“ című nagyhirű művében.

Szerző műve utolsó fejezetének címe „Wirklichkeit“, amely szerint a vallás, mint személyes és társas közösségi hatalom és élet, minden körülmények között a valóságnak megfelel. Vallásos érzésünk és tudatunk reális valóság nélkül nem is képzelhető.

Erre az eredményre jutott Wundt is a maga nagyhirű kísérleti pszichológiai kutatásaival. Belső és külső világunk egymáshoz való viszonya az emberi gondolkodás egyik legfőbb problémája. A vallásnak az utolsó okokkal, a világegységnek s a természeti és szellemi élet reális valóságának megmagyarázásával van dolga.

S aztán ne feledjük, hogy a keresztyén theizmus nem ismer külső, hanem belső kijelentést, amely kizár minden dualizmust Isten és az ember között. Ez alapon a világ törvényszerű rendje is az Isten akaratán alapul s a természetnek törvényei is az ő bölcs és mindenható akaratának kifejezői és rendelkezésére szolgáló eszközei. Mert hát maga a természet is Isten kijelentése és nem maga az Isten. A naturalizmus vagy anthropomorfizmus vallásos világnézetnek nem mondható. A természet is élő személyes Istent kíván épp úgy, mint a vallásos lélek. Ebben Eucken-nek van igaza s nem az ő lármás kollégájának, Haeckel-nek.

Íme ilyen mélységes gondolatokat fejteget az ismert nevű szerző a vallás reális szellemi valóságaért való küzdelmében. Különösen imponáló rengeteg irodalmi tájékozottsága a vallásnak és a bölcsesletnek tágkörű irodalmában. A kiváló boroszlói apologéta e jeles és tartalmas művét is melegen ajánljuk a Szemle olvasóinak szives figyelmébe.

Sz. M.

Stein: Nord und Süd. 1912. I. füzet. 130 lap. Ára füzetenkint 1 márka.

Németországban az immár 35 éves folyóirat, amelyet azelőtt a Magyarországon is ismert *Lindau* szerkesztett, az újévvel szerkesztőt cserélt. Az eddigi szerkesztő egy tanulságos nyilt levélben *Stein Lajos* hazánkfiának, volt berni egye-

temi bölcelettanárnak engedte át a folyóiratot, ki eddig kultúr- és társadalombölceleti műveivel, amelyeket e szemlében is ismertettünk, máris tekintélyes nevet vívott ki magának. Kitűzött programja a bel- és külpolitika, szociál- és kolonizálpolitika, nemzetgazdaszat, pénzügy, irodalom, művészet, színészet és zene főbb kérdéseinek egységesebb szellemben való szellőztetése és pedig folytonos szemmeltartásával annak, hogy „non scholae, sed vitae“.

A testes I. füzetben tartalmas értekezésekkel találkozunk egy *Lichnowszky* („A választási küzdelem“), *Riesser* („A hansaszövetségről“), *Nathan* („Az utolsó kabinetháborúról“), *Dernburg* („Az új Kongo állami és gazdasági feladatairól“), *Wolf* („A drágaságról“), *Ostwald* („A világ velejéről“), *Klaar* („Pietschról“) stb. Írói között két kiváló hazánkfia is szerepel és pedig *Apponyi* Albert („Nemzetközi jogalkotás“) és *Vámbéry* Ármin („A szerencsétlen Perzsia“). Irodalmi szemléje a tudományok összes ágainak legkiválóbb termékeit ismerteti. De valamennyi tanulmány között magának a szerkesztőnek: *Stein* Lajosnak „Kultúrpolitika“ c. dolgozata tűnik ki, mely úgyszólván az új vállalat programértekezésének tekintendő. Főbb gondolatait a következőkben ismertetjük:

A folyóirat kultúrrendszerünk világtörténeti feladatait szolgálja. E kultúrrendszerünk viláგuralma a történelem nyilvánvaló értelme. Egykoron a keletről nyugatra hatott el a világosság, ma nyugatról keletre. Nemcsak a nemesség, hanem az uralom is kötelez. Mai nemzeti imperializmusunk a kultúr-imperializmusnak, vagyis a fehér faj végleges uralmának engedni kénytelen a mi földrészünkön. Az emberiség kulturális haladásában és fejlődésében vetett hitünk nélkül létünk és életünk mitsém ér. A szociológia van hivatva határozottságot és világosságot belevinni kulturális haladásunk fogalomvilágába. Míg a filozófia tárgya a természet és a történelem világában nyilvánuló univerzum s annak egységes meghatározása, addig a szociológia, mint társadalombölcelet tárgya az emberek békés együttélése és együttműködése, vagyis az emberi haladás és fejlődés ismereteinek egységes összefoglalása. A léttel szemben a cselekvőség a feladatunk. Ne ontologisták vagy logisták, hanem evolucionisták és pszichologisták legyünk. A haladók azt hirdetik, hogy „minden folyik“, a maradók, hogy „minden nyugszik“. Nem az esetlegesség, hanem a *Kant*, *Schiller*, *Fichte*, *Schelling* és *Hegel* által képviselt teleologia uralkodik a történelemben. A vallás világában a nyugalmat a buddhizmus, a mozgást a parzizmus és a keresztyénség képviseli.

Comte, a szociológiai megalapítója szerint „haladás a világrend állandó célja”. Az emberszeretben látja a történelem „elvét”, a rendben annak „alapját” s a haladásban annak legfőbb „célját”. A történelem eme haladása nyilvánul *Kant* szerint a legtökéletesebb államszervezetben. *Carlyle* szerint a legfőbb kultúrmunkában, *Comte* szerint a legfőbb polgárosodásban („szolidarité”) s *Hegel* szerint a szabadság tudatában, amit más szóval így fejezett ki: A világtörténelem útja a folytonos javulás és tökéletesedés. Egyedül a történelemben van hely a haladásra és szabadságra.

A természet mechanikus kauzalitása világában nincs hely a haladásra és szabadságra. A természet: a törvények, a történelem, a célok és értékek országa. Szabadság személyiséget jelent. A természetben a fajnak szólnak a törvények, a történelemben a személyiségeknek a célok és meggyőződések. A mechanikus kauzalitás a lét világában, a teleologia az emberi akarathatározások és cselekvések világában teremt rendet és összefüggést. A természet jelenségei mutatják a természet matematikáját, a szociológia a történelem logikáját. A világtörténelem — mondja *Rocholl* — nem a föld, hanem az emberiség története, amiért is minden történet a társadalombölcselet fényénél tekintve, szociális pszichológiában olvad fel. *Taine* szerint „élő geometria” a világtörténelem.

A történelem nevelői munkássága *Kant* szerint kultiváló, civilizáló és moralizáló jellegű, *Comte* szerint elméleti, metafizikai és pozitív jellegű és *Chamberlain* szerint tudás, civilizáció és kultúra. Annyiban tartozunk a célok és értékek világához, amennyiben kultúremberek, vagyis a társadalom nevelhető produktumai vagyunk s így vallást és morált, tudományt és művészetet, egyházat, iskolát és államot alkossunk. Itt souverain az ember s ez véglegesen választja el őt az állattól. A történelem logikájának magyarázata a szociológusok feladata. Az államférfi csinálja a történetet, de a szociológus megmagyarázza azt. Eléggé elválasztott bennünket a humanizmus, a reneszánsz s a reformáció. Jövő kultúrpolitikánk célja az egyesítés az emberek, rendek, osztályok, hivatási körök, pártok, felekezetek, népek és nemzetek között, vagyis az emberiség örök érdekeinek szolgálata.

Amiért is küzdünk minden egoizmus és anarchizmus ellen, mert minden szélsőség igazságtalan s megzavarja a kultúra egyensúlyát.

A „*Nord und Süd*” folyóirata távol akar maradni a romboló szellemi szélsőségektől. Élő összefüggésben tudja magát korunk politikai, szociális, koloniális és gazdasági mozgató

kérdéseivel s ennyiben a pozitív alkotó kultúrpolitikát szolgálja. Nem pártpolitikát űz, hanem rendszeres kultúrpolitikát s munkásaitól is „a kultúrához való akaratot“ kívánja társas közösségi életének összes anyagi és szellemi vonatkozásaiban. Ezt szolgálja tudományos irodalmi szemléje is („Rundschau“) a tudományok összes ágaiból. Díszes kiállításánál, súlyos tartalmánál s mégis olcsóságánál fogva melegen ajánljuk *Stein* hazánkfia kultúr-bölcséleti szociális optimista izű folyóiratát olvasóink szíves figyelmébe. Koronként a jövőben is méltatni fogjuk.

Sz. M.

Valeton J. P.: Gott und Mensch im Lichte der prophetischen Offenbarung. Alttestamentliche Abhandlungen. Gütersloh (Bertelsmann) 1911. 186 l. Ára kötve 5 márka.

Tartalmas és tanulságos értekezések és tanulmányok az ó-szövetség profécia köréből, aminőkkel a magyar irodalomban Radácsi, Csengey és Erdős ajándékozott meg bennünket koronként a *Szemle* hasábjain. Írójuk, az ismert szerző utrechti tanár értekezéseiben szerencsésen egyesíti a szabad, tudományos kutatást a gyengéd és mélyérzésű vallásos lelkiismerettel, a modern bibliai kutatás eredményeit a meleg hívőseit szent komolyságával. A német szakirodalomból csak Rothstein boroszlói és Sellin rostocki tanárral tudom őt összehasonlítani. Fejtegetéseit különösen az teszi vonzóvá és érdekessé, hogy folyton az evangélium örök igazsága és világossága fényénél kíséri az ó-szövetség profécia eszmemenetét.

Egy bevezető és tájékoztató jellegű értekezés után, mely „a jónak és a rossznak ismeretfáját“ ismerteti, a második értekezéssel azonnal az ó-szövetség profécia szentélyébe, mint „a keresztyénség előcsarnokába“ (Döllinger kifejezése) vezet át az olvasót. Így mindenekelőtt „*Izrael királyságát*“ ismerteti. Jahroeád királyt a maga népének, amelynek éppen bűnössége miatt van szüksége erős és felelősségteljes kormányzásra. A király „a hatalom birtokosa“ s mégis „Jahve felkentje“, de egyúttal a nép egységének képviselője. Bár erős és hatalmas, de azért sohasem keleti deszpota, mert minden intézkedéseiben Isten a vezetője, akinek számadással és felelősséggel tartozik. E tekintetben nagyon tanulságos Saul és Dávid királyságának összehasonlítása. A királysághoz a messiási remény fűződik, amiért is Izrael imájában kéri királya számára az Isten kormányzó gondviselését.

A harmadik értekezés címe: „*Prophet gegen Prophet*“. Izrael vallása kijelentésből eredő profétai vallás. A valódi és hamis profétaság ismertető jelei nagy szerepet játszanak az

ó-szövetségi irodalomban. Jahve a mi igazságunk. Előbb az ítélet aztán a megbocsátás az Isten részéről.

„*Jezsaiás*“ a következő tanulmány címe. E prófétában van valami férfias büszkeség. A prófétáknak ő a királya. „Alig volt próféta a világon“ — mondja találóan a szerző — „ki Jezsaiáshoz hasonlóan a maga fejével a felhőkig ért, de lábával szilárd földi talajon nyugodott, ki szívével az örökkévalóban és örökkévalóval állt, de szájával e világ dolgaiban forgolódott s ki szellemével Isten örök tanácsában volt elfoglalva, de testével egy szorosan meghatározott történeti pillanatban élt és működött“.

Az ötödik tanulmány tárgya „*Jeremiás*“, Izrael második nagy prófétája. Jezsaiás és Jeremiás minden tekintetben ellentétes prófétai egyéniségek. Jeremiás maga a megtestesült hajthatatlanság, kinek hirdetése csupa vád és ítélet, csupa romlás és halál. Bűnbánó prédikálásának történeti háttérét az akkori politikai viszonyok képezik, amelyek szerint a babilóniai király hajtja végre Izrael felett az Istennek világítéletét. Népével a szolidaritás viszonyaiban él, de azért népe bűne miatt folyton zokog és kesereg. Amiért is a jelen nyomorúságon át a jövő messiási dicsőségre fordítja népe figyelmét s ez a vonatkozás teszi az ő beszédeinek erősen hazafias jellegét.

Az utolsó értekezés címe „*Deutero-jezsaiás*“. Hitelessége kérdésének rövid ismertetése után prófétájának történeti korát és környezetét írja le. Izrael megváltása az ő tárgya. A teremtő Jahve az egész világmindenség nagy építő mestere. Jahve szentvédő szolgálójának képe összes másaival elragadó. A pogányságnak leszen a megváltója. Ez univerzalizmusánál fogva méltán mondotta az ó-szövetség evangéliumának. A nagy vizsgáztatások könyve az, mely történetileg Izraelnek Bábelből való szabaddulásába és Jeruzsálem helyreállításához van kötve.

Csak röviden érintettük e hatalmas ó-szövetségi prófétai fejezeteket, amelyek az új-szövetséghez való viszonyukban is annyi tanulságos vallásos erkölcsi gondolatot tartalmaznak. Melegen ajánljuk e tanulságos és épületes értekezéseket a Szemle olvasóinak szives figyelmébe. A könyv külső kiállítása az ismert nevű Bertelsmann céget dicséri.

Sz. M.

3. Rendes tagoktól évi 12 koronával 1912-re: gróf Degenfeld Sándor Erdőszada, Balázs Imre Segesvár, Tóth Sándor Bácsfekete-hegy, Bácsfeketehegyi ref. egyház, báró Láng Lajos Budapest, Halászy József Tiszadorozsma, Krupecz István H. Udvarnok, Kozma Dezső Bácsfeketehegy, Fejes István S.-A.-Újhely, Benkő István Rákospalota, Dömötör Lajos Bölcske, Rácz János Kecskemét, Rédey Károly Nagykároly, Thomay József Szeged, Péceli ref. iskola-könyvtár, Dicsőfi József Debrecen. Kistűszállási ref. főgimnázium, Lévay József Miskolc, Nagy Kornél Duna-Almás, Patonay Dezső Nagykőrös, Váci felső ev. egyházmegeye, dr. Csengey Gyula Budapest, Kovács Sándor Pozsony, Pozsonyi theol. akad., Székács-kör, Soproni ev. tanítóképző int., Böödi ref. egyház, Varga Márton Tokaj, Szarvasi fők. tanári könyvtár, Unitarius kolleg. könyvtár Kolozsvár, Ragalyi Béla Balajt, Kajd István Ószöd, Schulek Géza Budapest, Zilahi ref. Wesselényi-kollegium, Kövér Árpád Sajókeszi, gróf Teleki Tibor Gyömrő, Dókus László S.-A.-Újhely, Benedek László Pand, Hódossy Lajos Kerca, Berghoffer Károly Gyömrő, Böszörményi Jenő Budapest, dr. Illosvay Lajos Budapest, Ref. Székely M. kolleg. Szentgyörgy, Zilay József Bufallo 14, 88., dr. Králik Lajos Pozsony, Piliusi ev. iskola-tanostület, Bojtár Sámuel Péder, Havas Gyula Börvely. 1912. év Iső f.-lére: Bohár László Sárszentlőrinc (6 K.). 1905—1906-ra: Deák József Nagyszántó. 1906-ra: Bertók Béla Beregsurány. 1908—1910-re: Szücs Zoltán Enying. 1909—1910-re: Konrád Géza Váradles. 1910-re: Péter Károly Kolozsvár, Kolozsváry Sándor Baja, dr. Deésy Lajos Kolozsvár, Molnár Gyula Bori, Csia Kálmán Etéd. 1910—1911-re: Saguly János Pitvaros, Siskey Imre Szentantalfalva. 1911-re: Poczsa Ferenc Sikátor, Kovács Zsigmond Diószád, Patrohai ref. egyház, Németh Gyula Szekszárd, Masznyik Endre Pozsony, dr. Kollarik József Pozsony, Vajda Sándor Tiszavalk, Hernád-Szt-Andrási egyház, Sebestyén Jenő Budapest, Kovács Emil, Frölich Károly Budapest, Kovács Antal Kileny. 1911—1912-re: Nagykőrösi tanítóképezde (16 K.).

4. Pártoló tagoktól évi 6 koronával 1912-re: Sebesi Ákos Segesvár, Botos József Parasznya, Révész Lajos Debrecen, Bodolay István Mezőcsát, Gárdonyi ref. egyház, Mihalovics Samu Bér, dr. Imre Lajos H.-M.-Vásárhely, Belicza András Szirák, Sámuel Aladár Balavár, Hajdu János Zsegnye, Böszörményi Sándor Homonna, Pelsőci ref. egyház, Osváld Kálmán Apácaszakálos, Buzi Márton Kövecses, Ref. egyház Balogivány, Szomjas Gusztáv Kiszfástornya, Földváry Jenő Daruvár, Bakó Imre Városhidvég, dr. Imre Sándor Budapest, Barkász Kálmán Bia. 1908-ra: Sámuel Aladár Balavár. 1908—1910-re: Bulla Sándor Orosháza 1909—1910-re: Benkő Viktor Tiszapolgár (9 K.). 1911-re: Nyirlövői ref. egyház Tiszabездédi ref. egyház, Érmihályfalvai ref. egyház, Egerházy Lajos Torda, Eröss Lajos Szemere, Réz László Rozsnyó, Kiss Sándor Parasznya, Tirscher István Bártfa, Kovácsy Ferenc Temesvár, Lamperth Gyula Juth. 1910-re: Dusza János Pelsőc. 1912—1913-ra: Morvay Ferenc Nagyváthy. 1913-ra: Erös Károly Tarca-vajkóc.

5. Segítő tagoktól évi 3 koronával 1912-re: Fehérgyarakai ref. egyház, Gyalog István Balf, Vajda István Atány, Fehérvárcsurgói ref. egyház. 1911—1912-re: Baczó Mózesné Szászváros.

6. Előzetes Protestans Szemlére: Péterfy Dénes Kolozsvár (8 K.), Jánosi Zoltán Debrecen (7 20), Farkas J. Beregszász 10 80), Országgyűlési képviselőház (7 20). Egvetemi könyvtár Bpest (8 K.), Singer és Wolfner Bpest (7 20), Kosdy János Klopódia (4 K.).

7. Karoli alapra: Kisgyőri ref. egyház (5 K.), dr. Imre Lajos H.-M.-Vásárhely (4 K.), Prot. irod. és közműv. társaság Budapest (20 K.).

Összesen befolyt 1744 K 98 fill.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1912 február hó 1-én.

Bendi Henrik,
társ. pénztárnok.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság

kiadásában megjelent és Hornyánszky V. könyvkereskedésében (Budapest, V., Akadémia-u. 4.) kapható a **Házi Kincstár** kiadványsorozat. Vallásos könyvek gyűjteménye. Kis 8°, 12—20 ív, minden kötet ára csinos aranyos kötésben 2 K.

1. **Csendes órák.** Miller után angolból átdolgozta Szász Károly. Vallásos elmélkedések.

2. **Mártha és Mária.** Barde E. után franciából fordította Vargha Gyuláné. Különösen fiatal nőknek való keresztyén olvasmány.

3. **Áhítat, szeretet.** Szabolcska Mihály vallásos és családi költeményei.

4. **Jézus nyomdokain vagy Mit tenne Jézus?** Angolból Sheldon után fordította Csizmadia Lajos. Tanulságos amerikai vallásos regény.

5. **Női jellemképek.** Írta Kenessey Béla. Kiváló külföldi keresztyén nők jellemrajza.

6. **Jézus példázatai.** Írta Raffay Sándor. Népszerű biblia-magyarázatok.

7. **A keresztyén szeretet munkái.** Dalhoff után készítette Csizmadia Lajos. Gyakorlati tájékoztató a keresztyén szeretet-munkásság mezején, valóságos belmissziói kalauz.

8. **Jézus hasonlatai.** Írta Raffay Sándor. Népszerű biblia-magyarázatok.

9. **A vallás gyümölcse.** Írta *Opzoomer*, hollandból fordította dr. Nagy Zsigmond. Tartalmas ethikai munka.

10. **Hit és szabadság.** Dr. Pfennigsdorf után németből ford. *Gyalog* István. Népszerű hitvédelmi munka.

11. **Az evangélium és a szocializmus.** Írta *Fr. Thomas*, franciából fordította dr. Kováts István. Népszerű szociális munka. Ára kötve 3 K.

12. **Külmissziói Kalauz.** Írta *Szabó Aladár*. A keresztyén hitelesítés népszerű története. Ára kötve 3 K.

E hitelesítő és erkölcsnemesítő iratok sorába tartoznak még a Társaságnak következő szép kiadványai:

1. **Természeti törvény a szellemi világban.** Drummond H. után angolból fordította Csizmadia Lajos. Erőteljes hitvédő munka. Ára füzve 3 K.

2. **Van Isten.** Hastings után angolból fordította Csizmadia Lajos. Szép hitelesítő munka. Ára füzve 1 K 50 fill.

3. **A keresztyénség erkölestana.** Luthardt után németből fordította *Csiky* Lajos. Ára füzve 3 K

4. **Török Pál élete.** Írta dr. Kiss Áron. A dunamelléki nagy püspök életrajza. Ára füzve 3 K.

5. **Jézus élete evangéliumi képekben.** Írta dr. Masznyik Endre. Lélekemelő szép munka, I—II. rész. Ára füzve 6 K.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE

A VÁLASZTMÁNY MEGBÍZÁSÁBÓL SZERKESZTI

S Z Ó T S F A R K A S

A THEOLOGIA DOKTORA ÉS PROFESSZORA,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA

A Protestáns Szemle, mint a MPIT folyóirata, július és augusztus kivételével, minden hó 15. és 20. közt jelenik meg. Az alapító, rendes és pártoló tagoknak tagilletmény fejében jár. Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 K. Az előfizetés díja Bendl Henrik társulati pénztárnokhoz (Budapest, IV., Deák-tér 4.) küldendő. Szerkesztőség: Kálvin-tér 7, hová a kéziratok; kiadóhivatal: Aradi-utca 14., ahová a reklamációk intézendők.

BUDAPEST

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1912

TARTALOM.

I. Cikkek.	Lapszám
1. A modernizmus kérdéséhez. <i>dr. Zsilinszky Mihály</i>	129
2. Az 1848—49. évi szabadságharc és a sárospataki főiskola. <i>El- lend József</i>	143
3. Gyöngyösy István tanulópályája. <i>dr. Gyöngyösi László</i>	168
II. Belföldi Szemle.	
A szabadkőművesség titkai. <i>Kontra Aladár</i>	167
III. Külföldi szemle.	
Harnack legújabb dolgozatai. <i>V— —n.</i>	173
IV. Irodalmi szemle.	
1. Gyenge János: A francia szeparáció története. <i>V. F.</i>	179
2. Weinel H.: <i>Biblische Theologie des Neuen Testaments.</i> <i>Sz. M.</i>	182
V. Társulati értesítő.	
Pályázat Koszorú-füzetekre	184

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság

kiadásában megjelent és

Hornyánszky Viktor főbizományosnál (V., Akadémia bérháza) kapható:

Luthardt: A keresztyénség erkölcstana. Fordította *Csíky Lajos*. 2-dik kiadás. 246 lap, ára füzve 3 K.

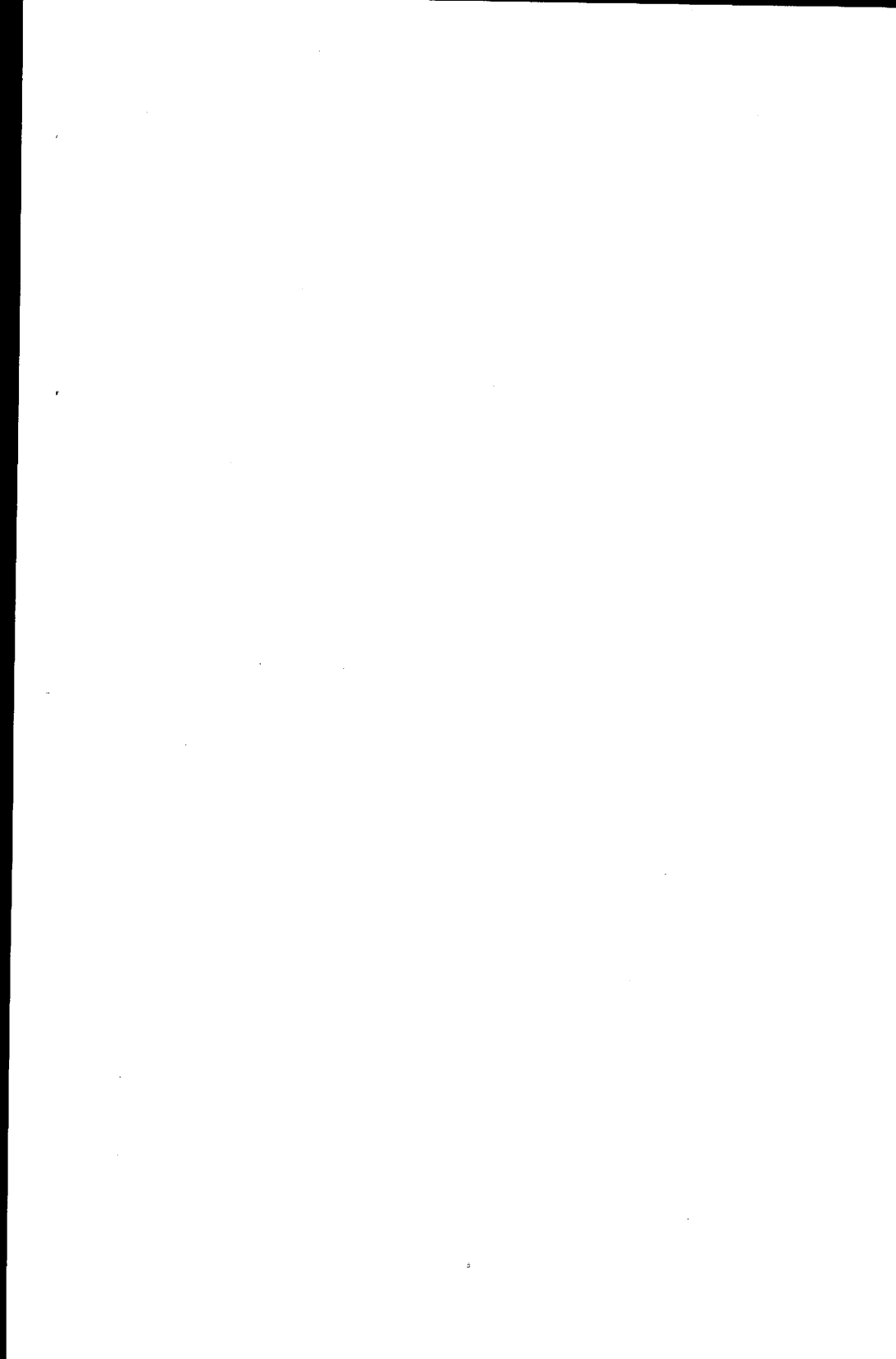
Drummond: Természeti törvény a szellemi világban. Fordította *Csizmadia Lajos*. 3-dik kiadás, 285 lap, ára füzve 3 K.

Thomas, Fr.: Az evangyéliom és a szociálizmus. Fordította *dr. Kováts István*. 253 lap, ára kötve 3 K.

Szabó Aladár: Külmisziói Kalauz. A keresztyén vallás elterjedése a világon. 303 lap, ára kötve 3 K.

Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. 375 lap, ára füzve 5 K.

Szabolcska Mihály: Áhítat szeretet. III. kiadás. Ára kötve 3 korona.

Kérelem a MPIT tagjaihoz.

Folyóiratunk jelen füzetéhez postatakarék-pénztári befizető-lapot mellékelünk, hogy a tagdíjak befizetését ezáltal megkönnyítsük.

Tisztelettel kérjük azokat a tagokat, akik még nem fizették be a folyó évi tagdíjukat, hogy a befizetőlappal azt a társulat pénztárába (Evang. Egyház pénztára, Budapest) beküldeni szíveskedjenek.

Különösen kérjük a hátralékosokat, hogy hátralékukat minél előbb törleszteni szíveskedjenek.

Budapest, 1912 március havában.

Szöts Farkas,

a MPIT titkára.

A modernizmus kérdéséhez.

(Adalék a római kath. türelmetlenséghez.)

A protestáns közönség annyira el van foglalva a saját bajaival, hogy nem ér rá a római egyház külső és belső küzdelmeivel foglalkozni. Pedig nem ártana, ha néha-néha betekintenénk a szomszéd udvarába és megfigyelnök, nem fenyeget-e bennünket valami veszedelem, mely a mi házunk biztonságát veszélyeztetné.

Ez alkalommal nem kívánok sérelmekről és ezek orvoslásáról beszélni. Hiszen ezekből úgysem fogyunk ki soha, amíg azon erős meggyőződés nem ver gyökeret lelkünkben, hogy panaszainknak csak akkor lehet jó eredménye, ha a hazai protestáns egyházak *egyesült erővel és önérzetesen lépnek fel szerzett jogaik védelmére.*

Ami a „modernizmust“ illeti, azt csak a pápák újabb enciklikáinak és bulláinak kárhóztatásaiból ismerjük és néha nekibuzdulunk egy-egy tiltakozásra, melyről előre tudjuk, hogy eredménytelen lesz. Annál felfűnőbb, hogy a konzervatív római egyházban tudományos viták keletkeztek, melyekbe Róma is beleavatkozott s egyik legjelesebb és legtudományosabb hazai püspökének némely modern színezetű munkáit „indexre“ vetette.

Ez pedig annál nevezetesebb esemény, mivel rövid idő múlva a „csalódhatatlan“ római pápa kénytelen volt bevallani, hogy ezúttal mégis „csalódott“ s ezen az állapoton néhány hónap múlva visszavonta kárhóztató ítéletét! Mi protestánsok tudjuk, hogy az eltérő nézetek és meggyőzések férfias nyilvánítása nem bűn, nem büntetendő cselekmény; sőt önérzetesen hirdetjük, hogy minden embernek feltétlen joga és szabadsága, hogy vallási meggyőződését — mások hasonló szabadságának elismerése mellett — kövesse és kifejezze.

Ennek a jognak és szabadságnak gyakorlása azonban nehézzé válik ott, ahol a politikai hatalom szövetkezik az

egyetemes római egyház hatalmával ezen ősi szabadság elnyomására. Mi a tudományos kérdések kezelésénél elfogadjuk Pál apostolnak azon bölcs mondását, hogy a mi tudományunk csak rész szerint való, és követjük a Megváltónk azon intését: „keressétek az igazságot és az igazság szabadokká fog tenni titeket.“ Ezt csak azok tilthatják, akik lelkiileg törpék és akiknek fegyvere és öröme az erőszak és az igazság elnyomása.

A mi felfogásunk szerint eltérő nézetek és meggyőződések senkinek sem adnak okot és jogot arra, hogy azért valakit üldözni lehessen; mert egyetlen egy halandó ember sem dicsekedhetik a teljes és kizárólagos igazság birtokával.

A modernizmus ellen lehet okokkal és érvekkel harcolni, de átkokkal és fenyegetésekkel nem.

Ez az oka annak, hogy a csalódhatatlanság dogmája ellen a magyar kath. főpapok úgy az illető zsinaton, mint azon kívül felszólaltak. Ez nem tagadása az *emberi* tekintélynek; sőt inkább annak tisztelése, mely által el lehet kerülni úgy a túlzott alázatosságot, mint a szükségtelen felháborodás szélsőségeit.

Ezen szempontból kívánjuk megvilágítani azt a nagy feltűnést okozott eseményt, mely Prohászka Ottokár kath. püspök személyével kapcsolatosan a múlt év nyarán, vallás különbség nélkül, megdöbbentő hatást gyakorolt a magyar művelt közönségre.

Bizonyára még mindenkinek élénk emlékezetében van az, hogy X. Pius római pápa, a Sancta Congregatio Indicis javaslata alapján, a magyar r. kath. egyháznak egyik legjelesebb, legtudományosabb és ennél fogva legrokonszenvesebb püspökének, három irodalmi dolgozatát, jelesen:

1. Az *intellectualismus túlkapásairól* írt akadémiai székfoglaló beszédét;

2. A *modern catholicismusról* szóló füzetét és

3. A „*Több békességet*“ cím alatt megjelent karácsonyi cikkét indexre tette; vagyis a *tiltott* könyvek sorába iktatta. Minél fogva, úgymond az ítélet, „senki, bármily rendű és rangú legyen is, a tiltott könyvek indexén felsorolt *büntetések terhe mellett a jelzett elítélt és átkozott műveket sehol és semmiféle nyelven többé kiadni vagy a már kiadott ilyen könyveket olvasni vagy birtokában tartani ne merészelje.*“

Ez a hang méltán zavarba hozhatta a magyar közönséget; mert a magyar irodalom ismerői nem igen találtak hasonló eljárást a magyar irodalom történelmében.

Mintha a középkor sötét arnyai sühognának fejünk felett, melyek valamely ismeretlen szellem nevében jelennek meg,

hogy erőszakosan oltsák el az újkori világosságnak fáklyáit. Valami szokatlan borzongást éreziünk, mikor azt olvassuk, hogy bizonyos szellemi termékeket sem kiadni, sem olvasni, sem birtokba venni *nem szabad*.

A művelt közönség bámulata csak növekszik, mikor arról értesül, hogy ez a tilalom egy Prohászkaival, Istennek ezen fölkenntjével, az írás és szónoklás nagy mesterével történhetett meg! Hiszen aki őt ismeri, aki az ő műveit olvassa, aki őt az élet különböző viszonyai között hallgatta, az tudja, hogy Prohászka egyénisége nem forradalmi. Ő nem lázító, nem népbolondító, sőt ellenkezőleg, ő higgadtan gondolkodó bölcsész, aki nyílt szemmel vizsgálja az élet fejlődését; aki tudja, hogy a kételkedés nem bűn, sőt a szellemi életnek egyik hatalmas tényezője és a szellemi haladás előmozdítója. Ő nem hűnyhatott szemet a bölcsészeti tudomány elől, mely a természettudományok terén felfedezett igazságok által bővült és új világnézetet teremtett. Csak természetes, hogy ő kötelességének ismerte ezeket az igazságokat összhangba hozni a régi hittel és a keresztény vallást az igazi tudománnyal.

Jól mondja egy kiváló szabadelvű r. kath. teológiai tanár, hogy a római egyház a maga diadalmi koronájába a *tudományt is beillesztette* sugárnak. Úgy látja azonban, hogy az egyház diadalmi koronájának ezen sugara kígyóvá tömörült, mely hirtelen felkúszik a sugárkorona fölé, lecsap az egyházra és a hit és erkölcs régi rendszerét halálra marja.

Rómának tiszteletre méltó vezetői kétségen kívül azt hiszik, hogy a felvilágosodás XX.-ik századában az indexeszel valami hasznos és nagy dolgot műveltek. Valószínűleg azzal kecsegtették magokat, hogy a magyar művelt közönség megijed az átok villámaitól és ezzel a kiváló szerzőt el fogja szigetelni attól a közönségtől, mely rajong érte, mely valódi áhitattal hallgatja apostoli szellemű beszédeit. Ez azonban nagy tévedés. Nem ismerik a nagy közönségnek azon természetét, melynél fogva a tiltott gyümölcs után ezentúl még többen fognak vágyódni, mint eddig.

Éppen ellenkező eredménye lesz, mint amit a Vatikán falai között élő bíbornok urak elérni akartak. Valóban érdemes megfigyelni a nagy közönség lélektanát és magatartását.

Mikor a római tilalom a lapokban megjelent, a közönségnek az a része, mely eddig a bölcsészettel és teológiával nem sokat törődött, egyszerre figyelmessé lett és keresni kezdte az elátkozott műveket, hogy lássa, mi volt az, amiért méltán ünnepezt főpapját üldözik? Természetes, hogy mindenki tudni akarja, mi által vétett az illusztris író saját egyháza ellen?

Az ügy kétségen kívül izgató és annál érdekesebb, mivel maga az író nem fogta fel tragikusan a dolgot. Lelkiismerete tiszta lévén, belenyugodott felsőbbségének intézkedésébe.

Ez az ügy azonban nem annyira Prohászkanak ügye, mint inkább két különböző tudományos *világnézetnek összehittközése*, mely évszázadok óta küzd egymással. Hozzá tehetjük, hogy az egész eljárás meglehetősen ellenséges gyűlölet és rossz akarat szüleménye; mely lelkiismeretlenül félrevezette a magyar viszonyokat nem ismerő római udvar jóhiszemű urait. Hiába: errara humanum est még a Vatikánban is.

I.

A dolog lényegére térve. határozottan állíthatjuk, hogy Prohászkanak „*Az intellectualismus túlkapásairól*“ szóló akadémiai székfoglalója, mely a magyar tud. akadémia kiadásában jelent meg, távolról sem érinti a vallás dogmáit. Ez tisztán bölcsészeti mű, melyet vallási veszedelem nélkül elolvashat bárki, aki kellő előképzettséggel rendelkezik.

Mikor ez a bölcsészeti értekezés a magyar tud. Akadémia kiadásában megjelent, a komoly sajtó kivétel nélkül dicsérettel fogadta. Egyedül az esztergomi „Egyházi Közlöny“ hasábjain jelent meg Pécsi Gusztáv theologiai tanártól, Prohászkanak „hálás“ tanítványaitól, egy felületes és gyűlölködő szellemű cikk. Ennek papi szerzője már ott *elárulta magát* és türelmetlen bosszúját; mert már abban a cikkben emlegette *az indexet, mint hasznos intézményt az ilyen dolgozatok ellen.* Ebből világos, hogy a Prohászka elleni hajsza — kétségen kívül a tudós hercegprimás tudtán kívül — Esztergom papjai közül indult meg, akik szövetkeztek a budapesti jezsuitákkal a tudós akadémikus ellen.

Úgy látszik, hogy ez az ildomtalan támadás indította a nagynevű szerzót arra, hogy művének valódi értelmét a „Magyar Figyelő“ első évfolyamában „Az én filozofiám“ címe alatt megmagyarázza. Ott aztán kifejti újra, hogy az intellectualismus túlhajtásai elleni küzdelemben nemcsak ismeretelméleti érdek vezette, hanem a nagy erkölcsi eigyengülésre s a társadalmi életben az etikai elemnek háttérbe szorítására való tekintet is. Mert ő úgy van meggyőződve, hogy az erkölcsi elemek hanyatlása az értelmi ismeretnek helytelen túlzó értékelésével függ össze.

Prohászka az ismeretelméleti megfontolásból indul ki; szándéka pedig az, hogy lendítsen az erkölcsi dekadencián melynek féregette gyökere az ismeretnek s tudománynak lelki

világunkban való helytelen s téves beállítása. Kimutatja, hogy az elemeknek s tényezőknek helytelen behelyezkedése mindenütt disharmoniára s bomlásra vezet; de vezet amellettt kinra s győtrelemre is, ha oly rendszerről van szó, amilyen az emberi élet.

Prohászka filozófiája mindenben a harmóniát, a mértéket és arányt, az egyensúlyt és a léleknek összhangját keresi a meggyőződés melegségével és a józan ész világosságával.

Ő meg van róla győződve, hogy a modern szellemi élet akaratgyöngeségének s jellemszegénységének, nemkülönben a közerkölcsök hanyatlásának az oka nem is annyira új eszmékben és teoriákban, mint inkább a szellemi élet egyensúlyának s ezáltal higiénijának megzavarodásában keresendő.

Általános a panasz ugyanis, minthogy az erkölcsi életet s az erényt kevésbé értékeljük, hogy a belső világ, az öntudat tisztasága és szépsége nem hódít; hogy az etikai szegénységtől a közélet is üres és sivár lesz. Ha pedig azt kérdezzük, hogy honnan az az erkölcsi sorvadás? arra az a felelet, hogy *nem neveljük az akaratot, hogy a modern iskola inkább tanít, mint nevel; hogy a pedagógusok nem sürgetik eléggé a jellemképzést* s hogy éppen ezért jóvá kell tenni a hibát s ki kell pótolnunk a mulasztást azáltal, hogy sokkal nagyobb súlyt fektetünk ezentúl az akarat nevelésére.

Ezen igazságok ellen alig lehet józan ésszel ellenvetést tenni; de az bizonyos, hogy a jezsuiták és az erkölcstelen emberek nem szívesen hallják a tiszta erkölcs emlegetését; a jellemtelenek pedig sértve érzik magukat, ha valaki ennek okát keresi. Az pedig szintén ismeretes dolog, hogy a hamis utakat kedvelő sivár lelkek gyűlölik a tudományt, az értelmi felvilágosodást és erkölcsöt hirdető és követő igaz szellemeket.

Ez a valódi értelme a Prohászka-féle filozófiának és valószínű oka az indexre való vitelének. Ebben a filozófiában senki sem képes felfedezni dogmaellenes tanokat, csak a rosszakarató irigység és gyűlölet.

II.

A „modern catholicismus“ címe alatt ismeretes füzet megjelenésének körülményei is figyelemre méltók. A nagy közönség tudja, hogy ezt a füzetet a hercegprimás elnöklété alatt álló Szt.-István-Társulat adta ki 1907-ben, tehát ezelőtt négy évvel. A borítéklapon ez olvasható: „A Szent-István-Társulat igazgató választmányának kebeléből kiküldött irodalmi bizottság azt a föltte *korszzerű eszmét* pendítette meg, hogy

társulatunk a külföld mintájára, nyissa meg a *hitvédelmi füzeteknek oly sorozatát, melyekben a hitigazságoknak a tudomány vívmányaival való harmóniáját kívánja, a művelt közönségnek bemutatni, azzal az irányzattal szemben, mely a hitigazságok félremagyarázása és a tudomány tételeinek illetéktelen térre való átvitele által fogalomzavaros disharmoniákban leli örömét.*“

„A választmány ezt az indítványt melegen felkarolta s egyúttal határozattá emelte, *egy-két éven át* ilyenmü füzeteket évenként több füzetet, 25—30 ívnyi tartalommal ad tagilleményül anélkül azonban, hogy ezzel útját akarná állani annak, hogy idejében megint egy nagyobb munkát adjon a tagoknak.“

Ime tehát a hercegprimás elnöklete alatt álló irodalmi Társulatnak egy tudós bizottsága által *helyeselt* nemes egyházi magas cél elérésére írta Prohászka a *„Modern katholicismus“* című jeles dolgozatát négy évvel ezelőtt! Vajjon a Szent-Isván-Társulat irodalmi bizottsága és annak eminenciás Elnöke nem érzik-e, hogy a némely magyar r. kath. papok *árulkodása* következtében indexre került munka, nem annyira Prohászka Ottokár püspök urat sujtja, mint inkább azokat, akiknek felhívására ő e munkát írta, és akik azt célnak megfelelőnek találták!? Nem érzik-e, hogy ily előzmények után Prohászka Ottokár lelkiismerete egészen nyugodt lehet, mert az védve van a Szent-Isván-Társulat bizottságának helyeslő ítélete és approválása által! Ellenben a Rómát felizgató jezsuita urak árulkodó eljárásukkal egyenesen a hazai hivatalos egyház előljáróit dezavualták.

Hiszen Prohászka éppen azt akarta elérni, hogy a keresztyénséget kibékítse az új tudománnyal, hogy a régi igazságokat közelebb hozza a modern érzéshez, hogy összekösse a természetet a természetfeletti világgal, a szabadságot a tekintéllyel, a földi célokat az örök céllal. Azt akarta, hogy ne hegyezzük ki az egyház és a kultúra közötti ellentéteket s ne azonosítsuk a kultúra művét a hitetlenséggel. Igen helyesen mondja, hogy *ma már nem azonosíthatjuk magunkat a középkori felfogással s a régi kultúrával.* Hitünkkel, reményünkkel nem maradhatunk a multnak zátonyán, hanem kell hogy átvigyük kincseinket a jelenbe. A keresztyén életet aktivitásban akarja látni. Lehetnek nézeteltérések, de a problémát végre is az fejtí meg, aki a régi keresztyénséget vallja, amellet erős részt kér magának a XX. század munkájából.

Talán az a férfias őszinte nyilatkozat hozta dühbe Prohászka felületes ellenfeleit, melyben szónoki hivatva ezeket a szavakat mondja: „Nem nézek vissza vágyódva se Nagy Károly, se III. Ince korába, hanem előre nézek, hova az

Isten gondolatai irányulnak. *Számüzetni, excommunicálni nem engedem magamat a kultúrvilágból, akár tudományos, akár művészeti, akár erkölcsi vagy szociális munkó alapján*. Pedig ezzel is csak azt a tételt akarja igazolni, hogy régi hitünk a modern világban is hódító erővel bírjon.

Az „öntudatos vallásosság“ címe alatt ugyanazt követeli, hogy vallásosságunk emelkedjék fel a nagyobb fokú műveltséghez. Az igazi tudomány nem ellensége a vallásnak, hanem ennek segítőtársa. Nincs művelt ember, aki nem örülne annak ha a nép vallásossága öntudatosabbá s ezzel erősebbé lenne. Győződjünk meg, — mondja Prohászka, — hogy felületes irányzat az, mely a tudás nagy javait szívünk elvesztésének árán vette meg.

A „*művelt katolikus hitbeli és erkölcsi credója*“ cím alatt tovább fejtegeti az emberiség művelődésének kincseit, a jellemet és az erkölcsöt s ezeknek áldásait. A credók alatt nem csupán az eszményekben vetett hitet érti, hanem hirdeti az Istenről, a Krisztusról s megváltó és üdvözítő kegyelméről, mint nagy valóságokról való meggyőződést. Az erkölcsi credo tele van impulzusokkal s ébredésekkel. Nem vagyok gép, — úgymond — melyet gőz feszít, nem vagyok kavics, melyet a vízár, sem falevél, melyet a szél ragad, hanem alakító, teremtő erő vagyok, Isten és én. Teremtője vagyok az eszményi életnek... Sürgeti a jó cselekedeteket, az öntudatos és krisztusi életet. Erkölcsünk az a szép, nemes, tiszta, erős élet, melynek törvénye, fegyelme, ritmusa és harmoniája van.

„*A kultúra sajátos értékei*“ cím alatt a közérzésről és az új nézőpontokról beszél. Vannak elváltozások a felfogásban és izlésben; vannak idealisták és realisták; vannak szellemi irányzatok a régi hit felfogása ellen. Prohászka itt szellemi irányzatok között felveti a világnézletek különbségeit is. Mindig magas szempontokat jelöl meg a természet tanulmányában; a vallás külső gyakorlatában és a vallásnak a kultúrához való viszonyában.

Itt önkénytelenül is eszünkbe jut a legújabb bölcsészeknek s ezek között Spencer Herbertnek az okoskodása. Tagadhatatlan tény, hogy a theologusok a tudományt századokon át a vallás ellenségének és a hit megrontójának tartották. Viszont a természettudósok a vallást állították fel a tudomány makacs ellenségéül. Természetes, hogy ebből tömérdek kár és veszelem hárult a nemzetekre, sőt az egész emberiségre.

Legrégibb időkben a miszteriumok, a csodák és a szentek imádása foglalta el az emberek szívét. Az emberi tudatlanság dogmákat állított fel, melyekben a népek hitét foglalták

össze. Idővel a tudományos felvilágosodás a miszteriumokat és csodákat lassanként kivetköztette titokzatosságukból s ezzel a dogmák tekintélyét csökkentette.

A vallás külső szervezete, az egyház állandóan harcolt dogmái és csodái mellett; de a tudomány és az ezzel haladó kultúra századról századra elszedte a vallásnak régi fegyvereit. A természetfelettségnek fogalmát azonban a kritika sem bírta megszüntetni. A vallás szigorúan ragaszkodott tételeihez; de midőn egyfelől hirdette az emberi tudást meghaladó eszméket, ugyanekkor ezzel ellentmondott saját egyházi tanainak is. Nevezetesen azon állításának, hogy minden dolognak az oka túl van a megérthetőségen. A megfoghatlanról szóló nagy igazság ellentétbe került az egyháznak azon tanaival, melyeket a dogmák emberei hirdettek. A kételkedés és a kritika mindig félelmesebbé vált az egyházra, mely féltette *hatalmát* a vizsgálódás szabadságától, különösen pedig a természettudományok haladásától.

Pedig, amint tudjuk, a természettudomány sohasem ellensége a vallásnak, legfeljebb a babonaságnak. Mikor *Kopernikus* felállította a naprendszernek heliocentrikus elméletét, utána csakhamar *Kepler* azt fedezte fel, hogy a bolygók elliptikus pályán mozognak és egyenlő időtartam alatt egyenlő területet futnak be, ő még akkor azt hitte, hogy minden bolygóban szellemnek kell lennie, amely azoknak mozgását irányítja. Mikor pedig a tudomány elvetette az ismeretlen „szellemek” működését, akkor ez a változás — Spencer szerint — nem jelentett egyebet, mint hogy az elképzelhető ható tényező helyébe egy el nem képzelhető tényező lépett. Mert ha tudjuk is felfogni a nehézkedés törvényeit, de a nehézkedő *erőről* még sincs kellő fogalmunk.

Bármily tanulságos lenne hasonló kérdések felvetése, részletekbe nem bocsátkozhatunk. Egyszerűen visszatérünk Prohászkaéhoz, aki a „kultúra sajátos értékeiről” beszélvén, elismeri a tudomány haladását és felfogásbeli változások lehetőségét. Ő a szellemi irányzat és érzés változásait ezekben a pontokban tárgyalja: az egyik a világnézetre, a másik a természetre, a harmadik a vallás külső gyakorlatára, végre a negyedik a vallásnak a kultúrához való viszonyára vonatkozik. Ezeknek egymással való küzdelmét okosan és ékesen tárgyalja.

A „*munka és vallás*” címe alatt a társadalmi tevékenységet jellemzi, itt-ott kimutatván a szociáldemokráciának tévedéseit. Itt is a szellemi világ, az ész, az akarat és kedély, a gondolat és érzelem, az érzelem és cselekvés harmóniáját fejtegeti.

A „tudományos kérdések“ címe alatt a vallásos és tudományos világnézet különbségeiről beszél, melyek azonban az ő nézete szerint nem ellentétes irányiak. A vallás — úgy mond — felderíti helyzetünket a legfőbb problémák iránt, melyekre a tudománynak nincs felelete s e felderítéssel nap-sugaras kedélyt teremt és örömet önt szívünkbe. Ennél nagyobb szolgálatot nem tehet senki a törekvő embernek. Viszont a tudomány új tápot nyújt a belső életnek, mert a világnézetben helye lévén nemcsak a lét kérdésének, hanem a földről, csillagokról, higiénáról, időjárásról való nézeteknek, a művelt hívó szívesen veszi föl a felvilágosodás összes adatait s azokat beolvasztja világnézetébe. Nevezetes, hogy védi saját egyházát azon vád ellen, mely szerint a kath. ideológia ellentétben áll a tudománnyal. A tudományos exegézisre azt mondja, hogy a tanítóhivatal nem állít fel tételeket, melyet a szövegkritikát általában lehetetlenné tesz. A kritikát elfogadja. Ez is egy olyan tétel, melyet a csalhatatlanság betegségében szenvedő kath. nézet kárhoztat.

Hogy a kath. egyetemek *veszélyeztetik a tanárok szabadságát*, az nem szenved kétséget; azért Prohászka nem szereti a kath. egyetemeket. De nem szereti azért sem, mert azok „még tágabba szakítják az örvényt a hit s hitetlenség között és mert sokakat az antikatholikus táborba szorítanak. Az a veszély némelyek szerint mindig fennáll, hogy a kath. egyetemek veszélyeztetik a tanárok szabadságát. Prohászka nézete szerint nem veszélyeztetik; mert szerinte csak észszerű és nem korlátlan szabadságról lehet szó.

„Az egyházas érzületről“ szóló részben nem tagadja, hogy lábrakaphat oly maradiság, mely intellektuális, szociális, politikai terén is megköti magát; s e kötelék nem szabadságot, hanem rabságot jelent. Az egyházi rend is elvilágiasodhatik, amint elvilágiasodott a középkor s a renaissance püspökeiben; de ez nem fojtja el az egyház iránti szeretetet. A emberi és isteni elem egyesül az isteni tiszteletben. Az egyháztagokban lehet bűn és tévely, de az egyház tanítói tekintélye, hit és erkölcs dolgában csálódhatatlan. Az egyház magamagát javítja. Itt hivatkozik X. Pius pápa ezen szavaira: „Nagy megnyugvással vettük tudomásul az ismételten fölhangzott biztosítást, hogy a német katolikusok a vallási dolgokban az apostoli szentszék tekintélyének hódolnak. Bár némelyek, kik az igazságot nem ismerik, ezen fennakadnak; de csakugyan feleslegesen, miután a tapasztalat bizonyosága szerint ez az engedelmesség érintetlenül hagyja mindenkinek teljes és korlátlan szabadságát azokban a kérdésekben, melyek a vallásra nem vonatkoznak.“

Aki ezeket a szavakat helyesli, az nem lehet kiátkozandó eretnek, jóllehet az új szervezkedés szükségét elismeri. De a kultúrával haladni kell s ahhoz alkalmazni az intézményeket. Ez alatt érti az „etikai reformtörekvéseket“. Nagy isteni célokot kell megvalósítani; a modern élet nem rokon-szenvez a stilitákkal, sem a remetékkal. A harc és önmegtagadás szükségességét semminemű kultúrában sem kerülhetjük el; de ragaszkodnunk kell a történelmi fejlődés irányzatához s az egyház azon törvényeihez, melyek a keresztyén tökéleteség útjaira vezetnek. Nem emancipálhatjuk magunkat a morál történeti kereteitől sem.

Végre a „*klerusról és a laikusról*“ is elmondja véleményét, mely szerint mi mindnyájan az egyház tagjai vagyunk, az apostol szerint „szentek“, „választott nép“, „királyi papság“, arra hivatva, hogy apostolkodjunk, buzgólkodjunk, téritsünk, neveljünk, tanítsunk. Prohászka szerint nincs kétféle keresztyén-ség, nincs két cél, ahogy nincs kétféle Krisztus. Nincs két egyház, melyek közül egyik a klerus, másik a világiak egyháza. Krisztusnak nincs két háza, melyek közül az egyik a tökéletesek, a másik a világiak egyháza. E téren céheknek és privilegiumoknak nincs helyük. Mindenkinek szól az Üdvözítő szava: aki Atyám akaratát cselekszi, az megy be a menyeknek országába stb. Ezt is eretnekségnek tartják ellenségei, pedig ebben a keresztyénség igaz testvériségi elve van kifejezve, mely összetartja a hívők seregét. Prohászka jelszava: nem formalitás, hanem az *élet*, melyet a szeretet tart fenn.

A mindössze 71 lapra terjedő értékes dolgozat ezzel végződik: „A modern katolikusok lelkületének itt jellemzett irányzatai ötlöttek szemembe, irányzatok, vágyak, aggodalmak, kívánalmak, melyek egy elváltozott világnak pszichológiai vetületei. Nem látok bennök tagadást, sem ellenséges támadást, legfőlebb félreértést és idegenkedést, melyet alkalmasan szét kell oszlatnunk, hogy a modern kedélyvilágot is mindenestül beállíthassuk a változatlan őserős keresztyénség igazságaiba s életébe. Lehet ezeket a meg nem értett lélekkel megérteni, lehet aggodalmaikat s hangulataikat méltányolni s közeledésünk révén, mely a lényegesből mitsem hagy el, nagy lelki megnyugvást önthetünk korunk s egyházunk fainak szívébe.

Ez a megértés és méltánylás egyik nélkülözhetetlen vonása az apostoli léleknek, melynek következtében alkalmazkodni tud; a másik vonása változatlan. Pál apostol idejétől kezdve, hogy alkalmazkodva is a régi keresztyén igazságot s szeretetet juttassa a haladó kultúrának.

III.

A fentebb ismertetett bölcsekedésekben — amint a t. olvasó is láthatja — nincs semmiféle eretnokség, mely miatt Prohászkaát nyugodt lélekkel kárhoztatni lehetne. Ő hiven ragaszkodik a Krisztus evangéliomához, mely a világ világosságát jelenti. Ő vallja és hirdeti a keresztyén tan dogmáit; vallja és terjeszti a keresztyénség világnézetét, a tudomány és vallásosság harmóniáját. Nem is ezen a címen lettek az ő művei indexbe vezetve; ezt csak az öt gyűlölő jezsuiták gondolták ki, hogy ezzel a harmadik, a „Több békességet“ kívánó karácsonyi vezércikke által okozott felháborodást némileg leplezzék.

Itt már a mai kor összes katolikusainak egyik legbecesebb *anyagi dogmája* van megsértve, melyért tudvalevőleg a Hercegprimástól kezdve az utolsó hecckáplánig, minden katolikus szerzetes és világi pap, minden esperes és kanonok, minden püspök és érsek kész csatasorba állani és az úgynevezett „kath. autonomia“ jelszava alatt az egész világi rendet magával vinni.

Prohászka a kath. egyház anyagi gazdagságának és az ezzel járó uralmának, fényének és hatalmának alapját sértette meg, midőn azon ünnepi cikkében a történelmi igazságnak és hűségnek megfelelően azt merészelte kimondani, hogy annak a *vagyonnak* nagyrészét, melyet királyaink az egyháznak, illetve a papságnak adományoztak, oly szolgálatokért kapták, melyeket ma a világi elem végzi. Ebből szerinte és a józan ész igazságos ítélete szerint az következik, hogy a mai egyház nem követelhet díjazást oly szolgálatokért, melyeket ma kizárólag a világiak végzik.

Bölcs és cáfolhatatlan szavai, melyek karácsonyi cikkében foglalvák, ekképen hangzanak:

„Azt a kulturális munkát, melyet hajdanában kizárólag az egyház végzett s azt a hatalmat, melyet ezen a révén a papság képviselt, ma már a polgári állam igényli magának. Még pedig teljes joggal, mivel azon funkciókat, melyeket hajdan az egyház végzett, ma már a polgári elem végezi. Sem a honvételelem, sem a nemzeti kultúra fejlesztése nem az egyház kiváltsága és kötelessége, mint hajdan volt. Ebből önkénytelenül következik, hogy az ezen munka fejében nyert vagyon és birtok sem képezheti az egyház kizárólagos tulajdonát.“

Ez olyan logika, melyet semmiféle okoskodással megdönteni nem lehet; olyan történelmi igazság, melyet soha senki megcáfolni nem fog. Prohászka az első magyar tudós, az első kath. főpap, az első honpolgár, aki ezen felette fon-

tos kérdésben igazságot a tiszta oly alakban fejezte ki, mely előtt meg kell hajolnia mindenkinek, akinek van érzéke a jog, a törvény, az igazság és kötelesség iránt.

Két nagy társadalmi mozgalom mutatkozik az országban, melyen segíteni kell: az egyik az úgynevezett *szociálizmus*, a másik az állami és nem állami intelligens *hivatalnokok* fizetésemelési kérelme, sőt követelése.

Mind a két munkás-osztály elégedetlen sorsával. Ennek pedig nem lehet jó vége.

A szociálizmus az egyenlőség eszméjét akarja megvalósíttatni az által, hogy a dolgozó és fáradó néposztály megfelelő javaiban részesíttessék. A nem dolgozó, de tőkével rendelkező, vagyis munka nélkül javakat élvező osztályok vagyonának igazságos megosztását követeli, még pedig a végzett munka arányában. A szociálizmus meg van arról győződve, hogy a mai társadalom rendjét és az egyéni fejlődés egyenlőségét csak a munka határozhatja meg.

Feltűnő lehet, hogy a szociálisták a papi vagyoni elvételét azért sürgetik, mivel azok nem végzik most azt a munkát, melyért hajdan a javadalmakat nyerték. Prohászka más vonatkozásban ugyan, de némileg hasonló eszmét pendített meg történelmi alapon, mikor az indexre került karácsonyi cikkében azt mondja, hogy azokat a funkciókat, melyeket hajdan az egyház végzett, ma már a polgári elem végzi. A régi papoknak egyik fő feladata az volt, hogy a népet oktassák. Oktatták is nemcsak a vallásra, de földművelésre és iparra is. Nem lehet tagadni, hogy ezt ma a világi elem végezi. És még számtalan olyan dolgot lehetne felhozni arra, hogy a papok helyett a világi állam dolgozik és áldoz.

Ezt tudja és látja mindenki. Látják különösen a világi állami, törvényhatósági, városi és falusi tisztviselők; látják és tudják az ügyvédek és bírák, a levéltárnokok és jegyzők, a politikai közegek és diplomaták, szóval a temérdek tisztviselők rendje, akiknek teendőit hajdan kizárólag a papok végezték s ezért a régi királyoktól nagy jutalmakban és javadalmakban méltán részesültek. Azóta a világ nagyot fordult, az intelligencia a világi elemnél magasra fejlődött, a munka megosztott és a javadalmak mégis a papok kezében maradtak!

Lehet-e csodálkozni, hogy a sok világi hivatalnokban felébred az irigység, felébred az igazság érzete és azt mondja az államnak, emeld fel fizetéseinket, hogy megélhessünk, hogy családunkat tisztességesen fenntarthatassuk. És ha erre az állam azt mondja, hogy az adó emelése nélkül nem teheti,

akkor a sok nyomorgó hivatalnok azt feleli: nem kell adót emelni; tessék a papi javadalmaknak azt a részét, melyet azok világi szolgálatokért kapták, eredeti céljára fordítani.

Nem Prohászka püspök találta fel ezt a logikát. Ő csak kifejezést adott a közérületnek, mely a nép tömegeiben tagadhatlanul él. Nem lázítás ez, csak a történelmi igazságnak egyszerű kifejezése.

Hogy ezért ellene zúdult a nagy javadalmakat élvező papság és hogy ebben a vagyonszerzés nagy mesterei, a jezsuiták is ellene támadtak, az természetes. Prohászkaival e tekintetben csak az történt, ami a keresztyénség megalapítójával, akit a farizeusok üldözőbe vettek, mert anyagi érdekeit féltették tőle.

Ő a magyar nemzet kebelében dülő osztályharcnak kényesebb részét olyan alakban vetette fel, melynek megoldása sikerrel biztatja a jövőt. Reméljük, hogy ezentul nem a papi javak szekularizációja lesz a jelszó, hanem az, hogy minden rendű és rangú honpolgárnak megadassék a munkája után őt illető jutalom és hogy senki ne bitorolhassa mások munkájának a hasznát. A modernizmusnak ezen tanával mindenki megbarátkozhatik.

Nézetünk szerint az újabbkori társadalmi kérdések megfejtéséhez megkívántatnék, hogy kevesebb gőg és *több türelem* legyen az eltérő komoly nézetek és vallásos meggyőződésékek iránt; mivel egy emberi lénynek sem adatott a teljes és kizárólagos igazság ajándéka.

Kell, hogy kevesebb hatalmaskodás és *több bizalom* legyen az emberi szellem tökéletesedése és haladása iránt. Gyarló emberek indexei és átkai többé nem uralkodhatnak; annál kevésbé, mert ezek nem krisztusi erények és nem a kulturát előmozdító erők.

Kell, hogy kevesebb élvhajzászat és *több igazság és emberszeretet* legyen, melyet az Evangélium tizenkilenc század óta hirdet és igyekszik minden emberi lénynek jogait biztosítani és kötelességeit kimutatni. Pál apostol mondja: „Mi szövetsége van az igazságnak és a hamisságnak? vagy mi közössége a világosságnak a sötétséggel? (II. Kor. 6:14.) Végre kell, hogy kevesebb ragaszkodás legyen a multak tévedéseihöz és büneihez s *több fogékonyság és lelkesedés az újkornak csodálatos felfedezései és haladásai iránt*. Már Péter apostol is „új eget és új földet várt a Krisztus ígérete szerint, melyben igazság lakozik“. (II. Péter 3:13.) Pál apostol pedig arra inti az Efezusbelieket, hogy „újuljanak meg elméiknek

lelke szerint és öltözzék fel amaz új embert, igazságban és valóságos szentségben“. (Ef. IV. 23–24.)

Es ezt a Krisztus hirdette, aki csupa szeretet és igazság volt, aki soha senkit nem üldözött, nem átkozott. aki új irányt adott az emberiségnek és akit ellenségeinek gonoszsága kereszthalálra ítelt. Vajjon a modernizmus mai üldözői miben utánozzák a keresztyénség megalapítójának szellemét?

Dr. Zsilinszky Mihály.

Az 1848–49. évi szabadságharc és a sárospataki főiskola.

Ez alatt a cím alatt azt a nagy és keserves harcot óhajtom, a sárospataki főiskola és a tiszáninneri egyházkerület egyesített levéltárának eddig még ilyen célra fel nem használt okmányai alapján megismertetni, amelyet ez a főiskola — az ő fenntartó hatóságának: a tiszáninneri egyházkerületnek támogatása mellett — a szabadságharc elnémitása után a bosszúálló hatalommal, a reakcióval szemben vívott a maga százados autonómiájának épségéért. A sárospataki főiskolának ezt a küzdelmét, mely művelődéstörténeti vonatkozásaiban is sok érdekeset tartalmaz, csak a szabadságharc utáni ostromállapot megszűntéig követem nyomon, illetőleg addig az időig, mikor *Haynaunak* 1850 február 10-iki, a magyar protestáns egyház történetében szomorú nevezetességű rendelete, az uralkodónak az ostromállapotot megszüntető 1854 április 9-iki elhatározása után, hatályon kívül helyeztetett. Igaz ugyan, hogy a protestánsok küzdelme az egyház s ezzel kapcsolatban az iskola autonómiájáért az egész Bach-korszak alatt, sőt amennyiben *Thun Bach* rendszerét az egyházpolitikában *Bach* bukása után is fenntartani akarta, még ezután is tartott, de ez a küzdelem a sárospataki főiskola életbe vágó nagy érdekét: az ő önrendelkezési szabadságának teljes visszaszerzését előbbre már nem vihette.

1. A főiskola szerepe és állapota a szabadságharc alatt.

Azoknak, a ma is élő férfiaknak¹ leírása és elbeszélése szerint, akik közvetlen részesei vagy tanúi voltak a sáros-

¹ *Szinyei Gerzson* sárospataki főiskolai nyug. tanár, akkor a rétori osztály növendéke volt. A sárospataki Irodalmi Körben tartott felolvasásában nagy közvetlenséggel írja le e napok emlékét. *Soltész Ferenc* sárospataki gimnáziumi nyug. tanár, abban az időben úgynevezett primárius diák s e minőségében egyúttal az iskolaszék jegyzője, s így közvetlen tanúja volt az ifjúsági mozgalmaknak. *Harsányi Mihály* és *Wohl Aron* pataki polgárok is részesei, illetőleg szemtanúi voltak a pataki márciusi történeteknek.

pataki főiskolai ifjúság 1848. évi márciusi mozgalmanak: ennek a főiskolának szabadságszerető s szabadságszeretetével tüntetni akaró ifjúsága is lelkesedéssel fogadta a pesti márciusi események hírért. Tüntetésének és kitörő örömének kifejezése a külsőségekben sokban emlékeztet a pesti márciusi ifjúság lelkesedésére. A fővárosi híreknek Sárospatakra érkezése napján az ifjúság fáklyás zenével tisztelte meg tanárait s az erre következő vasárnapi nap délutánján, mikor is nagyobb néptömeg hangulatát nyerhette meg magának, a tömeg részvételével, a Szózat és a Himnusz hangjai mellett, több ízben szónoklatot is tartva, járta be a várost és tüntetett azzal is, hogy — a többek között — azt a kétfejű sást, mely az akkori postahivatal falán volt, letépte és az épületet sárral megdobálta.

Hogy „mit kíván a magyar nemzet“, azt a maga munkálataiban egyenes és nyílt határozottsággal fejtette ki a pesti márciusi ifjúság. Ezekhez a kívánalmakhoz kétségtelenül a maga egész lelkével csatlakozott az akkori pataki tanuló ifjúság is. A nagy napok és a nagy események hatása alatt azonban két rendbeli petíciójában külön is feltárta s jóváhagyó tudomásvételre a tanári karhoz s ennek útján a főiskola fenntartó testületéhez: a tiszáninneni egyházkerülethez is felterjesztette a maga kívánalmait. Közöttük, miként az alábbiakból kitétnünk, kétségtelenül van olyan, amely — mint az ifjúság írja — „e kor kívánalmaival inkább egyező“ s a szabadság és egyenlőség eszméjéből közvetlenül következik, de van aztán egészen helyi és pusztán tanulói érdekű is, valamint olyan is, melynek teljesülése egyedül csak egyik vezetőjüknek személyes érdekét szolgálta. Elfogulatlanul ítélve meg az akkori pataki ifjúság kívánalmait, meg kell állapítanunk, hogy a mi ifjúságunk kívánalmaiban nem emelkedik fel mindenütt arra az eszmei magaslatra, amelyen a maga követeléseivel a pesti ifjúság állott. De tény viszont az is, hogy a pataki ifjúságnak azok a követelései, amelyek az akkori idők nagy keretei közül ma már kisebb jelentőségűeknek látszanak és még az a kívánalma is, mellyel egyik szellemi vezetőjének ügyét óhajtja többre vinni, az ifjúság közhangulatából fakadtak s közérdeket szolgáltak. Az ilyenszerű kívánalmak indító okai is vagy az ifjúság előtt terhesnek látszó tanügyi közállapotokban vagy abban a törekvésben találják meg a magyarázatot, hogy némely szempontból alárendeltnek, a szabadság gondolatával ellenkezőnek, sőt éppen lealacsonyítóknak tetsző helyzetét megjavítsa, vagy pedig hogy halás elismerését fejezze ki vezére iránt nagyra és szépreterő mozgalmaiban.

Kivánalmainak igazságába és jogosságába vetett hite s az a fiatalos hév is elragadta néha, mellyel azok teljesítését sürgette s amellyel szélsőségekbe csapott át előljáróságával s felsőbb hatóságával szemben is. Mintha az ő lelkét is, mint a pesti ifjúságét, a nyugodt kérvényezés és a megfontoló eljárás helyett, a sürgető követelés akarata és hatalma szállta volna meg.

A sárospataki főiskolai ifjak azt a petíciójukat,¹ melynek címlapja a felkelő napot ábrázoló iniciáléval van díszítve s amelyben kilenc pont alatt foglalják össze kívánalmaikat és mely a 48-as idők hangulatát kifejezetten magán viseli, 195 ifjú aláírásával terjesztették a május hó 3-án s következő napjain Miskolcon tartott egyházkerületi közgyűlés elé. Bevezetésül előadják benne, hogy a „végzetszerűen felmerült újabb események villanszikkaként hatottak“ rájuk is és a tanintézetre is, mint a szabadság veteményes kertjére s felrázták álmukból. „Ez adott lökést és lendületet — írják — legközelebb a haladás terére, bár sikertelen, fellépett főiskolánk ifjúsága is. De már nem lehet kérdés: megmaradjunk-e a régi hibás rendszer s ferdeségek mellett.“ A haladás jegyében és érdekből a következő kívánalmakat terjesztik elő: 1. Kérik a tanárok közti egyenlőséget, minden szempont szerint. 2. A szabad tanítást s a tanulmányok szabad választását. 3. Az exámen eltörlését s csupán egy nyári szigorlat tartását. 4. A tanulmányoknak lehető rövid idő alatt való kinyomatását. 5. Az esküdtek² helyett 12 ifjúsági képviselőnek a végzett egyének közül az ifjúság részéről történhető választását, kik „a nyílt ajtók mellett tanácskozó iskolai székben fél fél szavazattal“ legyenek felruházva. 6. A lealacsonyító éjjeli örködés eltörlését. 7. A főiskolai ellenőrnek az ifjúság által és képviselői közül való megválaszthatását. 8. Az énekkar elnökének az énekkar tagjai részéről történhető megválasztását. 9. A nemzetőrség alakíthatását.

Az ifjúság kívánalmainak teljesítése az egyházkerületi közgyűlés részéről nem történt meg könnyű szerrel. A kerület

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B szekrény LXX. fiók 32.114. számú okmány.

² Az esküdt diákok, megfelelő vizsga letétele után, vétettek fel a pályavégzett hittanhallgatók sorából a 12—14 tagú esküdt-testületbe. Ők ügyeltek az ifjak erkölceire; mint helyettes vagy segédtanárok tanítottak is: a városi pap helyett prédikáltak; egyik kötelességük volt a rendörködés is. Soraikból választották a szenior, ki a főiskola javainak és az ellenőr, ki az iskolai rendnek, határozatoknak és a törvények végrehajtásának őre és kezelője.

az ifjúság petícióját előbb bizottságnak adta ki véleményezésre, mely a maga ide vonatkozó javaslatait¹ május hó 5-én terjesztette elő. A javaslatok alapján a közgyűlés az ifjúságnak csak a 2., 3., 4., 7. és 8. pont alatt előterjesztett kérelmét teljesítette minden lényegesebb változtatás nélkül.² A 1-re nézve akként határozott, hogy a főiskolai igazgatóság, a gimnáziumi tanárok mellőzésével, csakis a szorosabb értelemben vett akadémiai tanárookra terjeszthető ki s így az igazgatóvá választhatás igényétől közülök a főiskolai zenetanárt és a főiskolai orvost elzárta. Az 5. pontra nézve, mely az esküdt (primárius) diákok intézményének megszüntetését célozta s amely mélyen belenyúlt volna a főiskola akkori belső életébe, megbizta a főiskola akkori algonokát, hogy az iskolai szék véleményének tekintetbe vételével, a kérelem teljesíthetése nézve terjesszen a következő egyházkerületi közgyűlésre elé véleményes javaslatot. A 6. pontban előadott kérést méltányosnak találta ugyan, de a megkívántató rend és fegyelem tekintetéből nem látta a rendörködést teljesen eltörölhetőnek, minek következtében felhívta az iskolai széket, hogy kapcsolatban az 5. ponttal, a fegyelem és a rendörködés gyakorlatára nézve terjesszen elő javaslatot. Végre a 9. pontra nézve, minthogy a benne foglalt kíváncsi kérdésében az ide vonatkozó törvény kifejezetten intézkedett, az egyházkerület nem érezte magát feljogosítva bármiféle intézkedés megtételére. Az ifjúság azonban ebben az utóbbi kérdésben, a nemzetőrség szervezésére nézve nem igen töprengett hosszasan. Be sem várva a legközelebbi egyházkerületi közgyűlés ide vonatkozó határozatát, a nemzetőrséget a maga körében rövidesen felállította. Megválasztotta őrnagyául *Csoma Mihály* gimnáziumi tanárt, „ki mozgalmában egyik vezetője volt; megalkította a tiszti kart s megkezdte a gyakorlatokat“.³

A sárospataki főiskola akkori ifjúságának kedélyállapotára, hangulatára és gondolkodására azokban a nagy időkben világosságot vet az a második kérelme is, melyet a tanári kar útján ugyancsak a május hó 3-án kezdődött egyházkerületi közgyűlés elé terjesztett s amelyben eladdig az ifjúság kebelében *Szépnyelvület* néven fennállott önképző társulat helyett egy „Ifjúsági olvasó és társalgási kör“ alakításának a

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B szekrény LXX. fiók 32.115, 32.116. számú okmány.

² 1848 május 3-iki egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyvének 53. számú pontja.

³ Szinyei Gerzson fentebb említett felolvasása.

megengedését kérelmezte s egyúttal azért is folyamodott, hogy a kormányzó hatóság az alakítandó kör használatára megfelelő helyiséget is engedélyezzen az ifjúságnak.¹ A kérvény szerint az új társulatot a főiskolának összes akadémiai ifjúsága képezi. Célja pedig az ifjúságnak testi és szellemi képzése és fejlesztése mellett egyúttal „az igazság, emberiség, szabadság, jog és hazaszeretet felőli nézeteinek irányt szerezni, azok iránti érzelmét és akaratát elhatározásra juttatni“.

Mi sem jellemzi szebben ebben az időben az ifjúságnak nemes gondolkozását és komoly elhatározását, mint az, hogy az új kör megalakítása és fenntartása érdekében az ifjúság önmagát adóztatja meg s önkéntesen lemond a kör pénzalapja javára a maga eddigi főiskolai jövedelmeiről: „az akadémiai pályán tanuló minden ifjat addig személy szerint illetett s kinek-kinek részére az iskola pénztárából minden évben egyszer készpénzben kifizettetni szokott úgynevezett *gyertyapénz* és a szinte minden évben kinek-kinek a főiskola borából természetben, némelykor pedig pénzben kiadatni szokott *ad virum bor*“² járandóságáról.³

Az ifjúságnak e második kérelmére a tanári kar minden hosszabb indoklás nélkül azt határozta, hogy azt a maga részéről nem teljesítheti, de annak az egyházkerületi gyűlés elé terjesztése ellen nem emel kifogást.⁴ Az egyházkerületi gyűlés már méltányosabb volt az ifjúság e kérelmével szemben s az új egyület felállítását nemcsak helyeselte és engedélyezte, hanem azzal is pártfogásába vette, hogy a főiskola új épületében négy szobát jelölt ki az ifjúsági olvasó és társalgási kör céljaira.⁵ Mindössze csak azzal odázta el a kör végleges szervezésének ügyét a júniusi egyházkerületi gyűlésig, hogy bizottságot küldött ki az ifjúság által a kör pénzalapjára felajánlott jövedelmek átlagos értékének a megállapítására.

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B szekrény LXX. fiók 32.042., 32.074. számú okmány.

² Az *ad virum*, az az egy-egy itce bor volt, melyet minden év végén minden togátus diák kapott a főiskolától, az akadémiai ifjúságnak azért az áldozatért, hogy annak előtte Erdőbányán egy szőlőt, a Mogyorós nevűt megvette a főiskola részére. *Gyertyapénz* címén viszont 51 váltó krajcár illette meg őket egy alapítvány kamataiból.

³ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B szekrény LXX. fiók 32.174. számú okmány.

⁴ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B szekrény LXX. fiók 32.043. számú okmány.

⁵ Ugyanott B szekrény LXX. fiók 32.174. számú okmány. 1848 május 3-iki egyházkerületi gyűlés jegyzőkönyvének 45. sz. határozata.

A következő egyházkerületi gyűlés június hó 25-én és a következő napokon tartatott meg, ezúttal éppen Sárospatakon. Erre a gyűlésre az ifjúság első petíciójának 5. és 6. pontjára nézve véleményadásra kiküldött bizottság is elkészítette a maga javaslatát abban a kérdésben, hogy az ifjúsági képviseleti rendszer miképen volna beilleszthető a főiskola szervezetébe, és miképen és kik által gyakoroltatnék az iskolai fegyelem és a rendörködés.¹ Az a másik bizottság is elkészítette erre az időre jelentését, mely kapcsolatban a második petícióval a végből küldetett ki, hogy állapítsa meg azoknak a jövedelmeknek évi átlagos értékét, amelyeket az ifjúság az új kör részére felajánlott. Ez a bizottság a tanuló ifjúságnak ezt az áldozatát, hat évi átlagból, a mai pénzérték szerint 504 koronában állapította meg.²

Az ifjúság türelmetlenül várta az egyházkerületi közgyűlés idejét. Nyugtalanította kérelmeinek bizonytalan sorsa s egyebek között már az is, hogy az egyházkerületi gyűlés az első kérvény első pontjának ismertetett elutasításával elzárta az összes gimnáziumi tanárokat s így közöttük az ő vezetőjét: *Csomát* is a főiskola igazgatójává választhatás reményességétől, *Csoma Mihaly* egyébként szép készültségű, eszes, nagyra törekedő, tetterős férfi volt, hatalmas alak, erőszakoskodásra is hajló tulajdonságokkal; az ifjúság érdekeinek a védelmezője, harcosa s így az ifjúságnak kedvence, ki ekként könnyű szerrel hódította meg a maga részére az ifjak rokonszenvét, hajlamát, szeretetét. Tanártársai, sőt az előljáráóság tagjai előtt is éppen emiatt nem rokonszenves egyéniség.

Az előre megállapított időben megnyitott egyházkerületi gyűlést az ifjúság az újabb kérvények egész halmazával árasztotta el. Ezek között az ifjak lelki állapotának s gondolkozásmódjának, valamint a körülményeknek megismerése szempontjából a következők a jelentősebbek.

Zugolódik a tanuló ifjúsága miatt, hogy a főiskola akadémiaján az „álladalom és a neveléstan“ tanszéke már csaknem egy év óta üresen áll s betöltését sürgeti, mert már van is arra teljesen méltó egyén kiszemelve, kít erre az állásra az egyházkerület is érdemesnek tart s „kinek érdemeit iskolánk ügyében csak szűkkeblű ellenei elme- vagy jellemficomodása tagadhatja. Hogyan lehet tehát őt, írják, irányunkban

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B szekrény LXX. fiók. 32.183. számú okmány.

² Ugyanott B szekrény LXX. fiók 32.175., 32.176. számú okmány.

lázítóknak, zavarnak rugó-tollának stb. nevezni kárhozatos irigység, legsötétebb rágalom nélkül?“¹ Ez a férfi *Csoma* volt.

Egy második előterjesztésében egész szenvedélyesen appellálja meg az iskolai széknek egy választását. A vallás-és közoktatásügyi miniszter ugyanis annak a törvényjavaslatnak az elkészítésére, amely a bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségleteinek állami fedezésére vonatkozott, először augusztus hó 1-ére, később szeptember 1-ére értekezletet hívott össze s felhívta egyúttal a tiszánineni egyházkerületet is, hogy erre az értekezletre megbízott képviselőit küldje el. E felhívás következtében az egyházkerület hét lelkészi és hét világi megbízott választását rendelte el s felszólította a sárospataki főiskola tanári karát is, hogy két képviselőt a maga kebeléből (jellegük közelebbi meghatározása nélkül) válasszon az értekezletre.² A tanári kar *Somossy* János és *Zsarnay* Lajos theologiai tanárokat választotta meg.³ Az ifjúság a leghatározottabban tiltakozott a választás ellen, mert az — nézete szerint — „a forma, törvényesség, célszerűség, jogosság hiányában sinlő“, mert az az ő kirekesztésével „a nobis sine nobis“ egyoldalú eljárással történt és azért is, mert mind a két megválasztott papi jellegű.⁴ Egyik képviselőül *Csomát* óhajtották volna.

Ebben az időtájban a nagy és rendkívüli események már rohamosan következtek egymásra. A katonaság már hadi lábra volt állítva, *Batthyány* felhívása is megjelent a törvényes nemzeti őrségen felül a honvédi nemzeti őrség felállítására s *Eötvös* közoktatásügyi miniszter is — a tanítatók szülők megnyugtatására — kiadta rendeletét a tanintézetek előjáróságaihoz, hogy mihelyt a tanárok bevégezhetik a tanításokat, a tanuló ifjúságot az iskolai év vége előtt is bocsássák otthonukba.⁵ A haza akkori állapotára való tekintettel is a pataki ifjúságnak két kérése volt az egyházkerülethez.

Az egyikben kinyilatkoztatják, hogy „a legnagyobb, legkívánatosabb, ugyanezért a legváratlanabb fejlemények“

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B szekrény LXX. fiók 32.178. számú okmány.

² Főiskolai és egyházkerületi levéltár B szekrény LXX. fiók 32.245. számú okmány és 1848 május hó 3-iki egyházkerületi gyűlés jegyzőkönyvének 29. pontja.

³ Ugyanazon gyűlés jegyzőkönyvének 85. pontja.

⁴ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B szekrény LXX. fiók 32.185. számú okmány.

⁵ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B szekrény LXX. fiók 32.086. számú okmány.

közepette a pataki tanuló ifjúság sem maradhat hidegen „mogannusi márvány-szobrokhoz hasonlólag“. És minthogy ilyen körülmények között idejüket nem használhatták fel s ezután sem használhatják fel a tanulásra, azt kéri, hogy a tanévvégi vizsgálatok alól mentessenek fel.¹

A másik rövid kérésük egész terjedelmében a következő: „Főtiszteletű és tekintetes egyházkerületi kormányzók! Mi, kik az anyaiskolából a haza védelmére mint önkéntesek akarunk távozni, egész tisztelettel felkérjük a nagytiszteletű egyházkerületi kormányzókat, hogy kik közülünk három év leteltével vissza akarnak jönni az anyaiskolába, mostani osztályaikba vétessenek. Kelt Sárospatak, 1848 június 24. Az önkéntesek.“²

Az egyházkerület az ifjúság két utóbbi kérését teljes méltányossággal s az ifjúság érdekét és tiszteletre méltó, nemes célját teljesen kielégítő módon intézte el. Az évvégi vizsgák kérdésében, a közoktatásügyi miniszter fentebb ismertetett leirata folytán már májusi közgyűlésében is akként határozott, hogy június 26-tól csak a szigorlatok tartassanak meg s azok bevégeztével az ifjúság az ünnepélyes közvizsgák elengedésével bocsáttassék haza.³ Ehhez a határozatahoz ezúttal csak azt fűzte a kerület, hogy a tanári kar a tanuló ifjúság osztályzatát az évközi feleletek alapján, mindenféle vizsga nélkül, állapítsa meg s az iskolai bizonyítványokba vezesse be.⁵

A második kérelem ügyében pedig „meleg részvétellel vevén egyházkerületi közgyűlés a folyamodó ifjaknak a jelen veszélyes körülmények között hazánk védelmére magok önként feláldozását, kérésüket örömmel“ teljesíti.⁵

Amilyen felemelő érzelmek között teljesítette az egyházkerületi közgyűlés az ifjúságnak főképen az utóbbi kérését, épp oly nehéz és kellemetlen helyzetbe került az ifjúsággal szemben a többi kérelem tárgyalása alkalmával. Az ifjúság ugyanis a közgyűlés hangulatából előre is sejtve, hogy kérései nem mindenben az ő tetszése szerint fognak elintéztetni, illetéktelenül tömegesen bevonult a közgyűlés tanácskozó termébe s jogtalanul, nyers erőszakkal s egynémelyik még életveszélyes fenyegetéssel is tüntetett vélt igazsága mellett és *Csoma*

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B szekrény LXX. fiók 32.177. számú okmány.

² Ugyanott B szekrény LXX. fiók 32.182. számú okmány.

³ 1848 május 3-iki egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyvének 6. számú határozata.

⁴ 1848 június 25-iki egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyvének 127. számú határozata.

⁵ Ugyanazon jegyzőkönyv 132. számú határozata.

érdekében, s oly jeleneteket rögtönzött, melyek nemcsak a szólásszabadságot, hanem a tanácskozás nyugalmát és méltóságát is veszélyeztették.¹ Az ifjúságnak ez a sajnálatra méltó, de az akkori körülmények között könnyen érthető terrorja, úgy látszik, nem volt valamelyes nagyobb befolyással a tanácskozás eredményére. A kerületi gyűlés ugyanis az ifjúságnak többi kérését vagy egyáltalában nem, vagy nem mindenben úgy teljesítette, amint azt az ifjúság óhajtotta volna. *Csomát* ugyan megválasztotta arra az akadémiai tanszékre, amely addig is csak a főiskola anyagi viszonyai miatt állott üresen² s az Ifjúsági olvasó és társalgási kör végleges megalakítását is engedélyezte, jóváhagyván alapszabályait.³ Kérlelhetetlenül visszautasította azonban felebbezését az egyházi és tanügyi értekezletre menő képviselők megválasztásával szemben s mindössze csak arra nézve adott biztosítékot az ifjúságnak, hogy intézkedni fog a jövőben arra nézve, hogy valahányszor a főiskola tanügyi kérdésekben képviselőt választ, a választásba az ifjúság is közvetve befolyhasson.⁴ Az első petíciónak 5. és 6. pontja is csak oly értelmű módosítással fogadtatott el, aminőt a véleményadásra kiküldött bizottság idevonatkozólag javaslatba hozott.⁵

E jelenetekkel s az egyházkerületi közgyűlésnek az ifjúság kérelmére hozott határozatai után bevégződött a sárospataki főiskolában az 1847—48-iki iskolai esztendő s kezdetét vette e tanintézetben az a korszak, amely alatt újból is erős próbára tetetett e több százados múltú főiskolának hazafiassága s a magyar nemzeti eszméhez való hűségés ragaszkodása. S minthogy aztán a sárospataki főiskola ez alatt az időszak alatt is a maga viselkedésével, szereplésével és cselekedeteivel ismételtén megbizonyította azokhoz az eszmékhez és törekvésekhez való hajthatatlan ragaszkodását, amelyek a nemzet mindenkori vágyait képezték: kezdetét vette ezalatt a megpróbáltatásnak és az üldöztetésnek az az újabb sora is, amelynek folyamán néhanapján kétségbe vonatott főiskola létezetésének még csak a jogosultsága is s a főiskolának újból is igazolnia kellett — ki tudja hányadszor — életrevalóságát s eltűrhetetlen jogát a fennmaradáshoz.

¹ 1848 szeptember 24-iki egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyvének 181. sz. határozata.

² 1848 június 25-iki egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyvének 128., 137. számú határozata.

³ Ugyanazon jegyzőkönyv 100., 126. számú határozata.

⁴ Ugyanazon jegyzőkönyv 86. számú határozata.

⁵ Ugyanazon jegyzőkönyv 135. számú határozata.

Az 1848—49-iki iskolai esztendő a tanítványok számában szomorúan elnéptelenedett tanintézetre virradt fel. Abban a főiskolában, amely abban az időben nyolc normális és gimnáziumi osztályt s három akadémiai (theológiai, bölcsészeti, jogi) szakot tartott fenn, amelyben a megelőző hat évi középérték szerint 1250 volt a tanulók létszáma¹ (500 akadémista, úgynevezett diák, 700 gimnazista és 50 normalista) és amelyben az 1847—48. iskolai évben is 1041 tanítvány volt,² az 1848—49-ikben olyan osztály is volt, melyben alig volt kinek tanítani s volt olyan is, melyben összesen kilencen tanultak.³ A tanítványoknak e tanévi összes létszáma pedig, az igazgató hivatalos jelentése szerint, 103-ra olvadt le.⁴

Kétségtelen, hogy ez iskolai évben a főiskolába vissza nem tért tanulóknak a nagyobbik részét a hadviseléssel járó általános zavarok tartották vissza a szülei háznál. Az a része pedig, amelyik önként, a maga elhatározásából ajánlotta fel karját a haza védelmére, a harctérre sietett. Hogy az ifjúság sorából kik és hányan vettek részt a szabadságharcban, azt manapság egészen pontosan megállapítani igen bajos. Pedig az egyházkerületi közgyűlésnek az az ismertetett határozata, mely az önkéntesi szolgálatra ajánlkozott főiskolai tanulók kérelmét teljesítette, egyúttal az ő névsoruknak jegyzőkönyvbe vezetését is kimondta. A határozatnak ez a része azonban s vele a névsor is, könnyen érthető okokból, utólagosan valószínűleg megsemmisített. A főiskolának akkori igazgatója, a fenntartó testülethez intézett jelentésében, e kérdésre nézve mindössze annyit mond, hogy a tanulók közül *igen sokan* állottak katonai szolgálatba.⁵ Az idevonatkozó újabb kutatás s a harcba vonult pataki tanulók létszámának meghatározása érdekében kibocsátott felhívás⁶ is pusztán csak annak megállapítását eredményezte, hogy számszerint a százat jóval felülhaladta azoknak a sárospataki diákoknak a létszáma, kik szabadságharcunkban részt vettek.

Ezeknek az ifjaknak nagyobb része a vörös sapkások kilencedik zászlóaljába állott be önkéntesnek, amely zászlóaljnak toborzási területe Sárospatakra és vidékére terjedett ki s amely, mondhatni, a maga egészében — miként a szintén

¹ Ugyanott B szekrény LXXI. fiók 32.382. számú okmány.

² Ugyanott B szekrény LXXIV. fiók 34.570. számú okmány.

³ Ugyanott B szekrény LXXI. fiók 32.309. számú okmány.

⁴ 1849 június 12-iki egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyvének 15. számú pontja.

⁵ Ugyanott B szekrény LXXI. fiók 32.245. számú okmány.

⁶ Sárospataki Lapok 1899. és 1900. évfolyama.

vörös sapkásnak nevezett és vele a szabadságharc alatt együtt működő harmadik zászlóalj is — művelt, tanult fiatal emberekből, többnyire diákokból, papokból s tanítókból állott. Ez a zászlóalj, kezdve a bácskai harctéren s végezve — mint a *Damjanich* vezérlete alatt álló III. hadtest 2. dandárának egyik alkatrésze — a világosi fegyverletételnél, dicsőséggel s főleg az illir mozgalmakban hősökhöz méltó fegyvertényekkel harcolta keresztül a szabadságharcot.

A főiskola tanári karából *Petőfi* barátja: *Pálkövy* Antal ajánlotta fel magát a haza védelmére. Előzőleg Sárospatakon a nemzetőrségben már mint ennek tisztje is igyekezett e nemes ügyet a polgárok között népszerűsíteni. Mikor aztán — amint írja — megkondult a vészharang, egy dicső napon felhívására 162 önkéntes nemzetőr csatlakozott hozzá, hogy őket a harcba vezesse. A csataterre menetele előtt csak annyit kért a kerülettől, hogy visszatérése esetén tanszékét tartsa fel részére és ha elesik, feleségét özvegyi díjban részesítse.¹ *Pálkövy* elhatározását az egyházkerület a legteljesebb méltánylással vette tudomásul s kérelmét teljesítette.² Írott bizonyosság nincs ugyan arról, hogy *Pálkövy* hazája érdekében elvállalt feladatát miképen teljesítette, de a hagyományokon kívül, melyek az ő vitézségéről és személyes bátorságáról beszélnek, az ő későbbi üldöztetőse az osztrák hatalom részéről, valamint az a tény is igazolja az ő érdemét, hogy a szabadságharcból őrnagyi ranggal tért vissza a főiskolába.

Vessünk ezek után egy futó pillantást arra is, hogy a sárospataki főiskola fenntartó testületének, a tiszáninneni egyházkerületnek akkori papsága miképen vette ki az őt megillető, köteles részt utóbbi szabadságharcunkból. E kerület papi karából számosan fordultak az 1848. évi szeptember hó 24-én tartott egyházkerületi közgyűléshez azzal a kérelmükkel, hogy a közgyűlés méltányolván azt a szent elhatározásukat, mellyel a haza védelmére fegyvert fogtak, biztosítja részükre a harcnak lecsendesülése után papi állásaikat. Az egyházkerületnek ide vonatkozó határozatának érdemi része a következő: „A haza védelmére való készség, bárkitől eredett legyen, egyházkerületi közönségünk által méltányoltatik; a haza védelmére magokat elszánt lelkeszek is méltánylatra nemcsak hogy számíthatnak, de előre is megigéri egyház-

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B szekrény LXXI. fiók 32.244. számú okmány.

² 1848 szeptember 24-iki egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyvében 151. pontja.

kerületünk, hogy ezen lelkes egyéneknek állomásuk visszanyerhetésére nézve minden hatalmában levő módokat készséggel felhasználjand.¹

Hogy aztán az egyházkerületnek e papjai miként feleltek meg a szabadságharc alatt önkéntesen magukra vállalt nagy hivatásuknak, szóljon erről az 1849. évi június hó 12-én tartott egyházkerületi közgyűlésnek annak idején *Apostol* Pál szuperintendens által felsőbb rendeletre kitörült, de azért mesterséges úton kibetűzhető következő jegyzőkönyvi pontja: „Főtiszteletű püspök úr örömét jelenti ki azon, miszerint a főpásztorsága alá helyezett lelkészek közül néhányan nemcsak szellemi képességüket, hanem karjaikat is felajánlják a minden oldalról megtámadott haza védelmére, közülök némelyek jelenleg is a harctéren lévén; mások ismét nagy számmal minden tekintélyt és befolyást, mellyel a népre hatni lehet, szellemileg használnak fel. De örömét jelenti ki különösen azon, hogy alig tudna mondani valakit közülök, ki hivatásának annyira, mennyire meg ne felelt volna.”²

Ezek szerint a tiszáninneri egyházkerület is és a sárospataki főiskola is méltóképen kivette a maga részét a nemzeti nagy küzdelemből. A szabadságharcos papoknak és diákoknak magafeláldozása a kerületnek is és a főiskolának is mindvégig dicsősége és dicsekedése leend. Ennek a dicsőségnek a nyomában azonban nemsokára szomorú napok és a küzdelmeknek keserű esztendei következtek el. Mert hát ez a dicsőség botránykő volt a hatalom, a reakció szeme előtt s ürügyet szolgáltatott arra, hogy az egyházkerületet s az ő főiskoláját kivételt nem ismerő üldözésbe vegye.

A fentebb elmondottak szerint a főiskola tanulóinak létszáma az 1849—50-iki iskolai évben felette alacsonyra szállt le. Ezt a már egymagában szomorú állapotot súlyosbitotta aztán még több, a nemzet önvédelmi harcával kapcsolatos szerencsétlen körülmény is.

A felvidéki háborús mozgalmak és nyugtalankodások miatt az iskola a maga munkásságát nem kezdhette meg idejében. Az iskolai esztendő kezdete, a vallás- és közoktatásügyi miniszter ide vonatkozó rendelete alapján, a sárospataki főiskolában is, két teljes hónapi késedelemmel, 1848 november 1-ére helyeztetett el.³ Erről a Közlöny útján a főiskolai

¹ Ugyanazon jegyzőkönyv 152. pontja.

² 1849 június 12-iki egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyvének eredetileg 2. számú pontja.

³ 1848 szeptember 24-iki egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyvének 189. pontja.

növendékek is értesülést szereztek, de az amúgy is felette csekély létszámban begyűlt tanuló ifjúsággal a megkezdett iskolai munka mindannyiszor félbe szakadt, valahányszor a háborús zavarok és mozgalmak Sárospatak környékére is átcsaptak.¹ Az iskolai évi közvizsgák azonban, mindezeknek dacára is, 1849 július 23-tól kezdve egész rendben megtartattak.² Hogy milyen volt a főiskola e tanévi munkásságának az eredménye, az könnyen elképzelhető.

A főiskolának elnéptelenedése a szabadságharc alatt s a vele járt nehéz tanügyi állapot még csak időleges jelenség volt, mert a fegyverek zajának lecsillapultával a tanulósereg lassan-lassan ismét visszatért elhagyott hajlékába. E múltó jelenség mellett valóságos nagy iskolai csapás volt a szabadságharc alatt a főiskola anyagi állapotának a teljes elsoványodás felé való indulása.

A tanítványoknak az iskolából való kimaradásával ugyanis természet szerint együtt járt a tandíj-jövedelemnek nagy arányban való megkevesbedése is, mi által pedig az akkor amúgy is elég nehéz anyagi viszonyok között élő főiskola érzékeny veszteséget szenvedett.³ A főiskola elnéptelenedése azonban egy másik anyagi károsodással is kapcsolatban állott. A csekély számú diákság ugyanis a szüret alkalmával — mint a főiskola részére segélyt gyűjtő (szupplikáló) csapat — nem kereshette fel az egyházkerület 355 egyházát, hogy a „kegyes hívők és jöltevők“ által a főiskola számára ilyenkor adatni szokott adományokat összeszedje s az e célra szolgáló segélygyűjtő könyvecskébe (libellus) bejegyeztesse. A főiskola tanári kara azt a jövedelmi veszteséget, mely a főiskolát erről az oldalról fenyegette, az által akarta kikerülni, hogy a libellusokat az igazgatóval elküldette az egyházkerületi gyűlésre azzal a kérelmével, hogy a gyűlés adja át azokat az egyházmegyék espereseinek, kik azután a libellusokat alkalmas módon az egyházaknak gyűjtés céljából elküldöztetik.⁴ Az egyházkerület ezt a kiegészítő ötletet alkalmazásba vette ugyan,⁵ de a

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B szekrény LXXI. fiók 32.245. számú okmány és Molnár István professzor feljegyzései „Sárospatak középhőmérséklete“ című értekezésében, a főiskola 1852—53. iskolai évi értesítőjében.

² 1849 június 12-iki egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyvének 15. pontja.

³ Ugyanazon jegyzőkönyv 27. pontja.

⁴ Ugyanott B szekrény LXXI. fiók 32.245. számú okmány.

⁵ 1848 szeptember 24-iki egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyvének 161. pontja.

segélygyűjtésnek e közvetett módjával a szokásos szüreti szupplikálás eredménye a reménységen jóval alul maradt.

Az a csekély pénzjövedelem is, mely ebben az iskolai évben a főiskola pénztárába befolyt, mind Kossuth-bankjegyekben fizettetett be.¹ Ez a körülmény is újabb anyagi romlás forrásává vált. A Kossuth-féle bankókat ugyanis *gróf Zichy Ferenc* országos főbiztos rendelete következtében a főiskolának be kellett szolgáltatni, minden ellenérték követelhetése nélkül, részint Miskolcra, részint Sárospatakon a szolgabírói hivatalba.² Ily módon az akkori viszonyokhoz képest elég tekintélyes pénzvesztéséget kellett szenvednie a főiskolának.

Súlyosította a főiskola nehéz helyzetét ezen felül az is, hogy a kölcsöntőkék és tartozások után a kamatfizetések, úgy szólva, teljesen elmaradtak. A szőlők, amelyek a főiskolának nagy jövedelmi forrását képezték, a pénzhiány miatt kellek megművelhetők nem voltak s így jövedelmük is elmaradt; az adó s az iskolához tartozó sok épület fenntartásának költsége is magasra emelkedtek s a jóformán mindig üres pénztár a tanárok illetményeinek kiszolgáltatására is képtelen volt.³

A főiskola e nehéz időszakban ismételten is kölcsönhöz folyamodott, csak hogy magát napról napra tovább tengethesse. Szomorú, de való, hogy a főiskolának ebben az időben, kölcsön keresésében, még a sárospataki nemzetőrség fegyvertének beszerzésére egybegyűlt pénzösszeget is, ideiglenes segélyforrásként igénybe kellett vennie.⁴ A főiskolának abban a válságos időszakban is, mint megelőzőleg mindig, a tiszán-ineni egyházkerület volt az egyedüli támasza. Mikor ez a kerület látta, hogy „a főiskola önmagát fenntartani képes nem lévén, sebes léptekkel siet elsüllyedésének elébe“, annak dacára, hogy jól tudta, hogy „ha majd vele azonosítván magát, pénztárát számára nyitvatartandja, elébb-utóbb maga után vonja a veszélybe“, mégis több ízben is teljes áldozatkészségével sietett főiskolájára megmentésére.⁵ Az akkori egyházkerületi pénztárnok⁶ jelentése szerint az az összeg, melyet az egyházkerü-

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B szekrény LXXI. fiók 32.346. számú okmány.

² Ugyanott B szekrény LXXI. fiók 32.315., 32.316., 32.321. számú okmány.

³ Ugyanott B szekrény LXXI. fiók 32.304., 32.305., 32.306., 32.308. számú okmány.

⁴ Ugyanott B szekrény LXXI. fiók 32.285. számú okmány.

⁵ 1848 szeptember 24-iki egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyvének 182. pontja.

⁶ 1849 június 12-iki egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyvének 27. pontja.

let mint kölcsönt a főiskola rendelkezésére bocsátott, meghaladta mai pénzértékünkben a 10.000 koronát.¹ Pedig a főiskola e tartozás után még csak a kamat fizetésére is képtelen volt.²

Tanítványainak számában szerfelett megfogyatkozva, vagyonaiban és jövedelmeiben megerőtlenítve küzdötte és küzdte át ősi tanintézetünk a nemzet utóbbi önvédelmi harcát, meghozva a maga áldozatát ezalatt mindenütt és mindenben, ahol és amiben a haza szent ügye és érdeke tőle megkövetelte.

Sárospatak.

Ellend József
főiskolai tanár.

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B szekrény LXXI fiók 32.308. számú okmány.

² 1849 június 12-iki egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyvének 40. pontja.

Gyöngyösy István tanulópályája.

Ungvár város lakói már kezdettől fogva a reformáció hívei lettek. Hamarosan hajlottak a helveciai református árnnyalathoz, az ágostai hitvallásnak igen kevés követője akadt a városban és a környéken is. Minthogy pedig az úgynevezett „magyar hit“ itten már kezdettől fogva gyökeret vert, a város körül fekvő északi, nyugati tót községekben a Kárpátok alján is találunk magyar nevű, de tót ajkú családneveket, bizonyos, hogy az üldöztetések következtében a református vallással együtt a magyarság is megfogyott, a magyar elem nagy része más vallásra térve nemzetiességét is elveszítette.

Magában Ungvár városában *Kálmáncsehi Sántha* Márton a munkácsi egyház prédikátorának buzgólkodása következtében alakult meg 1546-ban a helveciai református egyház. *Drugeth* Ferenc *Zápolyai* János király hive nagy pártfogója volt a reformációnak. 1636-ig háborítatlan békességben éltek az ungvári református hívek, a lakosság legnagyobb része. De ez évtől kezdve Homonnay *Drugeth* György, aki a többi főurak példájára maga is katolikussá lett, jövedelmeiket kezdte elfoglalni. Dézsmájok már ekkor elveszett. A vár közvetlen szomszédságában lévő papi lakásokat, templomokat is elvette a főúr és a mostani katolikus templom helyén a „*Só-utca*“ban, tehát akkor már a külvárosban épített nekik iskolát és papi lakást. De ebben az időben a magyarság üldözése még nem lett általánosság. Az erdélyi fejedelmek, a munkácsi vár közelsége, a köznemesség ragaszkodása az ellenséges érzelmű *Drugethekkel* szemben is megvédelmezte az ungvári magyarságot. A „predicator uramnak“ s a rektornak = („rectoris scholae“) rendesen kijárt a fizetése. A pap fizetése háromezer forint körül, a rektoré is meg volt kétezer forint a mai pénzérték szerint. Az ungvári egyházra és a magyarságra *Bercsényi* Miklós mérte az első nagy csapást, aki 1695-ben *Váry* Mihály papot hajdúival kikísértette a városból s a hívek

könyörgésére csak annyit válaszolt: „Parancsolata van Kolonics uramtól, tehát a dolognak úgy kell lenni, ahogy történt“.

Tehát a viharos esztendőknél csak elején 1636-iki év körül a kis Gyöngyös bizonyosan az ungvári rektor keze alá került. Hiszen apja 1619-től kezdve lakott Ung megyében és csak a negyvenes években lesz eperjesi lakos is az okiratok tanúsága szerint. A só-utcai iskolába járt tehát a rektor elébe, ahol biztos nyomok szerint az írás-olvasás után a latin nyelv elemeit Donatus szerint és a fogalmazást Ghilippus könyve fonálán tanulták a műzsák fiai. Hogy igaz eredménnyel, azt nemcsak a költő klasszikai műveltsége, de az a körülmény is bizonyítja, hogy a reformáció hívei a legkiválóbb tanítókat szerezték meg iskolájoknak „ápolgatván a skólát, mint anyja az ő gyermekét“.

De az ungvári iskola csak alapját vetette meg a törekvő gyermek jövőendő nagyságának. Apját az okiratok már 1640 körül eperjesi lakosnak is mondják. Más szóval mint jogtudós ember az eperjesi táblánál ügyeit bonyolította, ott köházat szerzett. Eperjesnek már akkor virágzó iskolája volt az „*Alte Schule*“. Ez a nagy híre tette később alkalmassá arra, hogy a felvidék rendjei 1665 november 18-án Kassán tartott gyűlésükön *Collegium Scholasticum* részére csakis Eperjes városát tartják egyedüli illetékes helynek. Mindezek a körülmények bizonyítják, hogy a leendő költő-alispán Eperjesen folytatta iskoláit, nem másutt. A költő Eperjesen tanult meg tökéletesen németül is, diplomatikai ügyessége mellett ez a nyelvképesség is képessé tette, hogy a mindenható, zsaroló német katonasággal későbbben a megyék megbizásából tárgyalásokat, alkudozásokat folytasson.

Eperjes különben a felvidéknek Kassa után második főhelye volt. Tojásalakú nagy megerősített város, két erős kőfállal, amelynek hossza 3330 lépés volt. 720 lórés, 42 ágyú védelmezte. Tizenhárom bástya állott őrséget a város biztonságáért. Fő-utcája végig megy az egész városban, közepében van a német gót stílusú templom, mellette a nürnbergi magas házak mintájára épült iskola, az „*Alte Schule*“, mellette a magyar templom, mely már 1642-ben állott. Mert, noha a városi lakosság zöme német volt, de a környék magyar lakossága s a városban lakó magyarság ráütötte a maga erőteljes jellegét a városra is. Sok üldöztetésnek és vérengzésnek kellett következnie, mikor ezt a magyar szint letörülték Eperjesről és környékéről. Ekkor lett Eperjes tótos német hely, amit csak az újabb időkben köszörültek ki a városi élet rohamos

fejlődésével, de a környék magyarságát mai napig se lehetett talpra állítani.

Az eperjesi iskola Bártfa és iskolájának hatása alatt állott, ahol *Stöckel* Lénárd volt a rektor, Luther, Melancthon tanítványa, kitünő szervező és pedagógus. Az eperjesiek átvették *Stöckel* tanrendjét, még papért is Bártfához fordultak. Ezt a nagy nevelőt német anyanyelve ellenére erős nemzeti érzés lelkesítette, hányszor elmondta a tanítás óráin: „Ha minden fű és kő sírni tudna és könnyeiből nagy folyók áradnának, szegény Magyarország jelen és jövő szerencsétlenségét mégse tudnák igazán megsiratni...“ (Si omnes arbores et lapides flere possent, ac tota flumina lacinarum affunderent: magnitudinem calamitatem Hungariae tum praesentium, tum futurarum aequarent nullo modo.)

Ez a nemes versengés Bártfával az eperjesi iskolát igen nagyhírűvé emelte. A szabad királyi város tanácsának minden gondja az volt, hogy a legjelesebb „rektorokat“ állítsa az iskola élére. Így Gyöngyösy Istvánnak 1641-től kezdve a híres *Dürner* Sámuel lett a rektora. Kisszebeni születésű, aki a magyar szót Nagy-Sárosban, e most már tót községben tanulta, Sárospatakon is járt iskolába. Mint eperjesi tanuló annyira kitüntette magát, hogy az eperjesiek a város költségén külföldre küldték ki. Thornban, Königsbergben tanult. Az igaz jóság és az élet tükörének, példaképének (speculum verae pietatis et almae exempla) nevezték, akinek arcából a szelidség, szájából az igazság és az egyenes őszinteség sugárzott. De az akkori tanártársak, *Cramer* Gáspár és *Schneider Sartorius* Sándor szubrektor, szintén kiváló nevelők voltak. Mind a kettő híres iskolai és papi ember.

Ebben az időben dühöngött Németországban a harmincéves háború. A külföldi egyetemekre való járás e veszedelmes időkből valósággal céltalan is volt. Hiszen a legtöbb főiskolát feldúlta a zsoldos rabló hadsereg. Így Eperjes iskolájának messze vidéken a külföldi egyetemeken töltött tanulmány éveket is pótolni kellett. Természetesen az eperjesi híres iskolában (celeberrima schola) folyt tudományos életet a maival összehasonlítani nem lehet. Az alsóbb osztályokat az iskola kitünőbb növendékei tanították, akik ezért ellátásban és némi jövedelemben részesültek, a felsőbb osztályokban, a teológián és filozófián kívül, reál tudományokat csak elvéve, a tanárok, a rektor, a szubrektor, konrektor tanultsága szerint végeztek. Az eperjesi iskolában különben a kántorok is tanítottak. Így a költő ott tartózkodása idejében *Bányai* Dániel magyar kántor, *Lendely* András tót, *Holéczy* György és *Baticzky*

Dániel német kántorok, akik különben szintén iskolázott és arra termett emberek voltak. Ebben a tekintetben válogatóság voltak a patronusok, a szabad királyi város előljárósága, olyan férfiakat választott meg, akiket az iskolában is fel tudtak használni.

Eperjes ez időben kormánypárti város volt, semmiképen sem hive a kálvinista I. Rákóczi Györgynek. Gyöngyösy tanúja lehetett annak az ostromnak is, mikor a fejedelem hadai 1645-ben dec. 16-án Eperjest elfoglalták. A háborús időben pestis dühöngött a városban, amely a város magyar és német lakosságát megtizedelte. Már ekkor kezdtek tódulni a városba a tót hegyvidéki lakosok.

Gyöngyösy rövid ideig még *Büringer* János rektor tanítványa is lehetett, aki 1648-ban került Eperjesre rektornak Besztercebányáról. Bizonyára tanult, olvasott ember volt ez is, de heves és fennhéjázó magaviseletével mindenütt sok ellenséget szerzett magának, akik okkal és ok nélkül mindenféle híreket terjesztettek róla. Már mint körmöcbányai rektornak *Müller* Zachariás jegyzővel, majd az egész tanáccsal gyűlt meg a baja. A jegyző a tanács előtt „álbölcseledőnek, kontárfilozófusnak és rest kutyának“ nevezi, aki még a tanulók írásait se javítja. A tiszteletreméltó tanács azonban úgy határozott, hogy itt a fődolog a kölcsönös veszekedések és kifakadások helyett a rektor pedagógiai újításai helyességének a megvizsgálása. Az ilyen beszédétől különben ezentúl mind a két félnek kötelessége leszen tartózkodni.

Eperjesen se volt nyugodtabb élete. Protektora, a későbbi rektor „tudatlannak és a patronusok Thersitesének“ csúfolja. Eperjesen se volt sokáig maradása. Modorba ment rektornak, majd jegyzőnek, később pozsonyi rektor lett.

Ilyen királpárti hatások közt nevelkedett Gyöngyösy Eperjesen, aminék nyoma is maradt az ő fogékony, minden hatást befogadó lelkében.

A negyvenes évek végén az eperjesiek komolyan fogkoztak avval a tervvel, hogy *Comenius* Ámost meghívják rektornak iskolájokba. *Madarász* Márton magyar pap azonban megakadályozta a szándékot avval a kijelentésével, hogy Jankomenszky, a cseh reformátor, Kálvin követője. 1651-ben azonban *Schneider* János német másodpap és *Curiani* György magyar pap egyértelműleg ajánlották a híres nevelő meghívását. De előbb nyilatkozatra szólították fel *Comenius* nyilatkozata azonban egyáltalán nem elégitette ki őket. *Comenius* maga sem törekedett a császárpárti vagy legalább is nagyon ingadozó politikájú városba, hiszen tudvalevőleg a Habs-

burgoknak, mint nemzete szabadsága elrontójának halálos ellensége volt és a Rákócziakban kereste Isten akaratának eszközeit, akik ezt a hatalmat megtörik. Nagyon természetes tehát, hogy a Rákócziak védő szárnyai alatt továbbra is Sárospatakon maradt.

De nagy híre szájról szájra járt a városban. Csoda-e, ha Gyöngyösy János, a törekvő apa az ő keze alá akarta adni fiát és ha István, e kiváló tehetségű ifjú vágyódott a híres nevelő iskolájába. A régiak szűkszavú feljegyzéseiből annyi mégis megmaradt, hogy Gyöngyösy István 1652-ben hagyta oda a sárospataki iskolát, bizonyos tehát, hogy egy-két éven keresztül e nagy ember személyes hatása alatt fejlődött nagy tehetsége.

Teljesen ellentétes érzelmű és igazi magyar érzésű világ nyílt itt meg előtte. A circumspectus és prudens tanácstól vezetett fél-magyar és fél-német városban óvakodó, langymeleg politika volt az uralkodó, amely a körülményekhez alkalmazkodva, csak a város vélt vagy valódi érdekét tartotta szem előtt. Itt a fajmagyarság szívének dobbanását érezte, vágyainak, törekvéseinek izzó, lelkesítő levegőjébe került. A sárospataki iskolán Bethlen szelleme lebegett. A Rákócziak voltak a pártfogói, a Bethlen fajfenntartó magyar politikájának örökösei, de legnagyobb védője mégis a nagyasszony *Lorántffy Zsuzsanna* volt, aki elhalmozta jótéteményeivel, aki élete alkonyán is azt mondta *Tarczali Pál* zemlénmegyei esperesnek az őt lázongásaikkal bosszantó diákokra célozva: „Te látod Isten, mint az édes anya magzatait, a dajka az ő kicsinydedét, úgy igyekeztem nevelni őket Istennek és szegény hazánknak szolgálatjára“.

Sárospatak királyi lakóhely már az Árpádok korában a történelmi nyomok szerint, már I. Endre is szeretett ott tartózkodni. Attól kezdve királyi vár lett. Árpádházi királyaink után Róbert királynak, Nagy Lajosnak is kedves tartózkodási helye. 1526-ban *Perényi Péter* az időben csodált vízi erősséggé bővítette. Mint *Lórántffy Zsuzsanna*nak I. Rákóczi György fejedelem feleségének öröksége a Rákócziaknak legkedvesebb sásfészke lett. A várpalota ma már átalakított és nagyobb-részt elpusztult épületei híjával is meglepő látványosság a szemlélőre nézve. Hát még abban az időben, amikor őt hatalmas bástyától védett három méteres fal övezte, 21 ágyú, 36 tarack villogott ki az ellenségre. Emeletes trachitsziclába vájt kazamatáiban 3000 katona is ellakhatott, negyven holdas területén valóságos kis város fejlődött.

Sárospatak régi iskoláját, az úgynevezet *Troját* már lebontották. Egy régi fényképe megmaradt ugyan, de rajzát is

örizik a sárospataki iskola levéltárában, persze már későbbi romlott, düledező állapotában. A diszes renesszánsz házakat jellemző koronázat már akkor nem volt rajta. Romladozó falait leszedték és egy közönséges tetővel helyettesítették, ami az épületet jellegéből teljesen kivetkőztette. A Trója szárnyait *Fazekasnak*, *Uratának* nevezték. A Lengyelországból hozzánk átszármaztatott renesszánsz építkezés egyik érdekes változata, amelynek párját most is láthatni a régi lengyel urak kastélyaiban.

Hogy milyen diákeletet élt, mit és mennyit tanult a sárospataki főiskolában, arról pontos képet írnak a sárospataki „schola“ törvényei.

A sárospataki iskola tanulófjúsága (cives) valóságos kis köztársaság volt s az iskola szellemi és anyagi életében tanárai vezetésével cselekvő részt vett. Mint ilyet „Illustrissimus amplissimus Coetus“-nak hívták. Ez volt a civisek, a felsőbb iskolai tanulók köztársasága, a mely a maga hivatalnokaival, törvényeivel, vagyonával és jogaival élt, ezeknek megtartására feltékenyen örködött. A „schola“ maga az iskola volt tanárai-val, kisebb tanulóival együttvéve. A coetus élén a diákok szavazata alapján a tanárok által kiszemelt *senior* állott. A coetus nagy vagyonnak tulajdonosa volt, a senior felügyelete alatt történt a diákok élelmezése a jövedelem szerint. Ő tartotta fenn a fegyelmet, a büntetést többi előljárótársaival együtt szigorúan meghozza és a rektorok beleegyezésével végrehajtja. Kollégái egyéb hivatalt viselt tanulótársai (ornati ac eruditi collegae). Ezek voltak: *praebitor*, tulajdonképen a coetus vagyonának, földjének, malmának gazdája. Művelleti a földet, szállót, cipót süttet s a tanulók között kiosztja. Az *aeconumus* jelt ad reggel három órakor a felkelésre, este a lefekvésre. Az iskolai előadások, vitatkozások résztvevőit számon tartja, vigyáz rá, hogy onnan el ne maradjanak. A temp-lomozás ellenőrzője, vigyáz arra, hogy a temetésre kivonult diákok illendően viseljék magukat. Általában az iskola növendékei felvigyázója mind a kollégiumban, mind a nyilvános helyeken. Ebben segítenek neki a *corycaeusok* (vigyázók) és *custosok* (őrök). Az iskolai fegyelem felett örködők tagjai a *senioron* kívül a *primarius* diákok voltak, akiket szintén az ifjúság választott. Együttvéve ezek voltak a coetus hivatalnoki kara. (Officiales amplissimi Coetus.) Tanuló volt az iskola könyvtárnoka is. A külföldi egyetemekre járó tanulóknak is a coetus adott segítséget. Kisebb összeget ajándékképen, nagyobb összeget felének visszatérítése kötelezettsége mellett. Mindezt vagyonából és adományokból teljesítette a coetus,

amelyekhez fejedelmi és közrendű jötevők segítségével jutott. A coetus előkelő személyek tiszteletére lakomákat is adott, ajándékozott is. Így egy barátnak is, aki a coetust megtisztelte, juttatott egy pár forintot.

A „schola” szellemi életének vezetői a rektorok voltak. Az iskola legelső tanára volt a rektor, hozzájuk csatlakoztak a konrektorok. Ezek egyetemet végzett, theológiát és bölcséletet tanítani képes jámbor, vallásos emberek voltak, akik a héber, görög, latin nyelvben kellő jártassággal bírtak. A tanuló a rektornál jelentkezett és engedelmessége jeléül a rektornak kezét adott s az iskolai törvényeket aláírta, hogy azokat meg fogja tartani. Tanították a latin, görög nyelvtant, a zsidó nyelvből, ami szükségesnek látszott, görög, latin remekírókat, hogy így a theologiai és bölcséleti tudományokra előkészülhessenek. Különösen a latin nyelvnek begyakorlására nagy gondot fordítottak, a magyar nyelv használata büntetés súlya alatt tilos volt. A hittudományokból és bölcséletből annyit tanítanak, amennyit az egyházi és állami élet követel. Az előadás vitatkozó és fejtegető volt. Az iskola osztályai nem voltak szorosan elkülönítve. A tanulók inkább csoportokban tanultak, ki-ki előmenetele szerint haladt előre a felsőbb tudományokban. Kikérdezés hetenként kétszer, *szerdán és szombaton* volt. Ezenfelül voltak minden második hónapban vitatkozások, amelyeken tanulók vettek részt, mint támadó és védők. Ezek nyilvánosak voltak.

A magánvitatkozások *kollációkban* folytak. Kilenc-kilenc tanuló, hogy úgy mondjam önképzőköre, akik elnököt maguk választottak. Az iskolában tanult tárgyakat ismételték, vitatkoztak, egyházi, iskolai szónoklatokat tartottak. A vitatkozások után a védő kilenc támadójának vendégséget adhatott. De az a törvények szerint csak három tál ételből és egy pint borból állhatott. A tanulók nagy száma miatt a rektorok mellé járultak a *kollaboratorok*, akik szintén a tanuló ifjúság köréből kerültek. A *pedagogusok* magántanítással foglalkoztak s ők az iskolai tárgyak mellett már a magyar nyelvtant is tanították. E szívós önkormányzati szervezet mellett tudták a tanulók maguk az iskolát a későbbi üldöztetés és bujdosás idejében tanárok nélkül is összetartani.

Az iskola szigorúan egyházi jellegű volt. Buzgó vallásos egyházas érzelmű tanulókat neveltek bennük. Mély vallásos szellem, szigorú erkölcs lengi át minden törvényét. De mégis szabadelvűbb a debreceninél, bár ez teljesen a pataki iskola után formálódott. Debrecenben még a ruhát is szigorúan megszábták. Patakon csak a diákhöz nem méltó feltűnő ruházko-

dást tiltják, a hajnak török módra való borotválását, vagy a hosszú hajviseletet. A hajnak a két fület félig le kellett takarnia.

Comenius Ámos, aki 1650-ben került *Lorántffy* Zsuzsánna bőkezősége folytán az iskolához, tulajdonképpen csak iskola-felügyelő, reformátor, de tanár nem volt. A mai pénzérték szerint körülbelül tizezer forint volt a fizetése. Olykor-olykor tartott előadást nagy eszméiről: a tanítás intézeteinek fokozatos berendezéséről, a szemléltető előadásról, de ezek az eszmék csak később jutottak diadalra. Legfontosabb elve a nemzeti nyelv művelésének nagy gondolata, amellyel korát sok századdal megelőzte, nagy hatással volt az írói tehetőséggel megáldott Gyöngyösy Istvánra. „Hazátokban szereztetek magatoknak gazdag aratást . . . Óh magyarjaim, ne vágyjatok idegen iskolák és könyvek után . . . Törekedjél magyar nemzetem arra, hogy legyenek magyar könyveid.“ Ily lángoló szavakkal intette magyar tanulóit.

De a szegény cseh Comenius hazájából kiüldözött bujdosó hitt *Drabik* Miklós morva menekült papi ember jóslataiban, aki a Habsburg ház vesztét hirdette az Isten büntető akaratából és erre eszközül II. *Rákóczi* György fejedelmet szemelte ki. A bécsiek úgyszólván halálosan gyűlölték „a magyar szabadság oszlopát“, Európa leggazdagabb fejedelmét. Rettegve gondoltak rá, hogy még a lengyel koronát is elnyerheti; míg Comenius éppen erre sarkalta a fejedelmet. *Lorántffy* Zsuzsánna kezdetül fogva ellene volt a kalandos tervnek, amely diplomáciailag sehogyse volt előkészítve. El is hidegedett Comenius iránt. Comenius Ámos mikor a maga nemzetén akar segíteni, a magyar nemzet szabadságának oszlopát is, bár akaratlanul ledöntötte. Erdély romlásával a magyarság szörnyű veszte is meg volt pecsételve.

Így került Gyöngyösy a nemzeti, nagy reménykedések forraló kohójába, hogy aztán a rettenetes tragédiában érett férfikorral cselekvő részt is vegyen, mint utazó, alkudozó diplomata a német katonasággal szemben védelmezze fajtáját és mint költő Erdély romlásának egyik drámáját énekelje meg *Kemény Jánosában*.

A maga nemében szintén jeles férfiú és korát megelőző újító volt az első iskola tanára, rektora Tolnai *Dali* János. Önzetlenül buzgólkodott Comenius Patakra hívásában, hű munkatársa volt. Baco, Descartes filozófiáját tanította a szokásos aristotelesi bölcsélet helyett, ami az egyházi alkotmányt illeti, a presbiteriánus elveket vallotta, ez váltig nem tetszett a papi uralomnak. Az egyházak, iskolák vezetői, a papok, úgy gon-

dolgoztak, hogy a világiak az egyházat, az iskolákat fenntartani tartoznak, de az igazgatásban részt nem engedtek nekik. Dali János nézetei miatt állandó üldöztetésben részesült, még a fejedelmi ház pártfogása sem tudta ettől megmenteni sem az iskolában, sem az eklézsiában e tudós és kiváló pap és tanár embert, aki hajthatatlanul ragaszkodott elveihez, amelyek később meg is valósultak.

A költő harmadik tanára *Herczegszöllősy* János volt, aki Comeniusnak a tankönyvek írásában segített, a filozófia, theologia tanítását Dali Jánossal megosztotta.

Hogy meddig és mit tanult itt Gyöngyösy, azt az adatok számszavúsága s az akkori rendszer miatt pontosan megállapítani nem lehet. Elkülönített osztályok nem voltak, a tanár felvett tárgyát éveken keresztül magyarázta míg végig nem ment rajta. A tanulók előléptetése tudásuk szerint történt, úgy hogy egyesek 6—10 évig is tagjai voltak a coetusnak. A főcél papok, tanítók nevelése volt s a világiak is egyházas érzelmeket vittek az iskolából az életbe a filozófiai és latin nyelvi ismeretek mellett. A deák nyelv tudása nélkül a közpályán akkor különben se lehetett volna boldogulni.

Gyöngyösy az iskolákból teljesen felfegyverkezve lépett az élet sikamlós ösvényeire, pályája mutatja, hogy fényesen megállotta helyét a közélet vésztes forgatagjaiban is.

De hol vette nagy jogi tudományát? Ezt a tudományt még akkor nem tanították az iskolákban. A gyakorlat tette országghírű jogtudóssá, a mit bizonyosan már édes atyja oldala mellett kezdett el.

Gyöngyösynek is, mint annyi sok jeles embernek, mégis a saját törekvése, lángoló lelkesedése s az élet volt a legnagyobb tanítómestere.

Dr. Gyöngyösy László.

. BELFÖLDI SZEMLE.

„A szabadkőművesség titkai.“

Az 1911. esztendő súlyos megpróbáltatásokat hozott a magyarországi szabadkőművességre. A világ szemei elől elrejtett „páholyok“ misztikus csöndjét sokszor megzavarta a harci zaj s néha a „nagy mesterek“ legerélyesebb kalapácskezelése is alig tudta a megzavart békét helyreállítani a „progresszív“ és „konzervatív“ érzelmű „testvérek“ között.

De egymást érték a külső támadások is, amelyek a „profán“ világ részéről, vagy éppen „renegát“-ok részéről érték a „testvérek egyességét“. Polónyi Géza és Huszár Károly leleplezésszámba menő beszédei az országgyűlésen; a Budapesti Hírlap egy pár alapos cikke; V. F. cikkei a Protestáns Szemlében, (Prot. Szemle 1911. 3. és 9. füzet), továbbá az Alkotmánynak a páholytagok részleges névsorával is szolgáló cikksorozata, mind egy-egy fájó támadás volt, nem is szólva arról a két, szintén a múlt évben megjelent röpiratról, („Szabadkőműves-émlékeim“. Egy volt orsz. képviselő. Ifj. Nágel Ottó kiadása. 1. kor. és „A szabadkőművesség önleleplezése“. Miklóssy István. Szt.-István-Társ. 2. kor.), melyek nagyon is élesen világitottak rá a szabadkőművességre, mint a korunkban fájdalom! veszedelmesen terjeszkedő politikai és vallási destrukció titkos kohójára. E támadásoknak és leleplezéseknek köszönhető, hogy sok jóhiszemű ábrándozó ma már nyitott szemekkel nézi a világot s a mind nagyobb tért foglaló atheizmusnak és internacionalizmusnak forrását is, terjesztő eszközeit is ismeri...

Természetes dolog, hogy ennyi támadással szemben gondoskodott a szabadkőművesség a maga védelméről is. A különböző lapokban elhelyezett cikkeken és a Világ c., a szabadkőművesség által alapított és fenntartott napilap lánzdatorésein kívül „Mentor“ és *Aczél Gáspár* röpiratai igyekeznek megcá-

folni a támadásokat s kimutatni a szabadkőművesség igazát. Ez apologetikus irányú írásművek közül különösen az *utóbb említett* röpirattal óhajtunk foglalkozni, mint amely úgy tartalmára, mint írójának személyére való tekintettel, különösen rászolgál az érdeklődésre.

Maga a könyv a szabadkőművesség védelmére és igazolására íródott. Címe: *A szabadkőművesség titkai*. (Budapest, 1911. Márkus Samu kiadása. 2 kor.).

Midőn a röpiratot lehető röviden ismertetni óhajtom, szorosán alkalmazkodom a Miklóssy módszeréhez, aki fentebb már említett könyvében azt írja, hogy „nem én beszéltek a szabadkőművesekről, hanem őket beszéltettem.“ Itt is csak hadd szóljon maga Aczél Gáspár úr, a magam szerény megjegyzéseit a végére hagyom.

Védekezve azon támadás ellen, hogy a szabadkőművesség politizál és valláskérdésekkel meg nem engedett módon foglalkozik, azt írja Aczél Gáspár a 106. oldalon: „A szabadkőművesség köréből, alapszabályai szerint, ki van zárva minden politikai és vallási kérdés vitatása s ezt a szövetség mindenkor gondosan kerülni is szokta.“ „De... ahhoz való teljes jogát is fenntartja, hogy magával a vallással, mint az ember lelkiéletének egyik legérdekesebb megnyilatkozásával tudományos... szempontból foglalkozhassék“. (u. o. 108. l.) Annak jellemzéséül, hogy vallásos kérdésekkel hogyan lehet „teljesen tudományos szempontból“ foglalkozni felhossa például „az istenezsme s a megváltó gondolatának előállításáról szóló ősrégi mítoszt, melyet Heinrich Driesmans „Der Mensch der Urzeit“ c. művében (Stuttgart, 1907.) igen érdekesen fejteget, mely mítosz az összehasonlító nyelvészet világánál szemlélve, igen pontos nyilvántartást enged a vallások előállításának úgy mondott titkaiba.“ (U. o. 109. l.) Az indiai Agnira, a perzsa Atar-ra stb. hivatkozva állítja, hogy „az istenfogalom majdnem minden vallásban a tűz létrehozójának személyével áll elválaszthatatlan kapcsolatban.“ „Hogy a tűz létrehozójának alakja hogyan alakult át egyes vallások dogmatikus rendszerének központjává, ... erre kiváló például szolgálhat a keresztyénség Krisztusának fogalmi és személyi előállása.“ (109. l.)

Az ősrják Védájában találja „a keresztyénség szent-háromsági dogmájának eredetét“ s az Agni születésének körülményeiről elmélkedve, zárjelben odateszi, hogy „íme itt van az egész betlehemi história, jászolyával, tehenével, szamarával!“ (u. o. 110 l.) „Hogy aztán hogyan lett Agniból a keresztyénség Krisztusa, az emberiség megváltója, kinek isteni voltát csak születése után 325-ben mondta ki a nizzai zsinat, a szent

lelket pedig csak 381-ben a konstantinápolyi zsinaton vették fel a szentháromság harmadik tagjául . . . erről már feleslegesnek tartom a fejtegetést.“ „Aki egy naiv mithoszból dogma-rendszert csinálni s erre ezer évet megért hierarchiát tud alapítani, bizonyosan igazolni is fogja tudni a tudományos igazságokkal merő ellentétbe kerülő képtelenségeket is.“ (U. o. 111. l.)

Miután ehhez még hozzászéli, hogy eszerint a „szabadkőművesség . . . csak öröklött tévedéseket és félreismerhetlen megtévesztéseket igyekszik helyesbíteni“, de távol áll attól, „hogy felekezeti és hitvallási harcot provokáljon“ (111. és 112 l.) én ezek után csak annyit kérdezek: nem gondolja-e Aczél Gáspár úr, hogy a vallási kérdéseknek ilyen „teljesen tudományos“ tárgyalása nagyon is alkalmas arra, hogy a Krisztusban való hiten felépült összes keresztyén egyházak érzékenységét sértse, annál is inkább, mert úgy az Aczél úr könyvét, mint a vallásossággal hasonlóan „tudományos“ szempontból foglalkozó Kelet-et, Progresszió-t, Világ-ot, Úttörő-t, Szabadgondolat-ot, XX. Század-ot forgatva még eddig mindig azt tapasztaltam, hogy a szabadkőművesség e különböző című organumai általában minden vallásnak ellenségei ugyan, de egyet sem támadnak olyan következetességgel és olyan vehemenciával, mint a keresztyénséget.

Hogy miképpen gondolkoznak a „vallásról magáról“ azok, akik az „égi világosság“ sugaraiban sütkeznek, arra érdekes világot vetnek még a következő idézetek: „... a titok kényuralma alatt kizárólag a vallások nevében üzött visszaéléseket értjük, az érzékfeletti (transzcendentális) eszmék zsarnokságát . . .“ (U. o. 101.) „A bibliában s különösen annak újszövetségi részében megnyilvánult isteni kijelentésre alapított keresztyénség is egy megfoghatlan titok: az emberré vált isten váltságahalálán építette fel uralmát . . .“ „... Az ezen vallásban megnyilatkozó isteneszme, teljesen emberi mivoltra emlékeztető, bár . . . a zsidó egy istenben való hit tisztító folyamatán átvesze, vált a keresztyénség eszmei központjává, majd a még titokzatosabb szentháromság tanának alapjává . . .“ „E vallás alapját képező titok is csak relative különbözik a többi vallások által, illetve az ezen vallások titkaiból hatalmi tőkét kovácsoló papirendek által féltve őrzött titkoktól, melyeket a felvilágosodás szelleme az álmok és tévedések országába utasított és pedig a feltámadás reménye nélkül . . .“ (U. o. 13 l.).

„... A szabadkőművesség nem ismer semmiféle titkot, . . . mely az érzékfelettség, a megfoghatatlanság alapján keres érvényesülést, sőt még a vallásrendszerek teljesen tárgyaltanná vált titkait sem hollygatja, fessegeti, nyugodtan rábizva ezek

sorsát az emberi művelődés folyamára, mely a benne kavargó iszapot előbb-utóbb le fogja rakni a feledés mélységes tengerébe.“ (U. o.)

„A tudomány hitetlensége“ c. fejezet is érdekes. Pld. „A tudomány igazában akkor kezdődött, amikor a vallásos hit nyomása alól felszabadult emberi szellem megfigyelése köréből kizárta a hitbéli eszmék által vont korlátokat s a képzelet által alkotott, természet fölött állóknak gondolt hatalmakat megérdemelt nyugalomba küldte . . .“ „ . . . a tudományos kutatási módszer legelső lépésénél hitbéli tévtanokba botlott, melyeket . . . keresztülgázolva rajtuk, az emberi szellem értéktelen lomjainak kellett minősítenie, melyeket csak az emberek tudatlanságára s hiszékenységére spekuláló uralomvágnak állhatott érdekében továbbra is megtartani.“ (U. o. 14. l.). „A tudomány első kiindulásától kezdve hitetlen volt . . .“ „A mai tudománya nem keres többé semminemű kapcsolatot a hittel . . .“ „ . . . A hitrendszerek . . . túlnyomó része ma is, mint egyedüli pozitívumra támaszkodik: a csodák lehetőségére. *A szabadkőművesség egyik titka az, hogy nem hisz a csodákban.*“ (U. o. 18. l.).

„A csoda és a felvilágosodás“ c. fejezetben a csodákról elmélkedik, melyek „az okviszonyiség elvének egyenes negációja.“ „Csoda az . . . ha valósággal meghalt emberek talpra állanak s halálos sebek . . . egy szempillantásra meggyógyulnak . . .“ „Ilyen csoda lett volna, ha Józsva a napot csakugyan megtudta volna állítani . . . ha Jézus tanítványainak testi szeméi láttára emelkedett volna fel az egekbe . . . stb. stb.“ (U. o. 18. l.). „ . . . Az ilyen csodák sohasem történhettek meg . . .“ „Valami efféléről beszélni ma már teljesen egyjelentőségű volna a teljes beszámíthatatlan állapottal . . .“ (U. o. 19. l.).

„A csodák geneziséét kutatva, azt látjuk, miszerint mindezek a csodák elsősorban és csaknem kizárólag vallásos rendszerek és hittételek megalapozására találtak ki és használtattak fel . . .“ és „ . . . lehetetlen meg nem állapítanunk, hogy a csodák lehetőségére felépített hitrendszerek az emberiség legnagyobb átkát alkotják maig s nagyon itt az ideje, hogy a nagykorúvá lett emberiség velük valahára teljesen leszámoljon . . .“ (U. o.)

„De fogadjuk el és engedjük meg, hogy minden vallásban van, még legkiáltóbb képtelenségei, szent és szentségtelen csalásai mellett is bizonyos valódi értéket képviselő, mondjuk erkölcsi mag, . . . ugyan miért kell e csekély előleg birtokáért, ami nélkül különben bizvást ellehetünk, pár ezer évet megért hazugságok, természeti képtelenségek, csalások tovább plán-

tálóivá szegődnünk; ... miért kell megfertőzni engednünk már a gyenge gyermeki lelket szemenszedett hazugságok, a legkörmönfontabban kieszelt tévtanok ráerőszakolásával, ... hamis életelvek elsajátításával; miért kell e földi életet oly színben feltüntetni engednünk, amely arculverése legelemibb természetismeretünknek, megbénítója legtisztább és legnemesebb küzdelmeinknek, megmérgezője... egész életünknek?!" (U. o. 20. l.) „... Ott ugyan szóhoz nem juthatott az emberi ész, ... ha már valamilyen dogmatikus rendszer kánonszerűleg írásba is foglaltatott...” Így sikerült egy ilyen, úgynevezett „szentkönyv” betűinek szolgáljarmába kényszeríteni a józan emberi ésszt s ezzel útját vágni rengeteg időkre ... a felvilágosodásnak.” (U. o. 22. l.)

„A vallások által felállított végok és legfőbb teremtőerő, nevezzük isteneszmének, maga is a bizonyítás ítélőszéke elé tartozó kérdés s a kijelentésre alapított bizonyítás egyszerű cirkulus viciosusnak mondható. Valamely csodát egy még nagyobb csodával igazolhatónak gondolni csak a vallások körében van szokásban, ami az emberi értelem lealacsonyításával egyjelentőségű...” „... A vallások gyermeteg meséit nyugodtan elháríthassuk értelmi felvilágosodásunk útjából s ezek nélkül rendezzük be életünket.” (U. o. 23. l.)

„A csecsemőt táplálja az anya teje, de az élet további folyamán feleslegessé válik reá nézve. A vallások is efféle szerepet töltek be hosszú időn át az emberiségre nézve, ... de ma már jóval túl vagyunk az emberiség gyermekkorán...” „Amiben a vallások az emberi élet célját definiálni kívánták, komoly kritika tárgya nem lehet többé. Legkevesbé engedhető meg az élet céljának egy ismeretlen másvilágba való átutalása s ennek örve alatt e földi élet berendezésének kérdésébe való beleszólásuk.” (U. o. 27. l.)

„A Brahma, Buddha, Jézus, Mózes, Mohamed vallását követők... ideológiája ma is döntő befolyással bír... a kultúrától való elmaradottságukra. Mindezen vallások papi-rendje hatalmi kérdésnek tekinti magára nézve e vallások fenntartását s az életösztön szívóságával védelmezi ezúton nyert hatalmi és kényelmi érdekeit. S ezen nem is csodálkozhatunk, mert hiszen fény, tisztelet, befolyás, hatalom s ami fő: fáradságba alig kerülő kényelmes élet jut ezen réven osztályrészükkül...” (U. o. 27 és 28. l.)

Csak még egy idézetet... „... Ugyan ki keresne mennyországot a végtelen világokat magában foglaló űrben, vagy poklot a föld mélységében; ki ismerné el, hogy a paradicsomi bűnbeesés miatt már mint bűnösök születünk e világra,

melynek fertőjéből csak a szeplőtelenül fogantatott Jézus kinos kereszt-halála képes bennünket egy boldog örök életre, az Atya jobbára átvezérelni?!“ (U. o. 33. l.)

De talán elég az idézetekből ennyi s ha még megállapítjuk, hogy Aczél Gáspár szerint „a szabadkőművesség az emberiség újjászületésén dolgozik“, előkészítésén annak az általa oly epedve várt időnek, amikor majd „... az emberiség meg fog tudni állani a maga lábán is, mennyei mankók nélkül...“ (U. o. 128. l.): tisztában lehetünk azzal, hogy *foglalkozik-e* a szabadkőművesség az „alapszabályai szerint kizárt“ *vallási kérdésekkel* s ha foglalkozik, *miként* foglalkozik? Én ezek után azt hiszem, hogy igaza van Miklóssy Istvánnak, mikor azt írja, hogy „a magyarországi szabadkőművesség csakugyan vallásromboló és veszedelmes irányú“.

Miután pedig ezekkel tisztába jöttünk, jöjjünk tisztába magával Aczél Gáspár urral is.

És itt lesz ennek a kis írásnak a csattanója. A reánk nézve nagyon szomorú, de nagyon tanulságos csattanója... Mert aki ezt az általam ismertetett füzetet írta, *Szalay Károly*, a dunamelléki református keresztyén egyházkerület budapesti főgimnáziumának professzora, aki a „Comenius“-páholy anyagi támogatásával adta ki idézett könyvét s aki csak a „profán világ“ előtt jelent meg az Aczél Gáspár kölcsönkért köntösében, a „királyi művészet“ kötényes legénységétől azonban már valódi nevének kiírásával zsebelte be a szabadkőművesség e fényes (?) apológiájáért kijáró elismerést, amiről mindenki meggyőződhetik a „magyarországi symbolikus nagypáholy hivatalos közlönyé“-ből. („Kelet.“ 1911. júniusi sz.)

A magam részéről nem óhajtok ezek után sok megjegyzést fűzni az Aczél Gáspár, alias Szalay Károly úr ügyéhez. A konzekvenciák levonását azokra bízom, akik az 1904. évi egyházi törvények VI. t.-c.-ének 75. §-át magyarázni s ennek alapján az idézett t.-c. 82. §-át alkalmazni hivatottak. De azt mégsem hallgathatom el, hogy végtelenül elszomorító jelenség az, ha olyanok, akik az egyház építésére nemcsak hivatottak, de az egyháztól elfogadott fizetés fejében elkölesileg is, sőt tételes törvényeinek szerint is kötelezve vannak, odaállanak a rombolók közé bontogatni az anyaszentegyház úgy is elég sok felől ostromolt bástyáit. Az anyaszentegyház által fönn-tartott iskolákból ki kell tiltani az Aczél Gáspárokat s nem kell elfelednünk a középkori hadtörténelem által megállapított azon igazságot, hogy „sok megvívhatatlan erősség úgy került az ellenség kezébe, hogy a belső őrség közt voltak, akik az ostromlókat segítették“.

Kontra Aladár.

KÜLFÖLDI SZEMLE.

Harnack legújabb dolgozatai.

Harnackról még tudományos ellenfelei is elismerik ma már, hogy nemcsak a német szellemi élet, hanem az összes mai protestantizmus vezéralakjai közé sorozandó. A mi irodalmi társulatunknak is külföldi tiszteleti tagja. Nem kisebb ember, mint maga Bismarck exponálta magát annak idején, kancellársága utolsó évében, Berlinbe való meghivatása mellett.

Most megjelent két kötetének¹ — mely folytatását képezi beszédei évek előtt megjelent sorozatának — gazdag tartalmából elég, ha csak a következőket idézzük: a Leibnitz és Humboldtról, mint a porosz királyi tudományos akadémia megalapítóiról írott essay, a tudomány nagy üzeméről, a tudományos kutató intézetekről, a gimnázium régi típusa fenntartásának szükségéről, a felsőbb leányiskolák újjászervezéséről, a hagyatéki adó szociál-ethikai szempontjairól szóló fejtegetései, továbbá gondolatok Bismarck halála tízéves évfordulóján, Németország és Anglia, a pápaság keletkezése, a német protestantizmus és katholicizmus felett a császár születésnapján tartott emlékbeszéd, az 1907-iki pápai enciklika, a Borromaeus-enciklika, Denifle és Weisz atyák, Luther és Grisor Lutherbiográfiája. A második kötet tárgysorozatába tartoznak: mit köszönhet kulturánk az egyházatyáknak? Krisztus mint megváltó, a berlini egyetem theológiai fakultása, élt-e Jézus? az öskeresztyénség proletár jellege, előzetes kérdések az evangéliumi történet hitelt érdemlősége tárgyában, a kettős evangélium az új szövetségben, végre nekrológok Mommsen, Oskar von Gebhard és Emil Schürer felett.

¹ Aus Wissenschaft und Leben. Giessen, 1912. Alfr. Töpelmann.

Ami mindenekelőtt a tudományos bűvárló intézetekről szóló tanulmányt illeti, Harnack abban kiemeli, hogy a nagy nemzetek is felismerték már az idők intelmét s utóbbi években rengeteget áldoztak a természettudományi kutatás előbbrevitele érdekében. A Ramsay lord vezetése alatt álló intézetnek köszönhetjük oly új elemek felfedezését, mint a neon, crypton, argon és helium. A Richard vezetése alatt álló amerikai intézetek majdnem kizárólag az atómsúlyok problémájával foglalkoznak. Svédország elsőrendű fizika-kémiai intézetet állított fel, élén Archeniusszal, Anglia és Franciaország pedig természetvizsgáló központi intézeteket. Carnegie 40 milliós alapítványt tett egy, a maga nemében páratlan tudományos intézet céljaira Amerikában, Rockefeller pedig orvostani kutatásokra az utóbbi évek alatt 100 milliónál többet áldozott. Harnack ebből azt a következtetést vonja ki, hogy a tudomány kiterjedésében oly pontra jutott, ahol már csupán az állam egymaga nem fedezheti igényeit, hanem az állam és a tőkeérés és a tudomány iránt érdeklődő magánosok kooperációjára van szükség, mert csak ebben található meg a tudományos kutatások anyagi lehetőségének záloga. Tudjuk, hogy a berlini egyetem százéves jubileuma emlékére létre is jött a porosz királyi tudományfejlesztő társaság.

De Harnack nem csupán a jövő tudományos törekvéseinek válik ily módon szócsövévé, hanem a régi rendszerből is fenntartandónak véli azt, ami jó és kipróbált. Ez vezet arra, hogy lándzsát törjön a régi gimnáziumi tanítás fenntartása érdekében. „Ragaszkodunk – úgymond — a régi gimnáziumhoz először azért, mert hazai kultúránk rendszerében az a fonál, melyet a gimnáziumi képzés képvisel, nem mellőzhető és szükséges, továbbá pedig azért, mert abban látjuk a legjobb előkészítést bizonyos hivatásokra, mint például a philológiai, theologiai, sőt az államférfiúi és jogászi hivatások is annak bizonyításával még adósok maradtak, hogy a többi iskola az emberek közti feladatok teljesítésére oly jól képez ki, mint a gimnázium.“ És visszatér e tárgyra abban az előadásban is, melyet a német tanítók 1907 szeptember 25-iki bázeli összejövetelén tartott s amelyben az egyetemeknek az iskolához való viszonyát fejtegetve, a hittani oktatás számára történeti megalapozást követel, mely az ifjúvá felserdült növendéknek kalauzolására szolgáljon, hogy keresse és megtalálja azt, amit az ember tanítójának köszönhet.

Paedagógiai témát vet fel a porosz felsőbb leányiskolák újjászervezése kérdésében írt dolgozatában is. Korunk bajairól Harnack itt így nyilatkozik: „Nem tudok más módot, mint

azt, amit a társadalom kíván: hogy a fiatal házaspárok, bármilyenek legyenek is viszonyaik, kezdjék kicsiny és szerény háztartással, holott ma azt követelik, hogy mindjárt úgy rendelkezjenek be, mint szülők. Arra kell törekednünk, hogy helytelenek találjuk, hogy egy fiatal asszony már házasesete elején nagy lábon akar élni, ahelyett, hogy kis háztartását eleinte maga lássa el. Meggyőződésem, hogy örömmel fogja ezt tenni, mert nem hiszem, hogy leányaink s asszonyaink legyenek annak okai, hogy állapotaink idáig fajultak. A hibát inkább a férfiaknál látom, akiknek legénykorukban sorsuk kényelmesebb és nem akarnak komoly gondot venni magukra s még inkább az egész társadalomban, mely igényeit folyton fokozza s ugyanazt az életstílust követeli meg mindenkitől.

Mint szociálpolitikus bontakozik ki Harnack Carnegie-nek a gazdagok kötelességéről írott könyvében, melyben Harnack a szociális kötelességérzet megnyilatkozását látja a szabadság formájában. A hagyatéki adó szociál-ethikai szempontjairól szóló tanulmányának zárószavai ezek: Mindenesetre a leg-sürgősebben óhajtandó, hogy a tömeges fogyasztást terhelő adók mellett, melyeknek senki sem tulajdoníthat ethikai jelentőséget, hozassék be egy nagyszabású új adónem is, mely szociál-ethikai szempontból nemcsak kifogástalan, hanem üdvös is, amennyiben a „suum cuique“ elveit juttatja érvényre, amint azt századunk szelleme kell, hogy felfogja s értelmezze.

Miután még Bismarckról emlékezik meg fenkölt szavakban Lutherrel hasonlítva őt össze, következik egy inkább efemer s az események által már is túlszárnyalt elmefuttatás Németország és Anglia politikai viszonyáról és az az üdvözlő beszéd, melyet 1911 február 6-án Londonban tartott. Sokkal inkább otthon van azonban Harnack ott, ahol tulajdonképeni mezején mozog, mint ezt a katolikus egyházzal közölt két tanulmánya bizonyítja. Ezekben az a Harnack szól hozzánk, aki szigorúan protestáns érzülete mellett is az elfogulatlan tudományt szolgálja és mint ilyen érteni és méltatni tudja a középkori egyház jelentőségét is a jelenkor szempontjából. Ha politikai véleménynyilvánításainak értékét nem is becsüljük túl, ezekben a cikkekben a polémikus és apologetikus irodalom becses gazdagodását kell látnunk. A német protestantizmus és katolicizmus témájáról a császár születésnapján tartott beszédét annak idején a német tudományos sajtó bőven kommentálta. Mutatja ez a beszéd is, hogy egy nagytehetségű történetbúvár kezében és felfogásában hogyan szellemül át az anyag, melyből merít. A Borromaeus-enciklika tárgyalásá-

nál pedig egészen elragadja evangéliumi heve. „Ökölcsapások ezek — úgymond — a történeti igazság arculatán, melyeket korunk többé nem tűrhet el. Bármily felekezetűnek vallja is magát valaki, igazságérzete fel kell hogy lázadjon ily jellemzésre. Kérdje meg a pápa, van-e vajjon Németországnak egyetlen katolikus hisztórikusa is, aki vele egyetértene? Ők is sok gáncsolni valót találnak Lutherben, Zwingliben, Kálvinban, a pápával együtt lázadóknak bélyegzik őket, de senki sem fogja állítani közülük, hogy helyesen vannak jellemezve azzal, hogy hasuk volt az Istenük s hogy Krisztus feszületét támadták meg... Ki mondhatja meg, mi lett volna a XVI. század kezdetén már félig tönkrement nyugati egyházból, ha Luther nem állott volna talpra a romlott fejedelmekkel és népekkel, hogy a vallásnak és erkölcsnek segélyére jöjjön. Aki tehát a pápai felfogást megbotránkozva utasítja el, az nemcsak a reformáció mellett foglal állást, hanem valami nagyobb dolog mellett, amellyel az erőteljes vallási és erkölcsi szellem mellett, mely a XVI. században új egyház keletkezésére nyújtott alkalmat s a régit is részben megújította s mely a sötétségből világosságra törekedett. *Pro Domo* hangzik részben a pater Denifleről, pater Weiszről, Lutherről és Grisor Luther-életrajzáról szóló fejezet is, mely utóbbi különösen érdekesen mutatja az eszmék fejlődését abban az elfogulatlan korban, melyben még egy rendi fogadalma által kötött jezsuita is nyilatkozni kénytelen a protestantizmus diadaláról.

A második kötetet Harnack a bécsi humanisztikus gimnázium 1910 április 5-én történt megnyitásánál tartott előadása vezeti be: „Mit köszönhet kulturánk az egyházatyáknak?“ Kimutatja, hogy a modern embernek is számolnia kell például szent Ágostonnal. „A nyugateurópai irodalmak legmélyebb lélekfestéseit befolyásolta — úgymond — szent Ágoston, sőt érintkezési pont fedezhető fel közte és Goethe közt is. Például ez a százszor variált kifejezés: magam is kérdés vagyok önmagam előtt — „et mihi ipsi factus sum quaestio magna“ — tőle ered. Nincs történetírás, mely felvirulhatna, ha nem táplálja meleg szimpátia, nemes munka a szellemi téren, mely egészségesen fejlődhetne, ha a nemzet legjobbjai — mert ezek az igazi nép — nem állnak mellette.“

Nagy politikai jelentőségű Harnacknak az a beszéde is, melyet a nemzeti és nemzetközi keresztyén irodalomról tartott 1909 évi június hó 5-én a berlini egyetemen az angol lelkész fogadtatása alkalmából s amelyben kimutatja, hogy Németország és Anglia történet-kritikai teológiája hogyan termékenyítette meg egymást kölcsönösen. Egy másik beszéde

az egyháztörténelemnek az egyetemes történelemhez való viszonyát tárgyalja az 1904 szeptemberében St. Louis-ban tartott tudományos világkongresszus alkalmából s ebben tiltakozik az egyetemes történelem materialisztikus felfogása ellen s bizonyítja, hogy az egyháztörténelem az egyetemes történelem minden ágával a legszorosabb kapcsolatban áll. A „Preussische Jahrbücher“-ből van lenyomtatva egy értekezés az új egyházi „Spruch kollegium“-ról a Jatho-eset kapcsán, valamint tárgyuknál fogva kiváló érdekűek a következő dolgozatok is: „Tartassék-e Németországban szabad keresztyén világkongresszus?“ „A berlini egyetem teológiai fakultása“, amelyben az egyetem százéves jubileuma alkalmából történeti visszatekintést vet a fakultás fejlődésére.

Nyolc dolgozat nyúlik vissza Harnack tulajdoképeni specialitására, az őskeresztyénségre. Egyikben: „Élt-e Jézus“ címmel Harnack következőleg foglalta össze álláspontját: „Aki abból, amit a három első evangélium a legélesebb történeti kritika mellett is nyújt, nem érzi, hogy itt egy hatalmas, szívünket betöltő, ki nem található egyéniség jut kifejezésre, annak nincs képessége az okiratokból történeti és személyes életet vonni el és megkülönböztetni a költeménytől... Jézus létezésének ma oly divatos kétségbevonása, épp mivel élt, oly rendkívül megtisztelő reá nézve. Drews és Kalthoff félreismerik a szellemi élet terét és erejét, félreismerik azt, hogy olyan mozgalom, amelyet a keresztyén vallás keletkezése jelent, kezdetében el sem képzelhető egy elhatározó történeti személyiség nélkül, sőt ilyet egyenesen feltételezne akkor is, ha a hagyomány véletlenül semmit sem is szólna róla.“

Maurenbrecherhez intézett nyílt levele Harnacknak az őskeresztyénség proletár jellegét visszautasító tendenciájánál fogva érdekes, míg az evangéliumi történet hiteltérdemlőségét illető előzetes kérdéseknél Harnack a modern teológusoknak az összehasonlító módszerből származó vallástörténeti elkalandozásai felett tör pácát, akik mindig a legújabbat kapják fel. még akkor is, ha az izléstelen. Harnack szerint „a vallástörténeti kutatás bizonyos, hogy gyakran szenved a problémák mesterséges elszigetelésétől, de még mélyebb sebeket üt rajta az az összehasonlító mitológia, mely mindent mindennel kauzális összefüggésbe hoz. A szilárd határokat lerombolja, az elválasztó ösvényeket játszva ugorja át s felszínes hasonlatosságokból kombinációkat sző. Ily módon egy pillanat alatt átgyúrhatjuk Krisztust napistenné, vagy bármely más istenségé, Máriát ősannyává, a tizenkét apostolt a tizenkét honappá, Jézus születése története emlékeztethet minden isten-

ség születésére, a galamb a kereszteleésnél minden mitológiai galambra, az öszvér a Jeruzsálembé való bevonulásnál minden elhíresült öszvérré s így a vallástörténelem varázspálcájával minden spontán vonáson túltehetjük magunkat.“

Rendkívül gazdag tartalom jellemzi Harnack ez újabb két kötetét is. Tudomány, iskola, politika, történelem és szociológia, bölselem és theológia tarka egyvelegben vonul el szemünk előtt, de mindenben ott található az az igazság, hogy a világ rejtélyét mechanikus természeti törvényekből nem magyarázhatjuk ki, hanem mindenben az isteni szellem megnyilatkozását kell látnunk. Harnackot gyakran vádolták radikalizmussal s a politikai és szociális kérdések felfogásában lehet is vele sok tekintetben ellenkező álláspontra helyezkedni, de az a kritikai szellem, mely minden művén átvonul, becessé teszi fejtegetéseit még azok előtt is, akik nem mindenben értenek vele egyet. A gyűjtemény fénypontját mégis a protestantizmus és katholicizmus viszonyának megvilágítása s a német professzori kar némely elhúnyt tagjainak jellemzése képezi, az őskeresztyénségre vonatkozó vizsgálódásain kívül. A keresztyén monotheizmus szelleme diadalmasan ragyog elé Harnack ez újabb dolgozataiból is az üres és tartalmatlan, szűklátókörű észmeszegény materialista monizmussal szemben s nincs az az olvasó, akinek világnézetét ne gazdagítaná és mélyítené e legújabb két kötet elolvasása is.

—V—n.

IRODALMI SZEMLE.

Gyenge János: A francia szeparáció története. Az egyház és az állam szétválasztása Franciaországban 1905-ben. Nagyvárad, 1911. Béres és Held nyomása. 173 lap, ára füzve K 250, kapható a szerzőnél Bélzerinden.

Gyenge János bélzerindi református lelkész nagyon korszerű és jó dolgot művelt a francia szeparáció történetének megírásával és kiadásával. Mert adatszerűleg feltárja az olvasó előtt azt a nagy küzdelmet, melyet a francia állam az egyház s különösen a római egyház ellen viselt s mely 1905-ben azzal végződött, hogy az állam az összes egyházaktól megvonta az addig nyújtott mindenféle anyagi segítséget. E nagy küzdelem részletes története bárkit meggyőzhet arról, hogy az egyház és az állam közötti különválás Franciaországban tulajdonképpen nem az 1905. évi decemberi szavazás hirtelen létrejött eredménye, hanem annak az erős politikai antagonizmusnak a természetes evolúciója, mely a demokrata Franciaország és a királyság visszaállításáért küzdő arisztokrata szellemű római egyház között mint éles politikai ellentét 1870-től fogva állandóan fennállott.

Gyenge könyve voltaképpen a klerikalizmus és a radikálizmus egymással való harcának története Franciaországban 1870-től 1905-ig, a szeparáció kimondásáig. *Klerikalizmus* alatt szerző Fáber Oszkárval egyetértőleg politikai katolicizmust ért, azt a politizáló pápistaságot, mely az egyházfogalomba burkolózó papságnak gazdasági, politikai, társadalmi, egyszóval hatalmi törekvéseit jelöli. Tőle jól meg kell különböztetnünk az *ultramontanizmust*, mely a dogmáknak politikai célokra alkalmas kihegyezésében és az azokhoz való merev ragaszkodásban nyilvánul. Az ultramontanizmus az alap, az elmélet, melyen a gyakorlat, a klerikalizmus fölépül.

Ez a klerikalizmus Franciaországban mindjárt a porosz háború után arra a politikára vetette magát, hogy az ujonnan felállított köztársaságot megbuktassa, hogy visszaállítsa a régi

császárságot, hogy a trón védelme alatt zavartalanul folytathassa reakciós munkáját. E végből a klerikalizmus csakhamar nyakára ült a köztársasági kormánynak, már 1873-ban leszorította a hatalomról Thiers köztársasági elnököt. De megmozdult erre a Gambetta és Ferry vezetése alatt álló köztársaságpárti ellenzék is és pár évi heves izgatás után az 1876. évi választáson többséget nyer a felülkerekedett radikálizmus, nem sokára leszorítja a nyíltan klerikális Mac-Mahon s a titkos klerikális Jules Simon köztársasági elnököket és 1879-ben Jules Grévyt juttatja az elnöki székbe.

Grévy idejében már kezd megszilárdulni a radikálizmus, mely antiklerikális egyházpolitikát indít, egymásután alkotja a törvényeket a klerikalizmus ellen, a jezsuitákat kitiltja az országból, az el nem ismert szerzetesrendeket állami elismerésért való folyamodásra szorítja. Az 1881. évi képviselőválasztás és az 1882. évi szenátusi választás még nagyobb többséget adott a köztársaságpárti radikálizmusnak és még hevesebb ellentállásra, valóságos élethalálharcra tüzelte a klerikálisokat. Különösen nagy csapást mért a klerikalizmusra az 1882. évi népiskolai törvény, mely amig egyfelől kimondja a 6—13 éves gyermekek kötelező iskolázását, addig másfelől egyenesen kitiltja az állami és községi iskolákból a vallásoktatást, de hozzá teszi, hogy vasárnap vagy a hét valamelyik iskolai szünnapján a szülők, ha óhajtják, az iskolán kívül taníthatják gyermekeiket a vallásra, mely törvény már nemcsak a papság hatalmát gyengítette, hanem a szülők vallásos érzelmét is bántotta. Majd 1884-ben létrejön a községek szervezetéről szóló új törvény, mely az egyházi épületek javításának kötelezettségét és a lelkészi lakbérilletmények kiszolgáltatását leveszi az állam és a községek válláról s az egyes egyházközségekre hárítja át. Ugyancsak 1884-ben megszavazzák a házassági elválásról szóló törvényt, mely a római egyházjogi dogmát, a házasság felbonthatatlanságát forgatja föl. 1886-ban megújították a népiskolai törvényt, mely a községi elemi fiúiskolákból kitiltja a szerzetes tanítókat. Végül az 1887. évi törvény megengedi a papnélküli temetést, az 1889. évi törvény pedig eltörli a papok hadmentességét s a papságot is kötelezi egy évi katonai szolgálat teljesítésére.

A kilencvenes években békésebb szellem létesül a radikálisok és a klerikálisok között, ami első sorban a béke-pápa, XIII. Leó diplomatikus irányításának tulajdonítható. A klerikálisok a munkásosztály és a katonaság soraira vetik magukat, ahol szintén nagy súlyra emelkednek, emellett nagy antisemita hadjáratot indítanak, mely a Dreyfus kapitány elítélésében és

a Taxil Leó botrányában éri el csúcspontját. Ebben az időben ismét nagy erőre vergődött a francia klerikálizmus, mely ellen a következő tizedben az erőskezű Waldeck-Rousseau vette föl a keztyűt, ki a híres 1901. évi egyesületi törvénnyel a férfi és női szerzetesek legnagyobb részét száműzte Franciaország területéről s a fel nem hatalmazott kongregációk tagjait örökre eltiltja mindennemű tanítástól. A szerzetesek üzték a leghevesebb politikai agitációt a köztársasági államforma és kormányzat ellen s ő rajtuk csattantak legélesebben a radikális köztársaság ostorcsapásai. De a leghevesebb összetűzés Combes és a pápa között a francia püspökök kinevezése kérdésében 1903-ban történt, aminek vége az lón, hogy Franciaországban 1904-diki törvény az összes szerzetesi iskolákat bezárja, a kormány a konkordátumot a Vatikánnak fölmondja, az 1905. évi szeparációs törvény pedig Rouvier kormányelnöksége alatt kimondja az állam és az egyház szétválasztását.

A szeparáció lényegét a törvény 2. pontja fejezi ki, mely szerint a köztársaság nem ismer el, nem fizet és nem segíyez egy vallást sem; ennek folytán 1906 január 1-től kezdődőleg az állam, a vármegyék és a községek költségvetéseiből egyszersmindenkorra tölendők az egyes vallásfelekezeteknek eddig juttatott segélyek. Kivételt csak azok a gondnok lelkészek alkotnak, akik liceumokban, középiskolákban, börtönökben, kórházakban, vagy menedékházakban szolgálnak. Ugyancsak ez a pont eltörli az eddigi egyházi szervezeteket s helyettük a IV. részben részletesen körülirt *kultuszegyesületek* megalakítására kötelezi egy éven belül a vallásfelekezeteket. Arra az esetre, ha a régi helyi egyházi szervezet helyén a törvényszerinti kultuszegyesület meg nem alakul, akkor a régi egyházközség javai az illető politikai község jótékony intézményeire fognak átszállani. Az istentiszteleteket a világi hatóság felügyelete alá helyezi a törvény, mivégből az istentiszteletek tartását a polgári hatóságnak évenként egyszer be kell jelenteni.

A szeparáció egészben véve elég simán ment végbe Franciaországban. A Vatikán merev magatartása okozott ugyan kárt a római egyháznak, de megszűnt a klerikálizmussal való politikai dulakodás s az egyházi gondozás visszatért a maga eredeti hivatásához, a hívek valláserkölcsei gondozásához, aminek a vallásos élet fölleledésében előbb-utóbb meglesz a jó gyümölcse.

A könyv értelmesen, világosan, érdekesen folyékony magyarsággal van írva. Megérdemli, hogy minél szélesebb körben megszerezzék és olvassák. Megrendelhető a szerzőnél Bélzerinden.

V. F.

Weinel H.: *Biblische Theologie des Neuen Testaments.*

Tübingen (Mohr). 1911. 680 lap. Ára kötve 11·50 márka.

A bibliai theologia a német prot. theol. tudománynak egyik legfiatalabb és legfrissebb hajtása. *Öhler* az ó- és *Weiss* az új-szövetségnek első művelője. Talán arra célzott a nagy-tudományú kath. *Döllinger*, amidőn azt mondta, hogy a biblia mai ismeretét a prot. theol. (írásmagyarázati) tudománynak köszönhetjük. Sorra egymásután követte *Öhlert*, *Schultz*, *Hützig*, *Riehm*, *Schlottmann*, *Budde* és *Kautzsch* az ó- és *Weisst*, *Schmidt*, *Heine*, *Holtzmann*, *Beyschlag*, *Schlatter* és legújabbban *Weinel* az új-szövetség theológia irodalmában.

Közelebbről a bibliai theológia a bibliai tannak, tehát a bibliai írók (próféták, evangélisták és apostolok) hit- és életnézeteinek előadása. Feladata kettős: egyrészt ú. n. tanulmányokban leírja az egyes bibliai írók egyéni sajátosságait, másrészt pedig, mint bibliai hit- és erkölcsstan. Felmutatja e nagy sokféleség benső egységét. A bibliai theológia tehát túlnyomóan történeti, de egyúttal theol. tudomány is. Különbséget teszünk az ó- és új-szövetség bibliai theológia között. Előbbi Izrael vallása eszméit öleli föl a kánonikus irodalom körein belül; utóbbi pedig az új-szövetség kijelentési okmányainak gondolatvilágát.

Szerző, kinek mindezt a Chr. Welt egyik legújabb számában maga Harnack ismertette, a történeti fejlődés szigorú szemmel tartásával a bibliai keresztyénség lényegére fekteti a fősúlyt. Ezt pedig az erkölcsiben, mint Istenben való életben s annak jézusi megváltó erejében látja.

Tananyagát bizonyos elvi magaslaton tárgyalja. Művének I. részét „Jézus“ nevével jelöli meg s következő négy szakaszra osztja: 1. Jézus és az esztétika megváltásvallás; 2. az erkölcsi vallás teljessége; 3. az erkölcsi megváltásvallás s 4. a megváltás vallása s a megváltó személyisége. Bizonyos erkölcsi bátorsággal sorozza tananyagát e kissé elvont kategóriák alá, de anélkül, hogy csak távolról is vétene a történeti hűségnek vagy elhagyná az új-szövetség theológiai gondolkörének talaját. Mindenütt személyesen átélt és átértézt gondolatokat tárgyal. Az erkölcsi váltságvallásról szóló szakaszt p. o. így tagozza: Az Istenbe vetett megváltó hit, az újember s az újvilág, mely felosztással meggyőzően tárja fel a jézusi gondolatok világát. Ehhez a felosztáshoz Harnack felette érdekes és tanulságos kritikai gondolatokat fűzött.

Művének II. részében „az ősi gyülekezetet“, „Pál apostolt“ s a fejlődő egyház (werdende Kirche) keresztyénségét“

ismerteti. Ez a rész talán már az őskeresztyénség történetébe való. Harnack szerint is nem minden a bibliai theológiába való, ami az új-szövetségben foglaltatik. Már *Neander* adott példát az apostoli keresztység és újabban *Schürer* az apostoli kortörténet külön történeti feltüntetésére. E tekintetben a bibliai tananyag nagyobb körvonalozására, sőt korlátozására lett volna szükség.

A műnek használatát, de különösen az egyes újszövetségi evangéliumi és apostoli tanfogalmak behatóbb tanulmányozását és megismerését nagyon megkönnyíti a Weinelt által gondosan készített tárgymutató, amely a részletekben való tájékoztatásunkra rendkívül alkalmasnak és célszerűnek bizonyul. Egyebekben a műnek szakszerű ismertetését, sajátos felfogásának értékesítését és irodalomtörténeti megbízhatóságát az arra hivatott tényezőkre bízuk. Csak jelezni akartuk e kiváló mű megjelenését.

Sz. M.

TÁRSULATI ÉRTESÍTŐ.

Pályázat Koszorú-füzetekre.

A **M. Protestáns Irodalmi Társaság** nyílt pályázatot hirdet **Koszorú** című kiadványsorozatának 1912. évi **tíz füzetére**.

Kivánalom: erőteljes evangéliumi elbeszélések, életrajzok, jellemképek, szociális rajzok, traktátusok stb. népszerű modorban. Hithősöknek és hitvédőknek, a belső és külső misszió apostolainak életrajzai, valamint a keresztyén szociális intézmények népszerű ismertetései előnyben részesülnek.

Tartalmi tekintetben az a főkéllék, hogy az evangélium lelke szóljon a füzetekben; alaki szempontból az a főkivánalom, hogy tősgyökeres magyar nyelven és oly népszerű modorban íródjanak, hogy a nép és a gyermek is épüléssel olvassa őket.

Egy füzet terjedelme egy kis nyomtatott ívnél rövidebb és másfél ívnél hosszabb nem lehet. A kiadásra elfogadott munkák tiszteletdíja nyomtatott ívenként 50 (ötven) korona s a jutalmazott dolgozat a MPIT tulajdona lesz.

A pályázat nyilvános, jelígs levélke nem szükséges. A pályaművek legkésőbb **f. évi június 30-ig** a társulat alírott titkárához (Budapest, Kálvin-tér 7.) küldendők.

Budapest, 1912 március havában.

Dr. Szóts Farkas,
a MPIT titkára.

A Magyar Prot. Irodalmi Társaság pénztárába 1912 febr. hó 1-től febr. hó 29-ig befolyt összegek kimutatása.

1. Pártfogó tagok tőkebefizetése: Pesti ref. egyházmegye (50 K).

2. Alapító tagok kötelezvényei után 5%-os kamat 1912-re: Scholtz Gusztáv püspök Budapest, Pankotai ref. egyház, Tiszadobi ref. egyház, Ref. főgimn. Mármharossziget (12 K), dr. Ajkai Béla Sopron (6 K), Feketegyarmati ref. egyház (7-50). 1907. évre: Váradi Lajos Tatabánya. 1911. évre: Gyantai ref. egyház. 1911. és 1912. évre: Bátor Sigrái Pál Budapest.

3. Alapító tagok tőkebefizetése: Feketegyarmati ref. egyh. (50 K)

4. Rendes tagoktól évi 12 koronával 1912-re: Lukácsy Imre Laskó, dr. Horváth Zoltán Budapest, Resicai ref. egyház, Zöld József Resicabánya, Bodor István Rimaszombat, Szikszóvidéki ev. lelkészi kör, Hallgató János Felsőméra, Varga Sándor Ivánca, gróf Zichy Kázmérné Budapest, Kiss Lajos Garbócbogdány, Komáromy Lajos Budapest, Andrassy Kálmán Buj. 1909. évre: Papp Imre Munkács. 1911. évre: Székesfehérvári ref. egyház, Biki Károly Szatmár, Fabián János Vác, Tiszavidéki ev. egyházmegye, Dézsi Mihály Csákvár.

5. Pártoló tagoktól évi 6 koronával 1912-re: Tabódy Erzsébet Budapest, Szabó Zsigmond Budapest, Pfliegler Ferenc Miskolc, dr. Márk Ferenc Békés, Ref. egyház Geszthely, Kónya Gyula Kolozs. 1910-12. évre: Majtesi ref. egyház.

6. Segítő tagoktól évi 3 koronával 1912-re: Thern László Igló. 1911-re: Fazekas Béla Feketepatak.

7. Előfizetés Protestáns Szemlére: dr. Pályi Ede Budapest (7-10), Singer és Wolfner Budapest (1-60), Hajdúnánási ref. főgimn. (8 K).

Összesen befolyt 488 K 20 fill.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1912 február hó 29-én.

Bendl Henrik,

penztárnok.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság

kiadásában megjelent és Hornyánszky V. könyvkereskedésében (Budapest, V., Akadémia-u. 4.) kapható a **Házi Kincstár** kiadványsorozat. Vallásos könyvek gyűjteménye. Kis 8°, 12—20 ív, minden kötet ára csinos aranyos kötésben 2 K.

1. **Csendes órák.** Miller után angolból átdolgozta Szász Károly. Vallásos elmélkedések.

2. **Mártha és Mária.** Barde E. után franciából fordította Vargha Gyuláné. Különösen fiatal nőknek való keresztyén olvasmány.

3. **Áhitat, szeretet.** Szabolcska Mihály vallásos és családiak költeményei.

4. **Jézus nyomdokain** vagy Mit tenne Jézus? Angolból Sheldon után fordította Csizmadia Lajos. Tanulságos amerikai vallásos regény.

5. **Női jellemképek.** Írta Kenessey Béla. Kiváló külföldi keresztyén nők jellemrajza.

6. **Jézus példázatai.** Írta Raffay Sándor. Népszerű biblia-magyarázatok.

7. **A keresztyén szeretet munkái.** Dalhoff után készítette Csizmadia Lajos. Gyakorlati tájékoztató a keresztyén szeretet-munkásság mezején, valóságos belmissziói kalauz.

8. **Jézus hasonlatai.** Írta Raffay Sándor. Népszerű biblia-magyarázatok.

9. **A vallás gyümölcse.** Írta *Opzoomer*, hollandból fordította dr. Nagy Zsigmond. Tartalmas ethikai munka.

10. **Hit és szabadság.** Dr. Pfennigsdorf után németből ford. *Gyalog* István. Népszerű hitvédelmi munka.

11. **Az evangéliom és a szocializmus.** Írta *Fr. Thomas*, franciából fordította dr. Kováts István. Népszerű szociális munka. Ára kötve 3 K.

12. **Külmissziói Kalauz.** Írta *Szabó Aladár*. A keresztyén hitelesítés népszerű története. Ára kötve 3 K.

E hitelesítő és erkölcsnemesítő iratok sorába tartoznak még a Társaságnak következő szép kiadványai:

1. **Természeti törvény a szellemi világban.** Drummond H. után angolból fordította Csizmadia Lajos. Erőteljes hitvédő munka. Ára füzve 3 K.

2. **Van Isten.** Hastings után angolból fordította Csizmadia Lajos. Szép hitelesítő munka. Ára füzve 1 K 50 fill.

3. **A keresztyénség erkölestana.** Luthardt után németből fordította *Csikly* Lajos. Ára füzve 3 K.

4. **Török Pál élete.** Írta dr. Kiss Áron. A dunamelléki nagy püspök életrajza. Ára füzve 3 K.

5. **Jézus élete** evangéliumi képekben. Írta dr. Masznyik Endre. Lélekemelő szép munka, I—II. rész. Ára füzve 6 K.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE

A VÁLASZTMÁNY MEGBÍZÁSÁBÓL SZERKESZTI

S Z Ó T S F A R K A S

A THEOLOGIA DOKTORA ÉS PROFESSZORA,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA

A Protestáns Szemle, mint a MPIT folyóirata, július és augusztus kivételével, minden hó 15. és 20. közt jelenik meg. Az alapító, rendes és pártoló tagoknak tagilletmény fejében jár. Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 K. Az előfizetés díja Bendl Henrik társulati pénztárnokhoz (Budapest, IV., Deák-tér 4.) küldendő. Szerkesztőség: Kálvin-tér 7, hová a kéziratok; kiadóhivatal: Aradi-utca 14., ahová a reklamációk intézendők.

BUDAPEST ·

HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1912

TARTALOM.

I. Cikkek.

	Lapszám
1. Magyar István és Báthory Erzsébet. <i>Payr Sándor</i>	185
2. Sárospataki főiskolánk a szabadságharc után. <i>Ellend József</i>	204
3. A Baranyayakról. <i>dr. Gyöngyösi László</i>	218
4. A német kulturharc előzményei. <i>dr. Eöttevényi Nagy Olivér</i>	223

II. Külföldi szemle.

Néhány adat a német prot. keresztyénség köréből. <i>B. Pap István</i>	232
---	-----

III. Irodalmi szemle.

1. Dr. Eröss Lajos: Református hittudomány. <i>V. F.</i>	240
2. Ágoston Sándor: Vasárnap délután. <i>s—s.</i>	243
3. Dr. Ecsedi István: Karacs Ferenc térképmetező élete és művei. <i>S. Szabó József</i>	246
4. Rogge Bernhard: Das Evangelium in der Verfolgung. <i>Borsos István</i>	249
5. Delitzsch Fr.: Ernste fragen. <i>Sz. M.</i>	251
6. Auer H.: Carl Hilty: Blätter zur Geschichte seines Lebens und Wirkens. <i>Sz. M.</i>	253

IV. Társulati értesítő.

Pályázat Koszorú-füzetekre	255
Felhívás a Károli-alap érdekében	256

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság

kiadásában megjelent és

Hornyánszky Viktor főbizományosnál (V., Akadémia bérháza) kapható:

Luthardt: A keresztyénség erkölestana. Fordította *Csíky Lajos*. 2-dik kiadás. 246 lap, ára füzve 3 K.

Drummond: Természeti törvény a szellemi világban. Fordította *Csizmadia Lajos*. 3-dik kiadás, 285 lap, ára füzve 3 K.

Thomas, Fr.: Az evangéliom és a szociálizmus. Fordította *dr. Kováts István*. 253 lap, ára kötve 3 K.

Szabó Aladár: Külmisziói Kalauz. A keresztyén vallás elterjedése a világon. 303 lap, ára kötve 3 K.

Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. 375 lap, ára füzve 5 K.

Szabolcska Mihály: Áhítat szeretet. III. kiadás. Ára kötve 3 korona.

Magyari István és Báthory Erzsébet.

Hazai egyháztörténetünkben érdekes, szinte drámai jelenet tárul elénk, midőn ezt a két híres nevet és ellentétes jellemet egymással való összeütközésükben látjuk. Furfangos eszű drámaírók sem tudnak oly érdekfeszítő helyzeteket kigondolni, mint amilyeneket néha készen szolgáltat a történelem.

Magyari István, a tudós főesperes, a XVII. század elején az ország romlásának okait kutatva, mint az egész nemzet erkölcsbirája lép fel s vele szemben ugyanazon helyen ott van Sárvárott nagy bűnös úrnője, Nádasdy Ferencné, a hírhedt Báthory Erzsébet, kinek vérfagyasztó kegyetlenségéről suttogva beszélnek közelben és távolban.

Hatalmas férje, a törökverő „fekete bég“ miatt nem mernek ellene fellépni, aki jeles hadvezér, Vasmegeye főispánja, dunántúli főkapitány és királyi főlovászmester. Csudálatos testi erejű atléta, aki félkézzel kapja fel a törököt, de emellett Bibliát olvasó, istenfélő, szelid lelkű családfő, aki jó emberek szokása szerint nem meri hinni feleségéről az iszonyatosságot s ha hall is valamit, enyhíti, szépití a dolgot maga és mások előtt.

De utóvégre is kell férfúnak támadni, aki eme újkori Jezabel vagy Theodora előtt¹ leleplezi a valót, szemére hányja bűneit, kérdőre vonja és Istennek büntető haragját fejére olvassa. Ki volna erre hivatottabb, mint a lelkiatya, a sárvári udvari pap, Magyari István.

Magyari életéből a legújabb irodalomtörténet is csak igen kevés adatot ismer. Azt sem tudjuk, honnan került Sárvárra. De dunántúli lehet, mert Várpalotán ma is vannak magyar evangélikus Magyariak². Nádasdy alumnusai közt ő

¹ Kora ilyennek tartotta, mi enyhébben ítélünk s börtön helyett inkább gyógyintézetet szánunk neki. A csejtei lelkész „a mi Jezabelünk“ és „gonosz heroina“ neveken emlegeti.

² Dunántúlnak ma is van ilyen nevű papja, Magyary Miklós kapolcsi lelkész, a zalai egyházmegye esperese.

még nem szerepel. De mint Pázmány Péter említi, járt Wittenbergben. Nagy tekintélye a lelkészek előtt s magasabb műveltsége is külföldi iskolázásra mutat. Pázmány durva, gúnyos megjegyzéssel mondja róla: „A taligakenéshez értett többet, hogy sem a vitézlő főemberek tisztéhez“. De Magyarit ezt meg nem érdemelte, mert forgolódott bizony főemberek között is és jól mutat reá a hadi élet sok hibájára.

Először mint tábori lelkész jár Nádasdyval. Műveinek egy részét csatározás közben írja. 1594-ben ott van Esztergom ostrománál, szíve elszorul, hogy népünket a török sok édes atyáknak és anyáknak holtig való keserves siralmukra csordával hajtja el szemeik elől.¹

Rendes sárvári lelkésszé, úgylátszik, ő csak Somorjai Vidos Lénárd távozása után² lett 1599-ben, mert ebben az évben június 9-én a hegyfalui zsinaton írta alá dunántúli szokás szerint az evangélikusok hitvallási könyvét, és pedig a következő szavakkal:

„Én Magyarit István elvetvén a pápistáknak, szakramentáriusoknak és más szektárius embereknek hamis dogmáit, ezen Orthodoxa Augustana Confessionak készséggel, hamisság és tettetés nélkül, jó lelkiismerettel, igaz hittel, a magam szabad és őszinte akaratából aláírtam egyházunknak Hegyfalun 1599. évi június 9-én tartott rendes évi zsinatán“. Magyarinak ez a sajátkezű bejegyzése, melyet az irodalomtörténet eddig nem ismert, mutatja, hogy mily rendületlen híve volt ő az ágostai hitvallásnak.³

Vele egy időben Kőszegi Rozs Balázs volt a másik sárvári lelkész, az iskola rektora pedig (gymnasiarcha Sarvarien-sis) Pálházi Göncz Miklós. Magyarit 1600-ban már egyik esperese is az egyházkerületnek. S ez akkor annál fontosabb tisztség volt, mert a Beythe Istvánnal való meghasonlás után az evang. esperesek püspöki teendőket is végeztek.

Már mint esperes 1600—1604 között adta ki ismeretes munkáit. Beust Joakim wittenbergi tanár művét (A jól és boldogul való meghalásnak mesterségéről) Nádasdy kívánságára

¹ Az országokban való sok romlásoknak okairól. 166. l.

² Muraközi Gy. soha sem volt sárvári pap. Ferenczi Zoltán ezt nem jól tudja. Régi Magyar Könyvtár XXVII. 9. l.

³ Az eredeti latin szöveg: Ego Stephanus Magyarinus rejectis omnibus Pontificiorum, Sacramentariorum aliorumque Sectariorum hominum falsis dogmatibus, huic Orthodoxae Confessioni Augustanae nimirum sine fuco et simulatione, salva conscientia bonaque fide, libera et propria de voluntate sincera subscripsi in solemnibus Ecclesiae synodo in Hegyfalun habita 9. Junii Anno 1599. Lásd Payr S. Egyháztört. Emlékek. Sopron, 1910. 57. l.

fordította le. A vallásos lelkű hadvezérnek, kinek élete naponként kockán forgott, szüksége is volt erre. Néhány énekfordítása is van ebben Magyarinak. Mint énekírórt csak újabban ismeri az irodalomtörténet.¹ 1602-ben jelent meg legértékesebb főműve: *Az országokban való sok romlásoknak okairól*. És 1604-ben a Nádasdy holtteste felett Lékán mondott egyházi beszédei, melyekben Pázmánnyal polemizál és nagy dicsérettel szól urának erényeiről.

Magyari püspök sohasem volt. Ezt a tisztet 1585 óta Beythe István viselte s bár az ágostai hitvallásúak meghasonlottak vele, de haláláig, 1612-ig nem választottak új püspököt. Mint püspököt helyettesítő főesperesre is nehéz feladat várakozott Magyarira. A csepregi Reczés János, Thokoich György és Vidos Lénárd, az eddigi harcias esperesek már elhaltak. Ő lépett most ezek örökébe. Csak Muraközy György közép-pulyai, Klaszekovich István fertőszentmiklósi lelkészek és esperesek, továbbá az irodalmi munkásságáról² és heves hitvitáiról ismert Zvonarich Mihály cenki és Pythiraeus Gergely németkeresztúri lelkész voltak bizalmas barátai és hű munkatársai.

Sok munkája közben betegséggel is küzdött. Az 1602. évi május 24-én tartott csepregi zsinaton például hirtelen támadt betegsége miatt nem jelenhetett meg és csak írásban közölte akarátát a zsinati tagokkal.³ De az iváni zsinaton 1603. dec. 3-án már ott van ismét, ahol őt Cziczak János lelkész és kerületi jegyző társaságában egyházlátogatásra küldötték ki Beled, Nick, Család, Szentivánfa, Hegyfalu, Szentgyörgy, Guar, Ölbő, Sömjén, Paty, Csöngé, Saár, Sárvár, Ikervár, Kovácsi és Szenttamás helységekbe. Ugyanitt Muraközi György pulyai lelkész a másik egyházlátogató esperes. Tévednek tehát, akik Magyarit Muraközi püspöki utódjának tetszik meg. Muraközi sem volt püspök, sem sárvári pap soha.⁴

Ugyanitt Ivánban fontos határozatokat hoztak az eske-

¹ Dézsi Lajos, Irodalomtört. Közlem. 1903. évf. 467. l.

² Keresztúrott 1603. Nádasdy F. költségén adta ki Pápa nem Pápa c. művét.

³ *Huic quoniam confrater noster R. D. Stephanus Magyarinus, supremus Ecclesiarum Christi senior ob subitaneam suam infirmitatem se intresse non posse animadverteret, scripto quodam ad nos misso, suae nos eiusque plenariae voluntatis reddidit certiores; ubi inter cetera rogatos etiam nos pro officio divinitus sibi delegato habuit singulariter, ut vocanti Ecclesiae Löveianae talem praeficeremus Ministrum, qui eidem non praesesse solum, sed prodesse etiam possit laudabiliter.* Payr S. i. m. 100. l.

⁴ Ferenczi Z. i. h. Schmal téves adatait vette át. Lásd az ehkerület 1603. évi jkönyvét.

tésekre, reggeli könyörgésekre, a papok vásárolására és kereskedésére, a felesleges ünnepek megtartására és egy katekizmusnak kinyomatására vonatkozólag.¹

Magyari Sárvarott elég jó anyagi viszonyok között élhetett. Főművét saját költségén adta ki. S éppen az ő idejében telepedtek le a sárvári parochialis házhoz tartozó kúrián zsellérek, kik neki szolgáltak és adóztak.²

„Jövének előnkben — írják 1630. a csepregi zsinatról — az Sárvári Parochialis háznak Kúriáján lakozó Sellyérek és jelenték azt, hogy ők az boldog emlékezetű Tek. és Nagyságos, Istenben elnyugodott gróf Nádasdi Ferenc urunknak engedelmeiből idvözült Magyari István Praedicator urunknak idejében telepedtenek volna le az Parochialis háznak Curiáján, építvén azon valami apró sellyér házakat ilyen okkal, hogy esztendőnként azokról az Praedikátoroknak bizonyos Censust fizetnének; igérvén ez mellett az Egyházi embernek (tanquam Domino terrestri) minden engedelmességeket.“

Az 1604. év elején még elhalt urának holtteste felett prédikált Lékán s halotti beszédeit is sajtó alá rendezte. De ez évi december 16-án már az utolsó alkalom lesz, hogy vele a csepregi zsinaton találkozunk. Vagy meghalt, vagy pedig özvegy úrnőjével meghasonolva más vidékre távozott.

Báthory Erzsébet magyar főuraink ismert szokásának, a vagyonszerző házasításnak köszönhetette, hogy a Nádasdyak várába, a derék Kanizsai Orsolya örökébe került Sárvárra. Ecsedi Báthory György szatmári főispán és felesége már 1562. üzenik Nádasdy Tamás nádornak, hogy házassítsák össze gyermekeiket s ily módon biztosítsák számukra a Drágfy jószágot. S később azután meg is valósítják a tervet. 1572. dec. 21-én Szentgyörgyi Gábor jelenlétében már mint Nádasdy Ferenc mátkájának írják össze Báthory Erzsébetnek ingóságait Csicsova várában.³ Az esküvőt 1575 körül tartották meg, amikor Nádasdy még csak 20 éves volt.

Első éveiben a fiatal asszony alig lehetett boldog. Csak a tizedik évben született gyermeke. Sokat betegeskedett, főfájásban szenvedett. Sokféle babonás orvossággal és kuruzslással akart magán segíteni. Valami súlyosabb idegbetegség gyötörte. Pedig a fiatal férj jószágával és gyengéd szeretetével mindent elkövetett, hogy beteglelkű feleségét felvidítsa. Egy Itáliából való énekest is tartott udvarában, bizonyos Mantuano

¹ Mokos Gy. A hercegszöllősi kánonok. 131. l. és Payr S. i. h. 101. l.

² Payr S. Egyháztört. Emlékek. 187. l.

³ Történelmi Tár 1906 264. l. és 1908. 59. l.

Kamillót, aki lantos Kelemen aláírással magyar nyelven állítá ki nyugtáit.

A sárvári udvarban mindig szerették a zenét. Nádasdy anyja, Kanizsai Orsolya s ő maga is értett a lantjátékhoz. Erdősi Sylvester a maga magyar verseit Sárvárott ifjakkal és hajadonokkal lantjáték kísérete mellett énekelte. Nádasdy Tamás pedig Tinódi Sebestyént tartotta udvarában.

A gyermekek születése egy időre felvillanyozta a szerencsétlen nő életkedvét. Három leánya játszadozott körülötte. Férje sokat volt távol Bécsben és a táborban, amit meleghangú, sajátkezűleg irt leveleiben értesít gyermekeik állapotáról. Magasabb műveltségre mutat, hogy írni tudott, mert akkor még előkelő hölgyeink közül is csak kevesen értettek a betűvetés mesterségéhez.

Sárvárról 1596 május 24-én írja szerelmes férje-urának: „Anna és Orsik egészségben vannak, de az Katóka az szájával igen gonoszúl vagon. Az vassal az foga közepibe szinte el-felmegyén az borbély. Azt mondja, szerencse, ha egynéhány foga ki nem hull“.¹ Tehát volt beteg gyermeke is. Vele szenvedett. Egyik leánya, Orsolya el is halt.

Majd születtek fiai is, András 1596-ban és Pál 1598-ban. András azonban 1603. hét éves korában elhalt. Rá egy évre pedig elvesztette férjét is. Elesett fejüknek koronája, korán vette fel az özvegyi fátyolt. A férje után való kesergés is emésztette. Már mint özvegy adta férjhez két leányát. Annát 1604 Zrinyi Miklós, a szigetvári hős fia, Katót pedig 1610 Homonnai Drugeth György vette el, akikben kiváló, derék vöket nyert. Leányai időnként hosszabb látogatásra is eljöttek hozzá Csejtére és Sárvárra.

Mint özvegy is, Pásztori Gergely és egyéb tisztek segítségével rendben tartja uradalmának ügyeit. Szívén hordozza az egyház és iskola dolgait is. 1605 jan. 31-én földesúri felhatalmazást ad Klaszekovich István és Zvonarich Mihály horvát nevű, de jó magyar² espereseknek, hogy a gyülekezeteket látogassák. Elrendeli, hogy a tiszttartók, ispánok, falubeli bírák és polgárok tisztességgel fogadják egyházi előjáróikat, az egyház jövedelméről hiven beszámoljanak, a lelkével való szitkozódást szigorúan büntessék sat.³

¹ Károlyi A. Nádasdy T. családi levelezése 242. Deák F. Magyar hölgyek levelei. 107.

² Nádasdy birtokaira sokan telepedtek át Horvátországból, kik itt teljesen megmagyarosodtak. Ilyenek a Gizdavith, Thokoich, Klaszekovich, Zvonarich, Fisztrovich, az illyirai Zábrák sat. nevűek.

³ Payr S. Egyháztört. Emlékek. 156. l.

Pásztori Gergely sárvári főudvarbíró pedig 1608. jún. 7-én írja Kanizsai Pálfi Jánosnak Somorjára, hogy asszonya ő nagysága egyenlő értelméből prédikátor urai a scholamestert Sárvárról a csepregi scholák gondviselésére rendelték s asszonya ő nagysága parancsolta meg neki, hogy valamely tudós ifjú felől tudakozzék. Ily bevezetéssel s a jövedelem felsorolásával hívja meg azután tanítónak Sárvárra, de eredménytelenül.¹

1609-ben pedig Báthory Erzsébet két derék ifjút, Kis Bertalant és Lethenyi Istvánt, mint alumnusait a maga költségén küldte ki Wittenbergbe. Hutter Lénárd egyetemi tanár, a kiváló dogmatikus, e két ifjú érdekében levelet írván a dunántúli espereseknek, dícséretet zengedez ebben a mi hirhedt Báthory Erzsébetünk nevének.²

1610. január 6-án kisebbik leányát is férjhez adván, ügylátszik, a testében, lelkében beteg asszony már a halál gondolatával is foglalkozott, mert ez évi szept. 3-án Nemet-keresztúrott az ottani evang. lelkész, Pythiraeus Gergely, volt tisztartója, a Bozdrúl odahívott Pásztori Gergely és a család jó embere, nemes és vitézlő Madarász Miklós uram jelenlétében végrendeletét is elkészítette.

„Immár megnehezedett erőmet ismervén — írja eben — amellett az én Istenemnek szent malasztja indításából napról napra ez világi életem végéről mindeneknek fölötte szüntelen gondolkodván, arra indítottam, hogy csak az én teremtő, megváltó és megszentelő irtalmas Istenemnek kedve keresésében és hálaadásomban akarok életemnek végéig megmaradnom.“ Felszámllálja azután, hogy három gyermekét felnevelte, két leányát kiházásította s nevetlen kis fiát, Nádasdy Pált taníttatta s 12 éves korában már a főispánságra is felesküdtette. S azután minden ingó és ingatlan vagyonát három gyermekére hagyja.³

Ügylátszik, voltak ennek a boldogtalan nőnek egészen világos órái, amikor jó keresztyén módjára magába szállott és bűneinek bocsánatát kérte Istentől. Ha a fentebbi leveleket és okiratokat olvassuk, egy egészen normális gondolkodású, férjét és gyermekeit szerető, jószágairól gondot viselő, Istent

¹ Fabó A. Codex Diplom. 40. I. és Payr S. i. m. 159. I.

² Gratulor — írja — cum primis Ecclesiae vestrae de ea pace atque felicitate, quae ei obtigit . . . ex pia illa cura atque sollicitudine, quam pro salute Ecclesiae et purioris religionis gerit Magnif. Domina Comitissa *Elisabetha Bathori*. Spec. ac Magn. Dni Francisci de Nádasd Comitís etc. relicta vidua. Payr S. i. m. 164. I.

³ Radvánszky B. Magyar családi élet. III. k. 235. I.

félő s az egyház és iskola javát is szíven viselő főúri nőnek képe áll előttünk.

De sajnos, maradtak reánk kétségbevonhatlan oly bizonyságok is, melyek ezt a nőt csakugyan a rémes mesékkal körülvevő Csejte vár asszonyának, a hírhedt Báthory Erzsébetnek tüntetik fel.

Férje, Nádasdy Ferenc, Tamás nádor fia, országszerte csodált hős volt. akinek nevéhez sok győzelem koszorúja fűződik. Emellett humánus jólelkű férfiú, akit mindenek szeretnek, jónak és nemesnek ismernek. A csaták zajából hazatérve, leteszi kardját, hogy lantot véve kezébe háza népének zsoltár énekeit kísérrje s kiűzze nejből, mint egykor Dávid Saulból, a gonosz lelket. Ha udvari papja nincs kéznél, ő olvas fel cselédeinek a bibliából s mint patronus Horváth Stansith Gergely barátjával ott elnököl a csepregi kollokviumon végighallgatva a papok szenvedélyes hitvitáit.

Ennek a nagy férfiúnak volt ily boldogtalan lüttese, aki mellett bizonyára ő, a férj szenvedett legtöbbet. A későbbi vizsgálat 11-ik kérdőpontja volt: „Mennyi időtől fogvást tudják vagy értették az Asszonyinak iszonyú cselekedetét, hogy beavatott volna”? És erre Ujvári Ficzkó János, az egyik beavatott bűntárs és főcinkos vallja: „Még a holt Úr (Nádasdy) idejében is így kinzotta a leányokat, de ilyen igen nem ölte, mint most. Kiről az szegény Úr szölitotta, de semmit nem gondolt vele“.¹

Ime tehát már férjének életében, mikor Magyar István volt a sárvári pap és főesperes, rabúl ejtette már ezt a nőt iszonyú lelki betegségére.

De van ennél még szavahihetőbb bizonyítékunk is, magától Magyaritól eredő. És éppen ennek előkerülése indított arra, hogy ezen adatokat, melyek irodalomtörténetünk nagy alakját eddig nem ismert új jellemvonással világítják meg, e közlemény keretében bemutassam.

Dr. Szolár Ferenc budapesti főgimnáziumi tanár, ki most evang. egyházunk egytetemes levéltárát rendezi s nagy fáradsággal készíti a nyomtatott katalógus indexét, kértémre előkereste, lemásolta és szaklapban való közlés előtt is felhasználásra átengedte Zvonarich Mihály cenki és Pythiraeus Gergely németkeresztúri lelkész leveleit, amelyek Magyarinak éppen Báthory Erzsébettel való konfliktusára vonatkoznak.

¹ Tudom. Gyűjtemény 1839. évf. VIII. k. 47. 1. Ponikenusz csejtei pap is azt írja, hogy már előde Berthoni András idejében (1601—2) is kinzott halálra leányokat. Rexa D. Báthory E. 71. 1.

Értesülésüket élőszóval közvetlen magától Magyaritól vették, az ő kérdésére felelnek. Így tehát hiteles, feltétlenül megbízható adatokat nyerünk itt és pedig eredeti levelekből, nem másolatból.

Volt tudomása e levelekről a XVIII. század végén Vilfinger Ernő soproni lelkésznek is.¹ De ő csak igen röviden jelzi a levelek tartalmát. S nem közöl ennél többet Ferenczi Zoltán sem Magyarai főművének újabb kiadása elé irt bevezetésében. De itt most az eredeti levelek teljes szövegükben állanak szemünk előtt.

A nehéz helyzet, melybe Magyarai Báthory Erzsébettel szemben került, e levelek szerint a következő volt.

Már Nádasdy életében is, mint a fenttebbi tanukihallgatás is tanúsítja, beszélték vagy inkább csak suttozták nejeéről, hogy hajadon leányok kinzásában és megöletésében találja gyönyörűségét. Az elmegyógyászok dolga volna az ilyen rettenetes betegség megállapítása. Többen a szadizmusz egy nemének minősítik. A férj igyekezett nejét visszatartani és gyógyítani, de nem bírta. Míg ő élt, neje is fékezte még szenvedélyét és annyi gyilkosság, mint később, még nem fordult elő. De így is sok volt, ami történt. Sokan tudtak márróla, de sem a nőt, sem a férjét felelősségre vonni nem merték.

Ez a nehéz szerep Magyarira várt. Nem azért volt ő egész nemzetének erkölcsbirája, hogy itt közvetlen közelben egy hatalmas asszony kegyetlenségét most hallgatással tűrje. Alig telepedett meg állandóan Sárvárrott s alig, hogy az udvar belső titkait megismerte, az 1602. év elején összehívja esperes társait, Muraközi Györgyöt és Klaszekovich Istvánt a szomszéd idősebb lelkészekkel s egyhangulag elhatározzák, hogy úgy Nádasdyt, mint nejét megintik ama zsarnoki kegyetlenség miatt, melyet udvarukban egy gonosz asszony gyakorol. Mindenki tudja erről — írják — hogy a nagyságos asszony ennek a segítségét használja fel legtöbbször ama hóhérműhelyben (in illa Carnificina). Ime így nevezik már maguk közt a sárvári udvart.

Magyaritól nem vehetjük gyávaságnak, hogy ily kényes ügyben nem egymaga, hanem esperes társaival közösen lép fel. Őt magát könnyen elbocsáthatták volna, azt akarja tehát, hogy esperes társai is vállaljanak vele közösséget. Eredményt csak így remélhetett.

¹ A dunántúli ekklezsiák superintendenseinek rendje Sopron, 1796 27. l. E levelek Sopronból bizonyára Gamauf kézírataival kerültek Mária Dorottya nádorasszony birtokába s innen az egyetemes levéltárba.

A gonosz asszony, kiről itt szó van, Ujvári Ficzko János vallomása szerint, a Sárvárrott lakozó Darvolya Anna, valami horvát származású kuruzsló asszony volt, ki később elvénuült, megvakult, el is halt, mielőtt méltó büntetését elvehette volna. Darvolya asszonytól tanulták legelsőben a kinzást — vallja Ujvári. És özvegy Nagy Istvánné Jó Ilona vallomása szerint is, ki a három kisasszonynak és Nádasdy Pálnak is dajkája volt „legfőképen az Darbulya kinzotta, hideg vízben állatta, egész éjszaka verte és fűrösztötte a leányokat“.¹

Erről a gonosz asszonyról tudta meg Magyarai, hogy a közeli husvét ünnepek alkalmával az úrvacsorához akar járulni, még mielőtt a hivatalos megintést az esperesek Nádasdyval közölhették volna.

Magyarai ezen 1602. évi márc. 27-én Cenken átutaztában előszóval közölte ezeket az itteni Zvonarich Mihály lelkésszel, aki mint sárvári születésű különben is ismerhette az ottani viszonyokat.

Magyarai jól tudta, mi lesz a kötelessége; de hogy eljárása a dunántúliak főpatronusával szemben ne látszassék önkényesnek s hogy a kerület jelesebb papjainak véleményével is fedezhesse magát: megkérdezte Zvonarichot, hogy visszatartsa s eltiltsa-e azt az asszonyt az úrvacsorától? Megkérte továbbá Zvonarichot, hogy közölje a dolgot s tudja meg szomszédjának a keresztúri papnak véleményét is.²

Erre ír Zvonarich még márc. 27-én Pythiraeus Gergely keresztúri lelkésznek, közli a fentebbieket, kéri a véleményét s a maga részéről megírja: ő nagyon helyesli, hogy ez a nő úrvacsorához ne járuljon, ha csak őszinte bűnbánattal nem adózik. Minthogy pedig bűnbánatát oly rövid idő alatt véghez nem viheti, tehát ez alkalommal maradjon távol az Úr asztalától. Ha — úgymond — Ambrosius Theodosiust visszatartathatta, sokkal inkább megteheti ezt az esperes evvel a nővel. Üdvös lesz ez a Nádasdyékkal közlendő megintésre nézve is, amelyben szólni kell a meg nem térőknek excommunicatiójáról is. Legyen ez a példaadás mintegy előjáték és ösztönzés a komoly bűnbánat siettetésére.

Pythiraeus keresztúri pap mindjárt Zvonarich levél-papirosára írta reá a feleletét: „Tisztelendőséged tanácsát a legnagobb mértékben helyeslem és jóváhagyom. Levele által

¹ Tud. Gyűjtemény i. h. 45. és. 49. 1.

² Dominus Senior Stephanus Magiarinus hodie hac transeundo de quibusdam mecum collocutus est negotiis, praecipuum tamen, de quo etiam censuram tuae Dominationis Rev. flagitat, hoc est. Etc.

is biztassa István urat (Magyarit), sarkalja és bátorítsa, hogy szándékától el ne álljon, hanem járjon el Isten nevében rettenthetetlenül. Mi Istennek kegyelme által hű küzdőtársai leszünk a Krisztusban, akik őt imádsággal és tanáccsal támogatjuk. Azt a hóhér-asszonyt, ha hozzá megy, külön vegye vizsgálat alá, miként azt a hű lelkipásztor kötelessége megkívánja és egyidőre, Pál apostol szerint, míg igaz bűnbánatot nem tesz, tiltsa el és vesse ki a gyülekezetből“.

Pythiraeus, aki Nádasdyékat jól ismerte, mert hiszen Németkeresztúr is az ő birtokuk volt és a család sokszor tartózkodott itt, e levele szerint nem csekély dolognak tartotta a Báthory Erzsébet és ennek bűntársa ellen való fellépését. Hiszen világi birák, a király emberei sem merték őt perbe fogni.

Ezt a két levelet azután Zvonarich még ugyanazon a napon rövid kísérő sorokkal elküldte Magyarit Istvánnak, mint nagyrabecsült komájának és a Nádasdy uradalmában levő ág. hitv. evang. gyülekezetek esperesének. „Hogy ama hóhér-asszonyról — írja — kinek az úrvacsorától való eltiltására nézve Tisztelendő Uraságod véleményemet kérte, Pythiraeus Gergely uram is mint vélekedik, azt az idecsatoltakból szavahihetően meg fogja érteni. Eljen Tisztelendőséged boldogul sat. Czenk 1602 márc. 27-én“.

Magyarit így barátainak helyeslése felől biztosítva lévén, bizonyára kellő szigorúsággal lépett fel az embertelen nőszemély ellen, akit természetesen úrnője, Báthory Erzsébet fedezett és védett. Úgy, hogy Magyarit ezzel az egyházfegyelmi eljárásával úrnőjének a haragját vonta magára. Hiszen a főbűnös úgyszólván ő volt. Ezért határozták el az esperesek, hogy magát Nádasdyt és nejét fogják meginteni. A bűntársul szegődött Darvolya asszonynak a gyülekezetből való kitiltása, mint Zvonarich mondja, csak előjáték volt az úrnő ellen való fellépéshez.

Ez sem maradt el, ez is megtörtént még Nádasdy életében. Zilahy Kis Béla (Junius) és Tóth Béla írja Magyarit főesperesről még a következőket:

Nádasdy Ferenc még élt, mikor Magyarit István lutheránus lelkipásztor a sárvári templomban Báthory Erzsébetnek a község előtt szemére hányta, hogy már két leány halt meg kegyetlenségei miatt; a pap még azt is mondta, hogy ám ássák fel a sírból a tetemeket és meg fognak rajtok látszani a kínzások nyomai. Báthory Erzsébet indulatosan felelt a prédikátornak, fenyegetődött, hogy megírja urának: milyen gyalázatot költenek rá és hogyan pellengérezik. Nádasdy

csakugyan neheztelt Magyarai Istvánra e nyilvános feddésért. Ebből látszik, hogy ő is tudott feleségének kegyetlenségeiről.¹

Ponikenusz János csejtei esperes-lelkész is 1611. január 1-én írta Lányi Illés püspöknek: „Boldogult Magyarai István tisztelendő urunk, néhai való Nádasdy Ferenc úr ő nagyságának házi papja, ki nyolc év előtt halt meg, Báthory Erzsébet bűneit, gyilkolásait, nyilvánosan egy beszédben — miről az udvari népség, aki még él, tehet bizonyosságot — a szószékről szemére vetette“.²

Magyarai eszerint Nádasdy távollétében használta fel az alkalmat, hogy nejt a szószékről az egész gyülekezet előtt vonja felelősségre. Az úrnő nagy haragja ezek után érthető. És úglátszik csak a férj halálakor, Nádasdy koporsója felett történt köztük némi közeledés. Magyarai legalább a gyászbeszédeket az özvegynek ajánlotta, de még ugyanezen 1604. esztendőnek a végén Magyarai eltűnik Sárvárról és az egyházkerületből. Jegyzőkönyveink többé nem szólnak róla. Elhalt-e, elűzték-e, nem tudjuk. Összesen tíz évig (1594–1604) szerepel a Nádasdy-család körében és az egyházkerület történetében. Ponikenusz csejtei pap 1611. jan. 1. írja róla, hogy nyolc év előtt halt meg.³

Igy most már sem a férj, sem a kemény beszédű prédikátor nem lévén a boldogtalan asszony mellett, durva kuruzsló asszonyok hatása alatt még jobban rabjává lett rettenetes szenvedélyének, mignem szomorú végzete őt is utólérte. Valami öröklött családi baj is volt a vérében, mert Istvánfi Miklós a fivérét, Báthory Istvánt is féktelen, szenvedélyes és bosszúálló férfinak rajzolja.

Az ilyen lelki betegségek keletkezésében és elfajulásában nagy része volt akkor a nagyon is elterjedt babonának és kuruzslásnak. Báthory Erzsébet nem egyedül áll abban a korban. Hozzá hasonló félelmes és mesés alakja a XVII. századnak Listius Anna, a „boszorkányok királynéja“, Thurzó Szaniszló nádor felesége és gróf Listius László, a költő, Köpcsény várának ura, kit sodomitasággal, gyujtogatással és méregkeveréssel vádoltak s 1662-ben pénzhamisítás miatt fejeztek le Ausztriában. Ezek a szerencsétlenek is babonások voltak és kuruzslókkal állottak összeköttetésben.⁴

¹ Tóth Béla: Mendemondák. A világtörténet furcsaságai. Bpest, 1896. 62. l.

² Rexa D.: Báthory E. Bpest, 1908. 72. l.

³ Rexa D.: Báthory E. Bpest, 1908. 72. l.

⁴ Történelmi Tár 1897. évf. 631. és 643. l. — Századok 1886. évf. 32. és 122. l.

Ponikenusz csejteit lelkész írja Nádasdynéről is, hogy fogsága előtt egy babonás imádságot használt, melyet a miavai majorosné adott neki s midőn elvesztette, a számadóval iratta le újra a majorosné diktálása után. A lelkész közli ennek egész szövegét is. Nádasdyné azt kéri benne a felhőske-istentől, hogy kilencvenkilenc macskát küldjön s ezek szerteszét menve harapják Mátyás király szívét, valamint Cziráky Mózes szívét s a nádor és a vörös Megyeri szívét is rongálják szét. „Szentháromság végezd így el“ — fejezi be babonás imádságát.¹

Az 1611. évi január 2-án Bitsén felvett tanuvallomásuk szerint a már említett Darvulya Anna sárvári asszonyon kívül Csejtén egy Ilona asszony, kit Kopasz Kocsisnének hívtak, egy Dorottya vagy Dorkó nevű asszony, a miavai majorosné, a férfiak közül pedig Ujvári Ficzkó János voltak bűntársai a leányok kínzásában.

Voltak megbízott férfiak és nők, kik vidékről a leányokat és menyecskéket a várba csalogatták. Ilyenek voltak Bársony Jánosné a Gyöngyös melletti Táplánfáról, Ötvös Máténé sárvári horvát asszony, Dömölkön Köcsiné özvegy asszony, Csejtén Liptai Jánosné, Vépén Szabó Istvánné sat.

A kínzásokat, amerre csak a nő járt, mindenfelé folytatták. Sárvárott a belső várban, ahova nem minden ember mehetett, Keresztúrott az árnyékszékben, Csejtén a tüzes házon belül, Beczkón a kamarában. Még útközben is, mikor leányával, Zrinyinével Pöstyénben járt, egy dömölki leányasszonyt ölték meg. Keresztúrott ölték meg a bécsi leányt, Módli asszonyt, Bécsben Harezi Ilona leányát kinozták és Pozsonyban is folytatták a rettenetes mesterséget.

A leányok többnyire nemes családokból valók voltak, mint például a Sitkey leányok, Jánosi Gergely huga. Azzal az ürüggyel csalogatták ezeket a várba, hogy ott varrni, recét kötni tanulnak, vagy Homonnainé, az úrnő férjes leánya mellett szolgálni fognak. Voltak leányok Dömölkőről, Csepregről, Alsópulyáról, Vöcsejéről, Kiscsögléről sat.

A kínzás nemei voltak: tűszúrások az ujjba és az ajkon, tüzesített kulccsal és pénzzel való égetés, a verés, éheztetés, télben hideg vízzel való leöntés. Csók Istvánnak nagy feltűnést keltett festménye² Ujvári Ficzkó vallomását vette alapul, mely szerint „az kinzott leányt az derre kivitette mezítelen

¹ Rexa D.: Báthory E. Bpest, 1908. 68. l.

² Vasárnapi Ujság 1895. évf. 645. l. és Rexa D. i. m. 48. l.

és úgy öntöztette hideg vízzel ezekkel az vénasszonyokkal, maga is öntözte és úgy fagyott meg az leány¹.

Szentes Dorottya, Szócs Benedek özvegye vallotta, hogy mikor Nádasdnyé beteg volt és már senkit nem verhetett, őt, mint szolgálóját vonta magához és hűs darabokat harapott ki az orcájából és vállából. Ma az ilyen szerencsétlen fél-örülteket szanatóriumokban vagy elmeegógyintézetekben tennek ártalmatlanokká. Tóth Béla és Rexa Dezső szadizmusnak minősítik Báthory Erzsébet betegségét, akinek esetével Krafft-Ebing, a híres ideggyógyász is foglalkozott egyik művében.

Az áldozatokat vagy éjjel titokban a bűntársak, vagy pedig, mint Sárvarótt és Keresztürott, a deákok énekszóval temették el. Csejtnén egy leányt a prédikátor temetett. Varga Bálintné, az akkori sárvári prédikátor anyja is² összekötésben állott Nádasdnyéval, mert Beniczki Katát, Boda János feleségét ez hívta a várba mosónénak.

Voltak, akik bűnös szerelmi viszonyal is meggyanusították az özvegy Nádasdnyét. Tóth Béla például valószínűnek tartja, hogy Ujvári Ficzkó János fiatal legény nemcsak kinzó társa, hanem kedvese is volt. A tanuvallomásokból ilyenfélét csak egy helyen hallunk, ahol ez az Ujvári vallja, hogy „Vasfejú Istók, ki most hagyta el az Asszonyt, az Dunántúl mindeneket jobban tudott, mint ő és ugyan szabadon is játszott az Asszonnal“.

Nagyobb vád volt ennél, hogy Báthory Erzsébet a miavai majorosnéval kalácsot gyúratván, ezzel akarta megégetni a királyt, palatinus uramat (Thurzó Györgyöt) és Megyeri Imrét. De ebben nagy túlzás van, mert II. Mátyás bizony nem evett a Báthory Erzsébet kalácsából.

A tanuk vallják, hogy Dezső Benedek udvarmester, Poky Boldizsár, Vági István, Kozma és az inasok mind tudták az asszony szörnyű dolgait, de nem árulták el.

¹ Tud. Gyűjtemény 1839. VIII. k. 46. l.

² Ez Zvonarich Mihály akkori sárvári lelkész anyja lehetett. Őt ugyanis Varga Mihálynak is nevezték, bizonyára az apja mesterségéről. E néven említi őt Beythe István is: Te, Varga Mihály, nem tudod-e, miért küldtéll vala az körösztrui mesterségre és Sárvarótt (akkor még) el nem szenvedtek vala. És ismét: Varga Mihály nömös bölcsesége meg nem ment abból bennetök. (Magy. prot. Adattár VII. 69. és 70. l.) Zvonarich csakugyan keresztúri tanító volt s külföldön járt tudós embernek tartották elejétől fogva. 1617. évi Apologiájában ő maga is úgy jellemzi magát, hogy nemzetségében alacsony állapotú emberek voltak s kardját (a hitviták harcában) már ezelőtt hűsz esztendővel (1597) kivonta. (U. o. 173. és 174. l.)

Végre is akadt azonban feljelentő és Thurzó György, az erélyes nádor, magával vivén Nádasdyne két vejét és Megyery Imrét, meglepték és tettenérték a szerencsétlen asszonyt csejtei kastélyában. Thurzó György 1610. dec. 30-án Vágújhelyről írt levelében maga tudósítja erről feleségét, Czobor Erzsébetet, aki ismerte s 1599-ben vendégül is fogadta Nádasdynét.

„Szerelmes szívem — írja — én ide érkeztem tegnap este Ujhelben, Istennek hála, jó egészségben. Nádasdynét megfogattam és most viszik az várban. Az kinzó és az ártatlanok ölő gonosznékat egy ifju legénynyel edgyütt, melly segítője volt az sok gonoszságnak, im felküldtem. Nagy őrizet és erős fogság alatt legyenek, míg Isten felviszen és törvén szolgáltatik felölök. Az asszonyemberek az városban lehetnek, az ifju legin az várban fogságban. Az mikor az csejtei kastélban mentek volna be arra rendelt emberink és szolgálkink, akkor is egy leánt halva találtanak az háznál és második az sok sebek és kinzások miatt halálán volt. Azonképen egy asszonyember is kinezva és sebesedve ült, az többi erős fogságban, az kiket jüvendő kinzásra tart az átkozott asszony. Csak azt várom, hogy az várban vigyék fel az átkozott asszonyt és helére helyeztessék. Én is mindgyarást megindulok és ha az út szenvedí, holnap haza verekedem. Adgya az Ur Isten sat.“¹

A csejtei vár krónikása az 1610. december 29-re ezt jegyezte fel: Báthori Örsébet asszonyt megfogták vacsora fölött és másnap várba vitték.² Thurzó György tehát nyomban fogságba vetette és a csejtei várban őriztette.

Büntársaival hamar végzett a nádor. A január 2-án tartott tanukihallgatások után már 1611. január 7-én Bitsén Ujvári Ficzkó Jánost lefejeztette, Ilona és Dorkó asszonyokat pedig megégeztette. A miavai majorosnét január 24-én szintén Bitsén égették meg. A csejtei krónikás ezt e szavakkal jegyzi be: „1611. jan. 7. két asszonyembert és Ficzkót, miavai majorosnét pedig januárius 24. Bitsén megégegték, úgymint Báthori asszony complexeit leányok üldözésében.“

A volt főispán és kir. főlovászmester özvegyével azonban, bármily nagy volt is a nádor haragja, már nem lehetett ily röviden elbánni. Tetten érték, holt leány és halálraszántak voltak a kastélyában most is Csejtén. Thurzó nyomban jelentést küld a királynak s II. Mátyás már január 14-én elrendelte, hogy özv. Nádasdyne ügyében, aki minden isteni és emberi félelmet félretéve, állati kegyetlenséggel és valami ördögi

¹ Kubinyi M.: Thurzó Gy. levelei nejehez. Bpest 1876. II. k. 284 l.

² Történelmi Tár 1899. évf. 722. l.

szellem hatása alatt kinozta halálra a leányokat, szigorú vizsgálatot tartson.

A bűnös asszony sajnálatra méltó fia, a derék Nádasdy Pál, aki mint serdülő ifjú érte meg anyjának eme nagy gyaláztatát és két veje, Zrinyi Miklós és Homonnai Drugeth György kegyelemért folyamodtak ő felségéhez. Thurzó és a többi bírák halálbüntetés helyett az örökös fogságot ajánlották. De a király folyamodóknak kérelmére, az elhalt férj érdemeire, Báthory fejedelemre s egyéb rokonokra való tekintettel 1611. április 17-én az egész peres ügynek revízióját rendelte el s ennek eredményétől tette függővé további döntését.¹

A szerencsétlen asszony így örökös fogságban maradt. Thurzó szándékosan halogatta ügyében az ítéletet s végre is az örök bíró hívta el őt számadásra. A csejtei várnak egy kamrájában volt elfalazva, melyen csak akkora nyílást hagytak, hogy eledelét és italát rajta beadhatták. Egyetlen vén-asszonyt rendeltek szolgálatára s a három várnagyot megeskették, hogy a papokon kívül mást nem bocsátanak hozzá. A csejtei papnak is e nő vigasztalásával nehéz feladat jutott.

Ponikenusz János csejtei lelkész három nappal az elfogatás után tudósítá erről Lányi Illés püspököt. „Néhányat paptársaim közül meghívtam, — írja — hogy őt vigasztaljuk, imádsággal istápoljuk, hogy kísértetbe ne essék.“ Nádasdyné azonban szemrehányással fogadta őket: „Ti két pásztorok vagytok okai az én fogságomnak.“ Zakariás. A leszéti pap, ki magyarul szólott hozzá, csak nehezen tudta errenézve megnyugtatni. De a csejtei papot továbbra is vádolta: „Ez minden egyes szónoklatában ellenem dörgött, tanukkal is be tudom bizonyítani.“ Ponikenusz erre így mentegeté magát: „Az Isten igéjét hirdetem és ha valamikor nagyságod lelkiismerete vádolva érezte magát, nem én vagyok oka, mert névleg soha sem neveztem meg.“ Mire a fogoly nő felele: „Neked, neked kell előbb meghalnod, azután Megyerinek. Ti, ti ketten vagytok okai az én keserves fogságomnak. Mit gondoltok, nem fognak-e zavarok támadni emiatt. Hiszen már Tiszántúl felkelés indul és maholnap itt is lesznek, a rajtam elkövetett igazságtalanságot az erdélyi fejedelem úr is (Báthory Gábor) meg fogja boszulni.“²

Szemükre hányta továbbá: „Anyja voltam, kegyúrnője papjaitoknak a legfőbbtől a legalacsonyabb rendűig és soha

¹ E levelek közölve Tudom. Gyűjtem. 1839. VIII. k. 55. l.

² E levél magyar fordításban közölve Rexa D. értékes művében: Báthory E. Bpest 1908. 66—70. l.

követeléssel nem léptem fel sem a nagyok, sem a kicsinyek ellen, annál kevésbbé ellened.“ S csak mikor a csejtei pap biztosítá, hogy mint eddig tette, tovább is imádkozni fog bűneinek bocsánataért, akkor felelé Nádasdyné: „Istenhez imádkozni és Istent kérni másnak üdvéért ez különösen mindig igen jó cselekedet.“ Pedig előbb, mikor Zakariás tisztelendő úr egy imádságos könyvet adott neki, hogy belőle imádkozzék fogságában, visszautasítá: „Nincs rá szükségem.“ Ez a szava s hogy önvádat nem érzett, hanem inkább feljelentőit fenyegette, ez mutatja nagy lelki betegségét.

Nem egészen négy évet töltött a különben is nagybeteg nő ilyen fogságban. A csejtei krónikás feljegyzése szerint: „1614. aug. 21. Báthory Eörsébeth asszony várban megholt 2 óraker után; die 25. Novembris csejtei templomban eltemettetett.“¹ Závodszy, Thurzó nádor titkára, is erre a napra teszi halálát. Végrendeletét, mint fentebb láttuk, már elfogatása előtt, 1610. szeptember 3-án elkészítette, 1614. július 31-én csak egy rövid toldalékot csatolt hozzá.

Az anyának ez a sorsa rettenetes csapás volt egyetlen serdülő fiára, Nádasdy Pálra nézve, aki 13 éves korában megható levelet irt Thurzó Györgynek: „Szegény anyámnak ez mostani büntetése a halálnál is keservesebb, nem hogy ő felsége parancsolatja szerint életének törvényfolyása által való elvétele következzék.“ (Rexa D. i. m. 106. l.) Nádasdy Pál 1598-ban született, egyidős volt Thurzó Imrével, a nádor fiával. Apja halálakor még csak 6 éves. Anyja betegségére való tekintettel a törvényszéki ítélet szerint külön gyámot is rendeltek a fiú mellé Megyery Imre udvari tanácsos személyében. Nádasdyné az egyik tanú vallomása szerint ezt is meg akarta éretni.

Nádasdy Pál nevelője a soproni származású Mock Jakab volt, ki 1603-ban járt Wittenbergben s ott egy disputációt is adott ki, Magyarinak és Zvonarichnak ajánlva.² Ez a Mock még az apának, Nádasdy Ferencnek volt az alumnusa s úgy látszik, ez fogadta őt a házhoz. Mock 1610. február 14-én Hegykőn kelt levelében ajánlja Megyerynek, a gyámnak, hogy miként Thurzó György fiát, Imrét, úgy az ő növendékét, Nádasdy Pált se küldjék még egyelőre a távoli Németországba.³

¹ Történelmi Tár 1899. évf. 722. l.

² Theoremata Metaphysica. Wittenberg 1603. Schmal A.: De vita superint. 85.

³ Kubinyi M.: Thurzó Imre. Bpest 1888. 5. l.

De a sárvári pap, Zvonarich Mihály is, Magyarai utódja, szíven viselte a fiatal patrónus neveltetésének gondját. S a gyámnak és jó nevelőknek köszönhető, hogy Nádasdy Pálból is, bár korán elveszté atyját s anyjával oly szerencsétlen volt, őseihez méltó derék férfiú vált. 1618 körül vette feleségül Forgách Juditot, s ennek korai halála után 1620. augusztus 3-án Révay Juditot.

Anyja halála után megosztozott az örökségen sógoraival s csakhamar ott találjuk őt Bethlen Gábor leghívebb szövet-ségei között, a ki hatalmas szomszédjával, Esterházy Miklóssal is fel merete venni a harcot. Esterházy Nádasdy Pált, Thurzó Imrét és Rákóczy Györgyöt fiatalságuk miatt kicsinyelve mondá: „Három gyermek igazgatja Bethlen alatt az országot.“ Nádasdy Pál, mint Bethlen egyik vezére 1619 őszén Németkereszturról a táborból írt levelet Klaszekovich István püspöknek, melyben egy lelkészt kér tőle, hogy ez tábori papjának az istentiszteletben segítse.¹ Virágzó városát, Csepreget 1621 elején feldúlták ugyan a császári zsoldosok, de ő ezt hamar feltámasztá hamvaiból s nyomdát is állított a virágzó iskola mellé. Már 12 éves korában főispán, 1622-ben dunántúli főkapitány lett; 1625-ben pedig a grófi rangot is megkapta.

Dunántúl papjai, a Csepregen vértanú halált szenvedett Zvonarich Imre, Mihály öccse, Sármelléki Nagy Benedek, Galgóczy Miklós és Lethenyey István 1614. óta már neki ajánlják műveiket s mint legnagyobb patrónusukat dicsérik. Mock Jakab is mint a család bizalmasa s az uradalom főtisztje maradt meg Nádasdy Pál szolgálatában. Később is mint családapa oly vallásos ember volt az új gróf, hogy Ferenc és Tamás nevű fiainak ajánlva 1631-ben imakönyvet írt s azt a csepregi nyomdászsal kinyomatta. (Áhitatos és buzgó imádságok, Csepreg, 1631).²

Nehéz volt anya nélkül felnevelkedni az apai részről már úgy is korán elárvult fiúnak. De nemkülönben nehéz helyzetük volt azoknak a lelkészeknek is, kik Báthory Erzsébet városaiban és falvaiban, Sárvárott, Csepregen, Kereszturon, Kapuvárott, Lékán, Csejtén, Beczkón sat. szolgáltak. Asszonyuk dolgát szó nélkül nem hagyhatták, ő pedig oly hatalmas volt, hogy sokáig a király emberei sem mertek vele kikötni. Talán még az enyhítette kissé helyzetüket, hogy férje halála után sokat volt úton, mintha sehol sem lett volna nyugta. Dunántúli

¹ Bauhofer Gy. ehtört. 180. lap. A levél Sopron város levéltárában.

² Szabó K.: Régi Magyar Könyvtár I. köt. 598.

kastélyait elhagyva, sokat jár Csejten, Beczkón, Ecseden, Pöstyénben a fürdőn, Pozsonyban, Bécsben sat.

Báthory Erzsébetnek Magyarihoz és a többi evang. lelkészekhez való viszonya szomorúan érdekes adatot szolgáltat a protestáns egyházfegyelem történetéhez. A dunántúli esperesek, Reczés, Thokoich, Vidos és Klaszekovich csak 1598-ban, tehát már Magyarai idejében, készítették el egyházi kánonaikat, melyeket egyelőre csak kézirati másolatokban adtak a lelkészek kezébe. S a 41-ik kánonban itt az excommunicatióról a következőket olvassuk: „Az körösztényi gyülekezetből való kitiltást — miképen eleitől fogva megtartatott az Isten népe között — most is meg akarjuk tartani. Annak okáért az Isten igéjének tanítása szerint kitiltunk minden nyilvánvaló czégéres és szarvas bűnben heverő embereket, az kik soha életeket nem igyekeznek és nem akarják megjobbítani, mint az részegeseket, fősvényeket sat., hogy az kik megjobbulhatók, megjobbuljanak, az kik pedig jobbulni nem akarnak, mind mennyben s mind földön megköztessenek . . . Ezt is hozzátesszük, hogy az kik kitiltatnak, addig be ne bocsájtassanak, míg bűnöket megismervén és azokon szánakodván, Istenüket és az ecclesiát meg nem követik.“¹ Az ilyen penitenciális eljárást azután azzal súlyosbították, hogy a bűnöst a templomajtóba állították vagy külön padba ültették, szennyes abroszt tétettek a fejére vagy csuklyát huzattak reá, sat.

Báthory Erzsébet esetében az egyszerű prédikátorok a fentebbi kánonok alapján megtették azt, amire hatalmas világi emberek is már csak a végső esetben, a férj halála után mertek vállalkozni. Nádasdyékat egyhangú esperesi határozattal megintették, felelősségre vonták, bűnös segédeiket s valószínűleg

¹ Canones, azaz az egyházi szolgáltnak regulái. (Kiadta Mohos Gy. Bpest, 1892. 92. l. Később nyomtatásban is megjelentek Csepregen 1630 és Somorján 1650-ben.) Tehát ekkor is érvényben voltak. Bárány János felpéczi lelkész és később püspök még 1755-ben is e szavakkal gyakorolta az egyházi kitiltást: „En Bárány János, ezen evang. gyülekezetnek hivatalos és felszentelt lelkipásztora, mind lelki előljáróimmal, mind ezen számadásomra bizott szent gyülekezettel egyetértvén, a hatalom szerint, mely nékem az Úr Jézustól adatott, azon Horváth Ferencet, mint cégéres paráznát, részegest, szentségcsufolót sat. minden bűnei és azoknak kárhozatja alá lekötözöm mind mennyen, mind földön az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevében. Amen. És ekképen ötet, mint tene ett tagot elmetszem, elrekesztem és eltiltom az oltári szentségtől, a szent keresztségnek ígéreteitől, az örök életnek reménységétől, a szenteknek egységétől és nevezet szerint ezen felpéczi gyülekezettől és vetem ötet a pogányok és hitetlenek közé, kiknek nincsen részük a Krisztusban.“ (Madár M.: A felpéczi á. h. evang. gyülekezet tört. Pápa, 1904. 21. l.)

Nádasdynét is az úrvacsorától eltiltották, a keresztyén közösségből exkommunikálták.

Annál már csak nem lehetett többet várni, mint amennyit Magyar y tett, ki a szószékről is kiprédikálta asszonyát s a gyülekezet előtt hányta szemére kegyetlenségeit, magára vonván ezzel nemcsak a nőnek, hanem szeretett és sok erényeiért méltán magasztalt urának is haragját. Így csak egy Chrysostomus mert fellépni Eudoxia s egy Knox János Stuart Mária ellen. És hasonlóképen tett Ponikenusz csejtei prédikátor is, ki Zima Tamás vallomása szerint szintén a szószékről vádolta meg úrnőjét. (Rexa D. i. m. 96. l.)

A rendi kiváltságok ama világában, melyben a földesúr akkor hordatta ki papját, mikor neki tetszett, ők többet nem tehettek. És ki tudja, nem valamelyik lelkipásztor folyamodott-e csakugyan mint végső eszközhöz, a nádor előtt való feljelentéshez. Thurzó Györgynek egyházi nagy buzgósága és a lelkészekhez való atyai bizalmas viszonya őket erre könnyen felbátoríthatta. Maga a nő legalább ezzel vádolta őket, mint fentebb hallottuk.

Mert — ne feledjük — Báthory Erzsébetben az urodalmaiban levő lelkészek ama kornak hiányos orvosi tudománya szerint nem leiki beteget láttak, akit ártalmatlanná tenni és gondos gyógykezeléssel ápolni kell, hanem csak nagy bűnös asszonyt, akinek már itt a földön lakolni kell vétkeiért.¹ Eszerint kell tehát eljárásukat megítélnünk.

És így véve a dolgot, ez az összeütközés a kor legnagyobb lutheránus papja, Magyar y István, és a kor leghírhedtebb bűnös asszonya, Báthory Erzsébet között mindenkorra szomorúan érdekes és tanulságos lapja marad hazai egyháztörténetünknek.

Payr Sándor.

¹ Így ítélte fentebbi levele szerint Thurzó György, valamint a király többi tanácsosa is.

Sárospataki főiskolánk a szabadságharc után.

1. *Haynau rendelete, Geringer felhívása és az Entwurf.*

Tudjuk s mindenkor fájó lélekkel gondolunk vissza arra, hogy mi történt a szabadságharcnak leverése után, mikor a reakció a lovagiatlan bosszúállás és megtorlás vágyától is vezettetve, a központosítás és elnémetesítés politikájával szomorú útjára indult s nem elégedett meg alkotmányunknak az osztrák birodalmi alkotmányba való beolvasztani akarásával, hanem a hazai protestáns egyház alkotmányának megsemmisítését is céljául tűzte maga elé. Nem tartozik szorosabban e munka keretébe részletes leírása annak, hogy a reakció minő módokat és eszközöket vett alkalmazásba a maga céljának elérésére. Itt általában csak annyit, hogy a magyar protestáns egyháznak s a vele autonomiájukkal egybeforrott protestáns iskoláknak, valamint a hazai protestánsoknak, mint egyházuk tagjainak is ki kellett venniök részüket a megbünhődésből. Nemcsak azért, mert a protestáns egyház alkotmánya a nemzet alkotmányának a hajtása, hanem azért a főbenjáró bűnükért is, mert nem nézhatték végig tétlenül és összetett kézzel a nemzet önvédelmi küzdelmét. És ki kellett vennie a maga részét abból a tiszáninzeni egyházkerületnek és a sárospataki főiskolának is, mely intézetnek sorsa természet szerint össze volt forrva az egyházkerületével. A szabadságharc alatt való magatartásukkal és cselekedeteikkel, miként azt az eddigiekben is láttuk, elég okot és ürügyet szolgáltatottak a reakciónak az üldözésre.

Mikor a Haynau-Geringer-kormányzat alatt már azoknak a konzervatív politikusoknak jobbik része is elfordult a hatalomtól, kik eladdig abban reménykedtek, hogy alkotmányunk — bárha megcsonkítva és ilyen állapotban is, mint Magyarországot az összbirodalommal egybekötő alkotmány — mégis csak megtartható; mikor már a szorosabb értelemben vett

Magyarországnak öt katonai kormányzósági kerületre (buda-pesti, pozsonyi, soproni, kassai és nagyvárad) való felosztása befejezett tény volt; mikor a katonai diktatura polgári abszolutizmusba volt átalakulóban: 1850 február 10-én jelent meg *Haynau* báró tábornagynak, a császári hadsereg magyarországi parancsnokának az a rendelete, mely — *Geringernek* 1849 október 9-én kiadott rendeletével kapcsolatos, enyhébb intézkedésű iskolaügyi szabályzat után — az első nagyobb csapást akarta mérni a protestáns egyház és ezzel együtt a protestáns tanintézetek alkotmányára. Az egészen rossz magyar fogalmazásban kibocsátott s szövegében több helyen is zavaros rendelet a katonai parancsnokság által *Apostol Pál* tiszáninneri szuperintendensnek közvetlenül s az esetleg érdekelt felügyelőkkel és gondnokokkal való közlés céljából a zempléni szolgabírói hivatalnak is megküldetett. A rendelet példányai nem mindenben összehangzók. Tartalma, az eddig közkézen forgókhoz képest kissé bővebb ismertetésben, az *Apostolhoz* küldött példány alapján a következő.

Szavai szerint *Haynaut*, — egyetértve *Geringerrel*, Magyarország polgári biztosával — a rendelet kiadására az a törekvése indította, hogy a protestáns egyházat abból a nyomasztó helyzetből, melybe vezetői közül némelyek azzal juttatták, hogy hivatali hatalmukat pártcélokra használták fel s a népet felkelésre buzdították, kiemelje és hogy az egyház a maga alkotmányos jogait az ostromállapot tartama alatt is gyakorolhassa. Ebből a célból: 1. Az ágostai hitvallású protestánsoknál az egyetemes és kerületi felügyelők működését, a helyét hitvallásúaknál pedig a gondnokok tevékenységét megszüntetettnek jelenti ki. 2. Minden fajtája a gyűléseknek és minden választási eljárás az ostromállapot ideje alatt eltiltatik s így a szuperintendensek megüresedett állásai sem tölthetők be választás útján. Ennélfogva a katonai főparancsnok ezekre az állásokra olyan „bizalomraméltó, jellemteljes“ férfiakat hív meg, kik „püspökségi adminisztrátorok“ címmel az egyházmegyék espereseivel s néhány világi bizalmi férfiúval együtt az egyház kormányát ideiglenesen vezetik. 3. Az ostromállapot alatt a püspökök, vagy helyetteseik töltik be a volt felügyelők és gondnokok munkakörét is. Ezek az egyházi és iskolai alapítványok kezelése és nyilvántartása céljából az esperesekkel és bizalmi-férfiakkal tanácskozásokat tarthatnak, de ezek eredményét felsőbb helyen leendő tudomásvételre a katonai parancsnokság útján fel kell terjeszteniök. 4. Ezek a tanácskozások, melyek az egyházkerületi gyűléseket pótolják, valamint az egyházközségek tanácsülései is csak a katonai

kerületi parancsnokság által kiküldendő kormánybiztos jelenlétében tarthatók meg. 5. Az ideiglenesen kinevezett adminisztrátorok fizetése az állampénztárból fog kiutalványoztatni. 6. Mihelyt a püspöki adminisztrátorok kinevezése megtörténik, a szuperintendensek működése megszűnik. Az adminisztrátorok teendőik végzésében „minden polgári és katonai hatóságok által erőteljesen támogatandók”. 7. A hivatalaiktól felmentett szuperintendensek lelkészi állásaikat megtarthatják. 8. Nagyjelentőségű feladat lévén az addigi egyházkerületeknek a katonai igazgatáshoz való igazodása, a rendelet a kormány részéről a szuperintendensek és adminisztrátorok idevonatkozó javaslatainak támogatását helyezi kilátásba, szintügy amaz indítványokét is, amelyek „a protestáns egyháznak az álladalomhoz szorosabb csatlakozására s állapota javítására irányozvák”. 9. A rendelet utolsó pontja a dunántúli, a bányai és a tiszai ág. hitv. ev. kerületbe három szuperintendensi adminisztrátort nevez ki s felhívja a kinevezetteket, hogy hivatali esküjüket a katonai kerületi parancsnok kezébe tegyék le.¹

Alig egy hónap múlva, március 23-án *Geringer* is elküldte német nyelvű felhívását *Apostolhoz*, amelyben arra való hivatkozással, hogy a protestánsok az 1848. évi március 4-iki birodalmi alkotmány által biztosított jogokat, a megállapított feltételek mellett gyakorolhatják, nyomatékosan hangsúlyozza, hogy eladdig a főfolyók szerint elnevezett egyházkerületek újabb beosztását nemcsak az ügyvitel egyszerűsítése, hanem az egyházkerületek és a katonai parancsnokságok igazgatásának összhangba hozása is elkerülhetetlenül megköveteli. Minthogy aztán, nézete szerint, az egyházkerületeknek a katonai parancsnokságok szerint való új kikerekítése akadályokba nem ütközik, felhívja *Apostolt*, hogy erre a kérdésre vonatkozó javaslatát minél előbb terjessze fel.²

Haynau rendelete, bárha azt kiadója ideiglenes jellegűnek nyilvánította is, történelmi fejlődésen alapuló alkotmányában támadta meg a magyar protestáns egyházat. Ellenkezett önkormányzati rendszerével: a zsinat-prezsbiteri rendszerrel, melynek elve a szabad választás s amelyben az egyházi hatalom az egyházközségeken, mint a hívek gyülekezeten nyugszik. Ha a szuperintendenseket, akármi címmel is, a kormány nevezi ki és a kormány fizeti, e minőségükben csak bürokraták s nem főpásztorok. És ha az egyházi igazgatás

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXI. 32349, 32350 sz. o.

² Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXI. 32379 sz. o.

a meghívott néhány bizalmi-férfi társaságában a szuperintendensre bízatik, kizáratik az egyházi ügyek vezetéséből a világi elem és megfosztatik az egyház és az iskola is annak az egyházalkotó elemnek a munkásságától, mely védelmezői szerepét itt is, ott is évszázadokon keresztül hithű buzgósággal teljesítette. De ellentétben állott *Haynau* rendelete a linczi és a bécsi békekötésekkel s a protestánsoknak azok alapján az 1791. XXVI. t.-cikkben biztosított autonómiájával is. A rendelet következménye a protestáns iskolákra nyilván az, hogy azokban a gondnoki állások szintén megszűnnek s a tanítás rendszerének meghatározási joga is elvétetik az egyházi kormánytól s a miniszterium hatáskörébe utaltatik és ekképen a protestáns tanintézetek a miniszterium közvetlen vezetése és felügyelete alá kerülnek. Ez a törekvés, mely a protestáns tanintézeteket önkormányzatuk megsemmisítésével fenyegette, már nemcsak a pozsonyi ev. liceumnak rövid úton való elnémetesíteni akarásában, hanem — mint az a következőkből kitűnik, — a sárospataki főiskolával szemben is hamarosan megnyilatkozott.

Az egyházkerületek új beosztása, melynek megvalósítása érdekében *Geringer Apostolt* is felhívta idevonatkozó javaslatainak előterjesztésére, nem annyira az egyházi igazgatás egyszerűsítését, mint inkább a centralizáció hatalmi és politikai érdekét szolgálta volna. Az új beosztás megtörténével — sok egyebet nem is említve — meglazult volna az a kapocs, mely az egyes egyházkerületek kebelében élő hitsorsosokat eladdig békében, egyetértésben, szeretetben összetartotta s egyúttal az a közös együttérzés és közös érdek is megkisebbedett volna, mely a kívülről jövő veszedelmeket annyiszor legyőzte.

Időrendileg először *Apostol* válaszolt feliratilag *Geringer* felhívására. Az egyházkerület csak később intézett feliratot a katonai főparancsnokhoz fentebb ismertetett rendeletével szemben.

Apostol terjedelmes és tartalmas válaszirata nyugodt hangú, őszinte és egyenes. Méltó a jogaiban és alkotmányában megtámadott egyház főpásztorához. Előadja benne, hogy az a felosztás, mely a magyarországi ref. egyházakat, VI. Károly rendeletéből, közös egyházi kormányzat alatt egy századnál hosszabb idő óta egyházkerületenként csoportosította, az egyes egyházkerületek egyházait nemcsak a békés megszokás által, hanem a szeretet kötelékével is egy-egy olyan patriárkális családdá egyesítette, hol az anyaszentegyház magasztos céljainak elérésére s a vallásos ismeretek és a tiszta

erkölcsök terjesztésére szolgáló eszközök megszerzéséről s e mellett az iskolák és jótékonycéli intézmények felállításáról is maguk az egyházak és a hívek gondoskodtak. Ha most az egyházkerületek új beosztást nyernek, az egyházakat összekötő kapocs meggyengítettnek s a szeretet által egyesített hittestvérek elválásának a mélységes elszomorodás lenne a következménye. — Mindenik egyházkerületnek van külön pénztára és vannak alapítványai. Az újból való rendezkedés szükségképen a pénztári és alapítványi ügyek különválasztását és kiegyenlítését kívánna meg. Ez az eljárás oly sok bonyodalommal, annyi idő-, költség- és fáradság-vesztességgel járna, hogy ezek az áldozatok a remélhető eredménnyel mostohán lennének jutalmazva és semmiesetre sem történnék meg közmegelegedésre és anélkül, hogy egyik-másik kerület ne érezné magát megsértettnek. — Mindegyik egyházkerületnek van egy-egy főiskolája, melyet az egyházak és pártfogók alapítottak s tartottak fenn. Az új rendezkedés ezeket a főiskolákat részben más egyházaknak juttatná birtokába, melyek azokkal közelebbi összeköttetésbe esetleg nem is voltak, gyermekeiket nem azokban neveltették, azokat szeretni és jótéteményeikkel megörvendeztetni nem tanulták meg. Az ilyen főiskolákat az új beosztással járó „hideg részvétlenség lassankénti elaljasodásnak ejthetné martalékává”. — Az újrendezkedés gondolata geográfiai szempontból is lehetetlenséget akar. Az egyházkerületeknek a katonai kerületekhez mért területi megváltoztatása u. i. roppant távolságra vetné el egymástól az ugyanahhoz az egyházkerülethez tartozó egyházakat. E terv szerint a kassai katonai kerülethez tartozó egyházak sora pld. az ország fele részén túl nyúló, 30 mföldet is meghaladó vonalat képezne Kishont megyétől Mármaros utolsó határáig; a budapesti katonai kerület egyházai pedig Borsod megye északi határától a Kiskúnság déli, alsó vidékéig terjednének ki. Az egy egyházkerületbe így beosztott egyházaknak igen nagy távolsága a jó egyházi igazgatást is lehetetlenné teszi. — A szuperintendens ezeknek az érveknek alapján azt javasolja és egyúttal kérelmezi, hogy az egyházkerületek beosztása tartassék meg az akkori állapotjában.¹

Mint ismeretes, a Haynau-Geringer-kormányának az egyházkerületek új beosztására vonatkozó terve általában csak terv maradt s Haynau rendeletének ide tartozó intézkedése véglegesen nem hajtatott végre. A tiszáninneri egyházkerületben ebben a kérdésben mindössze csak annyi történt, hogy

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXI. 32399 sz. o.

Augusz Antal, a pesti katonai kerület főispánja, a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletéből, felhívta *Apostol* szuperintendenst, hogy készítsen és terjesszen fel pontos lajstromot azokról az egyházakról, amelyek az egyházkerületek új rendezésének terve szerint a tiszáninneri egyházkerületkebeléből a pesti katonai kormányzósági kerület hatáskörébe fognak tartozni. És *Apostol* a felhívásnak eleget tett s nem minden lelki megindulás nélkül foglalta jegyzékbe s juttatta rendeltetési helyére azoknak az egyházaknak a neveit, amelyek a hatalom vívóinek minden erkölcsi és hágyományos alapot nélkülöző rendelkezéséből az abauji, az alsó- és felsőborsodi egyházmegyéből kiszakíttatván, más felsőbbség hatalmi hatásköre alá fognak helyezettetni. Ezekkel az egyházmegyékkel aztán a pest-budai s a tiszántúli egyházkerületből a kassai katonai kerület hatáskörébe jutó beregi és máramarosi egyházmegyével viszont a kassai katonai kerület hatósága szervezte s tényleg meg is indította a hivatalos érintkezést.¹

Haynau rendeletével szemben a tiszáninneri egyházkerület 1850 június hó 20-án kezdődött közgyűléséből intézett feliratot, a katonai főparancsnoksághoz címzetten. Ez a közgyűlés magát már hivatalosan is egyházkerületi tanácskozmánynak nevezi s már kormánybiztos jelenlétében tartatott meg. Kormánybiztosnak *Szathmáry Király Pál* neveztetett ki. A kerület a maga feliratában, mely egyébként nem követi nyomon a rendelet intézkedéseit, kifejti, hogy a rendelet kiadását csak a haza kivételes állapota tehetette szükségessé s előre meggyőződve van affelől, hogy a vallás szabad gyakorlata s a protestáns egyház szervezete még ezalatt az idő alatt sem fog megháboríttatni, annyival kevésbbé, mert ezeket a protestánsok részére békekötések s törvény is biztosítják. Mint-hogy azonban a rendelet a protestáns egyházat így is meg-
rázza alkotmányában, effelett az egyházkerület mély fájdalommal nyilváníttja. — Késervesen látja a kerület a rendeletnek azokat az intézkedéseit, melyek által a felügyelőknek és gondnokoknak működése megszűnik s az egyházkerületnek igazgatása egyenesen csak a szuperintendensre és egynéhány bizalmiférfiúra bizatik s ezzel az egyház vezetéséből a világi elem kizáratik. — Meggyőződve lévén egyébként a kerület arról, hogy a kormányt nem az egyház jogainak csorbitani akarása indította a rendelet kiadására, bejelenti a parancsnokságnak, hogy, az egyház igazgatása érdekében is, de viszont a paran-

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 32843, 32874, 32883, 32885, 32886, 32887, 32888. sz. o.

csoló szükségétől is kényszerítve, *Nagy Gedeon*, borsodmegyei cs. és kir. főnököt választotta meg a szuperintendens mellé bizalmiférfiúnak, ki egyúttal a tanácskozmányoknak is világi elnöke lesz. — Az egyházkerületek újabbi rendezése kérdésében a kerület mindenben csatlakozott *Apostol* feliratához s azt az óhajtását fejezte ki, hogy az egyházi társadalmat felzavaró terv ejtessék el. — Bejelenti különben az egyházkerületi tanácskozmány a katonai parancsnokságnak azt is, hogy a rendelet alapján utasítást bocsátott ki arra nézve, hogy mindenféle egyházi gyűlés a rendelet kívánalmai szerinti alakban tartassék s egyúttal úgy intézkedett, hogy a ségedgondnokok s a világi tanácsbírák is folytassák hivatalaikat.¹

A felirat különben, mint e kivonatos ismertetéséből is meglátszik, nem annyira elvi alapokon nyugvó tiltakozás *Haynaunak* az egyház alkotmányát felforgató rendeletével szemben, mint inkább a felette való fájdalom megnyilatkozása s a rendelethez való kénytelen-kelletlen alkalmazkodásnak a bejelentése. A felirat története egyébiránt igen rövid. Rendelteségi helyére való eljuttatását semmiféle siker sem koronázta; a rendelet, mely az egyház és az iskola kormányzását oly nagy veszedelemmel fenyegette, egyelőre vissza nem vonott.²

Szomorúan komikus epizódja a felirat történetének az, hogy a katonai főparancsnokság rendeletéből *Koller Ferenc* budapesti katonai kerületi miniszteri biztos azt az utasítást adta *Nagy Gedeon* borsodmegyei főnöknek, hogy a tisztánbeli egyházkerületnek hozza nyomatékosan tudomására, hogy *Nagy Gedeonnak*, — ki egyébként a hatalom teljes bizalmával dicsekedhet, — a szuperintendens mellé „világi szuperintendenciális gondnoknak történt megválasztása érvénytelennek és megsemmisítettnek tekintendő”.³ *Koller* emellett nyomatot rendelt el annak kiderítésére is, hogy miként történhetett, hogy a szóban forgó egyházkerületi tanácskozmány megtartására az engedély a katonai parancsnokság részéről csak június 24-én adatott meg s a tanácskozmány ennek dacára már június 20-án megkezdődött.⁴ A nyomozás eredménye, úgy látszik, nem szolgáltatott valamely különös okot vagy ürügyet az egyházkerület ellen való eljárásra.

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXI. 32493 sz. o. és 1850 június 20-iki egyházkerületi tanácskozmány jegyzőkönyvének 15. pontja.

² 1851 május 6-iki egyházkerületi tanácskozmány jegyzőkönyvének 34. pontja.

³ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXI. 32571 sz. o.

⁴ Ügyanott. B. LXXI. 32572. sz. o.

Haynaunak és *Geringernek* kibocsátmányai még csak közvetve, az egyházkerület útján intéztek támadást a sárospataki főiskola önrendelkezési joga ellen. A szabadságharc elnémitása után azonban nemsokára úgy a birodalmi kormány, mint az ő szolgálatába állított katonai hatalom részéről a zaklató intézkedéseknek egész rendszere s az autonomia-ellenes rendeleteknek és eljárásoknak hosszú sora intéztetett egyenesen a sárospataki főiskola ellen is.

Az osztrák hatalomnak beavatkozása a főiskola belső ügyeibe és autonómiájába már a katonai diktatura működése alatt kezdetét vette. 1849 október 29-én jelent meg ugyanis az uralkodónak az a rendelete, mellyel minden egyes polgári igazgatási kerülettel, illetőleg a későbbi minden egyes katonai kerületi parancsnoksággal kapcsolatban, megfelelő számban kinevezett ú. n. iskolai tanácsosokkal, egy-egy iskolai hatóság szerveztetett. A kassai kerületre alakított iskolai hatóság, melynek hatáskörébe tartozott, földrajzi fekvésénél fogva, a sárospataki főiskola is, a következő tagokból állott: elnöke *Surcceny Frigyes* császári főbiztos volt; fizetéses iskolai tanácsosnak s e minőségében egyúttal a kerületbeli kath. tanintézetek felügyelőjének *Plath János* kassai jogtanár nevezetett ki, ugyancsak fizetéses iskolai tanácsosnak s egyúttal a kerületbeli protestáns iskolák felügyelőjének *Tomasek Pál* lőcsei ev. liceumi tanár; fizetés nélküli iskolai tanácsosoknak nevezettek ki továbbá *Zaborszky László* iglói apát-plébános, *dr. Marczényi Mátyás* kassai theol. tanár, *Dobránszky Viktor* eperjesi lelkész, *Hlavacek Mihály* lőcsei ev. liceumi tanár és — csodák csodájára — *Somossy János* sárospataki főiskolai theol. tanár.¹ Az ekképen megalakult katonai kerületi iskolai hatóság aztán nyomban felhívta a sárospataki főiskola igazgatóságát, hogy jövőben mindennemű iskolai előterjesztést és jelentést közvetlenül hozzá terjesszen fel.

Ugyanennek az évnek november 28-áján Vajda Zsigmond pataki kerületi szolgabíró hívja fel a főiskolai igazgatóságot, hogy záros határidő alatt készítsen egy németnyelvű jelentést a főiskola állapotáról, hogy *Geringer* elé terjeszthesse felsőbb meghagyás folytán.² Ezekkel és az ezekhez hasonló beavatkozásokkal veszi kezdetét a leghatározottabban a reakció hatása és uralkodása a főiskola önkormányzati jogai felett. És *Kálniczky Benedek* theol. tanár, a főiskola akkori helyettes rektora mintha észre sem akarta, vagy éppen nem

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXI. 32468 sz. o.

² Főiskolai és egyházi levéltár. LXXI. 32326. sz. o.

is tudta volna venni azt a komoly sérelmet, mely a főiskola autonómiáját az ilyenszerű eljárással érte. Nemcsak, de mintha *Kálniczky* és az egész főiskola is a maga tájékozatlanságában örvendett volna annak a nagy alkalomnak is, mikor 1850 március közepén, a főiskola autonómiájának nyilvános megsértésével, *Surcceny* egy tábornok társaságában megjelent a főiskolában s felette mintegy hivatalos vizsgálatot tartott. A tanári testület tisztelgett előttük, ők a tisztelgést nyájasan fogadták s a látogatásról szóló hivatalos jelentés szerint a generális örömeiben a tanárok közül némelyiket még a keblére is ölelte. Az ifjúság is üdvözlő dallal fogadta a főiskolába lépő hivatalos férfiakat. Ők aztán a főiskolában megvizsgáltak sorban minden megvizsgálhatót, vagy megvizsgálandót s látogatásuk befejeztével *Surcceny*, miként a rektor a látogatásra vonatkozó naiv felfogásával a szuperintendensnek írja, „relatiót kívánt iskolánkról mint oeconomiai állására, mind a tanítókra és azok fizetésére nézve és beadtuk ezen relatiót német nyelvre fordítva, mert ő magyarul egy szót sem tud.”¹ És a helyettes rektor nem veszi észre, hogy az eszközöket így

¹ Ugyanott B. LXXI. 32381, 32382. sz. o. Művelődéstörténeti adatként, e relatió alapján, a sárospataki főiskola akkori állapotát a következőkben foglalhatjuk össze. A főiskola ekkor a normális iskolákat, a gimnáziumot és az akadémiát egyesítette magában. A normális iskolák és a gimnázium 8 osztályt foglaltak magukban: két nemzetit, három grammatikait és három humánitást. Az öt alsó osztályban pályavégzett hittanhallgatók, a három felsőben állandó jellegű tanárok tanítottak. Az akadémia három szakból állott: theologiaiból, jogiból és bölcsészetiéből. A három szakon 12 rendes tanár működött s ezek mellett tanítottak pályavégzett ifjak is mellékes tantárgyakat. — Az akadémiai rendes tanárok illetménye ekkor, mai pénzérték szerint, 640 K törzsfizetés, 25 köből gabona, 5 köből búza, 5 hordó bor, 2 szekér széna és lakás vagy lakbér volt. A gimnáziumi rendes tanárok közül kettő 336 korona törzsfizetést, 84 korona lakbért, 2 köből gabonát, 10-5 köből búzát és három hordó bort kapott, a harmadik mindössze pedig 31 koronát és osztályában a tandíjból bejött összeget kapta. — Taneszközök: könyvtár 20000 drb könyvvel, fizikai gyűjtemény és múzeum, zene-szertár, rajzszertár és nyomda. — Épületek: egy új, kétemeletes épület lakószobákkal a tanulók számára, ima- és tanácsteremmel, egy régi épület tantermekkel és lakószobákkal, 6 tanári lakás, 2 bérház, 1 nyomdaépület, 1 bodnárlak, 1 szabad telek korcsmával Erdőbényén. — Vagyon. Pénzalap: a közpénztár kamatozó tőkéje, mai pénzértékében, 422,180 korona, melynek évi kamatjából 25,980 korona jövedelem, továbbá a házak jövedelméből, kegyes jótéteményekből, tandíjból és a malomkő-bányából 10,840 korona folyt be; az összes jövedelem tehát 36,820 korona volt; stipendiumi tőke 146,380 korona; könyvtári tőke 8930 korona; épület-fenntartási tőke 8720 korona; fizikai múzeumi tőke 1010 korona. — Fekvő jószágok: 4 drb pataki és 8 drb erdőbényei szőlő, több rét és rész a pataki malomkő-bányából.

nyilván önmaga szolgáltatja a hatalom kezébe a főiskola autonómiája megszégyenítésére.

A főiskolának e két férfiú részéről történt meglátogatása, úgy látszik, inkább csak az általános tájékozódás céljából történt, mert utánuk nemsokára, július közepén, az 1849–50-ik iskolai év beveződése után megjelent a főiskolában *Tomasek Pál* kassai katonai kerületi iskolaügyi tanácsos, a protestáns iskolák felügyelője is. Megvizsgálta a főiskola taneszközeit, a könyvtárt, a gyűjteményeket, az épületeket s vizsgálata után értekezletre hívta a tanári kart. Az értekezlet egy egész napig tartott s ennek tartásával az iskolai tanácsosnak főcélja az volt, hogy előre is meggyőzhesse a tanári kart azokról az előnyökről, melyek a pataki főiskola gimnáziumának az osztrák „*Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen*” című tanrendszer szerint való berendezésével járnának. Mint ismeretes, az osztrák közoktatásügyi miniszter csak később, 1850 szeptember 7-iki rendeletével tette kötelezővé a magyar középiskolákra az *Entwurf* elfogadását s így ezúttal *Tomasek* nem tett s nem is tehetett egyebet, mint pusztán csak felajánlotta a tanári karnak a maga közbenjárását arra, hogy fizetésük feljebb emeltessék, abban az esetben, ha a sárospataki gimnázium az *Entwurf* szerint rendezkedik be. Egyébiránt jóelőre jelezte a tanácsos, hogy a gimnáziumnak nyilvános jellege s államérvényes bizonyítványok kiadási joga különben is az *Entwurf* elfogadásától fog függővé tétetni.

A tanári kar, mitsem adva az iskolaügyi tanácsos ígéretésére, ezúttal már az autonomikus alapra helyezkedett s előadván *Tomaseknek*, hogy a sárospataki főiskola gimnáziuma a tiszánineni ref. egyházkerület tulajdonát képezi s ez a kerület a gimnázium felügyelője s kormányzója, kijelentette, hogy a sárospataki gimnáziumban a tanítás módjának és rendszerének megállapítása az egyházkerület kizárólagos jogkörébe tartozik s így az iskolaügyi tanácsosnak az *Entwurf*ra vonatkozó előadása ügyében a válaszadás és intézkedés joga is az egyházkerületi kormányt illeti.¹

Tomasek látogatásakor a főiskola rektori hiyatala már jogtanárnak: *Gortvay Jánosnak* volt a kezében. Úgy látszik, hogy jó részben az ő jogi felfogásának volt tulajdonítható a tanári karnak állásfoglalása az iskolafelügyelő előadásával szemben. Ő különben az iskolafelügyelőnek azt a követelődő meghagyását sem teljesítette, hogy az ú. n. cenzurális

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXI. 32539 sz. o.

tabellákat, az egyházkerületi kormány megkerülésével, záros határidő alatt küldje el egyenesen a kassai kerületi iskolai hatósághoz. Eljárását a szuperintendens előtt azzal indokolta, hogy a tabelláknak az iskolai hatósághoz való közvetlen elküldése elismerését jelentené annak, hogy a főiskola a miniszteriumtól függ. E felfogásának előadása után a tabellákat nem küldte el egyenesen Kassára, mint azt *Tomasek* meghagyta, — bárha mindennap félve várta „az adursorium, vagy talán a fulminatorium mandátumot“, — hanem csakis közvetlen többsége, a szuperintendens útján juttatta oda.¹

Tomasek, miután a tanári kar körében az Entwurf elfogadása érdekében tett lépését siker nem koronázta, a szuperintendenst kereste fel. Itt már nem tartotta szükségesnek és illőnek azoknak az anyagi előnyöknek hangoztatását, melyeket az Entwurfhoz való alkalmazkodással a tanintézetek elérhetnek. „Hiszen van az ígérve az Entwurfban is — mondja a szuperintendens — csak kedv legyen az elfogadáshoz.“ Mozgolódásával s a tanári karnak és a szuperintendensnek nyugtalanításával elérte az iskolafelügyelő egyelőre legalább azt, hogy a szuperintendens egy szűkkörű tanácskozmányban mégis csak fontolóra vette a pataki gimnáziumnak az Entwurf szerint való berendezkedése kérdését. Ez a tanácskozmány egyébként először is helyesléssel vette tudomásul a főiskolai tanári karnak állásfoglalását *Tomasek* fentebb ismertetett ajánlatával, javaslatával szemben s a kérdés érdemében mindössze abban állapodott meg, hogy megvárja, míg az Entwurfhoz való alkalmazkodás ügyében az egyházkerület a maga hivatalos útján kerestetik meg s különben sem veszi zokon, ha más tanintézetek e téren megelőzik is a patakít. Egyelőre mégis felhívta a tanári kart, hogy az Entwurfot tanulmányozza át, hogy így annak idején javaslatot adhasson az egyházkerületnek az új berendezkedés kérdésében.²

Az Entwurf a maga idejében didaktikai és pedagógiai szempontból bármilyen helyes, célszerű és üdvös elveket tartalmazott legyen is, a magyarországi protestáns egyház és iskola autonómiaja szempontból több sérelmes intézkedést foglalt magában. Mert a 2. és 3. §-a szerint valamely intézetnek gimnáziummá nyilvánítása s mint ilyennek megnyitása, vagy beszüntetése a miniszterium jogkörébe tartozik. Sérelmek ezek, mert az 1791. XXVI. t.-c. 5. §-a a magyarországi protestáns egyháznak, az uralkodó felügyeleti jogának fenn-

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXI. 32554, 32577, 32581 sz. o.

² Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXI. 32554 sz. o.

tartása mellett, jogot biztosít iskolák felállítására, fenntartására, továbbá ezekben tanítók, tanárok, felügyelők, gondnokok választására s a tanítás módjának s rendjének megszabására. — A 11. § a prot. gimnáziumok tulajdonosainak a gimnáziumok vezetésében csak annyi befolyást enged meg, amennyi a fentebbi 2., valamint a 103. §-ban megállapítottak, mely utóbbi szerint a tulajdonosok csak oly egyéneket választhatnak a gimnáziumban igazgatóknak és tanároknak, kik képességgel bírnak valamely állami gimnáziumban is hasonló állás betöltésére. Sérelem ez a fentebbiek szerint általában is, de azért is, mert nincs megszabva, hogy mi a szóban forgó képesség mértéke és minő bizottság előtt igazolható. Így megtörténhetik, mint ahogy meg is történt, hogy a már véglegesen megválasztott prot. tanároknak is új megvizsgáltatásnak kellett magukat alávetniök. — Az 53. § nyíltan beleavatkozik a tanári kar és az egyházkerületi hatóság jogkörébe, mikor nem tekintve az egyes prot. gimnáziumokban kifejlett gyakorlatra, szokásokra és viszonyokra és iskolai szünidők tartamát egységesen akarja szabályozni. — Az 54. § szerint a gimnáziumokban csak a miniszter által approbált tankönyvek használhatók. Ez a rendelkezés egyfelől ellenkezik a protestánsok tanítási szabadságával, másfelől viszont — s éppen a sárospataki főiskolára nézve — anyagi okokból aggodalmas is, mert nyomdája üzemét könnyen tönkre juttathatja. — Az 55. § a gimnáziumok taneszköz-gyűjteményei felett a legfőbb felügyeletet az igazgatóra ruházza, mely intézkedés sérelmet képez viszont az egyházkerületi kormány addigi jogkörével szemben. — A 104. § értelmében a nyilvános gimnáziumok tanárait állásaikban véglegesen a miniszterium erősíti meg. Ez a határozat is ellenkezik az 1791. XXVI. t.-c. 5. § ával. — A 109. § egyedül az igazgatóra bizza a gimnázium közvetlen vezetését minden tekintetben s őt teszi érlette felelőssé is. Ez a határozat viszont nemcsak a prot. autonómiával, hanem az egyházkerületnek természet szerinti jogával is ellenkezően, szintén nyílt sérelmet képezett. És sérelmesek aztán az Entwurf némely tantervi és főleg a német nyelvi tanítására vonatkozó intézkedései is és pedig nemcsak protestáns, hanem nemzeti szempontból is.

Az Entwurfnak a protestáns gimnáziumokra nézve határozottan sérelmes, sőt törvénytelen intézkedései és követelményei mellett a pataki gimnáziumra specialiter indokolatlan is volt az Entwurf követelményeinek ráerőszakolni akarása, minthogy az intézet tanári testülete a haladás érdekében már elebb is és pedig három év óta foglalkozott azzal a kérdés-

sel, hogy a pataki gimnázium minő reformokkal volna teljesen a kor kívánalmai szerint szervezhető. Az idevonatkozó reformjavaslatot a tanári kar már elkészítette s fel is terjesztette az egyházkerülethez, mely aztán azt bizottságnak adta ki véleményezésre. A bizottság azonban eladdig, főleg a közbejött nagy események miatt, a tanári kar munkálatára nem mondhatott ítéletet. A tanári kar reformjavaslata az Entwurftól lényegesen és főként csak a görög nyelv és irodalom tanítása ügyében különbözött¹ s így a tanári kar készséggel is vállalkozott arra, hogy — a fentebb említett szűkebbkörű tanácskozmány felhívása értelmében — az Entwurfot áttanulmányozza s véleményét felőle előterjessze.²

A tanügyi kormány különben 1850 végéig egyelőre a sárospataki s általában a református gimnáziumoknak az Entwurfhoz való alkalmazkodását nem sürgette mód felett, bárha ekkor már a katolikus gimnáziumok mind reorganizálva voltak s meg volt már állapítva, hogy melyek közülök a nyilvános teljes (fő) és melyek az algimnáziumok, sőt közülök némelyik már be is záratott.³ Ezután már a protestáns tanintézetekre került a sor.

A kassai katonai kerület iskolai hatósága 1850 december 20-án küldte le a sárospataki főiskolához a közoktatásügyi kormánynak azt a rendeletét, melyben már határozott utasítást kap a tanintézet arra, hogy készüljön elé ahhoz, hogy gimnáziumában az 1850—51-dik iskolai évben az Entwurfnak minden lényegesebb követelménye megvalósítható, életbeléptethető legyen, mert ettől fog függővé tétetni a tanintézet nyilvánossági jellege s államérvényes bizonyítványok kiadhatásának a joga. Ebben a rendeletben kötelezővé teszi a miniszter egyúttal a pataki gimnáziumban is, a szláv nyelv alapos tanítása mellett, a német nyelvnek a rendes, kötelezett tantárgyak sorába való felvételét is.⁴ Hasonló rendelet érkezett a budapesti katonai kerület iskolai hatóságától az egyházkerület miskolci liceumához is. A két leirat követelményei azonban nem azonosok s a Bach-korszakot a tanügy terén is, sok egyébként célszerű intézkedése mellett, éppen az ilyen rendszertelen intézkedések jellemzik a legsajátságosabban.⁵

E rendeletből félreérthetetlenül beláthatta most már a főiskola, hogy a miniszter az ország középiskolai oktatásügyét

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXI. 32539 sz. o.

² Ugyanott B. LXXI. 32567, 32577 sz. o.

³ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXI. 32691 sz. o.

⁴ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXI. 32666 sz. o.

⁵ Ugyanott B. LXXI. 32703 sz. o.

is egy normára akarja húzni s egyenesen és közvetlenül rendelkezési és intézkedési jogot kíván gyakorolni most már a protestáns tanintézetek felett is. *Gortvay* rektor nagy felelőssége tudatának — minthogy a rendeletek, s köztük az utóbbi is, közvetlenül csak ő hozzá érkeztek — határozott utasítást kért a szuperintendenstől arra nézve, hogy az utóbbi rendeletre érdemileg válaszoljon-e, vagy egyszerűen csak azt hozza tudomására az iskolai hatóságnak, hogy nem az ő, hanem általában a szuperintendenciális kormány joga a rendeletek alapján való intézkedés.¹

A kormány e rendelete felette meghatotta a főiskola sorsáért aggódo szuperintendenst, ki előre látta, hogy a miniszteriumnak utóbbi rendelete csak kezdete a rákövetkező szomorú állapotnak. Az Entwurfhoz való rögtönös alkalmazkodást, autonomikus ellenvetésein kívül, lehetetlennek tartotta a főiskola anyagi viszonyaira való tekintetből is s keserűséggel jegyzi meg, hogy a rendelet ilyen körülmények között nem kíván egyebet, mint: „Legyen pénzetek több, mint van; hanem adjatok vándorbotot oktatóitok kezébe.“ Tépelődő lelkében a terveknek, melyekkel a főiskolát megmenteni lehetne, egész sora fogamzik meg. Ilyenek: az akadémia teljes megszüntetése s csak a gimnázium fenntartása; az akadémianak részben való megszüntetése s a gimnáziumnak egy theologiai szemináriummal kapcsolatban való megtartása; az akadémianak fenntartása s a gimnáziumnak egyesítése a miskolczi liceummal. „Különféle eszmék cikázzák át a lelkét, írja, a nagy életkérdés körül s utoljára is, midőn kénytelen látni, hogy azok egyikének valósitása szintén leküzdhetlen nehézségekbe ütközik, a másik mellett meg kielégítő eredményekkel nem találkozok: martalékul esik a mély elszomorodásnak.“ A rendelet ügyében különben, egyelőre, pusztán csak időnyerés céljából, válaszképen annak hangsúlyozását kívánja az iskolai hatóság, illetőleg a miniszterium előtt, hogy sem ő, sem a rektor, sem a főiskola, mely az egyházkerület tulajdonát képezi, nincs felhatalmazva az egyházkerületől a rendeletre való érdemleges válaszadásra s maga az egyházkerület is csak akkor fog válaszolhatni rá, ha megengedtetik az ő közgyűlése a maga törvényes kormányzati alakjában.²

Sárospatak.

Ellend József
főgimn. tanár.

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár LXXI. 3269 sz. o.

² Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXI. 32703 sz. o.

A Baranyayokról.

(Az eperjesi Ferenc vértanú családja.)

Ősrégi oszlopos, nemzetfenntartó család. Eredetüket nem lehet a levéltári kutatások alapján megállapítani. De annyi bizonyos, hogy már 1370-ben az ungi levéltári adatok szerint *István* a megye szolgabírája volt. A máramarosi levéltár adatai szerint 1408 körül élt *Lőrinc*, Lukács de Baranya; *Lukács* fiai voltak: *Lőrinc*, *János*, *Egyed*, *István*, *Osváld*, akik 1417 körül bírták a Huszt mellett levő *Baranya* falut, *Huszt* egy kuriát. Annak is nyoma van, hogy a családnak Huszt vizén már 1408-ban uralma volt, Zsigmond király utasította a leleszi konventet, hogy az erről szóló okiratnak pártját adja.

Hogy melyik volt a Baranyay család ősi telepe, az ungi vagy máramarosi *Baranya* község, ezt adatok híján ma már nem lehet meghatározni. Azonban az ungi Baranyay nemes családok és a máig is ott élő *Szentimrey család* hagyománya szerint az ősi fészek az ungi Baranya község volt. Tehát onnan származtak át a család tagjai a Huszt mellett levő Baranya községbe, vagy amint az ilyen nemes urak megszálló helyét latinul mondták, praediumba. Az ilyen megszállóhelyből keletkeztek a későbbi községek, faluk. Kezdetben nem volt az egyéb, mint a nemes úr lakóhelye, ahol jobbágyaival, hadi népségével, csatlósaival lakott, mert a Baranyay család nemcsak ősi, hanem nagyvagyonú család is volt. Birtokai voltak: Máramaros, Ugocsa, Sáros, Ung, Zemplén, Bereg, Gömör, Abauj, Nógrád vármegyében. Hiszen még elszegényedésük idején is száz lóval indultak a király segítségére, azaz ilyen számú bandériumot tartottak. Elszegényedésük két oknak volt a következménye. A Habsburgok trónra lépése idejétől mindig a nemzeti párttal tartottak, aminek folytonos üldöztetés volt a következménye; a másik ok, hogy nagy családjuk és sok leányuk volt. Bizonyos, hogy az ungi Baranya község összes nemes családjai beházasodás

révén Baranyay birtokba ültek be. Így lett a zászlósúri ungi Baranyay praediumból falu egy csomó nemesi kuriával. Valószínű, hogy a máramarosi Baranya község is így keletkezett.

Azonban reátérek az igen érdekes hagyományra, mely a Baranyayokról szól. Mint említettem, zászlósuraknak mondják őket s különösen *Baranyay* Miklós személyével foglalkozik e hagyomány. Miklós 1601-ben Ung megye alispánja volt. Ebben az időben történt, hogy egy szegény, de nemes katonájába Ilona testvére belészoretett. *Csokásy* Pálnak hívták ezt a szegény nemes ifjút. A hatalmas termetű, indulatos természetű férfiú nem tudta az esküvőt megakadályozni, de a házasság után is forrt benne az indulat sógora ellen. Egy multság alkalmával végzetesen ki is tört belőle. Erős borozás közben szóváltásba keveredett sógorával és lelőtte. Nemes emberről lévén szó, súlyos ügye a vármegyére került. A vármegye ítélte is ez oszlopos embere ügyében. Büntetése az volt, hogy a nevével ellátott vasbílincseket, amiket tettéért viselnie kellett volna, minden vármegyei gyűlésen közokulás és elrettentő példának a gyűlésteremben felfüggesztették. Ezt anyyira szívére vette Baranyay Miklós, hogy azóta sohase vett részt a vármegyei gyűlésen. Nemsokára meg is halt.

Ő róla említi a hagyomány azt a pazarlást is, hogy egy nagylázi nemes úrnak a baranyai határ egy részét átengedte 9 ártányért. Tehát nem is koca-disznóért, ami aztán is szaporított volna. Azóta ez a birtokrész a mai napig is a nagylázi határhoz tartozik.

Ha már hagyományról van szó, nem állhatom meg, hogy meg ne említsek még egy érdekes részletet. *Szentimrey* Zabó Gáspár a XVII. század hetvenes éveiben a török fogságból haza szabadulva a süvege mellett, mint bokkrétát, egy hatalmas eső tengerit hozott Baranyába, ahol mint katona a Baranyayak szolgálatába állott. Attól kezdve az ő példaadásában vetettek tengerit a községben. Ez a Gáspár feleségül vette a költő Gyöngyösy Istvánnak és Baranyay Ilonának leányát: Borbálát. Így lett a Szentimrey család is birtokos Baranyában.

Baranya praediummá ekkor terjedt. Volt Felső-Baranya, Alsó-Baranya. A híres alispán, Miklós, Felső-Baranyában lakott, úgy is írták: Felső Baranyay Miklós. Természetesen Alsó-Baranyában is laktak Baranyayak. De csak nehezen tudott községgé alakulni. Temploma mai napig sincsen. Temetője még a XIX. század elején se volt. A katolikus halottakat *Császlócsra*, a reformátusokat *Radvánra*, a görög katolikusokat *Darócsra* vitték.

Régi írásaim között 1763-ból kelt okirat van, amelynek

teljes címe a következő: Anno Domini 1763, die 4-ta Mensis Januarii in Oppido Unghvár Michaelae Baranyayana Litteraria Inscripta registrata sunt sequenti modo; tehát *Baranyay* Mihály ungvári lakásán talált írások lajstroma és rövid kivonata. E szerint *Baranyay* Gáspár osztályos perben állott bizonyos felső-baranyai birtokrész miatt *Csókásy* Lászlóval. Bizonyos ez okirati feljegyzésből, hogy Csókásy just formált a Baranyay-birtok egy részéhez, amihez családja csak házasság révén juthatott, ami megerősíti a fentebb említett regényes hagyomány valószínűségét.

Buzgó, tevékeny hazafi volt *Baranyay* Gáspár, a költő *Gyöngyösy* István apósa, akinek leányát, *Ilonát* bírta feleségül. Családja, ő is a Rákócziak hű embere volt. A „véreskező asszony“ Báthory Zsófia idejében e hű emberek helyzete kinos, keserves volt. Véres üldözést folytatott fejedelmi birtokain élő protestáns alattvalói és jobbágyai ellen, templomait, iskoláikat elszedte, papjaikat, tanítóikat, tanáraikat világgá kergette, de udvara régi híveit kímélte, sőt védelmezte is minden hatalmával. Iparkodott ugyan őket is kitéríteni vallásukból; így tett Kazinczy Péterrel, Zemplén megye híres főjegyzőjével is, aki katolikus is lett, de aki megmaradt ősei hitében, attól se vonta el pártfogását. A Rákóczi-család régi hívei megháborodott szívvel, de azért hűségesen szolgálták, várva az idők jobbra fordulását. A tüzes, szilajlelkű *Baranyay* Gáspár lelki állapotát és szenvedéseit ily körülmények között könnyű elképzelni. Mint korának egyik jeles jogtudósa szolgálatára állott a zord fejedelemasszonynak, aki jutalmazta is érte. A már említett okirat szerint 1662-ben *Dobrony* községben, Bereg vármegyében részbirtokot ajándékoz neki hűséges szolgálataiért. A Baranyayaknak volt már birtokuk e községben, hiszen a költő Gyöngyösy István felesége *Baranyay Ilona* révén itt részjóságot bírt már 1656-ban.

Az idők várva-várt fordulása, noha végeredményben ez is igen keserves volt, bekövetkezett. Ismerjük I. Rákóczi Ferenc szerencsétlen szereplését. *Baranyay* Gáspár szenvedélye teljes hevével vett részt e mozgalomban. Mint Rákóczi követe részt vett az eltiltott 1670-iki január 21-ikén megnyílt 13 vármegye Kassán tartott gyűlésén, ahol tüzes lelke teljes lelkesedésével tanácskozott a többi hazafiakkal a haza megmaradása és más bajok orvoslásán. Ő volt a főintézője annak is, hogy Ung vármegye is fegyvert fogott, hevesen, szenvedélyesen hurrogta le az ellentartókat. A szerencsétlen mozgalom leverése után a bécsi udvarnak bő aratása volt, nemcsak a börtönök teltek meg, de milliókra rúgó értéket kobozott el

a szepesi kamara. Különben a bécsi udvar költségvetéseiben reudes tétel képen szerepelt a vagyonekbozás, akiktől el nem vették a vagyont, azokra súlyos váltságdíjat róttak.

Kazinczy Péter, Baranyay Gáspár és György szintén a fejedelemasszony védő szárnyai alá menekültek. A hírhedt pozsonyi „judicium delegatum“ előtt meg sem jelentek, mint makacsokat fej- és jószágvesztésre marasztalták őket. *Kazinczy* csakhamar katolikussá lett, de a *Baranyayak* nem hagyták el vallásukat, tovább bujdosnak. *Gáspár Sztatinán*, Máramaros megyében húzta meg magát, ahol 1662-től kezdve a Homonnay Drugethektől nyert házában és jószágán élt. Innen küldött leveleket és izeneteket vejének, a költő Gyöngyösy István-nak, amely körülmény ezt újra a gyanúsítottak közé sodorta, mert ilyen „fő rebellesekkel“ érintkezni nagy bűn volt.

A költő apjával Jánossal különben már előbb is bizalmas barátságban élt. Bizonyítja ezt a következő okirati feljegyzés: „1648. Numero 53. Venditionales Gaspari Baranyay, Egregy Domini Jovanni Gyöngyösy respectu unius sessionis in possessione Jenke“. A jószágszerző Jánosnak nagy örömet szerzett, mikor az ungmegyei *Jenke* községben levő telkét és birtokát neki eladta.

Baranyay Gáspár végre is a szepesi kamarához fordult, hogy megkegyelmezését megvásárolja. Okiraton erről szóló feljegyzése így hangzik: 1674 Numero 98. Protectionales excelsae Curiae Administratoris *Scopusiensis* pro parte Gaspari *Baranyay* sonantes“.

Ez az „administrator curiae“ tulajdonképen a szepesi kamara elnöke *Walsey-Regele* báró volt, akit a kancellária hivatalos feliratában „rabló despotának“ nevezett el. Ez azonban egy csöppet sem zavarja meg az elnök áldásos működését. „A visszaeső bűnösökre“, amint *Lipót* császár a magyarokat nevezte, rablókat, tolvajokat, kutyapecéreket, sikkasztókat küldtek és nagy kormányzó bölcsességgel különösen az előkelő pénzügyi állásokat töltötték be velük. Mennél jobban sanyargatták a magyarságot, annál jobban ragaszkodtak hozzájuk, annál nagyobb volt érdemük Bécsben. Hogy *Gáspár* mennyi discretiót, amint ekkor az ajándékot nevezték, adott és mily súlyos váltságdíjat zsarolt rajta a „rabló despota“, azt könnyű elképzelni. De legalább életét és vagyona romjait megmenthette, mert a pártfogásnak megvolt az eredménye, mint a következő feljegyzés bizonyítja: „1675 Numero 68. Grationales regis Leopoldi Casparo *Baranyai* et Clara *Usz* consorti, ita Prohibus eorum quod vitam et Bona universa emanatae“. Minthogy ez a királyi kegyelemlevél a sarjadé-

kaira is szólt, a költő Gyöngyösy István így menekült meg a további zaklatástól, noha már ellene is folyamatban volt, előbb említett nagy bűne miatt a „törvényes inquisitio“.

Baranyay Gáspár 1686-ban, tehát késő vénségében halt meg, mint ezt kimutatásom bizonyítja: „1686 Divisionales inter successores Caspari Baranyi“. Örökösei tudniillik ez évben osztottak meg vagyonán.

Baranyay Ferenc, Gáspár öccse vagy bátyja, már nem volt ilyen szerencsés. Áldozatul esett a hiéna *Caraffa* Antal vérszomjának, az eperjesi „mészárszéken“ vesztette el életét. Az aljas kapzsiságból kieszt „ördögi praktika“ egyik legszánalomra méltóbb nemes alakja. Eperjes városának tanácsosa, nagy szónok, kiváló jogtudós, Eperjes városának hősiek védője, a híres Collegium egyik felügyelője volt. Már előbb *Kassán* raboskodott, ahonnan csak nagynehezen tudott kiszabadulni. *Caraffa* válogatott kinok között végeztette ki. Tagnyújtatás, ficamítás, égetés, csonttörés, csontzúzás, a spanyol kínzás minden irtózatosságain keresztül gyötörték, de nem vallott, mert olyat kívántak tőle, amit nem tartott igaznak. Törhetetlen lélekkel hallgatta meg az ítélet kihirdetését, ő kezdte meg hársány hangon a tiltakozást e sintérmunka ellen. Minden félelem nélkül, szilárd léptekkel ment a verpadra. Zsoltárt énekelt, amikor előtte kivégzett társai rettentő szenvedéseit kénytelen volt végignézni. Előbb jobb kezét vágták le. A Zsoltár e szavait énekelve várta a lócsei bakótól sújtott halálos csapást:

„Kik örültek inségemnek,
Öltözzenek gyalázatba.“

Olyan törhetetlen bátorsággal halt meg, mint amilyen törhetetlen volt meggyőződése teljes életében.

Az utolsó Baranyay Ungban Mihály volt, aki mag nélkül halt meg 1759 körül. Özvegve *Viczmándy* Johanna ugyanis ez évben ment férjhez *Neviczky* Lászlóhoz. Bizonyosan azért, mert gyermekei nem voltak, *Gyöngyösy* Borbála, a költő leánya, kereset alá fogta, Gyöngyösy István, a költő fia, e konok perlekedő és különben is szilaj természetű egyéniség 1722-ben még violentiára (erőszakra) ragadtatta magát vele szemben, mint az idézett kimutatás ez évi feljegyzése bizonyítja. A család kihalt, de emlékezete méltó az utókor hálás kegyeletére. Karral, fővel munkálkodtak a haza javán, ők maguk elpusztultak, de földjeiken a hazafias családok egész serege nevelkedett fel s Magyarország megmaradt magyarnak.

Dr. Gyöngyösy László.

A német kulturharc előzményei.

Közismert dolog, hogy a vaskancellár az 1870-es években óriási küzdelmet vívott a katholicizmussal, illetőleg a pápasággal, melynek a protestáns németekre nézve csakhamar olyan jellege lett, hogy a főhatalom birtokának, illetőleg annak a problémájává fejlődött a küzdelem, hogy kinek az akarata legyen döntő ott, a római kuriáé, vagy a túlnyomórészt protestáns Poroszországé? Ezt a harcot *Virchow Rudolf*, a neves professzor, egyik, 1873-ban tartott választási beszédében kulturharcnak (*Kulturkampf*) nevezte, mert a kuria elleni küzdelem az emberiség kulturájának a küzdelme. Az ekként általánossá vált elnevezést aztán maguk a katolikusok, tehát azok is elfogadták, akik ellen irányult, mert ők viszont gúnyos értelemmel adtak neki, kifejtvén, hogy ez a küzdelem nem egyéb, mint a kultura *elleni* harc. A közkeletűvé vált szólam így aztán valóságos fogalomná lett. A német kulturharc hatásai messze földön érezhetőkké váltak s különben is, mint a világpolitika egyik legmarkánsabb irányítójának, leghatalmasabb egyéniségének, Bismarcknak az akciója, jelentőségére nézve nem hagyhatott fenn kétséget. A kulturharc egész sereg, a katholicizmus, illetőleg a pápaság befolyásának a mérséklésére irányuló törvényt hozott létre Poroszországban, míg aztán a pápaságban beállott személyi változás meghozta az idővel mindkét részről kívánt kibékülést.

Ennek a megrázó mozzanatokban gazdag politikai küzdelemnek a német irodalomban már több historikusa akadt, sőt tavaly már egy francia történetíró, *Georges Goyau*, is írt könyvet e tárgyról. Legújabban pedig katolikus részről fognak hozzá a kulturharc részletes történetének a megírásához. A nézetek tisztázása, az ellenkező vélemények kiegyenlítése, általában pedig a tárgyilagos igazság kiderítése érdekében csak örülni lehet annak, hogy ezt a nagy fontosságú kérdést mindkét fél egyenlő belemélyedéssel tárgyalja, hisz így van remény arra,

hogy idővel egészen tisztán fog majd állni az utókor előtt a német kulturharc egész lefolyása, indító okai és következményei. Épp azért protestáns részről is figyelemre méltó esemény, hogy most a német birodalom katolikus körei is megkezdték a kulturharc történetének a pragmatikus megíratását. A németországi katolikusok évi közgyűléseinek központi bizottsága ugyanis elhatározta, hogy a kulturharc történetét s annak történelmi előzményeit megírattja. A munkára *Franz Adolf* prelátus és tanár vállalkozott akként, hogy a vezetést és szervezést ő tartja kezében, de minden poroszországi katolikus egyházmegyének, valamint minden egyes más német államnak a katolikus egyháztörténetét külön monografiákban iratják meg s ezekben felderítik a kulturharc ottani előzményeit, lefolyását és eredményeit. E monografiákon kívül azonban egy, a kulturharcot széles alapokon tárgyaló munka kiadását is elhatározták, mely tehát az egész németiség katolikusainak a történetével foglalkoznék, de a kulturharc szemszögébe állítva, tehát mintegy azzal a tendenciával, hogy a katholicizmust előzőleg ért mostoha bánásmód természetszerűleg vezetett a kulturharcra, mint az ellene irányított végső csapásra. Ennek a munkának a megírására *Kiszling Jánost* kérték fel, akinek azonban segítségére van *Franz Adolf*, nemkülönben *Bachem Károly* is, mindketten jól ismert katolikus írók. A *Kiszling* munkája három kötetre van tervezve s ezek elseje, 486 oldalnyi terjedelemben, nemrég jelent meg *Geschichte des Kulturkampfes im Deutschen Reiche* címmel, illetőleg, minthogy ez a műnek csak bevezetése, ezzel az alcímmel: *Die Vorgeschichte*. A munka tehát nem foglalozik még magával a kulturharcral, de a katholicizmusnak németországi, különösen pedig poroszországi történetét adja, tehát ennél a tárgyanál fogva is megérdemli a figyelmet. Ismételtén hangsúlyozzuk, hogy a könyv tendenciája a protestáns németiségnek a katholicizmus elleni támadásait feltárni, de ha a célzatosságának szolgálatot tevő részleteket nem tekintjük, akkor egy élénk tollal megírt történetét olvashatjuk benne a német katholicizmusnak, tehát bizonyára a protestáns olvasót is lekötheti tárgyának a fontossága.

A porosz királyok egyik őse, *II. Joachim* brandenburgi választófejedelem, 1539. november 1-én tért át Luther követői közé s azóta a porosz dinasztia a protestantizmusnak hatalmas erőssége. A Hohenzollernek különben 1415. óta birják Brandenburgot és *II. Joachim* atyja, *I. Joachim*, még nagy ellensége volt a protestantizmusnak. Utóda, *János György* (1571—1598) az unokájával, *János Zsigmonddal*, elvétette az elmebajos *Albrecht Frigyesnek*, a porosz hercegség urának, *Anna* nevű

leányát s így alakult ki Brandenburgból a későbbi Poroszország. Ezt a birtokszerző politikát folytatta aztán János Zsigmond is (1608—1619), aki több hercegséget és grófságot csatolt még országához, a többi között Clevét is. Alatta vált teljessé a német lovagrend birtokainak a porosz fejedelmek kezében való összpontosítása, amit a kuria rablásnak minősített s erélyesen küzdött e terv megvalósítása ellen, azonban eredménytelenül. A nagy választófejedelem, Frigyes Vilmos (1640—1688) szintén erős protestáns, de a katolikusoknak azért megengedi — szerinte *babonás* — vallásuk szabad gyakorlatát.

Jelentős fordulat állott be Poroszország sorsában azáltal, hogy III. Frigyes választófejedelem, ügyes politikájának a jutalmaképen, 1701-ben királylyá koronáztathatta magát Königsbergben s mint I. Frigyes Poroszország első királyává lett. Frigyes a spanyol örökösödési háborúban a franciák, nemkülönben a keleti hadjáratban a törökök ellen küzdött I. Lipót német-római császár és magyar király mellett, hogy ekként a hatalmas Habsburg kegyeit megnyerje s régi vágyát, a királyságot, valóra válthassa. A császár nem is gördített akadályt ennek az útjába, de annál inkább tiltakozott ellene a pápa, aki azt az álláspontot hirdette, hogy engedélye nélkül semmiféle királyság nem keletkezhetik. Azonban I. Frigyes energiáján megtört ez a protestálás s fia és utóda, I. Frigyes Vilmos alatt annyira megerősödött a porosz állam, hogy mind bátrabban mert szembeállni a pápasággal. Frigyes Vilmos durva, nyers, de kötelelességtudó ember volt. Találóaan mondja róla *Treitschke*, hogy a német házi tirannusok klasszikus példája, aki fiával, a későbbi Nagy Frigyessel is úgyszólván kegyetlenül bánt, azonban szilárd meggyőződésű protestáns, aki a katolicizmust az arianizmussal, sőt az atheizmussal helyezi egy sorba. Uralkodási módszere olyan abszolutisztikus volt, hogy pl. szigorú törvényt bocsátott ki, melynek értelmében a jegyepárok nem szabad előbb megesketni, míg a völegény nem igazolja, hogy a háza elé hat gyümölcsfát ültetett. Azzal, hogy ilyen gazdasági érdekű — bár különben kétségkívül hasznos — rendelkezéssel tulajdonképen egy új házassági tilalmat léptetett életbe, ő édes keveset törődött. Egy másik rendeletében kifejezte abbeli meggyőződését, hogy Poroszországban mindenkinek szabad laknia és boldogulnia, csak a zsidónak nem.

Nagy Frigyes (1740—1786), a filozófus uralkodó, a felvilágosodott abszolutizmus klasszikus példája, természetesen vallási tekintetben is türelmes, hogy ne mondjuk, közömbös volt. Ismeretes az a mondása, mely szerint Poroszországban

mindenki a saját *façonja* szerint üdvözölhet, és ez elég bepillantást nyújthat vallási felfogásába. Azt vallotta, hogy minden vallás egyformán jó, hacsak az emberek, akik azt gyakorolják, becsületesek. A pápáról azonban igen rossz véleménye volt s akárcsak híres kortársa, II. József, úgy ő is, nagyon lekicsinylőleg nyilatkozott nem egyszer a pápaság intézményéről, mint amely az emberiség hiszékenységén alapul. Sok háborúja lévén, sok előkelő katonáját kellett megjutalmaznia s minthogy erre az állampénztár nem nyújtott fedezetet, a megüresedett kanonoki és apáti javadalmakat ajándékozta nekik, amiket aztán azok az illető állás betöltésére egyházz jogilag képesített egyéneknek adhattak el, sokszor azonban éveken át ők maguk élveztek, sőt nem egyszer még az örököseikre is hátrahagytak. Nagy Frigyesnek a pápasággal szemben követett energikus politikájára különben élénk világot vet a boroszlói érsek kinevezése. Boroszlónak (Breslau) hercegérseke volt *Sinzendorff Fülöp Lajos*. Ezt ő politikai okokból 1741-ben elfogatta, de néhány hét múlva szabadon bocsátotta. Mikor aztán *Sinzendorff* 1747-ben meghalt, a király *Schaffgottsch Fülöp Gothard grófot* — akinek az a híre volt, hogy erős szabadkőműves — nevezte ki hercegérsekké, dacára annak, hogy a boroszlói káptalan erősen tiltakozott az ellen, hogy ezt a tagját (mert *Schaffgottsch* ottani kanonok volt) állítsák az egyházmegye élére. Nagy Frigyes azonban hajthatatlan maradt s az új hercegérsek a javadalmakat át is vette, sőt a király a káptalan tiltakozását impertinenciának nevezte. Évekre terjedő feszült viszony állt ekként be, melyen idővel a király is enyhíteni iparkodott azáltal, hogy ajánlatot tett a káptalannak arra nézve, hogy ezentúl ez utóbbit illesse meg az érsekválasztás joga, amivel szemben a királynak csak visszavetési joga legyen a neki nem tetsző jelölt ellen. Erre megindulnak a béketárgyalások. A kuria egy pápai biztost küld ki a helyszínére, a helyzet tanulmányozására és ez azt jelenti, hogy időközben *Schaffgottsch* is megjavult már (!). Egykorú adatok szerint anyagi előnyök ígérese is megtette a magáét. Szóval, a dolog kellőleg elkészítettvén, XIV. Benedek pápa is kiállította az érseki kinevezési bullát *Schaffgottsch* részére (mert ezt mindeddig megtagadták Rómában) s így a dolog elsimult. *Schaffgottsch* különben nem volt hálás királyi urának, mert a hét éves háborúban Ausztriához pártolt, mire száműzték s 1795-ben halt meg.

Nagy Frigyes a katolikus papsággal nem egyszer érezte racionális filozófiájának a következményeit. Jövedelmük nagy részét, 30—40, sőt némelyek szerint 70 százalékát is követelte adó fejében, vagy előfordult oly eset is, hogy egy

javadalmas apátot arra kényszerített, hogy vállalja magára egy nyugdíjas katonatiszt vagy államhivatalnok nyugdíjának a fizetését. Mindezt a sok háború miatt beállott állami pénzzavarokkal lehet megmagyarázni.

Nagy Frigyes utódainak a során az utána következő II. Frigyes Vilmos (1786—1797.) távolról sem érte utól a nagy fejedelmet sem képesség, sem politikai siker tekintetében. Viszont tagadhatatlan, hogy Frigyes racionalizmusának is vége szakadt, sőt az új király 1788-iki ediktumában egyenesen ki is kel az ellen, hogy a papság ilyen filozófiai irányt kövessen. Az uralkodásánál, egyháztörténeti szempontból, sokkal fontosabb volt a III. Frigyes Vilmosé (1797—1840), aki 1802-ben szükségét látja annak, hogy *Humboldt Vilmost* Rómába küldje, a pápai udvarhoz, mint rezidentst (követet), akinek az a kötelessége, hogy a kuriával állandó összeköttetést tartson fenn. A neki adott instrukcióban kiemeli a király, hogy a pápát világi fejedelemnek tekinti, de az ő katolikus alattvalói egyházi fejükkül tekinthetik. III. Frigyes Vilmos különben, mint-hogy Lengyelország felosztása által Poroszország jelentékeny számú katolikus alattvalóval szaporodott, kötelességének tartotta, hogy a katolicizmussal szemben bizonyos előzékenységet tanusítson, annál inkább, mivel abban a meggyőződésben volt, hogy a katolikus lengyel királyoknak a katolikus egyház iránt fennálló jogai is reá szálltak át. De a kuria közvetlen befolyását energikusan ellensúlyozza, így pl. alattvalóinak szigorúan megparancsolja, hogy — még pedig akár világiak, akár papok legyenek azok — a kuriával csakis a király kabinetminisztériuma útján, de nem közvetlenül érintkezhetnek. Pápai nunciuszokat és legátusokat nem bocsát Poroszországba, a porosz püspököknek nem engedi meg a bíborosi kalap elfogadását, hogy így Rómától nagyobb függésbe ne kerüljenek. 1802-ben a Napoleonnal kötött konvenció értelmében a hildesheimi és paderborni püspökségek területét, körülbelül 230 négyzetmérföldet, mintegy félmillió lakossal, Poroszországhoz csatolták s ezt a kuria szekularizációnak minősítette. De ezen a téren tovább is ment III. Frigyes Vilmos. Kancellárjának, Hardenbergnek a tanácsára 1810. október 30-án Poroszország minden papi jószágának a szekularizációját rendeli el s ennek indító okául azt a körülményt jelöli meg, hogy vagy nem korszerűek már azok a célok, amelyek végett a papi jószágok alapítva lettek, vagy pedig más úton érhetőek már el. A katolikus egyházi javakkal egyidejűleg különben bevonták a protestánsokét is. A szekularizációnak tulajdonképeni oka azonban a napoleoni háborúk miatt az országra szakadt pénzügyi válság

volt. Még a misealapítványokat is leltározhatta az állam akkor, de ezek jövedelmét továbbra is a katolikus papság élvezetében hagyták. Az akkor szekularizált káptalanoknak, pl. a merseburginak, vagy a brandenburginak a jövedelmei napjainkban is előkelő államhivatalnokoknak és magasabb rangú katonatiszteknek szoktak adományoztatni.

III. Frigyes Vilmos erős protestáns érzelmű férfi. Morgantikus felesége, Liegnitz hercegnő, szintén áttér a protestantizmusra, sőt a menyje, Erzsébet hercegnő is, ellenben amidőn féltestvére, Köthen hercegnő katolikussá lesz, meghasonlik vele. Egyházpolitikájára lendítő hatással volt még az 1820. körüli években lejátszódó események sora, mikor Vesztfália és a rajnai tartomány is Poroszországhoz csatoltatván, a katolikus alattvalók száma jelentékenyen megszaporodik. A kuriával kötendő paktum érdekében tehát 1821-ben Rómába küldi *Niebuhr*t, a híres tudóst és ekkor csakhamar létre is jön egy békülékeny megállapodás, mely szerint két katolikus érsekséget terveznek akkor porosz földön, a kölnit és a gnesenit.

IV. Frigyes Vilmos (1840—1861) uralkodása alatt az 1848-iki nagy átalakulás az egyházakkal szemben is éreztette hatását, amennyiben a porosz parlament kimondta az állam és az egyház szeparációját, de a király ezt a parlamentet később politikai okokból feloszlatta s 1850. január 31-én oktrojált alkotmányt adott népének, melyre meg is esküdött. Dacára azonban annak, hogy az alkotmánylevél az egyházaknak autonómiát s teljes vallásszabadságot ígért, 1852 től kezdve, az egész Európában uralkodó abszolutizmus hatása alatt a porosz egyházak működését is szigorú állami ellenőrzés alá helyezik s különösen a katolikus missziókra élénk ügyet vetnek. Ennek aztán az a következménye lett, hogy a porosz képviselőháznak 62 katolikus tagja megalakítja a katolikus frakciót, mint politikai pártot, ami ellen viszont protestánsok kezdenek heves küzdelmet. Ekkor lép az aktív politika homlokterébe Bismarck, aki ez időben Poroszországnak a frankfurti szövetségi tanácsnál akkreditált követe. A hatalmas energiájú, java férfikorában levő, erős protestáns politikus azt a célt tűzi ki, hogy minden német protestáns államot egyesítsen a szentszékkal való jogviszony egyöntetű megállapítására nézve.

1857-ben szélhűdés érte IV. Frigyes Vilmost s ekkor, az uralkodásra képtelenné válván, Poroszország kormányzását az öccse, Vilmos herceg, a későbbi első német császár, vette át, aki 1858-tól kezdve hivatalosan is régensnek van deklarálva, 1861-ben pedig, a bátyja halála után, a királyi trónra kerül. Vilmost tulajdonképpen nem nevelték a trónra, azért,

kivált uralkodásának első éveiben, szigorú katona lévén, tiszteletben tartotta ugyan a törvényeket, de új alkotásokra képes nem volt. Fordulópontot képez uralkodásában az a pillanat, amikor 1862. szeptember 23-án Bismarckot miniszterelnökké nevezi ki. Ettől kezdve egyházpolitikai tekintetben is ennek a zseniális államférfiúnak a hatása alatt állt.

Poroszország ereje mind kétségtelenebbé válik. Az a nagy küzdelem, melynek az első szálai még Nagy Frigyes korába nyúlnak vissza, sőt a porosz királyság megalapításával egyidejűek, most már komolyabb stádiumba lép. A németiség nagy része, de különösen Poroszország, bevégzettnek tekinti Ausztria szerepét a német birodalomban s lassan érleli azt a meggyőződést, hogy az új birodalomnak Ausztria nélkül kell létrejönnie. Minthogy pedig ennek az akciónak a protestáns Poroszország a vezére, érthető, hogy azok a német államok, amelyekben a katolikusoké a többség, eleinte averzióval fogadják ezt a mozgalmat. Különösen Bajorország, amely nem akar az új kurzushoz csatlakozni, amiben kétségkívül nagy szerepe volt a féltékenységnek is, azonban csatlakoztak hozzá mások is, így pl. a rajnamenti katolikusok. *Grossdeutsch*-nak mondták akkor azt a politikát, amely Ausztriát továbbra is benne akarta tartani a német szövetségben és *Kleindeutsch*-nak, amely anélkül óhajtotta a birodalmat reformálni. Ma megváltozott már e szavak értelme s éppen azt a politikát nevezzük *grossdeutsch*-nak, mely Ausztrián kívül, a mai német birodalom keretében keresi a németiség érvényesülését, mert ma ott van a németiség igazi ereje, míg Ausztria évről-évre inkább szlavizálódik. A Poroszország elleni támadások katolikus részről akkor oly hevesek voltak, hogy pl. a katolicizmus egyik főorgánumát, a *Historisch-politische Blätter*-t, ki is tiltották onnan. A porosz vezetésnek azonban szintén voltak előkelő irodalmi szószólói, mint pl. *Treichke*, aki az ultramontanizmusról rendkívül erősen írt, *baromi erkölcstelenségnek* mondva azt. Mikor aztán 1859-ben létrejött a *Nationalverein*, melynek közismert célja az, hogy az új szövetségi alakulást, a németiség egyesülését előmozdítsa, akkor a katolikusok nem lépnek be az egyesületbe s a poroszok elleni féltékenység akkora, különösen a bajoroknál (ma sem szeretik egymást), hogy az 1866-iki porosz-osztrák háború után nem egy bajor ujság a legszémenszedettebb kifejezésekkel illeti Poroszországot, rablóállamnak, véres gyilkosoknak nevezte őket. Mindennek a versengésnek aztán végét szakítja a franciák ellen 1870–71-ben viselt háború, mely Poroszország hadjáratának indult, de végül az egész németiség becsületbeli ügyévé lett, úgy hogy mikor aztán ennek a hatása alatt mégis a pro-

testáns Hohenzollernek kerültek a német császári trónra, akkor maguk a német katolicizmus kiválóságai kezdik hirdetni, hogy a katolikusokra nézve is jobb, ha a császári trónon protestáns ember ül, mert ez nem fog úgy beavatkozni a katolikus ügyekbe, mint egy katolikus fejedelem érezné magát erre feljogosítva, pl. amilyen volt II. József császár.

De amíg idáig fejlődtek az események, hogy t. i. a császárság megszületett, nehéz napjai voltak még a porosz diplomáciának egyházpolitikai tekintetben is. Garibaldi 1867. nyarán a magyar származású Frigyesi alezredest küldte a porosz miniszterelnökhöz, Bismarckhoz, azzal az ajánlattal, hogy Poroszország támogassa őt a Róma ellen intézendő támadásában. Ezzel szemben, ha ajánlata elfogadásra talál, Garibaldi hajlandó kieszközölni, hogy Viktor Emánuelnek a franciákkal szemben vállalt kötelezettségét, mely szerint az olasz király százezer embert ajánlott fel III. Napoleonnak a poroszok ellen viselendő háborúra, — megszüntnek tekinték. Bismarck nem ismeri Frigyesit, ügylátszik, hogy erősen konzervatív létére a szabadsághős Garibaldi sem bírja nagy fokban a bizalmát, azért kitérőleg válaszol, de titkos ügynökei útján később ismét felveszi a tárgyalás fonalát, azonban pozitív eredményre ez irányban nem jut s tudjuk, hogy Rómának 1870 szeptember 20-án történt bevétele az egyesült olasz csapatok részéről német segítség nélkül ment végbe.

A német egyházpolitika újabb állásfoglalására s következményeiben a kulturharc megindítására azonban nem a pápa világi uralmának a megdöntése, hanem az 1870-iki vatikáni zsinatnak a pápai családhatatlanságot kimondó határozata adta meg a közvetlen lökést. A kérdést a zsinaton heves harc előzte meg, de aztán 533 szóval emelték határozattá a javaslatot 2 szavazat ellenében, a kisebbség 55 tagja pedig a határozathozatal előtt elhagyta Rómát. Ugyanebben az évben a katolikus restauráció jelei Poroszországban is mutatkozni kezdtek. A novemberi képviselőválasztások alkalmával a parlament tagjává lett ugyanis *Savigny Frigyes*, Poroszország utolsó követje a német szövetségénél s ugyanó egy hónappal később megalakította a centrumpártot, 54 taggal, tehát az a politikai pártot, mely ma is a katolikus érdekek szolgálatát irta zászlójára. Így aztán a kocka el lett vetve. Még nem is sokkal ez előtt az esemény előtt Bismarck határozott közeledést mutatott a kuria felé, politikai érdekből, most ellenben az ellentétek kiélesedtek. Viszont az is tény, hogy a pápaság is kereste előbb Poroszország barátságát, ami most szintén megszűnt. A kuria nemzetközi helyzetét ugyanis a családhatatlansági

dogma nagyon megerősítette, mert az összes államok katolikusai felett ezzel jelentékeny erkölcsi hatalmat nyert. A porosz törekvések ellenben, a franciák felett aratott győzelemben nyertek erős morális támaszt. Így aztán a még csak néhány évvel ezelőtt engedékeny két hatalom viszonya megromlott s a harc köztük szinte elkerülhetetlenné vált. Ez volt tehát a kulturharc kitörésének az oka. Bismarck például még 1866 ban a kölni érsekséget akként óhajtotta átszervezni, hogy az a német katolicizmus primátusa legyen. Ezzel a lépéssel az ő konzervatív politikájának remélte megnyerni a katolikusokat a zsidóság és a kapitalizmus ellen, sőt még azt a tervet is forgatta akkor az agyában, hogy Berlinben pápai nunciaturát fog felállítani, ami ellen azonban protestáns részről határozott állást foglaltak. Mindezek a tények azt mutatják, hogy Bismarck nem egy ponton együtt akart menni akkor a kuriával. 1870 után azonban megváltozott a helyzet. A francia-német háború folyama alatt keresi még a kuria a németiség barátságát. Mikor az olaszok beveszik Rómát, a pápa azzal a gondolatlaltal is foglalkozik, hogy esetleg német földre teszi át a székhelyét, sőt *Ledochowski* poseni érsek Versailles-ban fel is keresi Vilmos királyt, hogy megnyerje az eszmének és Bismarcknak e tekintetben az a nézete, hogy ha a pápa *vendégül* óhajt német földre jönni, szívesen kell őt fogadni, hisz tiz millió német katolikusknak a feje volt Vilmos akkor és még azt is megvitatták ez alkalommal, hogy Köln, vagy Fulda volna-e a pápa számára alkalmasabb székhely? Mikor azonban Versaillesben kikiáltották Vilmos porosz királyt német császárrá s a koronázás aktuálissá vált, a pápa tudakozódására, hogy vajjon nem üdvözölhetné-e a császárt ez alkalommal egy. bíborosokból álló küldöttség, a német császár részéről tagadó feleletet kapott. Ez nyilván igen erős tenorban való elismerése lett volna a kuria szuverenitási igényei elismerésének.

Poroszország egyháztörténetével karöltve a többi német állam idevágó fontosabb történeti eseményeinek a rajza egyetemes képet ad a porosz kulturharc előzményeiről. Amikor tehát *Kieselring* ez események pragmatikus históriáját megírta, — nem tekintve azt, ami pedig szintén nagy előny, hogy munkájának a hangja toleráns — a kulturharc világtörténeti fontosságának az előzményeiről lebbentette fel a fátyolt, tehát érdemes munkát végzett.

Dr. Eöttevényi Nagy Olivér.

KÜLFÖLDI SZEMLE.

Néhány adat a német prot. keresztyénség köréből.

A német prot. keresztyénség az államokhoz való viszonyát, szervezetét és hitvallását illetőleg szinte felsorolhatlan tagozatokra oszlik. Első sorban is reámutatunk arra, hogy Németországban 34 állam- vagy „*tartományegyház*“ (Landeskirche) van. Ahány fejedelem, annyi egyház, sőt még ennél is több, mert hiszen p. o. Poroszországban magában a tulajdonképeni kilenc régibb provinciára kiterjedő államegyházon kívül még hat más tartományi egyház is van. Amidőn ugyanis Poroszország 1866-ban Hannover, Schleswig-Holsteint és Hessen-Nassaut bekebelezte, az ezekben meglévő tartomány-egyházakat nem kapcsolta a porosz államegyházzal, hanem respektálta régi jogi helyzetüket és szervezetüket és nekik külön állást és széleskörű autonómiát biztosított. Így Hannoverben két tartományegyház van: egy ev. luteránus és egy ev. *református*; külön egyház a hesseni és a nassau, sőt a Majna melletti frankfurti luteránusok, valamint a német és francia reformátusok is külön tartományegyházban vannak egyesülve. Poroszországon kívül két tartományegyház van Bajorországban: a Rajnán-inneni és túli (Pfalz), ugyancsak kettő Elzász-Lotharingiában: a luteránus és református. Ami már ezeknek a német államegyházaknak szervezetét illeti, ez sajátos vegyülete az episcopalis-consistorialis és a presbiterialis-synodalis rendszernek.

A porosz államegyház szervezetét véve fel *például*, ez főbb vonásaiban a következő. A király a *summus episcopus*; az ő fejedelmi püspöki joghatósága azonban egyéb államfői jogaitól élesen el van különítve. A király egyházkormányzati hatalmának gyakorlásába az országgyűlésnek semmi beleszólása nincs, az egyházi ügyekben kiadott kir. rendeleteket miniszter nem ellenjegyz. De azért a fejedelem ezen püspöki hatalma nem abszolút, mert az egyházi törvényhozásnál a generalis synodus-nak működése által van korlátozva.

A király püspöki hatalmának organumai: A főegyháztanács (Ober-Kirchenrath), a provinciák konzisztoriumai, a generális szuperintendensek és szuperintendensek. Ezek *királyi* és nem állami hatóságok, amelyek a király nevében és megbízásából funkcionálnak. A király rezervált jogai: a közzsínat által alkotott egyházi törvények jóváhagyása, a fentjelzett egyházi hatóságok és a generális és provinciális zsinat tagjai egy *részének* kinevezése, a zsinat egybehívása, elnapolása, berekesztése, a főbb fegyelmi ügyekben a legfőbb bírói jog.

A főegyháztanács székhelye Berlin, elnöke világi (jelenleg Voigts), alelnöke lelkész (most Dryander). Tagjait a király világiak és lelkészek sorából *életössziglan* nevezi ki. Ez a porosz államegyház legfőbb kormányzó hatósága, amely az egyházat más egyházakkal és az állammal szemben is képviseli.

Az egyházprovinciák élén állanak a kilenc régi provincia székhelyein szervezett *konzisztóriumok*, amelyeknek elnökét (világi) és lelkészekből, világiakból álló tagjait a király nevezi ki. Ezeknek hatáskörébe tartozik a lelkészképzés, ordinálás, lelkészválasztások megerősítése, a beiktatás, egyházlátogatások elrendelése, az egyházközségekre való felügyelet.

Minden konzisztóriumhoz rendesen egy, kivételesen több a király által kinevezett *generális szuperintendens* tartozik. (Összesen: 15.) A generális szuperintendens a konzisztórium *mellé* és közvetlenül a főegyháztanács *alá* rendelt hatóság. Tagja a konzisztóriumnak és ennek felügyeleti jogát — *canonica visitatio* — ő gyakorolja; tisztségét feltüntető külső jelvény: fekete szalagon lógó ezüst mellkereszt.

A szuperintendensek (összesen 429) a több egyházközségből álló diócezis vagy ephoria élén állanak, őket is némely provincia kivételével (Rajna és Westfáliában a provinciális szinódus választja) a király nevezi ki. Hatósági jogaik a mi espereseinkéihez hasonlóak.

Ezen felsorolt egyházhatóságok mellett és ezekkel *koordinálva* vannak a fokozatos autonómiával bíró egyházi testületek, illetve ezeknek szervei: egyházközség — egyháztanács és községi képviselői gyűlés; az egyházi kör — körzsinat; provincia — prov. zsinat; és végül az egész egyház képviselői: a generális zsinat.

Az *egyháztanács* (Rajna-Westfáliában prezbiterium) áll a lelkészből, a legalább 30-ik életévüket betöltött és a nagykorú egyháztagok (férfiak) által 6 évre választott vénekből (4–12) és a patronusból, illetve ennek képviselőjéből. Az egyházközségi képviselői gyűlés áll a prezbiteriumból és három annyi választott tagból.

A *körzsinatnak* (Kreisynode) tagjai: a kör minden lelkésze és a gyülekezetek által a jelenlegi vagy volt presbiterek közül 3 évre választott világi képviselők; a nagyobb gyülekezetek több és annyi világit választanak, hogy ezeknek száma a lelkészekkel szemben a zsinaton kétszeres legyen. Az évenként legalább egyszer összetülő körzsinat a maga kebeléből egy négytagú zsinati előjáróságot választ, amely elsőfokú fegyelmi bíróság az egyházközségi tisztviselőkkel szemben.

A *provinciális zsinat* három elemből áll: a körzsinatok által választott lelkészi és világi küldöttekből (105), a provinciában levő egyetemek képviselőiből és a bíróság által kinevezett tagokból (egyhatod rész). A rajna-westfáliai provinciális zsinaton nincsenek király által kinevezett tagok. A provinciális zsinatokon királyi biztos van jelen, akinek tanácskozási és indítványozási joga van. A provinciális zsinatnak is van „előjárósága“, amely a zsinat elnökeiből és 4—6 egyenlő számú lelkészi és világi tagból áll.

A *generális zsinat* (1876 óta) az egyetemes egyház fontos és széles jog- és hatáskörrel bíró organuma. A zsinat tagjai: 1. a kilenc provinciális zsinat által választott 151 képviselő, egyharmadrész a lelkészek, egyharmadrész a provinciában lévő egyházi testületi képviselők világi tagjai sorából és egyharmadrész a világiak közül általában választva; 2. az öt egyetem (Königsberg, Berlin, Greifswald, Boroszló, Halle, Bonn) egy-egy képviselője; 3. a provincia generális szuperintendensei; 4. a király által kinevezett 30 tag. A zsinat minden hat évben gyűl egybe (1879 óta). A zsinat maga választja elnökségét, hat évi mandátummal az öttagú zsinati előjáróságot és a 18 tagból álló zsinati tanácsot; ezek a főegyház-tanács mellett álló tanácsló és fontos ügyeket, törvényjavaslatokat előkészítő organumok.

A jelenlegi porosz államegyházalkotmány a múlt század második felében alakult át ilyené. A fejedelmi egyházkezelési rendszer mellett tehát a presbiteriális elvek is lehetővé váltak. A leglényegesebb reform a gyülekezetek szervezése mellett (1860) az, hogy a királyi megbizással működő egyházhatóságok mellett *minden fokozaton* ott állanak már az egyháztestületek képviselői.

Még egy sajátos és a liberálisok által perhorreszkált organuma van 1910 óta az egyháznak, t. i. a 13 tagból álló „*Spruch Kollegium*“, amely az ú. n. „téván-törvény“ folytán (Irrlehrgesetz) létesült, amelynek nem éppen kellemes feladata az, hogy a főegyház-tanács által elébe terjesztett hittani nézetek felett mondjon döntő ítéletet. Ennek ítélete alapján lön Jatho

kölni lelkész állásától elmozdítva. A jelekből ítélve, még sok dolga akad!

A porosz államegyházra vonatkozólag a következő statisztikai adatokat közlöm: A kilenc provinciából álló egyházban van 6148 parochia, 8979 templom, 3241 egyéb istentiszteleti hely, 7701 lelkészi állás és mintegy 20 millió egyháztag.

Mint fentebb említém, a porosz állam területén lévő új provinciákban az egyházak különállása és autonómiája érintetlen maradt, az ezekben levő tartományegyházak a porosz államegyháztól és egymástól is független külön konzisztóriumokkal és szinódusokkal bíró szervezeteket alkotnak, ezekre nézve a porosz király egyházkormányzási főorganuma, nem a berlini főegyháztanács, hanem a kultuszminister, *Schleswig-Holsteinban*, ahol a protestánsok a lakosságnak 96%-át teszik, az egyházközségek kapcsolatát most is „*prépostságok*“-nak nevezik, ezeknek élén a prépost áll. *Hessenben*, ahol a lakosság háromnegyed része református, több egyházközség „*klasszis*“-ban egyesül, amelynek élén a „metropolitán“ áll, aki minden évben, más-más gyülekezetbe hívja össze a klasszis lelkészeinek konventjét. A *nassawi* tartományegyházban az egyházközségek elsőfokon dekanátusokat alkotnak, amelyeknek élén a király által kinevezett dékán áll.

A többi német államokban, illetve tartományokban és szabad városokban levő egyházaknak (összesen 25) különböző neveik vannak: evangélikus-, ev. luteránus-, protestáns-, uniált tartományegyházak. Egy kis hercegségben, Lippe-Detmoldban csak evangélikus-református tartományegyház van. A gyülekezetek kapcsolatát itt is klasszisnak nevezik. Ott, ahol a fejedelmek katolikus, mint Bajor- és Szászországban, ott a fejedelmi egyházkormányzat gyakorlására nézve külön rendelkezések vannak. Az előbbiben a hatalom organuma a főkonzisztórium, az utóbbiban, ahol a lakosság 95%-a protestáns, a fejedelmi jogot négy protestáns miniszter gyakorolja. A szabad városokban a fő egyházkormányzási jog a tanács protestáns tagjainak kezében van. Egyébként mindezen tartományegyházak szervezete főbb vonásaiban megegyezik a porosz államegyházzal. ezekben is a múlt század közepe óta mind jobban meg jobban érvényesülnek a prezsbiteriál-zsinati rendszer elvei a kálvini hatások alatt álló rajnamelléki egyházak 1835 óta érvényben lévő alkotmányának mintája szerint. Egy-két kivétellel (Mecklenburg) minden egyház körében szervezve vannak a gyülekezetek és az egyházhatóságok melletti fokozatos szinódusok.

Az államegyháziság elve az újabb időben sokfelől van

kemény ostromnak kitéve és a nyugatról jövő eszmék és példák hatásai alatt sokat tárgyalják a szeparáció kérdését és eshetőségét. Most ez alkalommal nem szólok az államegyházak benső életéről, de elüljáróban is megjegyzem, hogy ezeknek körében *mélyreható ellentétek*, pártok vannak, amelyeket csak a közös államegyházi szervezet egyesít *külsőleg*; előre látható, hogyha ez a szervezet megszűnnék, vagy *lényegében* módosulna, az ellentétes pártok külön közösségekben szervezkednének, vala mint előrelátható az is, hogy ebben az esetben a liberálisok veszítenének legtöbbet.

A német államok területén lévő és az egyes államokkal szoros szervezeti kapcsolatban élő protestáns tartományegyházak semmiféle *jogi* összeköttetésben nincsenek egymással; mégis az 1852-től kétévenként összeülő ú. n. német evangélikus egyházi, vagy más néven *eisenachi konferencia*, amely az egyházi kormányzóhatóságok küldötteiből áll, bizonyos szellemi kapcsolatot alkot közöttük. Ennek határozatai az ünnepeket, bibliai revíziót, liturgiát, perikopákat, stb. illetőleg a német protestantizmus egységes életmenetét akarják a főbb dolgokra nézve biztosítani. Az eisenachi konferenciának állandó organuma: a 15 tagból álló, Berlinben székelő *német evangélikus egyházi választmány*, amely mintegy *erkölcsi* képvisellete az összes német protestáns államegyházaknak; elnöke a porosz főegyháztanács pre-zidense.

Ami a német államegyházakra vonatkozó *statisztikai adatokat* illeti, a parochiák száma ezekben: 14,834, a lelkészeké: 16,604 és az ide tartozó híveké: 37.646,852, vagyis az összes német birodalmi lakosságnak 62 %-a. (A római katolikusok száma: 22.094,492, vagyis 36%.) Az állami egyházak a szekták és szocialisták agitációja folytán a kilépések által sokat veszítenek.

A német államegyházak szervezeti kérdésével kapcsolatban emlékezem meg a lelkészi hivatalról, t. i. az erre való előkészületről, a hivatal betöltéséről, fizetésről és nyugdíjról. Hiszen mindezek nálunk is aktuális kérdések. Itt is a porosz államegyházat veszem például. Poroszországban a lelkészképzésnek két fő részlete van, az egyik a szorosan vett tudományos, a másik a gyakorlati. A tudományos képzés hat félévből álló *egyetemi* kurzusból áll, amelyből legalább hármat valamely porosz egyetemen kell végezni. Ha az illetőnek nincs héber nyelvből érettségi jegye, úgy ebből felvételi vizsgát kell tennie (Hebraicum), a hat félévi kötelezettség ennek letelési idejétől számíttatik. A hat félévi egyetemi kurzus után következik az első theologiai vizsga (examen pro candidatura vagy pro venia concionandi), amelyet az *illetékes konzisztórium előtt kell letenni*

(lak- vagy születéshely). Ezen vizsga letévése után lesz az illető *cand. theol.*, a *theologia* kandidatusa és *venia concionandi*-nyer, de szakramentális teendőket nem végezhet.

Az egyévi gyakorlati képzés kétféleképpen történhetik. Az illető kandidatus vagy valamely a konzisztórium által kijelölt lelkész mellett köteles egy évet, mint „tanuló vikárius“ (Lehrvikar) eltölteni, aki őt a lelkészi szolgálat összes ágaiba bevezeti, vagy pedig ehelyett valamely „prédikátori szemináriumban“ (Predigerseminar) tölt egy évet a szolgálatban való gyakorlati kiképzés céljából. A porosz államegyházban őt ilyen szeminárium van. Ezenfelül a jelölt még hat hétig tartó kurzuson köteles valamely tanítóképző intézetben a tanításban való gyakorlati jártasságot megszerezni.

Ezen egy évi gyakorlati kiképzés után két évre tehető a második vizsga, az *examen pro ministerio*, amelynek sikerülte után az illető *cand. min. lelkészjelölt* lesz és ha 25. évét betöltötte, az alkalmazásra képesítéssel bír. Ebből látható, hogy a német protestáns lelkészképzésben úgy az elméleti, tudományos, mint a gyakorlatiasság követelményei kellő módon érvényesülnek. Az egyetemektől maga az egyház veszi át a jelöltet és alkalmat ad neki, hogy elméleti ismeretei alapján kellő vezetés mellett a lelkipásztori szolgálat minden részletében jártasságot szerezhessen.

A lelkészi állás betöltése többféle módon történik, némelyeket az egyházi főhatóság kinevezés útján, másokat maga az egyházközség választás útján tölt be, vannak olyan lelkészi állások, amelyekre nézve a kegyurnak van bemutatási joga. A megerősítés joga minden esetben a konzisztórium kezében van. Az ordinációt a *generalis superintendens* végzi, Rajna-Westfáliában az *illető gyülekezet körében*, másutt a *szuperintendens* székhelyén. A *szuperintendens* végzi az *installációt* is.

A lelkészi állások javadalmuk szerint két főosztályba vannak sorozva: 6000 márkán felüliekre és ezen aluliakra. Ez utóbbiak ismét kilenc osztályba sorozvák, 2400-tól 5400 márkáig, ezeknek kiegészítésére szolgál a háromévenként emelkedő nyolc korpótlék, amely akként van rendezve, hogy a 24. szolgálati év betöltésekor *minden* lelkész *egyenlően* 6000 márka fizetésben részesül. Így a legalacsonyabb, I. fizetési osztályú javadalmasok mindjárt az első évben kapnak 400 márka korpótlékot, a 24-ik szolgálati év betöltése után ezekre nézve a korpótlék 3600; a legmagasabb, IX. fizetési osztályba tartozók csak a 21-ik szolgálati év után részesülnek 200 és a 24-ik után 600 márka pótlékban. Ez valóban a lehető legméltányosabb rendezés!

A lelkészek nyugdíjügye akként van rendezve, hogy a bevégzett 11 szolgálati év után a nyugdíjas fizetésének $\frac{2}{60}$ -ad részét kapja, minden további bevégzett szolgálati év után a 30-ig, ez $\frac{1}{60}$ -ad résszel növekedik, a tényleges jövedelem $\frac{3}{4}$ részéig. A nyugdíj 1800 márkánál kevesebb és 6000-nél több nem lehet. Az özvegyi segélydíj az elhalt férj öt éven aluli szolgálata esetében a minimális 700 márka, ez az özvegyi segélydíj a férj öt-öt évi szolgálatával együtt növekszik a 40 éves szolgálat után járó 1200 márkáig. A félárva gyermekek gyámdíja 250, a teljes árváké 400 márka.

Az államegyházakra vonatkozólag előadottakon kívül még néhány adatban megemlékezem a német protestáns keresztyénség körében lévő *szabad egyházakról* és a többi evangéliumi alapon álló felekezetekről.

A német protestáns keresztyénség körében sohasem volt oly erős a hajlam a nagyobb egyházi közösségekből bármi okból való elszakadásra, mint angol-szász testvéreiknél, mégis különösen a múlt század első évtizedeitől kezdve itt is alakultak elszakadás folytán szabad egyházak. Az ú. n. *ó lutheránus* szabad egyházi közösségek alakulására a porosz unió adott alkalmat. Így alakultak a porosz, hesseni, szász (poroszországi), hannoveri (Harms Lajos) és a hermannsburgi nagyobb ó-lutheránus egyházak; ezeken kívül az ú. n. kisebb lutheránus szabad egyházi közösségek, sőt vannak olyan egyházközségek is, amelyek *önmagukban* alkotnak szabad lutheránus gyülekezetet. A legnépesebb ezek közül az első helyen említett porosz, amelynek székhelye Boroszló, ahonnan az unió elleni agitáció is kiindult; ez az egyház 80 egyházközségben 60 ezer hívőt számlál 80 lelkésszel, külön szemináriumra van a székhelyen, ahol a három évi egyetemi kurzust végzett lelkészjelölteket neveli. Az egyházkormányzás főszervei: a főegyházi kollégium és a négyévenként összeülő zsinat. A szabad egyházi szervezetben élő ó-lutheránusoknak összesen 150 gyülekezetük van, mintegy 75 ezer lélekkel.

Két kis szabad *református egyház* is van Németországban, ú. m. az alsó szász református egyházak konföderációja és a keleti frieslandi ó-református egyház. Mindkettőt a XVII. században menekült franciák alkotják, a kettő együtt 11 egyházközségből és mintegy 16 ezer lélekből áll. Szervezetük szigorúan zsinat-prezsbiteri jellegű. Az évenként összeülő zsinat élén a moderátor áll.

A német reformátusok, mint láttuk, három önálló tartományegyházat alkotnak, egyébként pedig a lutheránusokkal vagy teljes unióban, vagy pedig csak szervezeti egységben

élnék és külön ú. n. úrvacsorai közösségeket alkotnak. A német reformátusok közös társadalmi organuma a „Református Szövetség“ (Ref. Bund), amelynek lapja a „Reformierte Kirchenzeitung“. Mindezen szabadegyházak államilag elismert korporációk és az államegyházak némely előjogában ők is részesülnek (lelkészek katonai szolgálata). Ilyen elismert szabadegyházi korporációt alkotnak még a herrnhutiak, akiknek száma Németországban mintegy nyolc ezer (összesen 40 ezer). Itt 23 egyházközségük, 30 prédikátoruk, 190 iskolájuk. 16 nevelő-intézetük, lelkész- és tanítóképző intézetük és 154 állomáson mintegy 180 misszionáriusuk van!

Az államilag elismert felekezetek közé tartozik még a baptista és a mennonita, az előbbinek 190 gyülekezete s mintegy 40 ezer tagja, Hamburgban lelkészképző intézete van. A Nyugat-Poroszországban lévő mennonita gyülekezetek mintegy 20 ezer hívőt számlálnak.

Ezeken kívül majdnem az összes jelentékenyebb felekezetek képviselve vannak a német evangélikus keresztyénség körében, ezek azonban az állammal szemben csak más egyesületekével megegyező jogi helyzetben vannak (el nem ismert felekezetek). A legnépesebb ezen felekezetek közül a methodistáké, akiknek száma 26 ezer, ezek egyházi célokra évenként mintegy hatszázezer márkát adóznak.

A methodistákhoz közelálló ú. n. albrechtisták (evangelische Gemeinschaft), száma mintegy 15 ezer (felnöttek); számukhoz képest szintén bámulatos tevékenységet fejtenek ki; van 260 diakonisszájuk, 300 vasárnapi iskolájuk, mintegy 200 ifjúsági egyesületük, és az évi adományok összege mintegy félmillió márka. Ezek és a többiek, ú. m. az adventisták (6000), irvingiánusok (22,0000), új irvingiánusok (20,000), darbysták (3000), az üdv hadserege, a „christian science“ hívei stb. idegen talajból lőnek a német protestáns keresztyénség körébe beplántálva és mondanom sem kell, hogy eredeti szervezetüket, jellegüket itt is megtartották. Az államegyházakkal szemben erősen agresszív úton és módon propagálják tanaikat, amelyek különösen az újabb időben több oknál fogva sok helyen találnak termékeny talajra a német protestantizmus körében. Magának a német evangélikus protestáns keresztyénségnek *benső* életéről és *egyházépítő* munkáiról egy következő cikkben szólok.

B. Pap István.

IRODALMI SZEMLE.

Dr. Eröss Lajos : Református hittudomány (Dogmatika). Kéziratban hátramaradt töredék. Debrecen, 1911. Hegedüs és Sándor kiadása. 198 lap, ára füzve 4 K.

A korán elhunyt tiszántúli püspököknek, korábban debreceni teológiai tanárnak kéziratban hátramaradt munkája, mely voltaképpen csak töredék, mert a dogmatikának csupán csak a bevezetését és az irodalomtörténetét foglalja magába.

Posthumus irodalmi művel szemben, mivel azt nem maga a szerző rendezte sajtó alá, nagyon kényes a könyvismertetőnek és a könyvbírálónak a helyzete. A posthumus munkák rendszeren félbenmaradt és nem teljesen kidolgozott, tehát a szerző irodalmi és tudományos egyéniségét nem híven, mert nem teljesen feltüntető művek, melyekkel szemben az ismerető mindig kétségben lehet arra nézve, vajjon ha a szerző maga végzi vala a sajtó alá rendezés utolsó simító munkáját, ebben az alakban adta volna-e ki a művét. Az Eröss Lajos dolgozatával szemben ez a feszélyezettség, mondhatni, kétszeres, mert a munkája eredetileg csak a tanítványai részére készített vezérfonal, s mert vezérfonal alakjában is csak töredék, mivel a keresztyén dogmatikának csak egyik részletét, nevezetesen a hittan irodalomtörténetét öleli fel. Éppen azért aligha tévedek abban a véleményemben, hogy ha Eröss Lajos maga adta volna ki ezt a munkáját, azt nem címezte volna Református hittudománynak, ami sokkal többet jelent, mint ami e könyvben van; hanem az ő egyenes természetének megfelelőleg a maga nevével nevezte volna a gyermeket s bizonyára az alatt a cím alatt adta volna azt ki, amit az tényleg magában foglal, t. i. a Hittudomány vagy a Dogmatika irodalomtörténete.

Az Eröss neve alatt kiadott Református hittudomány voltaképpen a keresztyén hittan irodalomtörténete kezdettől fogva napjainkig. Igaz-ugyan, hogy a Bevezetésben tíz lapon át három rövid §-ban a hittudomány fogalmáról, forrásáról, feladatáról is nyújt némi tájékoztatást; de ez az öt levélnyi bevezetés

csak éppen bevezetés a hittudomány irodalomtörténetéhez, melyet szerző három korszakban ismertet. Az első korszakba az apostoli és az egyházi atyák dogmatikai műveit szorítja be nagyon röviden (mindössze csak hat lapon) és nagyon vázlatosan, de helyesen emeli ki, hogy ez az alapvetés időszaka; a második korszakba a skolasztikusokat sorozza, akiket a teljes és rendszeres hittudomány kiépítőinek tart, ezt az időszakot is nagyon röviden (19—30. l.) ismerteti, de az írókat találóan és színesen jellemzi; a harmadik korszakban a protestáns dogmatika irodalmát kimerítően (30—198. lap) ismerteti, részletesen és érdekesen tárgyalja.

Ez a munka kerete, melybe Eröss Lajos nagy tudással és éles kritikai elmével öntött becses tartalmat. Eltekintve a dogmatikai irodalom első korszakának kissé színtelen, mert túlságosan rövid és csak nagy általánosságban tartott ismertetésétől, szerző a skolasztika dogmatikai irodalmába már sokkal mélyebben belemarkol, az uralkodó eszméket hiven föl-tünteti, a hittani irodalom vezéralakjait (Anselm. Abelard, Lombard Péter, Nagy Albert, Aquinói Tamás, Duns Scotus stb.) találóan jellemzi. De könyvének tudományos bece a harmadik korszak protestáns irodalmának gondos ismertetésében és kritikai méltatásában fekszik. Ebben a korszakban teljes otthonossággal, egész biztonsággal mozog; jellemző ereje itt éri el tetőpontját, az írókat megértő bölcsessége itt tűnik ki leginkább, írói egyénisége itt domborodik ki teljes nagyságában s mindezekből folyólag Eröss könyve ebben a harmadik részben a legeredetibb, a legönállóbb és a legértékesebb. De miként ebben a protestáns részben tűnnek ki a könyvnek kiváló tulajdonságai, a munka fényoldalai mellett ugyancsak a protestáns részben jelentkeznek a mű feltűnőbb hiányai is.

A hittudomány protestáns irodalmában megkülönbözteti *a)* az anyaggyűjtés és az alapvetés első időszakát; *b)* a protestáns skolasztika korszakát; *c)* a pietizmusnak mint visszahatásnak időszakát; *d)* a vallásos intellektualizmus korszakát; *e)* a XIX. század hittudományi irodalmát, amelyben ismét öt árnyalatot jelöl meg, ú. m. 1. a konfesszionálisták, 2. a bibli-cisták, 3. a Schleiermacher követői, 4. a spekulatív dogmatikusok, és 5. a modern racionalisták hittani irányát. Ezek az eltagolások és osztályozások ha minden tekintetben nem kifogástalanok is, de általában véve tudományos szempontból meg-állják a helyüket. A tanirányok kitiűntetésében és a vezető alakok jellemzésében Eröss valóságos virtuozitást tanusít: rendszeren a szeg fejére tud ütni, majdnem mindig nagy szabatos-sággal disztingvál, éles elmével kritizál és találóan értékkel.

A határozatlanság, a félhomály, a színtelenség, a kertelés teljességgel nem kenyerere Eröss Lajosnak. Nyíltan és magyarul megmondja, amit akar, s a szókimondástól akkor sem riad vissza, ha egy kissé el-eldobja a sulykot.

Hiánya azonban, sőt szervi hibája a könyvnek, hogy a protestáns hittudomány irodalmának csak a *németnyelvű termékeit* ismerteti, s így meglehetősen egyoldalú munkát végez. Az is lényeges hibája a munkának, hogy a dogmatika magyar irodalmáról csak könyvjegyzéket, repertóriumot ad, de az anyag szerves földolgozását, tehát a magyar dogmatikai irodalomnak kidolgozott történetét teljesen elmulasztja. E mulasztásnak némi mérségétül szolgálhat az a körülmény, hogy Eröss aránylag rövid ideig volt a dogmatika tanára, beható tanulmányra nem ért rá és mivel magyar dogmatikai irodalomtörténet nem állott rendelkezésére, be kellett érnie a tárgy körébe vágó szerzők és könyvek nevének pusztá fősorolásával, tehát csak repertórium készítésével. Sajnos, hogy ezt a repertóriumkészítő munkát megfelelő előmunkálatok hiányában hiányosan és nem elég elyszerűen végezte. Mert míg a lutheránus és a református műveket külön-külön csoportban gondosan fősorolja, arra már semmi figyelmet nem fordít, hogy a tudományos dogmatikai írókat és pl. az elemiiskolai és középiskolai hittani írókat egymástól elkülönítse. A magyar repertóriumnak ez az egyik hibája. Másik hibája pedig az, hogy egyáltalában nem teljes. Például a XIX. századbeli magyarországi lutheránus szerzők sorából kihagyja az Ágostai Hitvallás és az Apologia, meg a Formula Concordiae magyar fordítóját, pedig a református szerzők közül a Helvét Hitvallás és a Heidelbergi Káté legújabb fordítóját, Erdős József dr.-t megnevezi. A tiszántúli református középiskolai vallási tankönyvírókat (Kovács Lajos, Gergely Károly, Erdős József dr.) fölveszi a repertóriumába, de már a dunamelléki középiskolai református tankönyvírókat, valamint a lutheránus középiskolai vallási tankönyvírókat csaknem kivétel nélkül mellőzi. Repertóriumja tehát sem nem teljes, sem nem következetes s ennél fogva nem is eléggé megbízható.

Am e hiányok és hibák mellett is az Eröss dogmatikai irodalomtörténete hézagpótló a mi szegényes hittani irodalmunkban, mert tartalmilag a dogmatika német irodalomtörténetének egészen jó kompendiuma. Szerkezetileg pedig világosan, folyékony nyelven, jó magyarsággal írt munka, melyet könnyen és szívesen olvas az ember. A könyv kiállítása csinos, nyomása elég jó, sajtóhiba nem sok van benne; de a 12¹/₂ íves munka ára, fűzött példányonként 4 koronával, túlságosan magas.

V. F.

Ágoston Sándor: Vasárnap délután. Imák és elmélkedések. Eszék, 1911. 238 lap. ára füzve 4 K, kötve 5 K; kapható a szerzőnél Kőrógy (Szlavónia).

A vasárnap délutánjának az utolsó félszázad óta nagyon ingadozó lett a templomi liturgiája a református egyházban. A régebbi időben csaknem általános volt a kátémagyarázás jó szokása, mely szerint a Heidelbergi Káté nyomán a lelkészek minden vasárnap és ünnepnap délutánján a keresztyén hitigazságok és erkölcsi tanítások népszerű magyarázásával erősítették, táplálgatták és építgették a gyülekezet vallás-erkölcsi tudatát. Ennek az egyházhatósági rendelkezésen nyugvó szokásnak, ha a liturgus gondosan végezte a munkáját, megvolt az a jó oldala, hogy a kátémagyarázás a maga közvetlenségével, fesztelenségével és a hallgatók egyházi és lelki szükségéhez mért aktualitásával a gyülekezetet valóban építette, keresztyén hitüket mélyítette, erkölcsi gondolkozásukat tisztította, nemesítette, valláserkölcsi és egyházi életük ferde kinövéseit nyesegette, a tömeg-cura pastoralist a lelkész kezében tartotta. De viszont a gondatlanul kezelt kátémagyarázásnak egy csomó ferde kinövése támadt, részint a kátémagyarázás felületessége és racionálista ellapositása által, részint annak következtében, hogy a liturgus kényelemszeretete a kiadott kátémagyarázatok elrecitálása által élettelen és sablonos kátéprédikálássá satnyította a kátémagyarázást. Így aztán nem csuda, ha a közönség valósággal megúnta a rossz kátémagyarázást és lassanként elmaradozott a vasárnap délutáni istentiszteletről, a liturgus beszüntette a vasárnap délutáni kátémagyarázást s a vasárnap délutáni liturgia hosszú és fárasztó imádságrecitálássá zsugorodott, ami még inkább elidegenítette a népet a vasárnap délutáni templomtól.

E bajon a buzgóbb lekipásztorok újabb időben azzal próbálnak segíteni, hogy kátémagyarázat helyett bibliamagyarázatot tartanak a vasárnap délutáni istentiszteleten. Az ezme jó, de életrevalósága a kivitel gondosságától függ. Mert ha a bibliamagyarázat erőteljes, építő és eleven, ha valóban Krisztust és az ő evangéliumát prédikálja, akkor annak kétségtelenül megvan a hiterősítő, erkölcsnemesítő és evangelizáló hatása, mert az Istenigéje ma is lélek és élet és erő. Egyes bibliás lelkészek ez erőteljes és lelkes bibliamagyarázásukkal nagyon sokat javítottak a megromlott helyzeten. Népüket lassanként vasárnap délutánonként is visszaédesgették a templomba, sőt a helyenként meghonosított hétköznapi bibliamagyarázó istentiszteletnek is van közönsége. A helyes gyakorlatban ismét beh bizonyult a régi igazság, hogy az evangélium Istennek hatalma.

Vannak, akik a vasárnap délutáni istentisztelet látogatását azzal próbálják fokozni, hogy előimádság és utókönyörgés között hosszabb vagy rövidebb bibliai részlet fölött rövid bibliai *elmélkedést* tartanak, amelyet az egyházi év eszmeköréhez és a gyülekezetet foglalkoztató eseményekhez alkalmaznak. Elvileg ez a liturgia sem helytelen. Formailag azért nem tehető ellene kifogás, mert a mi református egyházunkban ezideig a szabad liturgia elve járja, tehát szabadon minden olyan javítás a liturgián, amely a híveket közelebb hozza az Istenigéjéhez s amely módszerénél fogva is alkalmas arra, hogy velők a Krisztus evangéliumát könnyebben megértse és jobban megkedveltesse. Nálunk református keresztyéneknél minden olyan liturgális újítás jogosult, amely közelebb visz bennünket a mi Urunk Jézus Krisztushoz. Ezért tartom én azt is helyes liturgiális reformnak, amely Budapesten és Budapest hatása alatt köznap reggeli istentiszteleteken a szokásos hosszúlélezetű elő- és utókönyörgést megrövidíti s a két imádság közé egy hosszabbacska (pl. 10—15 versből álló) bibliai részlet felolvasását illeszti be. A biblia eme szószéki olvasásának is van bibliaismertető és bibliakedveltető hatása.

Ágoston Sándor „Vasárnap délután“-ját is úgy látszik, az a dicséretreméltó törekvés inspirálta, hogy istentiszteletünknek vasárnap délutáni élettelen részébe több bibliai lélek és élet és erő hatoljon be. S erre a célra a szorgalmas szerző a rövid (predikációszerű) elmélkedés útját és módját választotta. Én ugyan megvallom, hogy a kátémagyarázat, a biblia-magyarázat és a predikációszerű rövid elmélkedés között elvi szempontból is, gyakorlati építő erő tekintetében is a biblia-magyarázatnak adok elsőséget, mert azt tartom, hogy Jézus Krisztushoz az Istenigéje, az evangélium a legegyszerűsebb és a legbiztosabb út. De azért ez az eltérő elvi álláspontom egy szemernyit sem von le az Ágoston könyvének értékéből; sőt inkább erőteljesen hangsúlyozni kívánom, hogy a *Vasárnap délután* először is hézagpótló, sőt mondhatni úttörő munka a numerice elég gazdag magyar református lelkészi irodalomban. másodsor hogy a maga nemében értékes irodalmi alkotás, mely dicsőségére válik tanulni vágyó és már is szép tanultsággal ékes fiatal szerzőjének.

A *Vasárnap délután* tartalma 59 rövid bibliai elmélkedés és kétszer 59 elő- és utóimádság. Az elmélkedések bibliai alapigéhez fűzött rövid igemagyarázatok és igealkalmazások, melyeket részint az egyházi évkör (advent, karácsony, újév, böjt, virágvasárnap, nagypéntek, husvét, áldozócsütörtök, pünkösd, reformáció ünnepe stb.) eszmeköréhez, részint egyes fontosabb

egyházhatósági és egyháztársadalmi mozgalmakhoz fűzi a szerző. Ezekben az alkalomszerűségeken és aktualitásokban van a Vasárnap délután szerzőjének egyik vonzó- és hatóereje, mely szerencsésen megóvja a szerzőt a sablonos és unalmas általánosságoktól, a hallgatóságot pedig a templomi elálmosodástól. Másik erőssége Agoston elmékedéseinek a tiszta, világos és minden szónoki pózolás és szóvirágnélküli természetes, egyszerű beszéd. Mert Agoston nagyon ügyes stilisztá, ért és jól beszél a nép nyelvén, nem cikornyázza a szót, nem hosszadalmaskodik, nem terjengős, hanem röviden és magyarul megmondja, amit akar.

Agoston *elmékedések*-nek nevezi e vasárnap délután elmondott rövid beszédeit. Nincs kifogásom az elnevezés ellen. De kiemelem a beszédeknek azt a sajátosságát, azt a szorosán a textushoz ragaszkodó naturáját, hogy erős biblikus természetűknél fogva az Agoston elmékedéseit rövid bibliamagyarázatoknak is lehetne nevezni. Mert az elmékedésekben szerző azt a helyes módszert követi, hogy mindig gondos textus vagy igemagyarázattal kezdí és mindig tapintatos igealkalmazással végzi. Elmékedéseit tehát, hogy a homiletika nyelvén szóljak, voltaképpen igemagyarázatok és igealkalmazások, melyeknek a logikus, világos szerkezet és a rövidség sem utolsó jó tulajdonságai.

Az elmékedéseket előíma előzi meg és utóimádság zárja be. Ezeken az imádságokon is rajta van a szerző theológiai és írói egyéniségének a kedvező jellege. Agoston az imádkozásban sem bőbeszédű, nem hosszadalmas és nem mesterkelt. Röviden, világosan, egyszerűen és természetesen imádkozik. Imáinak tárgya összhangzólag simul az elmékedés főszmjéhez s ez a következetes tartalmi alkalmazkodás előnyösen megóvja mind elő-, mind utóimáit az általánosság és színtelenség hibájától. Stílusában megvan a szükséges bibliai kenet, a keresztyén zamat s emellett az Énekeskönyv szép mondásait is gyakran és szerencsésen alkalmazza. Mindezeket összefoglalva, a *Vasárnap délután*-t lelkészi irodalmunk becses alkotásának tartom, használatát lelkésztársaimnak melegen ajánlom, derék szerzőjét ez első irodalmi zsengeje alkalmából melegen üdvözlöm és további munkálkodására Isten áldását kérem.

A könyv kiállítása csinos, izléses; nyomása tiszta, az imádságok nagyobb, az elmékedések kisebb betűs nyomása gondos, sajtóhiba alig van benne; a könyv ára, 15 ív után 4 korona, nem túlságosan drága.

S - s.

Dr. Ecsedi István: Karacs Ferenc térképész élete és művei (1770—1838). Debrecen 1912. 8 r. 127 l.

A fiatal szerző, jelenleg h. tanár a debreceni református tanítóképző-intézetben, érdekes és tartalmas művel lépett a nyilvánosság elé. Figyelmet keltett már előbb a debreceni kollégium rézmetsző deákjairól Debrecenben és Budapesten tartott felolvasásaival, mely utóbbi a *Századok*-ban jelent meg (Dr. Ecsedi István: A debreceni rézmetsző deákok 1912). Most pedig a „Magyar Földrajzi Társaság“ támogatásával illusztrálva adta ki az — úgyszólván — első kiváló magyar térképésznőnek, a méltán nevezetes *Karacs Ferencnek* élet-történetét.

Dr. Ecsedi művében nem pusztá életrajzot ad, hanem a kort is igyekszik benne festeni s abba beleilleszteni hősének alakját. Ez a törekvése érdekes egyház- és irodalomtörténeti vonatkozásokra ad alkalmat, melyek kétségtelenül emelik művének értékét. Főleg ez a dicséretreméltó törekvése készlet bennünket, hogy könyvről e helyen is megemlékezzünk. Mindenütt érezzük abban azt a tiszta prot. levegőt és szellemet, amely Karacs Ferencet eltöltötte és amelyet a derék ifjú szerző nemcsak hogy érintetlenül nem hagy, hanem kellőképen kidomborítani is iparkodik.

A könyv elején mindjárt Karacs Ferencnek és feleségének, *Takács Évának* képe látható, Szentgyörgyi János festménye után. E két szép fototípus mellett még tíz illusztrációt találunk a könyvben. Ezek legnagyobb részét a Karacstól metszett térképeknek a másolatai. De van köztük két művészi címlap is: az egyik a *Descriptio Orbis Antiqui-é* (a földet tartó Atlas); a másik *Varasdmegye mappájáé*, mely valóban mesteri alkotás. Általán véve Karacs térképei hazánkban új korszakot jeleznek. Ő a térképrajzolás terén igazi epochális férfiú, akinek metszései tisztaságra és pontosságra nézve nemcsak a hazai, hanem a korabeli külföldi térképek között is az elsők közé számíthatók.

Beható tanulmány alapján, lelkiismeretes gonddal és egy szakember készülttségével írta meg a szerző Karacs életét és műveit nyolc fejezetben. Egy nagyratörő és nagyra képes szellem története ez, kezdve a püspökladányi egyszerű földművesházban és végezve a művészet magaslatán Pesten, az egész országtól tisztelve és becsültetve. Az életrajz megírásához legfőbb forrásul használta Ecsedi a művész leányának, *Karacs Teréznek*, a nagynevű nőpedagógusnak jegyzeteit, melyeket kéziratban *Géresi Kálmán* szerzett meg a debreceni református kollégiumnak. E nevezetes kézirat segítségével tudott a szerző

Karacsról és családjairól vonzó modorban, kedves intimitásokkal teljes és hű képet adni. Ehhez járultak még a Karacs élő unokái közül *Hoffer Teréz* halasi tanárnőnek levélbeli közlései. Aztán a szerző tárgyára tartozó s rendelkezésére álló irodalom, melyet gondos utánjárással igyekezett átkutatni és felhasználni. A lelkiismeretes utalások mind megtalálhatók művében.

Azt írja a szerző könyve első fejezetében, hogy Karacs Ferencet 1781-ben, 11 éves korában a debreceni iskolába adta atyja és theologus bátyja (*János*, később több helyen kedvelt és tudós lelkész) gondjaira bízta. A debreceni kollégium Series Studiosorumába azonban 1787-ben ekként van bejegyezve a II. classis növendékei közé: „Franciscus Karacs, Püspök-ladány, Kardszagina“. Későbbi hozzáírás: „Rector Margitaiensis 1793. Sculptor insignis Pestini“. (*Thury E.*: Iskola tört. Adattár II. 404. l.) Eszerint mielőtt Debrecenbe jött volna, Karcagon tanult az ottani kis gimnáziumban. Az első fejezetben adja elő Ecsedi a debreceni főiskola XVIII-ik századbeli megújítását, a lángszellemű *Maróthy*, s amit nem kell felednünk, a hasonló nagy eszű, tudományú s vele együtt működő *Domokos Márton* főbíró iskolai reformjait, melyek nyomán a kollégium hatalmas lendületnek és virágzásnak indult. Az eddig elhanyagolt reáltárgyakra mind nagyobb figyelmet fordítanak. Domokos Márton után fia, az országos híré *Domokos Lajos* főbíró és kollégiumi gondnok még erősebben sürgeti a reáliák tanítását s maga is részt vesz a tanterv-készítésekben. Az ő jelentős munkásságát a szerző elhallgatja, pedig az döntő fontosságú volt a reális és nemzeti irány tekintetében. Ez az irány fejlesztette ki a kollégium növendékeiben a kartografiát. Kovács Gábor (1750), Farkas István (1767), majd *Pethe Ferenc* és társai kezdték Karacs előtt a térképrajzolást és rézmetszést. *Pethe* Utrechtben 1794-ben kiadott magyar bibliájához sajátkezűleg rajzolt magyar térképet. Őt követte a művészi hajlamú Karacs, aki mint 2-od éves tógátus deák, 19 éves korában „Descriptio orbis antiqui etcet“ címen megrajzolta azt a 34 lapból álló, pompás térképgyűjteményt, amely a debreceni ref. kollégium könyvtárának egyik igen érdekes kultúrdarabja. Ugyancsak Debrecenben megkezdte már a rézbe való metszést is, melyben aztán, miután a papi pályával felhagyott, Bécsben kitűnő mesterek mellett tökéletesítette magát s így lett e nemben Magyarországnak egyik kiváló művésze és méltó büszkesége.

De nem lehet itt hosszasan beszélni tanulságos életpályájáról, melyet nagy szeretettel és sok tudással ad elő szerzőnk. Közben tárgyalja azt a jótékony összeköttetést,

melyet Karacs a debreceni rézmetsző deákok társaságával fenntartott s egyszersmind a rézmetsző deákok (Eröss Gábor, Pethes Dávid, Pap József, Vajai Imre, Halász István, Oláh István, Mikolai József) munkásságát is érinti.

Nagy melegséggel emlékezik meg Karacs életpárjáról, a szép, eszes, művelt és fekölt gondolkozású *Takács Eváról*, aki a művészre nézve valódi Istenáldás volt. Apja, *Takács Ádám* ref. lelkész ismeretes egyházi irodalmunkban. Debrecenben tanult, ahol 1750-ben így írta be nevét az anyakönyvbe: „Adamus Takács, Neszmélyiensis“. Aztán külföldi egyetemeken járt s a magyar és latin mellett elsajátította a német és francia nyelvet. Latinból, németből, franciából több egyházi művet fordított és adott ki. A XVIII-ik századnak egyik legderekabb és legtermékenyebb prédikáció-írója. Ennek a kiváló papnak volt egyetlen leánya a Karacs felesége, aki örökölte apja kitünő szellemét és nagy műveltségét. Az Ecsedi könyve előadja, hogy Pesten, ahol Karacs megtelepedett és házat vett, mily előkelő irodalmi és művészeti kört (Kulcsár István, Virág Benedek, Döbrentey Gábor, Horváth István, Fáy András, Marcinkay, Szentgyörgyi János, Ferenczy István, Szentpéteri stb.) tudott maga köré gyűjteni a jeles Karacs s hozzáértő eszes és finomlelkű felesége. A könyvnek ez a része hazánk mult századbéli irodalmi és művészeti életére vett némi világosságot olyan mélyérzésű, magasröptű és erős megfigyelésű lélek följegyzései alapján, mint amilyen volt nőnevelésünk apostola, Karacs Teréz.

A mű IV. részében a pesti református egyház megalakulásáról (1796) s ebben a Karacs Ferenc közreműködéséről mond el a szerző több, eddig ismeretlen adatot szintén a Karacs Teréz kézírata (Visszaemlékezés a budapesti helvét egyház megalakulására) alapján. Karacs anyagilag is támogatta az alakuló egyházat, ingyen rézbemetszette a templom alaprajzát és homlokzatát, valamint az iskolát is ellátta térképekkel. Ez a rész egyházhistóriai tekintetből különösebb figyelemre méltó. Nemkülönbén a következő fejezetben is a Pesten tanuló szegény prot. ifjúság nehéz helyzetének a rajza. A jószívű Karacs-család sok szegény feltörekvő ifjút segített, sőt a későbbi hírneves mérnököt, előbb debreceni koll. rajztanárt. *Beregszászi Pált* hosszabb ideig magánál tartotta. Voltak még rajta kívül Karacsnak számos pártfogoltjai. Valódi Maecenas-szerepet vitt.

Karacs munkáit a VII-ik részben tárgyalja a szerző, visszapillantást vetvén a kartografia multjára is. Itt szól *Cuspianus* bécsi tanárról (1520) is. Én az ő latinosított nevét

Cuspinianus-nak ismerem. Német neve *Johann Spiessbaimer*. Majd a Karacs családi szerencsétlenségeit, 1838 ápr. 14-én, a pesti nagy árvíz idején bekövetkezett halálát, a nemzet kegyeletét, végül hatását írja le a szerző, kinek művét jóleső érzéssel és azzal a reménységgel olvastam át, hogy talentumával, készültségével és komoly ambíciójával még sok szép dolgozattal gazdagíthatja irodalmunkat.

S. Szabó József.

Rogge Bernhard: Das Evangelium in der Verfolgung. Bilder aus den Zeiten der Gegenreformation. Köln, 1912. Dritte Auflage. 4. r. XV + 373 lap. Ara 15 kor.

E diszesen kiállított egyháztörténeti munka a Gusztáv Adolf-Egylet vezetőségének van ajánlva s annak a pártfogása alatt jelent meg. Szerzője kiváló lelkész, a Gusztáv Adolf-Egylet vezetőségének egyik régi, munkás tagja, aki már mint író is ismeretessé tette nevét a nagyközönség előtt nemű munkáival.

Ebben az értékes munkájában az összes hozzáférhetőbb adatok lelkiismeretes felhasználásával megírja azokat a nagy küzdelmeket és szenvedéseket, amelyek a protestáns egyházaknak az ellenreformáció makacs és elkeseredett támadásai közt át kellett menniök Európa csaknem minden államában, ahol a reformáció bemenetelt talált. E véres küzdelmek közt a protestántizmus több helyen egészen elpusztult, másutt nagyon meggyengült, míg egyes államokban a kedvezőbb politikai viszonyok közt, Isten kedvező kegyelme folytán, teljes diadalra jutott s ma is hatalmasan végzi nemzeteket átalakító munkáját.

Külön fejezetekben tárgyalja a nagy küzdelmeknek kitett protestáns egyházak sorsát ily sorrendben és címek alatt: Az evangélium Németalföldön. Reformátori mozgalmak Spanyolországban s azok elfojtása. Az evangélium Olaszországban. A hugenották Franciaországban s az ő elnyomatásuk. Az evangélium s annak üldözése Angliában. A protestánsok üldözése németföldön. Reformáció és ellenreformáció az osztrák-német tartományokban. Az evangélikusok üldözése Csehországban. Az ellenreformáció Sziléziában. A salzburgiak kiűzetése. Reformáció és ellenreformáció Magyarországon. Az evangélium s annak üldözése a lengyel királyságban.

Minden fejezet szép és érdekes olvasmány. Azzá teszi tárgyán kívül írójának egyszerű, világos és meleg előadása

mellett öntudatos, művészi eljárása. Nem merül el az adatok tömegében, hanem az események főbb pontjait kiemelve, világos és könnyen áttekinthető képet rajzol az egyes országoknak az evangélium diadaláért vívott küzdelmeiről. Legmegragadóbb mégis a németalföldi és a francia protestántizmus véres harcainak leírása. Különösen kiemelendő e könyv írójának elfogulatlan tárgyilagossága. Sehol sem vehető észre, hogy elfogult és felekezeties szempontból tárgyalja az eseményeket, noha a szerző evangélikus lelkész s a Gusztáv Adolf-Egylet védnöksége alatt a főleg evangélikusokból álló német nagyközönség számára írta művét. Sőt határozottan megrója a túlzó lutheránizmust, mikor felekezeti elfogultságtól elvakultan megfélemezik a krisztusi szeretet törvényéről. Így pl. megrója azokat a német városokat, amelyek a francia hugenottákat, mivel kálvinisták voltak, nem fogadták testvéri szeretettel s nem engedték maguk között letelepedni. Általában elmondhatjuk, hogy e könyv fényesen fogja betölteni azt a hivatást, melyre írója szánta. Olvasójában erősíteni és acélozni fogja a protestáns öntudatot s az ősök hitéhez való szilárd ragaszkodást.

A mű érdekességét nagyban emeli az a 24 szépkivitelű kép, mely mint műmelléklet díszíti e kötetet. Ezek nagy része a protestántizmus történetének egy-egy megragadó jelenetét ábrázolja s mindannyi híres műalkotásoknak jól sikerült reprodukciója. E nagy képeken kívül még igen sok kisebb, a szöveg közé beillesztett kép illusztrálja az elbeszélte eseményeket.

Külön fejezet szól a magyarországi reformáció küzdelmeiről, 25 lapnyi terjedelemben. Erről a részről külön illik és kell megemlékeznünk. Mivel e könyv nagy elterjedésre számíthat, jelentékeny hatással lehet arra, hogy külföldön, különösen pedig Németországban, ahol oly kevésbé és sok tekintetben oly rosszul ismernek bennünket, helyesebb felfogás terjedjen el rólunk. S e tekintetben e könyv írója teljes elismerésünkre méltó. Híven ismerteti magyar protestáns egyházunknak a lelkiismereti szabadságért vívott nagy küzdelmeit, de kellően feltünteti azt is, hogy e küzdelmek egyúttal az idegen származású uralkodóházzal szemben a nemzeti szabadságért és alkotmányért folytatott jogos harcok. Az eperjesi vértörvényszék kegyetlenkedéseinek leírásával végződik a rólunk szóló fejezet s annak a kijelentésével, hogy III. Károly alatt, mikor országgyűlésileg kimondták, hogy ott a protestánsok vallási sérelmei többé nem tárgyalhatók, elvesztettek a magyar protestánsok minden törvényes oltalmat. Ettől kezdve az egykor

fölötte áll a Mózes-féle thórának, amit aztán Strausz úgy értelmezett, hogy „Delitzsch szerint a Hamurabi-kódex toronymagasságnyra fölötte áll a Mózes-féle thórának.“ Delitzsch ugyanis azt vitatja, hogy Hamurabi törvénykönyve jobban védi meg a házas nőt a rágalmazás, erkölcstelen életű férje elhanyagolása, eltartása, házassági elválása és krónikus betegsége eseteiben, mint a thóra és általában az ó-szövetségnek bármely része. Különösen a házassági elválás kérdésében a védtelen nő jobb védelmet talál Babylóniában, mint a Bibliában.

Azt is vitatja Delitzsch, hogy a botbüntetés eltörlése kérdésében felette áll a babylóniai kultúra az ó-szövetségi thóra felfogásának és gyakorlatának. Hivatkozik Delitzsch Deut. 25, 1—3 versére, amelyben olvassuk, hogy a 40 botbüntetést nagyon is alkalmazták Izraelben, sőt magának a nagy apostolnak Pálnak is 39-ben vala része II. kor. 11, 23 verse szerint. A szemet szemért, fogat fogért megtorló elve inkább dívott Izraelben, mint Babylóniában. Általában megjegyzi a tudós szerző, hogy ha erkölcsi tekintetben nem is, de szociális tekintetben kevesebb értéke van Mózes törvényének, mint a babylóniai kódexnek. Különösen érdekes a két törvénykönyvnek összehasonlítása a férjes nő közötti erkölcsi életviszony felfogása és erkölcsi értékelése tekintetében. Hamurabi jobban gondoskodik az elvált nő eltartásáról, mint Mózes s az előbbi törvénykönyv ritkább esetekben alkalmazza a szigorú és kegyetlen halálbüntetéseket, mint az utóbbi.

Azt is kifogásolja Strausz Delitzsch előadásában, hogy utóbbi szerint „Izrael népe a Sabbath megünneplését és mi keresztyének a vasárnapi napnak jótékony áldását a babylóniaknak köszönhetjük“, sőt az örökösödés kérdéseiben is humánusabb Hamurabi kódexe, mint Mózes thórája. Ezekben a kérdésekben azt hiszem igaza van veterán tudósunknak: *Csengey* Gusztávnak, ki „Izrael története“ c. művében azt mondja: „A két törvényhozás összehasonlítása sehol sem szözszerinti másolatot, hanem csak az alapvonások egyezését mutatja . . . Egészen más a thóra s más a Hamurabi törvényhozásának szelleme. A Hamurabi törvénykódexe tisztán szokásjogon alapuló *polgári jogtételek* összefoglalása . . ., a thóra ellenben *Isten akaratából* indul ki s az Istenben vetett hiten épül fel . . . Hamurabi törvénykönyve az államgépezet, a társadalmi jogrend törvénykönyve, a thóra a vallási és erkölcsi világrend . . . törvényhozása. „A thóra fenséges tantartalma az isteni kijelentésre mutat vissza“.

Végül Delitzsch a nagyhirű berlini ethikus: Paulsen pedagógikai tankönyvére (1911) való utalással vitatja a törtenet-exegetikai vallásos oktatás szükségességét a felekezeti dogmatikus jellegével szemben, amelyet kizárólag az egyháznak s a teológiának a körébe kíván szorítani. Amolyan állami vallásoktatást sürget az eddigi hitfelekezettel szemben, ami szerinte közelebbi viszonyba hozza az iskolát az egyházzal. E ponton természetesen Delitzsch túlságosan liberális és speciálisan német fejtegetéseit nem követhetjük.

Műve végére a szerző magyarázó jegyzeteket is csatol, amelyek különösen a szakemberre nézve igen értékesek és tanulságosak.

Sz. M.

Auer H.: Carl Hilty: Blätter zur Geschichte seines Lebens und Wirkens. Bern (Wysz) 1911. 217 lap. Ára nincs megjelölve.

Eucken, a nagyhirű jénai bölcsező találóan jellemzi jelenkori vallási állapotainkat eképen: föltűnő, hogy a vallásnak hagyományos egyházi alakja s annak általánosabb és szabadabb jelenkori életnyilvánulása között bizonyos merev ellentét észlelhető, úgy hogy ma sokan vannak, akik vallásosak, de nem egyházasak és akik az egyháztól elfordultak, de a vallás iránt vonzódnak. Ezeket a disszonáns állapotokat rajzolja meg valódi keresztyén apologétikai irányban *Schleiermacher* is a vallásról szóló és azt megvető „műveltekhez“ címzett örökbecsű és remekalkotású öt beszédében és ezekre célzott *Schiller* ismeretes xeniája is, amely szerint csupa valásból („aus Religion“) egyetlen pozitív vallásfelekezethez sem tartozik.

Ezek közé a vallást igazán „keresők“ közé számíthatjuk *Hiltyt* is, az ismert nevű berni jogtanárt, kinek minden tekintetben vallásos, de kevésbé „theologiai és dogmatikai“ műveit („Glück“, „Für schlaflose Nächte“, „Lesen und Reden“, „Kranke Seelen“, „Sub specie aeternitatis“, „Das Geheimniss der Kraft“ és „Das Evangelium Christi“ közel 300 ezer példányban) évek hosszú során át e folyóiratban sorra egymásután ismertettük.

Hilty a szabad Svájc földjén született 1833-ban. „Kiváló anyja“ mellett Zschokke „Áhitat órái“ voltak gyermekkori éveire igen nagy befolyással. Ifjúkorának nép- és középiskolai vallásitanításáról nagyon hidegen szól. Talán itt kereshet-

jük okát későbbi nem-egyházias keresztyénségének. Egyetemi éveit Göttingában töltötte, ahol különösen Kant komoly morálrendszere ragadta meg lelkét. Tanulmányai befejezésével hazájában ügyvéd, 1873-ban berni egyet. tanár lett. Korán elhunyt nejét mélyen gyászolta. 1909-ben ő is kilehelte nemes lelkét. A protestáns sajtó osztatlan elismeréssel adózott neki.

Műveiben erősen modern keresztyénséget sürget. „Intenzív életkeresztyénségre“ van korunknak szüksége, amelynek útjára a stoa-bölcsélet, Krisztus evangéliuma s Goethe vezette. Megtérésének útja valódi „hegyi pálya“, mely sok „álmatlan éjjeleken“ vezetett át. Mint Augustinus vallomásaiban, úgy az ő műveiben is az erős keresztyén személyiség imponál, habár másrészt serényen „Isten kegyelméből való laikus prédikátornak“ mondja magát. Erős érzéke van a „modern“ bölcséleti és ethikai szmevilág iránt, de belevonja azokat „sub specie aeternitatis“ evangéliumi keresztyén gondolkozásának körébe. Szerinte az Istenben való élet folytonos fejlődés („Werden“) és emelkedés, vagyis folytonos megtérés és megszentelődés a Krisztus evangéliumában s a bűnnel való küzdelemben. Azért hirdette „az életerő rejtélyét“, s hadat üzent minden „rezignációnak“. „Beteg lelkek“ c. művében szüntelenül hirdeti, hogy a munka és a kötelesség az Isten és a Krisztus mellett az egészséges és erős életnek sava és magva. „Aki kevesebbet dolgozik, úgymond, mint a mennyit dolgozhat, dolgoznia kellene vagy maga helyett másokat dolgoztat, súlyos ellentmondásba jut az erkölcsi világrenddel“. Keresztyénsége minden ízében józan és életteljes. Őva int az „eksztatikus vallomásoktól“, a „psychozis“ tól, s nem egy találó megjegyzést tett a mai konfirmáció, esketés és úrvacsora „mesterkéltségi lelkis hatásaira.“ A Krisztus evangéliuma „egyszerű és természetes“, nem „izgató“, hanem „megindító“ jellegű. A munkának és az „Isten közelségének“ gondolatát, tehát az „ora et labora“ egységét ő elevenítette föl a modern irodalomban. Keresztyénsége továbbá minden ízében „bibliai“, vagyis a „krisztus keresztyénsége“. Azért ellensége „a keresztyénség továbbfejlesztése“ gondolatának. Krisztus „nem a multnak eltűnt nagysága, hanem jelenkori élethatalom“. A Krisztus vallásánál jobb vallás nem képzelhető és tovább nem is fejleszhető. A Krisztusba vetett hit vezet az Istenhez, ebben látja Harnackkal egyezőleg a keresztyénség lényegét. Krisztust *vallani*, ez a *keresztyén hit* és Krisztust *követni*, ez a *keresztyén élet* legfőbb normája és forrása. A valódi keresztyén istentisztelet egyszerűen „templomtisztítás“. Istenfogalma, krisztológiája tehát „tisztán vallásos“ és „nem dogmatikai jellegű“.

A dogmatizált keresztyénséget sem a római katholicizmusban, sem a protestantizmusban nem tartja szerencsés alkotásoknak. Több azokban a dogmatikai és hierarkiai érdek, mint a krisztusi és az evangéliumi igazság. Vissza tehát az evangéliumhoz, vissza a Jézus Krisztushoz: ez Hiltynek írásai-ban és életében vallott „intenzív életkeresztyénsége“.

E gondolataival Hilty, a jogász szakember és művelt laikus keresztyén hatalmas prófétának bizonyult korunk sok tekintetben kritikás vallásos mozgalmaiban. Hallotta és valóban hirdette az Isten szavát az emberi lélekben. Sok ilyen művelt laikus keresztyént kívánunk korunk egyházi keresztyénségének!
Sz. M.

TÁRSULATI ÉRTESÍTŐ.

Pályázat Koszorú-füzetekre.

A **M. Protestáns Irodalmi Társaság** nyílt pályázatot hirdet **Koszorú** című kiadványsorozatának 1912. évi **tíz füzetére**.

Kivánalom: erőteljes evangéliumi elbeszélések, életrajzok, jellemképek, szociális rajzok, traktátusok stb. népszerű modorban. Hithősöknek és hitvédőknek, a belső és külső misszió apostolainak életrajzai, valamint a keresztyén szociális intézmények népszerű ismertetései előnyben részesülnek.

Tartalmi tekintetben az a főkéllék, hogy az evangélium lelke szóljon a füzetekben; alaki szempontból az a főkivánalom, hogy tösgyökeres magyar nyelven és oly népszerű modorban íródjanak, hogy a nép és a gyermek is épüléssel olvassa őket.

Egy füzet terjedelme egy kis nyomtatott ívnél rövidebb és másfél ívnél hosszabb nem lehet. A kiadásra elfogadott munkák tiszteletdíja nyomtatott ivenként 50 (ötven) korona s a jutalmazott dolgozat a MPIT tulajdona lesz.

A pályázat nyilvános, jeligés levélke nem szükséges. A pályaművek legkésőbb **f. évi június 30-ig** a társulat alulírott titkárához (Budapest, Kálvin-tér 7.) küldendők.

Budapest, 1912 március havában.

Dr. Szöts Farkas,
a MPIT titkára.

A Károli-alap érdekében.

Sajnálattal jelentem a MPIT tagjainak, hogy a *Károli Gáspár-alap*, melyből mint forgatókéből évenként a *Koszorú* sorozatot és a *Házi Kincstár* egy-egy kötetét szoktuk kiadni, a múlt év folyamán teljesen kimerült, sőt 69 kor. 72 fill. deficitbe jutott.

Köztudomású, hogy áldott emlékü elnökünk, Hegedüs Sándor, amíg élt, évenként 1000 koronával szokta segélyezni a Károli-alapot, halála óta pedig a MPIT tagjai önkéntes adományokkal teszik lehetővé, hogy társulatunk a *Koszorú* füzeteket és a *Házi Kincstár* köteteit kiadhassa.

A jelzett oknál fogva tiszteletteljes bizalommal kérem társulatunk minden rendű és rangú tagjait, hogy *Károli-alapunkat* e szorult helyzetében önkéntes adományukkal támogatni és társulatunkra nézve a népszerű vallásos füzetek és könyvek további kiadását lehetővé tenni szíveskedjenek.

Az adományokat szíveskedjenek a tagdíjjal együtt a társulat pénztárnokához (Bendl Henrik, Budapest, Deák-tér 4. sz.) küldeni.

Budapest, 1912 április havában.

Dr. Szóts Farkas,
titkár.

A Magyar Prot. Irodalmi Társaság pénztárába 1912 márc. hó 1-től márc. hó 31-ig befolyt összegek kimutatása.

1. Alapító tagok kötelezvényei után 5%-os kamat 1912-re: Sarkad-Keresztúri ref. egyház, Abauji ref. egyházmegye, Gömöri ref. egyházmegyei könyvtár (8 K), Hajdúböszörményi ref. egyház, Tüdös István Miskolc, Tatai ref. egyházmegye, Hideg János Kazsok, Nagyharsányi ref. egyház, Máramaros-Ugocsai ref. egyhm., Kúnhegyesi ref. egyház. 1911-re: Rácز István Csajág. 1911—1912-re: Tenkei ref. egyház.

2. Rendes tagoktól évi 12 koronával 1912-re: Dr. Belohorszky János Újvidék, Késmárki ev. liceum, Mester Attila Zsadány, Rimaszombati ref. egyház, Orth Ambrusé Bpest, Pálóczi Czinke István Rimaszombat, Biharnagybajomi ref. egyház, Reif Pál Bpest, Kabai ref. egyház, Hegedűs és Sándor Debrecen, Nagybányai ref. egyház, B. Papp István Bpest, dr. Szelényi Ödön Bpest, Végh Arthur Bpest, Ramocsaházi ref. egyház, Famler G. Adolf Torzsa, Takáts Gyula Dunaszentgyörgy, Cseresnyés Jenő Temesvár, Dóczi Imre Debrecen, Sándor János Miriszló, Szakál István Vámoslucska, Kiss Károly Bpest, Apanagyfalui ref. egyház, Csik Dániel Miskolc, Soproni felső ev. egyhm., Tóth József Bpest, Győri ev. esperesség lelkészi egyesület, dr. Fodor Pál Miskolc, Radácsy György Sárospatak, Lipták Bertalan Felsőregmec, Bernát József Bpest, Janka Károly Nagyzrovágy, Kaposvári ref. egyház, Köszegi evang. gyülekezet. 1908—1911-re: Jánó Albert Hátszeg. 1910-re: Szabó András Vattá. 1911—1912-re: Mátészalkai ref. egyház, Iglói ref. gimnáziumi könyvtár. 1911-re: Soproni theol. akad. önk. kör, dr. Eötvényi Nagy Olivér Kassa. 1912—1913-ra: Csire István Somogynagybajom. 1913—1914-re: Vékony József Hódmezővásárhely.

3. Pártoló tagoktól évi 6 koronával 1912-re: Félegyházi Antal Székelyudvarhely, dr. Bánffy József Makó, Elek József Sajóabony, Marikovszky Menyhért Máramarossziget, Arday Janka Dániel Zsarnó, Vaszary János Heő-Papi, Abauj ref. tanítóegyesület, Karai Sándor Debrecen, Kadár János Legenye, Cserhalmi Sámuel Bpest, Kálmán Gyula Ságvár, Dózsa József Tata, Szűcs József Alsóörs, Schneider Pál Beska, dr. Lengyel Lajos Bpest, dr. Rácз Lajos Sárospatak, dr. Kovács József Szeged, Földes György Zabola, Kozma Zsigmond Biharnagybajom, Harsányi Sándor Túrkeve, Benke István Rákosszentmihály, Földvály László Váchartyán. 1910-re: Mosanszky Béla Bártfa (4 K). 1911-re: Szomjai Gusztáv Tiszalök. 1917—1912-re: Kiss Lajos Miskolc. 1913-ra: Raksányi Károly Balaton-Henyő.

4. Segítő tagoktól évi 3 koronával 1912-re: Mester Attiláné Kármán Izabella Zsadány, Schneider Mária Beska, Békéscsabai ref. egyház. 1906—1910-re: Deák Imre Majosháza.

5. Károli-alapra: Tornai ref. egyház. (370 K), Fülöpzsállási ref. egyház (20 K), Szabolcska Mihály (100 K), 1912 március 10-én rendezett irodalmi estély perselypénze (702²).

6. Előfizetés Pr. testáns Szemlére: Bpesti unitárius egyh. (8 K).

Összesen befolyt 1101 K 92 fill.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1912 április hó 1-én.

Bendi Henrik,
társ. pénztárnok.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság

kiadásában megjelent és Hornyánszky V. könyvkereskedésében (Budapest, V., Akadémia-u. 4.) kapható a **Házi Kincstár** kiadványsorozat. Vallásos könyvek gyűjteménye. Kis 8°, 12—20 ív, minden kötet ára csinos aranyos kötésben 2 K.

1. **Csendes órák.** Miller után angolból átdolgozta Szász Károly. Vallásos elmélkedések.

2. **Mártha és Mária.** Barde E. után franciából fordította Vargha Gyuláné. Különösen fiatal nőknek való keresztyén olvasmány.

3. **Áhitat, szeretet.** Szabolcska Mihály vallásos és családi költeményei.

4. **Jézus nyomdokain** vagy Mit tenne Jézus? Angolból Sheldon után fordította Csizmadia Lajos. Tanulságos amerikai vallásos regény.

5. **Női jellemképek.** Írta Kenessey Béla. Kiváló külföldi keresztyén nők jellemrajza.

6. **Jézus példázatai.** Írta Raffay Sándor. Népszerű biblia-magyarázatok.

7. **A keresztyén szeretet munkái.** Dalhoff után készítette Csizmadia Lajos. Gyakorlati tájékoztató a keresztyén szeretet-munkásság mezején, valóságos belmissziói kalauz.

8. **Jézus hasonlatai.** Írta Raffay Sándor. Népszerű biblia-magyarázatok.

9. **A vallás gyümölcse.** Írta *Opzoomer*, hollandból fordította *dr. Nagy Zsigmond*. Tartalmas ethikai munka.

10. **Hit és szabadság.** Dr. Pfennigsdorf után németből ford. *Gyalog István*. Népszerű hitvédelmi munka.

11. **Az evangéliom és a szocializmus.** Írta *Fr. Thomas*, franciából fordította *dr. Kováts István*. Népszerű szociális munka. Ára kötve 3 K.

12. **Külmissziói Kalauz.** Írta *Szabó Aladár*. A keresztyén hitterjesztés népszerű története. Ára kötve 3 K.

E hiterősítő és erkölcsnemesítő iratok sorába tartoznak még a Társaságnak következő szép kiadványai:

1. **Természeti törvény a szellemi világban.** Drummond H. után angolból fordította Csizmadia Lajos. Erőteljes hitvédő munka. Ára füzve 3 K.

2. **Van Isten.** Hastings után angolból fordította Csizmadia Lajos. Szép hiterősítő munka. Ára füzve 1 K 50 fill.

3. **A keresztyénség erkölcstana.** Luthardt után németből fordította *Csiky Lajos*. Ára füzve 3 K.

4. **Török Pál élete.** Írta dr. Kiss Áron. A dunamelléki nagy püspök életrajza. Ára füzve 2 K.

5. **Jézus élete evangéliumi képekben.** Írta dr. Masznyik Endre. Lélekemelő szép munka, I—II. rész. Ára füzve 6 K.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE

A VÁLASZTMÁNY MEGBÍZÁSÁBÓL SZERKESZTI

S Z Ó T S F A R K A S

A THEOLOGIA DOKTORA ÉS PROFESSZORA,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA

A Protestáns Szemle, mint a MPIT folyóirata, július és augusztus kivételével, minden hó 15. és 20. közt jelenik meg. Az alapító, rendes és pártoló tagoknak tagilletmény fejében jár. Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 K. Az előfizetés díja Bendl Henrik társulati pénztárnokhoz (Budapest, IV., Deák-tér 4.) küldendő. Szerkesztőség: Kálvin-tér 7, hová a kéziratok; kiadóhivatal: Aradi-utca 14., ahová a reklamációk intézendők.

BUDAPEST

HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1912

TARTALOM.

I. Cikkek.	Lapszám
1. Debreceni egyetem és debreceni főiskola. <i>Dr. Szóts Farkas</i> . . .	257
2. Sárospataki főiskolánk a szabadságharc után. <i>Ellend József</i> . . .	267
3. A lázadó Gyöngyösy István. <i>Gyöngyösi László</i>	282
II. Belföldi szemle.	
Pázmány Péter vallásügyi emlékirata. <i>Révész Kálmán</i>	292
III. Külföldi szemle.	
Amerika vallásossága. <i>V. S.</i>	296
IV. Irodalmi szemle.	
1. Dr. Tschackert Pál: Rövid tanulmányi kalauz hittanhallgatók részére. <i>Dr. Sz. F.</i>	300
2. Dr. Loesche György: Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban. <i>Révész Imre</i>	304
3. Magyarai István: Az országokban való sok romlásoknak okairól. <i>Böngésző</i>	310
4. Nuntiatúrberichte aus Deutschland. <i>Dr. Lencz Géza</i>	315
5. Dr. Gál Kelemen: Újabb irányok a pedagógiában. <i>Sz. M.</i> . . .	318
V. Társulati értesítő.	
Felhívás a Károli-alap érdekében	320

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság

kiadásában megjelent és

Hornyánszky Viktor főbizományosnál (V., Akadémia bérháza) kapható:

Luthardt: A keresztyénség erkölestana. Fordította *Csiky Lajos*. 2-dik kiadás. 246 lap, ára füzve 3 K.

Drummond: Természeti törvény a szellemi világban. Fordította *Csizmadia Lajos*. 3-dik kiadás, 285 lap, ára füzve 3 K.

Thomas, Fr.: Az evangyéliom és a szociálizmus. Fordította *dr. Kováts István*. 253 lap, ára kötve 3 K.

Szabó Aladár: Külmissziói Kalauz. A keresztyén vallás elterjedése a világon. 303 lap, ára kötve 3 K.

Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. 375 lap, ára füzve 5 K.

Szaboleska Mihály: Áhítat szeretet. III. kiadás. Ára kötve 3 korona.

Debreceni egyetem és debreceni főiskola.

A debreceni egyetem ügye a tiszántúli református egyházkerület felterjesztése alapján az egyetemes tanügyi bizottságnak erre vonatkozó határozati javaslatával kapcsolatban az egyetemes konvent elé került. A konvent, mint a református egyház legfőbb tanügyi hatósága, április 26-diki ülésében behatólag foglalkozott a nagyfontosságú kérdéssel, melynek körülményekkel és kulturális oldalait gondosan kidomborítva, nagy körültekintéssel formulázott határozatban fejezte az ügyben elfoglalt álláspontját. Folyóiratunkban is foglalkozni kívánunk ezzel a kulturtörténeti és egyháztörténeti szempontból egyaránt korszakalkotó eseménnyel, amelynek nemcsak mélyreható elvi oldala van, hanem a református egyház kulturális életébe mélyen belevágó gyakorlati jelentősége is elsődrendű.

A konvent által elfogadott határozat, mely a tanügyi bizottság javaslata alapján készült, a Balthazár Dezső dr. és Dóczi Imre által indítványozott pótlásokkal kiegészítve, következőleg szól:

„Az egyetemes konvent a maga részéről is mély megilletődéssel fogadja a tiszántúli egyházkerület felterjesztését, amelyben a debreceni református főiskolának a Debrecenben felállítandó állami egyetemmel alakításához való hozzájárulását kéri. Bár nagy sajnálattal érzi, hogy e tény által a magyar református felső oktatás egyik legerősebb intézetének vezetése esik ki a református egyház kezéből, mindazáltal átértve a magyar nemzeti kultúra magasabb érdekeit, amelyekkel a református egyház kulturális törekvései mindenkor a legszorosabb összhangban állottak, emellett abban a tudatban lévén, hogy ez a tény önként érthetőleg nem érinti a református egyháznak református egyetem állíthatása iránt való törvényes jogát: elvileg hozzájárul a tiszántúli egyházkerület felterjesztéséhez.

Felhívja azonban a tiszántúli egyházkerület közgyűlését, hogy az állammal e tárgyban kötendő és az egyetemes konventnek annak idején helybenhagyás végett bemutatandó írásbeli szerződésben kifejezetten biztosítsa a debreceni állami egyetemen a református theologiai fakultás állandó fennmaradását és annak a többi egyetemi karokkal való teljes egyenjogúságát és hogy a theologiai szakoktatás teljessége által megkívánt tanszékek, nemkülönben a tanárjelöltek számára internátus és tanárképző intézet létesítésére teljes erővel törekedjék. Ez az internátus a tiszántúli református egyházkerület vezetése és felügyelete alatt álljon és az egyházkerület önkormányzati jogának sérelme nélkül hozassék a debreceni egyetem bölcsészeti karával kapcsolatba. Továbbá terjesszen az egyházkerület számszerű részletes kimutatást a konvent elé arról, hogy mely alapok és mennyiben használhatók fel a kötendő szerződésben igényelt összegek fedezésére és a tanárképző intézet létesítésére.

„Kijelenti az egyetemes konvent azt is, hogy a lelkészképzésre az egyházi törvényben biztosított legfőbb felügyeleti jogot ez az új berendezkedés semmi tekintetben nem érinti.

„Végül tekintve a nehéz helyzetet, amelybe az új egyetemek felállítása és közelebbről a debreceni egyetem létesítése a többi református főiskolákat juttatja, kifejezi az egyetemes konvent, hogy a maga részéről minden lehető el fog követni a többi theologiai és jogi akadémiák sértetlen fenntartása és versenyképességének biztosítása érdekében.“

Eddig a nevezetes határozat, melynek meghozatalát érdekes felszólalások előzték meg.

Először *György Endre* szólott a kérdéshez. Dacára annak a nagy tiszteletnek, amelyet az egyetem ügyében a tárgyalást vezető férfiak iránt érez, kéri a javaslat elvetését. A kérdés lényege az, mik a károk és mik az előnyök. Kár először a debreceni főiskola átadása, de kár a többi református akadémiák elsorvadása. Mert nem pesszimizmus azt hinni, hogy a jogakadémiák, amelyek ellen az új törvényhozás a bírák doktori kvalifikációja útján úgy is halálos támadást intézett, az egyetemekkel szemben elsorvadó állapotba jutnak másutt is; egyetlen tanárképzőnk kiesik kezünkéből; többi autonomnak maradt theologiai akadémiánk, legalább ambiciózusabb jobb ifjaink szemében, inferioritásba jut az állami egyetemmel szemben. Végül nagy erkölcsi veszteség éri a protestáns áldozatkészséget. Éveken át a protestáns egyetem vagy legalább a protestáns tanárképzés céljára vettük igénybe az áldozatkészséget, legalább Tiszántúl sikerrel, nagy alapítványokkal. Most ezt a célt

odadobjuk. Ezzel szemben mik az előnyök? Én, még az állam szempontjából is, helytelennek tartom az időpontot. Az egész világon akut kérdés az egyetem reformja. Az universitas scientiarum helyet adott a szakiskolák konglomerációjának. Angliában most kezdődik a tárgyalás az egyetemek specializálása körül. A mi kormányunk is nagy reformokat tervez. Közgazdasági egyetemet sürget és csinál diplomagyártó egyetemeket. Debrecen város nagy igyekezete és áldozatkészsége dicséretre méltó, mert tíz millió fölül van az összes hozzájárulása. Én nem merném Kolozsvárt megkérdezni: nem volna-e hajlandó odaadni a kész egyetemet, ha cserébe tíz milliót kapna érte. De ebben az egyházi körben most az egyházi érdek a fő. Én a felekezeti egyetemet az egyház szempontjából sem tartom kívánatosnak. Azt a politikát tehát, amely felekezeti egyetemet kíván, kezdettől fogva itt és másutt is mindig perhorreskáltam. Helyesebbnek tartom azt a másik iskolapolitikát, amely állami egyetemekbe akarja bevinni a protestáns felfogást. Tehát nem a francia, hanem a német rendszer a helyes, amint azt a német katolikusok megvalósították nem csekély eredménnyel. Hogy nálunk is ez folyik, arra példa a kolozsvári egyetem, amely nagy mértékben emelte a katolikus befolyást Kolozsvárt és valószínűleg emelni fogja Debrecenben is. Mély aggodalmamat fokozza az is, hogy a felekezeti egyetem kérdése elvileg nincs elejtve, de reánk nézve tényleg el lesz ejtve, ha odaadjuk a legvirágzóbb intézetünket. Az 1791. évi törvényre és a mi egyházi törvényünkre való hivatkozás legfőleg pusztajog, de ha az egyedüli lehetőséget odaadjuk, akkor a pusztajog csak lyukas mogyoró törés. A katolikusoknak ugyanazon a jogalapon már alighanem megvan a lehetőségük is. A miniszteri indokolás azt mondja, hogy a felekezeti egyetem nem időszerű, mert nincs rá pénz. Ez azt teszi, hogy ott, ahol van rá pénz s akkor, amikor lehet, időszerű. Helyzetünk tehát az, hogy katolikus és más felekezeti egyetem lehet, legalább is nincs kizárva, mi pedig legerősebb és talán egyedüli fegyverünket most tesszük le. A küzdelemnek, mely felső oktatásügyünket megvédte, eddig két iránya volt: a nemzeti és az egyházi. Optimisták hihetik, hogy a nemzeti megszűnt, az állam magyar maradt. Ez sem egészen biztos talán. Egyházilag azonban egy világtörténeti feladat vár reánk. A klerikalizmus a hitet képviseli a tudomány ellen, a materializmus a tudományt a hit ellen. Mi képviseljük egyedül a hitet és a tudományt együttvéve. Ennek az iránynak elejtése nemcsak protestáns, hanem állami veszteség is. Ezért jutottam én szükségképpen negatív álláspontra a javaslattal szemben:

Ezt a mélyenjáró és tiszta elvi álláspontú beszédet feszült figyelemmel hallgatta a konvent közönsége. Utána dr. *Balthazár Dezső* tiszántúli püspök állott föl szólásra.

Tisztában vagyok azzal, mondá többek között, hogy a debreceni egyetemenl egyházunk tanügyi érdekei némi rövidséget szenvednek, mert a debreceni főiskola nem fog rendelkezni azokkal a garanciákkal, amelyekkel eddig rendelkezett. Értem, sőt sok tekintetben helyeslem György Endre felfogását, de szerintem ő nem számol a jövővel. Abban a nagy sajnálkozásban, amely ezt az átalakulást némely reformátusok részéről kíséri, bizonyos erkölcsi elégtételt látok, mert az érték akkor domborodik ki leginkább, amikor veszni készül. Ha ez a sajnálkozás a segítségben és az áldozatkészségben nyilvánult volna meg, bizalommal tekinthetnénk a protestáns egyetem elé; de az anyagi közöny folytán le kellett tenni a debreceni három karú protestáns egyetemről. Az eszme nem vállott protestáns közönségiink életszükségévé, életfeladatává. Debrecen és a tiszántúli egyházkerület felismerte a helyzetet és a lehetlenség teréről a lehetőség útjára lépett, mert belátta, hogy a protestáns szegénység soha sem fogja lehetővé tenni a protestáns egyetemet. Arra kellett tehát törekedni, hogy ne létesüljön Debrecenben egyetem a református egyház érdekeinek bevonása nélkül. Súlyos okok voltak azok, amelyek miatt egyházkerületünknek az állami egyetem eszméje mellé kellett állnia. Az egyházkerület igyekezett eredményeket elérni, amelyeket talán az előttem szóló sem kicsinyel le. Kérem ezért, hogy az egyetem kérdésében elvi jelentőségű általános keretek között maradjon meg a konvent. A magam részéről általánosságban elfogadom a tanügyi bizottság javaslatát, de néhány módosítást fűzök hozzá, amelyeknek elfogadását szintén kérem.

Tisza István gróf a határozati javaslatnak és a *Balthazár Dezső* módosításainak elfogadása mellett nyilatkozott, mert nem tartja célszerűnek, hogy a konvent már előre megkösse a tiszántúli egyházkerület kezét. *Balthazárral* szemben megjegyzi, nem tapintatos dolog a többi egyházkerületeknek szemrehányást tenni azért, hogy nem voltak képesek a debreceni protestáns egyetemért nagyobb áldozatot hozni. A nagy vagyonnal rendelkező római kat. egyháznak sem áll oly könnyen rendelkezésére az az óriási összeg, amely egy magas színvonalon álló egyetem felállítására, fenntartására és fejlesztésére szükséges. Mi, úgymond, csak másod- vagy harmadrendű s már születésekor is vérszegény egyetemeckét tudnánk felállítani, ami alig adhatna valamit kulturát. Ezért én a felekezeti egyetem eszméjét ebből a célszerűségi tekintetből is elvetem. De

elvetem, György Endrével egyetértőleg, elvi szempontból is. Mert azt tartom, hogy azokat az ellentéteket, amelyek a hit és a tudomány között vannak, a protestantizmusnak kell elsimítani és a magyar protestantizmus csak addig bír létjogosultsággal, amíg be tudja tölteni azt a hivatást, amelyet a múltban betöltött és a mai versenyviszonyok között is mint elsőrangú kulturtényezőnek kell befolyást gyakorolnia a nemzet kulturájára. Éppen ezért nagy örömmel látom, hogy azok a férfiak, akik akkora buzgalommal és lelkesedéssel jártak el a debreceni állami egyetem felállítására körül, hogy megfelelő színvonalú egyetem mellett a protestáns érdekek is érvényesülhetnek. Ezt pedig leginkább az egyetem mellett felállítandó magasabb színvonalú internátussal és tanárképzőintézettel teszi lehetővé az egyházkerület. Mert én kétségbe vonom, hogy a javaslat szerint a református egyház kiadta volna kezéből a tanárképzést és hogy az ily módon való átalakulás csökkentené a protestánsok áldozatkészségét. Inkább ellenkezőleg áll a dolog. Mert először is a tiszántúli egyházkerület az államnak csak azt a pénzt adja, amibe a theologiai fakultásnak megfelelő színvonalon tartása, fejlesztése és a többi karokkal való teljes egyenjogúsága kerül. Mert másodsor a protestáns tanárképző és internátus berendezésétől és a protestáns tanuló ifjúságtól függ, hogy vezető szerepet vigyen a tanárképzés terén. Azért én abban a felfogásban vagyok, hogy a protestáns egyetemi mozgalom most találta igazán a fején a szeget és éppen ezért nem borongó hangulatban, de teljes megnyugvással elfogadom a javaslatot.

A kérdéshez hozzászólt még: *Dóczi Imre*, aki az egyetem mellett nemcsak internátus, hanem egy tanárképző felállítását tartja szükségesnek s ily irányú kiegészítő javaslatot nyújtott be; *Dégenfeld József* gróf, aki részletesen ismertette az egyetemi előkészítési mozgalmat; *Fejes István* tiszáninneni püspök, *Nagy Károly* és mások. A fent közölt határozatát ezek után hozta meg az egyetemes konvent.

Ezzel a határozattal a református egyház részéről alakilag végérvényes befejezést nyert a debreceni református főiskola három ágának, a theologiai és jogi akadémiának s a csonka bölcsészeti karnak a Debrecenben felállítandó állami egyetembe való bekapcsolása, illetve beolvasztása. E tény által megszűnik a magyar református felső oktatás egyik legerősebb intézete, ami kétségkívül súlyos veszteség a magyar református egyház kulturális életére nézve. A veszteség, amint György Endre éles elmével, de talán némi pesszimizmussal kiemelte, nemcsak a legerősebb református főiskolánk átadásában, hanem köz-

vetve abban is nyilvánul, hogy jogakadémiáink az egyetemekkel szemben elsorvadó állapotba jutnak és megmaradt többi theologiai akadémiánk is aránytalan versenyre szorul az egyetemi theologiai fakultással szemben. Ez kétségtelenül súlyos tanügypolitikai veszteség.

De van az ügynek egy még súlyosabb egyházpolitikai hátrányos oldala, amelyre szintén György Endre mutatott rá. S ez az, hogy a felekezeti egyetem kérdése elvileg nincs elejtve sem a konventi határozatban, sem a miniszteri tervezetben. A konventi határozat jogfenntartó része azt mondja: a debreceni főiskola átadásának ténye nem érinti a református egyháznak református egyetem állíthatása iránt való törvényes jogát, amit tudvalevőleg az 1791. évi törvény biztosít. A miniszteri indokolás meg azt mondja, hogy a felekezeti egyetem nem időszerű, mert nincs rá pénz. E kijelentésekből kétségtelen, hogy a felekezeti egyetem kérdését elvileg se a mi egyházunk, se az állam el nem ejtette, ahhoz tehát mind a református, mind a más hitvallású egyházaknak joguk van. Gyakorlati szempontból tehát az a helyzet, hogy római katolikus és más hitvallású egyházak, mivel nagy anyagi előnyben vannak fölöttünk, bárhol és bármikor állíthatnak felekezeti egyetemet, de ránk reformátusokra nézve a legerősebb főiskolánk átadása által felekezeti egyetem állításának lehetősége talán örök időre ki van zárva. Csak a pusztá jog maradt a mienk, az érvényesítés lehetőségét tényleg elvesztettük.

Ez a debreceni főiskola állami egyetemmé fejlesztésének borús- egyház és iskolapolitikai oldala, melyre két ízben a konventi határozat is rámutat. Mindjárt a kezdő szavaival azt mondja a konventi határozat, hogy az egyetemes konvent a maga részéről is mély megilletődéssel fogadja a tiszántúli egyházkerület fölterjesztését, amelyben a debreceni református főiskolának a Debrecenben felállítandó állami egyetemmé alakításához való hozzájárulását kéri. "Azután ezt követőleg így nyilatkozik a konvent: „nagy sajnálattal érzi, hogy e tény által (t. i. az átadás ténye által) a magyar református felső oktatás egyik legerősebb intézetének vezetése esik ki a református egyház kezéből."

Ámde az átalakításnak, az egyetemmé fejlesztésnek megvan a derűs oldala is, amelyet a tárgyilagos elbírálás szintén nem hagyhat figyelmen kívül. Veszítünk a réven, de nyerünk a vámon. Abban kétségtelenül igaza van mind Balthazár püspöknek, mind Tisza István gróf főgondnoknak, hogy a tényleges viszonyok között a tiszántúli egyházkerületnek és az egyetemes református egyháznak az állami egyetem eszméje mellé kellett

állania, mert anyagi erőnk szűkös volta miatt mi csak másod- vagy harmadrendű egyetemecskét tudnánk felállítani, amely már születésekor is vérszegénységben szenvedne s nehezen vihetné előre akár a magyar nemzeti, akár a református egyházi kulturát. A felekezeti egyetem eszméjét már ebből a célszerűségi és anyagi szempontból is el kellett ejteni és át kellett menni az állami egyetemnek elvileg is helyesebb rendszerére. Igaz, hogy a debreceni egyetemi mozgalom eredetileg felekezeti csapáson indult és ezen az úton dagadt országos követelménnyé. De az állam ebben az egyházi formában sem elvileg, sem felekezeti viszonyaink között nem tehetette magáévá a debreceni egyetem eszméjét. Elvi szempontból azért nem, mert a tudomány nem felekezeti dolog, a tudományművelés tárgyilagossága természetével ellenkezik a felekezeti egyetemek rendszere, s azért az állam nem állíthat és nem tarthat fenn felekezeti egyetemet, sem reformátusait, sem római katolikusat. De a mi felekezeti viszonyaink között célszerűségi szempontból sem lett volna helyes reformátussá tenni a debreceni egyetemet, mert akkor a többségben levő római katolikus méltán követelhetné, hogy a negyedik egyetem római katolikus legyen s valószínű, hogy a jókora számban levő görögkeletiek görögkeleti egyetemet és nem lehetetlen, hogy a rohamosan szaporodó és nagy befolyású izraeliták izraelita egyetemet sürgetnének.

A most említett célszerűségi és elvi szempont mellett az a körülmény, az a gyakorlati tekintet is beléjátszhatott a főiskola átadásába, hogy enélkül a nagy áldozat nélkül Debrecen nehezen kapott volna egyetemet. A debreceni református főiskolának önmagát kellett feláldozni, hogy Debrecen állami egyetemet nyerhessen. A debreceni egyetemi mozgalom oly sürgető követelménnyé duzzadt és a protestáns egyetem megvalósítása oly óriási akadályokba ütközött, hogy a főiskola vezetőinek lehetlenség volt az állami egyetem eszméje elől kitérni. Nem tudom, de úgy sejttem, hogy dr. Baltházár püspök erre a körülményre, erre az erkölcsi kényszerhelyzetre is célozhatott, midőn a fent ismertetett beszédében ezeket mondotta: „Súlyos okok voltak azok, amelyek miatt egyházkerületünknek az állami egyetem eszméje mellé kellett állania.“ Sőt talán még a következő eshetőség feltételezése sem tekinthető kizártnak. Mivel az állam Debrecenben is állami egyetemet kész állítani, felekezeti egyetem állítására pedig semmi körülmények között nem kapható: Debrecen és a tiszántúli egyházkerület felismerte a helyzetet és a lehetlenség teréről a lehetőség útjára lépett, mert belátta, hogy az állam kimondott elvből, a pro-

testáns egyház pedig szegénységéből kifolyólag soha sem fogja megvalósítani a protestáns egyetemet. Arra kellett tehát törekedni, hogy Debrecenben az állami egyetem a református egyház érdekeinek figyelembe vételével létesüljön.

Kétségtelen tehát, hogy a tiszántúli egyházkerület felismerte a helyzetet és megértette az idők és a viszonyok követelményét, midőn arra határozta magát, hogy ősi főiskolájának feláldozásával is biztosítsa Debrecennek az állami egyetemet, a magyar református egyháznak pedig megszerezzen egy valószínűségi teológiai fakultást, olyan fakultást, mely mint a konventi határozat kiköti, az állammal kötendő írásbeli szerződésben kifejezetten biztosítsa a debreceni állami egyetemen a református teológiai fakultás állandó fennmaradását és annak a többi egyetemi karokkal való teljes egyenjogúságát. Ez az egyik iskola- és egyházpolitikai vívmány, amelyre közel egy század óta hiába vágyakozott és törekedett a magyar református egyház közönsége. Vívmány ez elvi szempontból, mert a tudományok egyetemében, az „universitas scientiarum“-ban végre-valahára a református teológia is megnyeri az őt megillető polgárjogot. Vívmány ez felekezeti szempontból, mert ha Budapesten az állami egyetemen római katolikus a teológiai fakultás, a viszonyosság és kölcsönösség tételes törvényben (1848:XX. t.-c) kimondott elve megköveteli, hogy a debreceni állami egyetemen református legyen a teológiai fakultás. (E tekintetben a felekezeti viszonyosság azt is követeli, hogy a leendő pozsonyi egyetemen lutheránus teológiai fakultást állítson az állam.) Végül egyháztársadalmi szempontból is vívmány a debreceni állami egyetemen a református teológiai fakultás; mert ezzel vége szakad annak az igazságtalan, félszeg és lealázó helyzetnek, hogy Magyarországon a református papság egyetemi képzésben eddig nem részesülhetett, tudományos egyetemi fokozatot nem nyerhetett.

Ezek mellett az egyházi nyereségek mellett, melyeket távolról sem szabad lekicsinyelnünk, azok felett a tanügyi és kulturális értékek felett sem szabad szemet hűnyünk, melyek a debreceni református főiskola átalakulásával kapcsolatban az evolúció természetéből folyólag érvényesülni fognak. Ezek között a szellemi értékek között a mi szemünkben legbecsesebb a tiszántúli egyházkerület által létesítendő *tanárképző kollégium* és *tanári internátus*.

A tiszántúli egyházkerület felterjesztése égető szükségnek tartja, hogy az egyházkerület a tanárjelöltek részére internátust szervezzen és jelenti a konventnek, hogy ennek szervezésére bizottságot küldött ki.

Az egyetemes konvent határozata is nagy súlyt vet erre. Felhívja a tiszántúli egyházkerület közgyűlését, hogy a tanárjelöltek számára ne csak internátust, hanem tanárképző intézetet is szervezzen, amely a tiszántúli egyházkerület vezetése és felügyelete alatt álljon és az egyházkerület önkormányzati jogának sérelme nélkül hozassék a debreceni egyetem bölcsészeti karával szerves kapcsolatba. Tisza István gróf is, valószínűleg a tanárképző intézetre és internátusra gondolt, mikor a konventi felszólalásában sikra szállt ama pesszimiztikus nézet ellen, hogy a javaslat kiveszi a reformátusok kezéből a protestáns tanárképzést, s ezzel szemben erős bizakodással hirdeti, hogy a protestáns ifjúságtól függ, hogy vezetőszeretet vigyen a tanárképzés terén. Éppen ellenkezőleg. Szerintem a protestáns egyetemi mozgalom most találta igazán a fején a szeget, mikor az egyetem tudományos képzéséhez a maga kipróbált nevelő intézményeit, tanárképzőjét és internátusát szándékozik hozzá csatolni.

Ezek a bölcs nyilatkozatok olyan tekintélyes és bizalomkeltő helyekről származnak, hogy a debreceni protestáns tanárképző és internátus létesítése fölött egy pillanatig sem szabad kétségeskednünk s debreceni főiskolánknak az egyetem létesítése folytán szükségessé vált célszerű átalakítása miatt semmi komoly aggodalomra nincs okunk. Az átalakítás munkája helyes úton és jó kezekben van. Ifjúságunk tudományos képzését a csonka bölcsészeti kartól átveszi az egyetemnek magasabb színvonalú teljes bölcsészeti fakultása, de az ifjúság nevelését a maga hivatásának megfelelőleg szervezett és vezetett tanárképzőben és internátusban magának tartja meg a református egyház. Gondos szervezés és helyes vezetés mellett jó megoldás, értékes csere lesz az egyházra nézve. Egy protestáns Eötvös-kollegium, tudományos oldaláról a budapesti Eötvös-kollegium mintájára szervezve, de a református egyház szellemében vezetve, teljességgel nem lesz rossz csere az egyetemnek átadott csonka bölcsészeti karáért a debreceni főiskolának. A modern tudományosság színvonalán szervezett és a református egyház szellemében vezetett tanárképző és internátus csakugyan vezető szerepre tudná emelni a protestáns tanári ifjúságot. De ha csak valamely vérszegény, hiányos felszerelésű, a magasabb tudományos élet feltételeit nélkülöző és protestáns szellemében erőtelen tanárképző és internátus létesül Debrecenben az ősi református kollegium helyett, akkor nagy csalódás fogja érni mind a legközvetlenebbül érdekelt tiszántúli egyházkerületet, mind a református magyar közöniséget. Ha ez a nagy átalakítás nem lesz korszerű és célszerű,

akkor a magyar reformátusság nem lesz képes megoldani a reá váró nagy feladatot, melyet György Endre oly kitűnően formulázott e szavakkal: A klerikalizmus a hitet képviseli a tudomány ellen, a materializmus a tudományt a hit ellen; mi reformátusok képviseljük a hitet és a tudományt együttesen. Ennek az iránynak elejtése nemcsak protestáns, hanem állami veszteség is.

Ennek megfontolása és megértése vezesse a magyar reformátusságot a küszöbön levő nagy átalakulásban.

Dr. Szöts Farkas.

Sárospataki főiskolánk a szabadságharc után.

2. Együttes fellépés az egyházi és az iskolai autonómia érdekében.

Az egyházkerület további küzdelme a maga autonómiájáért főleg *Haynau* február 10 iki rendelete ellen és a sárospataki főiskola védelmi harca kezdetben az Entwurfal szemben, később pedig küzködése az Entwurf szerint való berendezkedéseért, a továbbiakban egészen egybeolvadt. A közös sors és a kockára vetett közös nagy érdek egyesítette az egyházkerületet és a sárospataki főiskolát az együttes küzdelemre. Az egyházkerület a magáénak, sőt tovább menve, a magyarországi protestánsok egyeteméhez tartozónak hirdette a sárospataki főiskolát, melyet nehéz sorsában támogatnia nemcsak természetes és törvényadta jogánál, hanem a multak hagyományainál fogva is főkötelességének tartotta. A főiskola viszont az ő tanári karával jól tudta, hogy az egyházkerület autonómiájának végleges bukásával a főiskola autonómiája is aláhanyatlak, sőt kockára kerülhet még abban az esetben is, ha az egyházkerület autonómiája bizonyos korlátok között, a birodalmi minisztérium kegyéből, névlegesen biztosított is. Ilyen körülmények között a főiskola a maga tanári karával nemcsak őszinte érzelmével, hanem ahol és amikor kellett, cselekedeteivel, javaslataival és tanácsaival is támogatta az egyházkerületet a reakcióval szemben vívott nehéz küzdeelmében.

A tiszánineni egyházkerület a történetek után, egyelőre legalább, egy kis időre várakozó állaspontra helyezkedett. Nyugtalanítóbb és nehezebb is volt azonban a főiskola sorsa, már mostantól kezdve, az Entwurf szerint való berendezkedés ügyében kiadott miniszteri rendelettel szemben. A kassai katonai kerület iskolai hatósága ismételtlen is — hol zaklatólag, hol viszont előnyöket is ígérgetve — sürgeti a főiskola határozott nyilatkozatát arra nézve, hogy akarja-e gimnáziumát véglegesen az osztrák középiskolai tanterv értelmében átalakítani.

Leiratainak és intézkedéseinek egyikére-másikára a főiskola igazgatósága által adott válaszok útján, úgy látszik, egyelőre még csak bepillantást kívánt magának szerezni a főiskola belső ügyeibe. 1851 január 22-iki leiratával pl. felhívja a rektort, hogy záros határidő alatt kimutatásokat terjesszen fel hozzá a főiskola tanügyi szervezetére vonatkozó statisztikai táblázatokkal oly módon felszerelve, mint ezt az Entwurf követeli. A jogtanár-rektor válasza sem méltatja a felhívást, mint olyant, mely a főiskolával szemben jogtalan követelést foglalt magában. A békeszerető s megalkuvásra könnyen hajló szuperintendens azonban más szemmel és más oldaláról nézte a kérdést s nem látta veszélyben forogni a főiskola önrendelkezési jogát a kívánt kimutatások felterjesztésével, minthogy már azelőtt is, mikor a főiskola szabadabban lélekzett, küldtek fel ilyen-szerű kimutatásokat a helytartótanács rendeletéből s emellett a szuperintendens azt is hihette, hogy ezek a táblázatok esetleg még kedvező véleményt is támaszthatnak fent a főiskola iránt.¹

1851 elején érkezett meg a főiskolához az iskolai hatóságnak az a most már egészen határozott hangú és követelődző leirata, amelyben már „terminus praecclusi“-t tűz ki, hogy a főiskola nyíltan és egyenesen feleljen arra a kérdésre, hogy gimnáziuma reorganizációját akarja-e. A leirat nyomatékosan hangsúlyozza újból is, hogy az 1850–51-ik iskolai évben mindazoknak a gimnáziumoknak átalakulniok kell, amelyek eladdig régi állapotukban maradtak, mert ellenkező esetben nyilvánossági jogukat minden vonatkozásában elveszítik. Hogy aztán az iskolai hatóság a pataki gimnázium újraszervezkedésének munkálatait megkönnyíthesse, megküldi irányítóul azoknak a tárgyalásoknak a minisztérium által már jóváhagyott jegyzőkönyvét, amelyek alapján a kassai gimnázium és akadémia reorganizáltatott. A leirat egyúttal különleges útmutatásokat is ad a főiskolának a nyilvánossági jog megnyerhetésére. Ezek szerint a jog megszerzése érdekében benyújtandó kérelemben hiteles alakban feltüntetendő a főiskolának állapota a maga mindennemű tanügyi és vagyontügyi viszonyában, mint pl.: a pataki gimnázium kinek a tulajdonát képezi; melyek az ő fennállásának alapjai; melyek és minő rendeltetésűek az alapítványai; milyen a tanítási nyelve; minő tanönyveket használnak; mekkorák a tandíj-tételei; milyen a tanítási módszere stb., stb. Ilyen instrukciók után azt a

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 32746, 32753, 32783. sz. o.

tanácsot adja végre, hogy a tanári karral, az előljárókkal és a patrónusokkal tartassék közös tanácskozás s ez döntsön véglegesen a gimnázium újraszervezésének módja és eszközei felől és a tanácskozás jegyzőkönyve március közepéig terjesztessék fel a tanügyi bizottsághoz, a minisztériumhoz való juttatás céljából.¹

A főiskola vezetőségében és tanári karában egy pillanatra megnyugvást s a nehéz kérdésből való zavartalan kibontakozásra némi reménységet ébresztett a leiratnak utolsó részlete, melyből a tanári kar azt olvasta ki, hogy a tanügyi hatóság belátta, hogy a főiskola önmagától, vagy csak helyi igazgatósága útján nem határozhat ebben a nagyjelentőségű tanügyi kérdésben. A főiskola igazgatója a tanügyi hatósághoz írt válaszában a hatóságnak így értelmezett lojális gondolkozásáért köszönetet is mondott s egyszersmind ebből az alkalomból bizalommal kérte fel a tanügyi hatóságot, hogy eszközölje ki, hogy egyházkerületi tanácskozmány legyen tartható, amelyen érdemlegesen lehessen határozatot hozni a pataki gimnáziumnak reorganizációja ügyében.² Abban a reménységben aztán, hogy a kerület ennek a tanácskozásnak megtartására az engedélyt mielőbb megkapja, az igazgató a szuperintendenst is felkéri, hogy a pataki főiskola alapítóinak jogutódait, továbbá patrónusait, illetőleg ezek utódait: *Nagy Ábrahámot*, *Teleki Józsefet*, *Jakabfalvy Andrást*, mint *Vay András* alapító utódát, továbbá a *Ráday*-, *Bárczay*-, *Ragályi* családokat hívja meg erre a tanácskozásra.³

A tanári kar tagjai s kiküldött bizottsága is eközben buzgón tanulmányozták az Entwurfot s a pataki gimnáziumnak ehhez való alkalmazkodásának lehetőségét és idevonatkozó véleményük előterjesztése előtt is értesítették a szuperintendenst a kálvinista tanintézetek átalakításának kérdésében ama nézetük felől, hogy nemzeti és tanügyi magasabb érdekből is mind a négy egyházkerületnek fel kellene tartani, a legnagyobb áldozatok árán is, egy-egy főiskolát, melyben a teljes gimnázium mellett három fakultás: bölcsészeti, jogi és theológiai lenne. Emellett továbbá a kockánforgó iskolai és egyházi közös érdeknek egységes alapon és egyesített erővel való megvédelmezése érdekében azt javasolja a tanári kar a szuperintendensnek,

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 32784. sz. o.

² A rektor ezzel a különben jóakarató buzgóságával nyilván a szuperintendens jogkörébe avatkozott, melyért a betegeskedő s emiatt is ideges szuperintendenstől a szigorú „óvakodási tanácsot” nyomban meg is kapta.

³ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 32783. sz. o.

hogy keressen és tartson fenn állandó érintkezést a többi protestáns szuperintendencia kormányával, mert így mégis csak remélhetni valami jobb fordulatot közös sorsukban. A pataki főiskola jövendőjére nézve az volt előleges a részletes javaslatot megelőző véleményük, hogyha a főiskolába az akkori 16 állandó jellegű tanár mellé még két rendes tanár választatnék, kitelnék e tanári státusból úgy az Entwurf szerint valamely teljes gimnáziumban megkövetelt 12 tanerő, mint az akadémián akkor elegendőnek látszó hat tanár. Az Entwurf egyéb tanügyi követelményeire nézve pedig úgy vélekedett, hogy a pataki gimnázium tanrendszere szerint ebben az intézeti ágban már akkor is több tananyagot tanítottak, mint amennyit az Entwurf megkívánt; tantervében a német nyelv is a harmadik osztálytól kezdve rendes tantárgyként szerepelt s mindössze csak a görög nyelvet kellett volna még főstudiummá tenni. Ilyen körülmények között a tanári kar úgy tanügyi, mint anyagi szempontból nyugalommal nézett az új berendezkedés elé.¹

A főiskola tanári karának az a reménykedése azonban, hogy a főiskola gimnáziuma minden erősebb megrázkódtatás s főleg minden nagyobb anyagi áldozathozatal nélkül a haladó kor igényei s az Entwurf kényszerítő követeléseinek szerint átalakítható, hamarosan és egy másik oldalról jött megtámadtatás miatt is, hiúságosnak bizonyult. A kassai kerület főispánja ugyanis március közepén kelt leiratában hivatalos úton tudomására hozta a főiskola igazgatóságának a birodalmi kormány oktatásügyi miniszterének 1850 október hó 4-én kelt rendszabályát a magyarországi protestáns jogakadémiák újrászervezése ügyében s a kassai kerületi iskolai hatóság nyomban utána a főiskolát határozott és kimerítő nyilatkozattételre kérte fel arra nézve is, hogy a sárospataki jogakadémiát már az 1850—51-ik iskolai év folyamán e rendszabály kívánalmái szerint átalakítani hajlandó-e s az átalakításra képes-e?²

Eltekintve attól, hogy a kormány és a tanügyi hatóság is tüntető módon ignorálták az egyházkerület jogkörét, mikor idevonatkozó rendeletüket, illetőleg leiratukat egyenesen a főiskola helyi igazgatóságához küldötték, a protestáns jogakadémiák újrászervezésére kibocsátott szabályzat lényegében is, az autonómikus sérelmek egész sorával, kérdésessé tette a sárospataki főiskola jogakadémiájának fennmaradhatását. A szabályzat ugyanis megengedi ugyan, hogy a protestánsok jog-

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 32745, 32746, 32783. sz. o.

² Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 32812, 32820. sz. o.

akadémiákat tartsanak fenn, de csak a kormány által megszabott feltételek mellett. Az ilyen jogakadémiákon az állami szolgálatra, ügyvédségre, jegyzőségre, jogtudorságra készülő ifjak csak két évig tanulhatnak, a jogi tanfolyam még hátralévő idejét pedig valamelyik osztrák egyetemen tartoznak tölteni, máskülönben vizsgálataira nem bocsáttatnak s állami hivatalokra sem alkalmaztatnak. A protestáns jogakadémiák tanulói az azokon hallgatott tudományokból csak oly jogakadémiákon vizsgálhatnak, amelyek a szóbanforgó rendszabály szerint átalakítottak. Az újraszervezendő jogakadémiákon előadandó nyolc tantárgy, melyek körébe az osztrák büntető- és polgári jog, valamint az osztrák birodalom statisztikája is felveendő, legalább négy, megállapított fizetéssel ellátott jogtanár által adandó elő, kiket — tudományos képességüket igazoló eljárás után — az egyházkerületi kormány választhat ugyan meg, vagy nevezhet ki, de állásaikban a birodalmi kormány erősíti meg. A használandó tan- és kézikönyvek is felterjesztendők felülbírálás végett.

A főiskola tanári kara a kormánynak ez újabbi, a főiskola belső életébe ismételten is beleavatkozó rendeletére nézve előzetesen is azt az elvi meggyőződését nyilvánította, hogy az egyházkerületnek nem lehet s nem szabad megengednie azt, bármi áron is, hogy a sárospataki főiskola, a protestánsoknak a reformációval egyidős főiskolája, mely eddig elé nemcsak lelkészekkel és tanítókkal látta el az egyházakat, de a világi és az állami hivatalokra is oly sok jeles férfit képezett, — csak gimnáziumi és théológiai tanintézetévé törpüljön le. Hanem minden törekvését arra kell irányítania, hogy a főiskolában a jogi oktatás is, a kor kívánalmai szerint átalakítva, megmaradjon, mert különben a főiskola önként bezárja kapuit ama protestáns családok elől, kik fiaikat valamely világi pályára óhajtják kiképeztetni.¹

A most már több oldalról is erős próbára vetett főiskolának tanári kara és a szuperintendens is úgy látta, hogy a főiskolának és ezzel együtt az egyházkerületnek s általában a protestánsoknak gyökerében megtámadott autonómiája már csak a magyarországi ref. szuperintendenciák, esetleg éppen az összes hazai protestánsok egyesített küzdelmével menthető meg, ha ugyan egyáltalában még megmenthető. Az eddigi küzdelem annyit már kétségtelenül igazolt, hogy a protestánsok az ő rombdöntött egyházi és tanügyi szabadságuk visszaszerzésére s az egyházi életre is kiterjesztett ostromállapot megszüntetésére

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 32935. sz. o.

irányult mozgalmukban különváltan eredményt nem érhettek el. Együttes fellépésüktől több sikert remélhettek, mert így legalább — mint *Polgár Mihály*, a dunamelléki egyházkerület szuperintendense írja — „meglátnák, akiket illet, hogy közösen érezzük a fájalmakat s együtt óhajtjuk azok orvoslását”.¹

Apostol Pál püspök már a tanári kar idevonatkozó javaslata előtt is elég részletes tájékozódást szerzett a többi protestáns szuperintendencia küzdelméről minden vonalon s az ügyek nehezebbre fordulta után szorosabb levélbeli összeköttetésbe lépett szuperintendens-társaival. Közlötte velük az ő, valamint a vele érintkező tekintélyesebb hitsorsosainak és a főiskola tanári Karának gondolatait az egyház alkotmányának visszaszerzéséért vivandó küzdelemben, hogy így ne csak együttesen, hanem egységesen is cselekedhessenek.

Apostol értesülései ebben az időtájban a más három magyarországi ref. egyházkerület hangulatáról, terveiről és óhajtásáról a nehéz állapot megjavítására már megtett és még teendő lépések ügyében, rövid összefoglalásban, az alább következők voltak. Ezek az értesülések arról győzték meg őt, hogy a többi ref. egyházkerület jórészből helyesli a további együttes küzdelemnek azt a módját, melyet ő is és a főiskola tanári kara is sikerrevezetőnek ítelt, melynek gondolata különben *Nagy Mihály* dunántúli szuperintendenstől indult ki s amelyhez való csatlakozásra *Szoboszlai Pap István* tiszántúli szuperintendens, mint a szuperintendensek nesztora, a többi kerületet felhívta.²

A dunamelléki egyházkerület eddigelé már három gyűlésből intézett őfelségéhez folyamodványt a protestáns egyház autonómiájának visszaszerzése érdekében. *Polgár Mihály* szuperintendens a kerület nevében és a maga részéről külön is terjesztett fel őfelségfolyamodványt, de válasz addigelé egyikre sem érkezett. A kerületbeli egyházak és a befolyásosabb világi férfiak többségének akarata a további teendőkre nézve az volt, hogy mennél előbb egyházkerületi tanácskozmány tartassék, melynek egyetlen tárgya egy küldöttség megválasztása volna, mely a felségtől a sérelmek orvoslását kérje. *Polgár Mihály* e tanácskozás határnapjául május hó 5-ikét tűzte ki s értesítette *Apostolt*, hogy e tanácskozáson ő maga fog indítványt tenni arra nézve, hogy a többi testvér-egyházkerület is kéressék fel egy-egy deputáció alakítására hasonló céllal s hogy ezek a küldöttségek együttesen jelenjenek meg a felség

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 32829. sz. o.

² Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 33049.

előtt a kerületek közös tartalmú kérelmének előterjesztésére. A kerületbeli gimnáziumok az Entwurf szerint való átalakításuk ügyében érkezett felhívásra általában azt válaszolták, hogy mint önmagukban nem önálló tanintézetek csak az egyházkerülettől várhatnak utasítást reorganizációjukra s mihelyt az egyházkerület törvényes formában gyűlést tarthat, nem fognak késni ama javaslataik előterjesztésében, melyek esetleges átalakulásukra kívánatosak lesznek. Egyelőre még csak Nagykőrös nyilatkozott készségesnek gimnáziuma átalakítására s hogy azt az anyagi erőt, mely erre a célra szükséges volt, előteremthesse, eleinte földeket akart a szabad legelőből e célra kiszakíttatni, utóbb azonban, minthogy ez a terv sok ellenzőre talált, nagykiterjedésű erdőséget ajánlotta fel gimnáziuma átalakítására.¹

A dunántúli egyházkerület is többrendbeli feliratával kérte a protestánsokon esett sérelmek orvoslását, de választ még egyre sem kapott. Úgy látszik, hogy a legtöbbet eddigelé ez a legkisebb és leggyengébb egyházkerület szenvedett. Egyházai az egyházkerületek új beosztásának terve szerint három katonai kormány-kerületre terjedtek ki s a pesti kerületi tanügyi hatóság — annak dacára, hogy az egyházkerületeknek a katonai kerületek szerint való beosztása tényleg nem vitetett keresztül — birtokba kezdette venni e kerületből a felosztási terv szerint az ő hatalmi körébe utalt egyházakat. Ezzel az eljárással az a veszedelem fenyegette ezt a kerületet, hogy legnépesebb s legtehetősebb egyházaitól fosztatik meg. E kerület szuperintendense: *Nagy Mihály* volt egyébiránt az első, ki, mint fentebb említettük, *Szoboszlaihoz* írt levelében először vetette fel az együttműködés eszméjét, valamint azt a gondolatot is, hogy a négy egyházkerület együttes küldöttsége nyújtson át folyamodást az uralkodónak a protestánsok autonómiájának visszaadásáért. A küldöttség alakításához az ő egyházkerülete is készségesen csatlakozik. Iskolai ügyben az volt a nézete *Nagy Mihálynak*, hogy a helvét hitvallású tanintézetek a protestánsok közös tulajdona. A pápai főiskolának eddigi állapotában való fenntartását úgy felekezeti, mint nemzeti szempontból elsőrendű érdeknek és kötelességnek tartotta.²

A tiszántúli egyházkerület is intézett feliratokat a felsőhezh. Egyet a közös sérelmek orvoslásáért, egyet pedig a foglyok megkegyelmeztetése érdekében. Elutasító választ kapott

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 32829.

² Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 33049, 32883, 32995. sz. o.

mindkettőre. *Szoboszlai Pap István* szuperintendens a maga nevében külön is folyamodott *Geringerhez* azért, hogy kerülete úgy a középiskolák, mint a debreceni jogakadémia átalakítása ügyében a protestáns hitelvekkel egyező alakban gyűlést tarthasson s azután pedig hitfelekezeti egyetemes gyűlés is legyen tartható, hogy azon a felekezetbeli tanintézeteknek, mint közös protestáns intézményeknek sorsa együttes tanácskozás tárgyává legyen tehető. A pestkerületi tanügyi hatóság részéről a kerületbeli tanintézetek reorganizálása ügyében hozzá érkezett felhívásra akként nyilatkozott, hogy a tanintézetek sorsa felett sem ő, sem egyházkerülete végérvényesen nem határozhat, minthogy azok hitfelekezeti közkincset képeznek. Átalakításuk ügyében a hitfelekezet képviselői közgyűlése adhat csak jogérvényes nyilatkozatot. *Szoboszlai* is és a tiszántúli vezetők is általában egyetemes hitfelekezeti gyűlés tartásában s onnan egy feliratnak öfelsége elé terjesztésében látták ugyan a közös sérelmek orvoslásának a leg-sikeresebben célravezető eszközét. de a közös érdekből hozzájárulásukat fejezte ki *Szoboszlai*, *Apostol* előtt is a másik három szuperintendensnek ahhoz az egyértelemmel megállapított tervéhez is, hogy az egyes egyházkerületek által külön-külön választott; de egymással egyesülő küldöttséggel járuljanak az uralkodó elé s ez a küldöttség egyúttal feliratban is nyújtsa át a protestánsok kérelmét az egyházi ostromállapot megszüntetéseért.¹

Végül aztán azok az értesülések, amelyeket *Apostol* arra nézve szerzett, hogy az ágostai kerületek, vagy vezetőik addigelé minő lépéseket tettek s milyen mozgalmat indítottak a maguk körében a veszélybe döntött közös ügy megmentése érdekében, nem sok reménységgel biztattak. Mindössze csak a bányakerületi szuperintendencia indított küldöttséget Bécsbe a megelőző év novemberében tartott tanácskozásából, mely üres kézzel s pusztán csak azzal a megbízatással tért vissza, hogy a protestáns felekezetek autonómiája némi változtatással ép-ségben fog tartani. További értesülései szerint az ágostai kerületek kinevezett szuperintendenciális adminisztrátorai szorgalmasan felveszik az adóhivatali pénztárakból a maguk 420 koronás havi fizetésüket, a kormány rendeleteit végrehajtják s alig törődnek valamit az egyház szorongatott állapotával.²

Mint a fentebb előadottakból kitűnik, a magyarországi négy ref. egyházkerület szuperintendensei — s természetesen

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 32383, 32384. sz. o.

² Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 32798. sz. o.

velük egyetemben a tekintélyesebb világi férfiak is, egymás-közötti bizalmas és hivatalos levélváltás és érintkezés útján egészen egységesen állapotok meg az egyház alkotmányának visszaszerzéséért vívandó küzdelem módjára és eszközeire nézve. Legfeljebb csak *Szoboszlainak* főleg *Apostolhoz* írott leveleiből lehetett ezidőtájtban egyelőre csak sejteni azt, hogy mintha a tiszántúli szuperintendens vonakodnék teljes lelkével csatlakozni az egységes alapon induló küzdelemhez. Szuperintendens-társai közös akarata előtt azonban, úgy látszik, egyelőre meghajlott.

A tiszáninneri egyházkerületben ekkor minden jel arra mutatott, hogy a kerület közhangulata kívánja s a dolgok is már eléggé megérették arra, hogy egyházkerületi tanácskozás tartassék. Egyik-másik egyházmegye azt már türelmetlenül is várta.¹ *Apostol* ilyen körülmények között előterjesztést tett a kassai katonai kerületi parancsnoksághoz az általa összehívandó egyházkerületi tanácskozmányra kormánybiztos kiküldéséért. A katonai parancsnokság a bejelentett tanácskozmány megtartását, egyházi és iskolai ügyek tárgyalása céljából, megengedtes arra kormánybiztosnak *Szathmáry Király Józsefet* nevezte ki.² A tanácskozmány ideje május hó 6-ára tűzetett ki s arra *Apostol* azzal a nyomatékos megjegyzéssel hívta meg azokat, akiket a meghívás illetett, hogy ott „egyházi s különösen iskolai, minden valaha előfordultnál érdekesebb ügyeink“ kerülnek tárgyalás alá.³ Meghívta természetesen arra a főiskola igazgatóját is azzal a felszólítással, hogy hozza magával a tanári kar jelentését a főiskola állapotáról, s főleg az akkor már elkészített véleményes előterjesztését az Entwurffra vonatkozólag.⁴

Az egyházkerületi tanácskozmány az előre kitűzött időben tartatott meg, *Haynau* rendeletének idevonatkozó szigorú intézkedéséhez képest, a résztvetteknek elég szép száma mellett. Megjelent azon ugyanis a nyolc egyházmegye esperesén kívül négy lelkész, a világi rendből nyolc bizalmiférfi, továbbá két jegyző, az ügyész, a pénztárnok és a főiskola igazgatója. A szuperintendens megnyitójában különösen is lelkére kötötte a tanácskozmánynak az elintézésre váró egyházi ügyeket, de főképen a nagyfotosságú és sürgős iskolai ügyet.⁵

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 32915, 32921, 32922. sz. o.

² Ugyanott 32793, 32816, 32817, 32821. sz. o.

³ Ugyanott 32827. sz. o.

⁴ Ugyanott 32828. sz. o.

⁵ 1851 május 6-án tartott egyházkerületi tanácskozmány jegyzőkönyvének I. pontja.

Több kisebb jelentőségű egyházi ügy gyors letárgyalása után áttért a tanácskozmány a kitűzött tárgyak legfontosabbikára: a *Haynau* rendelete felett való tanácskozásra. E tárgynál a tanácskozás egyértelemmel és egyérzelemmel fájdalomtát fejezte ki ismételten afelett, hogy az egyházi és iskolai ügyek feletti örökös még mindig csak egy szűkkörű testületre van bízva, és továbbá, hogy úgy *Haynau* rendelete, mint az iskolákra vonatkozó többrendbeli miniszteri rendelet által a protestáns egyháznak szervezete és önkormányzati jogai folytonosan felfüggesztve vannak. Mindezeknél fogva a tanácskozmány egyakarattal határozta el, hogy ebben az ügyben feliratot intéz a *császári* felséghez, hogy vallásos érzésénél és igazságérzeténél fogva e sérelmeket orvosolja.¹

A felirat, melyet *Zsarnay Lajos* egyházkerületi főjegyző, sárospataki főiskolai tanár, akadémiai tag, az egyházkerület későbbi püspöke szerkesztett, az egyházkerület akkori hangulatának és közérzésének hűséges tolmácsolója. Az egyházkerület tanácskozmánya előadja benne, hogy azok között a csapások között, melyek ezen a földön a halhatatlanságra vágyó embert érhetik, a legnagyobb kétségenkívül az, amely hite és vallásos meggyőződése féltékenyen őrzött kincseit fenyegeti. Ilyen csapás éppen *Haynau*nak 1850 február 10-iki rendelete is, mely a protestáns hitelvekkel ellenkezik, mely egyházunk alkotmányát és kormányzatát sérti s fejlődését veszélyezteti. És e rendelettel szemben részletesen kifejtvén és előadván egyházunk hitelveit, szerkezetét, kormányzati formáját s történeti fejlődését s egyúttal azokat a természetes jogokat is, melyeket a protestáns egyház mint tanító egyház a maga iskolái felett gyakorolni van hivatva, három kérést terjeszt az uralkodó mint a protestáns egyház legfőbb védője elé. 1. Szüntesse meg *Haynau*nak rendeletét, mely egyházunk életereit sérti meg kiméretlen kézzel s működését zavarja és korlátozza. 2. Helyezze vissza az egyházat önkormányzati jogaiba és engedje meg, hogy egyházi gyűlések legyenek tarthatók, és pedig hitelveinkből folyó presbiteriális törvényes alakban. ahol az egyház és iskolák ügyei jogérvényes elintézését nyernek. 3. Rendeltessék el, hogy mindazokban az esetekben, ahol az egyháznak és az államnak egymással érintkezniük kell, a kormány az egyháznak törvényes képviselőivel bocsátkozzék tanácskozásba.²

¹ Ugyanazon jegyzőkönyv 34. sz. határozata.

² 1851 május 6-án tartott egyházkerületi tanácskozmány jegyzőkönyvének 34. sz. határozata; főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 32967, 32968. sz. o.

A kerületi tanácskozmány a feliratnak Bécsben a felség elé terjesztésére s előtte a benne foglalt kérelmeknek tolmácsolására négytagú küldöttséget választott meg, melynek tagjai egyházi részről a szuperintendens és a főjegyző, világi részről pedig gróf *Vay Abrahám és Nagy Gedeon* voltak. Felhatalmazta a tanácskozmány a küldöttséget egyúttal arra is, hogy abban az esetben, ha időközben esetleg egyházi konvent tartására engedély adatnék, azon a kerület képviselői gyanánt megjelenhessenek.¹

A tanácskozmány után nemsokára a szuperintendens folyamodást intézett *Augusz Antal* pest-budai kerületi főispánhoz azzal a kérelemmel, hogy méltányolván az egyházkerületnek és küldöttségének a célját, eszközölje ki a küldöttségnek a felség elé juthatását.

Sajátságos, de egyúttal nem kevésbé meglepő jelenség hogy a tanácskozmány az előre kitűzött tárgyak egyik legfontosabbikát, a sárospataki főiskolának igen sokszor „életkérdés”-nek nyilvánított ügyét: a főiskola gimnáziumának és jogakadémiajának korszerű s a minisztérium által több ízben sürgetett átalakítását tárgyalás alá sem vette. A tanári karnak idevonatkozó részletes és nagy gonddal készített munkáját, a szuperintendens kérése ellenére, fel sem olvastatta s ebben a kérdésben egyszerűen csak annyit határozott, hogy a „tanrendszer átalakítását tárgyzó véleménye az oktatói karnak egyházkerületi tanácskozmányunknak még ezután lesz fontos és sürgetős tárgya”. A tanácskozmánynak e kényes, de nagy-jelentőségű kérdés felett való könnyed átsiklása az egyházkerületnek azzal a közgondolkodásával magyarázható meg, hogy a protestáns iskoláknak mint protestáns közintézményeknek s köztük a sárospataki főiskolának is átalakítása csak a hazai protestánsok köz- és egyetemes gyűlésének, vagy konventjének törvényes határozata alapján történhetik meg. A protestáns gyűléseknek zavartalan megtarthatását s általában a protestáns önkormányzati jogok sértetlen pedig visszaadását a kerület feliratilag kérelmezi. A felirati kérelmeknek teljesítésével aztán a tanácskozmány egyúttal az iskolai nagy kérdések nyugodt megoldására is biztosítékot remélt.² Időmultán be kellett látnia az egyházkerületnek, hogy ez a gondolkodása és reménykedése is igenis hiúságos volt.

¹ 1851 május 6-án tartott egyházkerületi tanácskozmány jegyzőkönyvének 34. sz. határozata.

² Ugyanazon tanácskozmány jegyzőkönyvének 35. pontja; főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 33069, 33100. sz. o.

Egymástól rövid időközök által elválasztva, a másik három egyházkerület is megtartotta a maga tanácskozmányát, melynek legfontosabb tárgyát mindenütt természet szerint is, de a szuperintendenseknek a körülmények által indokolt közös megállapodása szerint is az egyházi és iskolai autonómiának visszanyerhetése képezte.

A dunamelléki egyházkerület Pesten, május hó 5-én tartotta meg tanácskozását, mely igen szűk tárgykörű s rövid lefolyású volt. Jegyzőkönyve, a tanácskozás berekesztésére és a hitelesítésre vonatkozó formális határozattal együtt, mindössze kilenc pontból állott, s csak *Haynau* rendelete, ennek visszavonásáért a felséghez intézendő felirat s a feliratnak küldöttség útján a felségnek való átnyújtása voltak a tárgyak. A felirat, ha formájában eltér is a tiszáninnenitől, lényegében s érvelésében azzal teljesen megegyező. A szuperintendensek közös megegyezésének az eredménye. Ez a felirat, a tiszáninneniek három kérelmét azzal a negyedikkel pótolja meg, hogy adassék a protestánsoknak mód és időhaladék arra, hogy felsőbb tanintézeteiket, melyeken eddig is szívesen igyekeztek javítani, a miniszteri követelmények szerint átalakíthassák s azok addig is megmaradhassanak törvények által biztosított jogaikban. A küldöttség tagjaiul egyházi részről *Polgár Mihály* szuperintendenst, *Török Pál* esperest és *Tomory Sándor* egyházkerületi jegyzőt, világi részről pedig *Tisza Lajost*, *Huday Józsefet*, *Sárközy Kázmért* és *Huszár Józsefet* választotta meg azzal az utasítással, hogy a többi egyházkerületnek hasonló megbízatású küldöttségeivel együttesen jelenjék meg a felség előtt. Amint látszik, ez az egyházkerületi tanácskozmány se foglalkozott az iskolák újrászervezésének a kérdésével, pedig az az iskolai bizottság, mely annak idején elnökileg ennek tanulmányozására küldetett ki, idevonatkozólag részletes munkalatot terjesztett elő.¹

A dunántúli egyházkerület kissé megkésve, június hó 16—18-án tartotta meg tanácskozását Pápán. Az egyházi és iskolai sérelmek orvoslásának lehetőségét ez a tanácskozás is közös egyetértéssel a felség elé terjesztendő felirattól remélte és várta. Felirata különben teljesen azokon az érveken épült fel, mint a tiszáninneniek és a dunamelléki. Hangja keserű; a sérelmeket jobban érzi, mert legkisebb és leggyengébb létére ez a kerület szenvedte a legtöbbet. Felirati kérései ugyanazok, mint a dunamelléki kerületnek, csak hogy azokat másként csoportosítja.

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 32941, 32942, 33943, 32944, 32945, 32946. sz. o.

A felirat átnyújtására nagyobb küldöttséget választott meg, melynek tagjai egyházi részről *Nagy Mihály* szuperintendens, *Bali Mihály* főjegyző, *Vecsey Gábor* és *Nagy József* esperesek, világi részről id. *Pázmány Dénes*, *Zsoldos Ignác*, *Szilassy József*, *Szathmáry Dániel*, *Sebestyén Gábor*, *Halász Sámuel* és *Eöri Szabó Gábor*. A küldöttségnek csatlakozását kívánta ez a tanácskozás is a többi egyházkerület hasonló célú küldöttségéhez. Az iskolai ügyben is hozott határozatot. Eszerint bárha a protestáns iskolák újból való rendezkedésének kérdését közügynek tekintette is, mely felett jogérvényesen csak egyetemes közgyűlés határozhat, mindazonáltal azért, hogy meg ne lepettessék az iskolák átalakításának esetleg hirtelenül jövő kényszerűségétől s viszont azért is, mert maga is érezte az iskolák fogyatkozásait, a tanintézetek reformjára a kormány rendszerét megközelítő tervet készíttetett és fogadott el. A pápai főiskola pl. e terv szerint állott volna: nyolc osztályú teljes gimnáziumból 10 tanárral, teológiai szemináriumból két tanárral, bölcsészeti szakból 10 tanárral és jogi szakból négy tanárral. Ez a terv — írja a szuperintendens — „oly nagy-szerű, hogy súlya alatt protestáns szegénységünk leroskad.”¹

A tiszántúli egyházkerület május hó 12-én és a rákövetkező napokon Debrecenben tartotta meg azt a tanácskozást, amelyen a protestáns közügyre vonatkozó határozataival ez a kerület is s öt irányító szuperintendense is nyilván elpártolt az egyházi és iskolai sérelmek orvoslására a szuperintendensek egyező akaratával megindított mozgalomtól. Pedig e mozgalomnak szöszólója eleinte éppen e kerület szuperintendense: *Szoboszlai Pap István* volt. *Szoboszlainak* és vele egyetemben a tiszántúli kerületnek a közös érdektől való elszakadásra az okot vagy ürügyet *Geringernek* az a leirata szolgáltatta, melyet ez a polgári főbiztos *Szoboszlainak* a középiskolák és a debreceni jogakadémia átalakítása ügyében hozzá intézett folyamodására válaszul adott s amelyben arról is értesítette *Szoboszlait*, hogy méltányolja az iskolák reformjának nehézségeit s rajta lesz, hogy azok minden oldalról való megnyugvással elenyésztessenek és egyúttal felhívja a szuperintendenst, hogy amennyiben az iskolai ügyek rendezésére egy „generál-konvent” tartását szükségesnek itélné, erre nézve terjesszen eleje javaslatot.²

E kerületnek különben többrendbeli határozatából is, de főleg az iskolai ügyekre vonatkozókból meglepő módon rí ki a kormány

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 33049, 33050, 33051. sz. o.

² Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 32913. sz. o.

íránt való hiperlojalitás megnyilatkozása. Feltűnő ez különösen akkor, ha a másik három egyházkerület idevonatkozó határozatainak őszinteségével és erejével hasonlítjuk össze. Úgy látszik, hogy *Szoboszlait* egyik-másik kérdésben a határozottabb és nyomatékosabb állásfoglalásban feszélyezhette királyi tanácsosi méltósága is, melyre igen sokat adott. Az iskolai ügyek tárgyalásakor *Szoboszlai* első sorban is nagy megnyugvással hozta a tanácskozmány tudomására az oktatásügyi miniszternek azt a leiratát, melyben a miniszter tudatja, hogy „örömmel értesült a debreceni iskolában az 1849–50-ik iskolai év beveződésével tartott második félévi közbizsgálat kedvező eredményéről, a *tanulók jó hangulatáról* s szorgalmáról“ s megbizta *Szoboszlait*, hogy a tanároknak is „jelentse ki a tisztelt miniszteriumnak az *ő magokviseletével* s buzgalmukkal teljes megelégedését“. Szoboszlai egyúttal azt is bejelentette a tanácskozmánynak, hogy ez örvendetes leirat alkalmából minő iskolai parádét rendeztetett. „A magas miniszterium megelégedése felől a tanári kart örömezetek között értesítette s ennek kötelességévé tette, hogy a megörvendezett k. leirat tartalmát minden alsóbb tanítók s a főiskolai összes tanulóifjúság előtt ünnepélyesen tegye közzé.“ Úgy történt s mindezek felől „a főtisztelendő szuperintendens úr *önagysága*“ feliratilag értesítette *Geringert*.¹

Hogy a tiszántúliak tanácskozmánya ilyen körülmények között és ebben a közhangulatában a protestáns sérelmek ügyében nem határozhatott valami döntő jelentőségűt s hogy nem csatlakozhatott a közös mozgalomhoz: az magától is érthető volt s a tárgyalás folyamán jóelőre látszott is. Egyhangú megállapodással mondta ki egyenként a tanácskozmány, hogy az egyházi és iskolai autonómia visszanyerhetésére nézve reménységét egyedül *Geringernek* fentebb ismertetett leiratába veti. Nem avatkozik tehát e szent ügy diadalravitele érdekében megindított közös mozgalomhoz, hanem várakozó állapotba helyezkedik. *Geringerhez* egyébként újabb feliratot intéz a sérelmek ügyében, amelyben ő benne való nagy bizodalmanak igazolására még azt is felemlíti, hogy beléje fektetett erős reménykedésében még a testvér-egyházkerületek közös akaratától is képes volt elszakadni.²

A tiszántúli egyházkerület tanácskozmánya ezt az egyhangúlag hozott határozatát hozzájárulás céljából megküldötte

¹ A tiszántúli egyházkerület 1851 május 12-én kezdődött tanácskozmányi jegyzőkönyvének 14, 15, 16. sz. határozata.

² Ugyanazon jegyzőkönyv 20. sz. határozata és egyházkerületi és főiskolai levéltár B. LXXII. 33012. sz. o.

aztán a többi egyházkerületnek is. A másik három kerület vezetőiben, az előzmények után, érthető feltűnést és visszatevészt keltett a tiszántúliak határozata, de egyúttal jogos aggodalmat is ébresztett látása annak, hogy ez a nagy és népes egyházkerület s az ő hivatalokra legidősebb szuperintendense elszakadt az ő hittestvéreitől s lehetőséget adott ezzel a „*divide et vinces*” gondolata érvényesülhetésének, éppen akkor, mikor az „*unitis viribus*” jelszava alatt megindult mozgalmuk útján biztató reménységgel gondolhattak a közös ügy jobbrafordulására. „A nem várt elszakadás annál fájdalmasbb — írja *Tóth Mihály Apostolnak* —, mennél világosabban mutatja az egyetértés és összefogó igyekezet hiányát s tán a mi folyamódásunk sikertelenségét is idézendő elő. Azért teljes őszinteséggel irtam tisztelt szuperintendens úrhoz (Szoboszlaihoz) s fáj válaszából némi neheztelés nyomát látnom.”¹ A másik három egyházkerületet azonban a tiszántúliak határozata nem ingatta meg abban az elhatározásában, hogy a sérelmek orvoslásáért a trón elé kell járulniok s a kívánatos intézkedést megtették arra nézve, hogy a felség a küldöttségeket fogadja.

Tóth Mihály aggodalmaskodó sejtése azonban, hogy a tiszántúli tekintélyes egyházkerületnek elpártolása az együttes fellépéstől a mozgalom sajnálatos sorsát fogja eredményezni, hamarosan szomorú valóságra vált. Hamarosan, mert a III. hadtest parancsnoksága már június 28-áról keltezett határozatában értesíti a három egyházkerület szuperintendensét, hogy a bejelentett küldöttségek Bécsbe menetelét s az uralkodó előtt fogadásra való jelentkezését egyszerűen eltiltja. Eltiltja pedig azzal az indoklással, hogy nem foglalható egy és ugyanazon folyamodványba a tanintézetek ügyében s az 1850 február 10-iki rendelet visszavonásaért való kérelmezés. Az előbbi kérdésben u. i. a m. kir. vallásügyi miniszterhez, az utóbbiban pedig a III. hadtest parancsnokságához, illetőleg a m. kir. helytartósághoz kellett volna szabályszerű úton folyamodni.² A visszautasítás okát különben a visszautasítottak mind közönségesen abban találják meg, hogy egymás között meghasonlottak. „Fájdalom, így szoktunk mi!” — írja *Apostol Polgárnak* nagy keserőséggel.³

Ellend József.

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 33049. sz. o.

² Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 33075, 33076. sz. o.

³ Ugyanott B. LXXII. 33167. sz. o.

A lázadó Gyöngyösy István.

Rettenetes helyzetben volt Magyarország a gyalázatos vasvári béke után. Az egész török sereg megsemmisült volna, ha üldözik, helyett oly békét kötöttek, amely az országot teljesen kiszolgáltatta a török dúlásának, a rabló német csapatok határtalan kegyetlenkedésének és pusztításainak. Nyomorúság, pusztulás mindenütt és mindenfelé. *Spankau* ezredes már ekkor kijelentette, hogy a katona pénzt nem kap élelmére Bécsből s az agyonkínzott és tönkretett magyarság javainak romjain élösködik. „A magyar legyőzött nemzet, akit megvetnek és semmibe se vesznek.“ *Achmed* nagyvezér a vereségen elkeseredve a magyarokkal szemben, akiket azelőtt szövetségre hívott fel a német ellen, valósággal ellenséges indulattal kezdett viselkedni, amit Bécsből csak szítottak, hogy a magyarokkal végrevalahára kényük-kedvük szerint ők is végezhessenek.

Az ország végromlását akarták kikerülni azok a hazafias katolikus főurak *Lippay* György érsekkel együtt, akik nem elégedtek meg a béke ellen való tiltakozással, hanem idegen segítség után jártak. *Frangepán* Katalin, *Zrinyi* Péter felesége, bizonyosan férje és *Zrinyi* Miklós tudatával *Bonzi* Péter püspök, velencei francia követhoz fordultak, később *Lippay* érsek *Gremonville* lovag bécsi francia követhoz, maga *Zrinyi* Péter is a magyar ügyben vele érintkezett. De a ravasz francia diplomata, aki a telhetetlen, kétes és megbízhatatlan erkölcsű bécsi udvari embereket az orruknál fogva rángatta, a magyar elégtelenekeket csak a francia érdekekre való tekintettel biztatgatta, hogy azután cserbenhagyja őket.

Mintha minden körülmény összeesküdött volna, hogy a magyarság teljes romlását munkálja. A tüzes magyarérelmű érsek nemzete sorsán kétségbeesve halt meg. A német katonaság dolyfe, kegyetlensége nem ismert határt: „meg kell törni a helyke népet — ez volt az általános vélemény köztük —, le

kell szedni aranyos forgóikat, sárga csizmájokat cseh saruval kell felcserélni." A jobbra protestáns magyarság erőszakos térítése, üldözése határt nem ismert. A békeszerződéseket semmibe sem vették. Labanc katolikussá átvedlett magyarok hirdették: Nincs többé Bocskay István, Bethlen Gábor, öreg Rákóczi György! A primási székre *Szelepcsényi* György került az udvar kész szolgája, iszákos, piszkosan kapzsi egyéniség, a ki a primásszéket csak újabb rablásokra használta fel. Mind-ezeknél még nagyobb csapás volt, hogy *Zrinyi* Miklós, a költő, a hadvezér, minden idők egyik legnagyobb magyarja, 1664. év november 18-án vadászat alkalmával egy vadkannak esett áldozatul, vagy pedig orgyilkossággal tették el láb alól.

Nem pótolhatta helyét *Wesselényi* Ferenc nádor sem, aki 1666 tól kezdve szintén csatlakozott ehhez a mozgalomhoz, amely az ország teljes romlását meg akarta akadályozni. A nádor derék hazafi, jó vitéz, jeles szónok, szép ember, önzetlenül csatlakozott a mozgalomhoz. Nagy dicséretére válik, hogy még szertelen hiúsága se tudta benne tönkretenni az igaz hazafias érzelmeket, de tehetsége össze se mérhető *Zrinyi* Miklóséval. Kisebb dolgokban jól megállotta helyét, de ily nagy vállalkozásra képtelen volt. Azonban úgy érezte, kötelessége mindent megkísérteni a haza javára, hogy az utóvilág őket, a haza oszlopait, a haza romlásával ne vádolja. Ilyen érzések között szövetkezett *Zrinyi* Péterrel, a rettenthetetlen bátorságú katonával, aki azonban cselekedeteiben az érthetlenségig kapkodó volt. E szerencsétlen természete nemcsak az ő nyakát szegte, de nemzetének is a szenvedések szakadatlan örvényét nyitotta meg véle. Nem sokat lendített az ügyön. *Nádasdy* Ferenc csatlakozása, amely 1666 júliusában történt. A nádor sok ideig haragosa volt, mert kicsibe vette, ami végtelenül ingerelte a túlságosan hiú férfit. Jellemére szép fényt vet, hogy a haza érdekében örömmel látta csatlakozását, amiről azt hitte, hogy segítségével is ezen megmaradott kevés nemzetet a keresztyénségben és az ő maga nemében, az országot meg ezen szorult határaiban is megtarthassuk.

De *Nádasdyt*, ezt a ravasz, dúsgazdag főurat csak saját önző érdeke vitte az ő táborába. A mértéktelen életű nádorról tudta, hogy nem sokáig viheti. A nádorságra vágyott. Így akart népszerűséget keresni a rendeknél, amit már régen eljátszott azzal, hogy az udvar kegyét hajhászva nemcsak protestáns vallását hagyta ott, de irtó hadjáratot folytatott régi hitsorsosai ellen nagyterjedelmű jószágain. Előre feltett szándékkal úgy lépett a szövetségesek közé, hogy titkaikat alkalomadtán az udvarnak el fogja árulni, mert ott is sok ellensége volt. Látszó-

lagos csatlakozásával azonban a vármegyék kedvét kívánta keresni, hogy voksaikat biztosítsa magának.

E veszedelmes időkben. 1663. évben Gyöngyösy már a nádori udvarban volt. A következő évben, januárius hónapban a beteges nádrorral a stubnyai „hévízben“ fürdőzött. Minthogy gümöri birtokrészeit az előző év augusztus 10-ikén adja zálogba, minden valószínűség szerint ezt az állandónak hitt nádori szolgálat reményében eselekedte, mert nem akart az apróbb birtokrész gondozásával foglalkozni. Ez annál valószínűbb, mert az utolsó nyom, ami a füleki seregbiróságot bizonyítja, egy 1663-ik év május 7-én kelt levél, amiben mint odavaló seregbiró intézkedik két szökevény katona ügyében, akik Rákóczi László marháit elprédálták. De az is bizonyos, hogy stubnyai tartózkodása előtt legalább egy pár hónappal már a nádori udvarban kellett lennie, mert a köszvényben szenvedő nádor már mint bizalmas és kedves komornyikját vitte magával, akivel nemcsak meghitten elbeszélgetett, de munkájának utolsó simitását is ekkor végezte a nádor érdeklődő figyelme mellett. Amint maga írja: „Újonnan felvett pennával dolga végeig ballagott“. E munkáját pedig füleki seregbirósága idején írta, sokszor féltette, „nem levén ahoz elég készülete“. A nagyobb részt kocsin, menetközben koholgatta verseit. amint mondja „úton és nagyobb részről sok értetlen csöcselék kiáltásával zajgó szállásokon“ írta. Ilyen zaklatott életet élt füleki seregbirósága idejében, amikor a szükség a seregbirói vékony „proventus“ mellett megyei ügyek és prókatori teendők végzése miatt igen sokszor szekerhátán volt. „A toldozgatás, foltozgatás“, vagyis a költemény teljes kiegészítése a nádor kedve szerint történt. Wesselényi ugyan Jean de *Laboreur* nek is elbeszélte az esetet, aki ezt a regényes történetet 1647-ben megírta. Gyöngyösy azonban nem tudott franciául, de felesleges volt *Laboreur* könyvét elolvasni, mikor a nádor szájából, személyesen hallotta a regényes kalandot. Innen van az a részletekre terjedő megegyezés *Laboreur* elbeszélése és az ő költeménye között. E munkája egyengette útját a nádori udvarba, de kellemetes egyénisége, nagy jogi tudása tették állandóvá ottmaradását. A nádorék ugyanis nagy vagyonuk mellett és pazar költsékező életmódjuk mellett sok adósságot is csináltak, megbízható, hű, jogi műveltségű emberekre mindig szükségük volt. Így került Gyöngyösy a murányi udvarba, ahol nemcsak ennek „tündérségét“, hanem úrnője romlását és a haza rettenetes sorsát is végigélte. A nádor 1666-ik év április elsejétől kezdve vett valóságos részt a mozgalomban, amikor Zrínyi, a bán, Ilona leánya lakodalmáról Makovicáról visszatérve, vele a stubnyai

fürdőben találkozott. Ekkor irták meg a szövetségleveleiket, hogy közös erővel elhárítják az országról a veszedelmet. De már kezdetben nem értettek egyet. A bán a francia szövetség híve volt. Wesselényi nem sokat adott a távollakó franciára, s a felvidéki közvélemény hatása alatt a töröktől várta a segítséget, amit Apaffy Mihály fejedelem útján szeretett volna kieszközölni. Együttal azt is belátta, hogy a túlnyomólag protestáns magyarság részvétele nélkül semibe se lehet fogni. De a nemesség végképen el volt keseredve a folytonos üldöztetések miatt. Ez a kor a hitehagyottak virágzó kora volt. Akik hivatalra, befolyásra számítottak, sorra hagyták el a protestáns hitöket, s hogy érdemöket növeljék, előbbi hitsorsosaik üldözésével iparkodtak kiténni. Maga a nádor is ilyen konvertita volt. Ha módjával iparkodott is téríteni, de vallásáért senkit sem üldöztetett. Nem is volt oly gyűlöletes neve, mint Nádasdy-nak vagy Báthory Zsófnak, aki kis királysággal felérő birtokain már ekkor vad erőszakkal pusztította a protestáns vallást és javait. Emiatt maga I Rákóczi Ferenc, aki teljesen környezete hatása alatt álló, tehetetlen bábember volt, s ezidőben véreskező anyja hatalma alatt állott, a közvélemény előtt csak olyan gyűlölt egyéniség volt, mint az üldözéseket intéző Báthory Zsófia.

Konvertita volt a nádor egyik főembere, táblai bíró és az udvar jószágkormányzója, *Bory* Mihály is, aki Korponára behozta a katolikus vallást, mint odavaló főkapitány; önző ember, hideg ész, aki csak a saját érdekeit kereste. De beteg testében vasakarát és vakmerőség lakozott. Kiténő katona, de amellet rókatermészettü, cselszövő ember volt, aki nagyobb hatalom birtokában felforgatta volna az egész országot. Teljesen hatalmában tartotta a nádort, azt tette vele, amit akart, anélkül, hogy a nádor erről tudott volna. Az ő pártfogása nélkül a nádori udvarban még a vármegyék se tudtak célhoz jutni. Innen volt, hogy bárhogy gyűlöltek, segítségére mindig kénytelenek voltak rászorulni.

Míg *Bory* a nádort a markában tartotta, a másik befolyásos ember, *Lessenyey Nagy* Ferenc a nádori ítélőmester volt, aki meg a nádornén uralkodott. Egy még *Bory*nál is alábbvaló ember; bátor, leleményes, tevékeny, de közönséges haszonleső. Simasága is sokszor csúszás-mászásig aljasult, csak a saját hasznát, kapzsiságát nézte, azonban ha érdekei úgy kívánták, szolgálatkészen közbejárt mások dolgaiban, amivel sok barátot szerzett magának az országban. Tenni pedig sokat tehetett, mert *Széchy* Mária korlátlan befolyással volt urára, a nádorra, még „praktikákkal“ is kész volt kedvelt híve terveit nála előmozdítani.

Ilyenek voltak az udvari „tündérség“ főkoholói. A jövevény Gyöngyösynek ugyancsak vigyázni kellett minden szavára, lépésére, hogy a féltékeny irigységet fel ne keltse maga iránt. Nagyobb szerepe nem is volt a nádori udvarban. Szerette, kedvelte a nádor, a nádorné is, a levelek is mutatják, hogy bizalmas barátságban éltek vele, de az udvarnak csak jogi dolgait igazgatta. Igaz, egyszer úrnője megbízásából 1667-ben Lengyelországban is járt, mikor egyes jószágait Lubomirsky hercegnek akarta eladni, s ekkor lehet, hogy politikai megbízása is volt, mert az elégületlenek Lengyelországban is kerestek segítséget, de még a nádor halála után se juthattak az udvarban nagyobb hatalomhoz. Lessenyei Nagy Ferenc már ekkor is, Bory halála után pedig teljesen ura volt a helyzetnek. A nádorné annyira tartott tőle, hogy levelében úgy mentegetődzik előtte minden kicsiségért, mintha nem ő, hanem Bory lett volna az udvar ura. A nádor költői hangulatú kiáltványaiban azonban, amelyek közül igen sok van a sátor-aljtaújhelyi levéltárban, találunk hasonlatokat, amik a költő tollára emlékeztetnek. Nagyon valószínű, hogy legalább részben a költő hozzájárulásával készültek. A szónoki képességgel megáldott Wesselényinek különben is érzéke volt az ilyenek iránt, a költő tehetségét alkalmasan fel is használhatta.

Az összeesküvésben nagyobb szerepe nem volt, az bizonyos, se tekintélye, se olyan nagy birtoka nem volt, hogy vezérszerepre hivatott lett volna. De hogy tájékozva volt a dolgok folyásáról, az szükségzavú, tartózkodó vallomásaiból is látszik. Látta az ország romlását, mint megyei ember tanúja volt az általános elkeseredésnek. Heves vármegye ügyeinek intézésében mint szolgabíró, megyei követ tevékeny részt vett. A megye ugyan teljesen a török uralom alatt volt, de ügyeit, úgy amint a körülmények engedték, a füleki várban tartott gyűlésekből intézték. A kormánytól betiltott, de azért 1670-dik év januárius havában megtartott kassai részleges gyűlésére, ahol 13 felvidéki vármegye követei jelentek meg, Heves vármegye követül éppen Gyöngyösyt küldte ki. Itt saját fülével hallotta *Szuhay* Mátyás, e vitéz katona lángelkű felszólalásait a nemzet sérelmeinek orvoslása dolgában; a többi követek beszédeiből is meggyőződhetett az általános elkeseredésről. De azt is látta, hogy Csáky Ferencz kassai kapitány nem vett részt a gyűlésen, hivatkozva a király tiltó rendeletére. Egyik másik követ hazasompolygott ijedtében. Ezek ellen fordult most a jelenlévők elkeseredése. *Szuhay* „sehonnai lélek kurvafianak“ nevezte őket, száz forint birságot is róttak reájok. Sérelmeiket írták össze, hadak gyűjtését határozták el. Sérelmeikkel, mint ren-

desen, a bécsi udvar nem törődött, a hadak gyűjtéséhez pedig pénzük nem volt. Annyi valóságos eredménye azonban volt a gyűlésnek, hogy az ott résztvevő követeket mint „rebelliseket“ üldözték. Augusztus elején Gyöngyösy Széchy Mária parancsára katonát szed, a nádorné ellentállásra készül. De amint egy kis német had Murány alatt megjelenik Lotharingeni Károly vezetése alatt, alkudozásba bocsátkozik vele. A német őrséget befogadja várába, de személye és emberei szabadságát, vagyonát biztosította a herceg neki nemcsak írásban, de becsületszavával is. Mindezt a bécsi udvar fölöslegesnek vélte meg is tartani.

Ekkor került Gyöngyösy is fogságba. A füleki várba hurcolják. De mint a nádori udvar kedves embere már 1668-ban belekerült a „rebellisek“ névsorába.

Ebben az évben már az összeesküvés főemberei értesítették az udvart a mozgalomról, noha addig is célozgatott rá Nádasdy Ferenc, aki így a nádorságot akarta elnyerni, s mint a rend helyreállítója érdemeket szerezni. *Panojotti* török tolmács is figyelmeztette az udvart, hogy a magyarok a török szövetséget keresik; de az udvarban tunyán gondolkodtak, a tehetetlen, önhasznokat kereső miniszterek még enyhébben fogtak a tethez. Ügyet se vetettek rájuk. Nagyobb fontosságot tulajdonított azonban az udvar Iványi *Fekete* László, Wesselényi volt hadnagya vallomásának, aki részletesen értesítette Szélepcsényi érseket az összeesküvésről. De a titkos tanács most is csak azt határozta, hogy várni kell. E tunya várakozást a nagy szerencse jutalmazta is. Nemsokára Zrínyi belátta, hogy a francia diplomata csak az orránál fogva vezet. Ki számíthatatlan hóbortos természeténél fogva nem akadályozta meg, hogy Széchy Mária az összeesküvésről *Bory* Mihály útján jelentést tegyen *Bottal* Jánosnak, a német származású magyar indigenának, aki szintén nádorságra vágyott, emiatt halálos ellensége volt Nádasdynak, akiben veszedelmes vetélytársát felismerte. *Bory* és *Nagy*, ez a két sötétlelkű ember a maguk bőrét akarták az áruállal védelmezni. Amint látták, hogy az ügy sehogysé megy előre, se a töröktől, se a franciától segítséget már nem remélhettek, elhatározták, hogy a magyaroknak nem kellene, lehetnek ők nagy emberek a királynál is. Széchy Máriát is könnyen rávették az áruállásra, ki rengeteg adósságával küzködött, az országos ügyek is nyomták beteg testét, lelkét. *Bory* írásos jelentést tett az összeesküvők Murányban őrzött irományairól. Ekkor már mindent tudott az udvar. De *Bory*, mielőtt nagy ember lett volna, a jutalom előtt november első napjában befejezte álnok tekervényes életpályáját.

Ilyen körülmények között már jóval elfogatása előtt megjegyzett lázadó volt a költő. Így került augusztus elején a füleki rabságba *Mocsány* Ferenc, *Tassy* Mihállyal együtt, akikkel sokszor fáradozott Heves vármegye ügyében. Velük volt elzárva még hat tekintélyes nógrádi, pestvármegyei nemes ember is, akik szintén résztvettek az eltiltott kassai gyűlésen.

A nádornénak írásos szerződése és a Lotharingiai Károly becsületszava értelmében embereinek semmi bántódása se lehetett volna, de természetesen a bécsi udvar ilyen kicsinységekkel vajmi keveset törődött. Szenvedő társaival együtt ekkor intézte magaszerkesztette folyamodványát Szelepcsényi érsekhez, kiszabadulásuk érdekében. Ez augusztus 10 én Balogvára kapitulációja után került fogságba. Nógrád, Heves, Pest vármegyék felírnak érdekekben, ami együttes eljárás volt, mert az említett megyék valamennyien a füleki várban tartották gyűléseiket a török hódoltság következtében. De így is terhes feltételekkel szabadulhattak meg, *Bélteky* Pál füleki kapitány a tisztikarral együtt tizezer tallér erejéig kezeskedtek értök.

Az egri káptalan kiküldöttei szeptember 9-én *Löcsén* inkiváltak a rebellesek dolgában. Gyöngyösy Istvánt ezen vagy valamelyik következő napon mint tanut hallgattak ki. *Bágyoni* Benedek kanonok és *Berthóty* Gábor mint homo regius intézték a vizsgálatot. A megidézés tizenhat ezüst márka büntetés terhe alatt történt. A megidézettek között volt a sötétlelkű Nagy Ferenc is. Gyöngyösy mint kezességre elbocsátott fogoly óvatos, szűkszávú volt vallomásaiban. Elismerte, hogy volt tudomása *a murányi tanácskozásról*, a jelenlevőkről is számot adott. De ez inkább csak külsőség volt, lényegeset nem mondott.

E gyűléseken résztvett rokona, a csendes, szerény viselő, de törhetetlen bátorságú s erélyű literátus, *Szepessy* Pál, aki testtel-lélelkel csüggött a magyar szabadságon. Ott volt *Szuhay* Mátyás is, a szilaj, vasakarató vitéz, a hadakban jártas későbbi bujdosó vezér. Érezte kiválóságát, nem is titkolta környezetétől. Ez, valamint sokszor durva szókimondása miatt sok ellensége, rágalmazója akadt, de hogy tetteit a haza és a rendíthetetlen szabadságszeretete vezérelték, azt vértanúi halála bizonyítja. Ott volt *Vitnyédi* István, a soproni híres ügyvéd, Zrinyi Miklós törhetetlen híve, az eperjesi lutheránus kollegium egyik nagy alapítója. Kapzsisága mellett áldozatkész kazafi, mikor erre szükség volt. Jelen voltak még *Sáros*, *Borsod*, *Abauj* és több vármegyéből tekintélyesebb emberek. A nádor maga személyesen nem vett részt ezen a gyűlésen, maga helyett Lessenyei Nagy Ferencet küldte el.

Itt határozták el a törökkel való szövetséget, amit a nádor is a legjobbnak látott. *Fügedi Nagy* Andrást küldte Zrinyi Péterhez, hogy értesitse róla, miképen Apaffy fejedelem útján a törökhöz fordulnak. A bán ellenezte e tervet, és a nádor a szintén ott időző erdélyi követtel, Bethlen Miklóssal és Iványi Fekete Lászlóval megállapította a tervezeteket, amilyen alapon szövetségre akart lépni a törökkel.

Fekete egyik legbizalmasabb embere volt. Tapasztalt vén katona, akivel együtt botorkáztak a sötétben a murányi híres kaland idején a várfalak alatt, míg feljuthattak az erősségbe. Ő volt az első, aki 1768-ik szeptemberében Szelepcsényi érseknél peres ügyben járva, az összeesküvést elárulta, amit azután az árulások egész sorozata követett. Mikor a szövetségi tervezetet a nádor átadta Bethlennek, hogy vigye Apaffyhoz, fájdalmasan megjegyezte: „Nincs más mód! Be kell hódolnunk a töröknek!”

Gyöngyösy mindezekről azonban csak annyit vallott, hogy gyűlés volt, de miről, azt ő nem tudja. Nagy András követségéről is csak annyit mondott, hogy a nádor, nagy titokban (valde in secreto et occulte) küldte a bánhoz, de milyen ügyben, azt se tudja.

Beszélt arról is, hogy a nádorné Farkas Fábiánt küldte szintén titokban Lengyelországba követül. Nemsokára őt is elküldte a nádorné Lengyelországba de „más ügyben“. Váltig tudakozódott ugyan Farkastól, mi célból jár ott, mit csinál, de semmi módon nem tudott tőle követségéről értesítést nyerni. Azt se tudta, hogy ezután miért járt a bánhoz, s a bán milyen ügyben tartott vele és Szuhayval, Szepessyvel gyűlést.

Farkas Fábián putnoki alkapitány volt, régi katonája a nádornak, vitéz, de ragadozókezű, aminek súlyát török, magyar egyformán érezte.

Farkas a lengyelek szövetségét kereste és a francia herceg trónrajutása ügyében járt 1667-ben lengyel földön, de a szövetségeseeknek ez a tervezeteseik is dugába dőlt. Wojenszky Szaniszló kanonok, a Wesselényiek lengyelországi javainak bérlője, sok mindent ígért, el is halmozta ajándékokkal, de a vége az lett, amint Wojenszky levélben megírta, hogy a lengyel urak nem bíznak a magyarban, „mert szegények, gyengék, nincs emberük, hazudoznak. Kell tehát, hogy valami próbát tegyenek.“ Az 1668-ban tartott szendrei gyűlésről is volt tudomása a költőnek. Elmondja, kik voltak jelen, de megjegyzi, hogy a kisebb nemeseket nem bocsátották oda. De a tanácskozás végeztével megkérdezte Farkast, mit terveznek, forralnak. Ez megmondta, hogy nagy dologba kezdtek,

de nincs emberök, aki végrehajtsa. Katonájuk volna, de pénzük nincsen. Azonban most szállítottak Kőrmöcbányáról kétszázezer forintot, ezt akarták megszerezni. De Szobonya István oktanul és ostobául járt el a dologban. Azonban van pénz bőven Kassán és Szelepcsényi érseknél nem különben, amit a katonák zsoldjára fordíthatnak.

A szendrei gyűlésen az „internatusok“ valami próbát akartak tenni a lengyel kicsinylő üzenetek után. Nagy Ferenc úgy vélte, hogy a bányavárosokat kell elfoglalni, Morvára törni. A kőrmöczi Bécsbe küldendő pénz elragadása is szóba került. Farkas Fábián Kassát akarta megsarcolni, úgy mondta, fogják el Szelepcsényit a papzsákkal és lehet préselni. Bory és Farkas tervezték is, hogy a primást elfogják, a kőrmöci pénzt megkerítik s a bányavárosokat elfoglalják. E tervezgetések közben történt Fekete László árulása, aki Szelepcsényinek részletes vallomást tett az összeesküvésről. Joanneli András bányagróf is kisíklott Szobonya István a meghalt nádor mezei kapitánya körmei közül. A tekervényes eszű Bory most már a nádornét is rávette az árulásra, amihez Nagy Ferenc is hozzájárult. Rottalnak másolatban átadták az összes Murányban őrzött iratokat. A bécsi udvar most már hitelesen mindent tudott, de tompa mozdulatlanságában most sem tett semmit. Várta a fejleményeket, hogy alkalmas időben az ország teljes romlására legyen, s vérengző dühét első sorban a magyarság zömére, a reformátusokra fordította. Jól mondta Szelepcsényi, hogy olyan hurok kerül a nyakukra, amiből ki nem szabadulnak.

Gyöngyösy nagyon tartózkodó vallomásából is meglátszik, hogy tudott mindenről, a kassai gyűlés tagja is volt, hadat is szedett a nádorné parancsára, másokra nézve kisebb dolog nagyobb veszedelmet hozott. A rettenetes megtorlás ezután bekövetkezett. Több mint 2000 nemes fogságba került, az elkobozott vagyon értéke többre ment három millió forintnál.

Lőcsei vallomása után már szeptember 19 én Murányban volt. Ezután következik az ország kinzása. 1671-ben a hűséges ember követi úrnőjét februáriusban télvíz idején Pozsonyba, onnan Bécsbe s csak decemberben szabadulhat meg úrnője Kőszegre való internálása után a „bécsi lakástól“. Alig is várta, hogy szabadulhasson —, mert egészsége is csak emigyamúgy szolgált. Gyöngyösynek nagy úri pártfogói voltak a Homonnai Drugethek, Andrassy Miklós báró, sőt maga Báthory Zsófia is. Apósa *Baranyay* Gáspár a Rákóczi-ház kedves embere volt, s a véreskező asszony saját embereit körömszakadtáig védelmezte, még akkor is, ha protestánsok maradtak. A birtokain, igazabban a Rákóczi birtokon húzódott meg.

Huszton Baranyay Gáspár, aki a felkelés egyik legbuzgóbb embere volt, Ungmegye rendeit 1670-ben fegyverre szólította tüzes beszédében.

De olyan veszedelmes idők jártak, hogy a zaklatást így sem kerülhette el. 1672-ben biztosan „udvarlott” — András-synál, de csak 1674-ben költözhetett az Andrásstól neki zálogban adott házba és birtokba. A közbenső időt Ungban töltötte, ahol békességet, nyugalmat remélt. De a zaklatásnak itt sem volt vége, hiába húzódott *Rodvancra*, ahol és a környéken birtokai voltak. 1673-ban újra tanúvallató parancsot adnak ki ellene és 21 társa ellen, akik többnyire a kálvinista vallást — követték. A vizsgálatot mint homo regius — *Trombitás* Albert vezeti *Szarvas* Andrással a leleszi konvent tagjaival együtt.

Csuda István vérokona vallott először ellene, bizonyosan az elkobzások idejében vagyonaára áhítózva. Állította, hogy Gyöngyösy Erdélybe ir, s onnan levélhordók járnak hozzá, és megfordítva. A legújabb ungvári vásár idején is egy huszti sópénztárnok ment hozzá és Gyöngyösy véle sok ideig tárgyalt. A másik tanú *Pásztor* György szintén látta a sópénztárnokot nála. Meg is kérdezte tőle, honnan jött és kihez ment. Ez elmondta, hogy Huszton lakik és Baranyay Gáspártól jött Gyöngyösyhez.

A költő természetesen levelezett az apósával. De hát ez is nagy bűn volt. Még vádolták ugyan a katolikus vallás káromlásával és üldözött prédikátorok rejtegetésével. Erre azonban tanú nem akadt.

Innen húzódott csetneki házába, a következő évben már ott lakott Andrassy védelme alatt. Egy biztos módja volt annak, hogy az üldözéstől meneküljön. Áttért a katolikus vallásra, illetőleg katolikusként vallotta magát, ugyanezt tette pártfogója Andrassy Miklós is.

Gyöngyösy gömörmegeyi nagyobb szereplése ettől fogva kezdődik.

Gyöngyösy László.

BELFÖLDI SZEMLE.

Pázmány Péter vallásügyi emlékirata.

(Sopron, 1622 június 20.)

Pázmány Péter egybegyűjtött leveleinek két hatalmas kötete e folyóirat mult évi 8-ik (502—511. lapok) és jelen évi első füzetében (35—41. lapok) már ismertetve volt. Mivel szeretek a magam szemével látni, megszereztem magát a hatalmas kiadványt s midőn annak egyes darabjait egybehasonlítottam az idézett ismertetéssel, nagy meglepetéssel, sőt — nevén nevezem a gyermeket — egyenes megütközéssel arról győződtem meg, hogy ismertető annyira járatlan a latin nyelvben, hogy az eredeti szöveget igen sok helyen egészen elferdítve, értelméből teljesen kiforgatva fordítja le.

Hogy valaki latinul nem tud, egyáltalában nem vétek; hiszen milliók és milliók élnek a latin nyelv ösmerete nélkül; de már az — szeliden szólva — a legnagyobb frivolság, ha valaki a latin nyelv megfelelő ösmerete nélkül, latin szövegnek nemcsak magyarázatára, de egy tudományos folyóiratban való ösmertetésére mer vállalkozni. Régi mondás, hogy „aki nem tud arabusul, ne beszéljen arabusul“ és ha mégis arabusul akar a tudományos világ előtt beszélni, akkor el kell hallgattatni.

Nagyon komolyan érzem annak a vádnak a súlyos és szokatlan voltát, melyet az ismertető ellen itt nyilvánosan emelek és teljes tudatában vagyok annak, hogy állításomat bizonyítani vagyok köteles. Az ügy teljes megvilágítására még azt is el kell mondanom, hogy már régebben meg volt az alkalom az ilyen fellépésre, a Szent-István-Társulat Egyháztörténelmi Emlékeinek hasonló alapos ismertetésével kapcsolatban, de mindíg el-elhalogattam a nem kellemes feladat teljesítését; most azonban már a mérték betelt és a türelem fonala elszakadt.

Bizonyító eljárásomnak módja az lesz, hogy a rosszul tolmácsolt helyek igaz magyar értelmét a szövegben adom, ismertetőnek hibás fordítását pedig a jegyzetben közlöm.

A címül felvett nagyfontosságú emlékirat latin szövege a kiadvány I. kötetének 291—295. lapjain, kivonatos ösmeretése e folyóirat mult évi folyamának 503—506. lapjain található. A latin szöveg közlésétől, helykimélés szempontjából, el kell tekintenem, mindenesetre kérem azonban az érdeklődő olvasókat, hogy közleményemet az ismertető szövegével, s ha módjukban áll, magával az eredeti szöveggel is, pontról pontra hasonlítsák össze. A zárjelben közölt számok e folyóirat lap-számait jelentik.

(503.) Magyarországnak ebben a (török uralom alatti) részében csupán két vagy három jezsuita atya munkálkodik állítózatban Pécs környékén a katolikusok (lelki) javán, továbbá néhány ferences-barát a gyöngyösi kolostorban, ezenkívül mintegy 20 áldozár különböző helyeken szerteszórva.¹

(504.) Itt a ferencrendűeknek van egy kolostoruk, mely előbb eléggé *népes*² volt, de most csak 2—3 barát van benne.

(504.) Papnövelő intézet, Nagyszombatot kivéve, egész Magyarországon nincs; ott 12 papnövendék részére, kik a *szentélyben* segédkeznek, van alapítvány, részint az esztergomi érsek és káptalan tizedéből, részint némely *ide utalt* jövedelmeckéből.³

(505.) Mivel alig van nemzet, mely latinul oly szívesen taníttatná gyermekeit, mint a magyar, ösztöndíjakra lenne szükség, melyek segítségével a szegényebb nemeseknek s másoknak is gyermekei a tanulói pályán haladhatnak. Emlékezünk még, hogy Erdélyben alig volt egyetlen katolikus nemes ember... Így a katolikusok ügye évről-évre előrehaladt, annyira, hogy ha az ördög irigysége a háborúk különféle veszedelmeivel meg nem zavarja a dolgok szerencsés folyását, ma már Erdélynek majdnem egész nemessége katolikus lenne.⁴

¹ Tehát Magyarországnak ebbe az egész részébe a kath. ügy gyámolítására két-három jezsuita szándékozik menni álrühába. Pécs körül néhány Ferenc-rendi barát van a gyöngyösi kolostorban és ezenkívül különböző helyeken körülbelül húsz pap van mindössze széjjelszórva.

² Zsufolt (frequens).

³ ... ahol 12 papnövendék részére, kik az énekarban (!) segédkeznek... részint némely ahhoz tartozó jövedelmeckéből.

⁴ Mivel alig van oly nemzet, mely a latin nyelvre oly örömet tanítaná gyermekeit, mint a magyar, menhelyről (!) kell gondoskodni, hol a szegényebb nemeseknek és másoknak gyermekei tanulmányaik ideje alatt növekedhessenek (!). Emlékezetünkre alig van (!) Erdélyben egyetlenegy katolikus nemes... Ezért a katolikusok közvizsgálatait évenként számosan látogatják (!), elannyira, hogyha csak az ördögnek irigysége a dolgok boldog folyását különféle háborúk veszedelmeivel meg nem zavarja, maholnap (!) csaknem az egész Erdély nemessége katolikus lesz (!).

(505.) Mivel Magyarország területe igen nagy és egy kollégium egyáltalában elégtelen, jó lenne, ha 10,000 arany örökös kamatozásra (örök alapítványul) Bécsben letétenék, melynek évi jövedelméből, Magyarországon alkalmas helyen, a jezsuita atyák egy másik kollégiumot állítanának fel.¹

(506.) Kívánatos, hogy a missziókat, főkép a törökök közt, állandósítani lehessen.²

(506.) ... minden akadályt legyőzve ...³

(506.) ... melyről, hogy Csiknak nevezik, már előbb mondtam ...⁴

(506.) Az is kívánatos, hogy Ő Szentsége a Rómában tanuló magyarok számát szaporítsa, vagy legalább azt tegye meg, hogy az ottani 12 alapítványi hely állandóan be legyen töltve. És mivel legtöbbször szegényebborsú, de tehetséges növendékek mennek oda, de a hazautazásra költségük nincs, gondoskodjék Ő Szentsége, hogy hazafelé útiköltséget kapjanak.⁵

(506.) Arról is gondoskodni kell, hogy a jövedelemmel rendelkező magyar főpapok (a legtöbb ugyan igen szegény) komolyan felszólíttassanak, hogy papnevelő intézeteket állítsanak fel. Igaz ugyan, hogy a háborúk és száműzetések miatt elszegényedtek az egyházi férfiak, de ha többen egyesítik vagyoni erejüket, valamit mégis lehet csinálni.⁶

Íme, csak egyetlen egy irat fordításában mennyi sok rettenetes „szarvashiba“. Folytathatnám ezek felsorolását még nagyon sokáig, de azt hiszem, most ennyi is elég.

Van azonban még két megjegyzésem Pázmány leveleivel, illetőleg azok ismertetésével kapcsolatban. Ismertető

¹ Mivel Magyarország minden oldalról nyitva van (persze, a Kárpátok felől is!), egy kollégiumot sem lehet építeni (!), tanácsosabbnak (!) látszik tehát, hogy a mindenkori közadóból (!) tizezer arany Bécsbe letétbe helyeztessék évenként (!), melyből a legalkalmasabb helyen, más-más (!) kollégiumot kell a jezsuiták részére Magyarországon felállítani.

² Hogy minél előbb (!) állíttassanak fel (!) missziók, különösen a törökök közt.

³ ... emelkedjék felül minden nehézségen ...

⁴ ... melyet azelőtt (!) Csiknak neveztek ...

⁵ Reményli (!), hogy a pápa a magyar tanulók számát Rómában is segíti (!) növelni, vagy legalább azt elrendeli, hogy azok 12-en, akik valamely alapítványból tartatnak el, mindig teljes számmal vétessenek fel. És mivel többnyire jelentéktelenebb feltétel alatt (!), de alkalmas (!) ifjak törekednek arra, a visszatérésre azonban nincs elegendő útiköltségük, helyezze kilátásba (!), hogy erről is gondoskodik.

⁶ Végül arról is kell gondoskodni, hogy a magyar főpapok, akiknek erre tehetségök van, mert legtöbbször még szükölködnek (!), a papnövendékek részére a szemináriumok felállítását komolyan elkezdjék. (A következő pont lefordításával meg se próbálkozott az ismertető!)

ugyanis több helyen, szintén a latin szöveg meg nem értése következtében, olyan nyilatkozatot ad a Pázmány szájába, amelyet ő, legalább az idézett levélben, egyáltalában nem tett. Így például (a folyó évi I. füzet 36. lapjának közepén) ismertető szerint Pázmány a pozsonyiak azon kérésére, hogy ne háborgassa az ottani evangélikus predikátort, „elmosolyodott és azt válaszolta, nagyon csodálkozik rajta, hogy hozzá mennek ebben az ügyben, hogy ő tartsa meg ott a predikátort, hiszen, ha rajta állna, egyetlen egy predikátort sem tűrne meg, és legbuzgóbb törekvése, hogy sem predikátorok, sem más felekezeti emberek ne legyenek (!) s végre-valahára tudják meg, hogyha rajta állna, senkit sem tűrne meg mást egyházmegyéjében, mint csak katolikust“.

Ezzel a botrányosan rosz fordítással szemben az eredeti szöveg hű fordítása ez:

„Ezek hallattára elmosolyodtam és ezt mondtam: csodálom, honnan jut olyan eszökbe, hogy én a predikátort ott (t. i. Pozsonyban) megtarthatnám vagy megtartani akarnám; akarom ugyanis, hogy megtudják, hogy, ha lehetne, én ott egyetlen predikátort sem tűrnék meg. Mert bár az országos törvények miatt, bármint akarnám is, nincs hatalmamban, hogy a predikátorokat vagy más eretnekeket (alienae sectae homines) kiűzzem, azért bizonyosnak tartásuk, hogy, ha tehetném, egyházmegyémbe senki mást meg nem tűrnék, csak katolikust.“

Ugyancsak a folyó évi I. füzet 41. lapján ezt írja ismertető: „1637. márc. 11-én gróf Pálffy Pálhoz írt levele utóiratában jelzi (Pázmány), hogy bár beteges, de nemsokára meglátogatja, kéri, hogy felesége csináltassa meg neki egy gyógyszerárban az ifjító pirulákat“. Ebből a szövegből mindenki azt olvassa ki, hogy Pázmány, ez a kiváló műveltségű főpap, komolyan hitt az ifjító pirulák létezésében és gyógyító hatásában; holott, ha az eredeti levelet elolvassuk, azonnal látjuk, hogy az egész a halál révén álló nagy embernek talán utolsó, keserű tréfája. „Kérem kegyelmedet, Asszonyomnak ajánlja szolgálatomat és kérje, hogy ő kegyelme csináltassa meg nekem egy Apotekában ezt az egynihány pillulát és küldje alá: Recipe pillulas tres, pro sene 68 annorum, ut viginti annis junior fiat. Valamit kíván a patikáros, megfizetem.“

*

Ezek után már csak a tanulságot kellene levonnom az elmondottakból. Nem teszem. Elvégezi ezt helyettem e folyóirat olvasóközönsége, főképpen pedig, akit legközelebről illet: az ismertető.

Révész Kálmán.

KÜLFÖLDI SZEMLE.

Amerika vallásossága.

Sehol a világon aránylag oly rövid idő alatt annyiféle vallásfelekezet nem alakult, mint az északamerikai Egyesült-Államokban. Mindannyiról áttekinthető képet nyújtani, történetük és keletkezésük egyes fázisainak részletes megismertetésével s e nagy kulturális fejlődés minden egyes mozzanata közelebbi méltatásával Új-Anglia megalakulásától mostanig, nem csekély feladat, amelyet azonban kitünően oldott meg *Wilhelm Müller* „*Das religiöse Leben in Amerika*“ cím alatt *Eugen Diedrich* kiadásában most megjelent művével, melynek tanulságai annál becsesebbek, mert a helyszínén tett hosszabb tanulmányoknak gyümölcsei, az idevágó nemzetközi irodalmi források bő fölhasználásával. A vallásos eszmék történetének gazdag gyarapodását jelenti e kötet, amelynek dicséretére szolgál még különösen a vizsgálati módszernek az a pártatlan objektivitása is, az az igazi kulturpszichológiai szellem, amellyel a szerző csoportosítja a tényeket, s amelyre épp a vallási kérdések tárgyalásánál van eminenter szükség.

Minden tendencia nélkül, a tudós részrehajlatlan álláspontjából tekinti a szerző azokat a jelenségeket, melyeket a vallásos élet individuális megnyilatkozásai maguk után vontak a szabadság hazájában. Tollát nem vezeti elfogultság akár a puritánokról, akár az amerikai zsidókról, katolikusokról, szabadelvű protestánsokról vagy bármely más szektáról beszél. Mindenütt felösméri azokat a magasabbrendű pszichológiai tényezőket és erkölcsi erőket, melyek az élő vallások és gyakorlati életideálok megvalósulásában közreműködtek, s meggyőzőleg mutatja ki, hogy az a benső valláserkölcsei szellem, mely az amerikai nép sajátja, új világot tudott gyujtani, új tartalmat tudott önteni a hívő lelkekbe mindenütt, ahol a pedáns és merev szisztematika s a külsőségek kultusza már-már megkövüléssel fenyegette a létező formákat.

Már *John Robinson*, a puritánizmus atyja, aki 1620-ban néhány hívével Massachusettsben kötött ki, hogy őket az anglikán egyház üldözései elől elvonja, ezeket mondta egy alkalommal: „Minden istenfélő ember, ha maga kívül áll is az igazi látható egyházon. a hit által tagja lesz Jézus Krisztus titokzatos testének“, s mikor később a puritán istenállam a világi hatalmat magához ragadta, ugyanoly megmentő, felszabadító szerep jutott a fiatal lelkész *Roger Williamsnak*. *Jonathan Edwardsnak*, a „legtudósabb teológusnak“, száraz, de eksztatikus szópengésbe öltöztetett orthodoxiája vezetett az egyház és az élet közötti első eltávolodásra. *Franklin Benjamins*ra volt szükség, hogy a szociális téren működő vallásosság szikráit újra fölélessze. Jött az unitáriánizmus, élén oly férfiakkal, mint *Thomas Pain*, *Lyman Beecher* s a nagy reformer, *Channing*. Az elszáradt unitarizmust aztán a transzcendentálizmus érája váltotta ismét fel. A német szellemi élet, *Kant*, *Fichte*, *Hegel* hatása alatt, majd a vallásos élet legégyénibb és legrandiózusabb kinyomata *Emersonban*, e majdnem prófétai nagyságban.

A középállamokban a *George Fox* által alapított quaker szekta mellett, továbbá a *John Wesley*, *Charles Wesley* és *George Whitefield* által kezdeményezett s Amerikába *Heck Borbála* által átplántált methodista irány mellett különösen nagy elterjedést nyert a XVII. század alatt Marylandban lord *Baltimore* által meghonosított amerikai katholicizmus, melyet természetesen Amerikában sehol másutt nem ismert türelmesség és bensőség jellemez, azért hallunk *Brownson* német tanítványáról, a protestantizmusról a katholicizmusra áttért *Hecker Izsák Tamásról*, ki *Emersont* vallja vezérének, ilyen kijelentéseket: „Isten előtt élő cselekedeteket kell művelnem. Akarom, hogy munkám az ige hirdetése, testem minden mocnása érték, minden cselekedetem egy ételszabály legyen. Fejem, szívem és kezem egy háromság legyenek az örökkévalóságban, egy összhang a hangegységben“. És húsz évvel ezelőtt *Gibbons* bíboros egy chicágói nemzetközi kongresszuson ezt a nevezetes nyilatkozatot tette: „Minden hitfelekezet egyesülhet ugyanazon alapon, ha a végcél az emberi nem megjobbítása“.

Másfelől a déli államok népe karakterének megfelelően, mely nem annyira belső értékek, mint nagy vagyonok felhalmozására törekedett, itt a polgárháború kezdetéig a püspöki egyház volt túlnyomó. Az ültetvényes bárók az érsek demokráciájával szemben bizonyos erőszakos arisztokráciát alkottak, melynek főgondja a feketékre irányult. De a polgárháború s a rabszolgaság eltörlése itt is egész új helyzetet teremtettek, s

ha a felsőbb osztályok tovább is az anglikán egyházhoz tartozóknak vallották magukat s vallják ma is még, mégis ihletett vándor prédikátorok épp oly tartós eredményekkel működnek itt, mint nyugaton. S a püspöki egyház is meglehetősen kiterjesztette újabb időben a szeretet művét az összességre, úgy hogy híres massachusettsi püspöke, *Philipp Brookes* méltán nevezhette azt a „legtágasabb egyháznak“.

Műve második részében *Müller* a német protestantizmust és a 48-as éveket tárgyalja mindenekelőtt behatóan, aztán az amerikai zsidóságot: két oly fejezet, mely különös érdeklődésre tarthat számot, azután áttér az „új alakulások“ fejezete alatt a mormonizmusra, spiritualizmusra, Mrs. *Eddy* keresztyén tudományára, a világegyetem szelleme (*Trine*) tanára, *Dowie* zionismusára, a természetes vallásra és a *Welt Whitman*-kultuszra, a *Müll*-féle testvériségre, az etikai kultúra törvényeire és a vallásos világi testületekre (keresztyén ifjak egyesülete, üdv hadserege, keresztyén törekvési egyesület). A legkülönbözőbb szekták és egyházonkívüli egyesületek találkoznak itt össze rendkívüli buzgó tevékenységben. A szociális gondolat ez egyöntetűségében, az eltérő felfogások, fajok és nemzetiségek e közös törekvésében az emberbaráti szeretet és az etikai ideálok célja felé, van valami imponáló és fölemelő.

Kiválóan érdekes e „serkentő egyesületekről és térítésekről“, valamint a „hit általi gyógyításról“ szóló fejezet és e problémák előítéletelnélküli tárgyalásával. Vallásos átélés mély analízisa a maga sokféle okviszonyulatában maga is egy külön studium, mely a tudományos kutatás terén mozogva, a tárgyat emberileg érdekessé és vonzóvá tudja tenni.

Mint Európában, Amerikában is krízis előtt áll a vallási élet. De ez a krízis inkább a külső egyház krízise. Mert a vallásos érzés és a hit lelki szükséglete mélyen gyökerezik benn a szívekben s csak feltámasztásra vár. Még a munkásosztálynál is, melyet pedig az egyház legtöbbször elidegenített magától a munkáskövetelések iránti ellenséges magatartásával (gondoljunk csak a vasárnapi törvényekre), az oly igehirdetés; mely emberi érdekeihez közelebb bír férközni, nagy rokonszenvre talál. Elég említeni erre *Stelzlet*, a munkáskérdés buzgó hirdetőjét s a newyorki munkástemplom nagyérdemű alapítóját.

S pedig ha a nép és az egyház közt újabb időben ez utóbbinak nem mindig demokratikus állásfoglalása miatt bizonyos szakadás jött is létre, a föltételek különösen Amerikában meg vannak adva az újabb összeforradásra a teljes lelkiismereti szabadság s az egyház és állam elválasztása alapján.

Egy történeti visszapillantás meggyőz arról, hogy a helyzet ma ugyanaz, ami a polgárháború előtt volt. A népességnek ugyanaz az eleme, mely a pénz és tőke hatalmát megteremtette, vált ismét urrá. S itt az egyházra, mint leghivatottabb faktorra az a feladat vár, hogy a keresztyén ideált föltámassza, s mentőerőt fejtsen ki az összesség szolgálatában. Nem is hiányoznak az erre irányuló kísérletek, melyek több-kevesebb sikerrel biztatnak, mint pl. az evangéliumi egyházak egyesítésére való törekvés az *Inter-Church-Federation*, stb.

Amerikában szerencsére sem a szociáldemokrácia nem tudta erősebben megvetni lábát, sem a mechanikai világnézet nem birt nagyobb hatást gyakorolni az elmékre. S mint ahogy Amerika története minden viszontagságos fázisában a vallásos felfogásból eredt a földéritő sugár, úgy ma is — írja *Müller* — a keresztyén gondolat a mindent mozgató erő s a nép legjobbjai meg vannak győződve, hogy ez a mozgató erő nem a hagyományok fenntartásában áll, hanem Krisztus életében és szellemében. Sőt *Müller* egyenesen Amerikára mutat rá mint egy esetleges jövőbeli vallás valószínű hazájára, mely az emberek közötti kölcsönös jóakaraton épül az isteni parancs értelmében.

Erre célozva írja a nagy tudománykutató *Eliot* is, hogy ez „a krisztusi kinyilatkoztatást még csodásabbnak fogja mutatni, mint azelőtt“ s erre gondolt az első puritán is e szavaiban: „az Úr még több igazságot fog fakasztani igéjéből“. Ez a két, oly távoli időben s oly különböző ajkról felhangzó nyilatkozat mutatja legjobban az amerikai vallási eszmék forrongásában a fejlődés gondolatát.

V. S.

IRODALMI SZEMLE.

Dr. Tschackert Pál: Rövid tanulmányi kalauz hittan-hallgatók részére. Fordította *dr. Szlávik Mátyás* eperjesi theol. akadémiai tanár, revideálta *Révész Kálmán* kassai lelkész, abauji esperes. Budapest, 1912 Hornyánszky V. könyvnyomdája, 68 lap, ára 1:50 K. Kapható a fordítónál Eperjesen.

Kitűnő theologiai enciklopédiákban teljességgel nincs hiány sem a német, sem az angol, sem a francia protestáns irodalomban. Nálunk azonban ezen a téren is szegényes az irodalmi termelés. Hagenbach theol. enciklopédiájának Révész Imrétől való fordítása (1862) óta a *dr. Bartók György* theologiai tudomány és lelképásztori képzés c. műve (1906) az egyetlen számottevő munka theol. irodalmunknak ebben a szakában. Dr. Szlávik Mátyás tehát nem végzett felesleges munkát, mikor Tschackert Pál volt göttingai tanár theologiai Kalauzát magyarra fordította s ezzel a magyar protestáns theologiai enciklopédiák irodalmát egy értékes darabbal gazdagította.

Tschackert műve inkább theologiai kalauz, mint módszeres theologiai enciklopédia. Szerző is tanulmányi kalauznak nevezi munkáját. Teszi ezt két okból. Először azért, mert elvből nem barátja az irodalmi adatokkal és módszeres utasításokkal megterhelt theologiai enciklopédiáknak. Ezek hamar el szoktak avulni, mivel irodalmi adataikat a később megjelent munkák túlszárnyalják. Teszi másodszer azért, mert tapasztalásból tudja, hogy a kezdő theologus, tanulmányi útmutatónak nem vaskos könyveket használ, amelyeknek olvasásába hamar beleun, hanem rövid tájékoztató munkát szeret, amely az előtte álló stúdiumban rövidesen kalauzolja. Erre a célra szolgál Tschackert rövid tanulmányi Kalauza.

Tschackert munkája nem igényel tartalmi eredetiséget. Maga a szerző is megvallja, hogy Kalauzának kidolgozásában Hagenbach, Kähler s főleg Heinrici műveit használta. De a

megszerkesztésben, a kidolgozásban a maga lábán jár a tanulmányi Kalauz. Nem öleli föl a theol. tudományok methodológiáját és irodalmát, mint Hagenbach vagy Heinrici. Azt tartja, hogy a módszertant és a szakirodalmat az egyes theologiai tudományágak körében ismerhetjük meg a legjobban. Schleiermacherhez csatlakozik, akinek örökifjú Kurze Darstellungja csak *alaki* enciklopédiát nyújt, csak a theologiai diszciplinák szervezetébe és kereteibe vezeti be a kezdőt és mégis teljesen megfelel a céljának.

Tschackert két részre tagolja a Kalauzát. Az *első részben* (a theologia mint tudomány cím alatt) a theologia tárgyáról, önállóságáról, vallásos jellegéről, tudományos szabadságáról, egyháziasságáról, a theologia tagozódásáról tájékoztat s a theologia helyét mutatja a tudományok rendszerében és a theologia viszonyát állapítja meg a művészethez és az általános műveltséghez. Függelékül az enciklopédia történetét vázolja. A *második rész* (az egyes theologiai tanszakok cím alatt) első fejezetében a bibliai tudományokat, második fejezetében a theologia történeti tanszakait, harmadik fejezetében a rendszeres theologia, negyedik fejezetében a gyakorlati theologia egyes tudományait ismerteti. Ennek függelékében az evang. pedagogikát jellemzi, az egyetemi tanulmányra ad gyakorlati útmutatást és az általános műveltséghez való viszonyát rajzolja a theologiai képzettségnek.

Ez a theologiai Kalauz váza vagy kerete, amelybe választékos jó minőségű tartalmat öntött a világosfejű, szabatosan disztináló szerző. Az első vagy általános részben szabatosan mutat rá Tschackert, hogy a theologia a keresztyénségről szóló tudomány, a keresztyénség lényegét pedig sem a vallásnak valamely elvont fogalmából meghatározni, sem a nem-keresztyén vallásokból levezetni nem lehet, hanem a keresztyénséget önmagából kell meghatározni. Tschackert ezt a meghatározást a következőleg végzi: A keresztyénség az embernek Jézus Krisztus által közvetített életközössége Istennel. Ezért egyrészt bizonyos történeti tényeknek (az isteni kijelentésnek, a kiengesztelésnek és a megváltás üdvszerző tényeinek) összessége; másrészt a Krisztus által létesített benső életviszony és életközösség az Istennel. Ennélfogva a theologia pozitív tudomány, melynek történelmileg a Krisztus eszközölte üdvtény az alapja, lélektanilag a Krisztus létesítette istenfűségi viszony a lényege. Ekként a keresztyénség nem csupán a történelmi multban működött élethatalom, hanem az egyes keresztyén ember lelkében és a keresztyének hitközösségében ma is folyvást ható és munkálkodó sajátos

életerő. E történeti és pszihikai megdönthetetlen okokból a keresztyénség tudománya vagy a theologia önálló tudomány is, mely minőségénél fogva a theologia, mint külön fakultás által művelt tudomány, méltán foglal helyet a tudományok egyetemén az univerzitas scientiarum helyén.

Az első rész második és harmadik szakaszának e rövid tartalmi ismertetéséből bárki beláthatja, hogy a theologiai Kalauz első része egészen jó nyomon jár, egészséges keresztyén szellem hatja át, minden tekintetben tudományos színvonalon áll, helyesen disztingvál és szabatosan definiál. Hasonló elismerés illeti meg a Kalauz második részét is, mely az egyes theologiai tanszakokról szól.

Mínthogy a keresztyénség első sorban történeti valóság, ezért a theologia első tanszaka a bibliai theologia, mely a keresztyénség keletkezésével, második tanszaka a történeti theologia, mely a keresztyénség történeti fejlődésével ismertet meg. A keletkezés történetének megismeréséből tehát a bibliai theol. tudományok származnak, melyek közé a Kalauz szerzője a bibliai nyelvtudományt, a bibliai régiségtant, a bibliai bevezetést, az ó- és új-szövetségi exegézist, a bibliai történetet és a bibliai theológiát sorozza. A keresztyénség fejlődését azok a tudományok ismertetik, melyeket a történeti theologia neve alá szoktunk foglalni. Ezek: az egyháztörténet, a dogmatörténet és a szimbolika vagy hitvallástan. A történeti theologia külön diszciplínái közé sorozza még Tschackert a külső és a belső misszió történetét, továbbá a nemzeti egyháztörténetet. A történeti theologia függelékének tartja a legújabb korban nagy jelentőségre emelkedett általános vallástörténetet.

A keresztyénség elméleti tanszakait nagy önállósággal tárgyalja Tschackert. Ezt a tanszakot is, mint a történetet, két alrészre tagolja, úgymint rendszeres theológiára és gyakorlati theológiára. A rendszeres theologia a keresztyén tanról szóló tudomány, mely dogmatikára vagy hittanra és etikára vagy erkölctanra osztható fel. A hittan a kijelentés tartalmát fejt ki rendszeresen, az erkölctan meg azt írja le, hogy a kijelentés alapján miként kell az embernek a jót megvalósítani. A rendszeres theológiának függeléke a vallásbölcselet. A keresztyénség másik elméleti tanszaka a gyakorlati theologia, mely az egyház tevékenységeinek elmélete. A gyakorlati theológiának, mint tudománynak, abban áll a jogosultsága, hogy az egyház, mint a Krisztus erőinek társadalmi organizációja, gyarapodni, terjeszkedni, érvényesülni törekszik. E tevékenységek szerint alakulnak ki a gyakorlati theologia egyes diszciplínái. Az egyház nyilvánosan kifejezi a maga

belső életét az istentiszteleti cselekvényekben (liturgika) és az igehirdetésben (homiletika); építi önmagát nevelő oktatással (katekhetika), külön lelki gondozással (cura pastoralis) és hitteljesztéssel (missziótan); rendezi és intézi szociális, jogi és gazdasági életét (egyházjogtan). A gyakorlati theologia függeléke az evangélikus pedagógika.

Ime ekként vezet be Tschackert tanulmányi Kalauza a theologiai tudományok szervezetébe, így tagolja diszciplínákra vagy tudományágakra a theologiai összes tudnivalókat. Jól kalauzol, helyesen orientál és mindenütt élénken, vonzólag tárgyal.

A fordító érdemes munkát végzett a Kalauz áttüzetésével. Munkája hézagot pótol magyar protestáns theologiai irodalmunkban. Kalauza jó szolgálatot tesz a theologiai akadémiák hallgatóinak, de azok a nem-kezdő theologusok is haszonnal forgathatják, akik tanulmányaik kiegészítése végett a theologiai tudományok egész szervezetébe összefoglaló és áttekintő bepillantást akarnak. Maga a fordítás is tisztességes munka: elég fogékony, elég világos, elég magyaros. Nehézkes, homályos, idegenszerű mondatok ritkán fordulnak elő a Kalauzban. Feltünőbb idegenszerűséget és homályosságot csak egy helyen (a 18. lap utolsó kikezdésében) találtam, ahol a gyakorlati theologia feladatáról van szó. „Az egyház tevékenységeit pozitíve adottaknak kell ugyan tekintenie, de az eme tevékenységek gyakorlásához szükséges szabályok megállapításában önállóan jár el“. Ez bizony nem elég világos és nem elég magyaros beszéd. De ettől eltekintve, a fordítás elég értelmes és elég világos.

Am a szorgalmas fordító még más munkát is végzett. Az egyes theologiai diszciplínáknál gondosan hozzáírta a vonatkozó irodalmat, a németet és a magyart is. A fordítónak ez az eljárása nem egyezik ugyan meg a szerző intenciójával, aki mindenütt elvből elhagyta a vonatkozó irodalmi adatokat. De a mi irodalmi viszonyaink között érthető, sőt igazolható a Szlávik buzgósága. Nekünk olyan szükkörű és szegényes a theologiai irodalmunk, hogy a kiválóbb külföldi szakírók felsorolása nem felesleges munka. Tájékoztat, irányít és további tanulmányozásra ösztönöz.

A könyvecskét Hörnyánszky Viktor nyomdája csinosan nyomatta, izlésezen állította ki; az árát (1·50 K) jutányosan szabta meg az érdemes fordító.

Dr. Sz. F.

Dr. Loesche György: Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban. Magyarra fordította *S. Szabó József*. Függelékül: **A helvét irányú reformáció elterjedése Magyarországon és Erdélyben.** *Irtta S. Szabó József.* Debrecen, 1912. Hegedüs és Sándor. Ára 4 K. 194 l.

A debreceni kollégium nagy tudású professzora, aki egyházi irodalmunkat olyan sokoldalúan, olyan buzgó lelkesedéssel és olyan termékeny szorgalommal műveli, becses művel gazdagította a magyar protestáns egyháztörténet irodalmát. Lefordította a Kálvinra vonatkozó részletet a bécsi protestáns theol. fakultás tudós tanárának az 1909-iki négyszázados évforduló emlékére írott nagyszabású munkájából (*Luther, Melancthon und Calvin in Österreich-Ungarn. Zu Calvins vierter Jahrhundertfeier. Mit archivalischen Beilagen. Tübingen, 1909*), amelyet e folyóirat 1911. évi folyamának 71—72. lapjain dr. Szlávik Mátyás ismertetett. Méltó kiegészítésként pedig csatolt fordításához egy 60 lapra terjedő eredeti értekezést a magyar kálvinizmus kezdeteiről. Loesche művének jó harmadát (183—314 l.) kapjuk itt élvezhető, magyaros, ha nem is éppen mindenütt egyenletes fordításban. Teljesen forrásszerű tárgyalás, a legapróbb részletekre is kiterjedő akribia mutatja be Kálvin hatását és a „kálvinizmust“ (recte: kálvinizmust) Ausztriában, Sziléziában, Cseh-, Morva-, Lengyel-, Magyar- és Erdélyországokban. (E legutóbbi részlet, mint annak idején dr. Szlávik Mátyás is jelezte, a maga vékonypénzű, sok helyt egyenesen tájékozatlan mivoltával egyáltalában nem osztozik a nagy mű többi részének kiválóságaiban, és inkább csak pro curiositate érdemelte meg, hogy a fordításba felvétessék.) A főcél mindenütt a genfi reformátor közvetlen vagy közvetett személyes hatásainak föltüntetése, amit Loesche hatalmas kritikai apparátussal végez, ezúton biztosítva művének legnagyobb értékét. Mindenütt ott állunk az alakulófélben lévő egyházak bölcséjénél, amely fölött még ott virraszt a teremtő személyiségek őseréje és — valami rendkívül vonzó és épületes tarkaságban — ott ölelkezik a román, a germán, a szláv és a turáni szellem. Rengeteg nagybecsű és az élet melegét magán hordó adalék a kelet-európai protestantizmus sok tekintetben homályosan ismert őskorához! A bizonyosságok egészen új, kiaknázatlan sora arra nézve, mint működött össze a protestantizmus határozott arculatú típusainak, nemzeti alakjainak megteremtésében a *személyi tényező* a néplélek és a kultúra történelmi hatalmaival. Ez általános szempont alatt helyezkedik el a részletkutatás minden, még oly kicsinyesnek látszó eredménye is. Mint Loesche

maga mondja az eredeti mű előszavában (IX. l.): „A középponton oly parancsolóan kimagasló alakok mind egy-egy világot megrázó hatalom; az emberek, az eszmék s az ezek által kiváltott mozgalmak jelentős és változatos volta, a nemzeti s általában az egész szellemi légkör kibékít minden aprólékossággal, ami különben úgyis csak a jelentőst emeli ki az ellentét hatása útján. Így lesz itt is eseményé az elégtelen, példázattá a mulandó“. A személyi vonatkozások gondos és szeretettel teljes megrajzolására esik Loesche tudományos érdemének az orosz-lánrésze. Művének ez ad épp oly vonzó érdekességet, mint amilyen forrásszerű tekintélyt. És úgy látszik, az író maga is elsősorban erre törekedett. Másik két célja (Előszó VIII. l.): az, hogy a reformátorok „nyomait a jelenkorig kövesse“ az illető országok protestantizmusában s azután meg, hogy végül „megfeleljen arra a kérdésre: mik lehetnek a reformátorok s miknek kell lenniök a mi számunkra még ma is?“ — szemmel láthatólag háttérbe szorul az említett főszerző mögött. A „nyomok követése“ egyértelmű lett volna az ausztriai, cseh stb. protestantizmus, mint lutheránizmus és mint kálvinizmus, összefüggő történetének megírásával: ez pedig Loeschének, amint az egész műből nyilván kitetszik, igazában véve nem volt szándéka. Loesche személyiségeknek akart emléket állítani, nem pedig e személyiségek hatásából keletkező eszmék, intézmények, szellemi élet, kultúreszmény történeti fejlődéséről adni egységes képet. Írt Lutherről, Melanchthonról, Kálvinnról az ausztriai stb. népekhez, ezek vezéralakjaihoz való személyes vonatkozásaikban; de nem írt az ausztriai stb. lutheránizmusról vagy kálvinizmusról, mint történelmileg kialakult, karakteres egészeiről. Azért a magyar fordítás címe (a fejezetek címzésével együtt) nem is egészen szabatos, mert amit ígér, azt a tartalom nem váltja be teljesen. Kálvinizmusról a műben csak annyi szó esik, amennyi a Kálvin közvetlen vagy közvetett hatásairól országok és népek szerint. Pedig ez a kettő, ha szorosan és természetesen össze is tartozik, még korántsem egy. Nem valami előnyös a műre nézve a harmadik feladat megoldása: t. i. a reformátori személyiségek hatásának értékelése a ma szempontjából, ami tényleg a legmagasabb-rangú feladata minden történetírónak, az egyháznak is. Loesche Kálvin iránt valósággal a személyes ellenszenv egy nemét érzi s bár a hódoló elismerést még így sem tagadja, nem tagadhatja meg ettől a világtörténelmi nagyságtól, újra meg újra ellentétbe kerül a tárgyilagos történettudomány megállapításaival, amikor Kálvinnról és művéről van szó, a legtöbbször természetesen módot keresve arra, hogy a mérleget

teljesen igazolhatatlan és amellettszükségtelen módon a Luther javára billentse le. Olyan avatott toll ítélte el annak idején ezt a nagy mértékben feltűnő eljárást, mint a *lutheránus* dr. Szláviké (lásd a fentidézett ismertetést), a tárgyilagosságtörő minden barátjának (nemcsak a kálvinistának!) érthetően igaz öröme. Sajnos, a munka lefordított részlete természet szerint épp azok közül való, amelyek ha nem is tartoznak szorosán véve az értékelő részhez (e feladatának L. legnagyobb részét az eredeti mű 327—341. lapjain a „L., M., Zw. u. C. als Schutzherrn der Protestanten in Österreich-Ungarn“ c. fejezetben igyekszik eleget tenni), mégis erősen magukon viselik itt-ott a mű e legnagyobb fogyatkozásának ríkió bélyegét. Igen nagy tapintattal elhagyta ugyan Szabó fordításában azt a kis, legvégső részletet (313—314. l.), amely csupa tájékozatlanságon — és még hozzá eleve *elfogult* tájékozatlanságon — épülve föl, a Kálvin-Zoványi ügyről „nyilatkozik“ meglehetősen balkezes szerencsével (és e kihagyásnak, azt hisszük, maga Loesche örül legjobban), de éppoly kevésbé alkalmas a szerző történetírói tárgyilagosságának bizonyítékául egy-két más, szintén Kálvinra vonatkozó részlet, amelyek pedig nemcsak, hogy nem mellőztettek, de még hozzá, ami egy kissé kár, *minden fordítói megjegyzés* nélkül diszelegnek a helyükön (pedig ilyeneket Sz. másutt — szerintünk teljes joggal s amellettszükségtelenül — megengedett magának egy-néhányat). Még hagyján, hogy Loesche szerint (a 21. lapon) Kálvin „most már (a genfi harcok elmúltával) *dúskálhatott az egyházfegyelemben, amely a fanatikusokon kívül természetesen képmutatókat is teremtett*“: mert a német eredetinek legalább a személyes éle nem ekkora („so konnte man schwelgen in Kirchengzucht“ stb., 201. l.) és itt, a Kálvin személyétől eltekintve, mindössze csak az a szerény kérdés toluó önkéntelenül a pennánkra: vajjon hát *csak* fanatikusokat és képmutatókat teremtett az a gonosz genfi egyházfegyelem a világtörténelem bizonyossága szerint?! (gondoljunk csak az oly kevésbé kálvinista írók vélekedéseire, aminók Michelet vagy épp Brunetiere!). De máshelyütt már magának a könyvnek a főhőse kap a kiváló írótól egy félremagyarázhatatlan célzatu oldalvágást. A lengyel kálvinizmus kezdeteiről van szó (46—47. l.): „... a vallásnak és a politikának — olvasunk a fordításban — Zwinglinél és Kálvinnál látható összeolvastása, a republikánus és oligarchikus gondolkozás (Sinn), a régi elvektől és szokásoktól való határozott eltérés jobban megragadta a lengyelek lelkét, mint a kezdettől fogva politikailag szenvedő (politisch

duldende), konzervatívabb s alkudozásra hajlandóbb lutheránizmus. A preszbiteriális egyházszervezetnek arisztokratiko-republikánus jellege jobban illett a monarchiával takargatott (verbrämt) oligarchia viszonyaihoz, mint a summus episcopatus és a consistorium. *Kálvin mindig szívesebben csatlakozott a felső tízezerhez. Valósággal uraskodó (echt junkerlich!?) az a tanácsa, hogy a népet folyvást szegénységben kell tartani, hogy engedelmes maradjon.*“ Nincs terünk annak a határozott véleményünknek a kimutatására, hogy e fejtegetések során Loeschet szokott alaposága, vagy legalább is (az általános értékítéletekben) óvatossága általában elhagyta s valami felületes és talajnélküli történetfilozófia csábította el magával. Ha csínyján kell bánni a „kálvini demokrácia“ sokszor és sokképen félreértett és teljesen történetietlen módon hangoztatott jelszavaival: éppúgy óvakodnia kell egy, a tárgyilagos igazságot mindenek fölé helyező történetírónak attól, hogy Kálvinban — bármely vonatkozások közt is — az arisztokratikus oligarchia patrónusát, pláne épp a „nie pozwolam“ végzetes politikai irányzatának egyik sugallóját és szövetségesét lássa és láttassa. Hogy lehet-e e nyilatkozatban az álláspont minden ferdesége mellett is jóhiszeműséget látni: nem tudom. De a végső sorokban, ahol az egész állítás mint valami mérgezett nyilvessző kihegyeződik, semmiképen nem vagyok hajlandó mást látni, mint személyes ellenszenvet és a történetírói jóhiszeműség kétségtelenül megállapítható hiányát. Kálvin mint a felső tízezer szekértolója? Kálvin mint tipikus népelelynyomó, mint nemcsak a lelkek, de egyenesen a testek zsarnoka? És mindez a saját nyilatkozata alapján? Hiszen ha csakugyan van ilyen nyilatkozata akárhol is, mit ér akkor alkotása, élete, mit érnek művei és elvei, amelyek pedig mind hangos szóval tiltakoznak e megdöbbenően vakmerő gondolat lehetősége ellen?! Szívszorongva keressük a terhelő, a befeketitő vád forrását, és ime, találunk — a világment sem valami, *itt egyedül jogosult és helyénvaló idézetet magának Kálvinnak* valamelyik írásából, hanem találunk egy rövid, de sokatmondó utalást **Kampschulte I. 430-ra.** Vagyis Kálvin köpönyegalatti kompromittálására Loesche elégnék tartja az egykori bonni ó-katholikus történettudós egy odavetett bizonyosságát, s valamikor még protestánsok előtt is abszolút, de manapság nagyon is lejárt tekintélyét! Tehát éppen a legjobb forrásból táplálja személyes rokonszenvét Genf reformátora iránt. De azért ne siessünk még ennek az *on dit*-ra építő történetírásnak valódi nevén nevezésével! Hiszen elvégre is — hátha valóban Kampschulte kezében van a letagadhatatlan szegyenbélyeg?

Felnyitjuk a híres munka első kötetét (Johann Calvin, seine Kirche und sein Staat in Genf, I. Leipzig, 1869), s ott, a 430. lapon pontosan megkapjuk a — *második on dit*-t. Kampschulte nyugodt lelkiismerettel utal az idézőjelek közé rakott mondás forrásaként — J. B. G. Galiffe-ra, ennek a protestáns genfi tanárnak egy 1862-ben megjelent munkájára (Quelques pages d'histoire exacte soit les procès criminels intentés à Genève en 1547 contre Perrin et contre son accusateur A. Maigret dit le Magnifique). Hogy pedig a két Galiffe-nak — az apának és a fiúnak — a neve mit jelent a Kálvin-rágalmak negyedfélszázados díztelen sorának történetében: arról a jelenkor legnagyobb, mert leglelkiismeretesebb és legkongeniálisabb Kálvin-tudósa, Doumergue Emil igen sokat tudna beszélni. Ő volt az, aki épp e nevezetes citátum kapcsán kérelhetetlenül következetes energiával fölkutatta a Loesche forrásainak forrását és amint montaubani fakultási előadásainak során (1910 őszén) teljesen meggyőzően és kézzelfoghatóan kimutatta, ezt a forrást a Kálvin ellen gyűlöletesen áskálódó, levéltolvaj Troillet egy hazugságában találta meg, amelyet az ifjabbik Galiffe egyenesen készpénznek vett és mint hamisítatlan Kálvin-nyilatkozatot röpitett világgá főntebb említett művében, miután apja, a genfi levéltáros még a mult század első felében egyszerűen *elsikkasztotta* az idevonatkozó eredeti pöriratokat s a szigorú tudományos felülvizsgálat számára kicsi híján lehetlenné tette az ő s a fia tendenciózus történetírásának ellenőrzését. (A részletes adatok Doumergue dékán birtokában.) Hogy mármost minderről Loeschének sejtelve sem volt, s annál kevésbé kiváló fordítójának: ezt hisszük és értjük. De hogy — ellenszenv ide, rokonszenv oda — a tudós bécsi tanár épp az ilyen kvázi becsületbevágo — és nem is *csak* a Kálvin reformátori becsületébe vágó — kérdésben minden legkisebb fenntartás vagy bár gyanakodás nélkül képes átvenni a Kampschulte — láttuk, mily kitünően megtámogatott — adatait: az tudományos egyéniségére nem vet valami kedvező világot és minden másnemű érdemének teljes tiszteletben tartása mellett is megfoszt bennünket attól a szerencsétől, hogy Loesche Györgynek mint Kálvin és a kálvinizmus történetírójának hivatottságát és illetékességét, akárha az ausztriai protestantizmus terén is, föltétlen hódolattal elismerjük. A fordítás derék munkáján is bizony nagy szépséghiba esett, amikor — mindenesetre a legteljesebb jóhiszeműséggel — *minden* oldalról ilyen híven akarta tükrözni a szerző egyéniségét, hisszük, magának a fordítónak jobb meggyőződése ellenére is. Erre a hitre különben bizvást fel-

jogosíthat bennünket a szerényen *Függeléknek* nevezett, de tulajdonkép a munka jó harmadát adó eredeti dolgozata a fordítónak. Magyar kálvinizmusunk és — ha szabad e terminussal élnem — prekálvinizmusunk őstörténetére igyekszik itt Szabó professzor az eddiginél nagyobb és tisztább fényt vetni az első- és másod-, harmadrangú külföldi reformatori személyiségek magyarországi vonatkozásainak feltüntetésével. A lehető leggazdagabb adatkészlet alapján, az idevonatkozó hazai és külföldi irodalom teljes ismeretével s nem kis részben önálló forráskutatásaira támaszkodva, mutatja be sorban Zwingli, Oecolampadius, Bucer, Kálvin, Bullinger és Béza közvetlen vagy közvetett személyes hatásait a magyarországi protestantizmus református-kálvinista, tehát helvét (bár némi részben melanchtoni eredetű) irányára. Mindezekről a viszonyokról épp oly élvezetes, mint amilyen hasznavehető képet nyújt. Nem egy, eddig homályos pontnak a földerítéséhez segít közelébb új adataival vagy legalábbis ügyes, sokszor merész konjekturáival. Loesche nyomán haladva ő is ugyan inkább csak e személyes, alapvető összeköttetések történetét dolgozza fel éppoly szakértelemmel, mint amilyen szeretettel (ez utóbbi tekintetben — legalább is Kálvint illetőleg — Loeschének végtelenül felette áll, anélkül, hogy az elfogultság ellenkező végtetébe való zuhanástól volna okunk féltetni), és magával a kálvinizmus *elterjedésével* — műve címzésének ellenére is — már nem bajlódik valami sokat, mindössze egypár meglehetősen közismert, vázlatos vonást ismétel; de hiszen ez a munka bajosan is volna elintézhető hatvan lapnyi terjedelemben. A magyar kálvinizmus elterjedése, meggyökerezése, határozott jellemű kialakulása történetéhez dogma- és kultúrtörténeti és néplélektani alapozások kellene és ma e tekintetben még ingoványos talajon járunk szinte egészen a XVII. század kezdetéig, tehát addig, amíg a kálvinizmus már felekezeti kialakulásban közjogi elismertetésre nem jut a királyi Magyarországon is. Szabó érdemét azonban ez a hiány cseppet sem kisebbíti. Az ő páratlan szorgalma, átfogó tudása, a Loescheével egyenlőrangú akribiája számára épp ezeknek az alapvető személyi hatásoknak a földerítése volt a legmegfelelőbb munkatér s a leggyümölcsözőbb feladat. Az ő kicsiny, de gazdag, súlyos és alapos opus doctumának, valamint — leszámítva a leszámítandókat — a Loesche fordításban közölt művének is nyugodtan tulajdoníthat valóságos forrásértéket a magyar protestáns egyháztörténetírás bármely munkása úgy a mostaniak, valamint az ezután elkövetkezendők közül. A munka végén mellékletként szép, erőteljes fordításban közölt levelek (Belényesi és Kapro-

phontes Kálvinhoz, Melius Bullingerhez és Béza Meliushoz I—II.) becses kortörténeti vonatkozásaikkal és intim részleteikkel nagyban hozzájárulnak a csinos kiállítású (bár sajtóhibáktól éppen nem mentes) kiadvány belső értékének fokozásához, míg a külső vonzóerőt Huszár Gál, Szegedi Gergely és Melius Péter sajátkezü névaláírásainak sikerült facsimilékban való kegyeletes leközlése növeli. A nagy elterjedést érdemlő és meg is kívánó könyv árát azonban (4 K) kissé borsosnak találom, főként ha a Loesche *kétakkora* és majdnem kifogástalan kiállítású könyvének 4 márkás árával vetem össze. Dehát régi dal, hogy nálunk éppen nem a szerző s a kiadó az, akit az ilyesmiért elsősorban hibáztatni lehet.

Révész Imre.

Magyari István: Az országokban való sok romlásoknak okairól. Sárvár, 1602. Kiadta Ferenczi Zoltán. Budapest, 1911. (Régi Magyar Könyvtár. 27-ik kötet. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása.)

A legújabb évek magyar protestáns egyháztörténeti irodalmában és a vele kapcsolatos irodalom-, művelődés- és köztörténeti irodalom termékei között oly sok a felületes kontármunka, hogy ideje volna már elrettentő példakul részletesen ismertetni néhányat. Helyes volna kimutatni p. o., hogy mily tömértelen alap nélküli állítás és temérdek ténybeli valótlanág fordul elő Veress Istvánnak abban a német munkájában, melyről csaknem hetenként olvasunk valamit. Hibáinak egyenkénti helyreigazítása azonban annyi időt venne igénybe, amennyit egyáltalában nem érdemel meg ez a tudománytalan könyv s a fáradsággal nem is állana arányban az általa elérhető tanulság. Egyelőre tehát rövidebb dolgozatról tartom kimutatandónak, hogy mennyire mintaképe az egyháztörténeti téren való tájékozatlanságnak, mondhatni tudatlanságnak.

Ez az a Bevezetés, melyet Ferenczi Zoltán, a budapesti tudományegyetemi könyvtár igazgatója írt Magyari Istvánnak „Az országokban való sok romlásoknak okairól” szóló műve új kiadása elé. Az eredetileg Sárvártt, 1602-ben megjelent könyv tudvalevőleg felette nevezetes szerepet játszik a magyar irodalom multjában, amennyiben nemcsak megnyitója véletlenül a XVII. század polémikus irodalmának, hanem harcrakeltője volt Pázmány Péternek, a katolikus restauráció és kontrareformáció legkiválóbb szellemi hősének. Új fejezet nyílt vele polémikus irodalmunk történetében. A közvetlenül

megelőzőleg katolikus részről Monoszlai András által vezetett, protestáns részről többek által vivott irodalmi küzdelem befejezést nyert annyiban, hogy közülök egyetlenegy sem lépett többé harcterre s vitáiknak is csupán annyi utóhatása volt még, hogy Pázmány Gyarmathival szemben védelmére kelt később Monoszlainak, illetőleg a szentek tiszteletének. Újemberek lépnek elő, protestáns részről a protestantizmus demokratikus jellegéhez képest több egyenlőrangú erő, a katolikusok részéről minden más felett messze kiemelkedve Pázmány.

Ennek az új korszakbeli polémikus irodalomnak ez a legelső hajtása. Magyar Istvánnak e műve igazán megérdemelt volna új kiadásában egy magasabb színvonalú bevezető méltatást és ismertetést; olyat, amely lehetőleg kiterjeszkedett volna arra is, hogy nem volt-e Magyarinak valami külföldi, idegen forrása, amelyből eszméket merített, avagy éppen részleteket kölcsönzött? Tudtunkkal eredetileg tényleg más volt megbízva a sajtó alá rendezéssel s így a Bevezetés szerzésével is, akinek azonban a forrásokat is kutató dolgozata sajtókész állapotban elkallódott valahol a vállalat szerkesztőségénél. Sajnálatos, hogy ennek a kétségen kívül sokkalta mélyebbre hatóan és alaposabb hozzáértéssel készült kéziratnak elveszése miatt ilyen gyarló ismertetéssel kell megelégednünk. Azaz hogy megelégedve teljességgel nem vagyunk, nem lehetünk. Ezt akarom kimutatni e sorokkal.

Első kifogásom a Bevezetés magyarányú rendszertelenségét, ide-odakapkodását illeti. Józan logika helyett vasvillával van egymásmellé hányva mind az az adat, amit a Magyariról szóló följegyzések és megemlékezések irodalmára vonatkozólag ebből az irodalomból jónak lát sorakoztatni Ferenczi. Minden belső összefüggés és egymásból folyó természetes sorrend nélkül sorolja fel a könyvről és szerzőjéről a multban írott rövidebb-hosszabb ismertetések és adatok egy furcsán kiválogatott részét. Jelentéktelen dolgokat főleglet, míg fontosabb és érdekesebb megemlékezéseket azzal intéz el, hogy „a többi, ami róla szól, itt mellőzhető“ (6. l.). Aztán miért kell azt tudomásul adni, hogy Magyarit „nem említi Debreczeni Ember Pálnak „*Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transsylvania*“ című műve sem“, mikor maga Ferenczi is siet hozzátenni, hogy „amit egyébiránt a mű tartalma (szólván t. i. csak a református egyház történetéről) eléggé megmagyaráz“. Hát persze. Olyan munkát, ami tartalmának más iránya és köre folytán szintén nem foglalkozik Magyarival, egyszuszra akár ezrével is felsorolhatott volna. Ilyenformán jár el Révész Imrének „Magyar tanulók Witten-

bergben Melanchthon haláláig“ című közleményével, melyről meglegedetten konstatálja, hogy „már címénél fogva sem említhetné“ Magyarit (8. l.). Akkor hát miért hozakodik elő vele? Hiszen millió más könyvet felsorolhat még, ami „már címénél fogva sem említhetné“. Erre nézve azonban úgy áll a dolog a valóságban, hogy említhetné bíz' az, ha 1560-ig járt volna Wittenbergben Magyar, már pedig járhatott volna; hiszen nem tudjuk, mikor járt.

Felületességét és tájékozatlanságát egyebekkel is sokszor elárulja a gondatlanul egybehányt történelmi részben. Azt mondja p. o., hogy Klein „Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger“ (I—II. 1789.) című művét „másodszor kiadta“ Fabó András a „Monumenta evangelicorum aug. conf. in Hungaria historica“ III. kötetében (6. l.). A dologhoz értők ellenben úgy tudják, hogy Fabó András egyáltalában nem adta ki *újra* (mi szükség lett volna rá?) a Klein 1789-ben megjelent két kötetét, hanem igenis kiadta a kéziratban maradt két kötet egyikét, még hozza nem is a III. kötetében a „Monumenta . . .“ című vállalatnak, hanem a IV. kötetében. Egy könyvtárban élő embernek a legkevésbé szabad efféléket elkövetni, hiszen ő nem kénytelen vele, hogy a sokakat oly sokszor cserbenhagyó emlékezőtehetségre támaszkodják.

Tájékozatlanságából és felületességéből egyiránt foly az is, hogy a Mockius Jakab Wittenbergben tartott egyetemi értekezését doktori vitá alkalmából valónak tartja. Megesnék belé, ha valamennyi egyetemi disputáció, exercitáció, disszertáció stb. mind csupa doktori értekezés lett volna!

Roppant meg van akadva a Magyar állítólagos szuperintendens voltával. Kétkelkedik, okoskodik, magyarázgat, de sehogy se bír a szeg fejére ütni. Pedig ő előtte már többen is elvégezték ezt, teljesen tisztázván a dolog mibenlétét. Ám — úgy látszik — nem mindenki teljesíti azt a köteleességet, hogy legalább a tárgyára vonatkozó irodalommal megismerkedjék. A kérdés megoldása, amint talán a legutóbb a Sárospataki Füzetek 1905. évi 63—64. lapjain ki van mutatva, az, hogy Magyar ugyanolyan értelemben volt szuperintendens, mint a tisztáninneri református egyházkerület espereséi, akik szenioroknak is, szuperintendenseknek is egyforma joggal neveztek magokat, mivel fölöttök álló szuperintendensi hivatal hiányában ennek is végezték a teendőit. Nem úgy, mint a többi magyar református egyházkerületekben, amelyekben ha valaki szuperintendens címet viselt, akkor bizonyosan a mai püspöki állásnak megfelelő hivatalt töltött be s a tisztáninneri

példa teljességgel nem hozható fel érvül püspökösködése ellen. Viszont a tiszáninneniek módjára történt az eset a sopron-vasvármegyei lutheránusoknál is a Beythe Istvánnal való végleges szakításuk után, egészen ennek haláláig. Püspök nélkül maradván ugyanis, a négy esperes mindegyike püspöki és esperesi egyesített jogkörrel igazgatta egyházmegyéjét. Ebben az értelemben volt szuperintendens Magyarai és ebben az értelemben az a Muraközi is, akiről azonban Ferenczi nem ebben az előtte „terra incognita“-szerű értelemben mondja, hogy „szuperintendens is volt“ (9. l.). Más értelemben pedig bizony nem volt az! Amint nem volt sárvári pap sem, hiába véli Ferenczi, hogy „úgy látszik, volt“ (9. l.).

Azt mondja aztán a Magyaritól sokadmagával (tőle 1599-ben, nem pedig 1596-ban) aláírt artikulusokról, hogy „az 1591-iki csepregi zsinat eredményei“ (10. l.). Ez is valami pongyola észjárás eredménye. Ha „zsinat“ alatt a kollokviumot értjük is, mely egyáltalában nem volt zsinat, még akkor sincs ennek az állításnak semmi elfogadható értelme. Olyanforma az egész, mintha azt mondaná egy történetíró-féle, hogy az 1867-iki kiegyezés az 1848—1849-iki szabadságharc „eredménye“, vagy hogy a Napoleon bukása a nagy francia forradalom „eredménye“.

A már elősoroltakon kívül van még több kisebb hibája is, de ezek szintén kiigazítást igényelnek. Pálházi Göncz Miklóst „dunántúli“ evangélikus szuperintendensnek (12. l.) teszi meg, holott nyitra-bars-pozsonyvármegyei volt. Beustot „osztrák“ külügyminiszternek említi, pedig a Deák Ferenc életírójának tudnia kellene, hogy több ideig és éppen utoljára osztrák-magyar külügyminiszter vala. Wittenberg nem Vittemberg, aminek Ferenczi irogatja. A Károlyi Gáspár vezetéknevét hibásan írja Károlinak (15. l.), mert ha abból indul ki, hogy miként írta maga Károlyi, akkor is Carolinak kellene írnia, nem pedig a mindenképen helytelen Károlinak. Magyariról nem Zimányi János, hanem Zimányi József adott ki egy kisebbszerű tanulmányt.

A nevek írásába általában bele van gabalyodva. Régebbi íróink keresztneveinek általa használt alakja csupa zagyvalék. Még azt lehet érteni, hogyha külföldi írók keresztnevét eredeti alakjában írja valaki, mert igen sok névre nem akad tökéletesen megfelelő a magyar nyelvben, de hogy nyilvánvalólag magyar íróknak akár latin, akár német munkájokban alkalmilag latinra vagy németre fordított neveket miért írja Ferenczi latinul vagy németül, vagy éppen felemásul, annak semmi okos okát nem lehet adni. Hogy Klein János Sámuel

miért említi Joh. Sámuel néven, — hogy Ribini Jánost miért Joannes néven, az legfeljebb holmi alaposnaklátszás vágyával magyarázható ki, de végképen nem komoly dolog. Az pedig, hogy Vilfinger E. J. magyar művének a szerzőjét miért nevezi (szintén felemásul) Ernest Jánosnak, még kevésbé komoly s még kevésbé bölcs különködés. És így aztán a Monumenta kiadója hogyan lehet Fabó András, nem pedig Andreas? És ha már Ribini neki Joannes, mert latinul irt, micsoda következetlenség a Debcezeni Ember Pál művén Lampe Frid. Adolphusként szereplő kiadót németesen Friedr. Adolphnak (3. l.) mondani? Avagy csupán nekünk magyaroknak nincs jogunk a saját nyelvünkön emlegetni magunkat?

Ugyanezt a minduntalan szembeötlő feületességet, vagy pedig a sajtó alá rendezői lelkiismeretesség kellő mértékének hiányát látjuk megnyilvánulni abban is, hogy az eredeti kiadás 295 lapjához készített eredeti „mutatótábla” lapjelzései a csak 210 lapra terjedő mostani kiadás változott lapszámai szerint nincsenek átnézve és átdolgozva. Úgy hogy e tárgymutató alapján hiába keressük bármiféle kérdésre nézve a Magyar nézetét: nem találjuk meg. Én elhiszem, hogy az eredeti lapszámok közlése is indokolt, de legalább zárjelben múlthatatlanul ott kellett volna lenniök az új kiadás megfelelő lapszámainak is.

Még irályára kell annyit megjegyeznem, hogy még a mi írónknál is ritkán, vagy éppen nem is lehet ennyire pongyola mondat szerkezetekkel találkozni, mint Ferenczi Zoltánnál, akinek ebbeli képességei felől az utolsó szóig magunkévá tehetjük azt a jellemzést, amit „Az Ujság” 1912. évi február 28-án megjelent számának 14. lapja közöl: „Minden mondatában nyüzsög az idegenszerűség . . . , művei egyenesen ijesztők . . . , semmi érzéke sincsen a nyelv és törvényei meg a stílus követelményei iránt . . . ” Nála nem kivételesen, hanem rendszeresen fordulnak elő efajta mondatok: „Mellőzve ez alkalommal a továbbiakat, hiszen a cél csak annak rövid vázlata volt, hogy Magyar mint került bele az irodalomtörténetbe, műveit könyvészetileg megközelítő hűséggel, pontosan először Szabó Károly írta le” (5. l.); — „Ekkor ugyanis ünnepélyes esküvel ő is aláírta 78 társával együtt azokat az artikulusokat a reformátusokhoz átpártolt Beythe István és társai ellen, ki ezért az ev. szuperintendensségről le is mondott, melyek az ágostai ev. hitvallás igazságait fejezik ki azok ellen, kik ezekkel szemben egyebet hirdettek” (10. l.); — úgyszintén ilyen kifejezések: „világosan ismerte”, „vilá-

gosan olvasta“. Aki így tud írni, az először még tanuljon meg írni, s tanulja meg mindenekelőtt azt, amiről írni akar. Mert különben az irodalomnak nem értékei, hanem szemetei szaporodnak.

Böngésző.

Nuntiatenberichte aus Deutschland. *Die Prager Nuntiaten des Giovanni Stefano Ferreri und die Wiener Nuntiaten des Giacomo Serra (1603—1606).* A porosz királyi történeti intézet megbízásából kiadta Meyer Arnold Oszkár. Berlin, 1911. Bath A. kiadása.

Tudjuk, hogy mióta 1881 óta Rómában a vatikáni levéltár a kutatásnak átadatott, éppen a porosz és osztrák történelmi társulatok karöltve a reformációkorabeli emlékek közül több kötetet kiadtak. Fenti prágai és bécsi követségi jelentéseknek most csak az első kötete jelent meg 1603 jan. 4.—1605 ápril 25.; ezen időszak levelezéseinek ismertetése is 362 oldalt foglal azonban magában. Mert a szerkesztő csak rövid tartalmat ad németül s fontosabb dolgokat, néha csak egyes mondatokat közöl eredeti olasz, vagy latin nyelven. A pápai udvar levelezéseit különösen Aldobrandini P. és Giorgio S. kardinálisok vezetik, fontosabb dolgokban brevét ír VIII. Kelemen maga. Prágában először Fornari, a nunciatura auditora viszi az ügyeket, később, 1604 április végén (kinevezése januárban történt; 101. l.) átveszi a nunciaturát Ferreri. A bécsi nuncius Mátyás udvarában mindvégig Sterra. Természetesen ezen kívül egész sereg név fordul elő, mert ezek a nunciaturák aztán a Rudolf egész birodalmára szólottak, s idegen államok követeivel is érütközést tartottak fenn a császári udvarban. Aztán meg egyes papi s világi egyénektől s egyénekhez irt levelek is foglaltatnak a műben, mely anyagát főleg a Borg-hese levéltár kézírataiból meríti, de emellett a címzések alatt más levéltárak is vannak megjelölve, annak jelzésével, hogy valamelyik irat eredeti, sajátkezű-e, vagy pedig másolat. Úgy hogy a pápai politikának hű képét adják ezek a levelezések azon korból egész VIII. Kelemen haláláig s XI. Leó pápává lételéig. Bezárul az egész Ferrerinek egy nagyfontosságú, terjedelmes, egyetemes jelentésével. Érdekesekek, de nem mindig megbízhatók az „Ujságok“.

Mivel úgylis töredékes dolgok, melyek az egyes országokra, tartományokra vonatkozólag feljegyeztettek: itt egy püspökben rendül meg a hit, ki nősülni akar, amott valami birtokért folyik a per, melyet a pápa így, vagy úgy szeretne eldönteni, vagy jezsuita-telepet szeretnének létesíteni, eretnek

felekezetekről tudósítás stb., — mi elmellőzzük ezen tudósítások kritikai értékelését, ismertetni kívánjuk azonban a munkát röviden, a magyar protestáns egyházak szempontjából, figyelembe véve a külföldi vonatkozásokat is.

Igen érdekes pl., hogy Erdélynek Rudolf fennhatósága alá jutásával a pápai udvar hogyan akarja ott mindjárt a kath. politikát érvényesíteni s a jezsuitákat ott minél erősebbé tenni. Básta különben Erdélynek nyomorát sokáig titkolni tudja, míg azután a Székely Mózes felkelése után népszerűtlensége, valamint a jezsuiták iránti állásfoglalása nyilvánvaló lesz. Különben Erdély rekatholizálásánál különös reménységgel tekintenek Molart János és im Hoff biztosokra. A munka végrehajtásánál szükséges a javakat tisztán katolikusoknak adományozni és egy vagy két püspökséget felállítani. Ez utóbbi állásra előbb Náprágyit, később Veranczot tartják alkalmasnak. Az erdélyi jezsuitáknak aztán buzdításul különféle előjogokat adnak, melyek munkájukat megkönnyítik.

Persze a rekatholizálással kapcsolatos volna a bekebelezés is és pedig Erdélyre épen úgy, mint Magyarországra nézve. Amazt kormányzás végett a császár természetes fiának, Gyulának szánta, emennek helytartóságokra osztásáról szintén többször van szó.

Amint növekszik a török győzelmek folytán a császár hatalma Magyarországon, ahhoz képest lesz intenzivebbé a rekatholizálási törekvés. Az Ausztriából kiűzött protestáns lelkeseknek megtiltatik a letelepülés a Dunántúl; VIII. Kelemen személyesen üdvözli Szuhayt a kath. hit melletti állhatatos kitartásáért s követének, Ferrerinek beható utasításokat ad; azután a kassai templom elvételének pár érdekes adata, hol a gimnázium is a jezsuitáknak adatott át. Úgy látszik, Kassa körül már előzetesen valóságos forrongás volt; a pápa óhajta szerint Szuhaynak a templomot a jezsuitáknak kellett volna átadni, mire azonban Szuhay elmulasztotta, hogy feleljen. Közben persze eretnokségek elleni processzusok is említetnek, így, mikor a győri püspök (Pethe Márton) állítólag a mannesdorfiaknak négy évre a kehely használatát megengedte volna, Carillo jár közbe eme vád megcáfolásában. Pethe fellép a felvidéki városok ellen, mi ellen első sorban Lőcse szegült, — a püspök ezt tudtul adja Rudolfnak.

Szomorú kép nyerhető Rudolf udvaráról a műből. A szerencsétlen császár alchimisták és kerítők között él. A leghitványabb versengések folynak a különféle kitüntetésekért. Ha van kálvinista tanácsadó, mint Geiskofler, azt a vele együttérzőkkel együtt igyekeznek lehetetlenné tenni. A császár

néha őrzöngésig izgatott, legkedvesebb inasát s bizalmasát, kinek pártfogását mindenki keresi, elüzi, magát megrontottnak véli. Vallásra különben nem sokat ad.

Igen érdekes a török béke ügyében folytatott pápai politika. Jellemzi Serrának ama mondása: a török békéhez a pápa sem igenlőleg, sem nemlegesen nem szól, de pénzt nem adhat. Azaz hogy szeretnék bizony a háborút folytattatni, de a Rudolf újabb segélykérésétől félnek. Mikor III. Mohammed meghal, maga VIII. Kelemen keresi föl brévójével a császárt, hogy kitartásra buzdítsa. Pénzügnököket keresnek és noha a pápa pénzügyeiről panaszkodik, mégis ad neki némi segélyt. Persze a békesség is használna, mert akkor Rudolf inkább felléphetne a hatolicizmus mellett, ezért, hogy az őszinteség teljes hiánya látszik e tekintetben.

Lehet, hogy a nyílt állásfoglalástól a magyar ügyek intettek tartózkodásra, mert a végén török és magyar csakugyan szövetségre lép, kitör a Bocskay-felkelés. Belgiojoso Ferreri útján elismerést kapott eddigi viselkedéseért, most megígéri, hogy híven kitart. Eleinte teljes a zavar a háborús események felől, bár a tartózkodás kezdettől fogva megvan. A német fejedelmek is befolyást akarnak venni a háború sorsára, bár a császár arról informálja őket, hogy nem a hit kérdése forog kockán; emellett a pénziák nagyon rosszul állanak. Később a megdöbbenés mind általánosabb. A magyar katolicizmus veszélyben van, ez a jelszó. Közben segítségül látszik jönni a törökök perzsiái háborúja, de a helyzet csak nem javul. Minden politika a lelkiismereti szabadság megtagadására irányul. Ferreri Bástához írja, hogy az különben sem vetne véget a harcnak, sőt az engedmény csak elbizakodottá tenné a lázadókat. Nem a kálvinista templomok elvétele a baj, hanem hogy a püspökök nem juthatnak dotációikhoz, elhanyagolják egyházaikat stb. A lelkiismereti szabadság megadása azonban foglalkoztatja a minisztereket s a békealkudozások folyik. Felmerül a Mátyás öröklésével való kombináció, melyet szintén kihasználnak; a császárt a pápának meg kell róni, megfélemlíteni. A „szemtelen követelések“ felől Ferreri elmegy tudakozódni a császári tanácsosokhoz, kiknél megnyugtatót talál: a lelkiismereti szabadság megadásáról egyelőre nincs szó. Az első alkudozás 1605 telén csakugyan nem vezetett semmi eredményre. Végül a már említett tüzetes tudósítások.

Kár a münél, hogy a magyar és török nevek nem mindig helyesen vannak írva, egyik-másik helyt pedig a különben nagy gonddal szerkesztett jegyzetek közül a magyarázat is

elmaradt. Kétségtelen azonban, hogy Boeckay-kor egyházpolitikai viszonyaira a mű érdekes világot vet. Éppen azért várakozással tekintünk ezen tudósítások 2-ik kötetének megjelenése elé.

Dr. Lencz Géza.

Dr. Gál Kelemen: Újabb irányok a pedagógiában.
Kolozsvár, 1912. 55 lap. Ára nincs megjelölve.

A legjobb források (Paulsen, Fináczy, Székely stb.) alapján nagy gonddal és hozzáértéssel megírott tartalmas és igen tanulságos tanulmány, mely igazi kritikai szemléje az újabb irányoknak a pedagógiában.

Bevezetésében találóan mondja, hogy „a nevelés elméletének és eszményének s a nevelés munkájáért hivatásszerűen élő iskolának külső és belső berendezettségében a korszellemmel szükségképpen változni kell...“, s „ha változik a korszellem, a világnézet, szükségképpen változik a nevelés célja s ehhez módosulnak a nevelés eszközei és változnak az iskolák“. Így hát jogosultak már a reformáció óta az újabb irányok és felfogások a pedagógiában. Ez alapon szólunk tanító iskoláról, nevelői iskoláról, munkás iskoláról, szociális pedagógiáról, kulturpedagógiáról, személyiségi és művészi nevelésről és kísérleti pedagógiáról. Pár jellemző vonással ismerteti szerző minden egyes pedagógiai iránynak az előnyeit és hibáit.

A bevezető és tájékoztató gondolatok után megint csak a legjobb források felhasználásával ismerteti a *Herbart-Ziller-Rein*-féle pedagógiai és didaktikai elméletet és gyakorlatot, mely nálunk Magyarországon is, pl. a budapesti mintagimnáziumban s a legtöbb hazai tanító- és tanítónőképző-intézet oktatási módszertanában csaknem egyeduralomra jutott. Szerinte a pedagógiának két alaptudománya a lélektan és az erkölcsstan s a nevelés célja az erkölcsös jellem ereje.

Aztán ismerteti *Natorp* pedagógiáját, mely a szociális nevelést hangsúlyozza és Herbart eljárásával szemben az akaratnevelés elméletét a társas közösségi élet tényeire alapítja. Kifogásolja Herbartnál, hogy a pedagógiát kizárólag az etikára és lélektanra alapítja, holott a filozófia egészére kellett volna építenie. A nevelés célja „das Menschtum“, épp azért „vallástani“ is írt „a humanitás határán belül“, épp azért Herbart empirikus lélektanával szemben a voluntarizmust hangsúlyozza. A szociális pedagógia egy másik képviselője *Bergsmann*, ki „kulturpedagógiát“ ad s „a kor szellemének igyekszik megfelelni“. Szerinte a tanító művész legyen a gyermeki psziché megismerésében és kiművelésében.

A személyiség elvét a pedagógiában képviseli *Linde* és nálunk *Schneller István*. (*Knoke* még közelebről a *keresztény személyiség* elvét vitatja.) Csak a tanító személyisége és nem a módszeres oktatás anyaga lesz nevelő erejű s a nevelő legyen „ein harmonisch entwickelter Mensch“. Ennek gyökere pedig nem az értelem, hanem a kedély. Ezzel egészséges irányban ellensúlyozták Németországban a módszertan túlhajtásait.

Érdekes jelensége az újabb német pedagógiának az ú. n. *kísérleti pedagógia*, amelynek kiváló képviselője *Meumann*, s szülőanyja a *Weber*, *Szehner* és *Wundt* nevéhez fűződő ú. n. fiziológiai lélektan. Azt hangsúlyozza, hogy a mai pedagógiának a jelenlegi filozófiai, orvosi és természettudományi diszciplínáktól kell alapvetést kapnia. További követelményei a szellem formai képzése, a nevelés és oktatás egyéniesítése, s a tanító és tanuló nagyobb önállósága és mozgási szabadsága. Vele teljesen azonos módon és eszmekörben fejtegeti a kísérleti pedagógia kérdéseit *Lay*. Ellenzi *Münsterberg* és *James*.

Egy utolsó fejezetben bírálati megjegyzéseket fűz az érdemes szerző a maga szakavatott fejtegetéseire. Nagy elismeréssel szolt *Natorp* szociális pedagógiájáról, mint amely lényegesen megtermékenyítette a mi gondolkozásunkat. E téren üdvösen egészült ki *Herbart* pedagógiája. S aztán *Natorp* az etika mellett a logikának és az esztétikának is szerepet juttat a modern pedagógiában. Csak a pszichológiát nem vette kellő figyelembe, pedig kísérleti alakjának a maga eredményeivel nagy befolyással van a pedagógiai rendszerek kialakulására. Az is igaz, hogy az intellektualizmus túlhajtásaival szemben hangsúlyoznunk kell a voluntarizmus s a személyiség elvét a pedagógiában. *Herbart* óta a pedagógiai gondolkodás a személyiség elvével rendkívül megtermékenyült, s itt szerzőnk méltán álláspontot foglal el *Kármán* és *Waldapfel* felfogásával szemben.

Derék tanulmányának eredményét abban foglalja össze a szerző, „hogy a pedagógia *Herbart* után nagy és termékeny szempontokkal és gondolatokkal gazdagodott“. Hálás elismerés illesse a szerzőt, hogy bennünket az újabb pedagógiai irányokról oly alaposan tájékoztatott.

Sz. M.

TÁRSULATI ÉRTESÍTŐ.

A Károli-alap érdekében.

Sajnálattal jelentem a MPIT tagjainak, hogy a *Károli Gáspár-alap*, melyből mint forgótókéből évenként a *Koszorú* sorozatot és a *Házi Kincstár* egy-egy kötetét szoktuk kiadni, a mult év folyamán teljesen kimerült, sőt 69 kor. 72 fill. deficitbe jutott.

Köztudomású, hogy áldott emlékü elnökünk, Hegedüs Sándor, amíg élt, évenként 1000 koronával szokta segélyezni a Károli-alapot, halála óta pedig a MPIT tagjai önkéntes adományokkal teszik lehetővé, hogy társulatunk a *Koszorú* füzeteket és a *Házi Kincstár* köteteit kiadhassa.

A jelzett oknál fogva tiszteletteljes bizalommal kérem társulatunk minden rendű és rangú tagjait, hogy *Károli-alapunkat* e szorult helyzetében önkéntes adományukkal támogatni és társulatunkra nézve a népszerű vallásos füzetek és könyvek további kiadását lehetővé tenni sziveskedjenek.

Az adományokat sziveskedjenek a tagdíjjal együtt a társulat pénztárnokához (Bendl Henrik, Budapest, Deák-tér 4. sz.) küldeni.

Budapest, 1912 április havában.

Dr. Szóts Farkas,
titkár.

A Magyar Prot. Irodalmi Társaság pénztárába 1912 április hó 1-től április hó 30-ig befolyt összegek kimutatása.

1. Pártfogó tagok tőkebefizetése: Pozsonyi ág. hitv. ev. egyh. (50 K).
2. Alapító tagok kötelezvényei után 5%-os kamat 1912-re: Kiss Ferenc Püspökladány, Ref. egyház Püspökladány, Mészáros János Kecskemét, Tiszaburai ref. egyház, Rúzsás Lajos Vukovár, Lánczy Leó Bpest, Arany László örökösei Bpest.

3. Rendes tagoktól évi 12 koronával 1912-re: Morvay Ferenc Vajszló, Benedek Sándor Bpest, Daray Vilmos Kiskőrös, Lichtenstein József Miskolc, Zih Sándor Berettyóújfalu, Tiszabecs ref. egyház, Szigetvidéki ref. lelk. kör S.-Viszló, dr. Horváth Ödön Bpest, Gávai ref. egyház, br. Podmaniczky Gézáné Kis-Kartal, Marton Lajos Bpest, ifj. Szilassy Aladár Bpest, Turi Károly Kapoly, Miskolci Kovács Gábor dr. Szerencs, Takách László Bpest, Göde Lajos Szekszárd, Arany Gusztáv Pacsér, Payr Sándor Sopron, Lengyel Lajos Nyitra, S. Szabó József Debrecen, Brocskó Lajos, Biberauer Richárd, dr. Szabó Aladár, Petri Elek, Kaczián János, dr. Somogyi Lajos, Webszter Jakab, Raffay Sándor, Kókai Lajos, Fodor István, dr. Szászy Béla, dr. Zelenka Lajos, Havran Dániel, Brükler Mihály, Geduly Gyula, dr. Gerenday György, Ref. hitoktató testület, dr. Szabó József, Bálint Sándor, Beliczay Béla, Gonda Béla, dr. Szeleényi Aladár, Marschalko Géza, Kovácsy Sándor, Lakos Lajos, dr. Magyar László Bpest. 1908-ra: Vajda Ferenc Székelyudvarhely. 1913-ra: B. Pap István Budapest.

4. Pártoló tagoktól évi 6 koronával 1912-re: dr. Bruckner Gyöző Igló, Felvinczi Lajos Kis-Igmánd, Szabadi Béla Bpest, dr. Erdélyi Lajos Bpest, Kiss Ernő Pápa, Fodor Béla Miskolc, Györy József Köröstárkány, Moravesik Gyuláné Bpest, Szele György Debrecen, Járossy Nándor Magyaregres, Czirbusz Endre Kondoros, Zathureczky Gyula Sepsiszentgyörgy, Zarándy Bertalan Kisgyőr, Brassói magyar kaszinó, Szeles Jánosné Hódmezővásárhely, Isoz Kálmán, dr. Márton Lajos, Geszti Andor, dr. Kovács Gyula Bpest. 1911-re: Osváth Zoltán Ózd, Lengyel József A.-Szinna, Kisbégányi ref. egyház (10 K), Nyári Pál Pécs. 1909—1910-re: Buza János Sárospatak. 1913-ra: Patay Károly Alsószele. Bakó Imre Városhidvég.

5. Segítő tagoktól évi 3 koronával: Lengyel Lajos Nyitra.

6. Előfizetés Protestáns Szemlére: Ref. főgimn. Békés (8 K), M. kir. áll. főgimn. Kaposvár (8 K).

7. Károli-alapra: Szeles Jánosné Hódmezővásárhely (2 K).

Összesen befolyt 883 K.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1912 április hó 30-án.

Bendi Henrik,
társ. pénztárnok.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság

kiadásában megjelent és Hornyánszky V. könyvkereskedésében (Budapest, V., Akadémia-u. 4.) kapható a **Házi Kincstár** kiadványsorozat. Vallásos könyvek gyűjteménye. Kis 8°, 12—20 ív, minden kötet ára csinos aranyos kötésben . . . K.

1. **Csendes órák.** Miller után angolból átdolgozt József Károly. Vallásos elmélkedések.

2. **Mártha és Mária.** Barde E. után franciából fordította Vargha Gyuláné. Különösen fiatal nőknek való keresztyén olvasmány.

3. **Ahítat, szeretet.** Szabolcska Mihály vallásos és családi költeményei.

4. **Jézus nyomdokain** vagy Mit tenne Jézus? Angolból Sheldon után fordította Csizmadia Lajos. Tanulságos amerikai vallásos regény.

5. **Női jellemképek.** Írta Kenessey Béla. Kiváló külföldi keresztyén nők jellemrajza.

6. **Jézus példázatai.** Írta Raffay Sándor. Népszerű biblia-magyarázatok.

7. **A keresztyén szeretet munkái.** Dalhoff után készítette Csizmadia Lajos. Gyakorlati tájékoztató a keresztyén szeretet-munkásság mezején, valóságos belmissziói kalauz.

8. **Jézus hasonlatai.** Írta Raffay Sándor. Népszerű biblia-magyarázatok.

9. **A vallás gyümölcse.** Írta *Opzoomer*, hollandból fordította dr. Nagy Zsigmond. Tartalmas ethikai munka.

10. **Hít és szabadság.** Dr. Pfennigsdorf után németből ford. *Gyalog* István. Népszerű hitvédelmi munka.

11. **Az evangéliom és a szociálizmus.** Írta *Fr. Thomas*, franciából fordította dr. Kováts István. Népszerű szociális munka. Ára kötve 3 K.

12. **Külmissziói Kalauz.** Írta *Szabó Aladár*. A keresztyén hitterjesztés népszerű története. Ára kötve 3 K.

E hiterősítő és erkölcsnemesítő iratok sorába tartoznak még a Társaságnak következő szép kiadványai:

1. **Természeti törvény a szellemi világban.** Drummond H. után angolból fordította Csizmadia Lajos. Erőtéljes hitvédő munka. Ára füzve 3 K.

2. **Van Isten.** Hastings után angolból fordította Csizmadia Lajos. Szép hiterősítő munka. Ára füzve 1 K 50 fill.

3. **A keresztyénség erkölcstana.** Luthardt után németből fordította *Csúky* Lajos. Ára füzve 3 K.

4. **Török Pál élete.** Írta dr. Kiss Áron. A dunamelléki nagy püspök életrajza. Ára füzve 3 K.

5. **Jézus élete evangéliumi képekben.** Írta dr. Masznyik Endre. Lélekemelő szép munka, I—II. rész. Ára füzve 6 K.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE

A VÁLASZTMÁNY MEGBÍZÁSÁBÓL SZERKESZTI

S Z Ő T S F A R K A S

A THEOLOGIA DOKTORA ÉS PROFESSZORA,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA

A Protestáns Szemle, mint a MPIT folyóirata, július és augusztus kivételével, minden hó 15. és 20. közt jelenik meg. Az alapító, rendes és pártoló tagoknak tagilletmény fejében jár. Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 K. Az előfizetés díja Bendl Henrik társulati pénztárnokhoz (Budapest, IV., Deák-tér 4.) küldendő. Szerkesztőség: Kálvin-tér 7, hová a kéziratok; kiadóhivatal: Aradi-utca 14., ahová a reklamációk intézendők.

BUDAPEST

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1912

TARTALOM.

I. Cikkék.

Lapszám

1. Még egyszer a kath. autonómiáról és a papi vagyonról. <i>Dr. Zsinszky Mihály</i>	321
2. Ráday Pál. <i>Pruzsinszky Pál</i>	355
3. Sárospataki főiskolánk küzdelmei. <i>Ellend József</i>	368
4. Gyöngyösy István a vallás ügyéről. <i>Gyöngyösy László</i>	381

II. Külföldi szemle.

Rousseau J. J. <i>Dr. Rác Lajos</i>	292
---	-----

III. Irodalmi szemle.

1. Dávid Ferenc: Rövid magyarázat. <i>V. F.</i>	401
2. Rousseau J. J.: A szawojai vikárius hitvallása. <i>F.</i>	403

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság

kiadásában megjelent és

Hornyánszky Viktor főbizományosnál (V., Akadémia bérháza) kapható:

Luthardt: A keresztyénség erkölcstana. Fordította *Csíky Lajos*. 2-dik kiadás. 246 lap, ára füzve 3 K.

Drummond: Természeti törvény a szellemi világban. Fordította *Csizmadia Lajos*. 3-dik kiadás, 285 lap, ára füzve 3 K.

Thomas, Fr.: Az evangéliom és a szociálizmus. Fordította *dr. Kováts István*. 253 lap, ára kötve 3 K.

Szabó Aladár: Külmisziói Kalauz. A keresztyén vallás elterjedése a világon. 303 lap, ára kötve 3 K.

Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. 375 lap, ára füzve 5 K.

Szaboleska Mihály: Áhítat, szeretet. III. kiadás. Ára kötve 3 korona.

Még egyszer a kath. autonómiáról és a papi vagyonról.

I.

«*A katolikus autonómia függő kérdései*» címe alatt dr. Dudek János egyetemi tanár egy korszerű munkát írt dr. Andor György miniszteri tanácsos és Rajner Lajos püspökhelyettes *helyeslésével és engedelmével.*

Ez azt jelenti, hogy világi és egyházi felsőbb hatóság hivatalos nézetét és felfogását fejezi ki, nem csupán a tiszteletreméltó szerzőjét. Ez tehát *hivatalos* kiadványnak tekintendő.

Az előszóban, a helyzetről szólva kiemeli, hogy 1848: XX. t.-cikk óta a kath. egyház megszűnt uralkodó egyház lenni; új helyzet állott elő, melyben a *népre* kell a súlyt helyezni. Sajnálkozik afelett, hogy az 1848: III. t.-c. 6 és 7. szakaszaiban a törvényhozás oly jogokat vett igénybe, amelyeket szerinte a kath. egyház kezében kellett volna hagynia. Fáj neki, hogy a törvény a *főkegyúri jog* címén a király által kezelt egyházi jogokat a felelős minisztérium körébe utalta, és hogy az alkotmány visszaállítása után a *«kath. jogok és javak»* a vallás és közokt. minisztérium kezelésébe mentek át.

Ezt ő *viszás helyzetnek* mondja, melynek megszüntetésére a «kath. autonómiát» állítja oda kárpótlásul, — az erdélyi *kath. Status mintájára.* Ezt a szervezetet ő és társai a protestánsoknál dívott névvel «autonómiának» nevezték el, ami pedig köztudomás szerint nem az. Leghelyesebb Deák Ferencnek az a mondása, mely szerint

a kath. autonómia nem egyéb, mint *fából vaskarika*. A csalhatatlan római pápa hatósága alatt álló kath. egyház szervezete nem fér össze semmiféle demokratikus alapon álló autonómiával. Azért nem csoda, hogy sokan idegenkednek a helytelen elnevezéstől. Ezt a szerző is beismeri; de azért a *«miniszter kezében rekedt előjogokat és javakat* visszaköveteli és arra vállalkozik, hogy bebizonyítsa, miszerint ezek *katholikus és nem állami javak!*»

Ezzel Szerző nagy fába vágta a fejszét; mert azt bebizonyítani nem lehet. Nézzük csak az ő felfogását és okoskodását. O a protestánsoknak abbeli felfogását, mely szerint nem ellenzik, hogy «adják ki a katolikusoknak a miniszter kezelésében levő kath. *jogokat és javakat*, de az állam ugyanekkor adjon a protestánsoknak is aránylagos javakat», ellenzi.

Lássuk csak a tudós tanár úrnak okoskodását a törvényben foglalt *jogegyenlőség és viszonyosság elveinek* világitása mellett.

Feltételezzük, hogy Magyarországnak minden értelmes lakosa tudja, miért volt kénytelen Őfelsége visszautasítani 1871-ben a kath. bizottság által készített úgynevezett *autonómikus* tervezetet.

Ha netán a szíves olvasó már nem emlékeznék az akkori helyzetre, akkor röviden emlékeztetésül ideírjuk a lényegét. Őfelsége, a koronás király, az akkori szabadelvű kormány javaslatához képest, azért volt kénytelen visszautasítani az eléje terjesztett javaslatot, *mivel ezt a katolikus egyház hierarchikus szervezetének s a király főkegyúri jogainak sérelme nélkül életbeléptetni nem lehetne*. A másik főök pedig az volt, amit a jó kath. Ghyczy Kálmán orsz. képviselő 1871. ápr. 3-ikán előterjesztett interpellációjában felhozott, hogy a tervezett autonómia az egyházi javadalmak, káptalanok, szerzetesek, plébánosok, egyházak és templomok jószágait, továbbá az alapítványokat és alapokat a *magyar kath. egyház tulajdonának* jelentette ki és mindezek *birtokaira a kath. egyház tulajdonjogának s hitbizományyszerű élvezetének*

telekkönyvi bekebelezését akarta elrendelni! Ez volt az eredeti kívánság, mely a kath. papság lelkét mozgatta és ennek alapján a papság egész törekvését arra fordította, hogy lerásván magáról a régen adományozott javadalmakkal járó terheket és kötelességeket, a vagyon mégis örök időkre az ő kezében és élvezetében maradjon.

Mínthogy ez nem sikerülhetett, tehát készítettek egy *másik tervzetet*, melyről dr. Dudek János tanár úr azt mondja, hogy ennél az önkormányzati tervzetnél jámborabbat elképzelni sem lehet. Botránkozik és elkeseredik afelett, hogy a kormányok méltatlanul bánnak el a kath. egyházzal, melynek pedig oly sokat köszön a magyar állam. Szenvedélyesen és méltatlanul tör ki a vallás- és közoktatásügyi miniszterek ellen. «Játékot űznek — úgy mond — velünk s autonómiánkkal és nincs senki, aki oda-mondaná nekik: elég legyen a játékból; ne gúnyolódjatok a katolikusokkal azért, mert ezek tehetetlenek. Ne mutogassátok nagy fölényeteket egy tehetetlennel szemben, ti *híres kath. miniszterek!* A három millió protestánsnak állami protestáns egyetemet emeltetek, melyet nem is kért: *adjátok meg a tízenkét millió katolikusnak a saját dolgai fölött való rendelkezési jogot*, hisz magatok mondtátok kétszer is, hogy az megilleti a katolikusokat. Tehát legalább a magatok szavára legyetek kényesek, ha már bennünket akár hátba is verhettek — büntellenül.»

Ez a hang, ez a beszédmód elárulja, hogy a tanár úr haragszik. Már pedig a magyar példabeszéd szerint, aki haragszik, annak soha sincs igaza. Ez esetben pedig a tanár úr éppen megfélelkezik papi méltóságáról. Mert nem igaz, hogy azok a «híres kath. miniszterek» játékot űznének a kath. autonómiával; nem igaz, hogy «protestáns egyetemet» emeltek, mert *állami* egyetemet emelnek Debrecenben. Ennek csak egy fakultása lesz «protestáns» jellegű, éppen úgy, mint a budapesti *állami* egyetemen a «katolikus fakultás» bennfoglaltatik a többi fakultások között. Tehát megvan a teljes paritás. Itt annál kevésbé lehet szemrehányást tenni a kath. minisztereknek, mivel

Debreczen nagy összeggel járul az ottani egyetem felállításához.

Abban sincs igazza a bosszankodó t. tanár úrnak, hogy a kormány *nem adja meg* a tizenkét millió katholikusként azt, amit a három millió protestánsnak megadott, t. i. hogy *saját dolgai* felett szabadon rendelkezék!

Hát ugyan ki akadályozza Magyarországon a hatalmas r. kath. egyházat abban, hogy *saját dolgai* felett szabadon rendelkezék?! Ehhez nem kell kormányi engedély. Ezért nem kell a kath. minisztereket okolni, annál kevésbé szidni és gyanúsítani. *Sajátja* felett minden ember és minden törvényes testület szabadon rendelkezik!

De itt, a szőnyegen forgó kérdésben, nem a kath. *egyház sajátjáról*, hanem a *magyar állam sajátjáról*, *annak tulajdonjogáról* lévén szó, semmiféle miniszter nem támogathatja a kath. papság hamis és jogtalan követelését anélkül, hogy a hazaárulás bűnébe ne essék! Ha a tisztelt tanár úr, harag és felháborodás nélkül elfogulatlanul, igaz keresztényi igazságszeretettel tudna gondolkozni, akkor nem emelhetne ilyen méltatlan vádat a kath. miniszterek ellen.

Mert azok a miniszter urak mindnyájan legalább is olyan igazhitű kath. férfiak, mint a bíráló tanár úr. Azoknak a méltatlanul megrótt minisztereknek abszolúte semmi okuk nem volt és nem is lehetett a r. kath. egyház megkárosítására. Egyedüli bűnük csak az, hogy tisztább felfogásuk van az ország érdekeiről és a fennálló törvények kötelező erejéről, mint a tisztelt kath. papság némely tagjainak, akik semmit sem akarnak tudni a világ haladásáról, a vallási jogegyenlőség és viszonyosság elveiről és ezeknek alkalmazásáról.

Ez pedig nagy bajoknak az okozója; mert állandóvá teszi a haza polgárai között az egyenetlenkedés és gyűlölködés átkát.

Aki az ország ügyeiről helyesen és igazságosan akar ítélni, annak mindenekfelett őrizkednie kell az önzés és részrehajlás bűneitől. Mert más a helyzete annak, aki

csak saját házi ügyeivel foglalkozik és ezek felett szabadon rendelkezik, és más a helyzete azoknak, akik a kormány rudjánál állva és dolgozva érzik, hogy ők tetteikért és esetleges mulasztásaikért *felelősek* a királynak, az országnak és saját lelkiismeretüknek. Ezeknek szent kötelességük a törvény szerint cselekedniök, mert különben közmegevetésnek tennék ki magukat.

Dr. Dudek nem felelős senkinek; legfeljebb azoknak, akik megengedik neki, hogy tetszése szerint híralgathassa és gúnyolhassa a kormányt és a protestánsokat. Ő sajnálkozik és bosszankodik afelett, hogy a sajtóban *senkinek* sem jutott eszébe megmagyarázni az embereknek azt, hogy a *kath. egyházi vagyon nem* keletkezett az *állam javaiból!*»

Ő tehát ennek a bebizonyítására vállalkozott. Lássuk miképpen?

Az az állítása, mintha eddig senkinek sem jutott volna eszébe megmagyarázni az embereknek a téves állítást, nem felel meg egészen a valóságnak; mert ellenkezőleg úgy áll a dolog, hogy nemcsak a sajtóban, hanem a kath. nagygyűléseken is évtizedek óta sokan magyarázgatják az ő tételét; de *sem ő, sem azok* nem bírták *bebizonyítani* az egyházi vagyonnak *felekezeti tulajdonságát*. Ez pedig igen nagy kérdés, melyet okvetlenül meg kell oldani; de nem egyszerű állításokkal, üres frázisokkal, annál kevésbé részrehajló és önző elfogultsággal, hanem a jog, a törvény és az igazság alapján, történelmi adatokkal.

A történelmi adatok pedig azt bizonyítják, hogy a régi törvények és felfogások szerint a kath. egyház élvezetében lévő vagyonnak tekintélyesebb része kétségtelenül *állami* vagyon; de az is igaz, hogy egy része a kegyes hívek hagyományából eredt. Ebből aztán józan ész szerint az következik, hogy különböztetni kell; mert amilyen helytelen volna a vagyonrablás, épp olyan helytelen a jogtalan, a meg nem szolgált vagyonhoz való ragaszkodás. Úgy az államnak, mint a r. kath. egyháznak közös érdeke követeli, hogy a tényállás megállapíttassék és az ügy a fennálló új tör-

vények alapján *rendeztessék* és közmegelegedésre véglegesen *megoldassék*.

Haraggal, szenvedélyes kitörésekkel nem lehet igazságot sem keresni, sem megtalálni. Az a kath. felekezeti *pártsajtló*, melyet dr. Dudek sürgét, már csak azért sem segíthet a bajon, mert az nem képes felemelkedni az önzetlen igazság és törvényesség színvonalára. Az mindig a multnak a dicsőségét fogja siratni, azt a régi dicsőséget, mikor a római egyház fejei uralkodtak az összes keresztény *államok felett*. A kath. papságnak nagy része nem képes a jelen kor követelményeinek és a kor haladásának magaslátára emelkedni. Mindig VII. Gergely, III. Incze és VIII. Bonifácus pápák lesznek azok az ideálok, melyeket követni óhajtanak. Ez emberi gyarlóság, mely az uralom szeretetével függ össze.

Íme ez a papság még mindig fájlalja, hogy az 1848-iki törvényhozás megalkotta az 1848: III. t.-c. 6. és 7-ik §-ait, melyek a magyar felelős minisztérium megalakítása folytán arról rendelkeznek, hogy a régi kir. udvari kancellária, a kir. helytartótanács és kir. kincstár teendői és hatalma *kizárólag a magyar kir. minisztériumra* bizattak; — és siratja azt is, hogy a kath. érsekek, püspökök, prépostok és apátok kinevezése, a kegyelmezés jogának gyakorlása és a nemességnek, címeknek s rendeknek osztása mindig csak a magyar felelős miniszter ellenjegyzése mellett történhetik meg! Ez ellen panaszkodik és világosan kifejezi, hogy *e miatt «nem juthat a kath. egyház jogaihoz!»* Nem tud és nem akar alkalmazkodni az új magyar alkotmány szelleméhez, hanem valóságos rajongással festi le a kath. egyház régi előjogait II. Józseftől fogva V. Ferdinandig és panaszképpen emlegeti a protestánsoknak engedett szabadságot. A protestánsokról azt állítja, hogy *«úgy szerették az uralkodó egyházat, mint kecske a kést!»* Ebben volt is valami igazság, mivel a kés az uralkodó kath. papság erőszakos és gyilkos kezében volt.

Az 1848: XX. t.-c., melynek meghozatala örök dicsőségét fogja képezni a magyar törvényhozásnak, a törvé-

nyesen bevett vallásfelekezetekre nézve kimondta a jogegyenlőséget és a viszonyosságot, mint olyan elvet, mely megállapítja a vallásfelekezeteknek viszonyát egymáshoz és az államhoz.

Igaz, hogy ezzel elvileg megszűnt a r. kath. egyháznak minden *uralma* a többiek felett; vagyis — jobban mondva — tényleg is meg kellett volna szünnie! Ezt azonban a római klérus nagyrésze nem képes elviselni. És a jogegyenlőséget hirdető törvénynek végrehajtása ellen minden lehető és lehetetlen módot felhasznál büntetlenül.

Amíg a törvény elleni izgatást csak a papság egy része tette, addig nem volt nagy a veszedelem; de újabban az egész *világi kath. elemet* is bevonja a retrográd irány uralomra emelése céljából. Ezzel reméli megdönteni, vagy legalább kijátszani az 1848 : XX. t.-c. becsületes végrehajtását. Ne ámítsuk a világot; most itt a néptömeg fellázítása és félrevezetése a cél, hogy ennek segítségével megváltoztathassák a helyzetet és megakadályozzák az ország szabad és békés fejlődését és visszaszerezzék a középkori régi előjogokat.

Ezt akarja előmozdítani dr. Dudek is, mikor *függő kath. kérdésekről ír*.

Ő is kárhoztatja a liberalizmust és ennek megtörésétől várja a sajátlagos kath. autonómia megteremtését. E végből sürgeti a kath. *sajtó* erősítését, ezzel a kath. öntudat felébresztését, hogy ennek segítségével megteremthessék a fából való vaskarikát, a kath. *autonómiát*.

Mínthogy a világos törvényekkel egyeseknek nem lehet büntetlenül szembeszállaniok, tehát a nép tömegharagjára appellálnak! Úgy beszélnek, mintha a kath. miniszterek akadályoznák a kath. autonómiát. Szidják Wlassicsot, sőt még gr. Apponyit és gr. Zichyt is, *«mert nem adják meg»* a kath. autonómiát! Mintha a tudós szerző és társai nem tudnák, hogy nem a miniszterek jóakarátán, hanem a törvényen és a római kath. egyház *belszervezetén* múlik a dolog, mely elvileg sem tűr meg demokratikus egyházszervezetet, sem igazi autonómiát.

A néptömegekre és kath. nagygyűlésekre appellálnak azok, akik jól tudják, hogy a római főhatóság sérelme nélkül a római kath. egyháznak *nem lehet* olyan autonómiája, mint a protestánsoknak. De ennek nem a kormány az oka; annál kevésbbé a protestánsok. Mégis 1848. óta azzal bolondítják a népet, hogy csak olyan autonómiát kívánnak, aminő a protestánsoké, t. i. hogy a kath. egyház szabadon rendelkezessék a *saját vagyonával!* Ez a hamis beszéd, mely csak a nép tudatlanságára számít; mert a népnek fogalma sincs arról, hogy az ő papsága évszázadok óta olyan szolgálatokért bírja az óriási vagyon élvezetét, melyeket már régóta a világi alkotmányos *állam* teljesíti. Abban van tehát a lelkiismeretlen ámitás, hogy az egyházi adótól rettegő nép tömegei előtt a kath. papság az *állam vagyonát* az egyház *sajátjának* hirdeti. A törvényekre és a történelmi igazságra hivatkozó férfiakat pedig úgy állítják oda, mint ellenségeket, akik a kath. egyházat meg akarják károsítani!

Erre az eljárásra és a helyzetnek ilyenén való festésére igazán el lehet mondani, hogy «Ignotos fallit, notis est derisui.»

II.

A tisztelt olvasó ítéletére bízzuk azt, hogy mi értelme és hatása lehet az olyan beszédnek, mely a kath. bizottság második javaslatáról, egy miniszteri tanácsos engedelmeivel ilyen modorban mulattatja olvasóit: «Összehívták a már feltűnően mozgolódni kezdő katolikusokat s azt is mondták nekik: tessék az 1870/1-ki tervezeteket átdolgozni a hierarchia és a főkegyúri jog sérelme nélkül. De hogy mi jogot juttat az alakítandó autonómiának a hierarchia s mit a főkegyúr, azt a viláért sem mondták volna meg... hagyták a kongresszust magára: fejtse meg ő a rebuszt, ahogy tudja, ők pedig Wlasics urammal együtt a markukba nevettek».

Hát kérem ez nem komoly beszéd; ilyen csak a tudatlan nagy tömeg tapsaira vágyó kortes mondhat, de

nem komoly egyetemi papi tanár. Micsoda triviális indokolás az, mikor így folytatja: „*Mindent tudnak, de nem adhatnak át nekünk semmit, mert a protestánsok, az uralkodó Tiszák, folyton azt súgják a fülükbe: jog ide, jog oda, a katolikusokat erősíteni nem szabad!*” Ez — bocsánat a kifejezésért — közönséges ráfogás, mely eddig sohasem tartozott papi erények közé.

Sem a Tiszák, sem a protestánsok ilyet sohasem mondanak; hanem mindig azt hirdetik, hogy a *jogot, a törvényt és az igazságot* minden körülmények között tisztelni és követni kell. Azért kitartóan és erélyesen követelik, hogy a vallási jogegyenlőséget és viszonyosságot megalapító állami törvény *végre valahára becsületesen végrehajtsák*. Ez a törvény és annak becsületes végrehajtása már eleve kizárja az igazságtalanságot és a részrehajlást; mert Quod uni justum, alteri aequum. A régieknek helyes elve ma is érvényes.

Ez ellen csak a régi előjogok és kiváltságok sötét lovagjai emelhetnek panaszt, akiknek fülét a bibliabeli keresztény morál alapelvét képező *igazság* is sérti, mely azt mondja: amit nem akarsz magadnak, te se tedd embertársadnak! Már pedig az ilyen viszonyosság tisztelhetben tartása nélkül semmiféle társadalom békéje fel nem tartható.

Mindenesetre feltűnő jelenség, mikor egy állami fizetést húzó, jólétnek örvendő pap, aki a régi előjogok mellett tör lándzsát, a *nép* hangulatát akarja felhasználni a *nép jogait és szabadságait* biztosító *törvények ellen!* Az sem mindennapi eljárás, hogy a nép hangulatára és a sajtóra való hivatkozás mellett a *nép akaratát* olyanak tünteti fel, *mely szerinte erősebb «mint a királyilag szentesített írott törvény»*. Nem gondolja meg, hogy az ilyen elmélet, ha a papi vagyon elvételéről lenne szó, furcsa eredményeket szülhetne az országban.

Amilyen helyes dolognak tartjuk, hogy a tiszteletreméltó tanár úr felveti azokat a kérdéseket, hogy mi az a főkegyúri jog? milyen eredetűek az egyházi javak,

alapok, alapítványok és iskolák: épp oly helytelennek kell mondanunk azt, hogy ezeket a fontos kérdéseket is csak azért veti fel, hogy ezekből is *fegyvert kovácsoljon az 1848-iki törvény ellen*. Mert ha a mindenható néptömeg elé valaki azt a kérdést vetné fel, hogy kié legyen a papi birtok? alig hihető, hogy a papság az eredménnyel meg lenne elégedve.

Azért tanácsos lesz csak e törvények igaz szelleme mellett maradni és a döntést a nép akaratának kitejézésére hivatott törvényhozó testületre bízni, úgy ahogy azt Kérészi Zoltán is javasolja, akinek nézete szerint is a kath. autonómia megállapítása a világi *törvényhozó testület* jogkörébe tartozik. Ezzel szemben dr. Dudek a legfőbb kegyúrnak jogára hivatkozik; mintha azt a jogot Őfelsége a törvényhozással szemben és a fennálló törvények világos értelme *ellen* is gyakorolhatná. Ezt hirdetheti valamely tudatlan falusi káplán a maga szűk körében, de nem hirdetheti egy tudós egyetemi tanár még akkor sem, ha erre az állam kenyerét evő miniszeri tanácsos ad neki engedélyt. Hiszen ha a kath. autonómia tisztán egyházi jogi intézmény volna, akkor azt nem kellene a kormánytól kérnie. Megesínlhatnak az egyház körén belül is, de még akkor is csak az állam kormányának jóváhagyásával, úgy ahogy a protestánsoknál történik.

Csak az a baj, hogy a kath. autonómia *címe* alatt nem egyházi intézményt kell érteni, hanem az *állam vagyonának* eltulajdonítását, amihez igenis a magyar törvényhozásnak is van és lesz még szava. «A vagyon, a vagyon!!» Ez a varázsjszó visszhangzik most az ecclesia militans berkeiben.

Márpedig a vagyon és hatalom utáni vágy megöli a könyörületesség és emberszeretet keresztény erényeit. Már a híres Rousseau is panaszkodott, hogy a papságnál az ő korában is hiányzott a könyörületesség érzelme. Háttérbe szorította a vagyon és uralom vad szenvedélye, mely mindig önzésből táplálkozott. Ez az önzés volt — úgy-

mond — oka a legtöbb bünténynek és nyomorúságnak, mely az emberi fajt véres háborúkba keverte.

Úgy látszik e tekintetben a mai kor szelleme sem jobb. A kath. papság ezt a földi hatalmat a kath. «*autonómia*» ártatlan és szelíd neve alatt akarja magának továbbra is biztosítani, anélkül hogy azokat a szolgáltatásokat, melyekkel azt hajdan kiérdemelte, most teljesíténé, tehát elvállalt kötelesség teljesítése nélkül.

Rosszúl ismeri az a néptömegek lélektanát, aki mai időben a népszavazat útján akar papi vagyont biztosítani. Tessék csak megpróbálni, majd meglátják, hol fog kilyukadni a kath. autonómia. E tekintetben is hiába hivatkoznak az 1791 : 26. és 1848. első szakaszára. Akkor nem volt szó papi vagyonról; most pedig ez az a kényes pont, mely körül mozog a papság egész politikája. Az autonómia csak ürügy, egy szépen hangzó *görög szó*, mely alatt a magyar kath. papság egészen mást ért, mint más halandók. Ezt ma már a hívő kath. nép is jól tudja; és nem akarja elhinni azt az ígéretet, hogy akkor majd nem fog kelleni egyházi adót fizetnie.

Hiába hirdetik, hogy a legfőbb kegyúri kir. jog *személyes* jog, melyet a törvényhozás hozzájárulása nélkül lehet és kell gyakorolni. Az a gyűlöletes 1848 : III. és VII. törvenycikk fennáll a maga teljességében és valami nagy véres forradalom nélkül nem is változtatható meg. A magyar törvényeknek egész tömege bizonyítja, hogy a magyar királyok régebb időben is *országgyűlésekkel egyetértőleg intézték* az egyház ügyeit, még akkor is, mikor a római egyház uralkodónak mondhatta magát. Ott van például az 1498 : 69. t.-c., melyben a magyar *országgyűlés* rendeli, hogy a főpapok a megyéjökbeli alsóbbrendű papságtól inkább szeretet, mint kényszeradományt szedjenek. Önkényesen a papokat semmi módon meg ne sarcolják; az egyházakat pedig egyházi átokkal ne sujtsák. Az *1500-iki országgyűlés* számos cikke szól a főpapok kötelességeiről. Az 1504-iki 26. t. c. elrendeli, hogy papot ne a főpap küldjön a nemesek falvaiba,

mert ezeknek már Szt. István megengedte, hogy magoknak papot választhassanak. A jobbágyok az ilyen főpapnak tizedet adni nem tartoznak, hanem a tized a végvárok védelmére fordíttassék.

Ott vannak az 1548. és 1550-iki országgyűlések, melyek határozatot hoztak az eretnekek kiirtásáról, a főpapok jó megválasztásáról, vagyis olyanokról, akik tehetőségükhöz képest iskolákat állítsanak, melyekben az igaz vallás taníttassék. A főpapok saját megyéjükben lakjanak, mindenikük csak *egy* javadalommal bírjon és ne többel. Az összes egyházi birtokok, jövedelmek és javadalmak és apátságok a világi emberektől elvétessenek és azoknak adassanak, akiket illet. Az ország rendjei arra is kéri a királyt, hogy járjon közbe őszentségénél a római pápánál, hogy a még fel nem szentelt püspökök megerősítését ingyen tegye. Az ország karai és rendjei arra is kérték a királyt, hogy az eretnekek birtokaikból kido-bassanak; az elpusztult zárdák klastromok és káptalanok birtokai és jövedelmei tudós és jámbor férfiaknak adassanak, akik hívek maradtak apáik vallásához.

Ott van többek között az 1550 : XII. t.-c. az eretnekek ellen, a pápai annáták ellen és a világiak kezére jutott püspöki birtokok visszaadása ügyében.

Ott vannak a XVI. századból vallásügyi rendeletek és törvények¹, melyek bőven megcáfolják dr. Dudeknek azon állítását, hogy nálunk a katolikus ügyeket is az államjog is mindig a *kánonjog szerint* tekintette. Az ország törvényhozása nélkül csak II. József intézkedett. Utódai már mind országgyűlések által hozták a vallásügyi törvényeket és 1848 óta minden egyházpolitikai kérdés alkotmányos úton, a törvényhozás és a kormány által intéztetik el. A királynak nincs egyetlen egy olyan személyes főpatronusi joga, melyet saját személyében, alkotmányos kormány mellőzésével hajthatna végre.

¹ Például az 1558 : XV. és XVIII. t.-c. — 1556 : XVII. t.-c. — 1557 : V. t.-c. 4. §-a. — 1715 : 16. t.-c.

Ez nem jozefinisztikus és nem különleges protestáns felfogás, hanem történelmileg kifejlődött természetes és törvényes joggyakorlat. Ehhez nem kell a római pápának jóváhagyása; ez a magyar királynak és a magyar törvényhozó testületnek jogához tartozik azon egyszerű oknál fogva, mivel nem a kath. egyház tulajdonáról, hanem a magyar állam vagyonáról és ennek jogi természetéről van szó.

Ezen a felfogáson alapszik a kath. egyház birtokában levő állami vagyon feletti törvényes intézkedésnek a joga is. A kath. kánonjognak ebben a kérdésben nincs helye, sem döntő ereje. A kath. autonómia szervezésének *legfőbb akadálya* nézetünk szerint a *római egyház hierarchikus szervezetében áll*, mely szerint a világi elem nem határozhat egyházi ügyekben. Már pedig akár-hogy forgassuk a kérdést, világi elem nélkül nincs egyház. Így állván a dolog, a kath. autonómia létrehozása a világi elem tényleges közreműködése nélkül nem lehetséges. Ámde a művelt világi elemnek az egyházi adminisztrációba való bevonása csak akkor ér valamit, ha a *többségi határozatok* érvényre juthatnak.

Olyan autonóm egyházi gyűlés, melyben a világi elemnek szabad beszélni, tanácskozni, de a többség akaratával szemben mindig a plébános vagy esperes, vagy püspök akarata vagy szeszélye határoz, parodiája az autonómiának. Csak a tudatlan tömeg előtt lehet olyan állításokat kockáztatni, hogy a hierarchikus egyházszervezet *Krisztus rendeletén* alapszik,¹ és hogy azon változtatni s a jogköröket a klérus és a laikusok között tágítani, vagy szűkíteni *senkinek* sem áll hatalmában! Ezt csak az ő helytartói, a római pápák tették a magok hatalmából, az ál-izidori gyűjteményben kiemelt legfelsőbb egyházi jogok alapján. A Szent István *apostoli követségéről* szóló mesét már senkisémet veheti komolyan mióta jeles kath. történetírók kimutatták annak hamis

¹ L. Dudek füzetének 25. lapját.

voltát. Ismeretes történelmi tény, hogy a püspököket hazánkban századokon át nem a magyar királyok nevezték ki, hanem az illető káptalanok szabadon *választották*.¹ Hol volt addig a királyok főkegyúri joga?

A püspököknek a magyar királyok által való *kinevezése* tulajdonképpen Zsigmond király alatt kezdődött. Eszerint ő volt a magyar kath. egyháznak első főkegyura, vagyis jobban mondva «védője és oltalmazója» a római pápai hatalommal *szemben*. Hogy mit kell a magyar király főkegyurasága alatt érteni, azt megmagyarázta Werböczy az ő Hármaskönyvében. Később Mária Terézia megszerezte az «apostoli kir.» címet. Ennek fiai és utódai szabadon használták legfőbb királyi kegyúri jogaikat és sokszor jöttek összeütközésbe Rómával. A főpapi kinevezések újabb értelmét és gyakorlási módját az 1848: III. t.-c. határozta meg, mely szerint a kinevezés csak az alkotmányos kormány előterjesztése alapján történhetik meg.

Ebben az egész ország megnyugodott, csak a római kath. klerus berzenkedik ellene, mivel a magyar kormánynak semmi befolyást nem akar engedni a püspökök kinevezésében¹ és a püspöki javak adományozásában. Nem akar belenyugodni azon ténybe, hogy 1848-ban az ország óriási változáson ment át; hogy akkor szűnt meg nemcsak a polgári nemesség minden régi kiváltsága és előjoga, hanem a római kath. egyháznak uralkodó jellege is, hogy akkor mondatott ki a hazában törvényesen bevett összes vallásfelekezetre nézve is a tökéletes jogegyenlőség és viszonyosság elve. A kor szelleme és a közönséges igazság követelte, hogy a nép egyenlő teherviselés mellett, valláskülönbség nélkül egyenlő jogokkal is bírjon.

Magának a királyi Felségnek közjogi és főkegyúri joga is nagy változáson ment keresztül azáltal, hogy az

¹ V. ö. Rajner tanár művét A püspöki székek betöltésének történetét 1901-ben.

egyenlőség és viszonyosság elve alapján az ő főkegyúri joga és kötelessége is az összes törvényesen bevett vallásfelekezetekre is kiterjesztetett. Egyúttal kimondatott az is, hogy ezen kibővített főkegyúri jogát csakis a felelős alkotmányos kormány útján gyakorolhatja.

Sajnos, hogy a magát még mindig egyedül üdvöztőnek és uralkodónak nevező római kath. egyház papsága nem akar ezen alaptörvény szelleméhez alkalmazkodni; régi kiváltságait most a «kath. *autonómia*» ártatlan de tetszetős címe alatt akarja továbbra is élvezni.

III.

Most menjünk át az egyházi birtok *eredetéről* és a szent koronáról szóló résznek birálatára és kibővítésére.

Dr. Dudek bírálja Kérészynek jogi felfogását a kath. autonómia hatásköréről és az egyházi vagyon jogi természetéről. Kérészy felfogása szerint, mely egyezik a mi felfogásunkkal is, az egyházi javak *állami eredetű vagyont* képeznek. Ebből önként következik, hogy amit a katolikus papság az «autonómia» részére követel, az tulajdonképpen nem egyéb, mint jogtalan követelése annak, hogy az *állam vagyona* «kath. *autonómia*» címe alatt *átadassék* a r. kath. egyház tulajdonába.

Ennek az igénynek jogosultságára vonatkozólag dr. Dudek hivatkozik a római egyház évezredes multjára; s ezzel szemben az 1848: III. és VI. t.-cikket *jograblónak* igyekszik felmutatni! Nagy buzgalommal akarja bebizonyítani azt, hogy Szt. István a *saját családi birtokából* adományozta az egyház kezében levő vagyont. Erről a tárgyról ő már terjedelmes tanulmányokat írt 1906-ban és 1908-ban a «Religióban» s egészen belelovagolta magát azon meggyőződésbe, hogy a magyar államnak semmi köze a kath. egyház vagyonához, mert azt Szt. István örök időkre *saját magánvagyonából* adta az egyháznak. Polemizál Kérészyvel és polemizál Deák Ferencsel is, aki — igen helyesen — azt állította, hogy a «magyar királyok, az egyházi *magasabb hivataloknak* az alapítói,

s azokat az országnak királyi jog — jus regium — alatt álló területekből fekvő javadalmakkal látták el». A püspökségek fekvő vagyonát, szerinte az egyház nem a *szent korona* jogán kapta. Ez az elmélet u. m. az Anjouk korában fejlődött ki, mikor a királyi jog a szent korona joghatóságává alakult át. Ezt az *elméletet* — u. m. — az a *hangulat* szülte, mely II. József óta kath.-ellenes irányban fejlődött ki. «Az *irigység* az, — folytatja tovább — amely *szembeszállva a történelmi igazsággal (!)* a szívekben, különösen a másvallásúak szíveiben, folyton éleszti azt a hangulatot, hogy a magyar kath. egyházat nem erősíteni, hanem mindenképpen *gyengíteni* kell . . . »

Ez az állítás csak azt mutatja, hogy mennyire kifogyott dr. Dudek az objektív bizonyítékokból, mikor tudományos történelmi tények és államjogi érvek helyett a jelenkori katolikus *hangulat* elmérgesítő eszközeihez folyamodik. Ime Esopus meséje a farkasról és a bárányról. Az ő elmélete szerint Szt. István a senkiföldjét *éppen olyan elévülhetlen tulajdonjoggal* adta az egyháznak, mint a *többi világi adományozottnak*. Hogy ez mennyire tartahatatlan állítás, azt alig kell bővebben magyarázni. Mert hiszen minden művelt olvasó ismeri azt a nagy *különbséget*, mely a magánember és az egyház hirtokának jogi természete között van. A magánember szabadon eladhatja, elajándékozhatja és elzálogosíthatja a maga vagyonát. Ezt az egyház, mint testület, nem teheti meg. Miért? Azért, mert ez a vagyon nem az egyház tulajdona, hanem *a magyar államé*, mely felett csak az állam, a törvényhozó testület és a király egyetértése intézkedhetik.

Szabadjon itt megjegyezni, hogy a magyar egyházi vagyon *jogi természetét* tisztán és közmegnyugvársra megállapítani különösen azért nehéz, mivel maga az egyházi vagyon *állaga* sem világos. A régi keresztény jogászok egyszerűen átvették a pogány római jog rendszerében használatos kifejezéseket. Azért nem is igen törték a fejüket azon, *mit* kell érteni a „res sacrae, res ecclesiasticae“, a „bona et beneficia ecclesiae“ elnevezések alatt. Ezeket

a fogalmakat gyakran a keresztyén *kanonisták* is összevetésztették egymással.

Schulte például „minden ingó és ingatlan dolgot, vagy oly szolgáltatást értett alatta, melynek állagáról vagy jövedelméből az egyház szükségletei, bármely irányban, akár kizárólagos, akár részletes fedezetet nyernek. Mások, mint például Kossutányi azt mondja, hogy az egyházi vagyon az egyház — magánjogi úton érvényesíthető és pénzben kifejezhető értékű jogainak összessége; tekintet nélkül arra, hogy azt az egyetemes, partikuláris, vagy lokális egyház testületileg, vagy hivatalánál fogva alapítványszerűleg bírja.¹ Teljesen igaza van Kossutányinak abban is, hogy a «magyar kath. egyházi vagyon tulajdonjoga a mi modern jogi fogalmaink és felfogásunk kategóriáiba bele nem illeszthető . . . Az egyházi vagyon *történelmi fogalom*, melyet csak keletkezésében és koronként változó *célok és rendeltetések részleteiből, az állam és egyház közötti viszony* változásaiból lehet összeállítani.»

Dr. Dudek — úgy látszik — a régi kanonisták önző elveit követi, mikor a viszonyok változhatatlanságából indul ki és a kath. vagyont *örök időkre* szóló ajándéknak tekint. Ez is álláspont, de helytelen és tarthatatlan álláspont; mert a változó és haladó világon «örök időkre» szóló emberi intézmények nincsenek.

A magyar egyházi vagyon jogi természetét *azok a célok* és *azok a feladatok* határozzák meg, melyeknek elérésére és megvalósítására a régi magyar királyok adományozták. Ha tehát a változó időhöz képest azt akarjuk tisztába hozni, hogy *kié* az egyházi vagyon? akkor mindenekelőtt azt kell kérdeznünk: *kik és mi célból* és *minő körülmények között* adták hajdan azt a vagyont, mely most a római és görög kath. egyház birtokában és élvezetében van? Miféle *munkáért és milyen szolgálatokért* kapta ezt az egyház a régi királyoktól? És végre — ami

¹ L. az egyházi vagyon tulajdonjogának alanyáról szóló művét. Budapest, 1897.

itt fődolog. — tudnunk kell, vajjon teljesíti-e a papság *még most is* azokat a szolgálatokat, melyeknek fejében e javadalmakat kapta és koronként gyarapította?

Ez az egyedül helyes kiindulási pont; mert az ezen kérdésekre adott válasz helyességétől függ a kérdés megoldásának helyessége is.

Nem az a lényeges, nem az a döntő, amit erről a római pápák mondtak és a magyar Werbőczyek írtak. Még csak azt sem akarjuk szellőztetni, hogy a magyar állam szuverén jogainak sérelmével és a magyar királyok főkegyúri jogának kijátszásával, mi jupon osztogatták haddan a római pápák *pénzért idegeneknek* a magyar egyházi birtokok jövedelmeit. E téren a magyar nemzet történelmében sok visszaélés történt, melyre ezúttal nem kívánunk kiterjeszkedni. Hiszen Dudekék majd adnak még okot és alkalmat arra is, hogy meghallgatván egyházi jogi felfogásukat — kimutassuk állításaiknak tarthatatlanságát.

Az ő elméletük eltér a mi felfogásunktól. Ők más forrásokból merítik adataikat, mint mi és nem szeretik kutatni az egyházi vagyoni jogi természetét ott, ahol kell, t. i. a papság által századokon át *végzett állami és politikai, kormányzati és igazságszolgáltatási munkának díjában*. Őket már gyermekkorukban megtanították arra, hogy mit írt róluk az első magyar király Imre fiának, hogy tiszteljék a papokat és püspököket, mert — úgymond — az *Úristen* ezeket tette az emberiség őreivé, a lelkek vizsgálóivá és minden isteni szentség adóivá; ezek nélkül királyságok és fejedelemségek nem állhatnak fenn stb.

És ez igen bölcs beszéd és tanítás volt; mert akkor és később is még századokon át valóban ők voltak az egész ország tanítói, oktatói és vezetői, nemcsak vallási és egyházi dolgokban, hanem az *összes világi kormányzat intézésében is!* Nem szabad feledni, hogy a világi elem egész a Hunyadiak koráig sem írni, sem olvasni, sem latinul beszélni nem tudott. A szellemi sötétség azon századaiban a papok voltak a lelki világosság egyedüli terjesztői

és az erkölcsök fenntartói. Az erőszak korában ők csináltak rendet; fékeztek a bűnösöket és vezették a királyokat is. Ezt a nagy érdemet el kell ismerni minden igaz embernek.

Az első tanácsos mindig az esztergomi érsek volt, akinek közreműködését és jelenlétét királyaink még rövid időre sem nélkülözhatték. Törvények rendelték, hogy a király udvarában állandóan két püspök legyen, kiket negyedévenként mások váltottak fel.¹ A régi királyok még a csatatérre, sőt II. Endre még a szent földre is magával vitte őket. Ezek voltak miniszterei és tanácsadói, szellemi és erkölcsi vezetői — valóságos gyámapai.

Az alsóbb papságból és szerzetesekből kerültek ki a jegyzők, az írnokok, közjegyzők és bírák, levéltárnokok és telekkönyvvezetők, kincstárnokok, végrehajtók; a felsőbbekből politikusok, diplomaták és fejedelmi követek más országok udvarainál stb.

Ezt tudva, senki sem fog csudálkozni afelett, hogy tekintélyük *ennyi állami szolgálat* mellett minden más felett állott. Ime ez a rövid magyarázata annak, hogy *ilyen politikai szolgálatok fejében kapták a régi papok királyainktól javadalmaik legnagyobb részét.*

Az egyházi szolgálatokért járó javadalmak aránylag csekélyek voltak; mert a nép maga a tizeden kívül és más ajándékokon kívül sietett gyónásért, miséért, bűnök bocsánatáért és lelkiüdvösségéért külön *jutalmazni* lelkipásztorát. De kétségbevonhatlan történelmi tény, hogy a főpapság *kiválóan politikai szolgálatok* fejében kapta birtokait, oly időben, mikor alig egy milliónyi lakosságú országban a földnek legfeljebb annyi értéke lehetett, amennyit egynéhány jobbágnak munkája ért.

Ne mondja tehát senki, hogy az a vagyon, melyet a régi papság *világi szolgálatokért* élvezett, *egyházi szolgálatokért* jutott kezébe. Sem azt nem lehet helyesen állítani, hogy a kapott javak nem voltak *állami birtokok.*

¹ 1298: 20. t.-c.

Az, hogy a gyengébb királyok idejében a római *pápák is* osztogattak magyar birtokokat idegeneknek, csak egyházi visszaélés volt, melyre jogot alapítani nem lehet.

Kun László korában maga a papság zsinatilag mondta ki, hogy az egyházi javak nem tárgyai a forgalomnak; azokat sem eladni, sem elzálogosítani nem lehet. Ez a tény is megcáfolja Dudekéknek azon állítását, hogy az egyházi vagyon az egyháznak oly tulajdona, mint az egyes világi birtokosoké. Sohasem volt olyan; nem is lehet, mert azt sem a törvények, sem a főkegyúr nem engedhették meg.

Hogy az egyes kolostorok, mint hiteles helyek, és egyes hamis szerzetesek és főpapok *miként gyarapították vagyonaikat*, arról itt nem kívánok részletesen szólni. De figyelmeztetésül azok számára, akik a középkor boldogságának dicsőítésével vannak eltelve, meg kell sünnünk, hogy ne ragaszkodjanak oly görcsösen az egyházi vagyon tulajdonjogához, mert azt bizony az írástudó szerzetesek *hamis úton is* szerették gyarapítani. Nem csoda; hiszen a hivatalos okmányokat kizárólag a papok kezelték, írták és másolták. És mikor észrevették, hogy az írástudatlan királyok minden okmányt vakon alájegyeztek, hát bizony igen sokan *okmányhamisítástól* sem rettentek vissza, ha vagyonról volt a szó.

A hamis okmányok *gyártói* is csupa papok és így gyarló emberek voltak, akik *azzal nyugtatták meg lelkiismeretüket*, hogy az egyházi vagyonnak ilyen gyarapítása nem bűn, sőt istennek tetsző dolog. Azt hitték, hogy a szent királyok nevében a *kegyes csalás* méltánylandó eljárás. Innét van, hogy legtöbb hamisítvány a pápák és a magyar szent királyok — István és László — nevében történt. Csak dr. Karácsonyi János által összeírt hamisított és koholt oklevelek száma megüti a 200-at. Hamis keltezésű oklevelek száma 269; a keltezés nélkülieké 302-t. A hamisítások többnyire birtokadományozásokra, átírásokra és megerősítésekre, vagy más kiváltságokra vonatkoztak.

Ez utóbbiak sorába tartozik a II. Sylvester-féle híres pápai bulla költése koholása a XVII. század közepén, melyet a koholó pap 1001-ik évből *keltezett*. Ilyen a pannonhalmi apátság jogairól és kiváltságairól szóló 1006-ról keltezett okmány költése, mely nem kevesebb, mint 88,818 magyar holdról szól. Ilyen a nyitrai káptalan jószágainak, jövedelmeinek és kiváltságainak felsorolása, mely nem kevesebb, mint 12,263 magyar holdat tesz ki. Ilyen a zalavári apátság alapítása és 1019-ik évről keltezett *birtokainak* adományozása, mely ma 12,762 magyar holdat tesz ki stb.¹ Nem folytatjuk a birtokszerzés hamis módjainak leírását. Csak azt kérdezzük dr. Dudektól: az ilyen birtokokat is sérthetetlen kath. birtokok közé számítja-e? Hiszen ezekről a régi királyok semmit sem tudtak. Ismerjük az *elévülésre* való hivatkozás szokását, de az nem elég ott, ahol az ilyen ősi jogokból *következtetéseket* vonnak a jelenre.

Itt még csak arra hívjuk fel a dr. Dudekkel egy nézetten levő honfitársaink figyelmét, hogy az ilyen gazdálkodás és birtokszerzés *évszázadokon át tartott*, és hogy még a legszigorúbb büntetések sem voltak képesek a hamis birtokszerzés üzelmét megszüntetni. Csak néhány példának felemlítésére szorítkozunk. Mikor VI. Kelemen pápának tudomására jutott, hogy Zágrábi Antal szerzetes 1347-ben *több oklevelet* hamisított, és hogy IV. Incè pápának egy ilyen hamis bulláját a veszprémi püspöknek és káptalannak *pénzért* eladta, akkor felhívta Gergely csanádi és Miklós pécsi püspököket, hogy a dolgot vizsgálják meg és ha az illető szerzetest bűnösnek találják, idézzék a pápai ítélőszék elé.²

Ugyanezen század végén, az «átkos emléké» János pap, Zsigmond király korában Túrócvármegyében annyi okmányt hamisított, hogy ebből az ottani birtokviszonyokban teljes zavar támadt. A király saját udvarbiráját

¹ V. ö. A pannonhalmi apátság birtokai kilenc vármegyére terjedtek.

² Theiner: Monumenta Hung. I. 733. l.

küldte Túrócba, aki a hamisított okmányokat jegyzékbe foglalta és urához felterjesztette. János papot ezért halálra ítélték.

Hasonló eset történt I. Ulászló és V. László korában Zömlényi Gáborral, akit az országos rendek 1448-ban szintén halálra ítélték. Húsz évvel később 1467-ben az az egri káptalant hamis oklevelek készítéséért hivatalos pecsétjének elvételével büntették. Hunyadi Mátyás korában is történtek hasonló esetek; végre is az ország rendei 1498-ban törvényileg intézkedtek, hogy mindazon papoknak, kik hiteles helyeken okmányhamisításokat követtek el, *arcuk izzó pecsétvassal megsüttessék és azonfelül az illetők jószágait is elveszítsék.*

Nem folytatjuk tovább a birtokszerzés körül elkövetett bűnös cselekmények felsorolását. Az elfogulatlan olvasóra bízunk annak megítélését, olyan szentnek és sérthetetlennek lehet-e tekinteni azt a papi vagyont, melynek jogi természetét oly hévvel magyarázza némely papi tollforgató ember. Pedig ez ellen még sok súlyos *vétség* lehetne felhozni azon korból, mikor a XVI-ik század elején divatba jöttek azok a szégyenletes «Supplikációk», melyek ezrével mentek a római pápához a magyar birtokok adományozásáért.¹ Vajjon hol volt ekkor a magyar királyok főkegyúri joga? Kié volt akkor és a török uralom alatt az egyházi birtok tulajdonjoga? Minő célra használta fel az a papság, mely a reformációt tűzzel-vassal pusztította, amellet teljesen megfélemezni látszott a Krisztusról és annak szeretettanáról?

Bizony-bizony az akkori főpapságnak szemei előtt nem az Isten dicsőségének szolgálata és nem az egyház érdeke, hanem az élvezet és világi hatalom elnyerése lebegett szemei előtt s ezzel akarata ellenére *előmozdította a reformációt.*

Olvassák el csak Dudekék, mit ír a reformáció kez-

¹ Lásd Tóth Szabó Pálnak közleményeit a «Századok» 1902. és 1903. évi folyamában olvasható közleményeit.

detén élt kath. püspökről egy kiváló magyar hisztórikus, aki maga is kath. püspök és egy ideig magyar kultusz-miniszter is volt; aki bizonyára nem volt elfogulva saját egyházának érdekei iránt: a jó Horváth Mihály! A püspökök nagy része — mondja ő — a világi urakkal fényben, pazarlásban, világi kedvtelésekben vetekedve kéjeltget s hogy azokat költséggel győzze, kincsszerzésben fáradozott. Voltak, kik kereskedést, mások kik zsidókkal összeszövetkezve uzsorát úztek. Amazzal egyebek között Zsigmond pécsi, emezzel Váradí Pál egri püspököt, sőt magát Szalkay érseket is vádolják emlékeink.

Mások az alsóbbrendű papságot annyira zsarolták, hogy az ország rendei nek kellett védelmük alá venniök. Az erdélyi püspököt iszákosnak és nyereszkesnek, a nagyváradit hóhortosnak, a veszprémit pazarnak és hazugnak festik emlékeink.¹ Bizony ezek nem azt a *célt* szolgálták, melynek megvalósítására a régi királyok a vagyont a római egyház főpapjainak adományozták.

IV.

Hogy mennyi ártatlan magyar ember szívéből ömlött ki a vér a XVII-ik században, nem annyira a török keze által, mint inkább a jezsuiták és a velük szövetszövetkezett magyarok és főpapok kegyetlen üldözései következtében: azt borzalom nélkül leírni nem lehet. A Habsburg családból származott királyok teljesen a klérus befolyása alatt állottak, minek következtében nemcsak a protestáns keresztények vallásszabadsága, hanem a nemzet alkotmánya és függetlensége is veszedelembe jutott. A Bocskaiak, Bethlenek és Rákócziak által kivívott *bécsi* és *linzi* békekötések biztosították ugyan egy időre a nemzet jogait és ezzel együtt a protestánsok vallásszabadságát is; de az engesztelhetetlen főpapi gyűlölet és uralomvágy ismételen megsértette a hozott *törvényeket*. Lippay érsek később volt száz halált elszenvedni, mint egy

¹ Kisebb tört. munkái 1868. Pest, 11-ik lap.

templomot tűrni a protestánsok kezében. Ugyanez a szellem mozgatta a Karaffák és a Szelepcsényiek lelkét is, akik képesek lettek volna az országot inkább rókák és farkasok tanyájává tenni, mint a protestáns nép lakhelyéül megtűrni. Itt csak azt az egyetlen tényt hozzuk fel, hogy mikor a jezsuiták befolyása alá került I. Lipót király, a török kiűzetése után pusztasággá lett Alföldön végig tekintett és számba vette a rommá lett várakat: akkor Kollonics bíbornok olyan javaslattal lépett fel, mely szerint a visszahódított *papi birtokok* és tizedjövendelmek *egyedül r. kath. egyháznak* adassanak.

Amely jogokat és *törvényeket* a protestánsok a XVII-ik század viharai között bírtak maguknak kivívni, azokat a Szelepcsényiek és Kollonicsok egyszerű hatalmi *rendeletekkel* megsemmisítették. Ki ne ismerné Lipót királynak azon rendeleteit, melyeket 1701-ben kiadott? Ezekben részletesen megállapítottatott, hogy milyen módon biztosíttassék a klérusnak vagyona. E rendeletnek 8-ik pontjában meghagyatik, hogy valamennyi földesurak azonnal állítsák vissza az elpusztult régi kath. egyházakat s a plébánosokról, iskolamesterekről és egyháziakról gondoskodjanak, a *protestánsok pedig saját egyházi vagyonnal ne bírjanak*. A végrehajtással, a megyei püspökök élén, maga Kollonics bízott meg.

A rendelet így végződik: «Mint apostoli király s a vallás főoltalmazója és az Isten egyházának örökös ura, *hatalmunk teljességéből* végezzük és rendeljük, hogy *Magyarországunk s hozzácsatolt tartományaink újonnan visszaszerzett részeiben az egyházak patrónusi joga egyedül r. kath. személyeknek adományoztassék.*» Arról is gondoskodott e rendelet, hogy ha valaki elszakadna a római egyháztól, *annak vagyona lefoglaltassék* s kegyúri joga is a kir. fiskus kezébe adassék! Egy másik rendeletben az is kimondatott, hogy a töröktől visszaszerzett területen *csak r. kath. vallást* lehet megtűrni és a főkegyúri jogot *csak a király* gyakorolhatja. A végvárakban sem szabad eretnekeket megtűrni. Az eretnekségre való áttérés nem

egyéb, mint hitszegés, tehát mint ilyen büntetendő! Látnivaló, hogy a bécsi és linzi békekötések alapján hozott vallásügyi *törvényeket* egy tolvonással megsemmisítették! Későbbben is csak a külföldi prot. fejedelmek befolyására történt némi türelmesebb intézkedés, mely ellen azonban a magyar klérus következetesen harcolt. És ki ne ismerné a Károly király idejében papi elnökség alatt szervezett helytartótanács pusztításait?

Mindezt a történelmi adatokra való hivatkozással azért kellett lehető rövidséggel elmondani, hogy a szíves olvasó lássa, mi értelme van Dudekék azon állításainak, melyek a *multra* vonatkoznak.

Láttuk, hogy a régi királyok nem annyira egyházi, mint inkább *világi és politikai szolgálatokért* kapták óriási vagyonukat és hogy az egyházi vagyon jogi természetét azok a *célok és feladatok* határozzák meg, melyeknek megvalósítására adattak. De a maga klérus időnként, különösen a könyvnyomtatás feltalálása és használása óta azon törekedett, hogy az állami szolgálatok teljesítését megossza a világi férfiakkal vagy egészen átadja nekik, de azért ezeknek munkájáért járó jutalmat, a vagyont, kizárólag magának tartotta fenn. Ez még nagyobb mértékben történt a török világban és a török kiűzetése után. Ekkor már az volt a legfőbb gondja, hogy a rendes katonaság szervezése után a bandériumok kiállításának és a várak fenntartásának terheitől is szabaduljon; de a javadalmakat ezekért is megtartotta. Ha ehhez még meggondoljuk, hogy a földbirtok értéke, az erdők és bányák kihasználása, a vadvizeknek levezetése és a folyóknak állami szabályozása folytán milyen nagy mértékben emelkedett, akkor minden gondolkodó ember beláthatja a papi vagyon emelkedésének nagy előnyeit. Végre a legújabb időben odáig jutottunk, hogy a világi tisztségektől és terhektől megszabadult főpapság még a *felekezeti iskolák fenntartásának költségeitől is menekül*, sőt a *valásoktatás* terhét is lehetőleg az *államra* hárítja; anélkül azonban, hogy a régi királyoktól *ezért kapott* s értékben

óriásilag megnövekedett javadalmakról önkényt lemondani akarna.

Láttuk azt is, hogy a tudatlanság korszakában az egyházi vagyont nem éppen tisztességes módon, hanem okmányok *hamisításával* is gyarapították és e vagyon nem mindig a főkegyurak által, hanem visszaéléskepen *pénzért* a római pápák által világiaknak is adományoztatott!

És legvégül meg kellett legalább röviden mutatni, hogy a török világ korszakában az üldözött protestánsok javára hozott vallási szabadságot biztosító *törvényeket ellenséges rendeletek által*, mily lelketlenül törölték el a Kollonicsok. Ez a lelkület és ez a törekvés nyilvánult a kath. egyházban mindenkor, valahányszor az állam törvényei védelmükbe fogadták a protestánsokat. Ez a törekvés nyilvánul most is az 1848 : XX. t.-cikkben kifejezett *vallási jogegyenlőség és viszonyosság elveinek megvalósítása ellen* folytatott küzdelemben is.

És ilyen tények dacára a XX. században Dudekék azt merik állítani, hogy a protestánsok, akik nehéz önvédelmi harcukban mindenkor a jogra, a törvényre és az igazságra hivatkoznak és támaszkodnak most is, *harcot folytatnak a katolikusok ellen!* Nem a farkas panasza ez a felfalandó bárány ellen?!

Hogy van saját meggyőződésünk, hogy ragaszkodunk az 1848 : XX. t.-c. végrehajtásához, az csak nem a katolikusok elleni törekvés, hanem csak a törvény *mellett* való küzdelem. A tényállásnak és a történelmi tényeknek szándékos félremagyarázása és gyűlölet szítása régi fogások közé tartozik. Ennek azonban, valljuk, be mélyen fekvő más okai is vannak, melyek nem annyira egyes papok és világiak gonoszságában, mint inkább egyes *egyházi tanok hamis magyarázatában* keresendők. Ilyenek például a *kizárólagos üdvösségről, a bűnről és erényről, az örök kárhözatról és poklóról* szóló tanok, melyek különösen a tudatlan nép és félrevezetett királyok képzetére mindenkor óriási hatást gyakoroltak.

Ha valaki korlátolt értelmével elhiszi, hogy az Úr-isten gyarló papokra bízta az üdvösség osztogatását; aki elhiszi önmagáról, hogy ő *tévedhetlen* lény és hogy a más nézetű és más meggyőződésű emberek *örök kárhozatra* vannak szánva; végre aki elhiszi, hogy a gondolat és vallási meggyőződés szabadsága *bűn*: akkor az ilyen *hitben élő ember*, ha némi hatalommal is rendelkezik, okvetlenül *üldözni* fogja azokat, akik ezt nem hiszik. Aki meg van győződve az örök kárhozatról és a pokolbeli kínok valóságáról, az — ha szelíd lelkű ember — igyekezni fog azon, hogy rokonait és barátait attól megóvja; ha pedig gonoszlelkű, akkor az inquisitorok példáját fogja követni és vakbuzgalmában tűzzel-vassal fogja akarni kipusztítani a más nézetű embereket. Ebből a téves meggyőződésből ítélendő meg a gályarabok és az eperjesi vértörvényszék története is.

Ez természetes következménye egy oly veszedelmes tannak, melyből az élelmes emberek a maguk részére azt a tanulságot vonják le, hogy nekik *Isten előtt több érdemük* van, mint az eretnekeknek. Ezek az emberek a vagyonszerzés terén úgy okoskodnak és azzal nyugtatják meg lelkiismeretüket, hogy a *cél szentesíti az eszközt* s ekként az egyház *vagyonának* akár okmányhamisítással, akár erőszakkal, akár az útjában levő világi törvények kijátszásával való gyarapítása *nem bűn, sőt keresztény erény és kötelesség!*

Ez a lélektana annak is, hogy Dudekék a fennálló világi törvények és erkölcsi elvek megvetésével akarják egyházuknak megtartani a *vagyont*, anélkül hogy a papság az annak fejében kötelezett teendőket végezné!

*

A szíves olvasó, remélem, az eddig elmondottakból is meggyőződött arról, hogy itt nemcsak az úgynevezett egyházi vagyon jogi természete és rendeltetése feletti felfogások különbségéről, hanem tulajdonképen két egészen különböző *világnézet összeütközéséről* van szó.

Ez teszi nehézé, sőt lehetlenné az óhajtott egyetértés biztosítását. Nem annyira az emberek értelmében, mint inkább a vallott keresztyén hitelvek ellentétes felfogásában és gyakorlásában rejlik a probléma megoldásának nehézsége. Amíg a mi katolikus testvéreink az ő középkori dogmáikhoz erősen ragaszkodnak és a szabad gondolkodás és egyéni meggyőződés jogát megtagadják; amíg az emberi tévedhetlenség kizárólagos tulajdonságát előtérbe tolván, másoknak eltérő nézetét és szabad meggyőződését *bűnnek* tartják; amíg a magyar király, mint főkegyúr által kinevezett és gazdagon dotált római kath. püspökök a római pápa kezébe olyan *eskü* letételére kényszerítetnek, mely szerint a más hitű „eretnekeket“ *lehetőleg üldözni és zaklatni* fogják; amíg mindezt annak a Krisztusnak *nevében* tehetik, aki azt hirdette, hogy arról fognak „benneteket megismerni, *hoggy az én tanítványaim vagytok*, ha egymást szerelitek“; amíg mindez a művelt világ szeme láttára a XX-dik században is történik, addig a kereszténység nem lehet az emberiség üdvösségének a forrása, sem a társadalmi békének igazi biztosítója.

Csak az igazi testvériség, jogegyenlőség és viszonyosság elveinek megvalósítása teheti az embereket és különböző vallásfelekezeteket boldoggá és a nemzeteket erőssé és elégedetté.

A mi kath. testvéreinknek és azok püspökeinek a régi *előjogokhoz* és *kiváltságokhoz* való ragaszkodása és az egyenlőség és viszonyosság elveit magában foglaló, királyilag szentesített törvénynek mindenféle *ürügyek és ravaszkodások általi kijátszása* és állandó ostromlása elébb-utóbb országos katasztrófára fog vezetni: *éppen úgy, amint forradalmakat idézett elő* a kath. Franciaországban, Spanyolországban és Portugáliában is! Mert mi a valódi tényállás minálunk? Az, hogy a kath. papság a *törvény becsületes végrehajtását kérő és követelő protestánsokat más vagyónára vágyó*, a jólétnek örvendő kath. egyház iránti *írgységgel* viseltető nyugtalan népnek akarják feltüntetni a világ előtt. Ezek pedig a valódi tényállással

szemben oly valótlan vádaskodások, melyek felforralják a tisztességes népnek és társadalomnak vérét és haragját. Mert végre is az *egyenlő teherviselés mellett* a hazának minden vallású polgára méltán követelheti, hogy egyenlő elbánásban és egyenlő ellátásban részesíttessék. A viszonyosság elve kizár minden *jogtalan* követelést; *megvalósítása* pedig minden *irígységet*.

Még egyet. A fentiekben kimutattuk, hogy a kizárólag kath. egyház élvezetében levő *állami* vagyon jogi természetét azon *célok és feladatok* határozzák meg, amelyeknek megvalósítására a vagyon adatott. Hasonló állapot áll fenn a *kath. alapok és alapítványok jogi természetére nézve is*. Itt is az a döntő kérdés: kik által és miféle célra adattak ezek az alapok? Továbbá: *kik teljesítik most* azokat a *szolgáltatásokat* és kötelességeket, amelyeknek fejében adattak a szóban levő kath. alapok és alapítványok? Nem forog-e itt is oly állapot fenn, mint a főpapi vagyounál? Nem lett-e áthárítva a tehernek és kötelességnek nagyobb része másokra, vagy az államra? Ez a lényeges kérdés, melyre válaszolni kellene.

Fájdalom, ezen lényeges kérdésre adandó válasznak sem lehet olyan, aminővel Dudekék meg lennének elégedve; mert ők itt is, mint mindenütt, mindenkor csak a saját egyházuk *régi előjogait és nem a törvény szavait* kívánják érvényesíteni; természetesen a többi felekezetek rovására és hátrányára. Semmitől sem fázna annyira, mint a jognak, a törvénynek és az igazságnak alkalmazásától.

Dr. Dudek, a komoly és tudós tanár, a társadalmilag is művelt és máskülönben általunk is tisztelt férfiú, e tekintetben annyira *elfogúlt*, hogy nem röstelli a mi igazaink forrását rút *irígységnek* nevezni. Holott tudja, hogy mi sohasem beszélünk vagyonrablásról, sem erőszakosságról, hanem mindig és következetesen magasabb *elvekről* és a *törvény* becsületos végrehajtásáról. Nem is értjük az izgatottságnak valódi okát, mert hiszen a válás- és közoktatási tárca mindig a legjelesebb és *kizárólag*

kath. miniszterek kezében van. A *kath.* autonómiát pedig senki sem óhajtja őszintébb lélekkel, mint mi protestánsok. Csak jól kell különböztetni és nem zavarni össze az ellentétes felfogásokat.

Talán dr. Dudek is el fogja ismerni, hogy e sorok írója is foglalkozott valaha a *kath.* egyházi vagyon és a *kath.* alapok és alapítványok ügyeivel. És akik közletről figyelemmel kísérték hivatalos eljárását, azok nem tapasztalhattak nála *katholikus-ellenes* törekvéseket. Ezért tartja magát jogosultnak arra, hogy *kath.* testvéreit óvja a *túlzásoktól*. Hiszen korábban e sorok írója is tagja volt annak az országos bizottságnak, mely Trefort idejében a *kath.* alapok és alapítványok jogi természetének megvizsgálására volt kiküldve. Ismeri jól azokat a munkálatokat, melyeket 1873-ban Hamar Pál alapítványi ügyigazgató és Szepessy Mihály kincstári jogügyek igazgatója terjesztett a bizottság elé. Ismeri a gr. Apponyi Albert és Apáthy István által benyújtott kisebbségi véleményeket. De ismeri a szabadelvű *kath.* minisztereknek a véleményét és indokait is. Az ezek feletti bírálatokban sok tinta fogyott el, anélkül hogy annak szemellátható eredménye lett volna. Mi, akik elfogulatlanul ítélehetünk e kérdésben, mindig szívesen hallgattuk meg az elfogulatlan és igazságszerető r. *kath.* püspökök véleményét. Mert hála Istennek, ilyenek is vannak még Mária országában.

Ezek közül itt csak háromra hivatkozom. Az egyik volt *Ipolyi* Arnold, a jeles tudós hisztórikus, beszercebányai püspök, aki mindenkor türelmes és szeretetteljes volt a más vallású emberek iránt. Beszédeiben és irataiban férfias őszinteséggel nyilatkozott az egyházi vagyon eredetéről.

A másik volt *Horváth* Mihály, a szóban levő országos bizottságnak első elnöke. Miko Horánszky Nándor, a bizottság jegyzője, egy összejövetelünk alkalmával, azt a kérdést intézte Horváth Mihály elnökhöz: mondja meg őszintén és röviden, mi a felfogása és véleménye a *kath.* alapok és alapítványok jogi természetére nézve? Erre

Horváth M. azt felelte, hogy ez reá nézve igen kényes kérdés; mert, mint kath. püspöknek, azt kellene mondania, hogy ez alapok a kath. egyház tulajdonát képezik. De — úgymond — *«mivel hisztorikus is vagyok, tehát határozottan azt mondom, hogy bizony azok az állam tulajdonai»*.

Azt hiszem, ebbe a nyilatkozatba az új kath. nemzedék is megnyugodhatnék, annyival is inkább, mivel abból még nem az következik, hogy ez alapok és alapítványok ne fordíthatassanak tisztán katolikus célokra. Ez akkoriban általános és méltányos felfogás volt; de emellett azt is helyes logikának ismerte el mindenki, hogy az 1848:XX. t.-cikkből *önként* következik, hogy az állam a jogegyenlőség és viszonyosság elveinél fogva a többi törvényesen bevett vallásfelekezeteknek is adjon megfelelő arányban ilyen alapokat és alapítványokat, vagy azoknak megfelelő dotációt. Igen sajnálatos tünemény, hogy Dudekék még ez ellen is tüzelnek.

A harmadik a róm. kath. püspök, aki felül tud emelkedni a felekezetiség túlhajtásain anélkül hogy saját egyházának karát akarná, az apostoli lelkű és tevékenységű Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök. Igaz, hogy Dudekék ezt is szívesen küldenék Szibériába; de azért az igazságot még sem lehet elfojtani. Ennek szavai a kath. vagyounra nézve a következők: *«Azt a kulturális munkát, melyet hajdanában kizárólag az egyház végezett s azt a hatalmat, melyet ezen a réven a papság képviselt, ma már a polgári állam igényli magának. Még pedig teljes joggal, mivel azon funkciókat, melyeket hajdan az egyház végezett, ma már a polgári elem végezi. Sem a honvédelem, sem a nemzeti kultúra fejlesztése nem az egyház kiváltsága és kötelessége, mint volt hajdan. Ebből önként következik, hogy az ezen munka fejében nyert vagyon és birtok sem képezheti az egyház kizárólagos tulajdonát»*.

Ez az, amit mi részletes fejtegetésben bővebben is kimutattunk és aminek igazságát vakbuzgóság és el-

fogultság nélkül kétségbe vonni nem is lehet. Szabadjon hinnünk, hogy a nagyérdemű püspöki karban és a kath. világiak között is többen osztják ezt a nézetet. Ám adasának át az eddig csupán kath. célokra szolgáló állami alapok és alapítványok a kath. autonómiának; ez ellen nekünk semmi kifogásunk nem lehet. De annak két nagy és természetes következménye van, mely elől egy igazi hazafi sem zárkozhatik el, aki az 1848-iki törvényeket tiszteletben tartja és ad valamit az igazságra és a vallásfelekezetek közötti béke helyreállítására. Ez a két nagy következmény a következő:

1. hogy *ha* az eddig csupán kath. célokra szolgáló alapok és alapítványok átadatnak a kath. autonómia kezelésébe: akkor a többi törvényesen bevett vallásfelekezetek is hasonló arányban kapjanak hasonló célra alapítványokat;

2. hogy *mivel* a mai kath. klérus már régóta nem szolgálja azokat a célokat, melyeknek fejében kapta a ma is kezében tartott állami javakat és jövedelmeket, a *törvényhozás igyekezzék minél előbb törvényileg rendezni azokat az állapotokat*, melyek a nép millióinak lelkét foglalkoztatják és az ország állandó békéjének létrejövetelét akadályozzák.

Rendezni kell az egyházi állapotokat, amíg nem késő; amíg a nép tudatlanságára és vak szenvedélyére számító papi és világi *agitátorok* felül nem kerekednek. *Rendezni kell az összes állami és egyházi tisztviselőknek fizetését*, kezdve a hercegprimástól le az utolsó káplánig, úgy ahogy azt *Ferencz* császár és magyar király száz évvel előtt tervezte — *fix fizetéssel*. *Rendezni kell az újabb kor szükségletei és igényei szerint* a minimum és maximum határai között az összes állami és törvényhatósági tisztviselőknek fizetését is, különös tekintettel a *családos emberek* szükségleteire. A mindennapi tapasztalás mutatja, hogy a mai időben semmi sem bír oly izgató hatással a nép tömegeire, mint a főpapi vagyon jogi természetének hamis *elmagyarázása* és minden komoly állami ellenőrzés nélkül való kezelése.

Ha ilyen körülmények között az úgynevezett kath. nagygyűlések szónokai a kath. autonómia függő kérdéseit még továbbra is oly szellemben akarják tárgyalni, mint Dudekék, akkor biztosak lehetnek róla, hogy a már kellően felvilágosított kath. néptömegek is ellenük fognak indulni. Mert a korszellem és a történelem fejlődésének lelke azt követeli, hogy megfelelő *munka teljesítése nélkül* senki sem húzhasson állami nagy fizetéseket, sem olyan állami javadalmakat, melyek többé nem az ország, hanem csak *egyese*k érdekeit mozdítják elő.

Ma már a szocialista vezérek is a *munka szempontjából* tanulmányozzák az állami *költségvetéseket* és nem egészen alaptalanul ütköznek meg azon, hogy midőn a főpapság felesleges jövedelméből, nyereszkesedés céljából *kath. bankot* alapít, ugyanakkor a *kath. egyházi iskolák* fenntartására az *állam segélyéhez* folyamodik! Tehát még ezen a téren is menekül a tehertől, az *államra* hárítja azt a köteleiséget, melynek teljesítése egyedüli jogos alapját képezné a nagy vagyon élvezetének. Valóban ideje volna már, hogy a mi kath. testvéreink belássák, hogy az ilyen eljárásnak veszedelmes következményei lesznek. Ideje volna, hogy hagyjanak fel a protestánsok és más felekezetek elleni harcokkal. Nagyon rossz helyen keresik veszedelmes ellenségeiket, ha azt hiszik, hogy a *viszonosság* elvének alkalmazását kérő és sürgető protestánsok lennének a katolikus népnek, vagy a kath. egyháznak ellenségei. Valódi veszélyes ellenségeik csakis a türelmetlenséget szító kath. vezetőkben és népszónokokban rejlenek, akik szembe szállnak a királyilag szentesített törvényekkel, az igazsággal, a krisztusi elvekkel és a történelem szellemével.

Ne a protestánsok között keressék a veszedelmes bujtogatókat. A protestánsok csendesen alszanak; azok senkinek sem ártanak már; legfeljebb önmaguknak saját érthetetlen indolenciájukkal. A protestánsok *nem tudnak összetartani!* Ahány egyházkerületük, egyházmegyéjük és egyházgyülekezetük van, ezek öntudatlanul mind *annyifelé húznak*; cselekvés helyett szónokolnak, külön más és

más egyházpolitikát csinálnak. Ezeknek nincs politikai *néppártjuk*, mely izgassa a néptömegeket; nincs katonailag szervezett *klérusuk*, mely küzdene a szabadságért, a törvények becsületes végrehajtásáért, amint azt lángbuzgalmú elődeik cselekedték. Ezekre ráillik Kölcseynek Zrínyi dala, a romlott magyarokhoz, hogy »más faj állott a kimúlt helyébe, gyöngé fővel, romlott, szívtelen.« Az a régi, dicső protestáns nép, »mely tanult izzadni s izzadás közt hősi bért aratni, *névből él* csak, többé nincs jelen.«

De ha lesz feltámadás, azt Dudekék hivatalosan izgató vak működése és azok fogják előidézni, akik megfelelnek arról a *mérséklő sapentiúról*, mely a világot kormányozza.

Dr. Zsilinszky Mihály.

Ráday Pál.

„Megszámlálhatatlan Virtusait
Ha kívánod számlálni
Egészen elborít azoknak soksága,
De;
Nem is szükség
Mert ki volt, és miket cselekedett?
Tudja jól *az Isten Háza*,
Tapasztalta a *Király*,
Bizonyosság *az Ország*,
Látták külső fejedelmek,
Hirdetik baráti,
Nem tagadhatják ellenségi“.

(Egykorú epitafium részlete.)

A magyar református egyháznak egyik féltékenyen őrzött kincsét: a budapesti Ráday könyvtárt költöztetik új otthonába. A kegyelet s a hálás visszaemlékezés ösztönöz, hogy e könyvtár első megalapítójának emléke előtt megálljunk. A míg élt, derekasan kitartott református egyházunk igazai mellett, poraiban pedig él, eszmévé finomulva, mely fönmarad...

Szép tavaszi reggel volt (1733 május 20) az, mely a péceli kastélyt s vele az egész református egyházat gyászba borította. Híre ment, hogy Ráday Pál nincsen többé. A régi irások beszélnek a fájdalomról, amellyel a hírt az órállók fogadták: versben és prózában adtak kifejezést annak.

Idestova (két évtized híján) kétszáz esztendeje, hogy a losonci temetőben elhelyezték; a családi sírbolt falán néhány szó mutat reá: „Quis fuerit... testantur scripta nec acta tacent“. A sírfelirat arra utal tehát, hogy ne ott keressük Ráday Pált, hanem a történelemben, amelybe belevészte nevét s alkotásaiban.

Jó az efféle keresgélés, az irásoknak tudakozása, mert akárhogy is a dolgot, sok jóra valósnak emléke nagyon ottan s az bizonyos, hogy minden igazi derékség csodálatosan dús erővel hat.

Ráday Pált mint költőt és mint államférfiút ismerjük, kevésbé ismeretes az egyházhoz való viszonya, azért politikai szerepléséről s mint íróról csak rövid néhány vonásban emlékezzünk meg, nagyobb tért szorítván egyházi működésének.

Kettő egyesült Ráday Pál egyéniségében: a szilárdság és a gyöngédség. Nagyon jellemző gondolkodására nézve magatartása a Rákóczi-féle fölkelés elején. Senki sem állott talán távolabb a fegyverkezés gondolatától, mint ő. Mikor kényszeríteni akarják, ellenáll, a fenyegetés, szidalom, ócsárlás nem ingatja meg, habár még élete is veszélyben forog; keményen megáll, de amikor a fejedelem szívére appellál, midőn az ő ajkairól hallja, milyen siralmas a hazának állapota — lelkében megrendül. Rákóczi Ráday Pált a szívével a szívére át nyerte meg a nagy ügynek, amelyet aztán a legjobb tehetségeivel szolgált.

Az érzelmes, elmélyedésre hajló Ráday Pál az új foglalkozási körben mélyebben, közelebről látta az indító okokat, a mozgató erőt. Látta, hogy a magyarra nézve a szabadság nem az életnek *módja*, hanem *feltétele*. A szabadság éltetője a testi és szellemi munkásságnak egyaránt. A szabadság és a szellemi élet közötti kapcsolat nem képzelt: a napfény nem szükségesebb a virágnak, mint a szabadság a szellemi és anyagi erők kifejtésének. Innen van, hogy a szabadság eszméje hozzá van nőve az általános emberi művelődés eszméjéhez. Időnkint egy-egy nagyra termett lélekben hatalmasabban megnyilatkozik, de a vágy a szabadság után keletkezett az ember teremtésével és élni fog, míg a föld ki nem hül. Élni fog és az életrevaló nemzetnek legkiválóbb saját-sága és legföltettebb kincse marad mindenkor. Mindezt át-érezte a költői kedélyű Ráday Pál s miközben elmerengett a szép háromszínű lobogókon, melyeket a városok ormain lengetett a szellő, Ráday Pál megértette a figyelmet, látta mi vezeté őt. Látta, hogy Rákóczi a Gondviselés küldötte, aki küldetését érzi, midőn lelkének csendességében arról vallomást tesz: „Az Úr engem eszközül használta, hogy felébresszem a magyarok lelkében a szabadságnak szerelmét, mely a rossznak megszokásából már-már hűlni kezd vala“.

Ráday Pál a fejedelem közelében hűen szolgálta az ügyet, belső titkára volt. Ott volt elemében, ahol elméjét és tollát ragyogtathatta. Ő írta (a többi között) a híres munkácsi kiáltványt, melynek panaszos kezdő szavai visszhangzottak az egész hazában, sőt a külföldön is: „Recrudescunt inclytae gentis Hungariae vulnera“ (1703 jún. 7).

Észak és kelet fejedelmeivel Ráday Pál vitte a tárgyalásokat, diplomáciai küldetésekben megfordult XII. Károly svéd királynál. I. Frigyes porosz királynál stb. Lescinsky Szaniszló megválasztásakor pedig fejedelmét képviselte. Segélyére volt mindenütt jó modora, ajánló külseje, keresetlen fellépése. Elemében volt a szószéken is. A híres szécsenyi országgyűlésen pl. „az Méltóságos fejedelem képében az egész Magyar Hazának igaz ügyéről per longum et latum... dicséretes Magyar Stílussal perorált“.

Feltűnő, hogy fényes közéleti szereplése közepette is mennyire szerette Ráday Pál a magányt. A csendes órákban találja meg önmagát, amikor is mélységes vallásos érzületének szabad folyást engedve, Istenével társalogván, keres és talál enyhületet. Benderi kiküldetése alkalmával imakönyvet ír és e könyv, a későbben híressé lett „Lelki Hódolás“ mindenüvé elkíséri. Utolsó óráiban is ebből merít vigasztalást „estétől egész hajnalig sűrű fohászkodással Istenhez könyörgött s miután a Lelki Hódolás XII. adójának buzgó elmondásával a halálra készülését befejezte... csendesesen elaludt“.

Mély vallásosságából fakadnak költeményei. A gyermeki meghódolás, bizalom, hála sok formában megnyilatkozik énekeiben. Egyik költeményéből, az „Estvéli Ének“-ből olvassunk el mi is néhány sort:

„Óh Uram! ha már lenyugszom
Felsőges szent nevedben,
Vagy vigyázok, vagy aluszok.
Ajánlom csak kezvedben
Magamat mindenestől,
Lelkestől testestől.

„Hiszem, hogy így szabad lések
Minden veszedelemtől,
Kiért neked áldást tészek,
Teljes egész lelkemből,
Óh isteni szent Felsőség!
Csak tied a dicsőség.“

A szatmári békével Ráday Pál is új útra lépett. Ismertek a nyomasztó viszonyok, amelyek miatt a nemzet a körülményekhez képest tűrhető békét elfogadni kénytelen volt. Elfogadta Ráday Pál is.

A háború megszűnése azonban nem jelentett nyugalmat; a protestáns egyházak a béke megkötése után súlyosabb viszonyok közé kerültek, mint bármikor és Ráday nem tudta szó nélkül szemlélni a fejleményeket, munkához látott. Ez foglalja el a következő években.

A XVIII. századnak első évtizedeiben az ellenreformáció erejét megfeszíti a régi területek visszafoglalása érdekében, különösen azokban az országokban, ahol a hatalmas római egyház mellett a protestánsok kisebbségben voltak. Persze Magyarország is ezek közé tartozott s azért sorsát ki nem kerülhette. Általában véve mintha valami láthatatlan kéz (némelyek szerint a jezsuiták keze) minden erejét összeszedte volna, hogy végső csapást mérjen a protestantizmusra, első sorban, mint említve volt ott, ahol kisebbségben voltak. Mi mindeu készülhetett a háttérben, arról csak a képzelet alkothat magának képet, de hogy a munka folyamatban volt, azt a később itt-ott feltűnedező jelenségek igazolják, Franciaországban olyan királyi rendelet jelenik meg, mely XIV. Lajos hírhedt dragonnádjaira emlékeztet. E rendelet örökös gályarabsággal sújt mindenkit, aki akatholikus istentiszteleten jelenik meg. Elrendeli a többi között, hogy az orvosok a súlyosabb betegekről jelentést tegyenek, hogy a római egyház emberei nekik az utolsó kenetet feladhassák. Aki a róm. kath. lelkész visszautasítja, ha életben marad, bűnhődjék, mint nyilvános eretnek, ha pedig meghal — bűnhődjenek hozzátartozói. Akadémiai fokozatba, hivatalba, céhbe senki sem léphet, akinek igazhitűsége felől kétségek forognak fenn. Minden hoszszabb fejtegetést mellőzve, a francia protestánsok helyzetét megvilágítja az, hogy ott a XVIII. század első tizedeiben huszonöt lelkész halt hitéért vértanui halált.

Ismeretes az a jobb ügyhöz méltó buzgóság, amellyel ez időtájt Firmián Lipót gróf, salzburgi érsek üldözte volt a protestánsokat. A zaklatott emberek a weszfáli békére hivatkozva, a kivándorlásra kérnek engedélyt. „A hercegek és tényben lázadást lát, osztrák ezredeket kölcsönöz s azokkal elszedeti a protestánsok bibliáit. lakásukba szállásolja, mindenképen nyomorgatja velük.“

Es mi történik Lengyelországban? A varsói országgyűlés megtiltja a protestánsoknak, hogy új templomot építhessenek (1717), felállítja a vértörvényszéket (Thornban).

Valami hasonló készül Magyarországon is a század második-harmadik évtizedében, hiszen a protestánsok itt is kisebbségben voltak. Temérdek kisebb-nagyobb jelentőségű dolog mutatta a fejlemények útját. A század második tizedében, Temesvár visszafoglalása után az ottani hatóság utasítást kap a kormánytól, hogy számba véve a hitetleneket „mert vannak ott pogányok, lutheránusok, kálvinisták“, őket rögtön utasítsák ki s őket „semmi áron“ (auf keine Weys) ne tartsák meg. „Evangélikus vallásúnak 1733-ig meg nem engedtetett

a céhbelpécsi és várospolgársági jus“, mondja egy régi értekezés. Igen messzire vezetne, ha valaki a zaklatásokat csak nagyjában is felsorolná.

De miért beszélünk mi mindezekről, még a távoli országokra is utalva akkor, midőn tulajdonképen Ráday Pálról vagy on szó?

A szatmári béke után az események előre vetették árnyékukat, a kialakuló kényszerhelyzetnek körvonalai tisztán látszottak s a protestánsok előtt két út állott: vagy bevárják azt szótlanul, amit a jövő hoz, vagy belevetik magukat a küzdelembe. Ha valaha, akkor volt szükség arra, amit okosságnak nevezünk. Az ám, de hányféle az okosság! Van kényelmesebb, amelyik pl. mondjuk néhány percentre kiegyezik. És itt egy tényre reá kell mutatnunk. Sokszor beszélünk önézetről, amelyre egyházunk multja feljogosít. Ha van valami, amire önézettel tekinthetünk vissza, az az a tagadhatatlan tény, hogy lelkiismereti kérdésekben a magyar protestantizmus nem ingadozott soha! Mert a legokosabb okosság az, amelyik a lelkiismerettel egybehangzik.

A magyar protestánsok küzdelemre szánták magukat. És most megfelelhetünk a fentebb feltett kérdésre, miért kell az egyház harcairól beszélni akkor, mikor bármilyen röviden is Ráday Pálról szólnunk. E harcnak több éven át lelke, egyik vezetője volt ez a keresztyén ember. A magányt szerette, mert itt mélyedhetett el „Lelki Hódolásába“ és itt enyhítette tudományszomját, de bármennyire hön óhajtotta is a csendet, tétovázás nélkül fölcserélte azt a viták izgalmával, mihelyt annak az egyháznak érdekeiről volt szó, mely szent meggyőződése szerint a keresztyénség egyszerű, de az egész embert megváltó, megszentelő tanításának a letéteményese. Ezért nem lehet Ráday Pálról beszélni a protestáns és közelebbről véve a református egyház küzdelmeinek megemlítése nélkül.

A XVIII. század második évtizedében a magyar protestáns egyházakat a politikai hatóság (Eleonora Augusta leirata) a soproni végzéseket betartására utasította. Néhány helyen (a dekretális községekben) nyilvánosan gyakorolhatják vallásukat. Eltekintve attól, hogy e rendelet elhomályosítja a régebbi jogokat (1608. 1. t.-cikk, a linzi béke II. pontja stb.), komoly veszedelembe jutottak azok, akik időközben a protestáns egyházba tértek. Rákóczi szabadságharcának korában tudvalevőleg a vallásgyakorlat terén is érvényre emelkedett az a nemes értelemben vett szabadelvűség, mely a magyarnak felfogásával összhangban van. Azokban az esztendőben, amikor a hon

határai között a szabadságnak zászlait lengette a szél, vajmi keveset törődtek az 1681-iki végzésekkel, amelyek a reakciót képviselték, amelyek a békékkel merőben ellenkeztek s amelyek ellen annak idején a protestánsok úgy a nádornál, mint a személynöknél óvást emeltek volt. Azóta nem csekély mértékben megnövekedett a protestánsok száma. Hogy többet ne említsünk, magában Nyitra vármegyében több protestáns egyházközség keletkezett (Bezova, Miava, Krajna, Bodfalva, Turoluka, Verbóc). Mi lesz ezeknek mintegy 60,000-nyi prot. lakosságával?

Mi lesz? A soproni végzések és az említett leirat szempontjából világos: amely helyek ama baljóslatú XXVII. t.-c.-ben megemlítve nincsenek, azoknak szabad vallásgyakorlata visszaélés, egyszerűen megszűnik.

A soproni végzések, ama bizonyos dekretális helyekkel csak bizonyos (aránylag csekély) számú protestánsnak adnak nyilvános vallásszabadságot. Baj ez? A hatalmas római egyháznak és a bécsi kormánynak szempontjából egyenesen üdvös: akik bármi oknál fogva a szóbanforgó kiváltságnak nem részesei, rövidebb-hosszabb vergődés után az üdvözítő egyházba térnek, ami felettébb kívánatos.

A mondottakból talán érthető, hogy a többször említett soproni végzés alapján véve az a prokrusteszi ág, amelyről Ovidius beszél.

De tartsunk sorrendet. Követválasztások zajától voltak hangosak a vármegyék házai, királykoronázásra, országgyűlésre készült a nemzet. Ráday Pál, aki időközben a főhaditanács elnökének, gróf Herbersteinnak kezeibe letette a hűségi esküt, megyéjében Nógrádban erős tevékenységet fejtett ki, a megye egyhangulag „egyező vox“-sal őt választá meg követének

Május 21-én együtt volt „a szent korona teste“ az egész ország „clara et distincta voce“ mondotta: veni sancte spiritus“. Ráday Pál és hitfelei megdöbbenő jelenségekkel találkoztak mindenfelől. Az utrechti kongresszushoz fűzött remények jóformán meghiusultak. A protestáns hatalmak közbelépésére Sinzendorf, a bécsi kormány követe előbb feltétlenül azt tűzte ki, hogy Anglia, Hollandia Rákóczi Ferenc ügyét ejtse el, azután azt vitatta, hogy a kongresszus mint olyan, a magyar protestánsok ügyeivel nem foglalkozhatik. Meg kellett elégednie az ígérettel: majd külön fogják a szóban levő ügyekre a császár figyelmét felhívni. Egyidejűleg az országból is rossz hírek érkeztek. Ott volt pl. (a sok közül) az eperjesi ügy. Sok küzdelem után elvett templomuk helyett kaptak telket

a protestánsok egyházuk részére — a hóhér és a gyepmester tőzsomszédságában. Igaz, hogy a felsőbb hatóság az eperjesiek folyamodására alkalmasabb helyet jelölt ki számukra, de minő feltételek mellett? Templomukat és iskolájukat csak fából építhetik fel, legfeljebb egy rőfnyi az aljából lehet kőből. Igen, de volt egy még magasabb hatalom: Kolb, a jezsuita főnök megakadályozta a telek átadását.

Az utrechti kongresszuson a protestáns hatalmak a császári kegyelemre irányozták a figyelmet, bent az országban, de különösen az országgyűlés kebelében ezernyi jel mutatta, hogy tényleg másban nincsen remény. A római egyház emberei az ünnepi beszédekben hangoztatták, hogy a király nemcsak katolikus, hanem apostoli is, helyre fogja állítani a Mária és Szent István országának hitegységét.

Nem volt soha kor, amidőn a vallás ügye jobban elválasztotta volna a hazának fiait s nagyobb megaláztatásoknak tette volna ki azokat, akik az evangélium és lelkiismereti szabadság mellett kitartottak. A hősi erényeknek színtere nemcsak a csatáknak mezeje, ahol a költő szerint „momento temporis venit mors, aut victoria laeta“, hősi lélekre sokszor van szükség a zöld asztalok mellett is, ahol érveket kell érvek ellen szegezni. Hány csatát vívtak meg tollal legjobbjaink! A szabadvizsgálódásnak szent egyháza áll, a kegyelet pedig arra ösztönöz, hogy csendes szívvel azokra gondoljunk, akik veszedelmes időkben megoltalmazták azt, amikor a szerencse hivatott őket s a veszedelem csattogtatta fogait.

Közvetlenül az országgyűlés megnyitása előtt az akkori időket jellemző dolog történt. A korona lehozására egy bizottságot küldtek ki. A nádornak azonban szeget ütött a fejébe az, hogy a bizottságba beválasztották a protestáns Okolicsányi Pált, a nádor rövidesen felszólítja, hogy ne vegyen részt a menetben.

Május hó 20-án, az országos gyűlésben Okolicsányi Pál panaszt emelt a felszólítás ügyében, mint amely sértő nemcsak reá, de megyéjére nézve is.

A panaszra „nagy zendülés leve“. Azt kiáltotta a többség: hol itt az iniuria? Sokkal fontosabb dolgokkal van most elfoglalva a haza, semhogy ilyesmivel tölthetné az időt.

A zúgó ellenszenv és indulat elfojtott minden szót, előre jelezve, hogy kitör a vihar, mihelyt vallási érdekek kerülnek szóba. Mintha a vallásháborúk szelleme érintette volna a magyar országgyűlést.

Mikor a zaj kissé lecsillapodott, Ráday Pál emelkedett fel a szólásra. A status evangelicus nevében kért szót. Több

se kellett. „Az egész klérus táblája nagy fervorral megzendüle és a zengő szók az egész házat betelék, melyeknek sokasága között ezek hallattak: nincs evangélikus státus, nincs ötödik státus, bezzeg státus, ki tette státussá... Az urak táblája mellől pedig vala ilyen szó: Mit akar kegyelmeitek, fel akarja *ismét* kötni a kolompot (nem nehéz kitalálni mit jelent ez utóbbi 2—3 szó: Ráday alapjában véve Rákóczi-féle rebellis)... oly helyütt veszi kegyelmed fel magát, ahol nem is gondolja “

Az országgyűlés többségének magatartása mutatta, mit várhat a protestáns egyház tőle. A cselekvésre pedig az idő megérkezett. Mi a teendő? Ráday Pál egyenesen a királyhoz fordult. Sok lehetett-e a reménye, ki tudná megmondani? Nem is ez a fontos, a figyelmet az ragadja meg, hogy teszi azt, amit kötelességének ismer. Tud lelkiismeretének engedelmeskedni. Nem félig, habozva, hanem egészen, határozottan végre is az ő kötelessége a küzdelem, a siker nem az ő dolga, ezt elintézik a magasabb hatalmasságok.

Annyit azonban észrevehettek az egyházak és tudhatta Ráday Pál is, hogy ott Bécsben a részvét a magyar protestáns ügyekben a zérus fokot erősen megközelítette. Tudta ezt a jó Cserey is, aki idevonatkozólag így tudósít: „Bizony ebben a császársban minden virtus megvagyon, csak szintén mivel már tiz esztendőttől fogva Hispaniában neveltetett, azoknak baromi zelusokat és a reformáta religio ellen való gyűlölséget felette imbibálta és a jezsuiták tanácsán jár, ahonnan hanemha Isten csudálatos gondviseléséből akadályt nem vet elejekben, nem remélhetünk egyebet persecutiónál“.

Bármint legyen is a dolog, Ráday Pál terjedelmes emlékiratát még az országgyűlés elején elkészítette. Egész terjedelmében előttünk van ez az okirat, amint azt Ribini ismert okmánygyűjteményében az utókor számára megőrizte.

Ráday Pál a tartós békének alapjait keresi és ebből kifolyólag arra mutat, hol az akadály a kibontakozásnak. A római egyház emberei a soproni cikkeket értelmükből kiforgatják, azokat csudálatos magyarázatokkal („*miris explicationibus*“) kísérik, miáltal a régi sebeket újra felszakítják.

Kiáltó ellentétben áll a törvényekben említett szabad vallásgyakorlat a köznapi élettel. Van-e szabadság a lelkiismeret terén? Világos, hogy nincsen („*Liquido patet. exercitium religionis non liberum sed... captivum esse*“). Lelkének egész keserőségével mutat Ráday Pál arra, hogy a haza területén lakó anabaptistáknak, nem egyesült ruthéneknek, sőt a zsidóknak is több vallásszabadságuk van, mint a protes-

tánsoknak, holott a törvény azoknak vallását a bevett vallások közé nem sorozza. A magyar protestáns nép a méltánytalanságot mélyen átérzi, az elégtelenség nagy, könnyen kítörhet a zavargás, dacára annak, hogy az evangéliumi vallás ezt tiltja és azt tanítja, hogy magának az Istennek szegül ellene az, aki a törvényes hatalomnak nem engedelmeskedik.

A békére, a békés fejlődésre, amelyre az országnak oly nagy szüksége van, az ad reményt, hogy a római egyház emberei között vannak békés emberek, akik belátják, hogy a tartós béke érdekében valami szilárd alapot kell keresni.

Maga a legutóbb kötött szatmári béke is bevett vallásnak nevezi az ágostai és helvét hitvallást, „mely jellegről ők sohasem mondanak le, nem is tudnak lemondani.“ A békés fejlődésnek Ráday szerint kiinduló pontja ez: a bécsi és a linzi békekötéseknek idevonatkozó pontjait összhangba kell hozni az 1861: XXVI. törvénycikknek rendelkezéseivel, azaz: eltávolítottván minden erőszakoskodás, az 1681-iki törvénycikk az előbbi törvények értelme szerint vilagosítassék meg.

Ráday Pál ismételten kiemeli, hogy a protestánsok semmi néven nevezhető új engedményt nem kérnek, csak azt, hogy a főnálló érvényes békék és törvények alapján a helyzetet tisztázzák. A zavaros helyzet, a törvényeknek önkényes magyarázata temérdek zaklatásnak, méltánytalanságnak vetik meg alapját, ami a kedélyeket örökösen zaklatja. Mert hogyan nyugodnának meg abban, hogy a hivatalokból, méltóságokból kizáratnak, házassági ügyekben kath. egyházi hatóságok elé idéztetnek, némely városok kiváltságképen azt az előjogot nyerik, hogy azokban az evangéliumi vallás követői települési jogot nem kaphatnak.

Hosszasabban foglalkozik Ráday Pál azokkal az előjogokkal, amelyeket egyes városok, testületek az evangélikus egyházak rovására nyernek és igénybe vesznek. Vajjon nem sértő-e, hogy némely városok, céhek stb. kikötik, hogy protestánsok kebelükben meg ne telepedhessenek? Az ilyen jelenségek bántók s az annyira szükséges békének akadályai, melyeket csak növel az, hogy elvesznek még olyan templomokat is, amelyeknek ők (a római egyháznak emberei) semmi hasznát nem veszik, miként ezt a ruszti, bazini, szakolcai, libetbányai protestánsok fájdalmasan tapasztalják.

Ráday Pál várta a választ, amely sokáig késett, amit a protestánsok rossz jelnek vettek. Volt tudomása erről a porosz követnek is, aki megírta királyának, hogy a magyarországi protestánsok állapota méltó aggodalomra ad okot. Időközben az ellentábor is megmozdult, részükről is ment felirat Bécsbe.

Ennyi előzmény után jelent meg végre 1714 április 28-iki nyílt parancs, melyen első tekintetre meglátszik, hogy Ráday felterjesztésével szemben, mennyire érvényesült illetékes helyen a római egyház embereinek álláspontja. Semmi jele annak, hogy akár Ráday Pál, vagy a protestáns egyház többi hívei: Vay László, Okolicsányi Pál, Szirmay Miklós, (kinek fivére István katolizált, később magas rangra emelkedett és grófi rangot kapott), csüggedtek volna. De lássunk a királyi parancsból néhány sort, mert ez alkalmasan világosságot vet a nehéz viszonyokra, amelyek között Ráday Pál egyházának ügyeiért küzdött. A parancs korholással kezdődik. „Mint az esztergomi érseknek, az ország primásának s a többi püspököknek jelentéséből kitünik“ az ágostai és helvét hitvallásúak (Aug. et Helv. confessionis sequaces) nemcsak a kegyes rendeleteket, hanem az országgyűlési határozatokat is mellőzik, „visszaélnék a jóindulattal“, vallásuk gyakorlatát jótalanul gyakorolják még ott is, ahová azt a gonosz emlékű forradalom idejében jótalanul bevitték, papjaik gyakran áruhában is (saepe etiam transvestitos) bejárják az országot, számfeletti prédikátorokat alkalmazzanak, iskoláikban theologiai és bölcsészeti tárgyakat adnak elő, a plébánosok jövedelmét csonkítják és így az Isten egyházát megcsalják (taliter ecclesias Dei defraudari), a jóindulatú rendeleteket merészen (praesumptuose) sértik.

A parancs az 1681. XXV. és XXVI. s az 1687. XXI. törvénycikknek megtartására utasítja, mihez képest a stóla-jövedelmeket adják vissza, a számfeletti prédikátorokat stb. bocsássák el, magasabb iskoláikat zárják be, a dekretális ünnepeket tartásuk meg.

Míg a protestáns ügyek odaát Bécsben ilyen támogatásra találtak, az országgyűlésen mindig erősebb volt a támadás. Alig lehetett itt vallási ügyről beszélni. A római egyház emberei a két protestáns egyházat „bevett“ jellegétől akarta megfosztani s helyette ezt óhajtá a törvény szövegébe iktatni: „propter bonum pacis adhuc tolerata“. A nagy többséggel szemben Ráday Pál derekasan védekezett.

Sokszor esik szó a magyar egyház történelmében I. Lipót uralkodásáról és névszerint a gályarabokról (akikért a magyar protestáns egyház eléggé hálát nem adhat az Istennek), sokszor van róluk szó. A protestantizmus üldöztetése akkor erőszakos volt, de a viszonyok azt igazolják, hogy a protestantizmus a XVIII. század második évtizedében nagyobb veszedelemben forgott. Nagyobb veszedelemben forgott pedig azért, mert az elnyomás rendszeresebb, szervezettebb, mindenekfelett állandó, szinte általános, úgy hogy a historikusok

helyel-közzel felvetik a kérdést, mi tartotta fenn a protestáns magyar egyházakat a módnélkül sanyarú viszonyok között?

Mi tartotta fenn? Azt mondják a magyar királynak, mint német császárnak tekintettel kellett lennie szövetségeseire, az angolokra hollandokra, poroszokra, emiatt az elnyomásban mértéket kellett tartani. Tény, hogy III. Károly gondot fordított a külföldi szövetségesekre; „az ember igazán belezavarodik, ha olvassa a paktumos chassé-croisékat, melyeket kénytelen csinálni“. Igaz, de hogy egyedül ez segítette volna a magyar protestantizmust arra, hogy a veszedelmes évtizedeken átláboljon, ahhoz kétség fér, hiszen Salzburgban, Stájerországban pl. kipusztult. Ezeknek a protestánsoknak oltalmat nem nyújtottak a külföldi protestáns államok, csak éppen a magyar protestáns egyházak megmentésében látták volna feladatukat, ha ugyan látták?

Aligha tévedünk, ha azt gondoljuk, hogy a szóbanlévő tényt egyedül a szerencsés politikai konstellációkra vissza vezetni hiba. Az efféle jelenségnek bizonyára egynél több oka van és ezek között oroszlánrésze van a hithűségnek. A magyar protestantizmus ellen intézett rendszeres támadások ereje túlnyomó részben a protestánsoknak (egyháziaknak és világiaknak egyaránt) buzgóságán tört meg.

E küzdelemben ezer és ezer névtelen harcos vett részt és részt vett, míg ereje engedte, az a keresztyén ember, aki magános szobájában Lelki Hódolásába merülve erősítette magát a reménységben.

Ráday Pál egyházának érdekében még egyszer lépett ki a küzdőterre. Az 1715. XXX. törvénycikk a vallási ügyek rendezése ügyében kiküldötte az ú. n. vegyes bizottságot, amelynek protestáns tagjai között a karok részéről Ráday Pál is kapott megbízatást. (Törvényt. i. t.-c. 4. §.)

Ismertes, milyen kedvezőtlen körülmények között nyil-tak meg ennek a vegyes bizottságnak, vagy mint az egyháziak nevezték mixta commissio-nak ülései. A protestánsoknak még azt sem engedték meg, hogy istentiszteletet tart-hassanak, másrésztől pedig éppen ezekben a napokban jelent meg az országos bizottságnak ajánlva Erdödy Gábor gróf egri püspöknek könyve, (Opusculum Theologicum in quo queritur: An et qualiter possit Princeps, magistratus, Dominus Catholicus in ditione sua retinere Haereticos; vel eos exilio ad fidem Catholicam amplectendam cogere), mely egyenesen az állam legelső érdekében álló teendőnek állítja oda az eretnekek kiirtását. Néhány sort olvassunk el a munkából: „Mutassatok nekem egy szögletet Európában, így beszél a

többek között az ecclesia militans e kiváló alakja, ahol kétszáz év óta ne lázadtak volna fel a katolikus fejedelmek ellen az eretnekek. Sohase szenvedett a keresztyén egyház annyit a pogányoktól, mint az eretnekektől. Milyen nagy a nyugalom Ausztriában, Csehországban, mióta II. Ferdinánd kiüzte őket.“

Öt hónapig ülésezett a boldogtalan bizottság Pesten, minden egyes tanácskozás csak a keserű emlékek számát szaporította, de az ügyet előbbre nem vitte. Mint az ár mindent elborított a mindkét részről felhordott panasz és sérelem. Ráday Pál hitfeleivel szinte megkönnyebbült, midőn a király azt feloszlatta. Csüggedten mentek haza és sóhajtották: „A pesti bizottság keserű poharát távoztasd el tőlem Uram!“

A vegyes bizottság pozsonyi új ülései sem hozhattak örömet Ráday Pálnak, akit időközben más oldalról is szomorúság ért. Jóakarói megvádolták Bécsben, hogy hűségi esküjét nem tartotta meg, hogy az idegenben bujdosó fejedelemmel az összeköttetést fenntartja. Ártatlansága kiderült, de a zaklatás annyival is inkább bánthatta, mert betegeskedett.

Még jobban kereste a magányt, amely felé hajlamai különben is annyira vonzották. Amennyire a köszvény engedte, családja körében és könyvei között keresett enyhületet. Itt valóban meg-meg ízlelte a csendes békének üdvösségét, amelyet a közügyekben való forgolódása idején annyira nélkülözött, mert házaselete boldog volt és mintha a Gondviselés kárpótolni akarta volna, szerető hitvestársa házasságának mintegy tizedik évében egy fiúgyermekkel ajándékozta meg. Az örömmel fogadott kedves fiú (Gedeon, akiről az irodalomtörténet is beszél) után testvérei: Eszter, Krisztina, Pál szépen megnépesítették a családi fészket, de a fény, az öröm nem maradt árnyék és bánat nélkül, Krisztina és Pál korán elhunyt.

Ráday Pál, akinek „erőtlen testét“ „régii terhes nyavalyái“ hovatovább jobban gyötörték, bibliájához és könyveihez menekült. Panasz nélkül, a hitnek reménységével táplálta lelkét és igyekezett megőrizni csöndes derűtségét, élvén „Istenre nézve szentül, emberekre nézve igazán.“ A csendnek áldott óráiban lelke emelkedik:

Óh Uram! ily betegséget
Vedd el és enyhítsd inségemet,
És én örömmel megválok“.
„Csak úgy élek, mint egy jövevény,
Kit beszorít romlott kis sövény:
Azért más várost keresek.“

Költeményeinek temérdek sora beszél élő reménységről, mely Krisztusában való hitéből fakad, melyet a testi gyötrelmek sem tudnak elhomályosítani.

„Oh én lelkem ne csüggedezz!
Mert Isten árnyéka fedez;
O betölti reménységedet“.
„Nem árthat nékem az Halál,
Ámbár árnyékában talál,
Reménylek ott is Jézusban.“

Az utolsó esztendőkből a közügyektől visszavonult, de azért nemzetét, egyházát ekkor is szolgálta. Nemes szenvedéllyel gyűjtögette a magyar könyveket. „Amit magyarul nyomtatva vagy írva talált a két magyar hazában, nagy költéssel összevásárolta.“

Ez a könyvgyűjtemény képezi a budapesti Ráday-könyvtárnak alapját, melyet idők folyamán utódai nagyban gyarapítottak. Mert gyermekei atyjuktól a tudománynak szeretetét örökölték, fia Gedeon éppen úgy, mint leánya Krisztina (Teleki László gróf hitvese). Ez a hölgy, aki Bod Péternek „közjóra elszánt igyekezetét“ támogatta, lelki tulajdonságaira nézve édesatyjának hasonmása. Takarékos, „a keresményt megtakarító gazdasszony“, vallásos, hű. Az írásban való jártasságát magasztalják. Szent Pál leveleit emlékezetből tudta elmondani. Nagy előszeretettel gyűjtögette a theologiai vonatkozású könyveket.

A szemek, amelyek e könyvekben gyönyörködtek, régen elhomályosultak és a kezek, amelyek az első könyveket lapozgatták, ott porladoznak a losonci kriptában. A késő kor gyermeke, ha az elsárgult lapokat forgatja, engedjen helyet lelkében a kegyeletes megemlékezésnek s hallja meg az intést:

„Nézd: az igazi erény feláldozza magát,
S nem kéri senkitől érdeme jutalmát,
Mert azt magában érzi“.

Pruzsinszky Pál.

Sáropataki főiskolánk küzdelmei.

3. Küzdelem a főiskola nyilvánossági jogáért.

A tiszáninneni egyházkerület, a szuperintendenseknek visszautasítással végződött együttes fellépése után, a sáropataki főiskola ügyében nehéz és kínos helyzetbe jutott. Május hó 6-án tartott tanácskozmányában, amint láttuk, a főiskola újrászervezése kérdésében semmit sem határozott. A kassai tanügyi hatóság pedig nyomban a tanácskozmány után sürgetőleg kezdte zaklatni a főiskolát az átalakulásra vonatkozó nyilatkozat ügyében.¹ A szuperintendens is, a tanári kar is csak most látta be, hogy milyen sajnálatraméltó eljárás volt a tanácskozmány részéről, hogy a tanári karnak a főiskola reorganizálására vonatkozó munkálatát figyelembe nem véve, az iskolai ügyet levette a napirendről s azt az általános sérelmekkel kapcsolatban igyekezett megoldás elé juttatni.²

A birodalmi kormány pedig, az előjelekből ítélve, az 1851—2-ik iskolai évben, és pedig lehetőleg ennek elején, a protestáns középiskolák reorganizációját minden áron keresztül akarta erőszakolni s ezzel szemben az egyházkerületi tanácskozmány feltétlenül bizakodva az együttes fellépés erejében és sikerében, a sáropataki főiskola érdekében annak idején még csak annyit sem tett, hogy az illetékes helyen legalább csak azt kérte volna, hogy a főiskolának nyilvánossági joga egyelőre az 1851—2-ik iskolaévben hagyassék meg. Ez alatt az idő alatt u. i. alkalma lehetett volna a főiskolának arra, hogy számot vetve helyzetével, segélyforrásokat keressen a kívülről sürgött s belülről is már szükségesnek ítélt átalakuláshoz. „Az én aggodalmam iskolai ügyeinkre nézve — írja a szuperintendens a főiskola igazgatójának — nagyobb most, mint valaha volt“.³ És a szuperintendens aggodalmaskodásának sajnos, erős alapja volt.

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 32977. sz. o.

² Ugyanott B. LXXII. 33000., 33007. sz. a.

³ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. B. 33000. sz. o.

Már a főiskola jogakadémiája is válságos helyzetbe kezdett jutni. A hivatalos rendelet u. i. köztudomásra hozta már, hogy az eperjesi jogakadémián a jogtudományok egész kiterjedésükben a miniszteri tan- és kormányrendeletek értelmében taníttatnak már az 1851—2-ik iskolai évtől kezdve. A pataki jogakadémiát tehát, az eperjesinek közelsége miatt is, az a veszedelem kezdte fenyegetni, hogy azok a hallgatói, akik világi pályákra készülnek, itt hagyják s Eperjesre vándorolnak át, mint ahogy néhányan ilyen célból már ki is vették bizonyítványaikat. Egészen komolyan lehetett tehát tartani attól, hogy a sárospataki jogakadémia, melyben pedig Magyarországon az akadémiák között legelőbb tanították a jogtudományokat, tanítványainak leapadó létszáma miatt el fog sorvadni.¹

Igen válságos helyzetbe került a főgimnázium is. A cs. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter u. i. 1851. június 3-án kiadta rendeletét „az érettségi vizsgálatoknak Magyarországon, Szerbiában és a temesi bánságban az 1851-iki iskolai évben megtartása iránt.”² A rendelet értelmében azok a tanulók, kik az 1851-ik esztendőben valamelyik középiskolának nyolcadik osztályát, vagy a bölcsészeti tanulmányok második évfolyamát bevégzik, rendes hallgatókul valamelyik egyetemre, vagy valamelyik felsőbb szakiskolára csak amellet a feltétel mellett iratkozhatnak be, ha államérvényes érettségi vizsgálatot tesznek. Ilyen érettségi vizsga tartásának a jogát azonban már csak nyilvánossági jelleggel felruházott középiskolák gyakorolhatták. És minthogy ez a rendelet, az akkori középiskolák állapotánál fogva, másként keresztülvihető nem volt: a minisztérium Pesten, Budán, Pozsonyban, Sopronban. Kassán, Nagyváradon és Temesváron egy-egy érettségi vizsgálóbizottságot szervezett, amelyek előtt kellett vizsgáznok azoknak a tanulóknak, akik 1851-ben érettségi vizsgálatot akartak tenni. A kassai vizsgálóbizottság elnöke *Kankoffer* János iskolaügyi tanácsos volt; a pataki, érettségit tenni akaró, tanulók ez elé a vizsgálóbizottság elé voltak utasítva.³

E rendelet kiadása után most már nemcsak a tanári kar óhajtotta a gimnázium újra szervezését, hanem maguk a tanítató szülék és a tanítványok is követelték a főiskola gimnáziumának olyan szervezetét, hogy a növendékek ne kényszerítettessenek idegen tanintézetbe s más vizsgálóbizottság elé

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 33069 sz. o.

² Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 33005.

³ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 33070., 33088. sz. o.

menni az érettségi vizsga letétele végett.¹ Attól lehetett tartani, hogy ez a rendelet viszont a gimnáziumot fogja elnépteleníteni, mi aztán természet szerint vonja maga után az akadémia tanulói létszámának a megfogyatkozását is. Ilyen körülmények között a tanári kar és a szuperintendens arra törekedett, hogy a gimnázium tantervét, ha csak némileg és csak megközelítőleg is, az Entwurf követelményei szerint alakítsák át. A latin, görög és a német nyelvet a miniszteri tanterv által megállapított mértékben kezdték mindjárt az 1851—52-ik iskolai év kezdetén tanítani s a többi tantárgy tanításának módjára és mértékére nézve is kezdte a tanári kar, amennyire az akkor divott osztályrendszer megengedte, az Entwurf követelményeit venni alapul.²

Mindezek a változtatások és módosítások azonban a sárospataki főgimnázium belső tanügyi állapotán csak megközelítő lépések voltak az Entwurf felé. A tanári kar és a szuperintendens előtt is, a történetek után, kétségtelennek látszott, hogy a tanügyi kormány rövid időn belül ahhoz az elengedhetetlen feltételhez fogja kötni a protestáns gimnáziumok nyilvános jellegét is, hogy minden vonatkozásban az Entwurf szerint alakuljanak át. S minthogy most már nemcsak a főiskola, hanem a joghallgató és gimnáziumi ifjúság érdeke is azt követelte, hogy a pataki jogakadémia és a gimnázium is, a miniszteri rendelet és a tanterv szerint átalakulva, nyilvános jellegű tanintézetek legyenek: *Apostol* elhárította, hogy újból egyházkerületi tanácskozást tart. A tanácskozmány idejéül szeptember 23-ikát ki is tűzte, amelyhez a katonai kerületi parancsnokság is hozzájárulását adta s arra kormánybiztost is kinevezett.³ Időközben aztán *Geringer* is értesítette *Apostolt*, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter engedélyt adott egy olyan szuperintendenciális konvent tartására, amelynek engedélyezését annak idején *Szoboszlainak* kilátásba helyezte.⁴ Ezen a konventen, az utasítás szerint, egyházmegyénként csak egy egyházi és egy világi képviselő jelenhet meg s a tanácskozás tárgya — minden politikai vonatkozású kérdés kizárásával — csak az iskolák reformjának ügye lehet. Tudomására hozta erre *Apostol Geringernek*, hogy ő már egyházkerületi tanácskozmányt hívott össze, melynek napirendjére egyébként éppen az engedélyezett tárgyak vannak kitézve.⁵

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 33153. sz. o.

² Ugyanott B. LXXII. 33052., 33056., 33156. sz. o.

³ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 33156. sz. o.

⁴ Ugyanott B. LXXII. 33164. 33165. sz. o.

⁵ Ugyanott B. LXXII. 33202. sz. o.

A tanári kar eközben ismételtén és az iskolai év végén a vizsgákra Patakon megjelent egyházkerületi küldöttség közbejöttével is átnézte azt a tervezetet, melyet a főiskola újraszervezése ügyében a májusi egyházkerületi tanácskozmány elé terjesztett, amelyet azonban a tanácskozmány fel sem olvastatott.¹ Az új egyházkerületi tanácskozmánynak ez a tanárkari munkálat képezte a tanácskozási alapot, melynek tartalmi kivonata röviden az alább következő.

A tanári kar szükségesnek látja, hogy a tiszáninneri egyházkerület kebelében teljes gimnáziumból s három akadémiai szakból (theologiai, jogi, bölcsészeti) álló s minden tekintetben nyilvános jelleggel felruházott református főiskola tartassék fenn, melynek helye — tekintettel a pataki főiskolának földrajzi fekvésére, birtokaira, alapítványaira és fontos hivatására, valamint arra a kegyeletre is, mellyel a haza lakossága eddigelé irányában viseltetett — a jövőben is Sárospatak legyen. Mielőtt aztán az Entwurfra vonatkozólag előadná a maga véleményét, megállapítja, hogy ennek a protestáns iskolákra való kényszerítése — és pedig azzal a kijelentéssel, hogy máskülönb nyilvánossági jogukat elvesztik, — a protestáns egyházaknak törvényes önkormányzati jogával ellenkezik. Megtéven aztán a tanári kar megjegyzéseit és észrevételeit az Entwurf sérelmes határozataira, a főiskola akkori helyzetének s körülményeinek, továbbá multjának s hagyományainak előtérbe helyezése mellett arra a következtetésre jut, hogy az egyházkerületnek fenn kell tartania Patakon a maga teljes főiskoláját továbbra is. Mert „a főiszteletű egyházkerületi tanácskozmánynak kevés anyagi erő előszerzése miatt kétségbeesni s ezen évszázadokon át számtalanszor több és mérhetetlenül nagyobb áldozatokkal megtakargatott és őrzött díszére és kincsére: főiskolájára — mellyel nemcsak az egyháznak, hanem a közhazának tett szolgálatainál fogva, mind ennek, mind amannak méltánylatát nyerte meg, — halálos ítéletet kimondani lehetetlen leend.“ Áttérve ezek után a részletezésre, a tanári kar tervezete szerint a theologiai szak három évi tanfolyamból állana s ezen öt tanár tíz tantárgyat tanítana; a jogi szak kétéves tanfolyamán négy tanárnak hét tantárgya volna, köztük az osztrák birodalom statisztikája és az osztrák büntető s polgári jog is; a bölcsészeti szak egy évi tanfolyamból állana s azon öt tanár öt tantárgyat adna elő; a gimnáziumban nyolc osztály volna, a rajztanítón és a zenemesteren

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 33056., 33141., 33182.

kívül nyolc osztálytanárral s benne éppen azokat a tárgyakat tanítanák, amelyeket az Entwurf megkövetel. Ezenkívül még egy elemi iskola szervezését is javaslatba hozta a tanári kar. Az ekképen újra szervezett főiskola kormányzására nézve a tanári kar azt javasolta, hogy a gimnázium az akadémiától jövőre teljesen elkülönített intézeti ág legyen s ez a két különálló intézeti ág két igazgatóval kormányoztatnék: a gimnázium a direktor s az akadémia a rektor által. A gimnáziumi direktort is évenként az egyházkerületi közgyűlés nevezné ki hivatalakor szerint a gimnáziumi tanárok közül. A tanári kar javaslata tehát e kérdésben már eltért az Entwurftól, mely a gimnáziumban állandó direktort kíván. Ehhez az új berendezkedéshez az akkori tanerők mellé mindössze csak két új tanári tanszék szervezése vált volna szükségessé, egy jogtanári és egy gimnáziumi tanári. A tanári kar ez előterjesztéséhez részletes költségvetést is mellékel. E szerint a főiskola összes évi jövedelme, mai pénzértékben, 24,682 koronát, összes kiadása pedig — beleszámítva a tanári fizetéseknek tervbe vett mérsékelt felemelését is — 23,628 koronát tett ki s így a maradék 1054 korona lett volna. Ezt kellett volna az egyházkerületnek az új jogtanár fizetéséig kipótolni, mert az új gimnáziumi tanári tanszék szükséglete már a fenti költségvetési tervezetbe bele volt foglalva.¹

Az egyházkerületi tanácskozmány Miskolcon tartott meg az előre kitűzött időben. Azon az egyházkerületi hivatalos személyeken kívül (ügyész, jegyzők) a nyolc egyházmegye részéről mindössze tizenhat küldött jelent meg. A tanácskozmány tehát a *Geringer-féle* leirattal engedélyezett egyházkerületi konvent formáját viselte magán. Tárgyalási anyagát, úgy szólva, kizárólag csak főiskolai ügyek képezték. A szuperintendens megnyitójában előadta, hogy a tavaszi tanácskozmány által az egyházi és iskolai autonómia visszaállítása céljából készített feliratnak öfelségéhez való átnyújtására az engedély a minisztérium által nem adatván meg, a sárospataki főiskolának létele „élet-halál-kockára“ van vetve. Itt az alkalom arra, hogy „azt az enyészet ösvényére bocsássuk, vagy amit mindenkünk ohajt és ami rajtunk áll: új és szebb életpályára keltsük fel. Az idő int, a körülmények parancsolnak, hogy szabad, komoly és bölcs megfontolás alá vegyük iskolánk szent és fontos ügyét“.²

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 32993., 33183. sz. o.

² Az 1851. szeptember 23-án tartott egyházkerületi tanácskozmány jegyzőkönyvének 72. pontja.

A tanácskozmány elsöben is „mely fájdalommal“ vette tudomásul, hogy a tavaszi tanácskozmánynak felirata öfelségéhez nem juthatott el s bárha most a minisztérium engedélyt adott is arra, hogy a főiskola átalakítása ügyében szükkörű gyűlés tartassék, mégis — a felség személye iránti teljes tisztelettel — ki kell jelentenie, hogy az egyházi és iskolai autonómiáról le nem mondhat. A tanácskozmány érteni tudja a kormány törekvését az iskolai reform sürgetésével, de hogy az idevonatkozó intézkedéseknek és rendeleteknek mindezideig foganatja nem volt, annak tudható be, hogy a protestánsok nem gyűlhettek össze hitelveikkel egyező presbitériális gyűlésekre. *Haynau* rendelete ellen különben, melyet az egyházi és iskolai ügyekben a részvétlenség egyedüli szüldökának tekint, s mely az egyházi és iskolai élet fejlődését zavarja és korlátozza, a tanácskozmány ebből az alkalomból is öfelségéhez fordul, kérvén, hogy kegyességénél és igazságszeretetenél fogva a rendeletet vonassa vissza s ezzel a protestánsok sérelmét orvosolja. — Ami aztán a sárospataki főiskola átalakítását illeti, a tanácskozmány — bárha magát törvényes képviseleti alapon állónak nem tartja is — mindazonáltal a körülmények által kényszerítve, szükkésnek látja a kitűzött tárgy felett komoly tárgyalásba bocsátkozni. És abban a reményben, hogy az egyház egész közönsége, vagy annak bármikor törvényes képviseleti alapon tartandó gyűlése a tanácskozmány határozatait jóváhagyni fogja, a tanári kar munkálata alapján kimondja, hogy Sárospatakon teljes gimnáziumból, továbbá három akadémiái szakból és egy ezután szervezendő pedagógiai intézetből álló s minden vonatkozásában nyilvános jellegű főiskolát szükségesnek tart s azt, mint a kerület egyházi főiskoláját, minden áldozat árán is, fenn fogja tartani. Határozatilag kimondotta egyúttal azt is, hogy a gimnázium az Entwurf értelmében és kívánalmi szerint, s a jogakadémia is a miniszter idevonatkozó rendeleteinek megfelelőleg alakittassék át. És végre a sárospataki főiskola tanári karának a főiskolára vonatkozó szervezkedési munkálatát némi módosítással elfogadta s azt, mellékleteivel egyetemben, azzal a kérelmével határozta a minisztérium elé terjeszteni, hogy addig is, míg az átalakítási terv esetleges hiányait az egyházkerület pótolná, a sárospataki főiskolát, különösen pedig annak teljes gimnáziumát és jogakadémiáját — theológiai tanszakával egyetemben — a nyilvános iskolák sorába vegye fel s mint ilyent, rendeletileg hirdesse ki.¹

¹ Ugyanazon tanácskozmány jegyzökönyvének 74. sz. pontja.

Azok között a módosítások között, melyeket az egyházkerületi tanácskozmány a tanári kar átalakítási tervzetén eszközölt, a körülmények szerint az volt a legnagyobb jelentőségű, hogy a tanácskozmány mindenekfelett hangsúlyozni kívánta, hogy a sárospataki főiskolában a tanítási nyelv kizárólag a magyar. A többi csak a filozófia és a természetrajz tanítására s az írásbeli dolgozatoknak az Entwurf rendelkezései értelmében történő javítására vonatkozik.¹

A főiskola reformjára vonatkozó további intézkedései folyamán aztán az egyházkerületi tanácskozmány a főiskolában a filozófiai tanszékre megválasztotta *Erdélyi Jánost*, az újonnan szervezett ausztriai büntető- és polgári jogi tanszékre *Kallós Lajost*, a gimnázium egyik új tanszékére pedig *Árva Józsefet*. A gimnáziumi igazgatóságot az Entwurf értelmében állandósította s megválasztotta rá *Molnár István* gimnáziumi tanárt, ki a választás ellen azon az alapon, hogy a sárospataki főiskola a hagyomány és a gyakorlat alapján állandó igazgatóságot nem ismer, tiltakozott ugyan, de hiába. A tanári fizetéseknek javaslatba hozott feljebb emelését a tanácskozmány egyelőre függőben tartotta, de a kérdés előkészítésére bizottságot nevezett ki.²

Az egyházkerületi tanácskozmány befejezése után, szeptember 28-án, *Zsarnay Lajos* egyházkerületi főjegyző, úgy is, mint a sárospataki főiskola igazgatója, a főiskola átalakított tantervét a tanárok névsorával s a jogakadémia szervezeti táblázatával — de a főiskola anyagi állapotának s vagyoni viszonyainak feltüntetése nélkül — a kerületi főispánhoz felküldötte azzal a kérelemmel, hogy az egyházkerületi tanácskozmány határozatát terjessze fel a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez abból a célból, hogy ez a főiskola újraszervezését tudomásul vévén, a sárospataki főiskolának nyilvánossági jellegét ismerje el, hogy ekkép „valamint több mint három századokon át terjesztette, úgy továbbra is terjeszthesse főiskolánk ifjaink szellemi és erkölcsi művelődését.”³

A felterjesztésre igen hamar megjött a válasz a tanügyi hatóságtól. Ez a hatóság a felterjesztés visszaküldése mellett, október 14-éről, affelől értesíti a főiskola igazgatóságát, hogy mielőtt a sárospataki főiskola szervezeti tervét az illetékes miniszteriumhoz felterjesztené, azt még egynéhány igen lénye-

¹ Ugyanazon tanácskozmány jegyzőkönyvének 75. sz. pontja.

² Ugyanazon tanácskozmány jegyzőkönyvének 76, 77, 81, 83, 121, 122. sz. pontjai.

³ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 33204 sz. o.

ges adattal kell kiegészíteni. Így például kétségbevonhatlanul kimutatandó, hogy a főiskola „bíró oly szilárd és elegendő anyagi alapítvánnyal, minélfogva annak évekre menő állandósága a Rendszer (Entwurf 3. §) értelmében a magas miniszterium eleibe mint eléggé biztosított felterjeszhető volna“. Kifogásolja a tanügyi hatóság, hogy a vallástan osztályonként más-más, nem is állandó jellegű tanár által taníttatik, valamint azt is, hogy egy-egy tanár hatfélével is foglalkozik, vagyis a tanításban az Entwurf által megkívánt szakrendszer nincsen keresztülvive; továbbá, hogy Magyarország története a tervzet szerint egészen önállóan s nem mint „az összes osztrák birodalom kiegészítő részének története“ taníttatik és azt is, hogy a szláv nyelv „a sárospataki környékben lakozó szláv népség és fennálló egyenjogi viszony tekintetéből“ nincs a tanítandó tárgyak közé felvéve. A jogakadémiáról a tanügyi hatóság csak annyit mond, hogy annak ügyében csak később fog értesítést küldeni.¹

Az iskolai hatóságnak ez az értesítése annál meglepőbb és fájdalmasabb lehetett a szuperintendensre és a tanári karra, mert a főiskola gimnáziumának újból való szervezése az 1851—52-ik iskolai év kezdetén valósággal megtörtént ama terv szerint, melyet a legutóbbi egyházkerületi tanácskozmány elfogadott s ettől az időponttól kezdődőleg a jogakadémián is az előadások azok szerint a követelmények szerint folytak, a melyeket a felekezeti jogakadémiák átalakítására nézve kiadott miniszteri rendeletek magukban foglaltak.²

Időközben különben *Geringer* is érdeklődést kezdett mutatni a főiskola ügyei iránt, ami egy pillanatra hiú reménykedést ébresztett a főiskola sorsáért tépelődők lelkében. Értesítést kért u. i. az egyházkerületi tanácskozmány határozatáról a főiskola átalakítása ügyében s *Apostol* készséggel tett eleget a kívánalmának.³ 1852 elején felterjesztette hozzá a főiskola egész újra szervezésének tervét, hozzá mellékelvén a főiskola anyagi állásának kimutatását is s egyúttal jelentést tett az iskolai hatóságnak visszautasító határozatáról és annak indokairól is. Felterjesztésében külön is hangsúlyozta, hogy a főiskola anyagi forrásai bőven elegendők annak fenntartására s különben is, ha a főiskola valamikor olyan helyzetbe jutna, hogy a saját jövedelmeiből nem lenne képes szükségleteit fedezni, az egyházkerület mindig támogató

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 33230. sz. o.

² Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXIII. 33375. sz. o.

³ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXIII. 33352. sz. o.

segítésére fog sietni. A tanügyi hatóságnak egyéb kifogásoló megjegyzéseire kifejtette és kijelentette a szuperintendens *Geringer* előtt, hogy a tanári kar s az egyházkerület is mindenekfelett azon lesz, hogy a sárospataki főiskolának megújított tantervében s újból való berendezkedésében az iskolai hatóság kifogásai minél előbb megszűnjenek. Az iskolai hatóságnak ama szokatlanul hangsúlyozott követelésére pedig, hogy a sárospataki főiskolában a szláv nyelv is rendes tantárgyként taníttassék, azt az ellenvetést tette, hogy az Entwurf a középiskoláktól csakis annyit kíván meg, hogy bennök a tanítási nyelven kívül a hazában használatos valamelyik más nyelv is taníttassék és a sárospataki gimnáziumban a német nyelv a rendes tantárgyak sorába fel van véve. Az előadottak alapján azután arra kérte a szuperintendens *Geringert*, hogy a főiskola újra szervezésének tervét juttassa a miniszterium elé s egyúttal hathatós befolyásával eszközölje ki a főiskola részére a nyilvánossági jog megadását.¹

Apostol egyébiránt a főiskola vagyoni állapotának kimutatását a reá vonatkozó felvilágosító megjegyzéseivel és a tanügyi hatóság kifogásaira tartozó észrevételeivel egyetemben magához a tanügyi hatósághoz is felküldte s ezek után abban a biztató reménységben volt, hogy a sárospataki főiskola nyilvánossági jogának az elismerése már csak rövid idő kérdése lehet. Az 1852. évi tavaszi egyházkerületi tanácskozmányt nem is akarta addig összehívni, míg a miniszter ide vonatkozó kedvező döntése meg nem érkezik. Felhívta különben a főiskola igazgatóját is, hogy a főiskola szervezeti tervét, a tanügyi hatóság által felhozott nehézségekre vonatkozó megjegyzésekkel és felvilágosításokkal egyetemben maga is küldje el újból a tanügyi hatósághoz, kiegészítve azt ezúttal a főiskola anyagi állását is feltüntető részletes kimutatással és ismételten kérelmezze a nyilvánossági jog megadását. „Ha többfelől ostromolandjuk a magas miniszteriumot esedezésünkkel — írja a szuperintendens —, reményilem, előbb fogunk az elért eredménynek örvelezhetni.”² Az igazgató hamarosan eleget is tett a szuperintendens felhívásának. E helyen csak azt említem meg, hogy a vagyoni kimutatás a főiskola évi bevételét már 29,400 koronában állapítja meg, melyben a kamattjövedelem 13,440, a tandíjjövedelem 5040 s a szuplikáció jövedelme 2940 koronával szerepel.³

¹ Ugyanott B. LXXXIII. 33454. 33455. sz. o.

² Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXXIII. 33519. 33520. sz. o.

³ Ugyanott 33457. sz. o.

Bizony össze kellett hívni a szuperintendensnek 1852-ben nemcsak a tavaszi, hanem az őszi egyházkerületi tanácskozmányt is a nélkül, hogy a tanügyi hatóság, a kerületi főispán, *Geringer*, vagy a miniszterium még csak válaszádra is méltatta volna a főiskola nyilvánossági jogáért benyújtott felterjesztéseket. A tavaszi egyházkerületi tanácskozmány különben, mely Miskolcon június hó 17—18-án tartatott meg, a történetek után, már csak pusztá reménységét fejezi ki arra nézve, hogy a sárospataki főiskola a nyilvános iskolák jogaiban részesedni fog s egyszerűen felkéri *Apostolt*, hogy szükség esetén az egyházkerületnek idevonatkozó kérelmét az illetékes forum előtt újítsa meg. Addig is azonban, míg ez a reménykedése teljesülne, a főiskola nyilvánossági jogának biztosabb megszerzése érdekében, az idevonatkozólag javaslatételre küldött bizottság előterjesztése alapján, a főiskola tanügyi szervezetén egynehány kisebb jelentőségű változtatást tesz, a melyekről azonban azt hiszi, hogy a főiskolát közelebb viszik a nyilvánossági jog eléréséhez.¹ A főiskolára vonatkozó határozatai közül a legjelentősebb még az, a mellyel egy, a főiskolával szerves kapcsolatban álló tanítóképző intézet alapjait vetette meg, felkérvén a szuperintendenst, hogy az egyházakat és a jöltevéket hívja fel kegyes adakozásra e szervezendő intézeti ág javára.² Megjegyzem e helyen, hogy az őszi egyházkerületi tanácskozmány a képezde érdekében a felhívó szöveg kibocsátását alkalom- és időszerűnek nem tartotta ugyan, minthogy a terméketlen 1852-ik esztendő s a szokatlan mértékben pusztított tűzvészek a hivek anyagi sorsát felette megnehezítették, de azért a szuperintendens belátására bízta, hogy a felhívást az 1853-ik év elején kibocsássa-e vagy ne.³

A tanügyi hatóság mélyen hallgatott ugyan a főiskola nyilvánossági jogáért benyújtott előterjesztés elintézéséről, de azért a követelődző és parancsolni kívánó felhívásoknak és rendeleteknek egész halmazával zaklatta a főiskolát. Kimerítő információt kívánt, és pedig mindig záros határidő alatt, a tanári kar minden egyes tagjáról, úgy azok koráról, állásuk jellegéről, képzettségükről, testi konstrukciójukról, nyelvi ismeretükről, mint esetleges érdemeikről, vagy fogyatkozásukról, nemkülönbön erkölcsi jellemükről s főleg politikai meg-

¹ 1852 június 17—18-án tartott egyházkerületi tanácskozmány jegyzőkönyvének 2., 3., 4. sz. határozata.

² Ugyanazon tanácskozmány jegyzőkönyvének 6. sz. határozata.

³ 1852 szeptember 26—27-én tartott egyházkerületi tanácskozmány jegyzőkönyvének 25. sz. határozata.

bizhatóságukról. Ha azután az ezekre vonatkozó betérjesztések nem az ő tetszése, vagy nem az Entwurfnak és a megfelelő szabályoknak tekintetbe vételével állítottak ki, azokat átalakítás végett ismételve is visszaküldötte.¹ Részletes jelentésben kívánta feltüntetni továbbá a tanárok irói munkásságának érdemeit is; iskolai értesítést követelt a lefolyt tanévről és jelentést a következő iskolai év tanítási tervéről és tantárgybeosztásáról.² Statisztikai táblázatokba foglalva kívánta feltüntetését a tanulók illetőségének s részletes tudósítást követelt úgy a gimnáziumról, mint általában az egész főiskola működéséről s ezek mellett még a tanári tanácskozmányok jegyzőkönyveinek feltérjesztését is megkövetelte az egyes intézeti ágakban.³

Kétségtelen, hogy a tanügyi hatóság eme kívánságai, követelései, zaklató megkeresései és a főiskola ügyeibe való beleavatkozásai a leghatározottabb jogsérelmet képezték a sárospataki főiskolának és az ő fenntartó hatóságának: a tiszán-inneni egyházkerületnek autonómiájával szemben. Ezeknek a kívánalmaknak és követeléseknek készséges teljesítése viszont az autonómiának önkéntes feladását jelentette volna. Az eddigelé már elszenvedett és eltűrt méltánytalanságok, jogsérelmek és sikertelen harcok azonban annyira kezdtek már megbénítani a tanári karnak és a szuperintendensnek is a jogérzetét, hogy a lelkek felett már nem annyira a jogtalanságok felett való keserűség érzete és a tiltakozás ereje, mint inkább a hasznossági és a célszerűségi szempontok kezdtek uralkodni.⁴ „Egyébiránt itt most nem az a kérdés, — írja *Apostol* a tanügyi hatóság rendeletének végrehajtása miatt aggódalmaskodó direktornak, — hogy teljesítsük-e a közelebb kívántakat, vagy ne, hanem, mi módon teljesítsük azokat? Ha a leglényegesebbekre hódolánk a magas rendeleteknek, miért vonakodnánk a kisebbek teljesítésétől, mi által csak a cél elérését: főiskolánknak a nyilvános tanintézetek sorába emelését fognánk létesíthetni.“⁵

Tomasek Pál iskolai tanácsos is egyik magánlevelében a főiskola nyilvánossági jogának elérhetése érdekében azt ajánlja a főiskolai igazgatónak a figyelmébe, hogy a sárospataki főiskola is „szintoly tudósításokat küdjön be, mint a minőket a katolikusok beküldeni szoktak, mert csak ezáltal

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXIII. 33443.. 33462., 33497., 33519. sz. o.

² Ugyanott B. LXXIII. 33501., 33529., 33638., 33808. sz. o.

³ Ugyanott B. LXXIII. 33463., 34484., 33638., 33890., 33961. sz. o.

⁴ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXIII. 33597. 33633. sz. o.

⁵ Ugyanott B. LXXIII. 33638. sz. o.

győzheti meg a miniszteriumot arról, hogy az Entwurfot kel-
lőleg és jó sikerrel veszi foganatba.¹

A dolgok ilyen állása s a harci kedv lelohadása mellett a főiskola autonómiájának a védelme kezdett már arra a pusztán formális s a szuperintendens előtt is lényegtelen kérdésre összezsugorodni, hogy a főiskola az iskolai hatósággal hogyan érintkezzék: közvetlenül-e, vagy csak a szuperintendens útján? „Nem árthat — írja erre nézve a tanári karnak *Apostol* — s talán használni sem fog, ha a tekintetes urak maguk részéről felterjesztendik az iránti óhajtásukat, hogy mivel a főiskola nem szünhet meg az egyházkerület tulajdona lenni, a felsőbb rendeletek az előjáróság útján közöltetnének az iskolai igazgatósággal. Ezt nyilvánítandhatja majd az egyházkerületi közönség is a maga részéről, ha akarandja.² Ime már csak erre és csak ennyire zsugorodott össze 1852-ben a buzgólkodás a sárospataki főiskola önrendelkezési jogáért s már csak igen kevés kellett volna ahhoz, hogy a főiskola teljesen kicsússzék az egyházkerület keze s rendelkezési joga alól.

Az egyházkerület vezető férfiainak is a hangulata ebben az időben, mint azt az egyházkerületi jegyzőkönyvek is igazolják, már csaknem a lemondás felé hajlott s a lelkeket a reménytelenség és a csüggedés érzése szállta meg. Az 1852. évi tavaszi egyházkerületi tanácskozmány, mint láttuk, már pusztán csak reménységét fejezi ki ahhoz, hogy a sárospataki főiskola a nyilvánossági jogtól el nem esik, de az egyházi komoly sérelmekkel nem is foglalkozik. Az őszi egyházkerületi tanácskozmányt pedig már sem az egyház, sem az iskola nehéz állapota nem érdekli. Szó sem esik azon róluk.

Nem tartozik ugyan szorosan a tárgyamhoz, de a protestánsok ez időbeli helyzetének megvilágítására meg kell mégis említenem, hogy a bécsi kormány a körülményeknek ilyen állása mellett s a protestáns közvéleménynek és közhangulatnak ilyen általános nyomottsága mellett láthatja az időt és alkalmat éppen elérkezettnek arra, hogy a protestánsok közelebbi megrendszabályozásához foghasson s a protestánsok új, ő általa megkonstruálandó alkotmányának előkészítéshez az előleges intézkedését meg is tegye. *Thun* *Leó* vallás- és közoktatásügyi miniszter u. i. május hó 10-én *Apostol* szuperintendenshez leiratot intézett, melyben bevezetesképen előadja, hogy az 1790: XXVI. t.-c. 4. §-a nagy súlyt

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXIII. 33775. sz. o.

² Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXIII. 33638. sz. o.

helyez a protestánsok törvényes úton megalkotott kánonaira. Annál a viszonynál fogva azután, melyben a cs. és kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter és a protestáns egyház között fennáll, felhívja a szuperintendenst, hogy névszerint sorolja fel a bécsi békekötés előtti és utáni kánonok keletkezési helyét, napját, évét és azokat hiteles példányokban bocsássa rendelkezésére; jelölje meg továbbá ezek közül a kánonok közül azokat, a melyekre az idézett törvénycikk bevezetésének ez a kitétele: „*in quorum nempe actuali usu consistunt*“ az ő megindokolt és egyházi jogi gyakorlaton alapuló véleménye szerint alkalmazható.¹ Hasonló tartalmú leíratot intézett *Thun* a többi szuperintendushez is.

Thun felhívása igen nehéz és kényes kérdés elé állította a szuperintendenseket. A felhívásra adandó válaszban u. i. nyilván el kellett ismerni a szuperintendenseknek azt a tényt — s a protestánsok megrendszabályozásához ürügyül éppen ez kellett *Thun*nak — hogy egyházunknak abban az időben nem volt alapelveinek megfelelő, az akkori idők kívánalmait kielégítő s az egyház egyetemére kötelezőnek elismert törvénykönyve. S különösen nehéz volt ebben a kérdésben a tiszáninneri egyházkerület helyzete, mert itt egyebek mellett a budai kánonok is alkalmazásban és gyakorlatban voltak, melyek pedig szentesítést sohasem nyertek. A protestánsoknak, mondhatni, ez az, egységes törvények nélkül szűkölködő, állapota szolgáltatta tehát az alkalmat a hatalom kezébe arra, hogy az ő új egyházi alkotmányuk megkészítéséhez ezt az előkészítő lépést megtegye.

Ellend József.

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXIII. 33634. sz. o.

Gyöngyösy István a vallás ügyéről.

II ik Rákóczi György szerencsétlen lengyel hadjárata után Erdély tönkretétele teljes volt. A szerencsétlen gondolat, hogy a török ellen német védelmet keressenek, megpecsételte az ország végzetes sorsát. Montecucoli szégyenteljes sétája Béctől Kolozsvárig a tatár hadat szabadította a kipusztított vidékre. A szultán késői megbotránkozása, hogy erdélyi alattvalóit hogy merték ennyire kiöldösni, kirabolni, nem sokat változtatott a dolgon. Erdély magyarságát felesen kiirtották. Az uraik zsarnoksága elől Moldvából és Oláhországból odaszivárgott oláh pásztoremberek botjuk végére támaszkodva a hegyekről nézték a városok, falvak égését s a rettentő öldöklést. A veszedelem elmulása után lesétáltak a hegyekről s elfoglalták a kiirtott magyarság helyét. Amit Basta és Mihály vajda rendszeresen megkezdtek az erdélyi magyarság kiirtását, azt a tatár majdnem teljesen elvégezte. A magyarság erős vára megdőlt, akik ezentúl Erdélyhez akartak kapaszkodni, „ingadozó nádszálhoz“ támaszkodtak, mint az egykorúak mondták. A magyar szabadság és alkotmány, a magyar törvények ronggyá váltak a bécsi kezekben és ezt az irányt szolgálták nemcsak azok a főpapok, akiknek a török hódoltságban levő javaik miatt a bécsi udvar kegyelméből kellett tengődniök, de azok is, akiknek nagy jövedelmeik megmaradtak. De szolgálták ezt a vészes rendszert a főurak a század derekától kezdve egyes középnemeseikig is a magyar társadalom teljes romlásával. Ekkor kezdenek szerepelni a „hitváltoztatók“, kik a protestántizmust otthagya a törvények tiprásával keresték Bécs kegyeit, hogy aztán saját fajtájukat irtva a vagyonukba beleülhessenek, értékeket elragadják. Csak Magyarországon merték azt nyíltan hirdetni, hogy inkább rókák és farkasok lakjanak az országban, mint az eretnekek. A főpapság már 1658-ik év nyarán *Lippay György* vezetése alatt Nagyszombatban nyíltan kimondotta, hogy a vallásszabadság törvényeit a király nem tartozik megtartani. Kegyetlenül

szemökbe vágta a protestánsoknak: „Nincs többé Bocskaytok, meghalt Bethlen Gábor és az öreg Rákóczi György. Erdélyre nem támaszkodhattok, nincs többé törvény, azt tehetünk veletek, amit akarunk!”

Kegyetlen véres üldözés indult meg, aminek következtében minden társadalmi rend felbomlott. A törvénynek semmi ereje nem volt; a hatalmas elnyomta a gyengébbet, nemcsak vagyon-, de életbiztonságról se lehet beszélni ezekben az időkben. A protestánsokat, mint *Révay* Kata mondotta, csak legalábbvaló állatnak tartották. Készen is lehetett rá mindenki, hogy börtön, jószágvesztés, halál leselkedik rájuk minden percben. Az udvarnak nagyon inyére volt ez az állapot, nemcsak változtatni nem akart rajta, de pártfogolta a vad szenvedélyek és kapzsiságok e szennyes áradatát. Mert hiszen a rémitő üldözéseknek nem a vallásos tűz volt a szítója, hanem a hatalomvágy, a magyarság megtörése s a fékevesztett kapzsiság szenvedélye vezette az embereket. Jó példával járt elől maga az országbíró: *Nádasdy* Ferenc. Az országbíró, aki szintén hitehagyott volt, akinek dühöngését tehetetlenül nézték a protestánsok s Antikrisztusnak tartották, s aki a mai érték szerint két milliónál nagyobb vagyont harácsoltt össze. Példáját többé-kevésbé követték a többi hitehagyott főurak, hogy így érdemeket szerezve, rablott vagyonukat élvezhessék. Egyesek egész birodalommal felérő vagyont szereztek, míg a nemzet folytonosan vérzett.

Egy-két szemlélődő szerzetes, mint *Stankovics* János jezsuita, ugyanabban a jámbor meggyőződésben voltak, hogy a tüzzel-vassal történt pusztítás után, megjön az ünnepnap, amikor Magyarország egy nyelven szól s a régi igaz hitben egyesül, csakhogy ezt a Magyarország végromlása s az önkényuralom tökéletes diadala nélkül keresztülvinni nem lehetett volna. Ha ez az irány teljes diadalt ül, az az egy nyelv, amelyen szólunk, az országban nem a magyar lett volna. A középnemesség, a jobbágyok legnagyobb része, a végbeli magyar katonaság pedig teljesen kálvinista vagy lutheránus volt. Nem hagyták magukat, fegyverrel védelmezték jogaikat. Az a véres küzdelem, amit oly nagy erővel és hatalommal indítottak ellenük, meg csak félig sikerült, de a török- és a szabadságharcok után a magyarság erősen megfogyott. Idegen népeket telepítettek ide, hogy teljesen elpusztuljon. Isten csodája, hogy ily körülmények között nemzetségünk még megmaradt. Nem lehet azt állítani, hogy nemzetiünk legjobbjai nem látták volna e veszedelmet. *Pósa* János, a pataki tanár írásban szóban hirdette, akár pópista akár kálvinista a magyar, egymást ne ölje,

ne pusztítsa. „El ne temessük a vad gyűlöletben hazánkat“, így irt keserves fájdalommal, szívreható szóval. A lánglelkű *Zrinyi* Miklós rögtön meglátta, hogy az udvar a vallásüldözés örvét, önkényes uralmát akarja megállapítani. Sérelmes panaszában lángoló, szinte kétségbeesett szavakkal óvja nemzetét saját vére pusztításától. Az országgyűlésen mindent elkövetett a békekesség megteremtése érdekében. *Wesselényi* Ferenc nádor jószágain nemes példát mutat arra, hogy lehet és kell békeségben élni a nem katolikusokkal. De se ekesszólása, se példája, se nádori hatalma nem elegendő az udvartól szabadjára hagyott, fékevesztett szenvedélyek lecsillapítására. A külföldi követek is látták világosan, hogy itt nem vallásháború, hanem a magyarok rendszeres irtása folyik.

A protestánsokon nem mulott volna a békekesség. Igaz ugyan, hogy a reformáció terjedése alkalmával ők is htrdették a jus reformandit, vagyis azt a földesúri jogot, hogy az oltalmuk alatt élők azt a vallást kövessék, amit ők követnek. De a katolikus templomok elfoglalásán kívül kisebb összeütközéseket leszámítva vérengzésre nem került a sor. A változott viszonyokkal is készek voltak megalkudni, mikor a főúri rend legnagyobb része otthagya vallását. A maguk részére csak a törvényekben foglalt vallásszabadságot követelték. Hiába fogta pártjukat *Zrinyi* Miklós s a nádor, hiába mondták ők, hogy a király ezekre a törvényekre is megesküdött, hiába fejtegették, hogy a törvények a magyar alkotmány lényeges részei, amelyeket ha kijátszanak, az egész megdől. Szavuk a pusztában kiáltó szó volt a szenvedélyek vad zajában. Az udvar megtiltotta, hogy a vallásüggyel az országgyűlésen foglalkozzanak a rendek. Arra utasította a protestáns rendeket, ha vannak sérelmeik, keressék a törvény előtt. Erre a protestánsok elkeseredve hagyták ott az országgyűlést, amivel az udvar nem sokat törődött, mert a katolikusok ellenmondás nélkül szavazták meg a pénzt, a katonát. A hozott törvényeket ezek után senki sem ismerte el törvénynek. Így a zűrzavar, a vérengzés tovább folyt.

A protestánsok nagyon jól tudták, hogy a törvénybe idézéssel mit sem érnek el. A főurak katolikus alispánt választottak meg mindenütt, ahol csak lehetett, az országgyűlésekre katolikusokat küldözgettek, hogy így is az udvar kegyeit hajhásszák. Ezek aztán mindent megszavaztak, a bíróságok iparkodtak mindenütt kijátszani a protestánsokat. Az elkeseredés nőttön-nőtt, a vérengzés, pusztítás tovább tartott s ebben a szörnyű pokoli zűrzavarban, mint halált hirdető szavakat visította a nemzet füle hallattára Bécs felé *Csáky*

István tárnokmester: „Mehalt II-ik *Rákóczi* György, a király legszentségebb személye abszolustus rex Hungariaeként dicsértessék a teljes szentháromság örökké!”

Gyöngyösy István nemcsak benne élt ebben a vad forгатagban, de sok módja és alkalma volt legtitkosabb szövevényeibe is belelátni. Mint hírneves ügyvéd ismerte a középnemességet, a főurak legtöbbszörét. Mint füleki seregbíró a végbeli vitézek hangulatával is tisztában volt. A nádori udvarban szenttanuja volt az összeesküvés forralásának. Átélt a siralmas 1671-ik esztendő, mikor Magyarország rettenetes pusztítások után gúzsba kötve feküdt a bécsi udvar lábai előtt. Ami ezelőtt egyik Habsburgnak sem sikerült, azt Lipót szívtelen és megvesztegethető tanácsosai teljesen keresztül tudták vinni, mert *Ahmet* török nagyvezérrel cimborálva a szentgothárdi győzelem után is szabad kezet engedett a töröknek. Magyarországon, Erdélyben *Ahmet*nek ez annál jobban esett, mert a vereség után is győztesnek érezte magát, a magyarokra pedig élete fogytáig haragudott, hogy felszólítására sem csatlakoztak hozzá. Gyöngyösy már az összeesküvés után a füleki vár börtönébe került. A pozsonyi rémes vértörvényszék működése idején újra gyanúba fogták, hogy a bujdosókkal cimborál. Ekkor hagyta el ősei hitét, hogy ez áron ő is, mint annyian az üldöztetésektől megmeneküljön. *Andrássy* Miklós pártfogása alatt vont meg magát, aki szintén ez időkből tért át a katolikus vallásra. *Andrássy* nemcsak nagyrebecsülte, de szerette is e hű emberét s önfeláldozó szolgálatait minden módon meghálálni iparkodott. A Thököly-szabadságharc alkalmával reménye újból éledni kezdett. A német generálnak ridegen megírja 1682-ben: „Excellenciád jól tudja, hogy ellentállásunk lehetetlen“. Bizonyosan jelen volt a bécsi udvartól is megengedett fényes menyegzőn, mikor Thököly Zrínyi Ilonával kélt össze. S. ő reá, aki mint ügyvédje előbb is személyesen ismerte a nagyszonyt, akinek szépsége sem maradt hatás nélkül a költő jogtudósra, hiszen egyik legfényesebb, legragyogóbb leírása az, amelyben éppen neki hódol. A felső megyék különben is képviselve voltak ezen a fejedelmi esküvőn. Az 1683-iki kassai országgyűlésen is, mint vármegyéjének követe s a fejedelmi pár diadalmas bevonulása után is saját szemével látta. Ragyogó versekben ünnepli Thökölyt, mint azt, aki régen fegyvert fogott hazájáért s diadalmasan zengi: „Eljön az idő, mikor a kalpag szab rendet a kalapnak“ s úr lesz Magyarország a maga portáján. De nemsokára tanuja volt a szerencse „tündérségének“ is. Kara Musztafa seregét tönkre verik Bécs alatt, a törököt kiszorítják az országból, ami igen

örvendetes dolog lett volna, de a német katonaság sivataggá teszi az országot. Az eperjesi mézszárszéket felállítja Karaffa s a rémes üldözések tovább folynak a vallás örvével. Bécsben nyíltan hirdetik, hogy a magyar legyőzött, megvetett nemzet, amellyel úgy is kell bánni. Mennél inkább szorult ki a nemzet országából, annál nagyobb és terheesebb lett a német vasiga zsarnoksága.

Gyöngyösy tehetsége és az emberekkel való bánásmódja következtében „jöttment“ létére is közbecsülésnek örvendett Gömörben. A vármegye nagy többsége azonban kuruc érzelmű és ami evvel járt protestáns volt. Aki katolikussá lett, arról egyenesen feltették, hogy behódolt Bécsnek, ami legtöbbször úgy is volt abban az időben. Így a megyében igazi népszerűsége csak nagy nehezen tudott szert tenni. Bár Andrássy Miklós rajta van, hogy az alispánságot elnyerje, többször megbukik. Hét évi alispánsága után a megyegyűlésen éppen mikor a főispán szerint már mint kikiáltott alispán az esküt akarja letenni, a nemesség nagy zajgással ellene mond, szavazást követel, ki is buktatják az alispáni székéből, noha körültekintő óvatossággal mindig és mindenütt a békéltető szerepet vállalta az akkoriban nagy hatalmú állásában is.

A nemesség bizalmatlansága és védekezése természetes is volt. A főurakat éppen azért térítették vissza a katolikus vallásra, hogy a „jus reformandi“ alapján elvárják tőlük földbirtokaikon a protestáns vallás üldözését, hogy kergessék el a prédikátorokat és katolikus papoknak adják át az ekkleziákat. Andrásynak is áttérése után első dolga volt Krasznahorkára katolikus papot hozni s bár óvatosan, több faluba is bevitte őket. Így aztán Gömör vármegyében is napirenden voltak a vallási villongások s a félelem annál nagyobb lett, mikor a vakbuzgó *Koháry* István, a törhetetlen császárpárti, a murányi uradalmat adományul kapta az udvartól. Ő már nagyobb hévvel látott a prédikátorok üldözéséhez.

Még ennél is nagyobb fontosságú dolog volt a rendek szemében az a körülmény, hogy a főurak áttérésének még másik, fontosabb következménye is volt. A bécsi udvar arra törekedett, hogy az alispánt és a megyei tisztikart katolikusokból állítsa össze. Így akarta a vármegyék hatalmát letörni s így remélte, hogy az ilyen tisztikar az udvarnak mindenkor készséggel fog szolgálni. Ez a reménység se volt alaptalan, de teljesen csak a Rákóczi szabadságharc után sikerült ezt keresztülvinniök, amikor a protestánsokat a hivatalokból majdnem teljesen kizárták. Ez okból törekedtek arra is, hogy a vármegyék csak katolikusokat küldjenek az országgyűlésekre.

A nemzet a diadalmas török háborúk alkalmával is iparkodott fegyverrel megvédelmezni az ország jogait, mint azt a megrázó jelenetekben gazdag tokaji zendülés is bizonyítja, de csak hősiességek és vértanúságuk példáját mutatták fel, a siker elmaradt a különben is reménytelen vállalkozásoktól.

E körülmények határoztak Gyöngyös közéleti pályáján s különösen a vallásügyben tanúsított viselkedésében. Nagyon jól tudta, hogy ez az útközpont veszedelmes darázfészek s azért nem hatalmával, hanem a felsőbb hatóságok rendelkezéseit várva iparkodott magáról minden gyűlölködést elhárítani.

A Rákóczi-mozgalom kezdetén 1703-ik év június 11-ikén arról értesíti Koháry Istvánt, hogy „csak tolvajok a kimutatott zászlós seregek, akik visszatértek házokhoz“. De hogy e kijelentésében se bízott teljesen, látszik, hogy mindjárt utána veti: Szikrából nagyobb tűz is lobbanhat. Aminthogy lobbant is. Rákóczi kurucai hamarosan Gömör vármegyében termettek, az agyonkínzott magyarság lelkesedve tödült soraik közé.

Gyöngyös öreg is volt, beteg is volt, lantja már elnémult, Rákóczit versekben nem ünnepelte s a szerencse annyi forgandóságát látva, nem is bízott már a szabadságharc sikerében, de mint alispán iparkodott a fejedelem minden parancsának engedelmességre. De a vallásügyben akkor sem járt el a maga hatáskörében, az ily viszálykodásokban a döntést a fejedelemre bízta, de magát azért minden oldalról jöhető támadás ellen biztosítani iparkodott. Ez a legjellemzőbb eljárásában. A jolsvai apát úr „Miticzky Miklós uram“, aki Koháry védelme alatt hirdette az ígét, panaszt tesz az alispánnál, hogy *Bodovini* András Gömör vármegyének szeniora, ma esperesnek mondják, a „*hézsnyai*“ és „*sóvéty*“ ekklézsiákban bizonyosan a nemesség és a hivek lelkes támogatásával a lutheránus prédikátorokat visszahelyezte a parochiákba. A protestánsoknak lelkes támogatása mellett nem állott német zsoldos sereg rendelkezésükre, mint a katolikus püspököknek s egyéb világi hatalommal sem rendelkeztek, csak a közhangulat volt a támogatójuk. Ez tehát a közkívánság következménye volt, mert mindenki nehezen viselte el, hogy a vallása gyakorlatától, papjaitól erőszakosan eltiltották. A murányi uradalomhoz tartozó két községből, mint annyi sokból egyszerűen kikergették a prédikátorokat s a papi lakást, templomot a katolikus pap foglalta el fegyveres erővel. A Rákóczi-szabadságharc éppen a vallásszabadság hirdetésével indult meg. A két község elérkezettnek látta az időt, hogy templomait visszaszerezze és vallását szabadon gyako-

rolhassa. Minthogy egy akaraton voltak, Bodovini senior könnyen odarendelhette a papokat. Természetesen eszök járása szerint igazuk volt, de jogi szempontból önhatalmúlag jártak el. Miticzky követelte is az alispántól a „catholicus ministerek“ visszahelyezését, ami a történetek után csak karhatalommal történhetett volna.

Az alispán szorult helyzetben volt. Jól tudta, hogy a megye protestáns nemességénél az ilyen eljárás a legnagyobb elkeseredést szülte volna, másrésről a „catholicus status“ előtt sem akart olyan színben feltűnni, hogy a dologban semmit sem tesz. Miticzky apát urat tehát felhívta, hogy Thelekessy István egri püspök útján, aki Rákóczi lelkes hive volt, forduljon egyenesen a fejedelemhez sérelmeivel, ő maga is ír az apát úr megnyugtatóására a püspöknek. Az alispán e levélben a nyugvó dolgok nem bolygatásának elvét hirdeti. Hagyassanak meg a katolikusoknál azok az ekklézsiák, amelyek már régen a „catholicus kéznél“ voltak mindeztideig. „Az volna ugyanis jó principiuma a dolgok szerencsés folyamának, írja az alispán, ha holmi novítások kezdésével kiváltképpen in negotio religionis nem idegenítettének el az elmék, hanem félretévén minden kedvetlenséget nemzhető dolgokat, munkálkodnánk az haza javát szép egyességgel, mostan és annakutána, amikor jó véggel megcsendesednének a dolgok, várná aztán annak idején és helyén ki-ki a contraversiók decidalását“. Az alispán tehát kívánja a katolikus papok visszahelyezését s a protestánsoknak a jövő reményességét mutogatja, mindezt azonban fejedelmi parancs alapján óhajtaná elintéztetni.

Rákóczi teljesítette Thelekessy püspök kérését. Rendeletet adott ki a nemes vármegyének, hogy a jó békesség kedvéért maga a senior hívja vissza a prédikátorokat, a falubeliek is bocsássák el őket, mert cselekedetükkel önhatalmúlag jártak el, amennyiben övé a jus patronatus és az ő fennhatósága alatt állanak, mert a hűtlenség miatt elkobzott jószág a királyi fiskus kezénél volt. De a fejedelem sem rendelte el a karhatalom használatát, maga a vármegye sem, az alispán sem látta jónak ezt sürgetni a nemes vármegyénél. A rendeletnek tehát nem is lett fogamatja. A senior és a falubeliek azt választották, hogy nem bocsátják el a prédikátorokat „akármit csináljanak nekik“. A senior pedig a vármegyére írt fel a rendelet megváltoztatása céljából. Most tehát újra a vármegyének kellett volna az ügyben határozni vagy az alispánnak eljárni. Egyik se történt meg. Gyöngyösy helyett újabb levelet ír most már a fejedelemhez

s mentegetődzik, hogy miért nem ír maga a nemes vármegye e dologban. A nemesség „színe és jobb része a táboron van“, s maga is „beteges öregségére“ magára van hagyatva, olyan gyűlés nem lehet, amely a vármegyét „reprezentálja“, „hármán vagy négyen gyűltek össze az otthon maradt tisztek közül, t. i. megyei főtisztviselők közül s az sem lehet mindenkor“. Így a maga nevében azt a csekély „opinióját“ adja elő a fejedelemnek, hogy a prédikátorok eltávolítását a maga „hivei közül valakire bízni méltóztassék“. Így a dolog annyiban maradt. A fejedelem nem intézkedett ez ügyben, Gyöngyösy megkímélte magát, hogy ebben a gyűlöletes dologban szerepeljen a protestáns vármegyénél. Az azonban ebben az időben senkinek se jutott eszébe, hogy „a jó békesség kedvéért“ mind a két félnek tehetségök engedjék meg a vallás szabad gyakorlatát.

Gyöngyösy István levele II-ik Rákóczi Ferenchez.

Méltóságos Fejedelem!

Az elmúlt napokban ezen nemes Vármegyének méltóztatván kegyelmesen parancsolni, a *Sóréty és Hézsnyai* Parokhiákról, (amelyek ennek előtte már sok esztendővel katolikus Plebanyak voltak) a recenter oda introducaltott lútheranus Praedicatorokat ammovealtatni és a Catholicus Ministereknek remitáltatni, azon parancsolatra nézve, akkor mingyárt Partialis gyűlést hirdetvén, minthogy a Nemesség nagyobb részint a táboron léte miatt Generalis gyűlést tartani nem lehetett, ezen Nemes Vármegyében levő Lutherana Ecclesiáknak Senivra tiszteletes *Bodovini* András Uram, hogy amely Praedicatorokat Eő kegyelme a nevezett helyekre rendelt és helyheztetett, azokat Ngod Kegyelmes parancsolattyára maga revocallja azon helyekről és a Catholicus ministerek keze alá remittálja megént azokat; a nevezett falubélieknek is megvolt pedig ugyanazon Gyűlés alkalmatosságával mondva és hagyva a Ngod parancsolattya mellett, hogy a szerint bocsássák el a Praedicatorokat, már régen Pápista kéz alatt lévén az azon helyekbéli parochiák és nem is volt szabadságokban azon Praedicatorok introductiója, azzal pedig Ngod ellen is vétettek, mert a murányi Jóság a Ngod Jurisdictiója alatt és az abban levő Ecclesiákban a Jus Patronatus is Nagyságod elé lévén. de ők ezt nem akarván érteni, egyenesen azt resolválták, hogy eők nem bocsátták el az introductált Praedicatorokat, akármit csinyaljanak nékiek, addig, amig Nagyságodhoz nem recurrálnak, nem kétlem pedig, hogy már alig küldöttek Nagyságodhoz:

említett Senior Uram pedig mit rescribálljon a Nemes Vármegyénél, in specie praesentibus accludalt leveléből méltóztatik megérteni Ngod, a melyet a Nemes Vármegye tartozott volna ugyan megküldeni Ngodnak, de a Nemességnek színe és jobb része Méltóságos Generális Uram mellett lévén a táboron és én is beteges öregségemre magamra hagyatván, itthon, a kik onnét elmaradtak, pedig azoknak inkább és inkább mind *Szendrő*, mind *Murány* alatt kelletvén lenni, most másféle gyűlésünk nem lehet, amely a vármegyét repraesentálná, hanem hárman vagy négyen gyűltünk össze az itthon maradtot tisztetek, az sem lehet pedig mindenkor a sok occurentiák miatt. Volt ugyan tegnapelőtt gyűlésünk némely dolgok mijat, de a mely emberséges Emberek azon jelen voltak, azok is tegnap és ma a tábor után mentek, a minthogy azoknak jobb része onnét is jött volt vissza nevezett Méltóságos Generalis Uram eő Nagysága némely commissiójában. Azért az említett Levelet, a kit már azon gyűlés után vettem csak magam írása mellett kéntelenítetttem megküldennem, és a tudvalevő falukról feljebb említett resolútióját is megirnom Ngodnak, hozzáadván azokhoz a magam csekély opinióját is, mely tudniillik ez: hogy ámbár az említett Praedicatorok nem régen ammovealtattak a Piszzelevi és Vasvercsi Parochiákról, de minthogy azt az Andrászi Urak jure Domini Terrestris törvény mellett cselekedték jure eodem szabadságában volt az eő Felsége Fiscusának is, amikor a Murányi Jószágot birta, abból a Praedicatorokat ammoveáltatni, minthogy országszerte még sok helyeken is cselekedtek hasonlót, de most azokat reducalni, kiváltképen Clamore sem nevezett Senior Uramnak, sem az Faluk lakosinak nem volt szabadságában és hogy ezt propria autoritate megcselekedni merészelték, azzal nem kevésbbé praejudicáltak Nagyságodnak is, minthogy a murányi Jószág most Nagyságod Fiscusa keze alatt vagyon és Nagyságodé ottan mint irám a jus Patronatus is. Más az, hogy azon ideitlen és negédes cselekedetekkel az egész Pápista Status véleményét is nem kevésbbé turbálták és amikor most a haza közönséges jura szép edgyességet kívánna annál nagyobb előmenetelére, akkor adnak okot ad dissipendum animorum, mert amint szokták mondani: Fama, fides oculus cito laeduntur. Vannak azoknál nagyobb rendek is, a kik óhajtvá kívánják a magok Religioja promotióját, mindazonáltal nem hirtelenkednek, hanem várnak és előrül tudván, hogy még most nincsen ideje, hanem továbbra való annak dolga. A melyeket így meditalván, azt concludalom alázatosan, hogy parancsoljon Nagyságod kegyelmesen azon

Praedicatoroknak nevezett helyekről kimenetele felől és annak végben vitelét méltóztasson hívei közül valakinek specialiter admittálni, így a vertanda majori conturbatione etiam Juris sui, tam Domini terrestri, quam Patronatus Ecclesiarum, mindazonáltal áll a Nagyságod Kegyelmes tetszése, mint méltóztatik cselekedni. Ajánlom szokott alázatosan Fejedelmi grátiájában magamat és mindaddig a míg a jó Isten éltet, maradok Nagyságodnak alázatos, igaz híve és legkisebbik szolgálja Nemes Gömörvármegye viceispánja Gyöngyösy István. Csetnek 24. 9-bris 1703. (Országos levéltár a missilisek közt).

Gyöngyösy István levele Thelekessy István egri püspökhöz.

Illustrissime ac Reverendissime Domine, Domine mihi gratiosissime! Servitorum meorum demissimam obligationem. Minthogy a mostani Magyar hadaknak a Fejei Catholicusok, lehetett azt remélni, hogy jól lehet ennek előtte majd minden magyar motusokban inkább mind a Pápista Religio persequáltott, a mint azt bizonyítja, mind Bocskay, mind Bethlen, mind az öregbik Rákóczy György Fejedelmek és nem régen Gróf Tököly Imre idejebeli háboruságokban sokképpen lett turbalása azon Religionak és annak renden lévő Egyházi Szolgáknak: mindazonáltal azon üdökre nézve csendesebb progressusa leszen mostan az Hadi dolgoknak, és azok között is ki-ki békességesen maradhat meg azokban az Ecclesiákban, amelyek már régen Catholicus kéznél voltak mindezideig: A volna ugyan-is jo Principiuma, a dolgok szerencsés folyamának, ha holmi Novítások kezdesével kiváltképen in Negatio Religionis nem idegenítetnének az elmék, hanem fére téven minden kedvetlenséget nemzhető dolgokat, munkálkodnánk az haza javát szép egyeséssel mostan, és annak utánna a mikor jó véggel megcsendesednének a dolgok, várná akkor osztán annak idején és helyén ki ki a Controversiak decidálását; de most sem nyukhatván némellyek elméje már-is ell kezdeték a Catholica Religionak nem csak titkon, hanem nyilván-is persequálását: a midőn sok olly helyekre, a mellyek már régen Catholicus Plebanusok keze alatt voltak, más Valláson lévő Praedicatorokat inducálnak, és az Ecclesiákat amazoktól ell vevén, ezeknek adgyák kezekhez. A mellyben a Méltóságos Fejedelmet nem okozhatni ugyan másképpen, mert tudom nincsenek azok az eő Nga parancsolattyából, hanem hogy Eő Nga azokban permissiens azt nem dícsérhetni, mert ha eő Nga tovább-is ezeket csak ell nézi, nem várhatni abbul semmi jót. Nem régen miképpen mentek be a Lutheranus Praedicatorok a Murányi Jóságban

is némelly helyekre, a mellyekben-is már sok Esztendők alatt Catholicus Plebanusok szolgáltak, és mint kezdett azok aránt instalni eő Kglme a Méltóságos Fejedelemmel, — miképpen akad (abban meg, azt Jolsvajj Plebanus Apatur Miticzky Miklós Uram genuine declaralvan Ngod előtt, annak ujjab eleadásával én terhelnem nem kívánom Ngodat) hanem azon kérem alázatosan: minthogy itt a fell Földön most nincsen senki más, a ki fell kellyen, és ugy mint kívántatik szolni merjen a Catholica Religio mellett: Ne terheltesen Ngod fell venni az Igyet, és magat interponalni a Méltóságos Fejedelem előtt, hogy ne engedgyen eő Nga szabados utat a Praedicatorok reductiojára, azokban a helyekben, az honnet már antecedenter licito modo amovealtattak, és kik már reducaltatak volna, azokat megint amovealtatni, a minthogy azok között a Muranyi Jóságbeli említett kett Praedicatorral-is azont cselekedni méltoztasson eő Nga: a kiknek valamelly Ecclesiakhöz igaz Jussa lehet, prosequallya azt kiki jövendőben annak idején és helyén, most pro bono Pacis et unione animorum olyan Gyűléség nemző dolgokat nem forgatván: Ugyan-is ha Ngod meg nem fordul ezekben az említett Catholica Religio mellett alig fog valamelly helyly maradni, az hova nem sokara Praedicatorok nem introducaltatnak, a mellyben a mit az Isten dicsőségére névze cselekedend Ngod, azért azon Isten is megaldja Ngodat és az Catholicus status-is örökre jót fog Ngod felől mondani; hogy pedig én ezen írásra bátorságot merészeltém venni, azt velem-is Papista Vallashoz való köteleség cselekedtven, reménlem meg nem bántom azzal Ngodat. Caeterum me favori et gratiae recomendens tandem que ad vota sua diutissime valere desiderans maneo Illustrissimac ac Revdmae Dnis Vrae Csetnek 7. 10-bris Anno 1703. Humillimus et obligatissimus cu Veteranus servas Stephanus Gyöngyösi m. p.¹

Gyöngyösy László.

¹ Egri egyházmegyei levéltár Archivum vetus 689. Csak az aláírás a költőé, a többi idegen kéz írása.

KÜLFÖLDI SZEMLE.

Rousseau J. J.

(Születésének 200-ik évfordulóján.)

Doumergue Emil montaubani theologiai dékán, Kálvin nagyhirű életírója, azt mondja Rousseauról az új *Genfi Kalauzban* (Guide historique et pittoresque de l'étranger à Genève p. 9): „Jean Jacques, akiről azt mondták, hogy „legcsodálatosabb példája annak a hatásnak, amelyet egy ember egy századra gyakorol“ s a ki egyforma joggal mondható franciának és genfinek, épp oly logikus, mint ellenmondásos produktuma volt a kálvinista szellemnek, a melyet nem szünt meg támadni, miközben hirdette és hirdetni, miközben támadta azt, mind a vallásban, mind az erkölcsi felfogásban, mind a politikában“.

Rousseau János Jakab, a romanticizmus atyja, a nagy író és gondolkodó, pedagógus és moralista, a kinek nemcsak szülőföldje: Genf és második hazája: Franciaország, hanem az egész művelt világ e hó 28-án fogja 200 éves születési évfordulóját megünnepelni — valóban mind életében, mind tanításaiban a legnagyobb ellenmondásokat tárja elénk. Ősrégi kálvinista családból született, de 16 éves korában minden benső hajlandóság nélkül, egyszerű meggondolatlanságból és kalandvágyból áttér a kath. vallásra, a melyből csak 26 év múlva (1754), hogy elvesztett genfi polgárjogát visszaszerezze, tér vissza ősei vallására. Író és filozófus, de aki soha egy percig nem járt sehol iskolába, hanem részint Lambercier lelkész-től tanult, részint a Savoya-ban töltött évek alatt önmagát képezte. A proletárok barátja, de grófok, hercegek környezetében él; a szabad természetet imádja, de élete második felét Párisban tölti. Sikra száll a természetes nevelés mellett, követeli a szülők-től, hogy ügyeljenek gyermekeik nevelésére, — de maga lelencházba küldi gyermekeit; kora romlott társadalmával szemben mint a lelkiismeret felébresztője, az evangéliumi elvek magasztalója lép fel, — de maga, kivált ifjú korában, éppen

nem mintaképe az erénynek. Hűséges kálvinistának vallja magát, de hitvallásában — *A szavojai vikárius hitvallásában* — bár azt első sorban a katolikusok ellen írja, lényeges pontokon eltér a genfi egyház vallásos felfogásától, a mi miatt munkáját (Emil) megégetik, őt magát száműzik . . .

S mégis, ez ellenmondások dacára, a melyeknek magyarázatát jelleme és zaklatott, hányatott életének eseményei nyújtják, Rousseau egyike a francia irodalom, egyike a XVIII. század legfényesebb elméinek, legékesebb szavú, legragyogóbb tollú íróinak, a ki nemcsak a maga századára gyakorolt óriási hatást (gondoljunk a romantikusokra, Kantra, Goethére, a francia konvent tagjaira), hanem a kinek hatása ma is tart, a ki a francia felvilágosodás írói, költői, gondolkodói közül leginkább mondható ma is élő, olvasott s viták tüzeiben álló egyéniségnek.

Miben rejlik óriási hatásának titka? Abban, hogy a száraz észszerűség, a józan felvilágosodás korában — a melyben a költőkből kivszett minden erő és ihlet, minden hév és szenvedély, míg filozófusok a vígasztalan szkepticizmus és materializmus ígéit hirdették — előáll s bátran és nyíltan védelmére kél az isteni gondviselésbe, a lélek halhatatlanságába vetett hitnek; hirdeti az erkölcsi törvénynek való engedelmességet, a lelkiismeret uralmát és az akarat szabadságát; előáll és az értelmi felfogással szemben a szív jogait hangoztatja; addig, míg a többi írók és költők okoskodnak és vitatkoznak: ő tud élvezni és szenvedni; míg a többiek csak beszélnek az érzelmeiről, a nélkül, hogy azt ismernék, ő mindent átérez, minden benyomása érzésben olvad fel; ő azok romboló kritikájával a szív őszinte érzését, azok száraz dialektikájával a szenvedély elragadó hevét, azok szatirájával és ironiájával az elragadtatást és lelkesedést állítja szembe.

Rousseau az egyedüli a francia felvilágosodás gondolkozói közül, a ki nemcsak behatóan foglalkozik a vallással, hanem a kinek életében a vallás jelentékeny, sőt elhatározó szerepet játszik. A többi gondolkodók: Montesquieu, Voltaire, Diderot, D'Alembert, Holbach, Helvetius, vagy skeptikusok vagy atheisták és matérialisták; ha foglalkoznak a vallással, legtöbbször azért teszik, hogy arra mérgezett nyilatkat röpit-senek. Rousseau ismeri a vallás társadalmi jelentőségét, ismeri, milyen fontos tényező az az élet minden terén, — s ezért *első művétől* (*Discours sur les sciences et les arts*) kezdve, mely 38 éves korában irodalmi hírnevét egy csapásra megalapította, őt egyszerre ünnepezték íróvá tette: a vallás minden művében jelentős, a legtöbbször — *Emil, Az új Heloise, Levél*

a színházokról, *Levél Beaumont párisi érsekhez, Hegyi Levelék, Egy magános sétáló álmodozásai* — egyenesen középponti állást foglal el. A ref. egyházba való visszatérése után szakít korábbi barátaival, szakít az Enciklopedia körével, nyíltan és határozottan az istenhít védelmére kél, a mivel ezek minden haragját, támadását magára szabadítja; e hitvallásának az *Emil*-ben való tüzetes kifejtése s ebben mind az atheista és matérialista filozófusokkal, mind az orthodox egyházi tanal való szembeszállása okozza élete tragikumát: Párisban, majd Genfben való elítéltetését, ide-oda menekülését, lelki egyensúlyának megzavarodását . . .

Honnan, mily forrásokból merítette Rousseau vallásos felfogását? mik képezték annak elemeit?

Első és főforrása az ő *genfi vallásos neveltetése*, az a szellemi légkör, a melyben 16 éves koráig fölnevelkedett, közöttük a Bossey-ben Lambercier lelkésztől élvezett vallásos oktatás. E benyomások emléke mindig ott él szívében; az ő kálvinista vallásos és erkölcsi felfogását a kath. vallásra való áttérése, a kath. vallásos gyakorlatokban való részvétele nemcsak ki nem irtja, hanem meg sem gyöngíti. Nyilván elárulják ezt a szavojai tartózkodása idejéből származó s fennmaradt imái, amelyekben semmi nyoma a kath. gondolkodásnak.

Második forrása vallásos felfogásának: *filozófiai tanulmányai*, Montaigne, Descartes, Pascal, Bayle s főként Locke és Clarke, valamint a genfi liberális teológusok és filozófusok: Turretini, Vernet, Abauzit műveinek olvasása, a melyek beavatták őt a természetes theologia s általában a liberális vallásos felfogás, a vallásos türelem, evangéliumi szellem ismeretébe. Ezekből merítette egyfelől a dogmák iránt való közömbösséget, sőt negatív álláspontot, másfelől a Szentírás szabad értelmezésének követelményét.

Ezt a felvilágosult, öntudatos és erőteljes protestantizmust költői bájjal és vonzóerővel vonta be a nála harmadik elem: a *miszticizmus*, a melyet Savoya-ban, ezen az elbájoló szép vidéken, a természet, zene katholicizmus és az ájtatoskodó, pietista szellemű Warensné behatása alatt szívott magába. Az ő társaságkedvelő kortársaival ellentétben, a kik hidegen állottak a természettel szemben, Rousseau keresi, élvezi, imádja a *természetet*; az az ő meghittje, vigasztalója s főként az ő Istenhez vezérlője. A természet szemlélete, a mely mindenütt rendet, szépséget tár elénk, elragadtatásba ejti s főlemeli szívét mindezek szerzőjéhez: Istenhez. Ezért igyekszik, mihielyt teheti, a nagy város köréből — a mely őt gonosszá, szerencsétlenné tette. a melynek falai közt úgy

érzi magát, mint egy fogoly — ki a szabad természet kebelére menekülni; egész ujjongásba tör ki, hymnuszt zeng *Vallomásaiban*, mikor a *Charmette* és később az *Ermitage* nevű mezei lakba költözik. Séta, még pedig magános séta a természet kebelén és ábrándozás: ez az ő boldogsága; a természet — úgy érzi — visszaadja lelke elvesztett jóságát, derűjét és boldogságát; a természet harmoniájának szemlélete a mindenség alkotójához ragadja lelkét s szinte elfeledkezik magáról, beleolvad a lények rendszerébe, azonosítja magát az egész természettel. Így olvad össze nála egy érzésbe a természet és Isten szeretete; így támadt nála a természet érzéséből az a központi eszme, a mely valamennyi művét áthatja, hogy természet az embert jóvá, boldoggá és szabaddá teremtette, ellenben a társadalom őt gonosszá, rabszolgává, nyomorulttá tette.¹

Negyedik elem: a szkepticizmus és materializmus, az atheizmus és fatalizmus, egoizmus és epikureizmus — a korabeli filozófia ezen általánosan uralkodó irányzata — ellen való tiltakozás. Azt értette, hogy e filozófusok az elvilágosodott, erkölcstelenségbe merült francia állami egyházzal szemben ellenzéki állást foglaltak el; de azt nem bírta megérteni, hogy miért fordultak el egyszersmind Istentől, miért támadták meg az isteni gondviselésbe, a lélek halhatatlanságába, az akarat szabadságába vetett hitet? Ez ellen a skeptikus, materialista és atheista vallásfilozófia s különösen annak főképviselője: *Helvétius* ellen írja „A szavojai vikárius hitvallását“, a melyben támadva, cáfolva ezek felfogását, lángoló ékesszólással, szenvedélyes hévvel kél Isten ügyének védelmére. A XVIII. századi filozófusok közt ő a vallásnak, az emberiség szent eszményeinek egyetlen védelmezője, annyi romboló közt az egyetlen építő; — s jutalma: mind a filozófusok, mind az egyház, mind a hatóságok részéről gúny, üldözös, szidalmazás, száműzetés lón, a mi valósággal összetörte érzékeny lelkét, de azért soha, élete utolsó percéig meg nem tagadtatta vele eszményeit, soha a szent ügghöz nem engedte őt hűtlenné válni, ellenkezőleg: annál nagyobb erővel kapaszkodott abba a horgonyba, a mely őt a teljes elsötétülésbe, a végleges melankóliába és kétségbeesésbe való merüléstől megmentette. Ennek a mély vallásos érzésnek, rendíthetetlen hitnek lehet tulajdonítani a lassankénti megnyugvást, az állandó erkölcsi előhaladást, a legyőzhetetlen optimizmust, a mely búskomorsága fölött utolsó éveiben legtöbbnyire diadalmaskodott.

¹ G. Vallete, J. J. Rousseau genevois. p 405—413.

A vallásos ismeret forrása Rousseaura nézve — mint főntebb láttuk — nem a káté és a kijelentés, hanem a *természet* nagy könyve, a mely minden ember számára nyitva áll, a melyből mindenkinek módjában van meríteni. Mi úton-módon, micsoda módszer segélyével? A *belső érzés*, a *lelki ismeret* útján, a mely soha nem csal, mert benne egyenesen Isten szava nyilatkozik meg. Természetesen, hogyha Istent első sorban a természetből ismeri meg, Isten úgy áll előtte, mint a rend, szépség, törvény, harmonia teremtője, a kinek lényege felfoghatatlan, de a kinek legfeltűnőbb jellemző vonása: *jósága*. E felfogásából fakad *optimizmus*, a melyet 1756 nyarán Voltairehez intézett leveleiben oly meggyőző módon állított szembe az utóbbinak felületes és gúnyolódó peszsimizmusával, a mely a lisszaboni földrengés alkalmával kiméletlenül támadt az isteni gondviselés ellen. Optimizmusának alapszövege *Istenbe* és a *lélek halhatatlanságába* vetett hite. „Ön élvez, én pedig remélek — írja neki — és a remény mindent megszépít. A metafizika semmiféle szubtilitása nem fog engem egy percre se megingatni a lélek halhatatlansága és a jótevő gondviselés felől táplált hitemben. Én érzem, hiszem, akarom, remélem azt s védelmezni fogom utolsó lehelletemig“. Optimizmusából foly az ember eredeti *jóságáról* szóló tanítása; a rossz a társadalomban áll elő, az eredeti rend felbomlásából, a szenvedélyeknek unalomra-jutásából származik, a mire szabadsága képesíti az embert. Kell-e mondanunk, hogy Rousseau, mikor a gonosz nemzójétül a társadalmat tünteti fel, messzire eldobja a sulykot s nem veszi észre, hogy a társadalom az ember veleszületett társas ösztönéből — legelső és leghatalmasabb s magában véve jó — ösztönéből származik, s hogy az ember egyaránt van képesítve a jóra mint a rosszra s ha a rossz mégis több a világon, annak oka az, hogy a jó ritkább és becsesebb gyümölcs, melynek tenyésztése hosszú gyakorlást, nagyobb figyelmet, önuralmat kíván s annak az érzéki hajlamokban, ösztönökben nagyon sok ellenséggel kell megküzdenie. De a társadalom nemcsak a gonosznak, hanem a jó megvalósulásának színtere is tartozik lenni; arravaló a *nevelés*, hogy az embert erre elvezesse, a *család*, hogy ezt ápolja, a *vallás*, hogy ezt erősítse. A kijelentés, a melyet nem akar tekintély gyanánt elismerni, mint az erkölcsi óvás és fölemelkedés eszköze, nagy szerepet játszik Rousseau felfogásában.

Mi vonzza őt a keresztyén valláshoz? *Jézus* és a *Biblia*. Jézus, a mint az evangéliumi történetekben, a mint beszédeiben és cselekedeteiben előtte megjelent: az önfeláldozó, a

reformátor, a bölcs, a hős, a megnyugvó, vergődő, elhaló Jézus. Jézusnak illetően felfogása a XVIII. században ismeretlen volt; egy félszázadnak kellett elmúlnia, hogy a vallásos világ a theologia és az egyház Krisztusától a történelem és az élet Jézusához eljusson.¹ Minél többet szemléli őt Rousseau, annál magasabbra hág iránta szeretete, tisztelete, hódolata; benső elragadtatással, túláradó ékesszólással zengi magasztalását, úgy hogy szavai ma is megragadják szívünket.²

Jézustól útja a *Szentíráshoz* vezet, ahhoz a könyvhöz, a mely az isteni mester tetteit, a próféták és apostolok szavait, cselekedeteit elbeszéli. A Biblia mindenkor kedvenc olvasmánya volt; 1762 június 8-án este, mikor Montmorencybe megjött a hír, hogy az *Emilt* elítélték és menekülnie kell, éppen a Bibliát olvasta, mert „minden esti rendes olvasmányom — úgymond — *Vallomásaiban* — a Biblia volt, a melyet legalább ötször-hatszor végigolvastam“. D'Alemberthez intézett híres levelében (1758) így nyilatkozik: „Senki nincs jobban áthatva, mint én, az összes könyvek ezen legfelségebbikének szeretetétől és tiszteletétől; ez mindennap vigasztal és tanít, a mikor más könyvek csak undort gerjesztenek bennem“. Itt, ebben találta a legtisztább és legvonzóbb erkölcsi felfogást, ama felsőbb élet visszhangját, a mely után annyira eped az emberi szív. „Nem teheti le az ember e könyvet kezéből a nélkül, hogy jobbnak ne érezze magát, mint azelőtt volt“. Nem új, szokatlan, meglepő-e ez a hang a racionális és szkeptikus XVIII. században? Egy francia filozófus, a kinek a Biblia mindennapi olvasmánya, — nem csodálatos tünémény-e? De Rousseau nemcsak olvassa a Bibliát, hanem igyekszik annak tanításait meg is fogadni. „Én keresztyén vagyok — kiáltja oda híres válaszában a párisi érseknek — őszinte keresztyén az evangélium tanítása szerint; keresztyén vagyok, nem mint a papok, hanem mint Jézus Krisztus tanítványa!“ „Soha nem ismertem más boldogságot az életben, mint szeretni és szeretettetni!“ Életének utolsó másfél évtizede egy nagy és egyre sikeresebb erőfeszítés az evangélium szellemének megragadására, érvényesítésére.

A ki áhitattal tekint Jézusra, a kinek szíve a természet csodás látványaitól rajongó érzéssel száll fel annak szerzőjéhez, a kinek mindennapi olvasmánya a Biblia: annak *imádkoznia* is kell. Rousseau szeretett imádkozni. Ennek bizony-

¹ J. J. Rousseau *jugé par les genevois*. p. 241.

² *A szavojai vikárius hitvallása*, ford. Rác Lajos. 95—96, 135—136. lap.

ságai a fiatalabb korában szerkesztett s korunkra felmaradt imái, ennek a különböző műveiben bőven szétszórt ájtatos elmélkedései és fohásza, ennek az efféle nyilatkozatok: „Szívem legfőbb kívánsága: legyen meg a te akaratod!“ „Minden reggel . . . elmondtam imámat, a mi nem az ajkak üres rebegésében állott, hanem szívemnek e bájjos természet urához való fölemelkedésében, melynek szépségei szemeim előtt kitérültek. Sohasem szerettem a szobában imádkozni; ilyenkor úgy tetszik nekem, mintha a falak és mindezek a kis emberi művek közém és Isten közé állanának. Szerettem őt műveiben szemlélni, mialatt szívem hozzá fölemelkedik“.

Protestáns hagyományai nyilatkoznak meg Rousseau erkölcsi érzésében és felfogásában. Ezt a veleszületett erkölcsi érzést sokáig elfojtotta nála az elhanyagolt nevelés, a könnyelmű ifjúság, a nagyvilági pozícióért való küzdés, a romlott társadalom példája, szelleme; — ezek hatása alatt Rousseau hibákat, szégyenletes botlásokat követett el, olykor mélyen aláülyedt a sárba. Honnan merítette hát az erőt, hogy e mélységből fölemelkedjék, hogy lelkiismerete feltámadjon s őt erkölcsileg megtisztítsa, megjobbítsa? Önmagából, a veleszületett erkölcsi érzésből, a melyet a vallással együtt szítt gyermekkorában magába, mely kálvinista őseinek másfélszáz éves öröksége volt. Rousseau nemcsak tudományos képzettségét köszönhette önmagának, az autodidaxisnak, hanem erkölcsi regenerációját is! Lehet-e hát csodálkozni rajta, ha különbnek tartja magát embertársainál, ha bizonyos kevélység sugárzik szavaiból?

Erkölcsi felfogása — mint mély vallásos érzésű, biblia-olvasó. Jézust csodáló embernél természetes — erősen vallásos színezetű. Alapja, kiindulási pontja: Isten szeretete és jósága, a ki büntet és jutalmaz, a ki az embert szabadsággal felruházta, hogy a jót tehesse, de a mellyel az ember gyakran visszaél; Jézus parancsa: Legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei Atyátok tökéletes! a mely az embernek a saját szellemi és erkölcsi önművelésén, tisztábbá, nemesebbé, igazabbá válásán való munkálkodás kötelezettségét foglalja magában. Rousseau jelszava, a mióta öntudatos, komoly erkölcsi életet él: *Vitam impendere vero!* De különösen erős protestáns jellemet mutat a *kötelesség* hangsúlyozása, a mely a laza erkölcsi felfogású XVIII. században szinte ismeretlen fogalom volt. E fogalmat Rousseau a puritán kálvinista felfogásból merítette, Kálvin azon tanításából, mely az életet Istentől rendelt órállásnak tekinti, a melyről hűtlenül elmozdulni nem szabad, a melynek feladatai elől kitérni gyáva megfutamodás

volna. Micsoda mély vallásos gondolat, az életnek mily komoly erkölcsi felfogása rejlik abban, hogy Júlia, *Az új Heloise* című regény hősnője, a kit szerelmesétől elszakítottak s egy más férfi feleségévé tettek, — ezentúl az Isten színe előtt tett házassági esküt tekintve élete vezérfonalának, újjá változik, újjá születik, mert ezentúl Isten parancsol vele? Ugyanez a mély, komoly protestáns erkölcsi felfogás ömlik el e regényben a családi élet egész rajzán s szépíti meg annak minden jelenetét. A protestáns komolyság, a protestáns lelkiismeretesség az egész családi életet megszenteli, annak legkisebb jelenetét is egyaránt fontos tényezővé teszi. *Szeretet és kötelesség!* — ez a Júlia családjában az uralkodó jelszó, és hatja át egész életüket, minden cselekedetüket. Júlia soha nem feledi, hogy minden lépése, minden szava, minden gondolata felett ott őrködik „az az örök szem, a mely mindent lát!“ A nevelés mellett, a melyről az *Emil* című művében szól, ime a családi élet újjáteremtése, a mely által a társadalomban megromlott, rabszolgává és boldogtalanná tett embernek a jóság, szabadság és boldogság visszaadható. Rousseau hirdeti a házasság szentségét, abban az igazság és becsületesség uralmát, a családi kötelezettségek hűséges teljesítését s ellentétben kora franciáival, nem a házasságon kívül, hanem a családi életben, nem a nagyvilági szórakozásokban, hanem a családi élet gondjaiban és örömeiben, bensőségében találja az élet boldogságát. Ugyanez a komolyság jellemzi, midőn a gyermekeket, a jövő reményeit, az emberiség jövője haladásának tényezőit, jövője sorsának intézőit, a szülei gond, szeretet s nevelés tárgyaivá teszi, midőn a szülőket visszaadni óhajtja gyermekeiknek! Rendszeréből foly az egyszerű falusi élet, a természetesség magasztalása, a túlfinomult, túlművelt s éppen azért mesterkéltnagyvilági élet köréből az egyszerű természetes élet, az egyszerű természeti örömök közé való visszatérés hirdetése!

Rousseau-nak, mint az egész XVIII. századnak hiányzott a *történelmi érzéke*, történelmi felfogása, mely visszazállva a múltba, valamely korszakot vagy történelmi személyiséget az illető korból, az illető kor szelleméből, gondolkozásából, vágyaiból, törekvéseiből igyekszik megérteni s megítélni. A XVIII. század erre képtelen volt. Ebből magyarázhatjuk ki, hogy miután nem értette a dogmák alakulását, nem méltányolta azok jelentőségét; éppúgy nem értette a ker. egyház multját, kultúr- és világtörténeti szerepét. Nem helyesen ítélte meg a társadalmi életet, a tudományt, művészetet, törvényhozást, filozófiát, mikor azokban csak a romlás csiráit, eszközeit látta,

mikor nem vette észre, hogy azok mind az ember ösztönszerű érzésének és gondolkodásának alkotásai. Nem látta, hogy minden vallás az Isten után való vágyódás, az eszmény után való törekvés kifejezése; nem értette a bűn, a megváltás, az üdv fogalmainak szerepét, jelentőségét. Isten-fogalma hiányos, tökéletlen; benne csak a rendezőt, törvényhozót látja s nem azt a lényt, a ki mindent áthat, mindent éltet, a ki minden fejlődésnek kezdete és végpontja, a ki által élünk, vagyunk és mozgunk.

Sok hibát és fogyatkozást találunk a Rousseau vallásos felfogásában, de viszont azt is el kell ismernünk, hogy új elemet vitt be kora gondolkodásába, új hangot ütött meg a XVIII. század filozófiájában. Vallásos felfogásának eredetisége és termékenységé abban áll, hogy azt a belső érzésre, lelkiismeretre alapítja, amelyet a korabeli filozófia nem ismert, de a melyet ő uralkodó hatalommal ruházott fel és elragadó ékes-szólással hirdetett. A theologusok és filozófusok veszekedéseiben eddig mindig csak a gondolkodás és a hit, az ész és kijelentés ellentétéről volt szó, ellenben soha az emberi szív jogáról, hatalmáról, a kedély elutasíthatatlan szükségletéről. *A szavojai vikárius hitvallásában* a szív ezen vallásossága nyer kifejezést és az egyforma határozottsággal fordul úgy a bölcselek, mint a kijelentési hit hívei ellen.¹ Századok óta nem nyilatkozott a keresztyén ékesszólás ehhez fogható hévvel, lendülettel, felmagasztosultsággal. Rousseauban valósággal a XVIII. század vallásos lelkiismerete szólal meg; ez az egyetlen nagy keresztyén szív az, amelyet a XVIII. század Schleiermacherig hallott.

Rousseau végigjárta a szenvedések kálváriáját; lelke a szenvedések tüzeiben megtisztulva egyre erősebb hittel, odaadással borult a gondviselő Atya kezére, egyre hivebb s igazabb tanítványa lett Jézusnak. Feledve hibáit, gyöngeségeit, most, a mikor 200 éves születési évfordulóját ünnepeljük, csak arra a gazdag hagyatéokra gondoljunk, a mely lelke sugaraiból az utókorra hátramaradt s hálával és kegyelettel boruljunk le emlékezete előtt!

Sárospatak.

Dr. Rácz Lajos.

¹ *H. Hettner*, Literaturgeschichte des XVIII. Jahrh. II. 466.

IRODALMI SZEMLE.

Dávid Ferenc: Rövid magyarázat. Az eredeti kiadás fac-similéjével. Kiadta a Magyar unitárius egyház. Kolozsvár, 1910, ára 10 korona.

A magyarországi unitárius egyház főtanácsa elhatározta, hogy az egyház megalapítójának és első püspökének, Dávid Ferencnek hátrahagyott műveit születésének négyszázadik évfordulója alkalmából kiadja. A sorozatot a kézalatti *Rövid magyarázat* című művel kezdte meg, melyet fac-similés kiadásban nyelvészeti és hittani ismertetéssel bocsátott közre.

A *Rövid magyarázat* ban Dávid Ferenc teljes erővel harcol a szentháromság tana ellen és védelmére kél az egy Istenről való igaz tudománynak, tehát a keresztyénség unitárius értelmezésének, még pedig nem szakszerű tudós modorban, hanem a művelt magyar nép igényeihez alkalmazott módon. A mű tartalma könnyen áttekinthető négy részből áll.

Az első részben történelmi visszapillantással igazolja a hittani és egyházi reformáció szükségesség voltát. Azt mutatja ki, hogy „az antikrisztus az egy Istenről való tudományt meghomályosította“. „Most immár a fundamentumra jutott a dolog, melyet a kegyelmes Atyaisten egyebek által épít fel, hogy elromoljanak a hamis Istenek és hamis Krisztusok és csak amaz egy ő magától való nagy Isten uralkodjék, kitől mindenek vannak és ennek az ő fia, a Jézus Krisztus“.

A második részben megjelöli a helyét az unitárius vallásnak a reformáció nagy munkájában. Méltatja a Luther, Zwingli, Kálvin, Servet munkásságát, de meggyőződéssel bizonyítja, hogy az igazi gyökeres reformot az unitárius vallás képviseli, mert ez tisztította meg a keresztyén vallást a szentháromságtan zűrzavarától.

A harmadik részben három prédikációt közöl, hogy hitnézeteit az egyházi beszéd részletező fejtegetéseivel és magyarázataival annál jobban megrögzítse olvasói elméjében. Az ifjak és a gyengébbek kedvéért Hitvallást is közöl ebben a harmadik részben.

A negyedik rész az üdvösség megnyerésére ad gyakorlati útmutatást, buzdítja olvasóit, hogy vigyázzanak: a sokféle „visszavonások“ között az üdvösség dolgában kárt ne vall-

janak, ragaszkodjanak a Szentíráshoz, mert „csak az Istennek igéjében kell megnyugodnunk“.

Ez a munka kerete, melybe Dávid Ferenc szelíd, nyugodt és türelmes modorral önti bele következetesen antitrinitárius tanításainak tartalmát. Teljes meggyőződéssel hirdeti, hogy a háromságban csinált tudomány, melyet sem a Mózes könyvéből, sem a prófétákból, sem az evangéliumok és az apostolok írásaiból bebizonyítani nem lehet. „Mert ezek a három örökkévaló Istenekről, kik mindenben egyenlők és egy módon mindenhatók, soha semmit sem hallottanak“. Szónoki hévvel buzdítja híveit: „távotassuk el azért ez hazugságokat és álljunk ellene a pápának, mert ezek mind az ő kohából költenek“.

A *Rövid magyarázat* ilyen s ezekhez hasonló tétéleit tárgyi szempontból értékelni, mérlegelni és bírálni nincs itten helye. Ki kell azonban emelnünk a fejtegetésnek, a tárgyalásnak egy vonását, mely az unitáriusok harcmodorát előnyösen jellemzi és a mely ebben az 1567-ben megjelent műben jelentkezik először. Ez a modornak a nyugodtsága és a türelem hangoztatása, amit már *Pokoly* József is megjegyzett az Erdélyi református egyház története című művében. Míg Meliusnak minden irata a szenvedély legerősebb kifakadásával van tele, míg ellenfeleit folyton büntetné, égetné, kövezné, addig az unitárius művek állandóan azt hangsúlyozzák, hogy a hit kérdésében mellőzni kell minden erőszakot, Istenre bízván az ügyet, ki az ő igéje által úgyis elvégzi, amit választottai számára üdvösségesnek tart. A vallási türelemnek ez a szelleme kétségkívül nagyon előnyös vonása a Dávid Ferenc szóban forgó könyvének.

Magának a könyvnek külső kiállítása nagyon csinos, gondos és célszerű. Először is lenyomatja a *Rövid magyarázat*-nak teljesen hasonmásos szövegét a XVI. sz. betűível, helyesírásával és az egész szövegnek ahhoz az egyetlen példányához hasonló papiroson, mely a kolozsvári unitárius főiskolában maradt fenn. Azután lenyomatja a *Rövid magyarázat* szövegét a mai helyesírással *Pálfi Márton* átírásában. Majd gondos nyelvtani *Jegyzetek*-et csatol a szöveghez, melyekben Dávid Ferenc nyelvének szokatlanabb kifejezéseit ismerteti és magyarázza szintén *Pálfi Márton*. Végül dr. *Boros György* theol. tanár tollából Dávid Ferenc theológiájáról közöl rövid, de hű és lelkes ismertetést és méltatást.

A minden tekintetben értékes theologiai kiadványra felhívjuk az érdeklődők figyelmét, a kiadó unitárius egyházi főtanácsnak pedig elismerésünket nyilvánítjuk az áldozatkészségéért.

V. F.

Rousseau J.-J.: A szavojai vikárius hitvallása. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel kísérte *Dr. Rácz Lajos* sárospataki tanár. Sárospatak, 1912. Dani és Fischer kiadása. 140 lap, ára füzve 250 K.

Rousseau-nak, a világhírű írónak f. évi június 28-án lesz a 200-ik születési évfordulója. Erre az alkalomra dr. Rácz Lajos sárospataki tanár lefordította Rousseau egyik leghíresebb pedagógiai művének, az *Emil*-nek legszebb részletét, *A szavojai vikárius hitvallását*, mely R. vallási, erkölcsi és bölceleti elveit foglalja össze.

A szavojai vikárius hitvallása már négyszer jelent meg magyar fordításban. A Rácz Lajos fordítása tehát az ötödik. A Rácz munkáját a gondos fordítás mellett a becses bevezetés és a nagyszámú jegyzetek teszik értékessé.

A szavojai vikárius hitvallása híres könyv, mely megjelenése idejében heves ellenzést keltett és sokszoros üldöztetést szerzett írójának. A párisi parlament 1762-ben ítéletileg kimondta, hogy a könyvet szét kell tépni és a palota udvarán meg kell égetni, szerzőjét pedig el kell fogatni. A gonfi tanács szintén megégetésre ítélte a könyvet és Rousseau ellen elfogatási parancsot adott ki.

A szavojai vikárius hitvallása Rousseau-nak legsajátosabb vallástétele. Üldöztetést azért zúdított szerző fejére, mert a XVIII. század két ellentétes szellemi iránya közül mind a kettőnek frontot csinált. Ellentmondott egyrészt a század materialista, atheista filozófiájának, melyet az enciklopédisták képviseltek; de másrészt a római katolikus egyház dogmatikai rendszerét is hevesen támadta. Maga R. is ebben látja okát a két párt részéről tapasztalt üldöztetésének. *Vallomásaiban* azt írja: „Az enciklopédia miatt a két párt, a keresztyének és a filozófusok, mint dühös farkasok támadtak egymásra. Én minden pártszellemnek született ellensége lévén, úgy az egyiknek, mint a másiknak kemény igazságokat mondogattam oda. Majd egy más expediens jutott eszembe. Kölcsönös gyűlöletüket az által akartam szelidíteni, hogy lerombolom előítéleteiket és megmutatom mindenik pártnak az érdemet és az erényt a másikban. Ez a kevésbé okos terv azt a sikert aratta, amit megérdemelt: nem vitte egymáshoz a pártokat, hanem csak ellenem egyesítette őket.“

Valóban a Rousseau hitvallásával sem a filozófusok, sem a theologusok nem voltak megelégedve. A filozófusok azért haragudtak R.-ra, mert atheizmusukat nyíltan megtámadta, velük szemben Jézust őszintén magasztalta. Voltaire határozottan dühöng ellene, hogy materialista filozófiájukat

Rousseau cserben hagyta. A theologusoknak azért nem tetszett a hitvallás, mert Rousseau mint deista és racionalista, megtámadja a Jézus istenségét, elveti a kijelentés dogmatikus fogalmát s a keresztyénségben is mindent a természetes vallásra vezet vissza. Hitvallásából hiányzanak tehát az evangéliumi keresztyénség természetfeletti elemei és pozitív erői. Rousseau eszerint a filozófusok szemében lenézett keresztyén apologétának, a theologusok szemében félig hívó filozófusnak látszott és ezért nem tetszett sem az egyik, sem a másik félnek.

Alapjában véve ma is csak az lehet a tárgyilagos theologiai ítélet, hogy Rousseau nem igazi keresztyén theologus. Hitvallásában nincs meg a bűnösség érzésének és az isteni kegyelem hitének két fő vonása. Hiányzik a Jézus isteni hatalmáról s az ember erkölcsi gyarlóságáról való meggyőződés. Ennek okáért R. sem hitvallásában, sem életében nem volt képes a keresztyénség mélyére hatolni. Századának fia marad mindvégig, eklektikus keresztyén, aki a keresztyénség némely eszméjéről remekül tudott írni, de az evangélium lényegébe nem tudott behatolni. Nem a maga hitét szabta az evangéliumhoz, hanem az evangéliumot akarta a maga hite szerint megkorrigálni. De ma már tudjuk, hogy ez hiábavaló kísérlet. Nem Krisztust kell magunkhoz igazítani, hanem nekünk, Krisztus követőinek kell a Mesterhez igazodnunk.

F.

Helyreigazítás. *Heinrich* Gusztáv úrtól, a m. t. Akadémia főtitkárától a következő helyreigazító sorokat kaptuk:

„A Protestáns Szemle 5. füzetének 311. lapján a következő mondat olvasható:

„Tudtunkkal eredetileg tényleg más volt megbízva a sajtó alá rendezéssel és így a Bevezetés szerzésével is, akinek azonban a forrásokat is kutató dolgozata sajtókész állapotban elkallódott valahol a vállalat szerkesztőségénél“.

E mondatban két vastag valótlanság foglaltatik:

1. hogy eredetileg más volt megbízva. Ez nem igaz, én voltam (mielőtt az Akadémia átvette) a vállalatnak souverain szerkesztője és én csak Ferenczi Zoltánt bíztam meg, senki mást. Midőn az Akadémia átvette a vállalatot, én ezt a megbízást bejelentettem, mit az illetékes bizottság helyeslő tudomásul vett;

2. hogy az a másik kiadás nálam elkallódott. Ez is egyszerű valótlanság. Nálam nem volt soha más Magyar-kézirat és nálam nem szokott elkallódní semmi.“

A Magyar Prot. Irodalmi Társaság pénztárába 1912 május hó 1-től május hó 31-ig befolyt összegek kimutatása.

1. Alapító tagok tőkebefizetése: Karczag István Keszthely (200 K).
2. Alapító tagok kötelezvényei után 5%-os kamat 1912-re: dr. Némethy Károly, dr. Neuschloss Kornél Bpest, Kármán József Ujverbász, Anti ref. egyház. 1911—1912-re: Zergi Mihály Öcs.

3. Rendes tagoktól évi 12 koronával 1912-re: Szarka Boldizsár Panyola, Ravasz Árpád Bpest, Somlyóvidéki egyhm. lelk. egyesület, dr. Kovács Lajos, dr. Germanus Gyula, Hajpál Benő, Puky Gyula, dr. Sztéhló Kornél, Takaró Géza, Fabinyi Gyula, dr. Kéler Zoltán, dr. Nagy Dezső, dr. Nyeviczky Antal, Kovács S. Aladár Bpest. 1910-re: Veres Jenő Bpest. 1911-re: Löke Károly Szomód. 1911—1912-re: Gönczi ref. lelkészi fiókkör.

4. Pártoló tagoktól évi 6 koronával 1912-re: Budapesti ref. ifjúsági egyesület, Kenesey Kálmán Bpest.

5. Segítő tagoktól évi 3 koronával: Budapesti ref. ifjúsági egyesület.

6. Károli-alapra: Gróf Teleki Sándorné (30 K), Reform. egyház Hajdúszoboszló (25 K).

Összesen befolyt 546 K.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1912 május hó 31-én.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

A Károli-alap érdekében.

Sajnálattal jelentem a MPIT tagjainak, hogy a *Károli Gáspár-alap*, melyből mint forgatókéből évenként a *Koszorú* sorozatot és a *Házi Kincstár* egy-egy kötetét szoktuk kiadni, a múlt év folyamán teljesen kimerült, sőt 69 kor. 72 fill. deficitbe jutott.

Köztudomású, hogy áldott emlékü elnökünk, Hegedűs Sándor, amíg élt, évenként 1000 koronával szokta segíyezni a Károli-alapot, halála óta pedig a MPIT tagjai önkéntes adományokkal teszik lehetővé, hogy társulatunk a *Koszorú* füzeteket és a *Házi Kincstár* köteteit kiadhassa.

A jelzett oknál fogva tiszteletteljes bizalommal kérem társulatunk minden rendű és rangú tagjait, hogy *Károli-alapunkat* e szorult helyzetében önkéntes adományokkal támogatni és társulatunkra nézve a népszerű vallásos füzetek és könyvek további kiadását lehetővé tenni szíveskedjenek.

Az adományokat szíveskedjenek a tagdíjjal együtt a társulat pénztárnokához (Bendl Henrik, Budapest, Deák-tér 4. sz.) küldeni.

Budapest, 1912 április havában.

Dr. Szöts Farkas,
titkár.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság

kiadásában megjelent és Hornyánszky V. könyvkereskedésében (Budapest, V., Akadémia-u. 4.) kapható a **Házi Kincstár** kiadványsorozat. Vallásos könyvek gyűjteménye. Kis 8°, 12—20 fy, minden kötet ára csinos aranyos kötésben 2 K.

1. **Csendes órák.** Miller után angolból átdolgozta Szász Károly. Vallásos elmélkedések.

2. **Mártha és Mária.** Barde E. után franciából fordította Vargha Gyuláné. Különösen fiatal nőknek való keresztyén olvasmány.

3. **Ahítat, szeretet.** Szabolcska Mihály vallásos és családi költeményei.

4. **Jézus nyomdokain** vagy Mit tenne Jézus? Angolból Sheldon után fordította Csizmadia Lajos. Tanulságos amerikai vallásos regény.

5. **Női jellemképek.** Írta Kenessey Béla. Kiváló külföldi keresztyén nők jellemrajza.

6. **Jézus példázatai.** Írta Raffay Sándor. Népszerű biblia-magyarázatok.

7. **A keresztyén szeretet munkái.** Dalhoff után készítette Csizmadia Lajos. Gyakorlati tájékoztató a keresztyén szeretet-munkásság mezején, valóságos belmissziói kalauz.

8. **Jézus hasonlatai.** Írta Raffay Sándor. Népszerű biblia-magyarázatok.

9. **A vallás gyümölcse.** Írta *Opzoomer*, hollandból fordította dr. Nagy Zsigmond. Tartalmas ethikai munka.

10. **Hit és szabadság.** Dr. Pfennigsdorf után németből ford. *Gyalog* István. Népszerű hitvédelmi munka.

11. **Az evangéliom és a szocializmus.** Írta *Fr. Thomas*, franciából fordította dr. Kováts István. Népszerű szociális munka. Ára kötve 3 K.

12. **Külmissziói Kalauz.** Írta *Szabó Aladár*. A keresztyén hitelesítés népszerű története. Ára kötve 3 K.

E hitelesítő és erkölcsnemesítő iratok sorába tartoznak még a Társaságnak következő szép kiadványai:

1. **Természeti törvény a szellemi világban.** Drummond H. után angolból fordította Csizmadia Lajos. Erőteljes hitvédő munka. Ára füzve 3 K.

2. **Van Isten.** Hastings után angolból fordította Csizmadia Lajos. Szép hitelesítő munka. Ára füzve 1 K 50 fill.

3. **A keresztyénség erkölcstana.** Luthardt után németből fordította *Csíky* Lajos. Ára füzve 3 K.

4. **Török Pál élete.** Írta dr. Kiss Áron. A dunamelléki nagy püspök életrajza. Ára füzve 3 K.

5. **Jézus élete evangéliumi képekben.** Írta dr. Masznyik Endre. Lélekemelő szép munka, I—II. rész. Ára füzve 6 K.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE

A VÁLASZTMÁNY MEGBÍZÁSÁBÓL SZERKESZTI

S Z Ó T S F A R K A S

A THEOLOGIA DOKTORA ÉS PROFESSZORA,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA

A Protestáns Szemle, mint a MPIT folyóirata, július és augusztus kivételével, minden hó 15. és 20. közt jelenik meg. Az alapító, rendes és pártoló tagoknak tagilletmény fejében jár. Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 K. Az előfizetés díja Bendl Henrik társulati pénztárnokhoz (Budapest, IV., Deák-tér 4.) küldendő. Szerkesztőség: IX., Ráday-utca 28., hová a kéziratok; kiadóhivatal: Aradi-utca 14., ahová a reklamációk intézendők.

BUDAPEST

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1912

TARTALOM.

I. Cikkek.	Lapszám
1. La Hongrie Calviniste. <i>Révész Imre</i>	405
2. A német protestáns keresztyénség életéből. <i>B. Pap István</i>	418
3. Sárospataki főiskolánk küzdelmei. <i>Ellend József</i>	425
4. Gyöngyösy István halála. <i>Gyöngyösy László</i>	437

II. Külföldi szemle.

1. Az állam és egyház szétválasztása Walesben. <i>V. S.</i>	442
2. Az angol bibliaterjesztő-társaság beszámolója	446
3. Az angol „Fekete Bertalan”-nap	450

III. Irodalmi szemle.

1. Dr. Kováts J. István: A Presbiteri Szövetség magyarországi útjának és gyűléseinek emlékkönyve. <i>V.</i>	455
2. Gergely Antal írott munkái	456
3. Szelényi Ödön: Schleiermacher pedagógiája. <i>Sz. M.</i>	458
4. Achelis: Lehrbuch der praktischen Theologie. <i>Sz. M.</i>	460
5. Wernle: Renaissance und Reformation. <i>Sz. M.</i>	464
6. Erdős Károly: Az anglikán egyház ismertetése főbb vonásokban.	466
7. Válasz a Heinrich Gusztáv helyreigazítására	467

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság

kiadásában megjelent és **Hornyánszky Viktor** főbizományosnál
(V. ker., Akadémia bérháza) kapható legújabb művek:

Luthardt: A keresztyénség erkölestana. Fordította *Csíky Lajos*. 2-dik kiadás. 246 lap, ára füzve 3 K.

Drummond: Természeti törvény a szellemi világban. Fordította *Csizmadia Lajos*. 3-dik kiadás, 285 lap, ára füzve 3 K.

Szabó Aladár: Külmissziói Kalauz. A keresztyén vallás elterjedése a világon. 303 lap, ára kötve 3 K.

Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. 375 lap, ára füzve 5 K.

Szaboleska Mihály: Áhítat, szeretet. III. kiadás. Ára kötve 3 korona.

B. Pap István: A belmisszió hősei. Ára kötve 3 K.

La Hongrie Calviniste.

Doumergue Emil és a könyve.

I.

Az a nevezetes könyv, amely e sorok megjelenéséig bizonyára minél több franciául értő olvasónk kezében megfordult már: a Doumergue *kálvinista Magyarország-a*, nemcsak idegen nyelven páratlan *irodalmi* jelenség a maga nemében, de még jóformán a mindmáig hiányzó hasonló tárgyú magyar munkákat is megelőzte. Filius ante patrem. Egyháztörténeti irodalmunkat ugyan nem egy rokon téma foglalkoztatta már, kisebb-nagyobb terjedelmű, magyar, vagy idegen-nyelvű és részben közismert és kiváló művekben: de úgy fogalmazva eddigelé egyedül Doumergue tűzte ki maga elé a feladatot. És már ismertetésünk legelején tartoznak azzal a hódoló és hálás beismeréssel, hogy forrásaihoz, eszközeihez, körülményeihez mértén fényesen oldotta meg.

A kálvinista Magyarország! De hisz az még sokkal hatalmasabb és éppen külföldi író számára még sokkal hozzáférhetlenebb tárgy, mint a *magyar kálvinizmus*. Emennél szűkebb a kör, amelyre szorítkoznia kell, biztosabb a talaj, melyen mozog, több a kézzelfogható bizonyosság, amelyet felhasználhat; amannál tudásának, megfigyeléseinek, értékelésének az egész nemzet multjára és jelenére ki kell terjeszkednie s a kálvini szellemnek nem egy felekezetet, nem a protestantizmust, de egy nemzeti élet körében való érvényesüléséről kell adina egységes képet.

A nagy francia tudós kivételes erőit, úgy látszik, jobban vonzotta a nehezebbik feladat, a tágabbik mező. Szinte ösztönyszerűen engedhetett annak a belátásnak, hogy míg a magyar kálvinizmusról, erről a többé-kevésbé elvont *fogalmi* alkotásról legfőljebb tudós értekezést lehetne írni: a kálvinista Magyarország eleven, történeti, szinte fogható valósága egy sokkal magasabb feladat elé állíthatja a tudós feldolgozót: szemlé-

letes, egységes *művészi kép* megalkotását követeli tőle. Nos, Doumerguenak, az elsőrangú történésznek legnagyobb ereje épp a *művészi pillantás*. Ezzel tudta ő meglátni és megalkotni a magyar kálvinizmusból és annak felette a kálvinista Magyarországot.

Szellemi karakterének van emellett még nem egy olyan vonása, amely különösen, hogy ne mondjam egyedülállóan képessé tette őt a magyar kálvinista lélek ihletett megértésére. Erdemes megemlékezni róluk, akarmily vázlatosan is.

A két-három hónap híjján hatvannyolcéves ősz, oroszlán-fejű, villogó szemű és rendkívül energikus ajkú montaubani tanár és dékán a történelmi szellemet gyermekségétől fogva szakadatlanul szívta magába. Délfrancia ember és őshugenotta család sarja. A Bovennee, a Daudet és Mistral hazája, Franciaország életében még manapság is egy egészen külön kis világ. Nyelve, az a csudálatosan zenei, olaszosan lágy, síma provençal idióma, még ma is él a köznép ajkán és halhatatlanná lett a Mistral epikájában, költészete, a bájos troubadour-líra és lovagrománc ma sem a múlté; történelme él és léptenyomon megragadja, lenyűgözi a szemlélőt az erősen kifejezett népkarakterben — a méridional örök típusú a két Daudet-hős: Tartarin és Numa Roumestan —, az ezernyi eleven hagyományban, a pazarul elhintett műemlékekben, a városokban, melyeknek egyike-másika (Avignon, Tarascon) a csalódásig híven megőrizte középkori ábrázatát, ha ugyan emellett még római emlékekkel is nem dicsekszik (mint például Nîmes), ... természeti képei pedig mintha csak arra valók volnának, hogy a délszaki ég és föld mosolygó szépségeivel méltó foglalatba illesszenek egy darab történelmet, egy mélygyökerű kultúrát. Nos, Doumergue ennek a kis világnak a szívéből való. A néplelket felismerni, a történelmet néma tanuktól, iratlan könyvekből tanulni már itt kezdhette, még alig öntudatosan, szinte gyermekjátékai között. Családjában a történelmi szellemet meggazdagította, jellegzetessé formálta a hugenotta történelem hagyományainak élő ereje: az a sokszor faragatlan, de mindig őszinte jellemező, az a puritán kálvini valláserkölciség, amelyben még manapság is van — akkor még százszor inkább volt — valami mártíri lendület, valami — nemes értelemben vett — robbanó elem. Ifjúsága a francia nemzet legutóbbi nagy, szomorú történelmi korszakára, a második császárság rövid virágzására és hosszú agóniájára esik: egyháza hasonlóképen történelmi pillanatokot él át éppen a rettentő nemzeti megaláztatást követő esztendőben, amikor újraéledéséről bizonyosságot téve, hitvallásilag konszolidálja magát, erősen

orthodox színezéssel. Ezek a vázolt körülmények talán némileg sejtetni fogják, micsoda külső milieu-hatások alatt lett Doumergueból a hugenottizmus legnagyobb egyháztörténésze. Hanem a milieunek másfelől eleitől fogva megfeleltek szelleme *belső* sajátosságai is. Ezek predestinálták őt igazában történészé. Művészi zsenijéről már szóltunk is. Ő *látni* szereti a történelmet. Ez pedig csak egy bizonyos intuitív megértés alapján lehetséges. ami kiválóan a művészi lelkek sajátja. Innen, hogy kitünő, szinte ösztönszerűen biztos pszichológiával dolgozik. Az emberek, népek, társadalmak, korok lelkét keresi és találja meg mindenkor, mindenütt. Neki beszél nemcsak a pergamen-fordítás és a mállott papírú okmány: Neki beszél — nehezebben érthető, de feltétlenül őszintébb hangokon — a kő, a festmény, a zene. Utazva, szemlélve tanulta, élte át és írta a történelmet: a német és svájci reformációért épp úgy mint a Kálvin életét, — a hugenottát épp úgy, mint a magyart. Egyháztörténeti előadásainak legfénylőbb pontjai azok, amelyeket mesterien megírt úti naplóival illusztrál;¹ és anélkül, hogy különösebb zsenielméleti ismeretekkel rendelkeznek, nemrégiben nagy és csodálkozó feltűnést keltett a keresztyén zenetörténet köréből tartott ragyogó conference-aival. Mindenünken kieri a történelem élő lelkét s azért bámulatosan tudja megrajzolni a történelmi korok élő alakjait. Mint professzor, a hősök kultuszának egy — mindenestre józan és tudományos — nemét csepegteti az ifjúság szívébe s a középkor és a reformáció lelkét vezérlő géniuszaik pszichológiájából: Augusztinusból, Anselmusból, Aquinoi Tamásból, Lutherból, Zwingliből és mindenekfelett Kálvinból érteti meg. Mint kutató, kritikus, sőt — ha kell — történelmi polémista is elsőrangú mester a pszichológia finom hajszálműszereinek kezelésében, fegyvereinek forgatásában.

A történelem pszichológiája azonban, — ha rendszeres és a filozófiai magaslatoakat általában kedvelő elme üzi — a történelem bölcsészettévé szélesedik. Doumergue ilyen elméleti tulajdonosságokkal is nem közönséges mértékben meg van áldva, rendszeres theologiai és filozófiai képzettség sokoldalú

¹ Nincs az a genfi polgár, aki a Kálvin városának minden zegézugát annyira ismerné s annyira be tudná népesíteni a mult szellemével és eseményeivel, mint Doumergue, aki nemcsak Kálvinnak és életének, de Kálvin milieujének is világszerte legalaposabb ismerője. Hatalmas Kálvin életrajza III. kötetének: „*Kálvin városa, háza, utcája*“ a címe; a genfi jubileumok alkalmával őt bízták meg egy művészi *kalauz* szerkesztésével és mondanom sem kell, hogy a feladatát, a „*Genève historique et pittoresque*“-ben mesterien oldotta meg.

és szokatlanul erős s azért, hogy ő, a história művésze, a lélek megtalálása, a történet életének megláttatása után az *eszmék* gyémántkapcsaiba is bele tudja foglalni finom kidolgozású képeit s ilyesformán illeszti alkotásait egy világnézet acélhálózatába, a szellem életének egységébe, keze között az egyháztörténelemből a keresztyén szellem története lesz, a pusztá pragmatikus historizálás helyett keresztyén dogma-, filozófiai és kulturtörténet, amelyben nem királyok verekszenek és hittudósok vitáznak, hanem világnézetek, társadalmak, kulturák harcolnak egymással, temetkeznek el és támadnak, — avval, ami bennünk örökkévaló — új életre.

Egy, a keresztyén szellem történetét író filozófiai történésznél nagyon természetesen a legmagasabb, az abszolút érték sem lesz más, mint a keresztyén szellem, a maga idealitásában. Ehhez képest értékeli az egyházhistória tényeit, eseményeit, korszakait, tárgyilagos következetességgel végezve az igazi történetírónak ezt a legmagasabb rendű s a leghatározottabban filozófiai természetű feladatát. Műveinek részletes és beható ismerete alapján — aminek még manapság, sajnos, híjával vagyunk — külön tanulmány illetné meg Doumergue-et, az értékelőt. Anélkül, hogy történetfilozófiai és módszeres kérdésekkel — tudtunk szerint — ex professo foglalkozott volna, sokszor bámulatos tisztánlátással és biztonsággal csinálja a történetfilozófiát — gyakorlatban, alkalmazza szilárdul kialakult értékszempontjait konkrét esetekben.

A történeti, a gyakorlati, a konkrét: ez végső elemzésben a Doumergue világa! Hódolattal, megértéssel, átérzéssel tud adózni a német szellem spekulatív magasságainak, kedélyi mélységeinek: de maga a misztika félhomályában, az elvont bölcselkedés ingatag földjén nem érzi jól magát; szeret éles logikai világosságban látni mindent, biztos történeti talajon járni. Innen érthető, hogy az objektív egyháztörténetíró legfőbb értéke: a keresztyén szellem a maga idealitásában, ahelyett, hogy mint merő elvontság lebegne ott munkássága fölött, közelebbi meghatározást nyer egy konkrét történeti alkotásban s bár nem olvad össze vele, de szemlélhetőségre, megérthetőségre benne jut. Ez a konkrét történeti alkotás a *kálvinizmus*. Doumergue, ez a tipikus, magával Kálvinnal a legnagyobb mértékben kogneniális kálvinista, ez a hatalmas tudósa és félelmes harcosa a kálvini orthodoxiának, mint történettudós sem lehet más, mint kálvinista. Nem azt jelenti ez, hogy ő az egyháztörténelemben tulajdonképpen a kálvinista hitrendszernek egy kegyes és szemléletes apológiáját írná, de annyit mindenesetre jelent, hogy amikor magának a kál-

vinizmusnak, mint történelmi alkotásnak értékeléséről van szó, — a tudósnak a hívő nem igen engedi meg, hogy *magasabbra* mutasson. Pedig, ha valami egyszer *történelmi* alkotás, az, még ha annyira a lelkünk minden szálával benne élünk ma is, mint ahogy ő benne él a Kálvin kálvinizmusában, — az *ideális* (a jelen esetben ideális keresztyéni) értékszempont alkalmazását semmiesetre sem kerülheti el. Viszont azonban bizonyos, hogy a történelemben, annak valamely részében a személyes élmény a hit erejével benne élni s egyszersmind a történelemnek — egy abszolút magaslaton föléje emelkedni: egyazon embernél nagyon nehéz feladat s a Doumergue esetében meg valósággal képtelenség. A kálvinista orthodoxus történetíró — akkor, amikor kálvinizmusról és orthodoxiáról van szó — talán nem mindig marad meg a tárgyilagosság tiszta és rideg magaslátán; de volt-e valaha hisztorikus a világon, aki ott mindig megmaradt? A tárgyilagosság, egy bizonyos elvont és iskolás fogalmát már maga az értékszempontok többé-kevésbé öntudatos alkalmazása is kizárja: viszont értékszempontok nélkül nemcsak történettudományról, de általában komolyan számbavehető történetírásról sem nagyon lehet beszélni.

És másfelől azt sem szabad elhallgatnunk, hogy ennek a hatalmas történetírói egyéniségnek éppen ez a — talán egyetlen árnyoldala egyszersmind az egyik megbecsülhetetlen értéke is. Doumergue, éppen azért, mert annyira izíg-vérig őskálvinista, mert nem mindennapi értelemben szellemrokona a genfi reformátornak: hasonlíthatatlan hűséggel tudja átélni, szemléltetni, interpretálni a kálvinizmus történetét, annak minden ágában s úgy külső, mint belső jelenségeiben; és páratlan illetékességgel, szédületes ismeretanyaggal és lebilincselő művészetrel tudja életre kelteni s a szemünk elé állítani — magát Kálvint. Őt foliánskötetből álló élet- és jellemrajza Kálvínról (az utolján még most dolgozik) kolosszális jelenség a világ-irodalomban, terjedelménél s tartalmánál fogva egyaránt. Élete e főművén kívül a kálvinizmus történetével és lényegével foglalkozik kisebb terjedelmű munkáinak, értekezéseinek, felolvasásainak legjava is: mind egy-egy átfogó tudással, gazdag szemléltető erővel és páratlan írásművészetrel megalkotott kis remek.

Mindezekben a művekben pedig az iroi egyéniség rendkívül nagy stílusa, a legmagasabb értékszempontok alkalmazása, a filozófiai lendületű tárgyalás egyáltalában nem jelenti a részletek elhanyagolását, a filozófus-szellemű történetíróknál éppen nem szokatlan „széles ecsetkezelést“. Doumergne művészi úr a részletek felett, de csak miután aggodalmas hű-

séggel és itt már igazán megvesztegethetlen objektivitással apróra utánuk járt. A képzelhető legmagasabbra fokozza a dokumentáció, a lehetőleg elsőrangú forráshasználat követelményeit úgy magával, mint mással szemben. Ahol e követelmények alkalmazása neki magának nem sikerül: ott szigorúan tartózkodik a határozott ítéletmondástól, hozzászólásokat is csak igen ritkán, jogosult esetekben engedve meg magának. Ahol pedig *másoknál* látja e követelmények öntudatlan vagy éppen öntudatos elhanyagolását, a levegőbe való építést: ott felülmulhatatlan, amint támad és rombol az igazság érdekében. A Luther- és Kálvin-rágalmazók klasszikus hasugságainak hosszú, egészen a XX. század elejéig felnyúló szennyes sorát épp oly klasszikus védőiratokkal zúzta össze, le nem hazudható, el nem sikkasztható (sokszor hihetetlen utánjárással összeszedett) dokumentumokat szögezve neki egy-egy teljesen alaptalan, de annál merészebb és meggyökerezettebb rágalomnak. Ha az egyházhistóriának semmi más terén és irányában nem dolgozik vala, csak éppen összegyűjti nyers adatkészletét és hazugságokat rombol vele: már akkor is megbecsülhetetlen szolgálatot tesz a protestáns történetírásnak s vele az egész modern protestantizmus ügyének.

Így pedig igazán fel sem mérhető s ki sem fizethető egyhamar a Doumergue jelentősége a XX. század protestantizmusára — legközelebbiről kálvinizmusára — nézve. Utánunk következő emberöltők tudják majd csak alaposan megállapítani, méltányolni és értékesíteni azt a munkát, amellyel ő segítette közelebb a protestantizmus kultúráját önmaga megértéséhez s ezzel egyszersmind az öntudatosság, az értékesség magasabb fokára való emelkedéséhez is. Az ő munkássága, amennyire a multban gyökerezik, épp annyira a jövő is és amennyire sajátos ágát öleli fel a keresztyénség történelmének s életének (t. i. a kálvinizmust a multban és a jelenben): épp annyira termékenyítően foghatni a protestantizmus életének és a protestáns vallástudományak egészére.

II.

A kálvinista Magyarországon, ha a dolog természeténél fogva miniatüre arányokban is, rajta ékeskedik e hatalmas történetírói egyéniség valamennyi ismertett szellemi karaktervonásának mesterbélyege: a művészi szemléletesség mellett filozófiai áttekintések, a lángoló kálvinizmus mellett lelkiismeretes dokumentáció. E legutóbbi tekintetben Doumergue egészen különös bravúrral dolgozott. Nyelvünk ismerete híján kizárólag a szűkös idegen nyelvű forráskészletre volt utalva:

latin, német stb. nyelvű egyházi és politikai történeteinkre (Lampe-Ember, Balogh Ferenc, Linberger, Sayons, Lavisser-Rambaud), monografiákra (Loesche, Veress István, Kovács J. István), csak az ő számára készült készíratos munkákra (Antal Géza, Pokoly József, Révész Kálmán) és végül a részletes, apró adatok, jellemzések, színek egy kis készletére, amelyet részben maga gyűjtött össze hazánkban tett tanulmányútján (1909 őszén), részben az ő útmutatásai és kívánságai nyomán szereztek be az ő magyar segítői. És ebből a természet szerint nagyon is hiányos adatkészletből tudott ő mégis a magyar kálvinizmus fejlődéséről, a magyar kálvinista életről és jellemről, a kálvinista szellemtől megtermékenyült magyar pszichéről egy olyan egységes és egy olyan igaz képet adni, amely mi bennünk, magyar olvasókban sem kelthet mást, mint a teljesség művészi benyomását.

Ez a kép — amelynek egyes megragadó vonásait alább óhajtom röviden bemutatni — a következő, igen egyszerű keretkezésben helyezkedik el. Az Előszó (Avant-Propos 7—13. l.) elmondja a szerző magyarországi útjának s magának a műnek historikumát kedves közvetlenséggel és nem egy helyütt igazán költői elragadtatással;¹ az I. fejezet az *öt kálvinista fakultás* meglátogatásáról szóló színes, külföldi és magyar ember-száma egyformán elejétől végig érdekesítő *útinapló* (Pápa; Debrecen: 1. város; 2. Vámospércs, a kálvinista falu; Kolozsvár; Budapest: 1. a város; 2. a skót misszió; Sárospatak; 17—72. l.); a II. fejezet *a magyar kálvinizmus nagy neveit és nagy epocháit* mutatja be, ragyogó képeket adva nemzetünk és egyházunk fejlődéséről (VIII. részben 73—168 l.); a III. fejezet *jelenünket* tárgyalja, a szervezet a tan s az élet hármasság szempontja alatt (167—188. l.); végül a *zárószó* (Conclusion) *Relations et Isolement* címmel a magyar protestantizmus *külföldi érintkezéseinek* múltját tekinti át és jövőjének nagy lehetőségeire villant fényt (189—206. l.).

A puritán kálvinista tudós nemesen szemérmes tartózkod-

¹ Legyen szabad némi izelítőül, gyarló fordításban ideiktatnom kezdősorait:

„Odalenn, — a nyugat határán és csaknem szélén már az álmok világának, a keletnek — odalenn virágnak a földkerekség egyik legszebb paradicsoma: végtelen rónák, zordon hegyvidékek, mély folyamok, melyekben sokszor óriásira nő a hal, nemes ércek, drágakövek, aranszínű és aranyat érő borok. minő a tokaji, számtalan forrás, amelyek a betegek nagy tömegeinek adják egészségüket vissza... Magyarország ez. Megértjük lakóinak ama lefordíthatatlan szójátékú híres közmondását: „Magyarországon kívül nincs élet; ha van is, — nem ilyen. *Si est vita, non est ita.*”

kodásával kifejezetten alig egy-két szót szól a könyv szerzőjének a magyarság iránt való nagy, mélységes rokonszenvérről. Sehol nyoma sincsen annak az ölelgető, vállveregető hangnak, amellyel „külföldi barátaink“ egyike-másika szokott merő jóakarattal diszisztálni bennünket s szokta velünk együtt a jóízű külföldit is. Hanem aztán, mintha az egész könyv egyéb sem volna, mint a sorok között forrongó himnusz a magyarságról s a sorok között villogó apológia a magyarsáért! Szimpátiájáról nem biztosítgat bennünket derűre-borúra az író; de minek is, mikor a könyve maga első sorától az utolsóig, nem más, mint a megtettesült, a kézzelfogható rokonszenv. jóakarattal, testvéri indulattal nemzetünk, fajunk, kálvinistaságunk irányában! Ő megértett, megrajzolt, megbíralt bennünket, multunkban és jelenünkben, azon a hasonlíthatatlan módon, amely egyedül csak neki sajátja; s ezzel a szellem, a kultúra birodalmában tett annyit értünk, mint mellette vagy előtte még csak nagyon kevés rokonérzésű idegen.

Ime már a magyar psziche, a magyar karakter, a magyar népelet rajzánál mennyi az igaz, a művésziemen kiemelt vonás:

„A magyar ember sok tekintetben hasonlít a franciához, különösen a délihez. Közös tulajdonságuk az elevenség, a hév, az élénk képzelőerő, az áradó ékesszólás, sőt a bőbeszédűség. A magyar szónok-nép; könnyen és szenvedélyesen beszél“ (9. l.) „A magyar nemeslelkű, lovagias, meggyerő: van benne valami nagyon őszinte, nagyon egyszerű, nagyon primitív vonás. Az a fogadtatás, amelyben az idegent részesíti, pompás és szíves: nem is tudom, ebből vagy amabból van-e benne több,“ (10. l. „*A magyarok jogászok, a jog emberei.* Nemzeti jellemvonásuk ez... Emlékszem, egyszer találkoztam egy igen kiváló lelkipásztorukkal, aki testestől-lelkestől nagyon jellegzetes magyar típus volt. Arról panaszkodott, hogy valami jogtalanság esett vele. „Ah — kiáltott fel — lett volna csak valami írásom, nem így fordul a dolog!“ ... és a szeme csak úgy égett. A jognak, az írott jognak az embere, a jogász temperamentum olyan erővel nyilatkozott meg e szavakban előttem, hogy megrendültem bele. Valóságos kijelentés (révelation) volt ez a számomra“ (28. l.). Szívesen elidőzik az olyan tipikus magyar jellemek rajzánál, mint aminő Bánffy Dezső báró vagy — a messzibb multban — Bocskay István és az öreg Rákóczy György meleg szeretettel és művészi kiválasztott intimus vonásokkal megrajzolt alakjai; a hódolat egy nemével adódik a magyar nőnek: Lorántffy Zsuzsanna emlegetésére ismételtén visszatér, a jelenkor magyar kálvinista asszonyainak pedig egy hosszú, példákkal ékes jegyzet

szentel műve vége felé (197—198. l.); és általában egész könyvén keresztül megnyilvánul az az erős, komoly törekvése, hogy történelmünket és protestantizmusunkat *nemzeti pszichológiánkon* keresztül érte meg s ne csupán bizonyos sablonoszerű szempontok szerint mutassa be és ítéljen róla. A nemzeti és vallási szabadságháborúk ismertetése előtt, lehetőleg magyar dokumentumokat beszélgetve, hosszabb pszichológiai fejtegetését bocsát előre és a „*szeitiment magyar*“-nak ezt a hü rajzát így végzi: „Most már, *hogy ismerjük a magyar lelket, lássuk küzdelmeit*“. Idevonatkozó megfigyelései vonják be valami sajátos szépségzománccal tanulmányait is. Annak, amit lát és leír nálunk, nemcsak történelmi adatokkal és évszámokkal ad beszédes értelmet, hanem művészi átérzésekkel, történelmünk és népünk lelkétől nyert közvetlen ihletésekkel is. Mindennek van számára valami mondanivalója: a ragyogó és lármás Pestnek épp úgy mint a csendes Budának, Pápának, Pataknak, a végtelen rónának épp úgy, mint a királyhágó hegyeinek; a bérces Erdély fővárosa épp úgy vonzza, mint az alföldi Genf; a vámospércsi kálvinista gazda udvara éppúgy leköti figyelmét, mint a bodrogszati hercegi várkastély; tanul a múzeumokban, a könyvtárakban, a templomokban, az utcán, a látogatásain... és amikor a búcsú órája elkövetkezik, elfogja a melankólia, hogy olyan hamar ki kell szakadnia „abból a felejthetetlen környezetből, amelyben... átélte Magyarországnak, ennek a lovagias, kálvinista, türelmes martír-népnek egész történetét, minden ő dicsóságával, minden ő balsorsával, minden ő drámaiságával egyben“ (68. l.).

*

Bármennyire is kedves feladat volna bővebb szemelvényekben is bemutatni Doumergue könyvének ezeket a pszichológiai jelenségeit, jórészt épp az útirajzaiból: műve más irányban még sokkal inkább követeli a maga számára a teret és az érdeklődést. Annál, hogy miként mutat be bennünket a pszichológus történetíró, még sokkal fontosabb az a másik kérdés: hogyan ítél rólunk, a multunkról s a jelenünkről *a kálvinista tudós!* Azért *a kálvinista Magyarország* pár olyan kiemelendő részletét, amelyekből erre az utóbbi kérdésre nyerünk tudományosan higgadt, szellemes, sokszor meglepő és mindig nagyon tanulságos választ, a lehetőség szerint teljes egészükben szándékszunk bemutatni ismertetésünknek hátralevő szakaszában. A hasonlíthatatlanul élénk, fordultatos, költői szépségekben gazdag és kifogyhatatlanul a legnemesebb vérbeli francia esprit től szikrázó stílus ugyan szokatlan nehéz-

ségeket gördít a fordító elé: de talán még a szintelen fordításnál is többet levonna a bemutatandó részek értékéből a pusztán vázlatos, tartalmi ismertetés, amely a szerzőnek sem írói egyéniségéről, sem tudományos felfogásáról nem tudna fogalmat adni. Vannak dolgok, amelyeket csak úgy lehet más-szor is elmondani, ahogyan egyszer elmondattak: és a Doumergue írásainak nem kis része — épp az, amely zsenije bélyegét inkább magán hordja — szintén ide tartozik.

III.

Multunknak és jelenünknek nagy kérdéseit tárgyalván, természet szerint két csoportra oszlanak az ismertetendő részek. Az elsőbe fog tartozni a magyar kálvinizmus *keletkezéséről* (II. fej. II. 6., 93—106. l.) és *befolyásáról* (II. fej. VIII. 161—166. l.) szóló két részlet; a másodikba a *jelenünket* (szervezet, tan, élet) tárgyaló egész III. fejezet, legfontosabb részeiben.

*

I. 1. A magyar reformáció kezdeteiről szólva és őszinte, lelkes bámulattal időzve el Erdősi, Dévay, Hontér és különösen Melius alakjainál, a hugenotta tudóst mindennél erősebben foglalkoztatja az a „kikerülhetetlen kérdés: *miért lett Magyarországon kálvinistává, ahelyett, hogy lutheránussá lett volna*, — vagy pontosabban: *miért lett csak kis részében lutheránussá s nagy részében kálvinistává?*

Kezdjük azon, hogy vágjuk útját mindenféle félreértésnek. Elvitázhatatlan tény, hogy a protestantizmus Magyarországon a lutheri irányba kezdődött. S nem szabad azt képzelni, hogy a lutheránizmust a kálvinizmus egy csapásra, vagy ha lassanként is, de gyökeresen kiszorította. Épp ellenkezőleg bizonyos az, ... hogy a lutheránizmus igen hosszú ideig befolyásolta úgy az egyházi szervezetet, mint az istentisztelet formáit. Sőt a történetírás feljegyezhetette azt az eléggé különösényt is, hogy lutheránusok, reformátusok, unitáriusok alkottak legyen három akármily nagyon különböző hitvallást: e három felekezet egyházi alkotmánya és kultusza hosszú időn, több mint egy századon keresztül majdnem teljesen azonos maradt.

De ennek a nagyon is természetes befolyásnak igazában véve nem sok köze van a kérdés lényegéhez: hogyan, miért lett a lutheránus Magyarországból kálvinista Magyarország? Hiszen tudjuk, Kálvin a szertartásokat, a külsőségeket sohasem tartotta lényegeseknek. Egyébiránt elég csak Angliára gondolnunk. Az anglikánizmus egyházalkotmánya és liturgiája

vajmi kevéssé egyezik a szokásos és valódi kálvinista típussal. Hanem azért a Westminsteri hitvallás és az anglikán egyház csak épp olyan kálvinista hitvallás és egyház, mint a többiek. És senkinek sem jut eszébe, hogy a lutheránusok közé sorozza ezt az egyházat.

Amikor tehát azt kérdezzük, miért és hogyan lett kálvinista egyház a lutheránus egyházból: kérdésünk *a hitre, a szellemre vonatkozik, függetlenül az alkotmányának, szertartásának ettől vagy amattól a részletkérdésétől.*

Mindenekelőtt számolnunk kell avval a ténnyel, hogy Kálvin és Magyarország között már korán megkezdődött az érintkezés. Kálvin érdeklődött Magyarország iránt, a magyarság pedig megismerkedett Kálvin eszméivel, sőt személyével is. „Röviden ismertetve ezeket az összeköttetéseket (amelyekről egy legújabbban megjelent derék magyar munka részletesen számot ad¹), már általok is eléggé megmagyarázhatónak véli, hogy Kálvin eszméit a magyarok, miután megismerkedtek velük, mindinkább el is fogadták.“

„De amikor — folytatja — azt kérdezik: miért lett kálvinistává a lutheránus Magyarország? rendszerint így szokták feltenni a kérdést: Kicsoda benne a *hibás*?

A kérdés illetően fogalmazása helytelen. Hiszen nem volt az kénytelenség sem isteni, sem emberi jogon, hogy a lutheránizmus legyen Magyarországon az egyetlen protestáns felfogás: pedig a lutheránus történetíróknak körülbelül ilyenféle az álláspontjuk. A magyarság kezdetben a lutheránizmust fogadta el. Amikor elkezdtek hirdetni a kálvinizmust, megosztották vele a magyar protestánsokat. És a hiba nyomán járt aztán a veszedelem. Eféle jámbor történetfilozófiára akad legtöbbször az ember.“

Idézi példa gyanánt Linbergert² és — anélkül, hogy részletesebb teológiai fejtegetésekbe bocsátkoznék — igazat ad az érdeemes történészünknek abban az állításában, hogy a magyarokat a szigorú lutheránizmustól a Melanchton befolyása kezdte eltéríteni. „De mindebben mi (a Linberger keserű szavaival, a szakadást rosszaló nyilatkozataival ellentétben) egyáltalában nem tudunk *hibát* fölfedezni, sem a Luther, sem a Melanchthon, sem a magyarok részéről. A tanulmányozás, a gondolkozás, eszmék és meggyőzések formálása és a ragasz-

¹ Loesche Gy.—S. Szabó József: *Kálvin hatása* stb. 123. skk. (L. Prot. Szemle 1912 május.)

² St. Linberger: *Geschichte der Evangelischen in Ungarn*, 1880. küll. 27. l. Lásd e felfogás elítélését már Révész Imre Dévayról szóló munkájában. (58. l.) 1863.

ködés ezekhez a meggyőzésekhez még nem hiba. Ezzel ki-ki csak a kötelességét teljesíti. A hiba csupán abban a pillanatban kezdődik, amikor a meggyőzéssel összekeveredik a féltékenység, a villongás, az erőszak, a türelmetlenség. Ez volt már aztán igen bántó és igen szerencsétlen dolog. De ki tett erről a sajnálatos türelmetlenségről legelőször bizonyosságot? A történelem felelete nagyon is világos.“ Doumergue szerint a szakadásnak, úgy külföldön, mint Magyarországon az *ultra-lutheránus* makacsság volt a legfőbb oka s ez állítását nem késik támogatni a csepregi kollokvium történeti fényével.

„De ha a *hiba* kérdésével végeztünk is, marad még egy másik, sokkal fontosabb: a *miért* kérdése. Miért lettek a magyarok kálvinistákká?“

Íme a két legutóbbi magyarázat. Az egyik egy tiszteletreméltó és tudós bécsi protestáns teológiai tanártól származik¹: „A magyarok olyanforma okokból, amelyenkből a lengyelek a *románhoz* hajlottak (így jelöli L. Kálvint).“

És ezek az okok? „A vallás és a politika összeolvastása Zwinglinél és Kálvinnál, a republikánus és oligarchikus hajlam, a régi hittételekkel és szokásokkal való szakítás sokkal jobban megnyerte az ő rokonszenvűket (a lengyeleket t. i.), mint a politikailag kezdettől fogva passzív, konzervatívabb, alkura hajlandóbb lutheránizmus. A presbiteri egyházi rend arisztokratikusan köztársaságias formája, úgy látták, jobban illik az ő monarchikus álarcú oligarhiájukhoz, mint a summus episcopatus és a konzisztórium. Kálvin mindig szívesebben húzotta a felső tizezserhez; tisztára *junker* az a tanácsa, hogy a népet szegénységben kell tartani, hogy engedelmes maradjon.“² (!)

Hozzáteszi Loesche — folytatja Doumergue — azt is, hogy a kálvinista dogmatika nem épített oly nagy mértékben a misztikus hajlandóságokra, mint a lutheránus; azután pedig

¹ Loesche: *Luther, Melanchthon und Calvin in Österreich Ungarn*. 1909. 307. l. Egy részének magyar fordítása S. Szabó Józseftől (l. fentebb).

² Loesche i. m. 236. l. „L. tanár — szól itt D. jegyzete — az állítása forrásául csak egy szerzöt idéz, az ó-katholikus *Kampschultét*. aki azonban nem nyújt elég biztosítékot; Kampschultének egyetlen forrása viszont *Galiffe*, Kálvin egyik nagy rágalmozója, akinek a szavára még kevésbé lehet építeni. Galiffe pedig nem idézi a Tanács jegyzőkönyveiből — ahol az illető nyilatkozat állítólag található — sem a lapszámot, sem az ülést. A dolog tulajdonképp úgy áll, hogy itt Kálvin *egy ellenfelének nyilatkozatáról van szó*, amelyet Galiffe (mondhatnók: szokása szerint) *magának Kálvinnak szavára gyúrt át*.“ L. a Doumergue egyik legújabb művét: „*Les grandes calamités contre Calvin et contre Luther*. 1912.“ (L. a Prot. Szemle 1912 májusi számában is a Loesche-Szabó-féle mű ismertetését.)

ezzel az egészen különleges érvel hozakodik elő: „*A (kálvini) egyházfegyelem az ellentét vonzóerejével izgatta és ragadta meg az őseréjű, életörömtől duzzadó harcfiakat.*“

Mindez pedig nekünk a híres Ritschl nevezetes bölcségeit (apophthegmes) juttatja az eszünkbe. Ő szerinte a lutheránizmus a keresztyénségnek az a felfogása, amely a szabadságért élő-haló temperamentumok számára termelt: olyanoknak, minők a szászok. Ezt Ritschl mindenféle erőszakos és igen mulatságos föld- és néprajzi magyarázatokkal igyekszik bizonyítani. Egyik mérsékeltebb tanítványa meg így nyilatkozik¹: „Tudnunk kell, hogy a szerzetesség, ez a szervezett aszkétizmus, nyugaton, még pedig legelőbb Franciaországban érte el virágkorát.“ A „tömegfegyelméssel Németországban az egyéni szabadság beteges hajlama áll szemben. Ez az előnye és a gyöngesége a lutheri reformációnak.“ És a „forróvérű, fanatikus lendületű Kálvin tetszését leli a betűnek való rabszolgái hódolatban“.

Nos, említsük-e mindezzel szemben, hogy a skót és a németalföldi épp oly kevéssé latin faj, mint a magyar? Említsük-e, hogy az egyéni szabadságnak ama bizonyos beteges hajlamát a németeknél vajmi gyöngén szemlélteti a tisztára passzív engedelmességnek az a szelleme, amelyről ugyanezek a szerzők is bizonyosságot tesznek, gyöngén szemlélteti az állami-egyház szervezete és mindaz, ami mai napság úgy rászolgált a „porosz káplárszellem“ (kaporalisme) elnevezésére? Említsük-e viszont, hogy ama bizonyos aszkétikus „tömegfegyelmézés“ is vajmi gyöngén szemlélteti a köztársasági szellem, az egyházak és a kormányok demokratikus, képviselői, választószervezete és az a túlozott individuáлизmus, amelyet a kálvinizmusnak szokás szemére hányni? Különben annyit Bess is igen méltányosan elismer, hogy egyetlen egy tan sem volt akkora energiaforrás, amekkora a kálvinizmus; „hogy egyetlenegy egyház sem szülte a hősknek akkora seregét, amekkorát a református“.² Mit szóljunk akkor hát?

Én azt hiszem, kár annyira törni magunkat az egész történelemnek, az egész földrajznak, az egész etnológiának és valamennyi dokumentumnak a felforgatásán, csakis azért, hogy levonhassuk ezt a következtetést: a kálvinizmust részben olyan népek fogadták el, amelyek nem éltek-haltak valami nagyon a szabadságért — mint a franciák —, részben pedig olyanok, amelyek túlságosan is rajongtak érte, — mint a magyarok.

Révész Imre.

¹ B. Bess: *Johannes Calvin*. 71. l. (Unsere religiösen Erzieher.)

² Bess. 75 l.

A német protestáns keresztyénség életéből.

E folyóirat 5-ik számában megjelent cikkben a német ev. protestáns egyházak *külső* berendezkedését, szervezetét vázoltam; most ez alkalommal rövid ismertetést adok az egyházak *belső* szellemi életéről és különösen a körükben létező önkéntes társulás folytán létrejött egyesületekről és ezeknek munkáiról.

A mult alkalommal feltüntettem, hogy a német ev. protestáns keresztyénség jogilag sok egyházra tagozódik, hogy még több „*Landeskirche*“ van, mint amennyi a szövetséges államok száma és ezenfelül vannak még a szabadegyházak és a kisebb vallási közösségek vagy szekták.

Ezen *külső* keretek szerinti széttagoltság mellett a német ev. protestáns keresztyénség körében mélyreható *belső* ellentétek és ezek okozta különböző pártok, iskolák vannak. Ezek a pártok nemcsak az egyetemi katedrákban és a tudományos theol. irodalom terén, hanem a szószékeken, a gyülekezeti élet körében is igyekeznek befolyásukat érvényesíteni. A tanári kinevezéseknél a lelkeszi állások betöltésénél (különösen a városi gyülekezetekben), az egyháztársadalmi életben a theol. tudományos pártszempontok fontos szerepet visznek és nem egyszerűen vezetnek heves küzdelemre.

A theol. tudományos irányzatok két főcsoportra oszlanak: a jobb és bal vagy a pozitív és liberális pártra; az előbbinek jelzésére gyakran használják az ó vagy orthodox, az utóbbira az új vagy modern elnevezést. E két főcsoport körében helyezkednek el a szinte felsorolhatatlan sokféle árnyalatú különböző theol. álláspontok.

A *pozitív* theol. körében a közelmultban különösen két befolyásos iskola, a *greifswaldi* és az *erlangeni* volt. Az elsőnek megalapítója *Cremer Herman* greifswaldi egyetemi tanár volt († 1903), aki az ú. n. „*biblicizmus*“ modern képviselője volt, vagyis azon állásponté, amely szerint a dogmatika egyedüli kiindulási pontja és szabályozó elve az isteni kijelentés.

a Biblia. Az erlangeni iskola alapítói Thomasius, Hofmann és különösen *Frank* voltak († 1894.), akik nem a szentírásból, hanem a ker. tapasztalatból, a ker. bizonyosságból (*Christliche Gewissheit*) indultak ki.

A pozitív irányzat *balszárnyán* állanak az ú. n. modern pozitív theologia agilis szóvivő képviselői (*Gütmacher*, *Seeburg*, *Beth*, *Kaftan* stb.), akik a „régí hit“ és a modern világnézet közötti ellentét kiegyenesítésén fáradoznak. („*Moderne Theologie der alten Glaubens!*“)

A modern vagy liberális irányzat körében is sokféle árnyalat van. A szó szűkebb értelmében vett „modern“ theologiai iskola megalapítója a göttingeni *Ritschl Albrecht* († 1889.) volt, aki szerint a hit objektumainak *lényegét* épp úgy nem lehet megismerni, mint a körülötünk létező világot (a „*Ding an sich*“-t, *Kant*); éppen ezért szerinte a metafizikai spekulációk kiutasítandók a theologia köréből és a hit és tudás. a theologia és filozófia között éles választóvonalak húzandók. A bibliaiak Krisztus istenségéről szóló tanítása is nem egyéb, mint az őskeresztyén gyülekezetnek Jézusra vonatkozó „*értéktétele*“, amely szerint benne birják a tökéletes isteni kijelentést.

A szó szűkebb értelmében vett „liberális“ theologia alatt azt az irányzatot értjük, amelynek legkiválóbb képviselői *Biedermann*, *Lipsius*, *Pfleiderer* († 1908.) voltak. Más szóval ezeknek álláspontját „spekulatív theológiának is nevezték, mert ezek elméleteikben tág és döntő befolyást biztosítanak a bölcsészeti elemnek. Ezek szerint a ker. vallásban nem a történelmi események, okmányok, személyek a fődolog, hanem az általuk képviselt eszmék (*Lipsius*: *Heilsprincip*).

De a baloldali theol. pártnak legújabb és legnagyobb tevékenységet kifejtő iskolája az ú. n. „*vallástörténeti*“ (*Religionsgeschichtliche Schule*). E szerint nincs abszolút kijelentett vallás és a „*Krisztus vallása*“ az *eddigiek* között a természetes fejlődés legfelsőbb fokozatán álló; *relative* legtökéletesebb vallás, amely azonban csak a többiekkel való vonatkozásában és mint történelmi jelenséget lehet helyesen megérteni és értékelni (*syncretismus!*) Ezen iskola szerint tehát a theologia tulajdonképpen nem egyéb, mint *vallástörténet*. Legkiválóbb képviselői ennek az iskolának: *Gunel*, *Bousset*, *Troeltsch* stb. Ez a theol. irányzat a modern embert akarja megnyerni a Jézus hitének és nagy munkásságot fejt ki nemcsak a tudományos, hanem a népszerű theol. ismeretterjesztő (*Religionsgeschichtliche Volksbücher*) és a gyakorlati theologiai irodalom terén is.

Általában mindezen felsorolt irányzatok képviselői nagy igyekezettel terjesztik a különböző folyóiratok, az egyesületi élet és tevékenység útján eszméiket.

A német protestáns keresztyénség körében számos olyan egyesület van, amely az egy párton lévőket tömöríti közös munkára; azok között a legrégebb a merev konfesszionális alapon álló, unióellenes ó-lutheránusoké, az „*Ev. luth. egyesület*“ volt, amely 1849-ben alakult a porosz államegyház körében.

Az 1863-ban alakult Prot. egyesület működésének ellen-súlyozása céljából alakult 1873-ban az „*Ev. luth. konferencia*“. Minden államegyház körében létesültek ilyen konferenciák, amelyek 1908-ban az „*Általános ev. lutheránus konferencia*“ kötelékében egyesültek, ennek sajtóorgánuma a Luthardt által alapított „*Allgemeine ev. lutherische Kirchenzeitung*“. Ezen konferencia nagy munkásságot fejt ki úgy irodalmi terén, mint az egyházpolitikai és társadalmi élet irányításában; jelenlegi elnöke Humels Rudolf a lipcsei egyetem tanára.

Az enyhébb irányzatú pozitív theológusok egyesületei a közvetítő theológusok (Nitzsche, Müller, Hoffmann) által alapított ú. n. „*Pozitív Union*“ és a hallei Beyschlag által létesült „*Ev. egyesület*“, amelynek orgánuma: a „*Preussische Kirchenzeitung*“.

A liberális irányzatnak 1863-ban a heidelbergi Schenkel által alapított nagy propagandát kifejtő „*Német protestáns egyesület*“ (Deutscher Protestanten-Verein) körében egyesültek. Ennek mintájára alakult meg nálunk is a már kimult „*Protestáns egyesület*“. A német protestáns egyesület tagjainak száma jelenleg mintegy 50 ezer; háromévenként tartja az ú. n. „*protestáns-napot*“ (Protestantentag). Orgánuma a „*Protestantenblatt*“.

A modern irányzat követőinek egyik gyűlhelye a Rade által alapított élénken szerkesztett „*Die christliche Welt*“ c. hetilap, amelynek olvasói 1904. óta „*Die Freunde der Chr. Welt*“ c. egyesületben tömörülnek. Nem kell mondanunk, hogy a gyakran megismétlődő „*esetek*“ (Sydow, Jatho stb.) ezeknek sorából kerülnek ki.

Mindezen egyesületek nemcsak a tudományos theol. irodalmi és egyháztársadalmi munkák, hanem különösen az egyházpolitika terén is igyekeznek az államegyházak körében érvényesíteni elveiket.

A német protestáns keresztyénség különösen a múlt század 90-es éveitől kezdve nagy érdeklődéssel fordult a.

nagy szociális kérdések és mozgalmak felé. Így alakultak körében az ú. n. szociális kongresszusok és konferenciák, amelyek évi gyűléseik és sajtóorganumaik által igyekeznek közreműködni a nagy társadalmi problémák keresztyén szellemenben való megoldásában. Az első ilyen szociális célú egyesület volt az 1890-ben Stoecker udvari prédikátor által alapított „*Evangelisch-Sozialer Kongress*“. A kongresszus jelenlegi elnöke a kiel egyetem liberális gyakorlati theol. professzora, Baumgarten.

Stoecker és a pozitív irányzatúak a kongresszus köréből 1893-ban kiváltak és a „*Freie kirchlich-socialer Konferenz*“-ben egyesültek, amelynek jelenlegi elnöke a berlini Seeberg. Az előbbinek sajtóorgánuma az „*Evangelisch-Sozial*“, az utóbbié a „*Kirchlich-Socialer Blätter*“. Mindkét egyesület évi közgyűlésein tárgyalja a felmerülő aktuális szociális kérdéseket és ú. n. szociális kurzusok rendezése által is nagyjelentőségű tevékenységet fejt ki a német ev. keresztyénség körében.

Még egy nagyjelentőségű, mélyreható szellemű mozgalomról kell megemlékeznem; ez az ú. n. *Gemeinschafts bewegung* a „*szövetségmozgalom*“. A nagy amerikai evangelizátor Moody nagyszerű ébresztő munkája folytán mind szélesebb körökre terjedő hullámzások indultak meg az ev. keresztyén népek között. Az Amerikában megindult mozgalom 1874-ben Smith Róbert gyáros és Schlümbach útján terjedt el a német ev. keresztyénség körében.

A modern ker. „szövetségmozgalom“ hívei kisebb-nagyobb egyesületekbe tömörülnek, és ezekből alakultak a ker. szövetség-konferenciák.

1888-ban pünköst ünnepén jött létre a ker. szövetségeseknek legjelentékenyebb egyesülése a „*Gnadawi konferencia*“, amely 1908 óta Wernigerodeben tartja évi összejöveteleit. A másik jelentékeny egyesülést, a „*Blankenburgi konferenciát*“ 1886-ban egy Weling Anna nevű skót anyától származott buzgó ker. nő alapította.

A ker. szövetségmozgalom nagyjelentőségű bel- és külsmissziói munkák táplálója és éltető forrása és általában fontos tényezője a mély vallásos meggyőződésből fakadó hit- és egyházi élet fellendülésének. De meg kell jegyezmem, hogy különösen az utóbbi konferencia kötelékébe tartozó ker. szövetségesek közül sokan ellenséges érülettel, vagy legalább is nem nagy jóindulattal viseltetnek a „mindenféle halakat“ magába foglaló államegyházak iránt. A szövetségmozgalom hívei között sokan vannak, akik a szabadegyháziság elvének vehemens

szószólói és nem nagy kegyelettel tekintenek az állami gyámkodás és bürokratizmus béklyóiban élő történelmi egyházakra. Éppen ebből kifolyólag a ker. szövetségesek közül azok, akik nem akarnak külön ekkléziát alkotni az egyházban vagyis az egyházas érzelműek 1902 óta nagynevű ker. férfiak (Papsius, Bodelschwing, a hallei Kähler, a greifswaldi Cremer) indítására az „*Eisenachi Bund*“-ban egyesültek.

Még két nagyjelentőségű egyesülésről emlékezem a fentiekkel kapcsolatban. Az egyik a „*Reformirter Bund für Deutschland*“, amely 1884-ben Zwingli születésének 400-ik emlékévében Marburgban alakult. Ez a szövetség a nagy német birodalomban szétszórt különböző jogi közösségekben élő reformátusok közötti szellemi kapcsolat ápolását és a szegényebb református gyülekezetek anyagi és szellemi érdekeinek ápolását tűzte ki céljául. A ref. szövetségnek Detmoldban diakonisszatthona, Halleben most nem régen felavatott diák-konviktusa is van; hivatalos közlönye: az Elberfelden megjelenő „*Reformierte Kirchenzeitung*“. Kár, hogy mi magyar reformátusok oly kevéssé ápoljuk a buzgó német hittestvérekkel való bensőbb szellemi közösséget.

A másik egyháztársadalmi egyesület, amelyről röviden megemlékezem, a „*Der Evangelische Bund*“. Ez a közel félmillió tagot számláló szövetség a német kultúrharc idejében alakult. Az ultramontanizmus, mint tudjuk, a 80-as években Bismarckot canossai útra kényszerítette, és e diadala folytán mind hangosabb követelésekkel lépett fel; más oldalról a német ev. protestáns keresztyénség buzgó férfiai nagy fájdalommal és megdöbbenéssel észlelték a vallási és egyházi életet bénító *belső* ellenségek térfoglalásait. Így a külső és *belső* ellenség hátraszorítása céljából alakult meg a hallei Beyschlag Willibald kezdeményezésére kiváló tudósok és egyházi férfiak támogatásával e legnagyobb német prot. szövetség 1887-ben Erfurtban. Szükségességét mi sem mutatja inkább, mint az, hogy megalakulása évében is már több mint tízezer tagja volt. A szövetség célja: „a német protestáns érdekek megvédése külső és *belső* veszedelmek ellen és az, hogy a reformáció áldásai a német nép számára megőriztessenek és minél szélesebb körben érvényesüljenek“. Ehhez képest kettős feladata van. Kifelé: „Róma növekvő hatalmával szemben minden téren megóvni az evangélikus érdekeket; és illetéktelen beavatkozásai ellen szóval és írással felvenni a küzdelmet; és kezet nyújtani a katolikus egyház körében lévő minden ker. szabadságra törekvő mozgalomnak (Ó katolikusok!) A szövetség feladata befelé: „Az idők közönyével és materializmusával

szemben erősíteni az evangéliumi ker. közösség öntudatát; a pártok küzdelmei közepette ápolni a krisztusi békekesség szellemét; és az államegyházak szerint széttagolt német ev. keresztyénség körében élesztetni és megőrizni a testvéri együvé tartozás tudatát“.

A szövetség *alapja* a következő szép kijelentésben van adva: „Az Ev. Szövetség Jézus Krisztust, Isten egyszülött fiát, mint az üdvösség egyedüli közvetítőjét és a reformáció alapelveit vallja“.

A Gusztáv Adolf-egyesület mellett az Ev. Szövetség a legnagyobb német prot. egyháztársadalmi egyesület; ez ma az osztrák „Los von Rom“ mozgalomnak leghathatósabb és legtevékenyebb istápolója. Évi közgyűlései főkegyesületeinek munkája, a sajtó és irodalom, valamint általában a szellemi és egyháztársadalmi és — politikai élet terén kifejtett nagy eredményű munkássága mellett a szövetség nem hanyagolja el a charitatív célok ápolását sem. Így Freiburgban diakonissza-képzőintézete van, amely főleg a diaszporákat látja el segítségekkel.

Ami már a *belmissziót* illeti, az evangélizáló és charitatív munkák azon *összessége*, amelyet e névvel jelölünk a német ev. protestáns keresztyénség körében a Wichern lángelméje és buzgalma folytán egy nagyszerű egységes szervezetben jelenik meg.

A különböző belmissziói munkák hordozói: a szinte fel sem sorolható belmissziói egyesületek és intézetek; hiszen nincs a belmisszióknak egyetlen részlete, amely a német ev. keresztyénség körében ne volna képviselve. De éppen ezért, az erők szétforgácsolásának megakadályozása, valamint ezeknek helyes irányítása és elosztása céljából minden egyházi provinciának megvan a maga provinciális belmissziói egyesülete (Provincial Vereine für Innere Mission) vagy „konferenciája“, amely az egyházak hivatalos képviselőiből és az illető egyesületek és intézetek küldötteiből áll.

Az egész német protestáns keresztyénség belmissziói munkáinak szála a *belmissziói központi választmány* (Zentral Ausschuss für die Innere Mission der deutschen ev. Kirche) kezébe futnak össze, amelynek székhelye Berlinben van. Sem a provinciális egyesületek, sem a központi választmány nem gyakorolnak semmiféle hivatalos felügyeletet, vagy más hatósági jogokat az egyes munkák hordozóival szemben; a különböző egyesületek és intézetek céljaiknak megfelelő, elengedhetlen szabadságot élveznek. A provinciális egyesületek, valamint a központi választmányi gyűlések, irodalmi munkásságok, utazó titkárok alkalmazása, belmissziói kurzusok rendezése stb. által

csak irányító, propagáló, szervező munkát végez. A központi választmány orgánuma: „Die Innere Mission im evangelischem Deutschland“. Ezenkívül itt fel sem sorolható tudományos és népszerű folyóiratok állanak a belmissziói mozgalmak és munkák céljainak szolgálatában. Bátran mondhatjuk, hogy a német ev. belmisszió egy nagyszerűen szervezett Istentől megáldott *hatalmas*, céltudatos munka. Nagyságáról fogalmat nyerünk azon egyetlen adatból is, hogy ott a képzett, *hivatásos* belmissziói munkások ú. m. az intézeti lelkészek, diakonusok, diakonisszák, városi misszióáriusok, egyesületi titkárok, kolportörök stb. száma meghaladja a 30 ezret!

A belmissziói munkával karöltve jár a *külmisszió*. A német birodalomnak ma már nagy gyarmatai vannak és bizonyára ezen körülmény is nagyban hozzájárul a missziói lélek ébresztéséhez. A német protestáns keresztyénség körében ma (a szektákat is beleszámítva) nem kevesebb, mint 28 külmissziói társaság van, amelyeknek évi bevétele 1910-ben közel 10 millió márka volt. (Amerikában 50, Angliában 46 millió!) A külmisszió mezején mintegy 1400 hivatásos munkás működik.

Ha a német prot. keresztyénség jogi berendezkedését és az elméletieket illetőleg sok közösségre, pártra oszlik is, *az egy nagy misszió* sok mindent elfedező szeretetmunkájában nem egy éles ellentét és választóvonal símul és tűnik el, mert hiszen itt ezen a téren ébredtek az egy nagy Központtól távolabb lévők, sőt a kívülállók is annak tudatára, hogy „Nála nélkül semmit nem tehetnek!”

P.

Sárospataki főiskolánk küzdelmei.

5. *A gimnázium és a jogakadémia nyilvánossági jogának megtagadása.*

A cs. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter a sárospataki főiskola gimnáziumának és jogakadémiájának nyilvánossági-jogáért benyújtott kérelmet 1853 február 11-iki leiratával intézte el. A kérvénynek és mellékleteinek visszaküldése mellett értesítette *Apostolt*, hogy a szóban forgó két tanintézeti ág nyilvánossági jogát s azzal együtt a tanítást részéről államérvényes bizonyítványok kiadásának lehetőségét is megtagadja. A miniszter elhatározásának általános indoka az a minduntalan, de mindig nyomatékkal hangoztatott elv volt, hogy csak azoknak a tanintézeteknek adható meg a nyilvánosság jellege, melyek az idevonatkozólag megállapított törvényes előfeltételeknek s egyúttal a tudományos követelményeknek is eleget tenni képesek. Különleges kifogásai a gimnáziummal szemben a következők voltak. A felterjesztés okmányaiból arról győződött meg a miniszter, hogy a sárospataki főgimnáziumnak nincsen önállósága, mert nincsen állandó igazgatója. Rendes tanárai, mint azt a miniszter a bemutatott tanítási tervből kiolvasta, a gimnáziumon és a maguk szaktárgyain kívül más tanintézeti ágban és más tantárgyakat is tanítanak. A felterjesztett iratokból nem világlik ki, hogy a tanintézet a tanároknak gondmentes megélhetési feltételeket tudna biztosítani, mi nélkül pedig teljes munkaképességüket nem fordíthatják kizárólag a tanintézet és a tanügy szolgálatára. Az sem állapítható meg, hogy a kimutatott, de hivatalos úton nem igazolt alapítványok csak a gimnázium céljait szolgálnák s hogy a gimnáziumi oktatás céljára áll-e elegendő tanterem és gyűjtemény rendelkezésre. Némely tantárgynak nincs meg a kívánatos heti óraszám. És végül nincsen igazolva a tanárok képzése s erkölcsi és politikai feddhetetlen jelleme. A jogakadémiára nézve a miniszter véleménye még lesújtóbb volt. Erre a tanintézeti ágra általában azt a megjegyzést teszi, hogy annak

egész rendszere homlokegyenest ellenkezik a jogakadémiákra vonatkozólag 1850 október 14-én kiadott rendelettel. Sem szervezeti, sem anyagi önállósága nincs s kifogást emel a tanári létszám csekély volta miatt is. Tantervéből pedig azt olvasta ki, hogy az egyes jogtanárok órabeosztásánál a jogi oktatásnak csak a legegyszerűbb követelményeire sem fordítottak figyelmet. A tanárok képzése itt sincsen igazolva. Mindezeknél fogva a miniszter nem talált semmiféle jogalapot arra, hogy a sárospataki főiskola gimnáziumának és jogakadémiájának a nyilvánossági jogot megadhatta volna.¹

Ez a visszautasító leirat, a történetek után is, keserűen lepte meg a főiskola elöljáróságát és tanári karát, és pedig annyival inkább, mert *Tomasek* Pál tanügyi tanácsos magánlevelezésében azzal ámitgatta a főiskolát, hogy a tanügyi hatóság a sárospataki főiskolától érkező jelentéseket és felterjesztéseket kedvező véleményezéssel juttatja az illetékes miniszter elé.² S most, a nyilvánossági jog félreérthetlen megtagadása után is azzal biztatgatta a főiskolát, hogy a miniszter leirata nem formális visszautasítás, hanem pusztán csak annak a kívánalmaknak nyomatékosabb kifejezése, hogy amennyiben a főiskola e két tanintézeti ága még most is eltér az Entwurftól, illetőleg a jogakadémiák átalakítására kiadott rendeletről, azokhoz az eddigihez képest szorosabban igyekezzék alkalmazkodni.³

Közel erre az időre esik különben a miskolci és a máramarosszigeti gimnázium és jogakadémia hasonló kérelmének ugyan ezekkel az indokokkal való visszautasítása is, míg ezzel szemben a lőcsei gimnáziumnak, bizonyos ügyiratok felterjesztésének feltétele mellett, biztosított a nyilvánossági jog.⁴ A református tanintézetek közül egyedül csak a nagykőrösi részesült, nagy anyagi áldozatok árán, abban a szerencsében, hogy elsőként ebben az esztendőben a nyilvánossági jog elismeréséhez juthatott.⁵

Apostolt a miniszter visszautasító határozatában főképen az hangolta le, hogy a miniszter még csak azt is kétségbe akarja vonni, hogy az iskola alapítványi tőkéei a tanintézet valóságos tulajdonát képeznék.⁶ A gimnázium nyilvánossági

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXIV. 34144., 34194. számú okmány.

² Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXIII. 34074. sz. o.

³ Ugyanott B. LXXIV. 34174. sz. o.

⁴ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXIV. 34162., 34174. sz. o.

⁵ Ugyanott B. LXXIV. 34547. sz. o.

⁶ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXIV. 34195. sz. o.

jogának kiküzdésében még csak valamennyire reménykedik, de a jogakadémiát illetőleg biztatást semmiben talál. Mindazonáltal még sem akar teljesen kétségbeesni a főiskola sorsa felett. „Tennünk kell, — írja — ha célhoz akarunk jutni, és pedig magunktól, nem mástól. Pusztá siránkozás mellett örökösen ott maradunk, ahol vagyunk.“ S nyomban felhívja a tanári kart, hogy a miniszteri leirat kifogásoló észrevételeinek tekintetbe vételével, az Entwurf és a jogakadémiák berendezésére kiadott rendeletek értelmében, újból készítse el a gimnázium és a jogakadémia teljes szervezeti tervét és terjessze fel az egyházkerületi tanácskozmányhoz.¹

A tanári kar a szuperintendens felhívásának eleget tett. A gimnáziumra vonatkozólag újonnan készített előterjesztése alapos munka ugyan, de jó nagy részében mégis inkább csak polémia az Entwurffal szemben.² A jogakadémiára vonatkozó is, mint azt *Zsarnay* Lajos találóan jegyzi meg róla, ügyvédi alleggációnak jeles mű, de kevés alapot szolgáltathatott ahhoz, hogy az iskola ügyét előbbre vigye. A tanári kart különben is főleg az anyagi erőnek hiánya nyugtalanította, mikor azt látta, hogy a debreceni főiskola a maga gimnáziumára 382 ezer s a jogakadémiájára 164 ezer koronát szakított s mutatott ki alapjaiból a két intézeti ág fenntartására és továbbfejlesztésére.³ A sárospataki főiskola, az alább említendő okból, Debrecent az alapok ilyen elkülönítésében már nem követhette.

Az egyházkerület azt a tanácskozmányát, amelyen a miniszter elutasító leiratát s ezzel kapcsolatban a tanári kar újabb munkálatát, a főiskola e két intézeti ágának reorganizálására, tárgyalás alá vette s amelynek idevonatkozó határozatától a tanári kar igen sokat remélt, 1853 május hó 31-én és a következő napokon tartotta meg Miskolcon. Határozata erre a kérdésre inkább csak akadémikus jellegű volt s valami pozitívumot, mely a főiskola ügyét döntés elé juttatta volna, nem tartalmazott.

Előadja idevonatkozó határozatában a tanácskozmány, hogy a sárospataki anyaiskola a hitsorsosok adakozásából alapított s fennállásának segélyforrását ma is a kegyes jótétemények képezik. Földi rendeltetése a keresztyén kegyesség, erkölcsöség, a fejedelem iránti hűség s a törvények és előjárók iránt való tisztelet ápolása mellett az, hogy evangéliumi egyházunk terjesztésére alkalmas lekipászorokat és népnevelőket képezzen. E végre a gimnázium mellett theologia s 60 év óta jogi

¹ Ugyanott B. LXXIV. 34193. sz. o.

² Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXIV. 34197. sz. o.

³ Ugyanott. B. LXXIV. 34883. sz. o.

akadémiát is tart fenn. Az elébbi intézeti ág előiskolája a két utóbbinak. Mihelyt a közoktatásügyi miniszter a gimnáziumok és jogakadémiák átalakítására vonatkozó rendeleteit tudomásul adta, az egyházkerület hozzálatott az átalakítás munkájához. A tanintézet anyagi alapjait azonban a három intézeti ág szerint nem különítheti el egyfelől azért, mert a főiskola alapítványai vagy kizárólag a teológiai akadémia, vagy általában és megszorítás nélkül a főiskola javára tétettek, másfelől viszont azért sem, mert a tanintézet egyik jövedelemforrását az évenkénti kegyes alapítványok képezik. A tanácskozmány különben a maga részéről a főiskola jövedelmét elégségesnek itéli a három intézeti ág fenntartására. Nem zárkózik el azonban az elől sem, hogy a főiskolának mindennemű vagyona és jövedelme hivatalos hitelességgel megállapítottassék. Arra a kifogásra aztán, hogy a gimnáziumnak és a jogakadémiának önállósága nincsen, a tanácskozmány megjegyzi, hogy a sárospataki főiskola a tiszáninneri egyházkerület fennhatósága alá tartozik ugyan, de azért úgy a gimnáziuma, mint jogakadémiája önálló s ezt az önállóságát legkevésbé sem sérti az a gyakorlat, hogy ez a két intézeti ág a miniszterrel s az alatta álló hivatalokkal csak közvetve, az egyházkerületi kormány útján érintkeznek. Ezekon kívül a tanácskozmány megnyugtató bizonyosságot tett amellest is, hogy a főiskolai tanárok tudományos képzettsége s erkölcsi és politikai jelleme kifogás alá nem eshetik.¹

Mindezeknek jegyzőkönyvbefoglalásával az egyházkerületi tanácskozmány a maga feladatát ebben a nagyfontosságú kérdésben teljesen befejezettnek tekintette s a továbbiakra nézve egy küldöttség élén megbizta a szuperintendenst, hogy a főiskolának a miniszteri leiratban kifogásolt hiányait igyekezzék megszüntetni s a szükséges okmányok és adatok felterjesztésével ismételten is kérelmezze a főiskola két tanintézeti ágának a nyilvánossági jogát.²

A szuperintendens az egyházkerületi tanácskozmány határozata után jóformán egyedül maradt a sárospataki főiskola önállósági jogáért folytatott küzdelemben. Az iskolai ügyek vitelére s a nyilvánossági jog kivívása érdekében is az egyházkerületi tanácskozmány által támaszul melléje rendelt bizottság tagjai segítségére nem lehettek, mert nem laktak

¹ 1853 május hó 31-én kezdődött egyházkerületi tanácskozmány jegyzőkönyvének 2. sz. határozata.

² 1853 május 31-én kezdődött egyházkerületi tanácskozmány jegyzőkönyvének 2. és 3. határozata.

Miskolcon. És sajátságos, de tény, hogy maga a főiskola tanári kara is, némelykor elvi okok alapján, máskor akaratlanul is, hátráltatta *Apostolt* nehéz munkájában, mellyel a pataki gimnáziumot és jogakadémiát a nyilvánossági jog megnyeréséhez óhajtotta volna juttatni. Ezek miatt a kisebb-nagyobb, mindenek felett azonban kellemetlen összeütközések egész sora állott elő a szuperintendens és a tanári kar között, melyek egész lelkében kikészerítették a békeszerető és a főiskolaért minden áldozatra kész szuperintendenst.

A főiskola nyilvánossági jogának újból való kérelmezéséhez szükséges okmányok közül éppen az készült el minden nagyobb akadály nélkül a legkorábban, a melynek hitelességéhez megyefőnöki igazolásra volt szükség, t. i. a főiskola anyagi állásának, vagyonának s jövedelmének kimutatása, melyet a megyefőnök ez év szeptember végén az erre a célra kiküldött sátoraljaujhelyi főszolgabíró által, úgyszólván ellentmondás nélkül, a hivatalos hitelesítő záradékkal ellátott.¹ Ugyan erre az időre elkészült a jogakadémia újabbi szervezetének, tárgybeosztásának s tanítási menetének újabbi terve is, melyről a rektor nyugodt lélekkel mondhatta el, hogy az „a kassai jogakadémiai tanítási renddel betűszerint egyezik“.² A gimnázium hasonló természetű munkálata körül azonban már kellemetlenség állott elő. A tanári kar ugyanis még csak azokat az igazolványokat sem volt képes egy év alatt teljesen beszerezni, amelyekkel a szuperintendens igazolhatta volna a miniszter előtt a gimnáziumi tanárok kifogástalan magaviseletét s politikai és erkölcsi hibátlan voltát. Pedig a szuperintendens azokat igen erélyesen sürgette.³ Mikor aztán 1854. év elején együtt voltak már az igazolási okmányok, akkor meg azokat hiányosságuk miatt ismételten is vissza kellett küldeni a tanári karhoz pótlás céljából.⁴ A tanári kar a főiskola állására vonatkozó ama kimutatást is, mely a tanügyi hatóság elé vala terjesztendő, felette nagy késedelemmel juttatta *Apostolhoz*; egy más alkalommal viszont a miniszter elé terjesztendő jegyzőkönyvnek, mint „szennyes mezbe öltöztetett műnek“ kiállítására ellen volt a szuperintendensnek, úgy látszik, igen alapos kifogása. A tanári karnak ilyen és ezekhez hasonló eljárásai s kétségtelen mulasztásai és késlekedései gyakorta elkészerítették a szuperintendenst a főiskola önállóságáért és nyilvánosságáért végzett

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXIV. 34570. sz. o.

² Ugyanott B. LXXIV. 34587. sz. o.

³ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXIII. 34570. sz. o.

⁴ Ugyanott B. LXXIV. 34587. sz. o.

munkájában s valóban néha megindulás nélkül alig olvashatók kifakadásai, ezek mint „Az efféle, a tekintetes urak előtt talán csekélynek látszó mulasztások is a szegény iskola rovására történnek. Könyörüljenek szegényen a tekintetes urak”.¹ Vagy egy más alkalommal: „Könyörüljenek a tekintetes urak ezen az árva iskolán. Ne igyekezzenek mintegy szántszándékosan nem kedvező indulatot költeni az iránt ott fent? Nem olyan a mi helyzetünk, hogy a cs. kir. iskolai felsőség irányában fel sem vevés, megvetés, lenézés szerepét játszhatnánk”.² Avagy: „Alig veszek én Patakról levelet, mely nem siralom könyeibe mártott tollal irattatnék; de fájdalom kezét nem emelünk a könyvek letörlésére s úgy tetszik, egészen az erkölcsi világ mindenható gondviselőjétől szeretnénk várni, hogy a magas miniszterium szívét s lelkét úgy kormányozza, miképen a nyilvánossági jog megadásával önként jöjjön ellenünkbe. Nem a cél felé sietünk mi, hanem el attól”.³

A közoktatásügyi miniszter időközben értésére adta a szuperintendensnek azt is, hogy mindazoknak a ref. középiskolai tanároknak is, akik 1848 óta vannak tanszékeiken, egy Pesten alakítandó tanárvizsgáló bizottság előtt tanári képesítő vizsgálatra tartoznak állani. Ez a rendelet is kellemetlenség okozója volt a szuperintendens és a tanári kar között. A tanári kar u. i., mely a rendeletet határozottan félreértette, azt a javaslatot tette az egyházkerületi tanácskozmánynak, hogy mondja ki határozati-lag, hogy a miniszter e rendelete a pataki tanárookra nem vonatkozik. Úgy is történt. A szuperintendens azonban, kit a rendelet szövege nem tévesztett meg, a tanácskozmány határozata után is azt a határozott óhaját fejezte ki a tanári kar előtt, hogy az érdekelt tanárok, a főiskola nagy érdekére: a nyilvánossági jog elnyerhetésére való tekintetből, nyilatkoztassanak ki legalább annyit, hogy készségesen alávetik magokat a vizsgálatnak. Ilyen vizsgálatra addigélé különben sem volt s lehet, nem is lesz példa.⁴ A tanári kar azonban, szintúgy gáncsot vetve a szuperintendens célja elé, a leghatározottabban kijelentette, hogy „a főtiszteletű egyházkerület hatáskörén kívül álló testület, vagy bizottmány előtt tartandó tanári vizsgálat alá bocsátkozni az iskolaszék 1848 óta kinevezett tagjai teljességgel nem hajlandók”.⁵

¹ Ugyanott B. LXXV. 35076. sz. o.

² Ugyanott B. LXXV. 35138. sz. o.

³ Ugyanott B. LXXIV. 34499. sz. o.

⁴ 1853 május hó 31-én kezdődött egyházkerületi tanácskozmány jegyzőkönyvének 4. sz. határozata.

⁵ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXIV. 34695. sz. o.

A főiskola nyilvánossági jogának megnyerhetése felől olyton töprengő szuperintendensnek e közben egy segí tő eszméje támadt, melynek keresztülvitelétől igen is sokat remélt s nyomban értesítette róla a tanári kart. „Ártani nem, sőt igen nagyon fogna használni, — írja, — ha a tettes és tisztó tanári kar egy, két s három úri egyénekből álló választmányt nevezne ki a maga kebeléből, mely Kassára menvén, a cs. kir. tanodai hatóság előtt az iskola nevébeni tiszteletét nyilvánítaná, egy-szersmind az iskola ügyét annak pártfogásába ajánlaná. Hígy-jék el a tekintetes urak, miként a főiskola sorsa a tisztelt tanodai hatóság kezében van letéve, mondhatnám, minden egyebet kizárólag abba van letéve.“¹ A tanári kar rokonszenvvel fogadta ugyan a szuperintendens eszméjét s a küldöttséget meg is választotta, de ez a küldöttség felette késlekedett hivatása teljesítésében. A szuperintendens jóideig csak várta a tisztelgésről való tudósítást, később azonban már nyugtalankodott s végre is, mikor a tanári kar tagjai, egy és más ürügy alatt, húzódoztak a küldöttségben való részvételtől, keserűen fakadt ki: „Felteszem az ily szolgálati készséget a tanári kar minden egyeséről. Ha ezt fel nem lehetne tennem, ha általában a közjóérti buzgalmat, ha a közszellemet, mint Diogenes nappal embert, lámpással kellene már ez iskolában is keresni, akkor ajkaimra venném a siránkozó próféta panaszát: lássátok meg, ha vagyon-e oly bánat, mint az enyém, mely én rajtam esik. Isten óvjon bennünket!“² *Apostol* keserősége végre is útnak indította a tanári küldöttséget, mely tisztelgett Kassán a helytartósági alelnöknél s a tanügyi hatóság tagjainál s azzal a keveset érő biztatással tért haza, hogy a pataki főiskola két tanintézeti ágának a nyilvánossági jellegét a miniszter bizonyára megadja, ha az idevonatkozólag megállapított feltételeknek eleget tesznek.³

A legkellemetlenebb összeütközés különben a tanári kar és a szuperintendens között azoknak a jegyzőkönyveknek szerkesztése kérdésében merült fel, amelyeket, mint az iskola belső életének képeit a miniszteriumhoz fel kellett terjeszteni. A tanári kar felfogása egyébiránt e helyen csak elismerésünket érdemelheti ki. Az alkalmat az összeütközésre a vallás- és közoktatásügyi miniszternek az a rendelete szolgáltatta, melyben felhívta a pataki főiskola gimnáziumát, hogy felterjesztendő jegyzőkönyveit a magyar nyelven kívül szerkessze meg

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXIV. 34499. sz. o.

² Ugyanott B. LXXIV. 34605. sz. o.

³ Ugyanott B. LXXIV. 34638. sz. o.

német nyelven is s így kettős példányban juttassa elébe. Később egy újabb leíratában, némi engedményképen, ezt a követelményt oda módosította, hogy a jegyzőkönyveket a magyaron kívül német vagy latin szövegben is állítsa ki. A gimnázium igazgatója abban a véleményben volt ugyan, hogy a nemzet, még az eddig történetek után, sem mondott le nyelvének használati jogáról, de azért az előjáróság irányítását kérte e fontos dologban, annyival is inkább, mert hite szerint a jegyzőkönyveket nem a miniszterium, hanem az előjáróság számára szerkesztik.¹ S addig is, míg az előjáróságnak határozott utasítása megérkeznék, az utolsó jegyzőkönyvet az addigi gyakorlat szerint csak magyar nyelven szerkesztve juttatta *Apostolhoz* felsőbb helyre való felterjesztés céljából. A szuperintendens pedig a jegyzőkönyvet visszaküldötte azzal a sokat jelentő kijelentéssel, hogy azt „küldjék fel a tekintetes urak, ha gyönyörködnek kedvetlen tapasztalataikat egy újabbal szaporítani s az iskola váltsága napjának megérkezését ezzel is késleltetni“. Kinyilvánítja egyébként, hogy a felsőbb rendeletekkel szemben való ellenszegülésben nem adhatja magát társul a tanári karnak, mert nézete szerint a tanári karnak e kérdésben nem az a feladata, hogy véleményt mondjon a rendelet felől, hanem az, hogy annak engedelmeskedjék.²

A szuperintendens gondolkozása igen meglepte a főiskola tanári karát, mely erre testületileg tanácskozásra gyűlt össze s határozott a következőképen. Az iskolai jegyzőkönyveknek német nyelven való szerkesztése csak nemzeti érzésünk elhallgattatásával történhetnék meg. A latin nyelvnek viszont nincsenek olyan szavai és kifejezései, amelyekkel egy tanári tanácskozás jegyzőkönyve megszerkeszthető volna; a latin kuriális stílus barbárságait használni pedig nem akarják. Különben is az utóbbi két nyelv közül bármelyik is tétetnék hivatalos használati nyelvvé, „magyar nyelvű és nemzeti művelődésünk száműzetésével valódi protestáns műveltségünk szenvedne kárt“. Azt ajánlja ezért a tanári kar *Apostolnak*, hogy e fontos kérdésben való döntés céljából hívja össze az egyházkerületi tanácskozmányt, vagy legalább az iskolai ügyek vitelére kiküldött bizottságot.³ Addig a kérdés megoldása függőben maradt.

Sok fáradozás, utánjárás és kellemetlenkedés után végre is *Apostol* 1854 május 11-én, tehát az egyházkerületi tanács-

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXIV. 34678. sz. o.

² Ugyanott B. LXXIV. 34694. sz. o.

³ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXIV. 34736. sz. o.

kozmány határozata után éppen egy esztendővel útnak indíthatta az egyházkerületnek azt a most már — hite szerint — jól megfogalmazott, helyesen szerkesztett és okmányokkal kellőleg felszerelt folyamodványát, melyben a közoktatásügyi minisztertől újlág kérelmezte a főiskola gimnáziuma és jogakadémiája részére a nyilvánossági jog megadását. Az új folyamodványban előadván a kérdés eddigi történetét, rátér a nyilvánossági jog megtagadását tudtul adó leiratra s annak minden egyes állítását, tételét egyszerűen tagadásba veszi, anélkül azonban, hogy azokat — a vagyoni állapot kimutatására vonatkozó megjegyzés kivételével — tények, adatok és érvek felsorolásával megcáfolni akarná. Legerősebb érvnek látszik még a folyamodvány következő befejező része: „Mély tisztelettel esedezem a nagyméltóságú miniszteriumnak: kegyeskedjék a sárospataki hely. hitvallású főiskola teljes gimnáziumát s jogakadémiáját a nyilvános tanintézetek által élvezett minden előnyben részesíteni, s ekképen vigasztalást nyújtani azon szülőknek, kiknek forró óhajításuk, hogy gyermekeik a sárospataki iskolában keressék a szellemi, vallásos és erkölcsi műveltség nemes kincseit s ott képeztesse az uralkodó felség rendületlen hűségű s engedelmes jobbágyaivá, a hazának törvényeket tisztelő, szorgalmas és békés polgáiraivá.“¹

A folyamodvány elintézésének lehető sorsáról jóelőre tájékoztatott bárkit is két eléggé nyomatékos és szomorúan jelentős körülmény.

Tomasek Pál iskolaiügyi tanácsos u. i. a folyamodvány beterjesztése és megismerése után nyomban hivatalos látogatást tett a sárospataki gimnáziumban s öt napon keresztül vizsgálatot tartott az ott tapasztalható állapotok felett. Látogatása után értekezletre hívta össze a főiskola egész tanári karát, ahol újból s ezúttal a leghivatalosabb formában is nyomatékkal hangsúlyozta, hogy a gimnázium nyilvánossági jogának megadásához az első és mellőzhetetlen feltétel az, hogy az intézet mindenben alkalmazkodjék az Entwurf lényeges kívánalmaihoz. Látogatásának eredményeképpen közölte a tanári karral, hogy bárha a gimnáziumi tanári testület tanítási munkájának örvendetes eredményét látta is, mégis több szempontból erős kifogásokat emel a gimnázium ellen. S erre a nyilvánossági jogot megtagadó miniszteri leiratnak ellenvetéseit, mint akkori tapasztalata szerinti tényleges kifogásokat, ismételten felsorolja a tanári kar előtt. Főbenjáró hibának találta egyébként ezeken felül azt is, hogy a tanárok teljességgel nem voltak reá vehetők

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXXV. 35110. sz. o.

arra, hogy csak legalább néha és csak részlegesen is a tanításokat németül tartásuk meg s annak a kérelmének teljesítése ügyében sem boldogulhatott velök, hogy életrajzi adataikat, személyük megismerhetése céljából, terjesszék a miniszterium elé és végül panaszosan említi fel, hogy alig tudta rábírní a tanári kart arra, hogy a megtartott értekezletről „egy kis jegyzőkönyvet“ vegyen fel.¹

Nemcsak kockáztatta azután a főiskola nyilvánossági jogának kivívását, hanem a főiskolát a miniszterium előtt ismételtelen is rossz színben tüntette fel az a kellemetlen eset, hogy a főiskolai ifjúság az újonnan kinevezett megyefőnökkel szemben egy színelőadás alkalmával, az ő állítása szerint, tiszteletlenül viselkedett, sőt őt nyilván inzultálta is azzal, hogy körülötte összecsoportosulva egyik-másik reakönyökölt s ezt a viselkedését még tetézte azzal is, hogy az eset után iránta való tiszteletének tüntető módon a legkisebb jelét sem adta.² *Tomasek*, kinek a megyefőnök az esetről jelentést tett, figyelmeztette is jóakaratólag a főiskola igazgatóját, hogy a megyefőnök neheztelésének kiengesztelése első sorban is a főiskola érdeke, minthogy most az ő kedvező véleményére a főiskolának, a nyilvánossági jog megnyerése érdekében, feltétlenül szüksége van. A főiskola részéről a kiengesztelő lépés meg is történt, de kevés eredménnyel járt.³

A nyilvánossági jog megadásáért benyújtott folyamodvány kedvező elintézése pedig most már annál inkább érdekében állott a főiskolának, mert a debreceni főiskola a nyilvánossági jogot már 1853-ban megszerezte s 1854-ben a kicsiny hódmezővásárhelyi ref. gimnázium is megnyerte.⁴ A ref. gimnáziumok reorganizáltatása ügyében a kormány 1854-ben már ott tartott, hogy a kunszentmiklósi és mezőtúri középiskolák bezáratását határozatilag is kimondta, minthogy a fejlődésre képteleneknek ítélte, míg a miskolci, kecskeméti és a kisújszállási gimnáziumokat, amelyek reorganizálásukhoz hozzákezdettek, a legkomolyabban felszólította, hogy azt minél előbb végezzék is be. Ezzel szemben aztán a pataki főiskola nyilvánossági ügye a leghatározottabban holtpontra jutott.⁵

Apostol most már maga sem kezdett igen bizni folyamodványa kedvező elintézésében. Úgy sejtette, hogy az egy-

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXV. 35131., 35351., 35394. számú oldal.

² Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXV. 35128. sz. o.

³ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXV. 35131. sz. o.

⁴ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXV. 34949. sz. o.

⁵ Ugyanott B. LXXV. 35414. sz. o.

házkerületnek vagy a jogakadémiát, vagy a gimnáziumot fel kell áldoznia, mert a főiskolát képtelennek ítélte arra, hogy e két intézeti ágnek együttes átalakításával járó terheit elviselhesse s viszont jól tudta azt is, hogy a kormány a szenvedő állapotban levő tanintézeteket nem fogja már tovább megtűrni.¹ Sejtése elébb valóra vált, mintsem gondolta volna. A jogakadémián működő három jogtanár közül u. i. *Kallos* Lajos állását az 1853—54-ik iskolai év kezdetén a debreceni jogtanári állással cserélte fel s *Gortway* János 1854 apr. 8-án meghalván, az egyházkerület az adott kedvezőtlen körülmények között nem cselekedhetett bölcsebbet, minthogy az egyedül maradt jogtanárnak a gimnáziumba helyezésével, a sárospataki főiskola büszkeségét: a jogakadémiát, mely eddig egy félszázadnál hosszabb idő óta szolgálta a hazai köznevelés ügyét, beszüntette s újból való megnyitását kedvezőbb időre halasztotta el, csakhogy mennél kedvezőbb körülmények közé juttathassa a gimnáziumot.²

Miként az talán szélesebb körben is ismeretes, a tiszán-inneni egyházkerület a beszüntetett sárospataki jogakadémiát 1861-ben nyitotta meg újra.³ Felesleges és hiábavaló áldozathozatal volt különben ennek az intézeti ágnek megszüntetése csak abból a szempontból, hogy annak árán a gimnázium nyilvánossági joga annál könnyebben megszerezhető legyen, minthogy a közoktatásügyi kormány *Apostol* legutóbbi felterjesztése után sem volt hajlandó a sárospataki gimnázium nyilvánossági jogát elismerni. Főindoka most már erre, — egyebek között az is, — hogy kifogás emelhető a sárospataki főiskola tanárai ellen magatartásuk s politikai jellemük miatt.⁴ S minthogy aztán az egyházkerület úgy látta már, hogy a közoktatásügyi minisztérium, a főiskolának gimnáziuma érdekében hozott nagy anyagi és erkölcsi áldozatai után is, folyvást és következetesen még mindig a régi ellenvetéseket és kifogásokat emeli a gimnázium nyilvánossági joga ellen,⁵ kezdette az Entwurf követelményeit tekinteten kívül hagyni és súlyt helyezve egyébiránt a korszerű tanulmányi követel-

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXV. 35218. sz. o.

² 1854 augusztus 29—30-án tartott egyházkerületi tanácskozmány jegyzőkönyvének 3. és 4. sz. pontja.

³ 1861 szeptember hó 29-én kezdődött egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyvének 8. sz. határozata.

⁴ 1855 szeptember 30-án kezdődött egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyvének 27. sz. határozata.

⁵ 1856 november 11-én kezdődött egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyvének 23. sz. határozata.

ményekre, lassan lassan visszavinni igyekezett a gimnáziumot az Entwurf előtti állapotára. Kimondta, hogy a gimnáziumi igazgatói hivatalt már sem állandósítani, sem annak viselését bizonyos időtartamhoz kötni nem óhajtja, továbbá a tanításban az osztályrendszert a maga teljességében visszaállította, a történelmet mint egészen önálló tantárgyat taníttatta, a német nyelv tanítására sem fektette már a minisztérium által megkövetelt súlyt stb.¹ A minisztérium azonban ezek után sem akarta, vagy nem merte a sárospataki gimnázium bezárását végleg kimondani, de viszont a nyilvánossági jog kedvezményében sem részesítette. Mielőtt azonban még a főiskola a reá erőszakolt szellemi béklyókat lerázhatta volna teljesen magáról, megtörtént az egyházi és iskolai autonómiának a restituálása in integrum.

Ellend József.

¹ 1858 április 20-án kezdődött egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyvének 27. és 48. sz. határozata

Gyöngyös István halála.

Gyöngyös István halála idejéről mindössze annyit tudunk, amit a gömörvármegyei jegyzőkönyv 1704-ik év szeptember 30-ikán róla feljegyzett. Eszerint néhány nappal a gyűlés előtt halt volna meg. Ennek alapján róla írott munkámban óvatosan szeptember hó valamelyik napjára a tettem, halála idejét, mások engem megróva, úgy vélekedtek, hogy 20-tól 30-ikáig valamelyik napon múlt ki a világból. Persze az ilyen hozzávetéseknek csekély az értékök s magam is *Csetneken* hiába keresve halála bejegyzését, úgy gondolkoztam, hogy a katolikus vallásra tért Gyöngyös haláláról az akkori különben szin-lutheránus község hivatalosan tudomást sem vett, nem is vehetett. De minthogy a hagyomány szerint ott temették el, úgy gondolkoztam, hogy valamelyik szomszéd község katolikus papja temethette el. Ilyen pedig azon a környéken csak kettő volt abban az időben *Krasznahorkaváralján* a szintén convertita Andrásy Miklós pártfogása alatt és *Jolsván*, ahol már akkor a nagy katolikus *Koháryak* voltak az urak. Ez a feltevésem is azonban csak pusztá okoskodásnak bizonyult. Gyöngyös halála napját ott sem tudtam megtalálni. Ekkor végső eszközül *Gömör* vármegye segítségéhez folyamodtam. *Bornemisza* László akkori alispán és *Lukács* Géza főjegyző, most már alispán urak buzgólkodása következtében előkerült a pontos adat, amely életének különben is csekély számú időrendi dátumait gyarapítja. A megyei törvényhatóság nevében az összes keresztyén felekezetek papjaihoz hivatalos átirat ment, hogy a költő halála napját keressék anyakönyveikben. *Fábián* Ferenc rozsnyói róm.-kath. plébános már pár nap mulva jelentette, hogy Gyöngyös halála napja a plébánia birtokában levő anyakönyvben van feljegyezve. Szórol-szóra betűhíven pedig ekképen: „1704. Jul. 24-én Dominus Stephanus *Gyöngyös* Vicecomes, annorum 75.“ A plébános úr körültekintését és buzgóságát bizonyítja, hogy tájékozásul azt közöltük véle. Gyöngyös István ez év szeptember vagy augusztus havában

halt meg. Ám e hónapokban hiába kereste, de azért nem hagyta abba a kutatást és a július havi halotti bejegyzések közt csakugyan ráakadt a költő halála napjára. Jó két hónapot jelent tehát a vármegyei feljegyzés *néhány napja*?

Látszólagosan a dolog teljesen tisztázva volt evvel. Hiszen a költő halála katolikus anyakönyvben van feljegyezve, még egy fontos körülmény is kiderül belőle, hogy a költő nem 1620-ban, vagy 1627-ig terjedő időközben, hanem az írás tanúsága szerint 1629-ben született. De ez az okoskodás is, hogy Dugonics éppen ez ügyre vonatkozó kifejezésével éljek, pusztán az „ész szerkesztő munkája“ volt, semmi egyéb.

A mult év augusztus havában személyesen mentem le Rozsnyóba, hogy az anyakönyvet megvizsgáljam és a költő *sírhelyét* megkeressem. A rózsnyói, régi és igazán gyönyörű temetőben vannak a költő halálával egykorú sírkövek, de a költő sírhelyének semmi nyoma, pedig ha ott temették volna el, e híres ember köve el nem kallódott volna. A hagyomány, az öreg emberek emlékezete, akik apáik után beszélnek, Csetneket mondják temetőhelyének, ahol élete utolsó éveiben lakott, s háza, birtoka volt. Ez természetes is az akkori idők gondolkodása és szokása szerint.

Mindezt szánt szándékkal és azért mondom el, hogy mily óvatos körütekintéssel kell eljárni az ilyenmő kutatásokban.

Evvel végezve, az anyakönyvet néztem meg a római katolikus plébánián. Mindjárt az első tekintetre nagy meglepetés ért. Az anyakönyv nem a római katolikusok anyakönyve, de a lutheránusoké volt, még pedig a magyar lutheránusoké. Mert volt ott még német lutheránus egyház, római katolikus azonban akkor még nem volt, csak a jezsuiták jártak-keltek ott szabadon, mindent elkövettek, hogy a lutheránus templomokat a magukénak lefoglalják. Ez a tervök azonban csak ideig-óráig sikerült. A lutheránus lakosság elenzésén sokáig megtört minden iparkodásuk. A rózsnyói lutheránusok az anyakönyvet 1632-től kezdték vezetni. *Literári* Gergő bírósága idejében. Régi, foliálaku erős, bőrkötésű könyv ez, címlapján német nyelvű nyomtatott veres és fekete betűs tudósítás, hogy ez a születések, halálozások és a keresztelések bejegyzésének könyve. A bíró neve mellett ott vannak elsorolva a tanácsosok és a prédikátorok.

A vallási villongásokról és a lutheránusság küzdelméről a jezsuiták ellen, szóljon maga az anyakönyv, saját palócos nyelvjárása szerint, amely hangzik ekképen.

„Megtudván Jezsuiták uraimék, ez könyvet elvitték magukhoz, *de semmit sem irtak belé.* Anno 1707-ben, mikor a templomok vissza restitultattanak ordinarius comssariusok, úgymint Tekintetes és Nemzetes *Ország Pál, Janka Pál, Janka Péter és Szentmiklósy Lajos* uraimék által, akkor némely kihelyekvel (kelyhekkal) visszaadatott ezen könyv, melyet *Zima Menihart* (az akkori tanácsos) kézhez vett vala. Mink nem nyugodván azon, kívántuk kezünkhöz. Ő Kegyelme adta vala Német Praedicatornak. Lévén superentendentalis congregatioja nostrae invariatae Augustanae Confessionis praedicator uraiméknak excellentissimus superintendens is jelen volt *Crus Péter* házánál nekünk adjudicáltatott és visszaadatott Anno 1707 die decima octava Octobris, az mint magok írásokból kitünik. Nem lévén semmi német contignatiojok egyéb, az első Cartán levő való Matriculájokon kívül. Jelen voltak tanácsbeli személy: *Lakatos András* úr, *Tirmender Kerepesi Mátyás, Szilassy János, Lakatos György, Crus Péter* uraimék. Német natiobéli *Modosi Dávid, Lányi Pál, Zima Menihart* uraimék. Item akkori bíró uram *Weizer Gáspár* úr. Hoc annotavit pro memoria *Joannes Szilassy senior.*“

E feljegyzésből világos, hogy a jezsuiták a könyvbe semmit sem irtak belé, de 1704-ben se a könyv, se a templomok nem voltak a jezsuiták birtokában.

Arról is van feljegyzés, mikor került véglegesen a jezsuiták birtokába a könyv és a lutheránus templomok. Az elkeseredett akkori magyar prédikátornak még volt rá ideje, bejegyezni a következő sorokat, mielőtt az anyakönyvet elvették volna tőle: „1710. febr. 13. Péntek. februarius 13. Elvevék Pápisták a templomainkat egészben az mi szolgálattunktól, kibenn voltunk. Számot adnak az Isten előtt, hogy most bezárják a mennyországot, magok pedig abban nem akarnak bemenni.“

De ez már a Rákóczi-szabadságharc hanyatlása idejében történt.

Az első kérdés az, hogy került Gyöngyösy Csetnekről Rozsnyóra? Hivatalos ügye ott nem lehetett, hiszen Rozsnyó, mint szabad város ki volt véve a megye hatósága alól. A Rákóczi-szabadságharc kezdetén, a zavaros időkben 1703-ik év nyarán maga is, mint írja egyik levelében augusztus 3-ikán, Rozsnyóra szorult, de már szeptemberben újra Csetneken van, mint ezt szeptember 24-ikén kelt, Rákóczi fejedelemhez irt leveléből látjuk. Tehát a megerősített városban az öreg alispán akkor is védelmet keresett, mikor a halál utólérte.

Gyermekei szanaszéjjel voltak a maguk kenyerén. Gábor fia, a vármegye főjegyzője, Andrassy Péterrel Bécsbe menekültek, ott is maradtak a szabadságharc végéig. Az öreg alispán szomorú magánosságban egyedül maradt, idegenek zárták le a haldokló szemét is. A vármegye nemesei, mint ő maga többször írja leveleiben, „a táboron“ voltak, e miatt generális gyűlést sem tarthatott „beteges öregségére magára maradván“. A vármegye belső emberei között mégis maradtak egy néhányan, akik végtisztességén megjelentek. Az ő tudtukkal történt, hogy a költőt a lutheránus magyar pap, *Szilassy* János temette el, ő jegyezte be halála napját az anyakönyvbe, már pedig csak azt írja be a pap, ahol valósággal el is végezte a szertartást. A jezsuiták folytonosan járták a várost, a szomszéd Krasznahorkán ott volt az Andrassyak katolikus papja, tehát szó sem lehet róla, hogy szükségből temették el protestáns módon. Ez ma is bajosan, vagy sehogy sem megyen, hát még a vallási villongások e szomorú idejében. Bizonyos, hogy Gyöngyösy a Wesselényi-összeesküvés után katolikusnak vallotta magát, hogy a folytonos zaklatástól meneküljön. Koháry kedvéért megírta a katolikus szellemű Rózsa-füzért, második házasságából származott gyermekeit is a krasznahorkai katolikus pappal kereszteltette, de az is bizonyos, hogy a megye protestánsnak tartotta, mert különben temetéséről másképen intézkednek, de még betegágyában ő maga is tehetett volna erről rendelést, hiszen az utolsó kenet a katolikus hívő végső útravalója, amit nem tagadhattak volna meg tőle, ha kívánja . . . A humanista változékony érzelem és éppen nem erős meggyőződés szerint való cselekedetek jellemzik Gyöngyösyt egész élete pályáján.

Nincs okunk kételkedni rajta, hogy holttestét Csetnekre szállították s a gyönyörű fekvésű árnyékos temetőben földelték el. Háza még akkor került az Urszinyi-család birtokába, amikor költői dicsősége teljesen virágzott. A csetneki nemesi udvarházakban mindég élt emléke. Az Urszinyi-család mindkét ágú maradékai máig is emlegetik, hogy sírja *Urszinyi* Mátyás mellett a harmadik, a begyöpesedett, lesüppedt, jeltelen sír . . . A csetneki völgy egyik legszebb dombos helye ez a sírkert, odanéznek a zölderdős fejű *Térhegy*, *Poklos*, *Pelsüczihegy* s a *Meleg oldal*, ahol neki is szőljeje volt valamikor; az erdők zúgása, a patak csörgedezése öröködnék álmai felett.

De a körülményekből az is következik, hogy évei számát is csak találomra jegyezték fel. A nagy távolság miatt gyermekei alig lehettek a temetésén is. Hogy halálakor 75

évnél idősebb volt, az is bizonyítja, hogy már 1690-ben „tántorgó öregségét“ emlegeti. Korára nézve biztos útbaigazítást ad a Wesselényi-összeesküvés alkalmából tett tanuvalomása, ahol az egri káptalan kiküldötte 1670-ben 35 évesnek írja. Nyilván rosszul értette a latin szót, trigintát (harmincat) írt negyven (quadraginta) helyett. Mert ha 1670-ben 35 éves lett volna, seregbirósága idején, 1657-ben csak 22 éves, házasságakor pedig csak 17 éves, ez pedig képtelenség. A seregbiróságot nem osztogatták teljesen fiatal gyerkőcöknek, hiszen az főtiszti állás volt. Így tehát biztosan megállapíthatjuk, *hogy 1625-ben született és nyolcvanéves korában halt meg.*

Gyöngyösy László.

KÜLFÖLDI SZEMLE.

Az állam és egyház szétválasztása Walesben.

Az állam és egyház szétválasztásának első kísérlete a walesi anglikán egyházban 1895-ben történt; a második pedig ezelőtt három évvel. Most végre Mc. Kensa belügyminiszter harmadszor hozta a törvényhozás elibe az ügyet és pedig ezúttal szoros politikai junktimban az ir homerule-javaslatlaltal s ezzel, ami taktikai lépésnek elég ügyes volt, már előre leköttötte az ir nemzeti pártot a javaslat sorsához.

Minden tiszteletünk mellett az anglikán egyház régi hagyományai iránt, az elöl alig tudunk elzárkózni, hogy modern parlamenti államban az államegyház intézménye ma már túlélte magát, mióta az egyház megszűnt az adófizetők és választók többségének egyháza lenni. S pedig Walesben már rég ez az eset állt be. A tartomány kelta népessége a reformáció napjai óta mindinkább eltávolodott az anglikán államegyháztól s a puritán disszidentek felé fordult, akik minden időkbén bizonyos demokratikus vonást tudtak megőrizni s az utolsó tizenöt év alatt egészen beleveztek a szocializmus vizébe. Anglikán részről ugyan azt állítják, hogy újabb időben, mint ahogy Angliában, úgy a szűkebb Walesben is az államegyház úgy a katolikusokkal, mint a szabad prot. községekkel szemben is inkább tért nyert, mint veszített. Ezt azonban nehéz volna bizonyítani. A tény az, hogy a walesi államegyházhoz ma a tartomány népességének alig több mint negyede tartozik s habár az elkeseredés ma kisebb az egyház ellen, mint 17 évvel ezelőtt, a javaslat első beterjesztésekor volt, mindamelltt az állam és egyház szétválasztását az újabb szocialis áramlat épp oly határozottan, habár több nyugalommal, követeli ma, mint akkor.

Nagy és súlyos egyházzjogi és történeti problémák bonyolították azonban e kérdést. Az egyházvgyon rendezésének mikéntje főleg attól függött, hogy hogyan fogják fel az angol

egyház viszonyát a reformáció előtti időben a római szent-székkal szemben. Oly történetírók és közjogi tudósok, mint *Stubbs*, *Freeman*, *Moitland* stb. tárgyalták ezt a kérdést. A walesi egyházi vagyon szekularizálásának egész jogszerűségét az dönti el, hogy milyen volt a reformáció előtti egyház tulajdonképeni jogi helyzete, mert mint látni fogjuk, csakis az 1662 óta szerzett egyházi vagyon szekularizálásáról van szó; habár sokan vannak abban a véleményben és éppen *Moitland* egyházz jogi munkája alapján, hogy a korábban szerzett egyházi vagyon is ugyanazon szempont alá esik. Míg ugyanis *Stubbs* szerint az angol egyház mindig külön egyház volt, saját jogrendszerrel, s a reformáció csak evolúció volt, nem forradalmi tény, addig az ellenkező teória hívei azt vitatják hogy a korábbi eredetű egyházi vagyon a róm. kath. egyházzé s közte és az angol egyház között nincs jogfolytonosság, a reformáció egy kataklyma volt s az angol egyház nem jogszerű örökös, csak bitörő.

Bármint legyen is, a törvényjavaslat, melyet a kormány ez év április végén a parlament elé terjesztett, tulajdonkép csak ismétlése a másik két előbbinek és csak az egyházi vagyonra vonatkozó intézkedéseiben enyhébb azoknál. Így azt rendeli el, hogy ez év júliusától kezdődőleg a canterbury-i angol, érsek-egyházmegeből a négy püspökség kihasítandó s az összes államegyházi testületek a püspökségekben felosztandók. Minden államegyházi jurisdikció eltöröltetik s az állami egyházz jog hatályon kívül helyeztetik. A fennálló házassági jog azonban megmarad. A walesi anglikán egyház felhatalmazást nyer, hogy egyházi zsinatokat tarthasson és megállapítsa az egyházkormányzat jövőbeli formáját.

Ami a tulajdonképeni egyházi vagyont illeti, eltekintve az önkéntes adományoktól, a bevételek eddig főkép a régi katolikus időkben származó egyházi alapítványokból állottak évi 116,000 font összegben; ehhez járultak az egyházi bizottság kezelése alatt álló összes walesi egyházi és kolostori javak 41,000 font sterling értékben, angol forrásból 50,000 font sterling és más angol egyházi alapokból Walesben és Angliában 28,000 font sterling, melyet a parlament 34,000 fontra pótolta ki, végre a protestáns időkben származó alapítványok 1662 óta évi 18,500 font sterling értékben. Együttvéve az alapítványi vagyonból eredő bevételek 259,000 fontot tettek ki, amihez még önkéntes adományokból járult évi 296,000 font.

Az alapítványi bevételekből az állam és egyház szétválasztása után is megmaradnak az 1662 óta tett alapítványok

jövedelmei (18,500 font), továbbá az egyházi bizottság pótlékai 69,000 font összegben, minthogy azonkívül a jelenlegi javadalmak is élethossziglan javadalmaik élvezetében maradnak s az egyháznak kilátása van az egyházi bizottság további bőkezűségére körülbelül évi 31,000 font összegig, mivel további székesegyházait, templomait, lelkészi bevételeiket is meg tarthatják, sőt mint a miniszter jelezte, takarékosagra is nyílik alkalom az egyházi közigazgatásban, mert azt lehet mondani, hogy a walesi anglikán egyház a szétválasztás után sem fog koldusbotra jutni. Sőt inkább az önkéntes adományokon kívül 180,000 font biztos vagyon fölötte fog rendelkezni. A bevonandó régi egyházi vagyon évi 26,700 font értékben a tartomány egyetemességére fog esni s a többit a grófsági tanácsoknak fogják a belügyminisztérium által jóváhagyandó közhasznú célokra átutalni. Természetesen ezzel a parlamenti ellenzék nem éri be és kereken az egyház meg rablásának minősíti az egész akciót, mindamellett a tárgyalások meglehetősen csendben folytak le s ennek oka az volt, hogy a javaslat támadói magok sem voltak argumentumaikkal tisztában, úgy hogy míg némelyek az alapítók intencióinak megsértését lobbantották a kormány szemére, mint amely alapítóknek célja az államegyház javára teendő alapítvány volt, addig a katolikus irek a felfogással élesen szembeszálltak s arra emlékeztettek, hogy itt katolikus alapokról van szó, mindamellett az ir nemzeti párt is belenyugodott a törvényjavaslat megzavarásába, abban a reményben, hogy a radikális walesi csoport viszont a Home-rulet fogja szavazatával diadalra segíteni.

Ez a paktum jelentékeny diadalát jelenti az ir pártvezetőség taktikájának, mert habár a Home-rule javaslatnak is voltak a párttagok közt elég ellenzői, mégis a kulisszák mögött már elintézett dolognak tekintették, hogy a vezéreknek teljesen szabad kezet engednek az esetleg szükséges módosításokra és változtatásokra.

V. S.

Az angol bibliaterjesztő-társaság beszámolója.

Az angol bibliaterjesztő-társaság (British and Foreign Bible Society), mint tudjuk, minden évben közzéteszi jelentését működése eredményeiről. Nemcsak a száraz statisztikai adatok teszik e jelentéseket érdekessé és tanulságossá, hanem azoknak a küzdelmeknek és nehézségeknek vázolója is, melyekkel a szentírás buzgó terjesztőinek még mindig talákozniok kell komoly és üdvös működésükben. Mielőtt erről némi futólagos képet adnánk a lefolyt évi beszámolók alapján, ragadjunk ki előbb néhány összefoglaló szám adatot a társaságnak a biblia terjesztése és népszerűsítése tárgyában elért anyagi és erkölcsi eredményeiről.

968 377 bibliát adtak el mindössze az utolsó tizenkét hónap alatt, azonkívül 1,584.262 új-szövetséget, 4,841.884 töredéket, úgy hogy összesen 7,394.523 példány került forgalomba, szemben az előző évi 6,620.024 példánnyal. Fordításokért, revíziókért, nyomtatásért és kötésért kiadtak 123.881 fontot, bel- és külföldi ügynökségek fenntartására, kolportázsra és raktárookra pedig 150.722 fontot, 25.508 fonttal többet, mint az előző évben. A bevétel a lefolyt évben 205.010 font volt és pedig ebből 104.266 font az elárusítások révén jött be; mindössze 15.002 fonttal több, mint az 1910—11-ben.

A forgalomba hozott szentírások közül 450.000 példány a kontinens latin nemzetei közt, több mint 700.000 Közép-Európa germán és szláv népei közt, 558.000 az orosz birodalomban, több mint 200.000 Afrikában, 270.000 Dél- és Közép-Amerikában, 210 000 Kanadában talált piacra. Ázsia népei közül 900.000 példány az indiai birodalomban, 1,650.000 Kínában (dacára a forradalomnak) nyert elhelyezést. Mindez eredmények jóval túlszárnyalják az előző években kimutatottakat. Ugyancsak az ez évi kiadványok közül több mint másfél millió kötet angol nyelven látott napvilágot, angol olvasók számára. 280.000 kötettel több, mint az előző évben. Végül említsük fel, hogy a társaság megalapítása óta, azaz 1804.

óta mindent összevéve, több mint 236,500.000 példány szentírást tett közre. Abból 86,000.000-t angolul.

De ezek csak a száraz könyvkiadó-üzleti eredmények. Bármily fölemelők, bármilyen ékesen szólók legyenek is ezek önmagukban, érdekességben nem érik fel a beszámoló azon részleteit, amelyek a terjesztő ügynökök és kolportörök által kiállott viszontagságokról szólnak öt világrészben, civilizált és barbár népek közt. Drámai fordulatokban izgató és megrázó képekben gazdagok ezek.

Nagyon tévedne például, aki azt hinné, hogy a biblia-terjesztés veszélyei csak a civilizáció periferiáján túl, barbár és exotikus országokban kezdődnek. Csodálkozással olvassuk, hogy már a csatorna túlsó felén, Sorgues környékén, Avignon mellett, kezdetét veszi a biblia-kolportörök üldözése, ahol *Chapvel* kolportört krumplival és dinnyehéjjal dobálták meg, persze nem afrikai vadak, hanem modern szabású anarkisták. Sziléziában pedig egy buzgó csendőr jött erős kísértésbe, hogy *Neumann* kolportört letartóztassa azon a címen, hogy „protestáns könyveket árusít katolikusoknak“. Csak nagynehezen sikerült vele megértetni, hogy ennek a bibliaterjesztőnek ártatlan és törvényes foglalkozása van. Az alsó Franköldön, olvassuk tovább, egy üstkalapáló reszelő szerszámot ragad s esküszik, hogy keresztüldöfi azt *Rank* bibliakolportör testén, ha abba nem hagyja. Ezt a Rank nevű kolportört melleleg úgy emlegetik mindenütt e vidéken, mint „protestáns szélhámost“ s a csendőröknek utasításuk van eltoloncoltatására.

Közép-Franköldön *Tingerlín* kolportör, amint felbontja ujságját, alig hisz szemeinek, ott látja írva, hogy ő a nép közt „a rákfenét terjeszti“. A galíciai Myslovicban pedig százan is vannak, akik *Jendrny* kolportörnek szemébe mondják, hogy elégetik a könyveket, amelyeket ott elad. Bécs mellett, a téglavetőhelyeken a kolportört számtalanszor leköpi, inzultálják, sőt egy alkalommal bugyrával együtt egy pocso-lyába dobják, vajjon kik? — a *szociáldemokraták*.

Más. A tiroli Trientben *Woschitz* bibliaterjesztőt megtámadják s elhurcolják egy ház hátulso konyhájába, ahol bibliáit szemé előtt égetik el s üldözik azzal fenyegetik, hogy rá is hasonló sors vár. Egy fanatikus bolond késsel akart neki menni, csak az menti meg, hogy hirtelen nyílik az ajtó. Sőt hinnék-e, Magyarország egy nyugati megyéjében is megtörtént, hogy *Goger* kolportörre kutyákat uszítottak.

De nézzünk Olaszországra. Empoliban, Közép-Olaszországon egy feldühödött gabnaárus egy marék gabonát szór *Vocchi*

kolportőr szemébe! Még rosszabbul jár egy *Ruggeri* nevű kolportőr, akit a felbujtott tömeg Haitiban, Kalabriában botokkal, szénagyújtó villákkal, kövekkel támad meg, úgy hogy katonákkal kell őriztetni a házat, amelyben a szerencsétlen ember néhány órai pihenőre visszavonul.

Ha ezek történnek a kultúra élén haladó Európában, vajjon mit várhatunk távolabbi világrészekről? Csoda-e, hogy Perovában *Jonan* kolportőr egy fosztogató banda kezei közé kerül, akiktől csak egy távirótiszt megjelenése menti meg? Nem sokkal utóbb Kurdisztánban letartóztatják, mert véletlenül neve azonos egy örmény forradalmáréval. „Amily igaz, hogy az úr él, — írja — csak egy lépés volt köztem és a halál között.” Egy khaldeai katolikus pap lépett közbe, s a minden izében reszkető embert az exsah fivére elé vezetik, aki először halál helyett állást ajánl fel neki saját szolgálatában, amikor ezt nem fogadja el, királyi fordítói címmel kínálja meg s egy főmán útján khánná nevezi ki. Mindez valóban rávall a keletre, olyan stíl- és meseszerű.

Bagdadban egyszer két fátyolos nő lép be a bibliaterjesztő-társaság raktárába: Egyik hatvan. a másik húsz éves. Egyik azt mondja a bolti elárusítónak: „fiam vagy”; a másik: „testvérem vagy” s arabnyelvű bibliákat vásárolnak. Ezek voltak az első muzulmán asszonyok, akik Harun el Rasid városában a bibliaterjesztő-társaság eladó-helyiségében megfordultak.

Viszont egy birmai határszélen, a zajein nép között, akik valószínűleg a vörös karénekkal rokon népfajt alkotnak, egy kolportőr azt kellett, hogy tapasztalja, hogy ott félnek az idegenektől s irtóznak az arany és ezüsttől. Egyszer ugyanis királyuk meghallotta, hogy országában arany van s mivel a zajein nép vénei vonakodtak annak hollétét előtte fölfedezni, elrendelte, hogy jobb kezüket vágják le. Ettől fogva a helységbeliek nem nyúlnak aranyhoz s ezüsthöz s az idegeneket rendszeresen kiutasítják maguk közül. „Kénytelen voltam — írja a kolportőr — szabad ég alatt egy dombon aludni.”

Egy másik birmai kolportőr már majdnem azon a ponton állt, hogy véletlenül egy hosszú fű közt rejtőző viperára lépjen, amikor intő kiáltást hall. Ugyanez az ember Kjol felé vezető úton egy párduccal találta magát szemtől-szemben. Pillanatig mindketten egymásra meresztették szemüket, azután a kolportőr tanácsosabbnak vélte egy fára felkapaszkodni. Négy óra hosszat sunyított a párduc a fa előtt hason fekve s nem mozdult helyéről. Akkor aztán eltűnt a dzsöngl-ben s *Barnabás* kolportőr nyugodtan folytathatta útját.

Természetesen Kinának is megvannak a maga kalandos történetei a bibliaterjesztéssel kapcsolatban. Likiatuban egy tolvaj mérgezett pogácsát dobott egy kutyának. Szerencsétlenségre egy gyerek megtalálja, megeszi, és meghal tőle. Mivel egy biblia-kolportőrrel kisütik, hogy véletlenül ugyanazon házban fordult meg reggel, kevés hija, hogy agyon nem ütik. Jüingkongban rablók támadnak meg egy kolportőrt, de a vége az, hogy Máté evangélista könyveit megveszik tőle.

Mindennél regényesebben hangzik azonban a következő epizód a legutóbbi kínai forradalomból, amelyben a kolportőrnek egy várost sikerült megmentenie az ostromtól. Egy éjszaka ugyanis megszállott a tartomány délkeleti részén, egy kis mezőváros fogadjában. Alig vonult nyugalomra, egy elkésett utas érkezett s ugyanazt az ágyat foglalta el. Reggel korán az ismeretlen utas odább állt, mielőtt még a többiek felébredtek volna. Mikor a kolportőr kinyitotta szemeit, egy levelet látott az ágyon, a paplan alatt. Miután az egész vendéglőben senki sem tudott róla semmit, ebből azt következtette, hogy az ismeretlen utas hagyta ott.

Az utas azonban nem tért vissza s a kolportőrnek folytatnia kellett útját, így tehát a levelet kénytelenek voltak felbontani tájékozódás végett. S mit találtak benne? A levelet egy ismert rablóvezér írta két alárendeltjéhez, akiket felszólított, hogy bizonyos nap bizonyos órájában jöjjenek össze, azután pontos adatokat foglalt magában a levél, embereik számbeli erejéről s elárulta, hogy a cél legyilkolni a kerületi főnököt, az idegeneket, a rendőröket s feldúlni a kápolnákat és iskolákat. A kolportőr azonnal látta, mily fontos tárgya van a levélnek s anélkül, hogy egy szót is szólott volna bárkinek, sietett abba a városba, melyről szó volt, még idején mutatta be a levelet a városi előljárónak, hogy megakadályozza a gonosz terv sikerültét.

Egész sorát idézi a jelentés a Délamerikában előfordult összekoccanásoknak és ellenségeskedéseknek is, ezekből azonban csak egyet ismertetünk *Chaplin* előadása nyomán. A színhely Gramma, egy braziliai kis város. Az elbeszélőt már előbb kövekkel, sárral hajigálták meg a grammai gyerkőcök és felnőttek. Ezúttal épp raktárába tartott, amikor egy papot és ügyvédet pillantott meg beszélgetve. „Odamentem a paphoz s néhány könyvet ajánltam neki fel. Kikapta kezemből s szétépte, miközben hangosan kiáltott: „Ezek protestáns könyvek. Takardj innen!” Kövek röpködtek sűrűn felém. A csöcselék egy része közelebb jött, meg akart támadni és ütlegekre készült. E pillanatban egy nagy kő süvített el fülem mellett. Erősen

ért, úgy hogy egészen elszédültem, ugyanakkor egy fekete néger miután durván meglökött, megragadta könyvestáskámat s felkiáltott: „A páter azt mondta, vegyük el ezt!“ Némi ellenállás után, mely alatt a tömeg mindközelebb férkőzött hozzám, láttam, hogy egyetlen mód a menekésre, ha könyveimet otthagyva, megfutamodok. Azt tettem és sikerült is megmenekülnöm, bár az üvöltő tömeg folyvást nyomomban volt s késekkel, pisztolyokkal fenyegetett, már sötét volt, amikor nagy csüggedésemre úgy találtam, hogy eltévesztettem az utat s visszafelé tartok a városba. A tömeg látta ezt s tovább üldözött. Látva, hogy nem menekülhetek, pénzemet nadrágomba rejtettem s arccal fordultam üldözőim felé, kik már beértek. Ketten megragadtak s tudtomra adták, hogy fogoly vagyok s velük kell mennem. A templom elé hurcoltak, ahol nagy tűz égett. Később megtudtam, hogy könyveimet rakták rá. A pap ott állt a tűz előtt. Az az ember, ki karomat fogta, elengedte azt s a pap felé fordulva így szólt: „Tisztelendő atyám, magunkkal hoztuk ezt a protestáns foglyot. Készek vagyunk engedelmeskedni parancsainak, bármi legyen az, ha kell agyon is lövjük.“

Szerencsére erre nem került a sor; a rendőrség revolverrel verte szét a zavargókat. Egy csapat azonban késsel, kaszával fegyverkezve még mindig fenyegető magatartást tanusított s a szorongatott kolportőr lovára csapva, dühösen ordította: „Eredj, hordd el magad, amíg úgy nem jársz itt is, mint Grammában“.

És mindez nem a régmúlt idők sötét századaiban, hanem ma, a XX-ik században szemeink láttára történik, a humanizmus és a felvilágosultság napjaiban s a biblia terjesztése miatt, mely hitünk és igazságunk örök forrása.

Az angol „Fekete Bertalan“-nap.

Ez év augusztus 24-ike nevezetes fordulópontot jelzett az angol-szász konformizmus történetében. Az úgynevezett „Fekete Bertalan“ 250 éves évfordulóját. 1662 augusztus 24-ike volt az a nap, melyen az „Uniformity“ törvény rendelkezései életbe léptek. Érdekes lesz ez alkalomból röviden visszaidézni emlékezetünkbe az akkori eseményeket.

Mikor II. Károly angol király és tanácsosai 1660-ban Angliába visszatértek, a legnagyobb nehézségek egyike, melyekkel számolniuk kellett, a vallási kérdés rendezése volt. Az interregnum egymást követő alkotmányos kísérletezéseibe belefáradt nemzet örömmel fogadta a kormányzat régi hagyományaihoz való visszatérést, másképp állott azonban a dolog a vallási ügyekkel. A puritánizmussal való konfliktus a püspöki hatalom teljes felborulását, az imakönyv eltörlését, a lelkészi javadalmak egyharmadának bevonását vonta maga után s a vallási viszálykodások épp oly ellenséges táborokra osztották a nemzetet, mint a politikai egyenetlenségek. Most, hogy az egyházkormányzat és liturgia újra jogaiba lépett, kérdés volt, mily magatartást kövessenek az ország puritán ellenzékével szemben.

Bonyolította a nehézségeket maga az ellenzék összetétele is. Az egyházkormányzat és vallásgyakorlat terén disszertáló protestánsok száma a polgárháború előtt nagyjában két csoportra volt osztható: a *presbiteriánusokra* és *independensekre*. Az előbbiek tekintélyes szerepet játszottak a „hosszú parlament“-ben, de erősen megfogyatkoztak, midőn a hadsereg vette át az uralkodó szerepét az államban. Sok presbiteriánus ellenezte I. Károly kivégzését s vonakodott 1650-ben aláírni a közjóléti bizottsághoz való hűségi nyilatkozatot. A protektorátus alatt a vallási kérdéseket a független önkormányzattal bíró egyházak elvi alapján szabályozták. Később a presbiteriánusok visszaszívták befolyásukat s nem kis mértékben váltak

tényezőivé II. Károly restaurálásának. Mindazáltal nem nyertek semmi egyebet az uralkodótól azon az általános ígéreten kívül, mely az 1660 április 4-iki bredai kijelentésben foglaltatott, hogy t. i. senkit vallásos meggyőződése miatt nem háborgatnak mindaddig, míg az ország békéjét nem veszélyezteti.

Az egyházi ügyek elintézésében tehát a kormányt nem kötötte semmi egyéb a királyi deklaráción kívül s a püspöki egyház visszaállítása kérdésében a kormánynak mindenekelőtt azt kellett fontolóra vennie, hogy vajjon a régi alapon állítsa-e azt helyre, vagy pedig figyelembe vegye a püspöki egyház ellenzői egy részének óhajtásait is, akár a szervezet és a liturgia némi módosítása, akár pedig bizonyos formák elejtése árán. Dönteni kellett továbbá abban a tekintetben is, hogy vajjon a vallási türelmet kiterjesszék-e a vallásos istentisztelet más formáira is.

A király maga a türelmesség politikája mellett foglalt állást, részint indifferentizmusból is, részint azonban, mint általában hitték, mert titkon kedvezni akart a római katolikusoknak. Bizonyos azonban, hogy ebben az időben kevés államférfiú tekintette volna az államra és egyházra nézve veszélytelennek még a mérsékelt toleranciát is. Azonkívül, ha az independensek szívesen vették volna is ezt, de nem felelt meg a presbiteriánusok álláspontjának a vallásszabadság tárgyában. Ily körülmények közt a kompromisszum volt az egyedüli kivezető út.

Amint a vezetők presbiteriánusok látták, hogy a régi rend visszaállítása nem kerülhető el, politikájukat arra irányozták, hogy annyi engedményt vívjanak ki az epizkopaliánusoktól, amennyi elég arra, hogy pozíciójukat megtarthassák a nemzeti egyház keretében. A kilátás erre kezdetben nem is volt kedvezőtlen. A király nyilatkozatot bocsátott ki, melyben bizonyos koncessziókat ígért egyházkormányzati és szertartási téren s kilátásba helyezte, hogy a püspökök és presbiteriánusok egy közös konferenciája fogja revízió alá venni a liturgiát. Mindez fölbátorította a presbiteriánusokat követeléseik konkrét formulázására. Az ígért konferencia össze is ült 1661 április 15-én.

A presbiteriánusok magatartása a konferencián érdekes összehasonlítást enged meg az 1663-ik évi hires millenáris petícióban kifejtett nézetekkel. Kifogásolták az egyházmegyék kiterjesztését s a püspökök diszkrecionárius jogkörét, de készek voltak elfogadni a korlátolt püspöki egyház *Ussher* érsek által 1641-ben körvonalozott tervzetét. Követelték, hogy bizonyos ceremóniák, mint a térdelés az áldozásnál, Jézus neve említésénél a meghajlás, a karing használata a keresztelésnél, a

keresztvetés, ne legyenek kötelezők, s praktikus változtatásokat sürgettek a liturgiában is.

Viszont a püspökök visszautasították *Ussher* érsek alkotmánytervezetét, s védelmezték a szertartások meghagyását, mert „bár nem idegenkednek — úgymond — ily természetű dolgokban az előzékenység bizonyos mértékétől, ameddig őfelsége bölcsessége ez irányban elmenni hajlandó, de nem tartják célszerűnek, hogy néhány ember kielégítése miatt a közbéke és az egyház egységessége szenvedjen“. Ami a liturgia kérdését illeti, azt az álláspontot foglalták el, hogy itt minden engedmény csak újabb követelésekre szolgálna precedensül, azért meg nem engedhető.

Ebből láthatólag a nézeteltérések tényleg igen nagyok voltak a konferencián s habár voltak is mérsékeltebbek mindkét oldalon, kik hajlandók lettek volna a kompromisszumra, alig hihető, hogy ily viszonyok között állandó megegyezést lehetett volna létesíteni. 1661 július 24-én a konferencia szét is oszlott anélkül, hogy bármit elért volna, sőt inkább még kiélesítette az ellentéteket.

A konferencia eredménytelen szétoszlása után az imakönyv revíziójának ügye került szőnyegre s 1661 decemberében be is fejeződött. Mindössze 600 változtatást eszközöltek. De a revideálók itt is, távol attól, hogy a presbiteriánusok által hangoztatott ellenvetésekkel számolni igyekeztek volna, még jobban kimélyítették a nézeteltéréseket. A fő eredmény az volt, hogy némileg tisztázták az eddigi gyakorlatot anélkül, hogy újabb pontokat hoztak volna be a doktrinába és a rítusba. A revideált imakönyvet a parlament minden vita nélkül elfogadta s törvényerőre emelte, a „nyilvános imák egyöntetűsége“ címe alatt, mely 1662 május 19-én királyi szentesítést is nyert.

Ez az úgynevezett „Uniformity Act“ második pontjában többek közt kifejti, hogy „semmi sem lehet alkalmasabb a nemzet békéje helyreállítására, sem a vallás dicsőségére és terjesztésére, mint egy közmegállapodás a mindenható Isten nyilvános tiszteletében“. Jövőre tehát szigorú konformitást mondtak ki. Minden és bárhol működő lelkészről megkövetelték azon év Bertalan napjától, hogy az imádságos könyvben foglaltatott reggeli és esti imákat mondja el s nyilvánosan felolvasott egy deklarációt, melynél fogva „hozzájárul a nevezett könyvben tartalmazott és előírt dolgokhoz“. Minden szerzetes, iskolai tanár és igazgató, egyetemi professzor és felolvasó, iskolamester és magántanító köteles volt továbbá egy nyilatkozatot aláírni, melyben elismeri, hogy törvénytelen volt

a király ellen fegyvert ragadni. Minden javadalmas lelkész ugyanazon határideig köteleztetett a püspöki ordináció fölvetelére megfosztás terhe alatt. Kimondták azt is, hogy más imádságforma nem használható a nyilvános istentiszteletnél. A javadalmaiktól megfosztottak semminemű ellátásra igényt nem tarthattak, ami annál szigorúbb rendszabályszámba ment, mert hiszen még a polgárháború és az interregnum alatt is a javadalmaiktól megfosztott lelkészek feleségeinek kifizették, habár nagyon rendetlenül is, az elvesztett jövedelem egyötödét.

Röviden, a törvény feltétlen meghódolást követelt az ország puritán lelkészei részéről. Megkövetelte azonkívül tőlük, hogy nyilvánosan megtagadják multjokat s a Covenanthoz való viszonyukat és ezzel elismerjék a püspöki ordináción kívül minden más felszentelés érvénytelenségét. De a legnagyobb ütközőkő volt a közönséges imakönyv elfogadása. Ez lényeges kiegészítő része az „Act of Uniformity“-nak. A püspökök vonakodása, hogy bármiben is engedjenek a presbiterianusok óhajainak, azt jelentette, hogy az angol egyház fenn akarta tartani azt a megkülönböztetett jellegét, melyhez a háború előtt birt. Az államnak jogában állt persze megtűrni más nyilvános istentiszteleti formákat is az „Established Church“-én kívül, de még így sem volt elkerülhető, hogy meg ne fosszák azokat a non-konformistákat beneficiumaiktól, akik az egyházkerületi hatóság elismerését megtagadták.

A Fekete Bertalan-napi elmozdítások természetesen hosszú és elkeseredett surlódásokra vezettek, melyeknek hullámai ma sem ültek el még teljesen. A non-konformisták rámutatnak minden életfenntartási eszközeiktől megfosztott s hallgatásra kárhoztatott derék lelkészeik hosszú sorára. Másfelől a másik tábor az egyházhoz és királyhoz való hűségük miatt üldözést szenvedett papjainak még nagyobb számát állítja ezekkel szemben. Mindenik fél a maga mártirjait dicsóítja és magasztalja a másik rovására s a vita sokszor öltött már elkeseredett jelleget, dacára a harmadfél század óta lefolyt időnek. Egy újabb történetíró, *Burnet* egész határozottsággal állítja azt is, hogy a Bertalan-napját szándékosan választották a lelkészek elmozdítására, hogy ezzel elessenek Mihály napján esedékes félelmi járandóságuktól is. Bizonyos, hogy szerencsétlenül választott nap volt augusztus 24 ike minden körülmények között, már csak azért is, mert minden protestáns lelkében elválhatlanul össze volt forrva a Szent-Bertalanéj gyászos emlékével.

Sokan és különbözőképen ítélték meg az „Uniformity Act“-ot azóta is, de a legjobb és legpártatlanabb történetírók is megegyeznek abban, hogy ez kiáltó igazságtalanság volt a

non-konformistákkal szemben. Ami a Mária királynő korabeli protestáns üldözés volt a reformált egyházra nézve, ugyanazt jelentette a non-konformisták üldözése a disszenterekre. Akik ez üldöztetés alatt szenvedtek, azoknak erkölcsi nagyságán alig ejt csorbát az a körülmény, hogy egy avult egyházi és theologiai irányt képviseltek, melynek ma már nincs létjogosultsága. Azt az 1600 embert, aki világi érdekeit vallási meggyőződésének alárendelve, önként ment a szegénységbe és nélkülözésbe, köztisztelet kísérte. Ellenben az anglikán hierarchia rohamosan hanyatlott a közbecsülésben, amit meg siettetett a papságnak a bérletek megújításából és más tranzakciókból folyó gyors meggazdagodása. *Burnet* szerint nem kevesebb mint másfél millió folyt e címen a papság zsebébe. Igaz, hogy sok esetben ez összegeket a püspökök és káptalanok székes-egyházaik felépítésére fordították, de nem ritkán oly kiadásokra ment el a pénz, melyek éppen nem váltak egyeseknek dicsőségére.

Másrészt azonban sok tekintetben lehet menteni is a történeteket. A restaurált monarchia valóságos „tabula rasa“-t talált maga előtt az egyház közéletében. Az angol egyház egész szervezete romokban hevert; a zsoltár és imakönyv, a harminckilenc cikkely, a püspöki tekintély egyházi és lelki ügyekben, az egyházi birtokok részint eladva, a templomok purifikálva vagy lerombolva. A megcsonkított, feldúlt templomok mindennél ékebben beszéltek az általános felfordulásról. S a visszatért kegyuraknak és világiaknak az egyházi személyekkel volt okuk kezét fogniok a puritán zeloták romboló munkája elítélésében, míg viszont ezek, a forradalom folytán elszakítva a kontinenssel való érintkezéstől, elidegenedve még a francia és hollandiai kálvinistáktól is a királypör botránya következtében, minden közösségüket elvesztették a vallási szellem haladó fejlődésével s egy végkép elmaradt állásponthoz maradtak leszögezve, amivel eljátszották jogukat arra, hogy az egyházi reorganizáció munkájában tevékeny részt vehessenek.

IRODALMI SZEMLE.

Dr. Kováts J. István: A Presbiteri Szövetség magyarországi útjának és gyűléseinek emlékkönyve. A Kálvin Szövetség kiadványa. Budapest, 1912. Hornyánszky V. nyomdája, 216 lap, ára füzve 3 korona.

A presbiteri szövetség mult évi látogatása korszakos esemény mind a látogatók, mind a vendéglátók szempontjából. Ez a látogatás végkép ledöntötte azokat a korlátokat, amelyek nyugati hitrokonainktól hosszú időkön át elválasztottak minket. A Kálvin-jubileumi külföldi zarándoklást követő elszórt látogatások után a presbiteri szövetségeseké volt az első tömeges látogatás. Ezt az első tömeges látogatást örökíti meg ebben a könyvben az előkészítés és rendezés nehéz munkáját végző *Kálvin-Szövetség, dr. Kováts J. István* szerkesztésében.

A kiválóan érdekes könyv két fő részre oszlik. Az első részben a Presbiteri Szövetség budapesti gyűlésén elhangzott előadások olvashatók. A második rész azokat a külföldi sajtóközleményeket tartalmazza, melyek a Presbiteri Szövetség magyarországi útjáról számolnak be.

A gyűlési előadásokat tartalmazó főrész azt a tiz angolnyelvű és kilenc magyarnyelvű előadást közli, melyek a Presbiteri Szövetség budapesti gyűlésén a főrendiház régi termében a Nemzeti Múzeumban elhangzottak. Ezek az előadások kétszeresen érdekesek, mert bennök az angol előadók a brit és skót protestantizmus jelenlegi életét és működését ismertetik meg a magyar közönséggel, a magyar felolvasások pedig a külföldi közönséget tájékoztatják a magyar református egyházi és iskolai életéről. Fokozza az előadások érdekességét az a körülmény, hogy szerzőik elsőrendű külföldi és hazai egyházi írók és tudósok, akik kivétel nélkül a lehető legjobb tájékoztatást nyújtják olvasóiknak az egyházi életéről.

Az angol előadók a következő tárgyakról tartottak előadást: A presbiteri világszövetség, skót presbiterianizmus és

nemzeti élet, a theológusok képzése a brit egyházakban, a brit egyházak pénzügyi viszonyai, a brit presbiteri egyházak külmisziói munkája, a brit egyházak szervezete és belmisziói munkája, rövid pillantás a külmisziói munkára, társadalmi viszonyok Nagybritanniában, a skót egyházak vallásos tevékenysége, a külmiszió jótékony hatása az egyházakra. A magyar előadók a következő címek alatt ismertették magyar református egyházunkat: A magyar református egyház története, a magyar ref. egyház viszonya a róm. kath. és a többi vallásokhoz, egyházunk befolyása nemzeti életünk alakulására, lelkészképzés, lelkészképesítés és theológiai irányok, felekezeti iskoláink, bel- és külmiszió a magyar ref. egyházban, egyházi életünk gyöngeségei napjainkban, magyar társadalmi kérdések és egyházunk társadalmi tevékenysége, a magyar református egyház külföldi összeköttetései.

A könyv második részében külföldi hangok cím alatt azok a sajtóközlemények olvashatók, melyekben a presbiteri szövetség magyarországi útjában és gyűlésein résztvett férfiak benyomasaikról beszámolnak. Ezek a külföldi benyomások élénkek, rokonszenvesek, elismerők, de egyszersmind tele vannak jóakarató észrevételekkel és tárgyilagos bírálatokkal. Különösen érdekesek a dr. Mathews, Hanna és Claparède észrevételei és megjegyzései, amelyekből, mint erőink és gyengeségeink hű tükrebből, vajha tanulni igyekeznénk mi magyar kálvinisták, akiknek az is egyik gyengeségünk, hogy túlerős az önértetünk, túlnagy a büszkeségünk.

A Kálvin-Szövetség kétségkívül jó dolgot művelt e könyv közrebocsátásával, mely nemcsak kedves emlékkönyv a presbiteri napokról, hanem egyszersmind becses tárháza a gyűléseken elhangzott termékeny eszméknek. De a szerkesztő Kováts Istvánnak is tisztelet és elismerés, aki miként a presbiteri napokban nagy ügyességű kalauza és tolmácsa volt presbiteriánus külföldi vendégeinknek, úgy most is derekas és gondos munkát végzett e könyv szerkesztésével, melynek felénél nagyobb részben idegen nyelvű előadásait és cikkeit hűségese és színes magyar fordításban tette közzé.

A könyv kiállítása csinos, papírosa, nyomása szép. Aki teheti, szerezze meg, sokat tanulhat és épülhet belőle. V.

Gergely Antal írott munkái. Összegyűjtötték: *Borsos* Károly, *Kónya* Gábor, dr. *Szakács* Albert. Mezőtúr, 1912. Ára 2 kor. 25 fill. Tiszta jövedelmét a mezőtúri ref. főgimnáziumban létesített „Gergely Antal-alapítvány“-hoz csatolják. Megrendelhető a mezőtúri ref. lelkészi hivatalnál.

Gergely Antal, a korán elhunyt nagy evangelizáló szónok, sose szándékozott beszédeket kiadni. Nem is írt prédikációkat, csak vázlatokat készített, melyeket az elmondás hevében dolgozott ki. Amiket e kötetben a lelkes gyűjtők összeszedtek, azokat vagy gyorsírók örökítették meg, sajnos, többnyire hiányosan, vagy az egyházi és vallásos lapok tettek közzé, szintén vázlatosan, töredékesen. Ezért a kiadott beszédek közül még a legsikerültebbek se tükrözik vissza egész teljességében a Gergely szónoki erejét, sajátosságát és ékes-szólásának egész teljességét. Mert Gergely Antal az élő szónak volt bámulatos mestere. Ezért az ő, most bűbájosan csevegő, szívekkel játszó, mézédés beszédének, majd a velők megosztásáig ható, rettentő szavának ekhója csak gyengén található meg e kiadott beszédekben.

Am azért mégsem hiábavaló és helytelen dolog e beszédek kiadása. Mert ha igaz is, hogy akik Gergely Antalt életében nem hallották, azok e könyvből csak halvány fogalmat nyernek az ő csodálatos ékesszólásáról. De az is igaz, hogy akik hallották valaha az ő mesteri igehirdetését, azok e kötet olvasása közben bizonyára „érezni fogják azt az üdvös megindulást, amit akkor éreztek, mikor az ő szárnyaló szavain lelkökbe hatott az Isten üzenete“. Mert kétségtelen dolog, hogy e néma és hiányos betűkön keresztül is szívükbe hatol a Gergely-féle igehirdetésnek közvetlensége, melegsége, ragyogó színessége, nagy evangyeliomi ereje és megragadó hatalma, méltósága. Nagy volt a hite, de még nagyobb a hitét kifejező ereje és hatalma.

A beszédek összegyűjtői a rövid Előszó után Gergely Antal életrajzát közlik. Meleg, színes és hűséges ez az életrajz, melyből lelki egyénisége kialakulásának mind belső, mind külső tényezői elég híven domborodnak ki. Ez utóbbiak közül kellő méltatást nyer a budapesti theol. iskolai előkészület, a budapesti belmissziói gyakorlat s a budapesti lapszerkesztés, amelyekben Gergelynek része volt. Gyakorta részt vett már mint theológus a Lorántffy Zsuzsánna-Egyesület munkaóráin és vallásos összejövetelein, hol a keresztyén szeretet munkáinak közvetlen szemlélése gyakran hangolta magasztos imára, elmélkedésre; hitének heve, meggyőződésből fakadó lelkesedése, választékosan szép beszéde már akkor is lekötötte hallgatói figyelmét. Nagy hatással volt hite izmosodására, igehirdetése mélyülésére a Budapesti református ifjúsági egyesületben való tevékenysége, melynek ő volt az első fizetett titkára; valamint a vasárnapi bibliai iskolában való buzgó közreműködése is értékes benyomásokkal, magasztos érzésekkel gazdagította fogékony lelkét.

Eszméekkel telítve, érzésekkel nemesülve, Krisztus evangéliuma iránt őszinte lelkesedéstől áthatva indul el Gergely Antal Budapestről és ér el külső útjában a mezőtúri parókháig, honnan Budapestre gyakran feljárva és a református nagy összejöveteleken: irodalmi társaság, Lorántffy Zs.-E., lelkészegyesület gyűlésein szónokolva, a presbiteri gyűlésen prédikálva, a Kalvineum érdekében országos körutat téve, úgyszólván egész Magyarország közönségének hirdette a Krisztus evangéliomát, a félország által csodálva, bámulva és magasztalva elbájoló ékesszólása miatt.

Kiadói a Gergely írott munkáit a következő címek alatt csoportosították a kézalatti kötetben: I. *Szertartási beszédek*, mely cím alatt egy keresztelési, egy esketési, három gyászbeszéd olvasható, köztük a gróf Károlyi Tiborné fölött mondott remek halotti beszéd is. II. *Egyházi beszédek*, köztük a budapesti református ifjúsági egyesület ünnepélyén, a dunamelléki egyházkerület lelkészavató ünnepségén, a Protestáns Irodalmi Társaság hódmezővásárhelyi vándorgyűlésén, a Mezőtúrra való beköszöntése alkalmával, a presbiteri szövetség gyűlésén itt mondott szebbnél szebb beszédek. III. *Különfélék*. Ebben a legterjedelmesebb részben Gergelynek az egyházi lapokban megjelent cikkeit és a különböző alkalomkor tartott felolvasásait gyűjtötték össze a kiadók. Legértékesebbek közülök: Egyesületek az egyház szolgálatában, mely a Dunamelléki egyházkerületi egyházi értekezleten 1899-ben tartott felolvasás. Az evangéliomi egyházak külmisziói munkája. Újévi cikk. A református tanító az egyházépítés szolgálatában, melyet a Hevesnagykúnsági tanító-egylet közgyűlésén tartott. A világosság című, melyet 1905 tavaszán Debrecenben mondott el. A szabadkőművesség mint alakító erő, mely a Kelet 1907. évi 5-dik számában jelent meg, mely egyike a Gergely Antal legremekebb beszédeinek.

Gergely Antal írott munkái, ha nem is a teljes Gergely Antalt, de a páratlan szónoknak sok oly becses tulajdonságait tükröztetik, melyekből tanul, épül, gyönyörűséget meríthet bármely olvasója. Belső értékükért is, de meg a jótékony célra való tekintetből is melegen ajánljuk e csinos kiállítású kötetet olvasóink partoló figyelmébe.

Szelényi Ödön, Schleiermacher pedagógiája. Budapest, 1912. 36 lap. Ára nincs megjelölve.

A derék tanulmány a Magyar Pedagógiában jelent meg. Schleiermacher eredeti műveinek s a legjobb szakirodalom fel-

használásával rajzolja meg a szorgalmas szerző e nagy teológusunk korát és egyéniségét, majd ismerteti nagy hozzáértéssel filozófiájának alapvonalait és kellő előkészülettel megveti Schleiermacher pedagógiájának alapjait. A nevelés célját az etikából veszi. Nemzetinek és általános emberinek kell lennie. A nevelés individuális és szociális oldalának helyes összekapcsolásában a mi Schneller Istvánunk pedagógiai rendszere is követi (érzéki, történeti és tiszta éniség, helyesebben: Knochenál keresztyén személyiség). A nevelés munkája a támogató és akadályozó működés vagy ellenhatás, ami Schleiermachernél nagy pedagógiai érzékkel van előadva. Nagy befolyással van a nevelésre egyháznak, tudománynak, államnak, családnak és szabad társalkodásnak egyaránt. A nevelés az érzület és a képességek kifejtését célozza. Herbarttal egyezően vallja, hogy a nevelés lényege szerint a családból, mint az összes erkölcsi életformák alapjából indul ki és oda is tér vissza.

A tanulmány legfontosabb és legtanulságosabb része a nevelés szervezéséről szól. Mivel az élet testi oldala a szellemivel közvetlen kapcsolatban fejlődik, azért Schleiermacher úgy fiziológiai, mint pszichológiai szempontból ellene fordul a nevelés első időszakában a dajkarendszernek. A nevelés három időszaka a gyermek, a fiú és a hivatás ideje. A második korszak az iskolai nevelés korszaka, mely a pályaválasztással végződik. Találón mondja szerző, hogy az egységes közoktatás szervezése, ahogy Comenius tervezte és újabban Rein hangoztatja, már Schleiermacher lelkében is élt. A népiskola feladata az értelmes emberek képzése, s a néptanítótól azt kívánja, hogy „der Volksschullehrer muss der entwickelste und gebildetste Mann im Volke sein“. A tudományos fokozatnál kívánja a gimnázium s a reáliskola egyesítését, mivel szerinte az iskolának mindenben a kiegyenlítés elvét kell követnie. Ellene van a nyilvános vizsgáknak, sőt még az érettségi vizsgálatnak is. Sok szép gondolata van a minden ízében erkölcsi fegyelem gyakorlásáról is, amelyet — egészen helyesen — még a legfelsőbb fokozaton is, az egyetemen, mint az általános tudományos képzés színhelyén szükségesnek tart. (E tekintetben nálunk Magyarországon a legfelsőbb, egyetemi és akad. fokozatokon nagy mulasztás terhel bennünket.)

Schleiermacher pedagógiai rendszerének a maga jelességeiben és hiányaiban s főleg a modern pedagógiai törekvésekkel szerves kapcsolatában való ismertetése után találón mondja az érdeemes szerző, hogy ezt a rendszert „széles, átfogó tekintet“ jellemzi. Nevezetesen „a család és iskola vi-

szonya, az élet nevelő hatásai, a nőnevelés, a humaniorák és reáliák kérdése, az oktatás és erkölcsi nevelés, a vallástani-tás és esztétikai képzés, a közoktatás egysége, a módszer és egyéniség kérdése, az iskolán kívüli népművelés, a tanügy-politika stb. mind helyet találnak az ő nem kerek és befejezett, de így is dúsgazdag elméletében“. Az ideál is a valóság kapcsolata s az élet az ő jelszava, azért követeli a nevelés teljes szabadságát és ellensége minden bürokratizmusnak és uniformizálásnak. De azért — főleg a pedagógiának a pozitív és nonnativ tudományokhoz való viszonyában — az ő elmélete is szerzőnk szerint kiegészítésre szorul s nem kész épület az. Alaptervezete azonban nagyjából mégis megmutatja, hogyan kell építeni.

Szerzőnk dolgozata méltó társa Schleiermacher vallás-filozófiájáról szóló jeles és alapos tanulmányának. A jövőben is várunk és kérünk tőle ilyeneket. Sz. M.

Achelis, Lehrbuch der praktischen Theologie. Dritte, theilweise neubearbeitete Auflage. 3 Bde. Leipzig (Hinrichs), 1911. Ára kötve 33 márka.

Első kiadásában e monumentális 3 kötetes munka a marburgi egyetem nemrég elhunyt nagyhirű tanára tollából még ezelőtt 21 évvel jelent meg s az egész gyakorlati theológia tananyagát felölelő Krauss-féle tankönyvvel együtt ismertette Hering, halle-wittenbergi egyet. theol. professzor, maga is egy nagy gyakorlati theol. irodalmi vállalatnak ismert nevű szerkesztője, a „Theol Stud. u. Krit.“ hasábjain. Második „újonnan átdolgozott“ kiadása 1898-ban s a harmadik „részben átdolgozott“ alakban tavaly jelent meg Hinrichs nagyhirű lipcei könyvnyomdájában.

Csakugyan újonnan átdolgozott kiadásával van itt dolgunk úgy az irodalomtörténeti adatok, mint a főbb problémák és részletkérdések feldolgozása tekintetében. Alaprajzában a régi nyomokon halad, csak *Rietschel*-el szemben vitatja a bevezető részben a *liturgiának*, mint külön önálló gyakorlati theológiai tudományágnak jelentőségét és jogosultságát, amidőn „liturgiai ösztönének“ sajátos önállóságát vitatja annak „ismeretelvi“ és „propagáló“ ösztöne mellett.

Az *egyházról* szóló elvi részben Drews és Hennelink legújabb kutatásai nyomán Luthernek az egyházzal és a gyülekezetről szóló még erősen „téves pápás“ felfogását ismerteti s kimutatja, hogy az „invisibilis és visibilis ecclesia“ kettős fogalma nem Zwingly és Melanchthon, hanem Luther alkotása.

A *lelkészi hivatalról* szóló fejezetében az előző kiadásokkal egyetértőleg vallja „az apostoli hitvallásnak kétségtelen és pótolhatatlan értékét“, de már a harmadik kiadásban azzal a megszorítással, hogy történeti tényeinek csak üdvünkre vonatkozó jelentőségükben van reánk nézve sajátos értékük“. Mert hát „nem maguk a tények önmagukban véve tárgyai a mi ev. hitünknek, hanem az a vallásos üdv-jó, mely a régi egyház felfogása szerint e tényekben nyilvánul“. Már pedig tudjuk, hogy a hit által való megigazulás s a személyes üdv-bizonyosság sarkalatos ev. prot. alapelvének, amellyel Luther és a smalkaldi cikkek felfogása szerint „áll vagy esik az eklézsia“, nyoma sincsen az apostoli hitvallásban.

De térjünk át a részletekre és azoknak „javított“ alakjukban való felfogására. Így mindjárt a *liturgiában* az evang. teplomépítés alapelveinek ismertetésénél *Burkner* „Grundriss des Deutsch. ev. Kirchenbau“ c. művét (1899) követi a figyelembe veendő szempontjait a keresztyénség, az egyház, a hierarchia s az istentisztelet lényegének különböző felfogásában látja. Továbbá helyesebben állapítja meg az egyházi ünnepkör sorozatát s a liturgiai cselekvések lefolyását a hierarchiai s az ev. egyházban. Behatóan ismerteti a római kath. és az ev. egyházi ének közötti különbséget és *Spitta* kutatásai nyomán az Luther-féle énekköltészetet. A keresztségnél hangsúlyozza az eisenachi egyházi értekezletre való hivatkozással a trinitárius keresztelési formulának általánosan kötelező használatát és *Rietschel* liturgikai tankönyvére való utalással vitatja, hogy a mi keresztyén gyermekeink megkeresztelese teljesen különbözik az új-szövetség prosebytás keresztelési gyakorlattól.

Teljesen újonnan van átdolgozva a harmadik kiadásban az öngyilkosok egyházi eltemetéséről s a halotthamvasztásról szóló előbbi felfogása. Álláspontja itt mérsékeltebb és engedékenyebb. Míg az előző kiadásokban az élők érzületével igazolta az öngyilkosoknál az egyházi temetkezés tilalmát, addig a harmadikban bár elítéli az öngyilkosságot, mégis a tilalmat mellőzendőnek véli azzal, hogy annak alkalmazásában bizonyos tiszteletlenséget („Ehrenentziehung“) lát a meghalttal szemben. Ami pedig a halotthamvasztást illeti, úgy abban az előző kiadásokban még a csak temetkezést ismerő „keresztyén szokásnak áttörését“ látta, mely mint mesterkéltséget és természetellenes szokás sérti a legszélesebb körök vallásos érzületét. Ezzel szemben az utolsó kiadásban azt vitatja, hogy objektív vallásos erkölcsi szempontok nem szólnak a halotthamvasztás ellen, s az egyháznak nincs oka soká idegenkedni az újabb szokástól.

De a *homiletikában* is látjuk a kiváló szerző javító kezét. A homiletika elvi részét teljesen átdolgozta s határozottabban kiemeli, hogy a szónoknak erős ker. érzülettel és természetesen tálentomaival csak a Krisztust kell prédikálnia, természetesen elítélve a történetellenes individualizmus s a bőbeszédűség veszedelmeit. A szónoki beszéd tárgya az evangélium, mint örök isteni ige, s nem a vallástörténeti úton szerzett ker. igazság. Az új-szövetség élő benső evang. szelleme, főleg Pál apostol tanalakja az evang. igehirdetés alaphangulata. Ethikai részének felhasználásában is e szellem az irányadó. A textus megválasztásánál kiemeli, hogy „az ev. egyháznak kizárólagos szentírási szövegválasztása a Szentírás sajátos ker. értékeben találja magyarázati alapját a ker., s különösen az ev. prot. egyházban. Csakis a liturgiai beszédekben van megengedve egyes liturgiai mondásoknak vagy egyházi énekverseknek szövegül való megválasztása“.

Továbbá a *katechétikában* hangsúlyozza, hogy az egyházi vallásoktatás lényegileg lelkipásztori jellegű, hogy annál a kedélyre és az akaratra való hatás a fődolog, míg az intellektuális tudás „csak útja a kitűzött célnak“, s végül, hogy a katechuménoknál a személyes vallásos hitéletre s erős ker. jellemsszilárdságra kell a fősúlyt fektetnünk. E tekintetben nálunk is mai prédikálásunkkal együtt az elemi népiskolai, sőt középfokú vallásoktatás erős javítást igényel. Örvendünk rajta, hogy a személyes mozzanat kidomborítása már a német irodalmat is oly élénken foglalkoztatja.

Ennyit a műnek szerkezetéről, amelynek tárgyi gazdagsága, szempontjainak élénk változatossága, biztos irányítása, vonzóereje, nyelvezetének művészi szépsége s meleg benső vallásos érzése építőleg és erősítőleg hat az olvasóra. Mint ilyen egy lépéssel előbbre vitte a gyakorlati teológia tudományaszakát legújabb irodalmunkban.

Gyakorlati teológiai tanrendszerén a harmadik kiadásban sem változtatott. Achelis szerint a gyakorlati teológia, mint az egyház öncselekvőségének elmélete az egyház tulajdonságain (egység, szentség és egyetemesség) épül föl. Ez alapon az első részben tárgyalja az egyház és az ő hivatalainak tanát, a másodikban a kultusz elméletét (liturgika s a gyülekezeti istentisztelet elmélete), a harmadikban az ige szolgálatát a gyülekezeten (homiletika, katechetika, poimenika), a negyedikben az egyház egyetemességének megfelelőleg a zsidó-és pogánymissziót, s végül az ötödikben az egyházkormányzat elméletét, vagyis a kibernetikát.

Erre vonatkozólag *Mahling*, berlini teológiai professzor

a „Theol. Stud. u. Kritiken“ ez évi II. füzetében közzétett terjedelmesebb bírálatában, mely nekünk is vezérfonalul szolgált, találóan mondja: „ha rendszer alatt valamely meglévő alapelvnek matematikailag biztos és következetes fejlődési folyamatát értjük a maga lehető összes életnyilvánulásaiban, úgy a gyakorlati teológia szétágazó tanagyaga ilyen rendszerbe nem foglalható“, amint maga a nagytud. szerző is műve I. köt. 26. l. helyesen mondja, hogy „a gyakorlati teológia rendszeréről a szónak szorosabb értelmében véve nem lehet szó“. *Tschackert*—*Szlávik* is azt mondja a maga *Theológiai kalauz*-ában, hogy „a gyakorlati“ elnevezés ugyan eléggé szerencsétlen, mivel, félreértve, a keresztyén ember cselekvési módjára is alkalmazható s így az etikával is összezavarható. De mivel a teológia tudományos rendszerében már egyszer polgárjogot nyert, csak arra kell folyton ügyelnünk, hogy itt kizárólag az egyháznak, mint egésznek funkcióiról, vagyis oly tevékenységekről van szó, amelyek gyakorlása csak rendezett egyházi szolgálat által lehetséges“.

Achelis tankönyve az egész gyakorlati teológia tananyagát, az egyház cselekvőségének egységes szempontja alá helyezi, amely szerint az egyház szubjektum és objektum egyaránt. Már Luther is panaszkodott az „egyház vak és zavaros fogalmának“ kétértelműsége miatt. Így érthetjük alatta a jogilag szervezett látható egyházat, vagy a Krisztusban hívők tisztán szellemi életközösségét (Aug. konf. 7. és 8. cikk.). Melyik egyház most már — kérdi méltán *Bornemann* — legyen a gyakorlati teológiában a cselekvőség szubjektuma, az egyetemes egyház-e, vagy az ev. hitfelekezetek ideális egysége, vagy pláne a jogilag szervezett látható egyház? Achelis szerint a gyakorlati teológia „ist die Wissenschaft vom Leben der Gemeinde“, mi mellett, és ez Rómával szemben a specifikus ev. egyházi álláspont, a hangsúly mindig csak az egyes egyházközösségen van. S aztán *Drews*, *Rietschel* és *Clemen* kutatásai alapján tudományunk jellegzetes sajátossága annak jelenkori életünkhöz való viszonyában keresendő. Amiért is teljes definíciója szerint: „die prakt. Theologie ist die Wissenschaft von dem Leben und den Lebensaufgaben der christlichen Gemeinde in der Gegenwart“.

Örvendünk rajta, hogy Achelis ilyen kiváló művel ajándékozta meg legújabb teológiai irodalmunkat. Exegit monumentum . . . !

Sz. M.

Wernle, Renaissance und Reformation. Tübingen (Mohr) 1912. 170 lap. Ára 3 márka.

A kiváló báseli professzor ebben a művében előnyük és hátrányuk, érdemük és hiányuk szerint teszi kritikai vizsgálódásának tárgyává a renesszansze s a reformáció mozgalmát s Misand művére emlékeztetőleg egyaránt érdeklí a theológust és a bölcselőt egyaránt. A renesszansze jellemzésében az érdemes szerző Burghardt, Gaspary és Monnier, míg a reformáció gondolatkörének megrajzolásánál a heidelbergi Tröltzsch műveinek befolyása alatt áll. Nem rég különben a maga nagy „theológiai bevezetésének“ második kiadásával ajándékozta meg a német prot. theológiai irodalmat s úgy halljuk, hogy Nagy Károly fordításában mielőbb magyar nyelven is meg fog jelenni.

Találón jellemzi a renesszansze-t akként, hogy az jelenti a földi istenállam s a szent életideál középkori eszméinek eltörlését s az erős nemzeti egyéniség s a valódi emberi természet felszabadítását, úgy azonban, hogy a felszabadítás alatt egyúttal az ember „természeti állatiságának“ (Animalitát) s morálmertes természetének, vagyis új pogányságának felszabadítását is érti. Ez az új pogányság pl. X. Leó pápa alatt még a vatikánt is áthatotta, amelynek udvarában érzéki kedvtelések között „a Krisztusról szóló jövedelmező meséből“ éltek. Minden tudományos jelentősége mellett is, főleg a nyelvtudomány s a történelem terén, a modern kultúra kezdőpontjának nem tekinthető, mivel túlságos respektusa van az ókori kultúra, s így egy tradicionális tantekintély iránt. Az angol-francia empirizmus a XVII. században e modern kultúra megindítója. A renesszansze gondolatvilágának központja az ember s a szépség, az empirizmusé a természet és a tudomány. Ezenfelül különbözik a modern kultúrától erős arisztokratikus vonása s a római-középkori egyházzal való örökösödési viszonya miatt. Arisztokratikus, tudományos és nem népies vallásos erkölcsi mozgalom, mint a reformáció.

A reformáció érzés- és gondolatvilágának jellemzésében — mint fentebb mondtuk — az érdemes szerző Tröltzsch ismert vallástörténeti módszerét követi, amely szerint a reformációnak sok középkori kath. vonása és oldala van, abból a középkori katholicizmusból a tan, a szervezet és az istentisztelet dolgaiban túlságosan sokat konzervált, sőt „Luther a maga egészében tekintve, egy darab középkor“. Íme, így félreértik még ily nagyhirű tudósok is Luther és az ő reformációjának jőzan, konzervatív történeti érzékét a középkori s az őskeresztyén kath. tradícióval szemben! A reformáció az

állítólagos „középkori“ vonásaihoz számítja Wernle közelebből az őskeresztyén hitvallásokhoz s így a trinitáshoz és krisztológiához való ragaszkodását, az orthodoxok és eretnekek közötti megkülönböztetését, a keresztyén reményfogalom túlvilágias (transcendens) jellegét, az állammal szemben való egyházi jogigényét s azzal összefüggőleg az egyház fölényét a társas szellemi életben, az egyháznak kultuszközösségi jellegét s több effélét. E felfogásnál még az is sajátosság, hogy ugyanaz a Wernle, ki oly erősen vádolja meg a protestantizmust, ősker. és középkori kath. tradíciókkal, egy füst alatt azt vallja, hogy „a maga szélső bibliásságával megtörte a tradíciót“, sőt még az új-szövetségben is „az antik vallásoknak csekélyebb értékű elemeit“ látja. Azt hisszük, hogy itt nem is annyira történeti értékeléssel, mint inkább egyéni dogmatikai felfogással van dolgunk s hogy a reformáció úgynevezett „kath.“ vonásai alatt általános keresztyén vonásokat, a haladó keresztyénség szükségképi nyilvánulásait kell értenünk.

Ez egyoldalú dogmatikai felfogások mellett azonban szerző művében sok értékes gondolatra is akadunk. Így új és üdvös gondolat a reformációban az isteni kegyelemben vetett hit általi megigazulás, a reformátorok krisztusi vallásossága s a két ev. prot. vallásfelekezet közötti különbségnek Tröltzsch nyomán való kiemelése. Kiemelhette volna még a kálvinizmusnak az ó-szövetséggel s a középkori reformerekkel való elvi rokonsága s vallásosságának és hitfelfogásának a lutherivel szemben való inferioritása. Helyes az is, hogy állást foglal a két prot. egyház közötti különbségeknek erőltetett „unionizáló és nivelláló törekvéseivel“ szemben s hogy a protestantizmus külső egységének hiányában éppen az ő benső életrealitásának gazdag forrását látja. Itt Wernle fejtegetései valóban nagyon találók és igazán meggyőzők. A protestantizmus egysége nem külsőnek, hanem bensőnek veendő.

Utolsó fejezetében felette egyoldalúlag itéli meg és értékeli az ó-protestáns orthodoxiát is, amelyet a protestantizmus középkorának, skolasztikájának, sőt Tröltzsch szerint „a középkor utóvirágásának“ minősít. Korholja annak betűhitét, egyoldalú intellektualizmusát s egyházi élettevékenysége kényelmes és szűkös jellegét. De azért elismerő szava van Gerhardt Pál, az énekköltő ismert mély vallásosságáról. Befejezésül ismételtén hangsúlyozza, hogy a modern kultúra kezdete sem a renesszansze, sem a reformáció gondolatvilágában, hanem a természettudományi empirizmusban, a bölcséleti racionalizmusban s az újabb gazdasági-politikai mozgalmakban keresendő. Sajnálatosan nélkülözzük itt a reformáció specifikus.

„Krisztus hitét“, a kegyelem istenében vetett hitet és bizalmat s az ellenségekre is kiterjedő felebaráti testvéri szeretet erős szociális hatalmát. E tekintetben igen tanulságos éppen Tröltzschnek a keresztyénség szociális erejéről és hatalmáról szóló legújabb műve, mely „Prot. Christentum und Kirche der Neuzeit“ c. alatt a „Kultur der Gegenwart“ nagy irodalmi vállalatában jelent meg. Sz. M.

Erdős Károly: Az anglikán egyház ismertetése főbb vonásokban. Debrecen, 1912. Nagy 8-adrétben 83 lap, ára nincs megjelölve.

Az anglikán egyház emez ismertetése eredetileg a *Lelkész-Egyesület* 1912. évfolyama 11—21. számának *Tárca* rovatában jelent meg és abból készült különlenyomat. Szerzője egy szorgalmas és tanult fiatal ember, dr. Erdős József debreceni theol. tanár nagyreményű fia, aki nagy ügyszeretettel és nem csekély tanulmánynyal oldotta meg feladatát.

Érdekes füzetében először az anglikán egyház multját ismerteti főbb vonásaiban (1—7. l.), azután az anglikán egyház tanait mutatja be (8—24. l.) valamivel részletesebben, majd az anglikán egyház istentiszteletét (25—27. l.), úrvacsorája módját (28—40. l.), keresztelési szertartását (55. l.) konfirmálását (59. l.), esketési rendjét (60. l.), temetési szertartását (62. l.), lelkészpézését és felszentelését (65. l.), végül az anglikán egyház szervezetét (72. l.), a lelkészek javadalmazását (79. l.), az iskolaügyet és a vallástanítás (81. l.) ismerteti.

Az anglikán egyház tanaiban a reformációhoz hajlik, egyhájszervezetében és szertartásaiban a római csapáson marad. Ez a kétfelé húzás kezdettől fogva maig sok ingadozásnak lőn szülőanyja az anglikán egyházban. Legutóbb a XIX. századbeli oxfordi mozgalom, a High Church Movement szakgatja-gyengíti az egyház belső életét, mely az egyház egy részét a római egyház felé terelte, másik részét heves ellentörekvésre tüzelte. A két irány követői az oxfordi mozgalom hívei (High Church) és az evangéliumi irány követői (Low Church) napjainkban is erősen küzdenek egymás ellen és számuk körülbelül egyenlő. A High Church a róm. kath. modernistákkal rokonszenvez, a Low Church viszont a presbiteriánus egyszerűség felé hajlik.

Erdős füzete az anglikán egyháznak multját, tanrendszert, szertartását, szervezetét és egész életét bár tömören, de alaposan és gondosan ismerteti. Ismertetéséhez angol

forrásokot használ és a közvetlen szemlélet élénk színeit használja, mely kettős sajátság által ismertetése tárgyilag alapos és megbízható, alakilag élénk és színes képet nyújt a reformáció e sajátságos egyházáról, melyben annyi a különleges és speciális vonás. Már csak ezért is érdekes egyházi olvasmány.

Válasz a Heinrich Gusztáv úr „helyreigazítás“-ára. Őszintén sajnálom, hogy okot adtam a Heinrich úr felháborodására, de eddigi „*tudtunkkal*“ (tehát némi fenntartással) úgy történt a dolog, ahogy elmondottam. Közvetlen tudomásom volt róla ugyanis, hogy egy kiváló irodalomtörténészünk kifejezetten a Régi Magyar Könyvtár számára kutatásokat végzett a Magyar művére vonatkozólag és azt is hallottam az illetőtől, hogy Pencer Gáspárnál találta meg a Magyar főforrását. Ugyanó a Ferenczi-féle kiadás megjelente után ebben az irányban hozzá intézett kérdésekre 1911 április 22-én ezt válaszolta: „Az én kéziratom szerencsésen elveszett, de kárpótlak érte, sérelem tehát velem nem történt“. Ezek alapján írtam, amit írtam. Azonban, hogy mégis rosszul tudtam a dolgot, éppen oly készséggel elhiszem Heinrich úrnak, mint ahogy előbb hitelt adtam az illető szavának, aki most már szintén körülbelül akként magyarázza az ügyet, hogy jóformán a Heinrich úr igazsága tűnik ki belőle. Én teljes jóhiszeműséggel cselekedtem s különben is a szerkesztőnek, illetőleg az Akadémiának éppen nem megvádolására hoztam ezt föl, hanem ellenkezőleg, enyhítéséül, mentségéül annak a szomorú ténynek, hogy az a legalacsonyabb színvonalon is alul álló Ferenczi-féle bevezetés napvilágot láthatott, — mintegy megszorultságból, kényszerűségből eredőnek gondolván ezt a tudományra nézve oly sajnálatos eseményt. Hogy nem így történt, az már csakugyan „vastag“ hiba, mely árnyat vet nemcsak a szerzőre, hanem az Akadémiára és a szerkesztőre is.

Böngésző.

TÁRSULATI ÉRTEŚÍTŐ.

A „Koszorú“ 1912. évi sorozatában megjelent új füzetek:

181. f. **Miskolczi Mihály.** Irta *Miskolczi Simon János.* A füleki vértanu-lelkész története.

182. f. **Vasárnap délután.** Irta *V. Sipos Ida.* Kép a kínai nők életéből.

183. f. **Üstfoldozóból bibliaterjesztő.** Irta *Várnai Sándor.* Egy bibliaárús életrajza.

184. f. **Vérvád.** Irta *Barcsy László.* Történeti kép a vallási üldözések korából. Versben írva.

185. f. **A rabszolgák fölszabadítója.** Irta *Öry Tamás.* Linkoln Ábrahám életrajza.

186. f. **Az erősebb.** Irta *Farkas Mihály.* Vallásos elbeszélés a magyar népeletről.

187. f. **Az imádság erejéről.** Irta *Szabó György.* Egy kis traktátus.

188. f. **Egy szeretetapostol.** Irta báró *Podmaniczky Pál.* Bodelschwing élete.

189. f. **Az előreformátorok.** Irta *Kóreh Endre.* Wald, Wiklef és Husz élete.

190. f. **Egy hittérítő.** Irta *Gombos Lajos.* Egy indiai misszionárius élettörténete.

Az új „Koszorú“-füzetek kaphatók Budapesten Hornyánszky Viktornál, a Traktátus-Társaságnál, Kókai Lajosnál, a Bethánia-egylet iratterjesztésében. Egy füzet ára 8 fillér.

A „Házi Kincstár“ 1912. évi új kötete:

A belmisszió hősei. Irta *B. Pap István* theol. tanár, ára kötve 3 kor.

A Magyar Prot. Irodalmi Társaság pénztárába 1912 június hó 1-től augusztus hó 31-ig befolyt összegek kimutatása.

1. Alapító tagok kötelezvényei után 5%-os kamat 1912-re: Hajdúdorogi ref. egyház, Nádudvari ref. egyház, Bpest ref. theol. akad. önképzőkör, Szakali ref. egyház. 1911-re: Fazekas Mihály Komárom, Szemes János Bsztyános.

2. Partfogó tagok kötelezvényei után 5%-os kamat 1912-re: Bányai ág. hitv. ev. egyházkerület (50 K), Budapesti ág. hitv. ev. magyar egyházközség (50 K).

3. Rendes tagoktól évi 12 koronával 1912-re: Nagy József Nagyvárad, Veres Géza Nádudvar, Jakabfy György Pilis, Lé vay Lajos Bicske, Zalai ev. egyházm., dr. Komjáthy Aladár N.-Tarkány, Tiszavidéki ev. egyházm., Kassai ág. hitv. ev. I. egyház, Széles Sándor Gyüd, Juhász György Ipp, Musnai László Gyulafehérvár. 1912. év I. felére: Konta Károly Léva (6 K). 1911-re: Barthalos Móric K.-Szöllös, Bizony Ákos Miskolc. 1911—1912-re: Gömöri ev. papi értekezlet Mártonháza, Brassói magyar egyesület. 1910—1911-re: dr. Pruzsinszky Pál Kispest, Arany Béla Sárszentmiklós. 1907-re: Bertók Béla Beregsurány.

4. Pártoló tagoktól évi 6 koronával 1912-re: Kovács Károly Tiszapalkonya, Kalinszky Endre Putnok, F. Varga Lajos Nagyrábé, Losonczy László Nagykőrös, Tóth István Eger, Szabó Bertalan Hejőpapi, Tenkei József Nagyvárad, Zilahi ref. egyház, dr. Wirtzfeld Béla Sárkány, Osváth Zoltán Ózd, Hutka József Moróc, Czékus László Abaújszántó, Varga Antal Bátka, Széles Sándorné Gyüd (3 K), Szücs Dezső Csajág, Szabó György Felsőcsajó. 1911-re: Könyves János Várasfenes.

5. Segítő tagoktól évi 3 koronával 1912-re: Tenkei József Nagyvárad, dr. Komjáthy Aladár Tarkány, Somogyi Kálmán Arad.

6. Károli-alapra: Vésztői ref. egyház adománya (20 K), Zsilinszky Mihály adománya (100 K), Ref. egyház Püspökladány (25 K), Hornyánszky V. elszámolása „Házi Kincstár”-ból (1457.62 K), Hornyánszky V. könyvkeresk. elszámolása „Koszorú” (2454.42 K), Tenkei József N.-Várad (5 K).

7. Vegyes kiadványokból befolyt: Hornyánszky V. könyvkeresk. elszámolása (840.74 K.)

8. Adományok: Bihari ref. egyházm. adománya (15.30 K).

9. Előfizetés Prot. Szemlére: Kosdy János Klopodia (4 K).

Összesen befolyt 5460 K 08 fill.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1912 szeptember hó 1-én.

Bendi Henrik,
társ. pénztárnok.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság

kiadásában megjelent és Hornyánszky V. könyvkereskedésében (Budapest, V., Akadémia-u. 4.) kapható a **Házi Kincstár** kiadványsorozat. Vallásos könyvek gyűjteménye. Kis 8°, 12—20 ív, ára az 1—10. kötetnek csinos aranyos kötésben 2 korona, 11—13. kötetnek 3 korona.

1. **Csendes órák.** Miller után angolból átdolgozta Szász Károly. Vallásos elmélkedések.

2. **Mártha és Mária.** Barde E. után franciából fordította Vargha Gyuláné. Különösen fiatal nőknek való keresztyén olvasmány.

3. **Áhitat, szeretet.** Szabolcska Mihály vallásos és családias költeményei. Ára 3 K.

4. **Jézus nyomdokain** vagy Mit tenne Jézus? Angolból Sheldon után fordította Csizmadia Lajos. Tanulságos amerikai vallásos regény.

5. **Női jellemképek.** Írta Kenessey Béla. Kiváló külföldi keresztyén nők jellemrajza.

6. **Jézus példázatai.** Írta Raffay Sándor. Népszerű biblia-magyarázatok.

7. **A keresztyén szeretet munkái.** Dalhoff után készítette Csizmadia Lajos. Gyakorlati tájékoztató a keresztyén szeretet-munkásság mezején, valóságos belmissziói kalauz.

8. **Jézus hasonlatai.** Írta Raffay Sándor. Népszerű biblia-magyarázatok.

9. **A vallás gyümölcse.** Írta *Opzoomer*, hollandból fordította dr. Nagy Zsigmond. Tartalmas ethikai munka.

10. **Hit és szabadság.** Dr. Pfennigsdorf után németből ford. *Gyalog* István. Népszerű hitvédelmi munka.

11. **Az evangéliom és a szociálizmus.** Írta *Fr. Thomas*, franciából fordította dr. Kováts István. Népszerű szociális munka. Ára kötve 3 K.

12. **Külmissziói Kalauz.** Írta *Szabó Aladár*. A keresztyén hitterjesztés népszerű története. Ára kötve 3 K.

13. **A belmisszió hősei.** Írta *B. Pap István*. Ára kötve 3 K.

E hiterősítő és erkölcsnemesítő iratok sorába tartoznak még a Társaságnak következő szép kiadványai:

1. **Természeti törvény a szellemi világban.** Drummond H. után angolból fordította Csizmadia Lajos. Erőteljes hitvédő munka. Ára füzve 3 K.

2. **Van Isten.** Hastings után angolból fordította Csizmadia Lajos. Szép hiterősítő munka. Ára füzve 1 K 50 fill.

3. **A keresztyénség erkölcstana.** Luthardt után németből fordította *Csíky* Lajos. Ára füzve 3 K

4. **Török Pál élete.** Írta dr. Kiss Áron. A dunamelléki nagy püspök életrajza. Ára füzve 3 K.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE

A VÁLASZTMÁNY MEGBÍZÁSÁBÓL SZERKESZTI

S Z Ö T S · F A R K A S

A THEOLOGIA H. C. DOKTORA ÉS PROFESSZORA,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA

A Protestáns Szemle, mint a MPIT folyóirata, július és augusztus kivételével, minden hó 15. és 20. közt jelenik meg. Az alapító, rendes és pártoló tagoknak tagilletmény fejében jár. Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 K. Az előfizetés díja Bendl Henrik társulati pénztárnokhoz (Budapest, IV., Deák-tér 4.) küldendő. Szerkesztőség: IX., Ráday-utca 28., hová a kéziratok; kiadóhivatal: Aradi-utca 14., ahová a reklamációk intézendők.

BUDAPEST

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1912

TARTALOM.

I. Cikkek.

Lapszám

1. A német tudományrólunk. <i>dr. Gyöngyösy László</i>	469
2. Az abaúji kánonokról. <i>Révész Kálmán</i>	483
3. La Hongrie Calviniste. <i>Révész Imre (II.)</i>	488
4. Sárospataki főiskolánk belső élete a szabadságharc után. <i>Ellend József</i>	501

II. Külföldi szemle.

1. Booth tábornok halála. <i>V. S.</i>	518
2. A leydeni vallástörténeti kongresszus	527

III. Irodalmi szemle.

1. Adolf Harnack: Neue Untersuchungen zur Apostelgeschichte u. zur Abfassungszeit der synoptischen Evangelien. <i>Daxer György</i>	530
2. Lic. Dr. Emil Weber: Die philosophische Scholastik des deutschen Protestantismus im Zeitalter der Orthodoxie 1907. <i>D. Dr. Daxer György</i>	532
3. Dennert E.: Die Weltanschauung des modernen Naturforschers. <i>Sz. M.</i>	535
4. D. Dr. A. W. Hunzinger: Das Wunder. <i>D. Dr. Daxer György</i>	537
5. Friedr. A. B. Nitzsch: Lehrbuch der evangelischen Dogmatik. <i>Dr. D. Gy.</i>	540
6. Seeberg R.: System der Ethik in Grundriss. <i>Sz. M.</i>	541
7. Dr. Gál Kelemen: Ujabb irányok a pedagógiában. <i>dr. Szelényi Ö.</i>	542
8. A. v. Kirchenheim: Lehrfreiheit und Bekenntnisgebundenheit des evangelischen Geistlichen. <i>D. Gy.</i>	543

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság

kiadásában megjelent és **Hornyánszky Viktor** főbizománysnál
(V. ker., Akadémia bérháza) kapható legújabb művek:

Luthardt: A keresztyénség erkölestana. Fordította *Csíky Lajos*. 2-dik kiadás. 246 lap, ára füzve 3 K.

Drummond: Természeti törvény a szellemi világban. Fordította *Csizmadia Lajos*. 3-dik kiadás, 285 lap, ára füzve 3 K.

Szabó Aladár: Külmissziói Kalauz. A keresztyén vallás elterjedése a világon. 303 lap, ára kötve 3 K.

Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. 375 lap, ára füzve 5 K.

Szaboleska Mihály: Ahítat, szeretet. III. kiadás. Ára kötve 3 korona.

B. Pap István: A belmisszió hősei. Ára kötve 3 K.

A német tudományrólunk.

Németország egyik leghíresebb és előadását, tartalmát tekintve mindenestre jeles, leíró nagy földrajzi munkája dr. *Daniel Hermann Adalbert*-é, aki a hallei híres pedagógium tanára volt, s azóta is több kiadásban jelent meg dr. *Volz Berthold* tanár átdolgozásában. Ez a nagy munka tudósok, tanárjelöltek s a nagy közönség körében közkezen forog. Nagyon alapos munkának van elismerve, s így természetesen nagy tekintélynek örvend. Németország tanárai, tanítói jobbra innen merítik földrajzi tudományukat, s bizonyosan esküsznek is adatai, állításai teljes hitelességére. Ez a munka Magyarországon is el van terjedve. Alig van középiskolai vagy tudományosabb színezetű könyvtár ez országban, ahol meg ne volna. Maga a magyar kormány ajánlotta az összes középiskoláknak megvételre. Éppen ezért nem lehet közömbös ránk nézve, hogy vélekedik rólunk, milyen képet fest erkölcsainkről, szokásainkról, alkotmányunkról, népünkről. Fájdalom, ez a kép igen ferde világításban tüntet fel bennünket, ami annál sajnósebb, mert a műveltebb német körökben és a jövő nemzedék nevelői közt valósággal rossz hírünket költi. Azt a méltán híres, német alaposítást a munkának ránk vonatkozó része egyáltalán nem mutatja.

Már a címben, II. kötet, 175. oldalon van egy nagy baklövés, a Lajthán-túli Ausztriának (Transleithanisches Oesterreich) nevezi el országunkat. Igaz, nagy hazánkfia *Kossuth Lajos* is leírta ezt egy párszor, de csak elkeseredésében, s elhinni azonban ő akarta a legkevésbé. Efféle kisebb-nagyobb vaskos tévedései, hogy másnak ne mondjuk, nagy számmal vannak. Valamennyivel foglalkozni fölöslegesnek tartjuk. De egyiket-másikat mutatóba felemlíteni, helyreigazítani kötelességünk. Nevezetesen az az inkább csodálatos, mint okos állítása a következő:

„Szent István utódai a tizenegyedik században elismerték a német birodalom hűbérjogát.“

Tudnivaló, hogy ez nem igaz. Női cselszövés, udvari ármány rá tudta venni a haldoklóban lévő beteg királyt, hogy családjának az udvar felfogása szerint egyetlen, törvényes sarjadékát, *Vazult* megcsonkíttassa és így az uralkodásra képtelenné tegye, s helyette Gizella királyné német származású rokonát, *Pétert* tegye meg utódjának. A magyar királyi udvar ekkor el volt árasztva lézengő, kóbor német ritterekkel és szakasztott olyan volt, mint valamely német uralkodóé. Hogy ez a magyarságnak nem tetszett, az világos. De tudta ezt az idegen udvar is. Tehát jövődő sorsukat biztosítani, s a hatalomban is benn akartak maradni, azért volt szükséges a magyar *Vazult* nyomorékká tenni s a kedves német *Pétert* a hatalomba beültetni. Hálából Péter először az özvegy királynéval szemben mutatta ki a foga fehéret, majd a nemzettel szemben is folytatni akarta azt az idegen s gyűlöletes rendszert, amit az udvar a saját érdekei szerint már István idejében meghonosított. A magyar még tűrte a saját véréből való uralkodójának cselekedeteit, de *Pétert* utolérte végzete. Hiába akarta trónját azzal megmenteni, hogy III. Henriknek felajánlotta hűbérül. A magyarság visszahívta az elmenekült *Vazul* fiait, *Endrét*, *Bélát* és *Leventét* s *Henrik* császár háromszor is megindított hadjárata csúfosan végződött. Péter maga is nyomorult halállal pusztult el. Éppen ezekért *István* királyt a maga korában és még sokáig azután se emlegették valami nagy rajongással, mint a német író gondolja. Ellenkezőleg kegyetlennek, irgalmatlannak tartották, minthogy ő, a magyar szokásokban és erkölcsökben csak átkozott pogányságot látott és ezeket mindenütt irtotta és mert idegeneket csodított udvarába, akik beültek a főhivatalokba, a vagyonba, ezért természetesen gyűlölték is. Neve és emléke iránt való rajongás későbbi dolog; akkor kezdődött, mikor a királyi udvar és a főpapság kívánságára szentté avatták. Mindezt a legújabb történeti kritika tisztázta s ezért ezt a tudományos könyv írójának tudnia illenék.

Éppen ilyen igaz, amit *I. Ferdinánd* trónralépéséről és *Zápolyai János* „erdélyi vajdaságáról“ mesél, akit törvényes királynak se akar elismerni. Pedig megfordítva *Ferdinánd* joga, szerinte „*Erbrecht*“, volt nagyon kétséges, sőt törvénytelen. Családi szerződéseit, amelyeket a gyámoltalan *Jagellókkal* kötöttek, a magyar országgyűlés sohasem ismerte el, hogy megvesztegetett főurakkal és főpapokkal aláírták, ezzel sem lett törvényesebb. A pozsonyi királyválasztó gyűlés meg valószínűsítő komédia volt. Egyetlen egy vármegye sem volt ottan képviselve, Horvátországból is csak az a küldöttség jelent meg

ottan, amelyet a német kapitányok felrendeltek. „Mária királyné szolgálói“, ahogy a Ferdinándhoz szító urakat nevezték, voltak ott a legnevezetesebb emberek. Ezek is mindössze 11-en voltak. Ez még részgyűlésnek (partialis congregatio) se nevezhető. Ferdinánd maga irtózott is minden gyűléstől, szent meggyőződése szerint Magyarországot családi birtokának tekintette s követelte, hogy őt a kormányzásra, mint „törvényes uralkodójukat“ hívják meg, szólítsák fel az uralkodásra. Éppen ilyen oktalan volt az a cselekedete is, hogy a török kitakarodása után folytonosan rátámadt az országra. Vitézei ott harcolni nem tudtak, a török előtt csak a futást tartották a leghasznosabbnak, a rabláshoz azonban igen értettek, teljesen kifosztották azt a vidéket, ahol megfordultak. Hogy ez kölcsönös vérengzés nélkül nem eshetett meg, az világos. Ferdinánd a legszerencsétlenebb körülmények között törekedett Magyarország birtokára, amikor Európa nagyobbik fele kétségbeesett harcban állott a Habsburg-ház világhatalmi törekvéseivel szemben, s e szövetségben maga Szulejman szultán is benne volt. Hiszen Károly császár, Ferdinánd bátyja is ellenezte, hogy „a magyar kalandba“ belébocsátkozzék. Ennek a haszontalan tülekedésnek szegény Magyarország itta meg a keserű levét. A szultán egyenrangú szövetségesnek tekintette János királyt, haláláig egy talpalatnyi földet sem foglalt el Magyarországból. Buda elfoglalását török részről hitszegésnek mondják a történetírók, pedig utóvégre Szulejman türelmének fonala is megszakadhatott, mikor megvesztegetett „szövetségesei“, köztük maga az özvegy királyné is árulással akarták Ferdinánd kezére játszani. Ferdinánd ugyanis fegyverrel nem győzte, hát pénzzel próbált szerencsét.

Igaz, hogy Magyarország az új uralkodó családra nézve „keserves és bizonytalan birtok volt“ (mühseliges und bedrohliches Besitztum), de ennek első sorban az uralkodók és alávaló tanácsosai voltak az okai. Tervszerűen ki akarták irtani a magyarságot, a tanácsosok és a „hadvezér urak“ pedig a rablást és a meggazdagodást tartották első sorban legfőbb kötelességüknek. Erdély különválására azért volt szükség, hogy ott nemzeti fejedelmek a török pártfogás alatt legalább időnként segítségére mehettek a végpusztulásra jutott magyarságnak. Különben teljesen tönkretették volna.

Szomorú dolog, de a valóság az, hogy Magyarországnak az a része, amely a török hódoltság alatt élt, boldogabb napokat látott. A török nem bántotta nyelvét, törvényeiben, szokásaiban meghagyta, a községi autonómia felvirágozott ez időben és ami páratlan jelenség a világtörténelemben, a régi vármé-

gyék a török területen kívül teljes szervezetükkel megmaradtak s egyes kívül eső várakban tartott gyűléseikből kormányozták a hódoltságban élő magyarságot. Adókat vetettek ki rájuk, be is szedték természetesen mérsékelt módon. Ezt a jogot a török szerződésekből is elismerte. A kereskedés, ipar virágzott. A hódoltsági magyar kereskedés emelte fel a kis Bécsset nagy várossá. Mese a török zsarolásáról és kegyetlen-ségéről szóló híresztelés. A kor erkölcsi szerint mindkét részcsoport voltak visszaélések, de általánosságban az az igazság, hogy a „felszabadító hadjárat“ utolsó hét évben Magyarországból az idegen katonaság rablásait, gyilkolásait nem számítva, több adót sajtoltak ki, mint a török százötven esztendő alatt.

Nemcsak tudatlanság, hanem valóságos rosszakarat nyilatkozik ezekben a sorokban, mikor így elmélkedik a tudós könyv rólunk:

„I. Lipót idejében több összeesküvést véresen levertek, a félhold hatalmával letört a lázadás zászlaja is. Szigorú, véres, jogos és jogtalan megtorlást gyakorolt Ausztria velük szemben. De másrészt nem szabad elfeledni azt sem, hogy azok a lázadók, akik a franciákkal, a törökökkel összeesküdtek és a török pusztító áradatát indították hazájukra, még a rokonérzésű népeknél is kevés részvételre számíthatnak.“

A magyarok története már régen kinőtt azokból a rongyokból, amikbe az önkényuralom szekerét toló reakcionárius történetírók saját szájuk és kedvük ize szerint csavargatták. A legújabb levéltári kutatások meztelen valóságukban állították oda azokat a páratlan és rettentő szenvedéseket, amelyekbe a bécsi udvar vérlázító politikája kergette ezt a szerencsétlen nemzetet. Bizvást állíthatjuk, hogy nincs nép a földkerekségen, amelynek az idegen uralom embertelen kínzásából több jutott volna. Már említettük, hogy az első Habsburgok oktalan és szerencsétlen hadjáratai szolgáltatták a töröknek a kész ürügyet, hogy itt magát befészkelje. A magyarság tudott volna csak a törökkel szemben helytállani, de a bizalmatlanság és rosszakarat nem engedte, hogy ezt a kiváló katonai anyagot szervezzék. A világ minden részéből összeszedett csöcselék had csak az ország rablásával és gyalázatos futásaival tündöklött. Nagy erdélyi fejedelmünk, *Bocskay István* csak az ország romlását okozta vele, mikor azt az álmát akarta megvalósítani, hogy a bécsi udvar segítségével innen a törököt kiverje. *Basta György* erdélyi kormányzása véres betűkkel van beleírva a világtörténelem évkönyveibe. A magyarság rendszeres irtása vígan folyt, a földet szedték el a magyaroktól, hogy idegen elemek kezére juttassák, s Erdélyt, a

magyarság utolsó fellegvárát, ledöntsék. Az inség olyan nagy volt, hogy az emberhúst nyilvánosan árulták a piacon. Magának a magyarság részéről bécsilelkűnek hitt Boeckay élete se volt biztonságban. Ez kényszerítette a fegyverragadásra, s a keserű csalódáson átment nagy hadvezér és államférfiú még végrendeletében is meghagyta, hogy Erdélynek nemzeti fejedelem alatt kell lennie, különben végképpen eltiporják nemzeti-ségünket.

Magyarországon kitüntetés és jutalom járt a zsoldos csőcseléknek, ha a magyarság értékét rabolta, sorait irtotta. Ők nem a török, de a magyarok vagyona és élete ellen viseltek háborút. *Bethlen Gábor, I. Rákóczi György* erdélyi fejedelmek hadjáratai után csak éppen lélekzethez tudott jutni boldogtalan népünk. A szerződéseket semmibe se vették. A magyarság protestáns vallása csak ürügy volt üldöztetésükre; itt a magyarság kiirtását tervezték, s minden áron arra törekedtek, hogy a magyar nemzet eltiprásával alkotmányát elkozzák és a többi osztrák örökös tartományok sorsára juttassák. Az erdélyi szászokat, bár szintén protestánsok voltak, nem bántották, sőt védelmezték. Nem az eretnekek, hanem a magyarság ellen folytattak irtóhadjáratot. 130 hoszú esztendő alatt komolyan eszükbe se jutott az országnak a török iga alól való felszabadítása. Magyarországot mindig szívesen átengedték a török pusztításainak, csak hogy ezt a veszedelmet az örökös tartományokról, első sorban Bécsről elhárítsák. Hiába bizonyították Magyarország legkiválóbb hadvezérei, köztük a nagy költő és nagy hadvezér *Zrinyi Miklós*, hogy ez országnak semmiféle külföldi segítségre nincsen szüksége, a mi gyalogos hajduink, huszáraink a világ legrettenthetlenebb, leghősiebb katonái, akik a török hadakozásának minden csinjátbinját ismerik, ezt a megbecsülhetetlen katonai anyagot kell szervezni. Hiába bizonyították ezt az elfogulatlanabb német tisztek, *Schwendi Lázár, Salm Miklós, Gabelmann* stb., hogy magyar katonák nélkül boldogulni nem lehet, olcsóbbak is, mint az idegenek, kik három forint havi zsoldért szolgálnak, míg az idegeneknek ötször-hatször annyi zsold kell, a bécsiek éppen hadnagyai és saját törvényei szerint élő magyar hadi-nép megerősítésétől irtóznak a legjobban.

Katonáink rettenthetetlen hősiességüket az ellenség is megbámulta, csak Magyarországon nem tünt fel, mert ez nálunk mindennapi dolog volt. Halálos büntetés terhe alatt tilos volt a királyi fennhatóság alatt levő földön rabló és száguldó török hadak ellen harcolniok. Egyetlen példa ez a világtörténelemben, hogy ezt a katonaságnak megtiltsák, de a hős vitézeket

ez a tilalom se akadályozhatta meg, hogy földjeiket, fajtájukat ne védelmezzék. Annál nagyobb lett a bécsi körök gyűlölete irántuk, mert ezt a török ingerlésének mondták. Ők a királyi föld romlásával nem gondoltak soha. Maga a pápa, a spanyol udvar figyelmeztette a bécsi kormányt, hogy a magyar eretnekek üldözésével legalább egyelőre hagyjon fel, erejüket a török ellen fordítsa. A józan ész szava hiába szólalt fel, a bécsi udvar a magyarokkal szemben nem ismert se irgalmat, se kegyelmet.

Hogy a magyar alkotmányt megsemmisíthessék, pokoli tervet eszeltek ki a magyar katonaság megsemmisítésére. Először azt a hazugságot híresztelték, hogy a magyarországi jövedelemből nem telik a katonaság fenntartása, pedig kimutatható, hogy mindig sokkal több pénzt vittek ki az országból, mint amennyi a katonaságnak zsoldban kijárt, ha ugyan kifizették volna nekik. A magyar katonaságot, hogy tőle megszabaduljanak, valósággal éhenhalatták.

Nem e cikk keretébe való e példátlan és embertelen hóhérmunka leírása. Csak egy-két jellemző tényre hivatkozunk. A palotai őrség 1575-ben már nem bírta tovább az éhezést, egyenesen a királyhoz fordultak, s megrendítő sorsukat leírva, így végzik levelüket:

„Tudjuk és hisszük, ha mi nyomorúságot Ő Felsége rajtunk cselekeszni kész, hogy az ur Isten Ő Felségének ezt el nem engedi, hanem az mi rajtunk teendő nyomorúságért Ő Felségét úgy megveri mind testiben, mind lelkiben és minden dolgaiban szerencsétlenné teszi, hogy minden fejedelmek között Ő Felsége például léssen.“

Szándékosan nem idézzük a magyar hadvezérek temérdek panaszos jelentését a magyar katonaság hallatlan nyomorúságáról, de felemlítünk két hivatalos német jelentést. Az egyik *Kayserstein Jánosé*, aki felterjeszti 1664. év januárjában az éhenhaltak listáját, s a többiről is megjegyzi, hogy úgy lézengenek az éhségtől, mint az árnyék a falon. Végül hozzáteszi: „Milyen kár, hogy az ilyen bátor és derék őrsegnak éhen kell hálnia“. A másik tanuságtétel *Kollonics Lipóté*, a magyar származású esztergomi érseké, aki azonban éppen fajtájának volt a legnagyobb ellensége. Még ő is megindító hangon ír az 1699. esztendőben a magyar katonaság sorsáról:

„Szegény emberek — mondja hivatalos jelentésében — hat év óta egy harapásnyi kenyeret, egyetlen fillért sem kaptak. Minden baj, minden rossz dolog ebből következik.“

Csak erre várt a bécsi kormány s elérkezettnek látta az időt, hogy a magyar önálló hadseregre az első csapást mérje.

A legnagyobb részét elbocsátották 1671. év december 11-én megjelent királyi rendelet értelmében. A szegény katonáknak még hátrálékos zsoldjukat se fizették ki. Egyszerűen szélnek eresztették őket. Minthogy a katonák zsoldjuk fejében pénzt és posztót kaptak, innen eredt ez a közmondás: „Se pénz, se posztó“.

Ez már Lipót korában történt, s éppen ez uralkodó idejében esett dolgokért állítja pellengére a fent idézett sorokban a könyv tudós szerzője a magyar nemzetet, mint olyat, akinek jogcíme sincsen a részvétre, noha e király egész uralkodása bizonyította, hogy a magyarság addigi szenvedéseit a legnagyobb mértékben csak fokozni tudta. A legújabb történeti kutatások bizonyítják, hogy soha királyi szót annyiszor meg nem tartottak, királyi esküt annyiszor meg nem szegtek, mint éppen az ő idejében. A vasvári béke előtt a győztes császár, mikor az egész török hadsereget megsemmisíthették volna, oly gyalázatos békét kötött, amely az egész magyarságot kiszolgáltatta a török szabad prédájának. A békét ratifikáló török követségnek a bécsi udvarban azt az *istenes, atyai* tanácsot adta, hogy a zavargó magyarságot, ahol érik. törjék kerékbe. E szégyenletes békekötés után az országban általános lett a meggyőződés, hogy a bécsi udvar se a magyar, se az idegen katonasággal nem is akarja az országot felszabadítani a török iga alól. *Achmed* török nagyvezér különben is dühöngött a magyarokra, mert felhívására nem csatlakoztak hozzá, a vereséget is ennek tulajdonította, így maga is ellenséges indulattal bánt el velük, az udvar pedig a béke után teljes biztonságban érezte magát, gyilkos politikáját tovább folytatta ellenünk.

Ekkor történt, hogy *Lippay György* esztergomi érsek, *Wesselényi Ferenc* nádor és *Zrínyi Péter*, hogy „az utókor őket ne kárhoztassa azért, amiért az elrongyolott haza jövőendő boldogságáért mindent el nem követtek“, tanakodni kezdtek a szabadulás módjai felett: Római katolikus nagyurak voltak ezek, a protestáns magyar nép nem is tudott arról, mit végeztek, mégis véres üldözést kezdtek a nép ellen. 2000-nél több nemes fogságra jutott, vértörvényszékek működtek, az elkobzott vagyon értéke milliókra ment. Futott, aki futhatott, csak fegyvere és puszta élete volt már az övé. E szegény „bujdosók“ csapatokba verődve megkezdték az egyenlőtlen, de mesés hősiességgel vívott harcokat a zsoldos és áruló magyar hadak ellen. Ezeknek lett vezérük *Thököly Imre*, később *II. Rákóczi Ferenc*.

Már nem is a szabadságért, a törvényekért, az alkotmányért, de pusztá, nyomorult életükért folyt a szörnyű küzde-

lem. Ahol tehát a jog és az igazság törvénye még teljesen ki nem halt, ahol a szabadság érzése még él a lelkekben, e névtelen és névvel bíró hősök iránt a részvét és csodálat érzésének ki kell gyulladnia minden igaz szívben, még a könyv tudós szerzőjének elítélő véleménye ellenére is.

Hogy Magyarország a XVII. század vége felé mégis felszabadult a török járom alól, az éppen nem a bécsi udvar érdeme, mint a tudós úr állítja. *Kara Mustafa* nagyvezérnek az udvar kész volt Magyarország még maradt részeit is feláldozni, csak hogy békét kaphasson. De Mustafa nem hajlott ez ajánlatokra, elkésve fogott Bécs ostromához, s e fővárost az udvartól azelőtt is, az ostrom sikere után is kicsinylett, megvetett *Szobieszky János* lengyel király mentette meg.

E támadás európai veszedelemnek tüntette fel a török terjeszkedését, így indult meg külföldi segítséggel a „felszabadító hadjárat”. Az elszélesztett magyar katonaság közül azok, akik még nem tudták elveszteni reménységüket a jövőre vonatkozólag, sokan harcoltak a török ellen. Ott, ahol a halál dandárja járt, oda őket küldték legelőre, mert úgy gondolták, ha már veszni kell valakinek, inkább a magyar pusztuljon. E hősiességüknek meg is lett a méltó jutalma. 1699-ik évben az önálló magyar katonaság sorsát véglegesen megpecsételték. Lelketlenül újra, most már véglegesen, zsold nélkül elbocsátották őket, avval a kegyes tanáccsal, hogy vagy földmunkával, vagy kereskedéssel keressék meg kenyerüket. Kinek amint tetszik, s ahogy kedve tartja. Történt ez akkor, amidőn a görögkeleti szerb és délszláv katonáknak, tehát szintén eretnekeknek, állandó földbirtokot hasítottak ki a magyar haza tulajdonából. A mi katonáink özvegyei, árvái pedig éhenhalhattak. Ennél nagyobb szegyen és gyalázat egy nemzetet se ért. Világos tehát, hogy a magyarság irtása volt a főcél.

A felszabadító hadjáratért, amely a török kitakarodásával ért véget, hálásak vagyunk és lehetünk is, noha hálátlanságot vet szemünkre a tudós úr, azonban e hálánk mellett kötelességünk azt is megjegyezni, hogy a dulások és irtások következtében Magyarország lakossága két millióra olvadt le. A felszabadult földeket nem adták vissza régi magyar tulajdonosajknak, szerbeket, sokácokat, délszlávokat stb. telepítettek oda. Ezekkel akarták fékentartani az országot. Ki is mondták, hogy az osztrák katonaság és a szerbek „megvédelmezik” az országot. De nem a magyarságot akarták a katonai kötelezettség alól felmenteni, csak az önálló magyar katonai szervezetet ölték meg. Alig pár esztendő múlva megkezdték a

magyar katonák fogdosását, de idegen tiszték, német vezényszó alá helyezték. Az elgyötört magyar társadalom észre se vette, hogy mi történik körülötte. A virágzó magyar iparral, marha-kereskedésével együtt eltűnt a magyar önálló hadsereg is. A nemzetiségek azonban békésen szaporodhattak. A tizenharmadik században idevándorló pásztorok oláh nép utódjai botjukra támaszkodva, a hegyekről nézték a magyar falvak felégetését, pusztulását, leszálltak a hegyeikről a völgyekbe. Elfoglalták a magyarság helyét. A nemzetiségeket a magyarok ellen uszító politika még most is kísért. Pedig minden józan gondolkodás ellen való, hogy Magyarországon is olyan nemzetiségi viszálykodások düljanak, mint Ausztriában. A széttagolt Magyarországot, a nemzetiségi agyarkodásban élő Ausztria monarchia alapjait rendítené meg első sorban. Elégge okulhatnak Ausztria mostani züllött állapotán.

Amit ezután ír rólunk a tudós könyv, az már igazán a dühtől tájtézkik. Így természetesen az igazság is hiányzik belőle. Íme egy pár jeles szemelvény közülük:

„A magyarok önálló magyar államra törekednek. Amint keserű dühvel minden németséget elvetnek s kivetnek magukból, úgy az összes szláv, román, német népelemet magyarosítani akarják. *Tisza Kálmán* miniszterelnöksége alatt, 1876-iki esztendőben Erdélyt addigi jogaitól megrabolták, s az egykori független államot magyar tartományná változtatták, magyar megyékre osztották be, határait úgy állapították meg, hogy a németség mindenütt kisebbségbe jutott.

„A népeletben — folytatja a tudós szerző — a német nyelvet mindenütt mellőzik. Egy országgyűlési képviselő a házban a német nyelvet a szolgák nyelvének jelentette ki. Az inasok, pincérek, bolti szolgák kénytelenek magyarul beszélni, ha állásukat elveszíteni nem akarják. Az utcákon már nem látni német cégtáblákat, a térképen egy német helységnevet sem. Tudományos műveiket, mint például a Földrajzi társulat évi jelentéseit, csak magyar nyelven küldik külföldre. A német színházakat bezárták.

Tovább így dicsekszik: „Pedig német apostolok voltak azok, akik a magyaroknak a keresztyénséget prédikálták. Német államférfiak voltak, akiket a magyar állam szervezésére, német darabontok és harcosok, akiket a magyar királyok hazájuk védelmére behívtak. Magyarországon csak azoknak a városoknak van civilizált külsejük, amelyeket vagy a németek, vagy az ő vezetésük alatt szerveztek. Azok a városok, ahol német kéz nem segített, inkább táborszerű gyűlőhelyei az embereknek, mint civilizált lakóhelyek.“

Végül azon kesereg, hogy a németiség magyarosodik és a magyarokkal versengve megveti a németet, még nevét is megmagyarosítja.

Mit szóljunk ezekre az állításokra, amelyeknek minden szava ferdítés vagy valótlanosság? Magyarországon senki sem gyűlöli a németeket, hanem igen is gyűlöli és gyűlölte azt a reakcionárius önkényuralmi, s oldateska politikát, amelyben benünket századok óta Bécsből reszesítettek, amely népiünk szabadságát, alkotmányát, nemzetiségét állandóan támadta és mai napig is fenyegeti. Hogy ez a kormányzat sohasem volt német színezetű, azt a Németbirodalomban tudják és tudhatnák a legjobban. Kozmopolita-keverék ez, melynek se országa, se hazája. Mi hálásan elismerjük a német kultúra hatását hazánkra, hiszen az igazság az, hogy alig van tösgyökeres művelt magyar ember, ki ezen nyelven nemcsak ért, hanem beszél, és a középiskolákban kötelező a német nyelv. A mi tanulóink szívesen jártak német egyetemekre, míg kálvinista vallásuk miatt ki nem tiltották őket, különösen Wittenbergbe, azután Heidelbergbe, csak mikor Tilly elpusztította ezt az egyetemet, mentek a hollandi felsőbb iskolákba. Most is sokan látogatják a német főiskolákat. A művelődni vágyó országnak nem is lehetett határait kínai fallal elzárni. A térítés munkájában azonban a német papok az olaszokkal, szlovénekkal, görögökkel osztoztak. Hogy a német ritterek szívesen költöztek a termékenységeről világszerte híres Magyarországba, az bizonyos, de harcos az ország védelmére volt itt elég. A magyar kezdettől fogva született katona.

A legmulatságosabb állítása azonban az, hogy Tisza Kálmán elrabolta Erdély függetlenségét és magyar tartománytá tette, csak azért, hogy a németiséget törpe kisebbségre szorítsa. A németek, illetőleg az ott lakó szászok sohasem voltak uralkodó néptörzs Erdélyben. Protestáns autonómiájuk a mai napig is csorbitatlan, vagyonuk érintetlen, míg a magyar protestánsok javait elkobozták. Iskoláik német nyelvűek. Német színházak a szász földön másutt is vannak. Elemi iskoláikban sehogyse tanítják a magyar nyelvet, a középiskoláikban csak úgy, ahogy ő nekik tetszik. Az erőszakos magyarosítást maga ez a német tudós cáfolja meg, mikor elismeri, hogy a nemzeti-ségek eredeti szokásaik szerint élnek itt, mintha csak most költöztek volna az országba. Az oláhok gazdag birtokokat kaptak a magyar földből. Iskoláikban mégcsak türni se akarják a magyar nyelvet. Van-e a világon ország, amely ezt megengedné? Hogy a tudományt magyar nyelven műveljük, erre nem fogunk a tudós úrtól engedelmet kérni. Miért nem művelik

ők francia nyelven, noha egy időben ezt is megcselekedték. Nem volna hajlandó a tudós úr Romániában széttekinteni, mit művelnek ott a moldvai ősmagyar lakosokkal, akiknek pénz-bírság terhe alatt meg van tiltva a magyar nyelv. Családi körökben gyermekeikkel se szabad magyarul beszélniök. Pedig pár száz évvel előbb voltak ott, mint az oláhok és ezek a lelketlen emberek lármázzák tele a külföldet a mi zsarnokságunkkal, mikor a moldvai elhalt magyar papoknak sirkövére sem engedték meg a magyar felirat felvételét.

A német színházak magoktól szüntek meg, mert nem volt közönségük. A budapesti német színházak között aránylagosan a gyapju-utcaiban volt a legjobb szintársulat. De ezeknek az előadások se tudta meg se közelíteni a magyar színházak színvonalát. Utolsó igazgatója, *Lesser Szaniszló* váltig panaszkodott, hogy nem tud valamire való primadonnákat szerezni, mert a magyar fővárosban igen kevés a gavallér úri ember. Ez a rozoga színház tudvalevőleg földig leégett. Szerencsére akkor, amikor közönség nem volt benne.

Látott-e már ez a tudós úr magyar várost, mikor azt meri állítani, hogy a német lakosságú városoknak van civilizált külsejük? Honnan veszi azt a mesét, hogy csak azok városias színezetűek, ahol a németek építették és szervezték a városokat. Talán éppen az a bajunk, hogy a városaink a falvak rovására rohamosan fejlődnek.

Amit a magyar nyelvről ír, az tökéletesen igaz, de inkább csodálatos, mint okos, amit magyar irodalomról jónak lát feltalálni.

Azelőtt a magyar nyelv csak az alsóbb néposztály nyelve volt, *a műveltek németül beszéltek* és a nyilvános tárgyalásokat latinul tartották. De *hatvan év óta* gazdag magyar irodalom fejlődött ki és híres költők (Petőfi, Moritz Jókai) a hazai nyelvet megkedveltették és értékessé tették.

A latin nyelv más európai országokban is mint diplomáciai és tudományos nyelv el volt terjedve, ebben a tekintetben Németország se volt kivétel. A latin nyelvű okiratok mellett azonban még a hanyatlás korában is, elég magyar nyelvű maradt reánk. A nyilvános gyűlések tárgyalásai se folytak teljesen latinul, itt is mindig túlnyomó volt a magyar nyelv használata. Igaz, hogy sok hazai történetírónk is túlozva szól a latin nyelv elterjedéséről, de az újabb kutatások ezeket a túlzásokat a kellő mértékre szállította le. Azonban az már mulatságos állítás, hogy a magyar nyelv csak az alsóbb néposztályok nyelve volt s a műveltek csak németül beszéltek. Mária Theresia ugyan a folytonosan hangoztatott irántunk

való hálából és szeretetből arisztokraciánkat el akarta szakítani a magyarság testétől s ez nagyjában sikerül is neki. De ezek így se váltak németekké, éppen olyan kozmopolista, semilyen érzésű kocsonyalényekké változtak, amilyen ez időben a bécsi udvar volt. A középnemességgel azonban a kegyes királyné sem boldogult. Ezek bizony csak magyarul beszéltek, csak tudós vagy más kiválóbb hangulataikban irtak és nyilatkoztak latinul. A tudós szerző szerint nyelvünk szerfelett hajlékony, világosan határozott, rövid, erőteljes és jó hangzású. Milyen állítás az, hogy a magyar nyelv rövid 60 év alatt ilyen nagy tökéletességet ért el. Ez egyedül álló csoda volna a népek történetében.

Ilyen vadregényes állításokra csakugyan semmi szükség. Nekünk a XVI-ik századtól kezdve, amikor nagy lírikusunk, *Balassa Bálint* élt, voltak és vannak, lesznek is nagy íróink, noha ez a tudós könyv csak kettőt akar ismerni közülök: Petőfit és Jókait. Sőt maradtak volna ősi irodalmunkból is nagy költői alkotások, ha azokat külföldről beszívárgott vakbuzgó papok tűzrevalóknak nem ítélik.

Nyelvünk története egyébképen abban is elüt más nyelvek fejlődésétől, hogy az árpádkori nyelvet is könnyen meglehet értenünk. A főkülönbség a legrégebb magyar nyelv és mai között csak a szókincsben mutatkozik, amely most természetesen sokkal gazdagabb. Ez a legerősebb bizonyítéka annak, hogy a beköltözött magyarok nyelve igen régi kultúra eredménye, érett gyümölcse. A régi német írókat ellenkezőleg csak szótár segítségével érti meg a mai német nemzedék; úgy is kell tanulnia, mint valami idegen nyelvet. A mi nyelv-járásaink alig különböznek irodalmi nyelvünktől, a különböző német tájbeszéddek azonban teljesen elütők; a különféle törzsek a magok nyelvén buszelve meg se érthetnék egymást. Nálunk ilyen nyelvi akadályok nincsenek: kevesen vagyunk, de legalább egy nyelven beszélünk!

Persze a tudós szerző azt hirdeti rólunk, hogy noha az ország lakosságának csak 42⁰/₁₀₀-át tesszük, mégis mi vagyunk az uralkodó faj... Természetesen már a tíz év előtti népszámláláskor is mi voltunk az abszolút többség az országban.

Világos, hogy az író a németet szeretné nálunk uralkodó népfajnak, de vajjon nem a józan ész ellen való kívánság ez? A két millióra tehető németiség, ha már a történeti fejlődést fel is rügjük, képes volna-e itt a vezérszerepre?

Befejezésül olyan vadregényes képet fest a magyarságról a tudós szerző, amely inkább képzelődésének, mint meg-

figyelőtehetségének bizonyítványa. Ez ázsiai izü sorokat szó szerint közölni éppen nem tartjuk fölöslegesnek.

„A magyarok irtóznak a hegyektől; a régi nomádvér csak nem tagadja meg magát bennök. Csak a nagy rónaságon tudnak a magok módja szerint lóval közlekedni. Négy éves a gyerek és már lóra ültetik, tapsol kis kezével, erősen megkapaszkodik a ló sörényébe, s amikor észreveszi, hogy megtudja ülni a lovat, nem sokáig gondolkozik rajta, hogy kurtantásával megindítsa.

„Azon a napon, amikor először ügetve lovagol anélkül, hogy leesnék róla, atyja komoly méltósággal így szól hozzá: „Ember vagy!”

„A magyar szívesen lesz katona, de legszívesebben lóhátról harcol: „lóra termett a magyar“, (így írja le ezt a német) mondja egy régi közmondások. A magyar huszár utólérhetetlen, példaképe a könnyű lovasságnak. De a rónaság iránti szeretetének egyéb oka is van. Lusta nép, csak a szüükség szorítja munkára, s oda telepedik le, ahol a természet neki mindent, majdnem mindent ingyen ajándékoz. A szarvasmarha ott magától sokasodik, megnő és kövér lesz... A tengeri, amiből egy szem ezerszeresen fizet, ez az ő termékük, amit ők kedvelnek. A magyarok a falusi, pusztai életet jobban szeretik a városi ülő foglalkozásnál. Ebből a lustaságból ered, vagy véle testvér a régi szokásokhoz való csökönyös ragaszkodások. Egy magyar ember sem műveli másképen földjét, mint azt apjától vagy nagyapjától látta. Innen van ellentálló képessége is a betolakodó erkölcsökkel, szokásokkal szemben. Ez az alapja izzó, nemzeti büszkeségük is, amely túlzásaival sértő, s ami valóban káros hatással van országok boldogulására is; de van ebben valami nagyszerű vonás is, ámbár ez más velők lakozó nemzetiségre valósággal megszegyenítő. A magyar nép első a föld kerekiségén; igen, még a legalábbvaló rabló, aki az akasztófától most szabadult meg, különnek tartja magát a Magyarországon kívül lakó embereknél, akiknek ezt az ember nevet csak nagy megerőltetéssel tudja megadni.

„Ez a túlzó hazafias érzés hősi tettekre ösztönzi őket és bennök az utolsó parasztig az önérzetet nagyra neveli. Azt a kunyhót és azt a földet, ahol lakik, noha csak egy pár lépésnyi terjedelmű, büszkén „birtokomnak“ mondja, feleségét, gyermekeit pedig cselédeimnek nevezi. A feleség róla vagy hozzá így beszél: „Uram“ és sohasem száll vele szembe.

„Ez a szó „bestület“ (a becsületet így írja le a német), gyakori szava. Minden, amit tesz „bestületes azaz becsületes“

emberhez méltó. Ha sebes ügetésben nagy postaállomást utazott véled, kifogja lovait, köszön és szerencsés utat kíván, magadnak kell néki a borralalót felajánlani és amikor elfogadja, meg is van vele elégedve, mert a „bestület“, megint így írja le e szót az író, ezt így kívánja.

A magyar tehát tehetséges, büszke nép, egy-egy eszméért könnyen lelkesül, s külsőleg is bizonyos pompával szeret megjelenni; persze gyakran az üres külső színnel-mázzal is megalégszik.

Igazán terhes munka volna e kacskaringós, vadóc szóhalmazból az egyes, igaz vonásokat kihalászni, mert ilyen is akad közöttük. Azonban mi már régi, nagy ideje, hogy nem kívánunk semmit se a kelet-délszaki népek egy keretre húzott festményeinek riktó színeiből. Ahelyett szívesen vártuk és vettük volna, ha az igazságnak megfelelőleg nagy magyar Alföldünk mezőgazdasági nagy haladásáról, a magyar nép óriási munkabírájáról, tiszteletreméltó jellemvonásairól és sok egyéb alföldi nevezetességeiről láttunk volna kevésbé regényes, de igaz vonásokat. Valamint e cikkünknek se volt egyéb célja, mint az egyszerű igazság feltárása és az a reménység, hogy e különben nagybecsű könyv újabb kiadásában az igazságnak és a tudománynak meg nem felelő foltokat el fogják távolítani.

Dr. Gyöngyösy László.

Az abaúji kánonokról.

Abaúji kánonokat eddig nem ismert az irodalom. Egy legközelebb megjelent egyháztörténeti monografia¹ szerint, Tolnai János a tokaji közzsínaton, többek közt az abaúji egyházak 22-ik artikulusára hivatkozott álláspontjának védelme közben. Szerző, csillag alatt azt jegyzi meg, hogy az abaúji kánonos könyv „ismeretlen. Valószínűleg olyanfajta helyi érdekű kánonos könyv lehetett az abaúji is, mint a borsod-gömörkishonti dioecesisé“.

Pedig az abaúji kánonok már nagyon régen ismeretesek. Csakhogy nem e néven, hanem mint „felsőmagyarországi cikkeket“ ismertük őket.

A felsőmagyarországi cikkeket, eredeti- latin szövegükben, legelőször a Lampe-Ember-féle Historia-ban találjuk, az 1667. év alá sorozva.² Magát az eredeti kánonos könyvet Révész Imre 1863-ban ismertette³ s megállapította, hogy a kánonok nyomtatásban már 1595-ben megjelentek, tehát az Ember Pál-féle mű azon állítása, hogy 1667-ben jelentek volna meg először (*publicati sunt hoc anno*), teljesen téves. Azt a véleményét is nyilvánítja s meg is indokolta Révész Imre, hogy a kánonok létrejötte több évvel 1595 előtt keresendő; végre, bár feltételelesen, azt is megállapította, hogy a nyomtatási hely jelzése nélkül kiadott kánonos könyv a vizsolyi nyomda terméke. Ezzel szemben Szabó Károly nagy munkája⁴ Bártfát mondja meg-

¹ Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar ref. egyházban. 121. l.

² *Articuli, juxta quos regitur ecclesia in superioribus regni Ungariae partibus.* Lampe-Ember 430. s. köv. II.

³ A felsőmagyarországi reformált egyházak legelső kánonos könyve. Sárospataki Füzetek 1863. évf. 418—424. l.

⁴ Régi Magyar Könyvtár. II. kötet, 253. szám, 68. lap. Második kiadás, szinte hely nélkül, de Sz. K. szerint szintén Bártfán, 1709. Az első kiadásból jelenleg három példány ismeretes: a Nemzeti Múzeum, az Akadémia és a debreceni ref. egyházmegye könyvtárában.

jelenési helyéül, de hogy itt is Révész Imrének van igazsága, mindjárt látni fogjuk.

Kiss Áron, a XVI. századi ref. zsinatokról szóló nagy művében,¹ hol e kánonok magyar fordításban találhatóak, szintén úgy nyilatkozik, hogy ha nem tudjuk is e kánonok keletkezési idejét, annyit mondhatunk, hogy korán, és pedig 1595 előtt keletkeztek.

A sárospataki főiskola 1621. évi törvényeiben² két helyen is hivatkozás van a vizsolyi kánonokra, és pedig a 21., 22. és 24. kánonokra. E hivatkozásokból kétségtelen bizonyossággal megállapítható, hogy a „felsőmagyarországi cikkek“ és a „vizsolyi kánonok“ elnevezés alatt ugyanazon egy kánonos könyv értendő. Ez alapon már 1899-ben, a Békefi Remig munkáinak ösmertetésekor³ határozottan kimondottam, hogy „az eddig Felsőmagyarországi cikkek név alatt ismert nagyfontosságú református egyházi törvénykönyvet a vizsolyi zsinat alkotta meg vagy fogadta el . . . E nagyfontosságú törvényalkotás is valószínűleg összefüggésben van a bibliafordító Károli Gáspár abaúji esperessel . . . amennyiben a kánonok létrejöttét 1595-nél előbbre kell tennünk“.

Mokos Gyulának „A hercegszöllősi kánonok“ című nagybecsű editiójában, két helyen is⁴ említetnek a felföldi kánonok, melyeket szerző — tévesen — csallóközi és mátyusföldi eredetűeknek tartott. Munkája ösmertetése alkalmával⁵ ismételtén kimondottam, hogy „a kérdéses kánonok első kiadása (1595) az abaújvármegyei Vizsolyban jelent meg, és a kánonok eredetét nem a Duna, hanem a Tisza vidékére, közelebről éppen Abaújba kell tennünk, mert a szomszéd borsodgömöri egyházmegye a saját kánonaival élt“.

Zoványi Jenőnek legelől idézett művében⁶ ezt olvassuk: Tolnai „azt mondá, hogy a keresztelési szertartásban való újítása nem olyan nagymérvű. Az *abaúji egyházak 22. artikulusa* őt arra kötelezte esküjénél fogva, hogy ilyen irányban működjenek“ (hogy t. i. kereszteni csak a templomban, délelőtti istentisztelet alkalmával, a gyülekezet jelenlétében szabad). Ha az idézett abaúji artikus számánál (22.) kétségtelenül

¹ A XVI. században tartott magyar ref. zsinatok végzései 709. s köv. ll.

² Békefi Remig: A sárospataki ev. ref. főiskola 1621-iki törvényei, 50. és 51. l.

³ Századok, 1899. évf. 927. l.

⁴ Id. mű 79. és 169. ll.

⁵ Századok, 1902. évf. 279. l.

⁶ Id. mű 121. l.

fennforgó toll- vagy sajtóhibát kijavítjuk, vagyis XXII helyett XII-t teszünk, a felsőmagyarországi XII. cikkben megtaláljuk a Tolnai által idézett rendelkezést.¹ Ez adatból szintén kétségtelen, hogy a felsőmagyarországi artikulusok = abaúji artikulusok.

De még az abaúji egyházmegyének — fájdalom, csak 1689-től megmaradt — jegyzőkönyvéből is tudok felhozni pár adatot állításomnak teljes bebizonyítására.

Az 1691 február 21-én Alpáron tartott partiális zsinaton Lisznyai Sámuel bereti lelkész törvényt állott amiatt, hogy a barkaiaknak ajánlatta magát. Az ítélet így kezdődik: „Observet articulum nostrum 28.“, azaz: „a mi 28-ik artikulusunk szerint“. A felsőmagyarországi cikkek közül pedig csakugyan a 28-ik rendeli azt, hogy a magát ajánlgató lelkész egy évre felfüggesztesse állásától. Ha már az abaúji atyák *magukéinak* mondják e kánonokat, akkor azok csakugyan *abaúji kánonok*.

Az 1734 február 16. és 17. napjain Szerencsen tartott tanácsbírói széken (assessorialis sedes, mert ez időben nem volt szabad az egyházi gyűléseket synodusoknak, zsinatoknak nevezni, tehát, ha csak az assessorok jöttek össze, nem mondhatták synodus partialis-nak, vagy semipartialis-nak, mint azelőtt) két lelkész állott vád alatt, házasságkötésnél elkövetett szabálytalan eljárás miatt.

Madarász János lelkész, mivel egy myrmidon, vagyis cigány párt összeadott, „*virtute canonis 47*“, azaz a 47. kánon értelmében 12 forintra lett volna büntetendő, de e büntetést kegyelemből leszállították 2 forintra, melyet azonban a bíróság színe előtt, azonnal le kellett fizetni.

Ugyanez alkalommal a szántói lelkész bepanaszolta Kecskeméti János tállyai másodlelkészt amiatt, hogy egy szántói menyasszonyt az ő elbocsátója nélkül esketett össze tállyai vőlegényével. Mivel a tállyai pap „*contra legem manifestam ecclesiasticam nro 47.*“ járt el, vagyis a 47-ik kánon világos rendelkezése ellen cselekedett, az ott kiszabott 12 forint bírsággal büntetett; melyet azonban az illető férj fizetett le helyette.

Az itt idézett rendelkezés tényleg a felsőmagyarországi 47. cikkben van és a 12 forint büntetés ugyanitt van kiszabva, kétségtelen tehát, hogyha e cikkeket minden *külön jelzés*

¹ *Sacramenta non debent administrari, nisi in publico loco, praesente coetu, et quidem antemeridiano tempore, quod non solum de Coena Domini, sed de Baptismo quoque dicimus . . . excepto tamen casu necessitatis.*

nélkül, egyszerűen csak sorszámuk megjelölésével idézték, azok a *saját* kánonaik, tehát abaúji kánonok voltak. Néha másféle kánonra is hivatkoznak, de mindig jelzik, hogy az Articuli minores-t, az erdélyi vagy a Zoványi-féle kánonokat idézik.

Az eddig felsorolt adatok teljesen elégségesek annak a bebizonyítására, hogy az eddig „felsőmagyarországi cikkek“ név alatt ismert egyházi törvények tulajdonképpen *abaúji cikkek* vagy kánonok, melyek legelőször Vizsolyban, 1595-ben jelentek meg nyomtatásban.

Az abaúji kánonok szerkesztését és elfogadását, természetesen 1595 előtt kell keresnünk. Erre nézve is módunkban van, egy érdekes adat segítségével, az időpontot közelebről meghatározni.

A Gönczi György debreceni lelkész és tiszántúli püspök által szerkesztett kánonos könyvet („De disciplina ecclesiastica“ cím alatt) a Váradon, 1567 február 6-án tartott zsinaton fogadták el a tiszántúli atyák, ugyanakkor, midőn Gönczit püspökké választották. Ezt a 27 cikkből álló s közönségesen „articuli minores“ cím alatt idézett kánonos könyvet Gönczi a *régibb kánonokból* szedte össze. (Articuli ecclesiam . . . ex prioribus selecti.) Ha a Gönczi-féle és az abaúji kánonokat összevetjük, azt látjuk, hogy a hitvallást tartalmazó Gönczi-féle II. kánon az abaúji I. cikkel csaknem szóról szóra megegyezik.

Az abaúji I. cikk így kezdődik: „Primum itaque statui-mus, Deum verum, a prophetis et apostolis agnitum, eum esse“ stb.

A Gönczi-féle II. kánon pedig így: „Deum verum a prophetis et apostolis agnitum, dicimus eum esse“ stb.

A többi szóról szóra, betűről betűre egyezik, csakis egy helyen, az abaúji szöveg „atque“ kötőszója helyett, Gönczinél „et“ van.

Ha nem is szóról szóra, de nagyban megegyezik az abaúji LI. cikk a Gönczi XII kánonával.

LI.

Conventicula juvenum cum virginibus, tempore vespertino usitata, sub praetextu qualicunque prohibeantur. Muliercularum item nocturnae commessationes et petulantiae in conviviis puerperalibus et Bacchanalicis grassationibus penitus tollantur. Reluctantes autem ex Dei verbo serio arguendi et tandem, si prorsus respiscere nolint, ministerio interdicendum ipsis erit.

XII.

Congressus obsceni dissolutorum juvenum cum virginibus, tempore vespertino usitati, sub praetextu quocunque prohibeantur. Mulierularum item nocturnae commessiones et petulantiae in congressibus puerperalibus taxentur.

Ha tehát Gönczi a maga kánongyűjteményét régebbi kánonokból szedte össze, a II. kánont csakis az abaúji I. cikkből, a XII. kánont pedig csakis az abaúji LII. cikkből vehette át (mivel hasonló szöveg, illetve hasonló rendelkezés más, XVI. századbéli kánonos könyvben nem található). Ennélfogva kétségtelen, hogy az *abaúji cikkek 1577 előtt már készen voltak és közkezen forogtak*, mert különben Gönczi nem ismerhette és nem használhatta volna őket.

Tekintve már most azt, hogy az 1566 január 23-án tartott gönczi zsinaton az abaúji atyák szintén szerkesztettek egy XXII cikkből álló törvénykönyvet (articuli göntzienses), melynek rövid és világos rendelkezései szolgáltak alapul az LV cikkből álló bővebb és részletezőbb abaúji kánonoknak: *ez utóbbiak szerkesztése és elfogadása az 1570—1576. évek valamelyikében történhetett*. Az esztendő pontos meghatározására eddig — fájdalom — nincs adatunk, de remélhető, hogy további kutatás ezt is felszínre hozhatja.

Vége, mint szintén érdekes adatot, meg kell említenem azt is, hogy az abaúji XLII. cikket, mely az egyházi bíróságok által elítélt egyéneknek a világi felsőséghez való folyamodását vagy felebbezését, hivatalvesztés és kiközösítés terhe alatt megtiltja, a tiszántúli egyházkerület is, az 1639 június 25-én tartott váradi zsinaton, elfogadta, megerősítette (acceptavit et confirmavit) és — többek közt — a Gyöngyösi Pál pürebén,¹ az 1706. évi piskolti zsinaton, egész szigorúságában és kegyetlenségében, alkalmazta is.

Révész Kálmán.

¹ Tóth Sámuel: Adalékok a tiszántúli ev. ref. egyházkerület történetéhez, 35. l. — Révész Kálmán: Gyöngyösi Pál. (Magyar protest. egyháztört. monografiák. I. kötet. 1898. év.) 64., 65. ll.

La Hongrie Calviniste.

Doumergue Emil és a könyve.

„A második magyarázata annak, miként lett a többé-kevésbé lutheránus magyarság kálvinistává, egy magyar kálvinista lelkipásztortól, *Veress István*-tól származik. Ez alapon különös figyelemre tart számot. Nos, mi egyáltalán nem akarjuk azzal vádolni ezt a tiszteletreméltó lelkipásztort, hogy nem tudta eléggé fölismerni, mit köszön a kálvinizmusnak Magyarország társadalmi s politikai tekintetben. De azt már nem hisszük, hogy akár vallási, akár egyházi szempontból helyesen határozná meg a kálvinizmus lényegét, amikor így ír: A katolicizmus a „nép vallása“, míg a kálvinizmus „a férfiaké, a művelt osztályoké“. Brunetiére mondotta ezt, a romanizmus apológétája és eléggé különös látvány, hogy ime egy magyar kálvinista pap megbízható tekintély gyanánt idézi Róma védőügyvédjét. És még hozzáfűzi ezt is: „Valamint a renaissance úgy a Kálvin vallása is, a maga intellektualizmusával csak a műveltek számára volt hozzáférhető.“ Azután meg: „A kálvinizmusban nem a külseje, hanem a belseje (a tartalmi elem) az arisztokratikus; . . . a külső keret . . . istentisztelet, egyházalkotmány egészen demokratikusak.“ A katolikus egyházban fordított az eset: „A kultusz arisztokratikus a beavatottak számára. A vallás tartalma pedig népszerű.“¹ Világért sem. Az arisztokratikus intellektualizmus vádja ama vádaknak egyike, amelyeket nyugodt lélekkel átengedhetünk már a kissé elmaradt katolikus apológétáknak. E vádnak a leghatározottabban ellentmondanak forrásaink (nem kell egyéb hozzá, csak Kálvin theológiájának tanulmányozása eredeti szövegében), — és nem kevésbé ellentmond a történelem.

Az igazság az, hogy a kálvinizmusnak igenis megvolt a hatalma arra, hogy követőiből „férfiakat“ teremtsen, hogy őket

¹ *Veress I. Einfluss der calvinischen Grundsätze auf das Kirchen- u. Staatswesen in Ungarn.* 1910. 17. o.

a tanultak, a műveltek soraiba emelje föl. De ez már csak *eredménye* a kálvinista nevelésnek, sőt azt mondhatni, minden igazán keresztyéni nevelésnek.

Nem bolygatom a tartalom és a forma, a kálvini tan és a kálvinista egyház között talált ellentét kérdését. Szerintem, épp ellenkezőleg, nincs logikusabb valami annál a köteléknél, amely a kettőt összefűzi. Kálvin egyházi rendszere logikus megvalósulása teológiai elveinek. Es én nem tudok eleget csodálkozni az efféle állításokon: „Kálvin a maga egyházalkotmányának megalkotásában egészen helyes elvek után indult: *a protestáns egyházban — szemben a katolikussal — szükség, hogy az egyház alája legyen rendelve az államnak!*“¹ De hiszen Kálvin mindig épp ennek az ellenkezőjét hirdette! Hiszen Genfben épp azért vitta nagy harcait, hogy biztosítsa az egyház teljes szabadságát az állammal szemben! És igen jó, hogy a magyarok ezen a téren *a Kálvin igaz értelme szerint voltak kálvinisták.*

És minthogy Veress lelkész úr ennyire félreismerte a valódi kálvini elveket: természetesen igen nehezen tud megbirkózni annak a magyarozatával: miért lelkesedett a magyar nép olyan rajongóan a kálvinizmusért?

Ennek a rajongó lelkesedésnek szerinte két oka volna, még pedig sem az egyik, sem a másik nem valami dicső. A magyarok első sorban azért szakadtak volna el a lutheránizmustól, mert az értelmiségük fejletlen volt és kultúrájuk alacsonyabb fokú, mintsem hogy a vallás valódi elveit föl tudták volna fogni. A csekély műveltségű magyar nép „nem látott nagy különbséget“ katholicizmus és lutheránizmus között. Nem tudott még fölemelkedni arra a magaslatra, ahonnan „nem istentiszteleti formái, hanem lényege“ szerint ítélünk meg valamely vallást.² A másik oka pedig az elszakadásnak lett volna a harciasság. „A Kálvin kardos teológiája (Schwerttheologie!!)³ jobban tetszett a harcias magyaroknak, mint az örökösen csak passzív „engedelmesség“ biztató lutheri irány.“⁴

Jó szerencse, hogy mi nem szorulunk rá erre a siralmas végletekben való járásra. Nekünk elég, ha meghagyjuk a kálvinizmust a maga igaz lényegében s ha úgy gondolkozunk, hogy amiért azt a XVI. század magyarjai elfogadták, annak oka még csak nem is az, hogy a nagy Alföldnek a lakói voltak,

¹ Veress 24. l.

² Veress 29. l.

³ Ez különben V.-nél Loesche-idézet. L. i. m. 311. l.

⁴ Veress 29. l.

az Alföld pedig ellensége minden miszticizmusnak:¹ hanem egészen egyszerűen az, hogy a kálvinizmus meggyőzte őket a maga igazsága felől s összhangban volt az ő nemes lelkületük (généreuse nature) legértékesebb hajlamaival.

Mindössze annyit vagyunk hajlandók megengedni, hogy a *nemzetiség* kérdésének volt köze — még pedig politikai értelemben is volt — a magyarság kálvinistává lételéhez. Ennek az elismerése, szerintünk, a tényekkel nemhogy ellenkeznék, de teljesen összevág. „Voltak-e ennek a változásnak (t. i. a kálvinizmus elfogadásának) nemzeti indokai is a vallásosak mellett? Alig hiszem“, úgymond Veress, aki szerint az ilyen felfogás „félreismerése a XVI. századbeli Magyarország viszonyainak.“² Hát mi ebben nem vagyunk olyan nagyon bizonyosak.

Hiszzen a lutheránizmus a magyarok szemében *német vallás* volt. Erdélyben a szász telepítvényesek lesznek lutheránusokká. És ami mindennél többet jelent: a magyar király udvarában a lutheránus párt feje és magyarelles osztrák párté — egyazon személy. A történészek³ ma is elismeréssel adóznak neki ezért. Azt mondják róla, hogy szembeszállt a magyar göggel. Nos, ha a magyarok pedig észrevették ezt és nem engednek a csábításnak: mi ezt a dolgot egészen logikusnak tekinthetjük. Hogyha még az olyan nagy katolikus is, aminő Verbőczy volt, többre becsült egy protestánt egy osztráknál, talán nem vetjük el olyan nagyon a sulykot, amikor azt hisszük, hogy a brandenburgi örgróf osztrák címeres lutheránizmusa a magyarokra nézve nem volt éppen a legcsábítóbb jelenség.

Az igazság pediglen az, hogy a kálvinizmus és a magyarság között *harmonia praestabilita* állott fönn; mind a kettő az egyén autonómiájáért, az alkotmányos monarchiáért lelkesedett (a magyar már akkor századok óta alkotmányos nemzet volt); mind a kettő egészen különös módon ragaszkodott a törvényhez; a törvénybiztosította szabadsághoz, a törvényes ellenállás jogához elnyomatás esetén. A magyarok, mondhatnók, *kálvinistákká lettek természetesen, logikusan, úgy, mint ahogy a delejtű vonzza a vasreszeléket, úgy, mint ahogy a szikra kipattan a kétféle elektromosság érintkezési pontján. Sőt igazabb, ha azt mondjuk, hogy a magyarok nem is lettek kál-*

¹ Veress 27. l.

² Veress 26—27. l.

³ Már természetesen *némely* nem túlságosan objektív történészekre gondol itt D.

vinistákká: kálvinisták voltak már akkor, amikor megismerték a kálvinizmust.“

2. Rövidebb, de méltó párja a kálvinizmus kezdeteiről szóló eme fejtegetésnek a *kálvinizmus hatásáról* szóló 8. rész a II. fejezetben (161—166. I.).

Végigtekintve nemzeti protestantizmusunk mártír történének minden korszakán, a „Lutherani combarantur“-tól a pátensig, szinte áhitattal kérde Doumergue: „Vajjon hát miért is szenvedtek ennyit a magyarok? A kálvinizmusért.¹ És vajjon mi adott nékik ennyi szenvedésre erőt? A kálvinizmus. Jusson eszünkbe, hogy amikor fogságra vetették a gályarab papokat, az üldözök nem tudták másképp megtörni a lutheránus lelkipásztorok energiáját, mint csak úgy, hogy elkülönítették őket a kálvinistáktól. Ez a tény — szimbolum. „A reformáció, úgymond az egyik legújabb történész, azonmód meghatotta a szíveket és kifejlesztette a hazafiúi érzést, amikor ennek az értelemben és az érzelemben mindennél erősebb fegyvereket szolgáltatott.“

A reformáció hozott iskolákat, sajtót és irodalmat. Papok, mágnások, városok vetélkedtek iskolák s nyomdák állításában. „Adatokat idéz a nyomdászat s az irodalom fellendüléséről a reformáció nyomán, méltatja Erdösi, Heltai, Melius, Károlyi és Szenci Molnár irodalmi jelentőségét, megemlékszik újabb irodalmunk aranykorának nagy kálvinistáiról (Petöfi lutheránus volt, úgymond, de a szíve neki is egészen kálvinista); örömmel idézi a katolikus ifj. Andrassy Gyula grófnak egy nyilatkozatát,² mint megerősítést annak az eredménynek, amelyre ő az előző részben jutott el; azután pedig így összegez: „A templomban és az iskolában, a fogságban, a csatamezőkön és az országgyűléseken, — mindenütt maximumára fokozta a kálvinizmus a magyarság életerezjét. És csak egy kissé kevesebb élet-erővel elpusztúlt volna ez a magyarság.

Annak a mondásnak megfelelően, hogy „a kálvinista hit — magyar hit“, a kálvinizmus, miután átteremtette az értelmet, a lelkiismeretet, a szívet, a hívőket és a hazafiakat, második természeté, második lelkületté vált.

Mint minden, ami természetes, ez is sokszor öntudatlan, tudatalatti (subconscient). Mindenesetre találhatni köztük tetőtől talpig való, logikus kálvinistákat, — a fő és a sziv kálvinistáit.

¹ „Mondjam-e külön, hogy én a kálvinizmuson a keresztyénséget értem, kálvinista formájában?“ — jegyzi meg D. a lap alján.

² A magyar állam fennmaradásának és alkotmányos szabadságának okai c. munkájából.

De találhatni olyanokat is, akik vallásos, hittani tekintetben igen kevésbé kálvinisták. Ám az ilyenek is legalább *hiszik*, *hogy azok*, — s a maguk módján azok is. Még ha a hitük nem is nagyon kálvinista, a vérük az.

Hallottam azt, hogy Magyarországon a lutheránusok maguk nem lutheránusoknak, hanem evangélikusoknak hívják önmagukat. A reformátusok azonban tisztesség és dicsőség gyanánt viselik a kálvinista nevet. Még a katolikusok is tisztelik őket a maguk módja szerint.

Hallottam azt is, hogy egy nagyon is liberális irányú magyar teológiai tanár így kiáltott fel a pietisztikus mozgalom¹ hiveivel folytatott vitájában: „A lutheranizmus embert csinált az Istentől; a kálvinizmus Istenné magasztalta föl az embert. Nem kell egyéb. Mi kálvinisták vagyunk.”²

A magyarországi reformátusság legtekintélyesebb képviselőitől vett néhány jellemző idézettel igyekszik azután előbbi állításait illusztrálni, majd pedig ezzel az erős meggyőződésű nyilatkozattal és óhajtással zárja be a részt s vele a II. fejezetet: „*Olyan erő ez (a kálvinizmus a magyarok számára), amely a jövő nagy föllendüléseiben rendkívüli módon a segítségükre lehet. Bárcsak fölhasználná Isten, — és bárcsak engednének Neki az emberek!*“

*

II. *Jelenünk* vallásos-egyházi állapotait mutatja be az egész III. fejezet, amelynek gazdag, tömör és mindvégig eleven tartalmából — elhagyva a külföldieknek szánt s miköztünk legnagyobbrészt köztudomású statisztikai stb. adatokat —, egy pár elvi jelentőségű megfigyelést, nyilatkozatot, kritikát közlünk.

1. A *szervezet* ismertetése népmozgalmi és egyházstatisztikai adatokkal kezdődik. Egyházi alkotmányunk és szervezeteünk vázlatos rajza következik utánuk, majd pedig ez a méltatás: „Ez az alkotmány nyilvánvalóan nem egészen a történeti kálvinista egyház alkotmánya, habár ehhez nem egy lényeges vonásában hasonlít. Ilyen közös vonás például a négy egymás

¹ Doumergue-nél *Réveil* = lelkiébredés; revival; franciák, angolok e szóval jeiölik összefoglalóan a jelenkor pietisztikus mozgalmait.

² A csüfolódó mende-monda — jegyzi meg jókedvűen Doumergue — még azt is beszéli, hogy egyszer találtak egy részegyet, amint a magyarok kedves gesztusával a mellét verte balfelől s egyre csak azt hajtotta: „*Én kálvinista vagyok! Én kálvinista vagyok.*“ Mendemonda és csüfolódás — de azt is, ezt is lehetetlen elképzelni bárhol másutt a nagyvilágon.

fölött álló testület, illetve hatóság: az egyházközség, az egyházmegye (colloquium), az egyházkerület (provinciális zsinat) és az egyetemes zsinat. Mi több, ilyen közös vonás az az elv, hogy az egyház képviselőit maga az egyház választja közvetlen vagy közvetett úton; ilyen a lelkipásztorok és a világiak egyenlőségének elve. A konventet szigorúan véve az egyetemes zsinat egy állandó bizottság-féléjének (commission permanente) lehetne tekinteni (ilyen testületet a régi rendszer nem ismert).

Van azonban egy pár elvitázhatatlan különbség is, bár ezek inkább csak a részletekben való alkalmazásra vonatkoznak, semmint hogy magukat az elveket érintenék. Így például nem lehet egészen kálvinistának tekiuteni a képviseleti tisztségek élethossziglan vagy tíz évre szóló voltát; a jegyzők (?) és jogtanácsosok szerepét; a tisztségek tartamának akkora sokféleségét . . . Úgy látszik, itt a kálvinizmus és a lutheránizmus, sőt episcopalismus egy keverékével van dolgunk. Ámbar ne feledjük azt sem, hogy Kálvin a püspökséget *elvileg* sohasem vetette el. Bizonyosság erről a lengyel királynak szóló híres levele: „Az ó egyház — úgymond — patriarchákat rendelt és közülök némelyeket primásokká tett az egyes tartományokban avégből, hogy az egyes püspököket (episcopi) az egyességnek ez a kötele szorosabban összefűzze egymással; épp ilyen lenne az is, ha manapság, a dicsőséges lengyel királyságban volna egy *érsek*, aki nem rendelkezne uralommal (domination) a többi fölött, aki nem tulajdonítana olyan jogokat magának, amelyeket a többitől rabolt el, de aki a jó rend kedvéért elnökölné a zsinatokon és örködnék kartársainak és testvéreinek szent egyessége fölött; sőt ha volnának *vidéki vagy városi püspökök* is, akiknek *különös tisztök* volna a rend fönntartása. Amint a természet is mutatja, az, akire a legfőbb gondoskodás bizatik, kartársai közül választandó. De más dolog valamely mérsékelt, az emberi tehetségekhez szabott tisztességet nyerni el, mint egyetlen birodalom igáját vetni az egész világra.“¹

De ezeknél a végre is másodrendű részleteknél fontosabb az a gyakorlat, az a törekvés, amely a világi s a papi elem tökéletes egyenlőségének címén, úgylátszik, végső elemzésben majdnem a túlsúly egy nemét biztosítja a világiak számára. Minden egyházi testületnek két elnöke van: egy papi és egy világi; a kettő egyenlőjogú: nem elnök és alelnök, hanem elnök mindkettő. Kié már most a befolyás, az elsőbbség? Ez

¹ Opera Calvini, *Corp. Reformatorum* XV. 332—333 l. Lásd a Loesche—S. Szabó idézett művét 51. sk. II.

gyakran egyéni dolog. És ha számot vetünk avval, hogy ezek a világi elnökök helyzetüknél, politikai befolyásuknál s egyzsersmind buzgó egyháziasságuknál fogva rendszerint tekintélyes emberek, nem nehéz kitalálnunk bizonyos következményeket.

Mi több, a nem nagyon népes egyetemes zsinat csak tíz esztendőnként ül össze. Tíz év pedig igen hosszú idő. Mi minden történhetik tíz esztendő alatt! S hogyan várhatni azt, hogy ez a zsinat intézkedjék kivált a fontos ügyekben? Innen, hogy tulajdonképpen a *konvent* adminisztratív testülete az, amely minden kérdésbe beleszól. . .“

Egy történelmi fejlődésnek eredményét látja mindezekben Doumergue. Szerinte a *lutheránus befolyás* az, amely ezeknek a sajátságoknak legnagyobb részét — hol közvetlenül, hol közvetve — előidézte a századok folyamán. Ismerteti ezt a befolyást *az istentiszteletre* (perikopák, graduálok stb.) és főképpen *az alkotmányra* való hatásában. Ez utóbbit főként a régi egyház papságának kormányzati túlsúlyában látja s különös figyelmet szentel *a papi és világi elem* küzdelmeinek régibb és újabb egyháztörténelmünkben, a szatmárnémeti zsinattól a budaiig. „Amit pedig most mondottunk — vonja le az eredményt — abból magából eléggé megérthető egy bizonyos törekvés. Eleinte a papság volt minden; ma a világi elem forog abban a veszedelemben, hogy túlsúlyba kerül a papi fölött. Akár az egyetemes zsinat szervezetére és nem gyakori összeülésére való tekintettel, akár a világi elem befolyása miatt, a papság nagy tömege, amely pedig hite szerint közvetlenebbül képviseli az egyházat, kisebb befolyással rendelkezik, mint a nagytekintélyű világiak. Az egyház alkotmányában az adminisztratív elem azon a ponton van, hogy túlságba csapjon át.“

Ily körülmények között alakul Doumergue szerint az *Országos Ref. Lelkészegyesület*, amelynek 1909. szeptember 30-iki debreceni kongresszusán ő is megjelent.

„Értékelni és ítélni bizonyára nem feladatom“ — jegyzi meg e tény kapcsán. — „A kongresszus vezérférfiai figyelemztettek engem egypár analógiára, amelyekre szeretnek hivatkozni. Hanem én szerintem a megelőző történeti magyarázatok tanulságosabbak és fontosabbak ez analógiáknál. És úgy látom, anélkül, hogy igen nagyot mondanék, olyképpen foghatom föl a Lelkészegyesületet, *mint feleletet a világiak bodrogkeresztúri gyűlésére*. Amott csupán világiak; itt kizárólag csak papok; *sem az egyik, sem a másik nem egészen kálvinista* . . .“

Mennyire igaz ítélet ez ebben a hatalmas történeti távlatban!

2. A *tan* dolgában elnézést kér. ha kissé általános körvonalakban ítél. „De azt hiszem — úgymond — hogy ami a mostani helyzetet leginkább jellemzi, az a hittani viták, sőt — bizonyos határig — a hittani érdek (préoccupations) hiánya.“

Megemlékszik a hetvenes évek dogmatikai csatározásairól (Protestáns Egylet stb.), amelyeknek elülte után „úgy tett, hogy az orthodox theologia marad a helyzet ura. Azonban nem szabad gondolnunk semmi néven nevezendő egyformaságra. Manapság — ha lehet ilyen nagyon is summás mértékkel mérnünk — két theologiai akadémia az orthodoxia, kettő a merészebb vagy mérsékeltebb liberálisizmus képviselőjeként él a köztudatban, egyet pedig misztikus (!) gyanánt emlegetnek. A tanárok többsége az orthodoxia hive. (?) De küzdelem nem folyik.“

Egypár többé-kevésbé idetartozó szórványos eset — köztük a Zoványi-ügy — érintése után (a nevek említése nélkül), annak a véleményének ad kifejezést, hogy „*egy bizonyos általános orthodox közmegegyezésről lehet szó*. Nem szabad elfelednünk, hogy az egyház többsége hitükhöz erősen ragaszkodó parasztokból áll. Ha olyik pap vagy tanár eltérő dogmákat tanít, senki sem bánja, csak épp hogy ne támadjon élesen vagy botránnyal ne csináljon. Mint ahogy egy erősen orthodox tanártól hallottam: a hittani kérdés *nem halt meg, csak aluszik*, mint az evangéliumi leányzó. Ily körülmények között érthető, hogy a *hitvallás* kérdése igen kényes egy kérdés.“

Különböző személyek különböző vélekedéseit hallotta e tárgy felől nálunk s nem maradt előtte rejtve a kérdésben országszerte uralkodó nagy és eléggé kínos bizonytalanság. Határozottan nyilatkozni éppen azért ő sem akar, megelégszik az eltérő felfogások és a közelmúlt zsinat megállapította lelkészi esküforma ismertetésével; majd így folytatja:

„Mégis, logikusan fogva föl a dolgot, a magyar kálvinista egyház ragaszkodását a tanhoz (általános értelemben véve e szót) nem bizonyítja-e előttünk az a nagyszerű fejlettség, amelyet ennek az egyháznak az *iskolái* köszönnek? A felekezeti oktatás nem a hitvalláshoz való ragaszkodásnak egyik formája-e? És azt bátran elmondhatta valaki, hogy egyetlenegy egyház sem tett annyit a maga iskoláiért, amennyit a magyar.“ Statisztikai adatokkal szolgál iskolázásunkról s a bámulat felkiáltásával adózik neki. „Igaz, egy lelképásztortól azt hallottam, hogy ez túlságosan is sok; hogy azok a folytonfolyvást növekvő súlyú áldozatok, amelyeket mindez iskoláknak a kellő tudományos színvonalon való fenntartásáért hozni

kell, kimerítik az egyházat és megbénítják tevékenységét más tereken. Nem volna-e jobb — kérdé az illető — hogy bizonyos, a vallástanítást illető fenntartásokkal átengedjék ezeket az iskolákat az államnak? Én megütöttem ezen a kérdésen és ezen a kétségen. *A felekezeti iskolák elvesztése vajjon nem jelentené-e a protestantizmus vesztét is, különösen épp mai napság?*

De ez a vélemény, úgy láttam, eléggé elszigetelt jelenség is vala s viszont megfigyeltem egy éppen ellenkező irányú, — ha nem tévedek, logikusabb — törekvésnek a jeleit is. A felekezeti egyetem fölállítására irányuló mozgalmakat érte ezen s örömmel adja hírül jegyzetében a debreceni „protestáns karakterű“ állami egyetem fölállítását.

„De bárhogy is álljon a dolog — végzi — a hittant mostanában nem bolygatják s a dogma kérdése szunnyad. Külsőleg, hivatalosan a szervezet és az adminisztráció foglalja le az érdeklődést. Ennek az adminisztratív jellegnek nemcsak a dogmatikai közönbösség kedvez, hanem még egy másik körülmény is: sok *egyházközség* módfölött nagy terjedelme . . . A pap gyülekezetétől elkülönülten él, pásztori gondozást nem végezhet s így, szinte a dolgok kényszerítő erejénél fogva *pusztá tisztviselő lesz belőle, vallási hivatalnok*. Adminisztratív teendőinek terhe két, olykor három embernek is elég volna . . .“ (Az egyházi vagyongazdálkodást hozza föl jellemző például . . .)

„Ime néhány árnyoldal. De fölfedezésüknek sem érdeme, sem fáradsága nem volt az enyém. Sőt ellenkezőleg: gyakran egyenesen figyelmeztettek rájuk. Azt azonban kezdettől fogva tapasztalhattam, hogy az egyik legáltalánosabb fölfogás szerint *eljött az egyházi élet meglevenítésének az ideje*.“

3. Lássuk hát, mit tapasztalt Doumergue erről a törekvésünkről és — az egyházi életről szóló szakaszban — hogyan ítélkezik róla.

„Az okosság, talán még az illendőség is, azt tanácsolná, hogy ez utolsó gondolataimat hallgassam el. Hiszen nem egy magyar előtt felületeseknek, tökéletleneknek s ily értelemben hamisaknak fognak föltünni. Majd azt mondják rájuk, hogy túlságosan sokat babrálok egy-két apró részletkérdéssel s viszont fontos tények fölött elsiklik a figyelmem . . .“

. . . Nos, ezek a kritikák mind jogosultak is lesznek egy bizonyos mértékben. Hiszen idegen vagyok és csak mint afféle jött-ment jártam közöttük. Csak egyes személyekkel ismerkedtem meg és csak némely dolgokat láttam. Ez senki másnak nem hibája, csakis az enyém. Azután nem is töltöttem ott elegendő időt. És így ítéleteim nagyon is viszonylagos értékűek.

Az egyetlen, ami egyáltalában nem „viszonylagos“, hanem *mélyleges és igaz: az én rokonszenvem ez iránt az egyház iránt, amelynek érdekében hasonlóan szíves rokonszenvet szeretnék támasztani.*“

Egy kis történelmi visszapillantás és más adatok segítségével találóan világítja meg a mai magyar protestantizmus szellemi állapotát. A legkülönbözőbb helyeken hallja és tapasztalja a vallásos élet minden irányú — épp úgy értelmi, kulturális, mint erkölcsi, kedélyi — megújhdásának forró vágyát és égető szükségét. A veszedelmek között rámutat különösen a *vegyes házasságból* származó bajokra s kissé bővebben ismerteti az ide vonatkozó törvényi rendelkezést s a vele összefüggő viszonyokat. Majd rátér az „ébredés“ tüneteire. A „Réveil“ szót¹ az általános technikus használattól eltérően — szerintünk igen helyes és jogosult, igazi kálvinista módon — *intellektuális* értelemben is veszi és elismerően szól a Protestáns Irodalmi Társaság, Kálvin-Szövetség ily irányú működéséről és a parókiális könyvtárak szervezéséről. A valláserkölcsi — tehát szorosabb értelemben vett — „ébredés“-t (réveil spirituel) viszont három nevezetes személyiség munkássága köré csoportosítva ismerteti, szigorú tárgyilagossággal, hű és élénk rajzban mutatva be a *Keresztyén Ifjúsági Egyesületek, az Élő Keresztyén Szövetségek (Bethánia) és a Skót Misszió*² keletkezését és működését a Szilassy Aladár, Szabó Aladár és Moody András igazi evangéliumi alakjainak rövid jellemzése kapcsán. Mindeme mozgalmakról való summázott vélekedését pedig a következőkben mondja ki:

„Amikor a magyar protestáns egyház jelenének megítéléséről és vallási jövődjének előkészítéséről van szó, ne bízzuk rá magunkat megszokott frázisainkra.

Az „ébredés“-nek többféle formája van. A vallásosság nem lehet egyöntetű minden országban és veszedelmes minden uniformizáló törekvés. Látnivaló volt ez Franciaországban is a múlt század elején; látnivaló volt Olaszországban is nemrég. Az angol, a skót kegyesség valóban csudálatraméltó: de azért nem kevésbé szükséges az, hogy ennek a kegyességnek az apostola is tudjon „mindeneknek minden“ lenni. Magyarországon minden idegennek legyen első dolga, hogy — magyarizálódjék.

¹ L. az egyik fentebbi jegyzetet.

² E legutóbbinak történetével, mint említettük, útirajzainak Budapestről szóló részében is foglalkozik, még pedig épp oly színes részletezéssel, mint amilyen meleg szimpátiával. (52—56 l.).

Hallottam egy lelkipásztortól, aki még a régi gondolatvilágban élt: keményen orthodoxus volt nemcsak a tan, hanem az élet dolgaiban is. Különben kiváló, művelt és igen jólelkű ember — tehát nem éppen tipusa a rossz pásztorznak. Csak-hogy a gyökeres reformoktól féltékeny húzódozott és nem valami jó szemmel nézte a körülötte vagy gyülekezetében megkísérelt újításokat. Hát nagyon valószínű, hogy nem volt igaza. De hogy ítéletet mondhasson az ember róla, előbb azt kellene tudnunk, *vajjon az illető pap az újításoknak lényegét vagy formáját ellenezte-é; vajjon nemcsak az exotikus forma volt-é az, amiben megbotránkozott és vajjon ugyanúgy ellene szegül vala-é ama kísérleteknek akkor is, ha azok egy kissé jobban „magyarizálódnak?”*

„A magyar protestánsok sokat várnak a külföldtől. Ezért jöttek el oly számosan a genfi jubileumra. A régi vallási érintkezéseket akarják fölfrissíteni. Különösen hajlandók arra, hogy Franciaországtól nyerjenek nagy hatásokat. *Ez azonban egyáltalában nem jelenti azt, hogy a magyar nemzeti öntudat ne lenne ma is lángoló és hogy ne fogadná bizalmatlanul azokat az újításokat, amelyek nem felelnek meg a magyar ember temperamentumának.* Fontos dolog, hogy a magyar kálvinista vallásosság váljék újra mindinkább evangéliumivá, de épp evégből csak olyan fontos az is, hogy ki ne vetközzék azután se — magyarságából. *A jelen pillanat tán a válság pillanata. Vajha Isten, a neki tetsző eszközökkel támasztana valódi, még pedig igaz magyar apostolokat közöttük!*“

*

A közlött részek magukért beszélnek, mi készakarva tartózkodunk bővebb méltatásuktól. A jelen sorok írója különben is javarészükből föltétlenül aláírja a Doumergue megállapításait és ítéleteit; de másfelől is úgy van meggyőződve, hogy mindenféle kritikai elemzésnél többet ér és nagyobb hatást kelt ennek a hatalmas írói, tudósi és keresztyéni egyéniségnek odaállítása olvasóközönségünk lelki szemei elé és beszélgetése azon a töredékes, de talán hű módon, amelyet a megelőzőkben megkísérelt.

Am a toll letétele előtt úgy érezzük, csonka volna a kép amelyet Doumergue-ról és munkájáról adni próbáltunk, — csonka volna, ha záradékol nem mutatnók be, legalább szemelvényesen, a mű utolsó és egyik legmesteribb részét: a *Relations et Isolement* (Érintkezések és elszigeteltség) című rövid Zárószót. ahol Doumergue multunk és jelenünk élesszemű és szeretettel teljes megtárgyalása után — megint csak az ő

nagyarányú történelmi távlataiban — a *jövendőnkre* villant fényt.

„Kezdetől fogva külföldről kapta Magyarország a maga vallásos indításait“ s e ténynek, mint Doumergue röviden rámutat, beszélő bizonyága reformációnk egész története, főképp pedig magyar ifjaink tömeges sereglése a külföldi tudományosság híres egyetemi kútfőihez. Mi sem természetesebb, mint hogy „a többi protestáns egyházakkal való ez érintkezések akkora fontosságúak és annyira szükségesek voltak a magyar protestánsokra nézve, hogy halálos ellenségeik is hamarosan észbe kaptak: és szenvedélyesen törekedtek eltiltani, elfojtani ezeket az érintkezéseket. Élesen látó gyűlöletüknek egy célja volt: *elszigetelni* a magyar protestáns egyházat.“ Jellemzi az adminisztratív elnyomatás, a csöndes üldözés idejében erre irányult törekvéseket (a helytartótanács stb. részéről)¹ és a szinte hősiességű ellenállását a magyar protestánsoknak ezen a téren is. Megemlékszik azután a vallási és tudományos összeköttetések mellett a politikaiakról is és nem felejt ráutalni egy nevezetes dologra: t. i. épp ez összeköttetések hatalma volt akkora, hogy a bécsi udvar a magyar protestantizmusnak nemcsak virágzása, de elnyomatása idején is kénytelen volt bármilyen kelletlenül is meghajolni előttük.

„Elannyira, úgy mond, hogy önként fölvetődik a következő gondolat. Ha van valami híres dolog a világon: akkor a magyarok hazafisága, mi több, nacionalizmusa már csak az. Pedig talán nincs nemzet, amely jobban rá lett volna valaha szorulva a többiekre, mint Magyarország.

¹ Meg nem állhatjuk itt, hogy a Doumergue írásművészetének némi halvány letűkrözéseképpen le ne közöljük azt a pompás jellemzést, melyet épp erről a XVIII. századbeli adminisztratív üldözésről ad a történeti részben, a II. fejezetben, a *babyloni fogság*-ról szóló szakasz legelején:

„A hatósági üldözés a kínzó bosszantásnak az a módja, amely a törvénnyel elcsavarja az alkotmányt és a szabályrendelettel a törvényt; amely kazusztikát űz s ha kell, erőszakoskodását szőrszálhasogatással, kegyetlenségét hazugsággal kendőzi: — egy láthatatlan hatalom, amely befonja az életet és rátekerődve fojtogatja és gyötri, ám a lehetőség szerint folyton óvakodik attól, hogy földézzze a hősi szenvedélyek nagy kitérészeit; — csendben, magányosságban, de éjjel-nappal szakadatlanul koptatja az idegek és a szív energiáit; — útjokba áll az érdekeknek, megsebzti az önzést, gátat vet a becsvágyak és a remények elé, alkut ajánlgat, erőket bénít meg, elernyeszti az akaratot és álomba ringatja a lelkiismeretet; — fenyeget és rombol mindent, bomlasztja a családot, elragadja és igájába hajtja még a meg nem született gyermeket is; — kancsal és gyáva, de makacs, mint a pióca és ki tudja színi a velőt az agyból és a gerincből, akár az undok, néma vampir.“ (150. l).

Mégis — és ez a második gondolat szorosan összefügg az elsővel — ez egyáltalában nem jelent szégyent rája nézve. Sőt a dolog éppen ellenkezőleg áll. Mert hogyha Magyarország sokat kapott a külföldtől, hát még többet adott érte. Odaadta a vérét, hogy feltartóztassa az ozmán beözönlést és Belgrádnál Hunyadival megmentette Európát. Majd a protestáns Magyarország küzdött — mindig csak annak a nemes vének az árán — a Habsburgok nem annyira katolikus, mint inkább jezsuita térhódítása ellen. Mert Spanyolország Fülöppei és Bécs Habsburgjai ugyanazt jelentették Európa számára a XV. századtól a XVIII-ig, amit a törökök a középkor vége felé. És a modern Európa védelméből, amelyben Hollandia, Svédország, Richelieu annyira kitüntek, a Boeskyakkal, a Bethlenekkel és a Rákóczyakkal kivette a maga lehető legszebb részét Magyarország is. Ez már magában is elég dicsőség reá nézve, olyan, amellyel méltán helyet foglal el a kontinens legnemesebb nemzetei között.

Manapság is a magyar protestantizmus a mi legjobban előretölt végvárunk odalenn, Kelet felé. És a nyugati protestantizmus még ma sem róttá le minden tartozását ennek a gyermekének, amely szenvedett annyi üldöztetést, mint egyetlen más egyház sem a hugenottán kívül.“ E tartozás lerovásának ideje pedig, Doumergue szerint, most van itt. A magyar protestantizmus mélyen érzi, micsoda veszedelmet hozott a számára az az elszigetelődés, amely a XVIII. században kezdődött meg s amelynek egyes jelenségei még manapság sem tüntek el. Érzi, hogy „szüksége van Európa evangéliumi protestantizmusának segítségére, támaszára, szüksége van mindarra, ami csak igazán evangéliumi ebben a protestantizmusban. És ebből a szükségérzetből fakadt az a rajongóan lelkes buzgóság, amellyel a magyar kálvinisták a genfi Kálvin-jubileumon 1909-ben résztvettek. . . De ez a tény csak szimbolum. Szimboluma annak, hogy ime Magyarország segítségkérőn nyújtja kezét a testvérnemzetek — különösen pedig Franciaország és Genf — felé. Nagy s egyszersmind kedves kötelességet jelent ez mindenkéül a Kálvin szellemének gyermekei számára. És ime, a kérő kezeket már meg is ragadták a segítségadók. Montaubanban, Genfben magyar diákok tanulnak . . . *ki tudja, mi vár a közel jövőben erre a népre?*“

„Dieu bénisse la Hongrie!“
„Isten áldd meg a magyart!“

Révész Imre.

A sárospataki főiskola belső élete a szabadságharc után.

„Eloszlottak a háborús napok gyászos fellegei. Megnyitá a béke iskolánk ajtait, amelyek a fegyverek zörgése között zárva valának. Folyamatba jöttek a rendes tanítások mind az alsóbb, mind a felsőbb osztályokban s a lefolyt iskolai évben száma tanulóinknak szép növekedésnek indult, kivált a felsőbb osztályokban.“¹

Ezzel, az egyébként eléggé megnyugtató tudósítással kezdődik a főiskola 1849—50-ik iskolai évi rektorának a főiskola érdekében adakozásra hívó szózata azokban a libellusokban, melyeket a pataki diákok 1850-ben az aratási segélygyűjtés alkalmával a jöltevők közt szíjjelhordoztak. Külső, nagy vonásaiban és nagy általánosságban tényleg ilyenszerű volt a főiskola belső állapota a fegyverek zajának lecsillapulta után. De, sajnos, csak külsőképpen és csakis igen nagy általánosságban ilyen. Úgy látszik, hogy a rektor vagy nem akarta, vagy fájó lelkével talán képtelen is volt a jöltevők előtt a maga szomorú állapotában megrajzolni a sárospataki főiskolának mindenütt pusztulásra emlékeztető s pusztulást mutató arculatját a szabadságharc után az első esztendőben.

Megnyitlak ugyan ismét a tudományok csarnokai Patakon is az ifjúság előtt. A harc alatt, mint láttuk, állandóan becsukva különben sem voltak. A tanuló sereg azonban az előbbi szép időkhöz viszonyítva, mikor 1250 körül forgott a tanulói létszám, csak igen-igen gyér számban tért vissza az iskolába. Ez a jelenség még egészen természetesnek mondható, mikor a haza lakossága fel sem ocsúdíhatott az elszenvedett rettenetes csapás alól. De már nem mondható legkevésbé sem természetesnek az, hogy a hajlékába visszatért tanuló ifjúság, főleg kezdetben, nem gyönyörködhetett háborítatlanul a tudományokban s nem élhetett nyugodtan és zavartalanul a maga hivatásának. A bosszúálló hatalom meg-megremegtette a főiskola falait a nagy harc

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXI. 32518. sz. o.

elnémítása után is; kathedrájáról hurcolta el a katonai ítélőszék elé azt a tanárt, ki részt vett a nemzet küzdelmében s munkája mellől riasztotta szét újból is a tanulói sereget. A kémrendszernek és a gyanúsításnak e szomorú korszakában az egyenes szó a tanár s egy-egy szabadságdal a tanuló ifjak ajakán már forradalmi hangulatszámba ment. A diákságnak apró csinytevései s kikേശített hangulatában néha-néha való szembeszállása az ostromállapotot tartó katonasággal elhallatottak még a minisztériumig is és kedvezőtlen színekben festették le ott az ifjúságot is, tanáraikat is s még mindig forradalmi jellegűnek tüntették fel a főiskolát.

Kedvetlenül s mint a ráukmaradt okmányok hangjából és hangulatából kiérezni lehet, a nyugtalanság bizonyos érzelmével és aránytalanul csekély számban gyülekezett be a tanuló ifjúság az 1848—49-ik iskolai évre. A karácsonyi ünnepválasztáskor a nagy deákok (akadémisták) létszáma mindössze csak 130 volt s az alsóbb osztályú tanulók száma is kevéssel multa felül a 100 at, holott a szabadságharcot megelőző 1847—48-ik iskolai évben a pataki főiskola tanulóinak a létszáma 1042 volt, köztük 376 akadémista s 666 alsóbb osztályú tanuló. Karácsony után megnövekedett ugyan a létszám, de egy sajnálatos incidens szétrebbentette a ifjúságot. A helybeli katonaság ezredese ugyanis felszólította a főiskola igazgatóját, hogy adja be hozzá a deákok névsorát, pontosan feltüntetve illetőségüket is. Az ifjak az ezredes felhívásának esetleges célzata felől nem annyira tanáraiktól, mint inkább közvetlenül a katonaság tagjaitól óhajtottak volna felvilágosítást nyerni. A katonaság egyik altisztje aztán azzal válaszolt a névsor ügyében hozzá tájékoztatásért forduló tanulóknak, hogy bizony nem szeretne ő most pataki deák lenni, mert a tanulók észre sem veszik, mikor a katonaság egyszer csak körül fogja az iskolát s mind elviszi őket katonának. Ez az éretlen beszéd és ok nélkül való fenyegetőzés annyira megriasztotta az ifjakat, hogy a tanintézetből, úgyszólván, mindnyájan szétfutottak. Hiába volt a tanári kar megnyugtató s visszahívó szózata s még az ezredes ama kijelentésének sem adtak hitelt, hogy néki a névsorral semmi titkos célja nincsen. Oly csekély számban tért vissza az ifjúság ezek után is a tanintézetbe, hogy volt osztály, amelybe mindössze 3—4 tanuló jött vissza. Az első felévi vizsgák így természetesen nem tartattak meg.¹

Ilyen körülmények között igen rosz időben jelent meg *Haynaunak* március 1-én kiadott rendelete, amely szerint

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXI. 32375. 32377. sz. o.

minden honvéd és nemzetőr, aki fel volt fegyverkezve és táborba szállott, besoroztatik. A pataki diákoknak, amint láttuk, volt okuk a rendelet végrehajtása miatt az aggodalomra. Mint tudjuk, *Haymar*-nak e keresztülvihetetlen rendelete már március 14-én oda módosított, hogy azok a nemzetőrök, kik mint honvédek és guerillák nem szolgáltak, szabadságoltattak. Az ő rövides bukása után kiadott rendelet szerint pedig a deákok közül csak azok sorozandók be, akik az 1848—49-ik iskolai évre való iskolába beiratásukról, iskolába járásukról és jó magukviseletükről bizonyítványt felmutatni nem tudtak.¹

A tanári kar e nehéz helyzetben, amikor már látta, hogy visszatérésre hívó szava, ezzel a rendelettel is megfélemlített, ifjúsághoz nem sokat használ, erélyesebb rendszabályhoz nyúlt s határozatlan kimondta, hogy azok a deákok, kik a főiskolába záros határidő alatt vissza nem térnek, a húsvéti ünnepválasztás alkalmával — amennyiben legatióba óhajtanának menni, — az ünnepválasztási névsorban hátrább helyeztetnek.² Ennek a kilátásba helyezett büntetésnek sem volt s az adott körülmények között nem is lehetett valami nagyobb foganatja a tanulókra, kik kevésbé tarthattak az iskolai büntetéstől, mint az esetleges elfogatástól és besorozástól. A karácsonyhoz képest megnőtt ugyan a deákok létszáma mintegy 70-el, de a deákoknak így megnövekedő létszáma sem volt elég arra, hogy a főiskola húsvétkor ünnepi követekkel láthatta volna el az egyházkerület valamennyi egyházát.³ Az iskolai év második felének a végén aztán, mikor a tanuló ifjúság mintegy megszokta s nyugodtabb lélekkel nézte a fejleményeket, a főiskola alsóbb osztályú tanulóinak a létszáma 246-ra s a deákoké pedig 252-re emelkedett, úgy hogy ekkor a főiskola népessége 498 volt.⁴

A tanév-végi vizsgákat ezúttal sem tartották meg. Nemcsak azért, mert — miként azt *Apostol* superintendens írja — „kedvetlen érzést gerjesztett volna annak látása, hogy azokban az osztályokban, hol annakelőtte két száznál is több tanítvánnyal jelent meg a tanár a vizsgára, most csak 15—20-al áll elé⁵ hanem azért sem, mert a közvizsgálatok eddigelé csak ünnepélyesen, egyházkerületi küldöttség jelenlétében tartottak meg. Az ilyen ünnepélyesség azonban gyűlésjellegűnek tünhe-

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXI. 32644. sz. o.

² Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXI. 32375, 32377. sz. o.

³ Ugyanott B. LXXI. 32372. sz. o.

⁴ Időszaki jelentés a sárospataki főiskolában tanuló ifjakról az 1849—50-ik iskolai évben.

⁵ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXI. 32480. sz. o.

tett volna fel, mi pedig szigorúan el volt tiltva. A szigorlatokat azonban rendesen megtartották.¹

Ahhoz, a már magában is nehéz iskolai állapothoz, hogy a szabadságharcra következő első iskolai esztendőben a csekély iskolai létszám is ingadozott, több oly sajnálatos körülmény járult, mely a zavartalan és nyugodt iskolai munkásságot igen sokszor megháborította. A szabadságszerető s szabadságszeretetével rendszerint tüntetni is akaró tanuló ifjúságban mindenestre rossz vért szült már csak az is, hogy a kis városban mindenütt katonaságot látott maga körül. Szemet szűrt s kellemetlen érzelmet ébresztett a tanároknak s a tanulóifjúságnak is, hogy egy katonai tanya, nem minden célzatosság nélkül, éppen a főiskola közvetlen szomszédságába helyeztetett el s a főiskola majorjába is katonaság szállásoltatott be, úgy hogy ennek következtében a majorban lakott főiskolai alkalmazottaknak a főiskola épületébe kellett költözködniök. A katonaság természetesen a gazdasági udvarban és lakásokban kimélet nélkül rombolt és felprédált minden lehetőt. Mikor aztán a főiskola e miatt az illetékes helyen panaszt emelt, kellemetlen meglepetésére azt érte el vele, hogy a katonák létszámát a majorban éppen megkétszerezték.² Ilyen körülmények között elkerülhetetlen volt, hogy a tanuló ifjúság a katonasággal több ízben is szembe ne kerüljön s ne tüntessen szóval és tettleg mindazzal és mindazokkal szemben, amit osztráknak látott és akikben osztrák érzelmeket sejtett. A magyarul nem tudó s a deákokkal különben is rendszerint ellenszenvező katonaság viszont rajtaütött a deákokon akár az utcán, akár a mulatóhelyeken vette észre kedvteléseiket s nótázásukat, mert azt hitte, hogy szabadságdalokon kívül más egyebet nem is dalolhatnak. Ilyenkor még kardot is rántott rájuk.³ Hogy aztán a deákok és a katonaság között véresebb összetűzésre egyszer sem került a dolog, — ilyen esetet, legalább ebből az időből, nem őriztek meg a főiskolai levéltár aktái, — az bizonyára nem mindig a katonaság emberies érzésének volt tulajdonítható.

A deákok csínytevésői és sokszor meggondolatlan cselekedetei között a hatalom szeme előtt legnagyobb port vert fel ebben az időben az a különben eléggé sajnálatra méltó eset, hogy két deák egy tokaji ügyvéd társaságában Sárospatak és Sátoraljaiújhely közti útvonalon megtámadta herceg *Brezen-*

¹ 1850 június 20-iki egyházkerületi tanácskozmány jegyzőkönyvének 44. sz. határozata.

² Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXI. 32381. sz. o.

³ Ugyanott B. LXXI 32429, 32459. sz. o.

heim Ferdinánd kocsiját s még szerencse, hogy a herceg nem volt a kocsiban, ámbár a társaság a kocsi gazdáját így sem a hízlegetőbb kifejezésekkel illette. Az eset híre *Kapy István* zempléni megyefőnök füléig is eljutott, ki állásánál fogva is, de felsőbb utasításra is szigorú vizsgálat megindítását tartotta szükségesnek ebben az ügyben. Hogy a két deák büne főben járó éppen nem lehetett, kitetszik abból is, hogy a történet megismerése után maga a herceg kérte a tanári kart, hogy a két deák büntetése valami súlyos ne legyen, valamint abból is, hogy a hercegnek elégtételt nyújtó tanári kar az egyik deákot mindössze 3, s a másikat 7 napi elzárással büntette meg. Hanem azért az eset híre feljutott egész a miniszteriumig és pedig abban az eltorzított alakban, hogy a pataki deákok *Brezenheim* herceget, mint schwarzgelbet, a császárhoz való hű ragaszkodása miatt megölni akarták s szándékukat csak a közelben dolgozó szőlő- és mezei munkások hiúsították meg. *Kapy* előadása szerint, ki különben annak idején pataki tanuló volt s kétségbevonhatatlan jóakarattal viseltetett mindig a pataki főiskola iránt, a kormány ennek az esetnek a következtében már el is határozta a pataki főiskolának bezárását vagy legalább a Rákócziak fészkeből máshová helyezését veszélyes szellemű tanuló ifjúsága miatt s csak a megyefőnöknek *Geringerhez* intézett tárgyilagos és igazságos felterjesztése változtatta meg a kegyetlen tervet.¹

A szabadságharcra következő első iskolai esztendőben különben a főiskolának felettébb is kívánatos nyugalmát nemcsak a katonaságnak a főiskolai ifjúsággal szemben tanúsított kíméletlen viselkedése hátorította meg többször is, hanem a megtorló hatalomnak *Pálkövy Antal* főiskolai tanár elfogatására kiadott parancsa is megzavarta. *Pálkövy*, amint láttuk, a pataki nemzetőrség élén táborba szállott mindjárt a szabadságharc kezdetén és dicsőséggel harcolta azt végig. A főiskola fenntartó hatósága biztosította részére tanszékét s a szabadságharc után azt el is foglalta. De nem sokáig munkálkodott szabadon, mert 1850 február végén elfogták s fegyveres őrizet alatt kísérték Kassára katonai fogságba.² Ez a magában is sajnálatos eset annál nagyobb zavarba hozta a főiskolát, főleg *Pálkövy* helyettesítése kérdésében, mert *Csengery József* főiskolai tanár ebben az időben súlyos betegségbe esett s néhány hónap múlva meg is halt és így egy időben két tanárt kellett a főiskolának helyettesíttetnie. *Pálkövy* egy fél évig volt fogva.

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXI. 32620 32632. sz. o.

² Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXI. 32381. 32385. sz. o.

Haynau bukása után az eljárás a szabadságharc részesével szemben már amúgy is megszeliült s *Pálkövy* is, miután „a purgatoriumi tüzet kiizadta“ és semmiféle politikai vétek reá nem bizonyult, szabad lábra helyeztetett.¹ De azért, amint látni fogjuk, a zaklatásoktól végleg nem menekedett meg.

Amint az elmondottakból kitünik, a sárospataki főiskola belső élete a szabadságharcra következőzet első iskolai esztendőben eléggé változatos, mozgalmas és küzdelmes volt. Az 1850—51-ik iskolai év már a főiskola belső életére jóval nyugodtabb és békésebb. Tanár és tanítvány a viszonyokhoz képest eléggé zavartalanul teljesíthette komoly feladatát s dacára az ezentúl való sokszoros megpróbáltatásoknak, zaklatásoknak, sőt megaláztatásnak is, főiskolánk ettől az időtől kezdve nyugodtabban teljesíthette fontos nemzeti s kulturális hivatását. Küzdött ő ezentúl is, az iskola falain belül is, elszántan, keserűséggel s szenvedésekkel megterhelve, de tantermeiben a tanítások és előadások háborítatlanul s a tanítványoknak a viszonyokhoz képest eléggé megnyugtató létszáma mellett folyhattak tovább.

Apostol Pál superintendens gróf *Teleky József* főgondnokhoz címzett levelében azt írja, hogy az 1850—51-ik iskolai esztendőben a főiskolában az akadémisták létszáma még a 300-at is fölülmulja; a gimnáziumi és az alsóbb osztályok már kevésbé népesek; egy-egy ilyen osztályban a növendékek létszáma 40—50 körül forog.² A superintendens e jelentésével ellentétben állanak azoknak az időszaki jelentéseknek az adatai, melyek az iskolai év második feléről a főiskolai növendékek létszámát s tanulásbeli eredményét tüntetik fel s a melyek szerint ebben az időben csak 259 akadémista s 332 gimnáziumi és alsóbb osztályos tanuló lett volna.³ Más tanulói létszámot tüntetnek fel ismét erről az iskolai évről azok a tanárkari létszám-kimutatások, amelyek 1853-ban terjesztettek a minisztérium elé, a főiskola jogakadémiájának és gimnáziumának nyilvánossági jogáért benyújtott folyamodás mellékletekén s amelyek szerint a főiskola összes népessége a szóban forgó iskolai évben 557 lett volna, köztük 265 akadémista és 292 gimnázista és alsóbb osztályos.⁴ Melyek hát ezek közül az ellentmondó adatok közül a megbízhatók? A hivatalos kimutatások

¹ Ugyanott LXXI. 32546. sz. o.

² Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXI. 32841. sz. o.

³ Időszaki jelentés a gimn. és akadémiai tanulók 1850—51. iskolai utolsó félévi szorgalmáról.

⁴ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXIV. 34570. sz. o.

mellett is a superintendens nagyobb létszámadatait kell valószínűbbnek tartanunk, főleg az akadémiai tanulókra nézve és pedig azért, mert a főiskola az ilyen létszámi kimutatásokat, a deákok esetleges besoroztatására való tekintetből, célzatosan s a való tényállásnak meg nem felelően vezette. De bármelyik okmány számadatát fogadjuk is el valónak, örvendetes tény mindenestre az, hogy a főiskolai növendékek létszáma az 1850—51-ik iskolai esztendőben, a megelőző időszakhoz képest, elég szép gyarapodást mutatott.

A létszámában meggyarapodott ifjúság különben utóbb már megszokni kezdte a katonaságot s nem akart vagy éppen nem mert már tüntetni ellene. A levéltári okmányok legalább nem tesznek említést sem a katonasággal való összetűzéséről, sem az iskola falain kívül valami nagyobb mérvű rakoncátlankodásáról, vagy rendetlenkedéséről. Dacára azonban ennek, ami az ifjúság iskolai magaviseletét, a renchez és iskolai törvényekhez való alkalmazkodását illeti, ezekre nézve a főiskola 1850—51-ik iskolai évi rektorának: *Gortvay János* jogtanárnak ítélete az ifjúságot felette kedvezőtlen világításban tünteti fel. A rektor a superintendenshez írott hivatalos levelében őszintén bevallja, hogy ebben az időben az ifjúság indulatainak korlátok közt tartása s magaviseletének mérséklése rektorkodásának a legterheesebb feladata volt. Annak az ifjúságnak, mely a szabadságharci mozgalmak nyomában járó anarchia következtében elszilajult s mely a függetlenségi eszmékkel s a szabadságnak sokszor tévesen értelmezett gondolatával tülteelve volt, a törvényes rendre s engedelmességre szoktatása a rektornak is és a tanári karnak is nehéz munkájába került. „Hogy a szabadoskodáshoz szokott, önkényök szerint tenni szerető ifjakat a törvény és az illedelem korlátai közt megtartani lehetett, — Istené a dicsőség“, hálálkodik a rektor hivatala letevése alkalmával.¹ A főiskola ebben az időben különben is, mondhatni, törvények nélkül szűkölködött. 1847-ben ugyanis a tanári kar és az előljáróság a főiskolának elavult törvényeit átalakítani óhajtotta s azok átnézését *Kazinczy Gáborra* bízta. Ő az iskolai törvényeket még akkor magával vitte, de a közbejött események miatt azok átalakítására nézve javaslatot nem tehetett. Az ez évi őszi egyházkerületi tanácskozmány ennek folytán, de a rektor sürgetésére is, az iskolai törvények korszerű átalakítására az 1852. év januárjában az iskolai számadások megvizsgálására megjelentő egyházkerületi küldöttséget kérte fel, hogy ilyen módon a főiskola megfelelő

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 33069. sz. o.

iskolai törvényekkel rendelkezessék a tanulók fegyelmi ügyeiben is.¹

A tanuló ifjúságra kellemetlen és nyugtalanító, a főiskolára nézve pedig igen káros hatású volt a kormánynak az az újabb rendelete, a mellyel újólág szabályozni kívánta a tanuló ifjúságnak katonamentességét már a legközelebbi ujonccállításra. Ez a rendelet határozottan kimondta, hogy a protestáns tanintézeteknek, köztük a sárospataki főiskolának is, az 1850—51-ik tanévre kiállított bizonyítványai, melyek a katonamentesség kieszközlésére felmutatandók, még államervényesek, de már az 1851—52-ik iskolai évre vonatkozóak ilyeneknek nem tekintendők, hacsak ezek a tanintézetek a nyilvánossági jogot s ezzel együtt az államervényes bizonyítványok kiállításának a jogát már meg nem szerezték, vagy a közbeeső idő alatt meg nem szerzik. Ennek a jognak megszerzése pedig a pataki főiskolára nézve — mint azt elébb láttuk, — nem jelentett volna egyebet, mint a főiskola autonomikus jogainak feladásával a gimnáziumra nézve az Entwurf-nak és a jogakadémiára nézve a hazai jogakadémiák újjá szervezésére vonatkozó kormányrendeletnek önkéntes elfogadását. Az újabb katonai rendeletnek is világos volt a célzata. A tanuló ifjúságnak nyújtott katonai kedvezményeknek megvonásával is elnépteleníteni s így váltságra sodorni a pataki főiskolát is, ha az a kormány tervei szerint átalakulni nem tud, vagy nem akar.²

A tanári kar nagy küzdelme közepette az Entwurf-fal s a jogakadémia reformjára kiadott miniszteri rendelettel szemben a főiskola autonomiájáért a legkevésbé sem gyakorolt soha valamiféle kellemeilen visszahatást a főiskolában a tanári kar munkásságára és a tanítás menetére.

A főiskolának a hatalommal minden téren folytatott küzdelme különben egészen sajátoság jelenség, hogy a hatalomnak egyik jellegzetes képviselője: *Kapy István* megyefőnök, ki közvetlenül ismerte a sárospataki főiskolának, az ő tanári karának és ifjúságának viselkedését és szerepét a szabadságharc alatt, *Geringer* irott jelentésében, a maga szempontjából, milyen elismeréssel nyilatkozik a sárospataki főiskoláról és annak tanári karáról. Azt mondja, hogy a főiskola tanári kara a szabadságharc alatt mindvégig hű maradt a császári házhoz, úgy hogy *Szemere Bertalan*, a forradalmi

¹ 1851 szeptember 23-án tartott egyházkerületi tanácskozmány jegyzőkönyvének 81. és 85. pontja.

² Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 33299, 33308., 33917. sz. o.

kormány egyik minisztere éppen e miatt akarta a sárospataki főiskolát Miskolcra áthelyeztetni, hogy így is és ezáltal is megbüntesse a tanárokat a viselkedésükért. És *Kapy* szerint a főiskola tanári kara most, ebben az átmeneti időszakban is jó példával jár elől a többi protestáns tanintézetek közt abban is, hogy a főiskolát egészen a miniszteri tanterv és rendeletek szerint akarja átalakítani. A megyefőnöknek a pataki tanári karra nézve kétes értékű és a tényekkel és a valósággal amúgy is ellenkező elismerő jelentésének egyik indító oka bizonyára abból a ragaszkodásból magyarázható meg, mellyel ő a főiskola irányában viselkedett. Különben, mint láttuk, maga is itt tanult s fiát is ebben az időben Patakon taníttatta.¹ A mint azonban kiderült, volt a megyefőnök elismerő értesítésének közelebbi célja is.

A megyefőnök ezt az elismerő jelentését ugyanis másolatban a superintendensnek is elküldötte, hogy láthassa és olvashassa belőle a pataki főiskola iránt való „jó gondolkozását s annak oktatói irányában tanusított szíves hajlamát“. S ellenértékül ezzel szemben nem kívánt kevesebbet a szuperintendenstől, mint *Pálkövi* professzornak tanszékéről való elmozdítását, ki — úgy látszik — a szabadságharcban való részvételével eljátszotta az akkori idők minden katonai és polgári hatóságának jó akaratát. A megyefőnök nézete szerint *Pálkövi* a maga viselkedésével és gondolkozásával még most sem képes a megváltozott viszonyokhoz alkalmazkodni s azért látja szükségét a tanári testületből való eltávolításának, hogy szavai szerint általa „a többi jeles oktatói tagokra is homály ne háruljon“ s másfelől, hogy elismerő jelentésének jóliszeműsége fent kétségbe vonható ne lehessen.² A békés lelkű superintendenst kellemetlenül érte a megyefőnök erőszakolt kívánsága. Válaszlevelében fájdalmát fejezte ki afelett, hogy *Pálkövi*, ki tanári hivatásának egyébként mindenben megfelelt, nem akar viselkedésével a megyefőnökben maga iránt rokonszenvet ébreszteni. Egyebet azonban nem tehetett, mint megígérte, hogy minden hatalmát és tekintélyét felhasználja arra, hogy *Pálkövi* megváltozzék.³ Tett-e valamit *Apostol* arra nézve, hogy *Pálkövi* politikai magatartása a megyefőnök kívánsága szerint megobbuljon, nem tudhatjuk. Annyi bizonyos, hogy tanári hivatalát 1862-ben bekövetkezett haláláig folytatta s a pápens elleni mozgalomban is tevőleges szerepet vitt, miért

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 32990 33287. sz. o.

² Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 32989. sz. a.

³ Ugyanott B. LXXII 33041. sz. o.

is négy hónapi börtönrre ítélték s csak az a körülmény mentette meg a kimért büntetés elszenvedésétől, hogy betegsége címén a büntetés kiállítására időhaladékot kapott s az alatt az uralkodó a pátens visszavonta s a többi közt neki is megkegyelmezett.¹

A tanári kar egyébiránt *Kapi István* jóindulatát, melyet *Geringer* elé terjesztett jelentésében a főiskola és annak tanári kara iránt tanusított, amelyről a tanári karnak több ízben is alkalma volt meggyőződnie, a megyefőnöknek udvarias előzenéséggel meg is köszönte. Mikor ugyanis ennek az évnek (1851) májusában a sárospataki új esperes-plébános hivatalba iktatásának ünnepélyét tartotta, amelyen *Kapi* is résztvett, a főiskola tanári kara testületileg megjelent előtte s ünnepiesen is kifejezést adott iránta való tiszteletének.² Ugyancsak abban a hónapban tisztelkedett a tanári kar gr. *Forgács Antal*, a kassai közigazgatási kerület megyéinek főispánja előtt is, ki Sárospatakon való átutaztában herceg *Brezenheim Ferdinánd* várkastélyában megszállt. *Forgács* nyomban viszonozta a tanári kar tisztességtevését. Megjelent a főiskolában, megtekintette annak imatermét, könyvtárát s gyűjteményeit s az üdvözlő beszédre adott válaszában világos tanújelét adta annak, hogy tiszta fogalma van egyházunk és iskolánk autonomiájáról s határozott ígéretet tett arra nézve, hogy a maga hatáskörében minden lehetőet megtesz a protestáns egyház s közelebbről a főiskola javára.³

Meg kell említenünk e helyen, hogy a kormány részéről szép kitüntetés, érte ebben az évben a főiskolának egyik nagynevű s kiváló szellemi képességekkel felruházott tanárát s általa a főiskolát is. *Geringer* ugyanis azzal a kéréssel fordult a magyarországi ref. superintendensekhez, hogy ajánljanak érdemes férfiakat a bécsi protestáns theologiai intézetnek egyik dogmatikai részékére, mely csakis református vallású tanár részére volt fenntartva. *Apostol* Sárospatakról *Szeremley Gábor* bölcsészettanárt és *Zsarnay Lajos* theol. tanárt, a magy. tud. akadémia tagját hozta javaslatba; két olyan férfiút, kik a pataki főiskola díszai voltak. És ő felsége a tanszékre, a közoktatásügyi kormány javaslatára, *Szeremleyt* nevezte ki. A legkisebb gyanúsítás kikerülésére meg kell jegyeznünk, hogy *Szeremley* nem politikai magatartásával vagy politikai érde-

¹ Ballagi G.: A prot. pátens és a sajtó. Prot. Szemle 1892. évf. 164. 165. l.

² Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 33007. sz. o.

³ Ugyanott B. 32992. 33007. sz. o.

meivel, hanem tisztán tudományos képzettségénél és érdemeinél fogva nyerte el ezt a tanszéket. Puritán életű és gondolkodású tudós volt, ki sem a közéleti, sem a politikai küzdelmekben részt nem vett. Különben mikor 1856-ban a sárospataki teológiai akadémián a dogmatika tanszéka *Somossy János* halálával megüresedett, hallgatva a tiszáninneri egyházkerületének ő mellette tüntetőleg megnyilatkozott bizalmára, otthagya nagy jövedelmezésű bécsi tanszékét s visszatért újra Patakra, hol már előbb 10 éven keresztül működött.¹

Ezek után aztán bizonyos csodálkozással vethetjük fel a kérdést, hogy mi lehetett a tiszáninneri egyházkerület sárospataki főiskolájának az a főbenjáró bűne, amelyért az egész Bach-korszak alatt lakolnia kellett s még a tanügy terén is, gimnáziumának és jogakadémiája nyilvánossági joga megtagadásával eleitől fogva következetes mellőztetésben kellett részesülnie, mikor — *Tomasek* ismételt kijelentései szerint — a kassai tanügyi hatóság is, *Kapi* megyefőnök is, *Forgács* kassa-kerületi főispán is, s miként azt az utóbbi kinevezés tanúsítja, maga *Geringer* is jó véleménnyel és jóakarattal viseltettek a pataki főiskola iránt, s mikor ez a főiskola anyagi erejét felülmuló mindennemű áldozat árán az Entwurf és a jogakadémiákra nézve kiadott rendelet által megkívánt tanügyi átalakulást nemcsak megközelítette, hanem igen-igen nagy megközelítéssel valóban el is érte?

A felelet a felvetett kérdésre ezek után alig lehet egyéb, mint az, hogy a reakció a sárospataki főiskolának sem tudta megbocsátani a szabadságharcban való szerepét.

*

A főiskolai tanuló ifjúság, melynek létszáma az ötvenes évek elején 500—600 között váltakozott s amely a szabadságharc után szilaj viseletével a rendőrhatalomnak oly sok bajt és kellemetlenséget s a tanári karnak annyi gondot okozott, igen hamar megszélidült. Az igaz, hogy a tanári kar is minden lehető elkövetett, a főiskola komoly érdekére és jó hírnevére való tekintetből is, hogy az ifjak a törvény és az illedelem korlátai közt maradjanak s a régi szellemet levetkőzzék.² Csendesekké és szorgalmasakká váltak. Mikor a katonaság 1852 ben Patakról kivonult, a tanári kar is beszüntette az

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXI. 32560. LXXII. 32808. 32990. 33139. sz. o. 1851 szeptember 29-iki egyházkerületi tanácskozmány jegyzőkönyvének 87. pontja.

² Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXIII. 33972. sz. o.

ifjúságnak a primárius deákokkal által való éjjeli ellenőriztetését.¹ A rektor tudósítása szerint az 1852—53-ik tanév kezdetén „törvényolvasáskor oly nagy számmal jelent meg az ifjúság, melyenre rég nem emlékezem s magát szép illedelemmel viselte, intó és emlékeztető beszédemet figyelemmel hallgatta, szivére vette, némelyik leírás végett el is kérte. A császár ő felsége nevenapján is az egész tanuló sereg, a tanári karral egyetemben, nagy tömegben megjelent a városi templomban, az éneklő kar jeles darabokat énekelt, az ő felsége életéért, hosszú és boldog uralkodásáért nagytiszt. *Zsarnay* úr által a királyok urához nyújtott buzgó és lelkes fohászzkodást átszellemülve hallgatta.”² Oly szelidre változott az ifjúság magaviselete ez időtájban, hogy az egyházkerületi küldöttség a tanári kar által megalkotott iskolai törvényeket oly szigorúaknak ítélte az ifjúsággal szemben, hogy visszaadta a tanári karnak szelidebb alakba való átváltoztatás végett.³

Ha a tanuló ifjúság magatartásával, nyilatkozataival s cselekedeteivel nem tüntetett is, vagy — a tanári kar ráhatása alatt — nem akart is tüntetni magyar volta, magyar érzelme és szabadságszeretete mellett, tüntetett mégis igen nyomatékosan öltözködésével s viselete módjával. Magyaros szabású ruházatot, alacsony tetejű, széles karimájú úgynevezett Kossuthkalapot hordott széles szalaggal, tollal vagy más egyéb diszítéssel. De rövid időn belül ezt a külsőséges tüntetést is be kellett szüntetni. Nem kisebb egyéniség, mint *Albrecht* főherceg, Magyarországnak katonai és polgári kormányzója adta ki idevonatkozólag azt a rendeletet, amelyben az ilyenféle ruha- és kalapviselést a tanuló ifjúságnak a gimnázium négy felsőbb osztályától kezdve felfelé minden vonalon, szigorú büntetés terhe alatt, betiltotta.⁴ És ezt a tiltó parancsot a rektor, a tanári kar határozatából, mihez tartás céljából, ünnepélyesen a tanuló ifjúság tudomására hozta.⁵ Sőt még az egyházkerületi tanácskozmány is komolyan foglalkozott ezzel a kérdéssel. Nemcsak helyesléssel vette tudomásul a tanári kar intézkedését, de maga is a saját hatáskörében, az idevonatkozólag kiadott rendelet szavait mintegy ismételve, szigorúan utasította „az eddigelé magokról megfélelkezett lelkészeket, hogy a teljes szakáll, idomtalan bajusz, széles karimájú és alacsony-

¹ Ugyanott. B. LXXIII. 33570. sz. o.

² Ugyanott. B. LXXIII. 33972. sz. o.

³ Ugyanott B. LXXIII. 33457. 33746. 33822. 33828. sz. o.

⁴ Főiskolai és egyházkerületi levelei B. LXXIV. 34257. sz. o.

⁵ Ugyanott B. LXXIV. 34258. 34317. sz. o.

tetejű kalapok s kiáltószínű, tarka ruházat viselésétől megszűnve, alkalmazzák magokat e tekintetben is úgy, hogy külső magukviselésében is megláttassék, hogy 'melyik rendhez tartoznak.' És ugyanígy határozott az iskolatanítókra nézve is.¹

A tanári kar iskolai munkásságát nem zavarta már ezentúl a hatalom valamiféle szokatlan, erőszakos beavatkozásával s az egyes tanárok is a személy szerint zaklató rendeletektől meg voltak kímélve. Letették azt a hivatali esküt, amelyben az uralkodóház és az uralkodó házhoz hűséget fogadtak s az állam javára való munkálkodására kötelezték el magokat,² ezeken felül aztán az iskolai hatóság még csak annyit tudatott, hogy a pataki tanároknak is „az úgynevezett egész szakáll betiltatik; az arcszakáll és bajusz viselése pedig minden túlzástól távol és oly szabály szerint engedtetik meg, hogy az áll és a száj végétől lefelé teljesen borotválva legyen.”³ *Pálkövi* zaklatása azonban még most sem szűnt meg. „Politikai magaviselésének szeplőtlenségét“ a pataki bíró által havonként eddig is igazolnia kellett, újabban pedig a tanügyi hatóság addig-addig intrikált ellene, miglen a superintendens a történelem tanítását kivételte a kezéből s latint adatott helyébe, mit is a minisztérium teljes megnyugvással vett tudomásul.⁴

És az eddigelé történetek után és a főiskola által ő felsége tanácsosai és kormánya részéről elszenvedett sokszor meggyötörtetés után is mi sem mutatja megkapóbban a sárospataki főiskolának az uralkodó iránt magasabb emberi, erkölcsi és vallásos nézőpontra emelkedő érzelmét, mint az a történeti tény, hogy Libényinek a felség ellen elkövetett merénylete a főiskola tanári karában és a superintendensben is a legnagyobb megindulást ébresztette fel. *Apostol* a merényletről „mély borzadálylyal“ értesíti a tanári kart s hálaadó istentiszte tartására hívja fel annak örömére, hogy „a Mindenható nem engedte meg ő felsége drága életét az ellene irányzott istentelen szándéknak martalékul esni.”⁵ És a főiskola, mint az akkori rektor jelentésében olvashatni, a maga tanári karával, tanuló ifjúságával és a városi résztvevő közönséggel a városi nagy templomban bensőséges hálaadó ünnepélyt tartott, melyen *Zsarnay Lajos* főiskolai lelkész „oly terjedelmes, tartalomdús

¹ 1853 május 31-én kezdődött egyházkerületi tanácskozmány jegyzőkönyvének 16. sz. határozata.

² Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 32240. 32241. 3328. sz. o.

³ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXIII. 33981. sz. o.

⁴ Ugyanott B. LXXIII. 32492. 33976. LXXIV. 34130. sz. o.

⁵ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXIV. 34128. sz. o.

s a tárgyhoz alkalmas hálaimát emelt az egek urához, mely az érzékeny, trónhoz hív jelenlévők szemeiből könnyeket fakasztott.“¹ A főiskola különben ama fogadalmi templom építése céljára is meghozta a maga pénzbeli áldozatát, mely a felség életének szerencsés megmenekülése emlékére vala emelendő.“²

Különös ezek után, hogy a minisztériumban az ellenszenv a sárospataki főiskola iránt még akkor is, amikor a főiskolában — a nyilvánossági jogért folytatott sikertelen küzdelmen kívül — minden harci kedv jóformán egészen megcsendesedett, olyan erős volt, hogy nem átalotta alkalomadtán magát az uralkodót is megszólaltatni a főiskola ellen. Ez az alkalom pedig, mely kínos lefolyásával megrendítette a tanári kart és a főiskola sorsáért aggódókat is, a következő volt:

Az uralkodó, amint ismeretes, első körútját Magyarországon az 1852-ik év nyarán tette meg. Az utazási terv szerint Zemplén megye lakossága előtte a maga hódolatát augusztus hó 7-én mutatta volna be a megye Nagymihály községében. Az utazási terv azonban időközben annyiban változott, hogy az uralkodó csak a következő napon, augusztus hó 8-án érkezett Nagymihályba. Hogy aztán az a külsőleg lelkes fogadtatás, mellyel a magyar alföld népe az uralkodót megtisztelte, Zemplénben még teljesebb legyen, *Kapi István* megyefőnök az ünnepségben való részvételre, a többi hivatalos testület között, a sárospataki főiskola tanári karát is meghívta.³ A tanári kar igaz örömmel állott az ünneplők közé s a rektor vezetése alatt kilenctagú küldöttséggel óhajtott a felség előtt megjelenni. A hódoló beszéd tartásával *Zsarnay Lajos* theologiai tanárt bizta meg, ki beszédét *Forgács Antal* kassakerületi főispánnak idejében be is mutatta.⁴

A kilenctagú bizottság a fogadtatás napjára nyolc tagúra olvadt le. Tagjai a következők voltak: *Somossy János*, *Kálniczky Benedek*, *Zsarnay Lajos* theologiai tanárok, *Gortvay János* jogtanár, *Molnár István* gimnáziumi igazgató, *Apáthy János*, *Soltész János* gimnáziumi tanárok és *Krisch Ferenc* zenetanító.

Nagymihályban a hódoló ünnepség különben igen rövid lefolyású volt. Az uralkodó alig egy óra hosszáig időzött a községben. Oka ennek a sáros és esős időjárás is lehetett. A hódoló testületek üdvözlő beszédei is elmaradtak s mind-

¹ Ugyanott. B. LXXIV. 34237. sz. o.

² Ugyanott B. LXXIV. 34411. sz. o.

³ Főiskolai és egyházkerületi levéltár. B. LXXIV. 33773. 33781. sz. o.

⁴ Ugyanott B. LXXIV. 33807. sz. o.

össze csak a sátoraljaújhelyi esperes-plébános üdvözölte az uralkodót a megye szélén, a Latorca partján. Az ünnepség lefolyásának siettetése céljából az uralkodó a protestáns lelkészeket egy csoportban fogadta s a patakiakra nézve, kik a protestáns lelkészekhez csatlakoztak, már az is kellemetlen volt, hogy közülök csak azt a három theologiai tanárt bocsátották be a fogadtatáshoz, akiken papi palást volt, míg a többieket már az előszobából csaknem formaliter kiutasították. Mikor aztán az uralkodó a tisztelgő küldöttségek között a három pataki tanár elé lépett, röviden a következő sokat jelentő szavakat intézte hozzájuk: „*Az iskola rossz volt, de lehet reményleni, hogy jobb lesz!*”¹

A három tanár mélyen lesújtva távozott a fogadtatásról. Ez a jelenet tájékoztathatott mindenkit afelől, hogy az uralkodónak a sárospataki főiskolával szemben kifejezett e véleményével és hangulatával szemben minő reménységgel lehetett a főiskola nyilvánossági joga megadásáért benyújtott folyamodvány elintézése elé tekinteni. Ezzel azonban nem zárult le a nagymihályi fogadtatás története.

A megyefőnök a tisztelgés után már harmadnapra, *Grünne* altábornagynak, ő felsége főhadsegédének a megbizásából, felelősségre vonja a pataki tanári kart a fogadtatáson volt küldöttség illetlen megjelenéséért is és egyúttal figyelmezteti, hogy küldöttsége a jövőben jobbágyi hódolatuk kifejezése alkalmával az illendőség szabályainak megfelelő öltözetben jelenjék meg, mert — kijelentése szerint — „az ilyen eset a tanítói karra azt az igen alapos sejtelmet hártja, hogy a tanítói kar közérdekű magasztos feladatának a vezetésére bizott ifjúság nevelésének tulajdon magaviselete általi utánzásra méltó példaadás hiányában megfelelni nem képes.”²

Az utóbbi megróvás magyarázata az, hogy a tanári küldöttségnek ama tagjai, akik a fogadtatásról kiutasítottak, mint *Kapi* írja, az udvari illemmel meg nem egyeztethető ruházatban s kettő közülök: *Molnár István* és *Krisch Ferenc* gömbölyű, fehér kalapban akart a tisztelgésen megjelenni. Pedig máskülönben a tanári küldöttségnek kirekesztett tagjai is „mindnyájan tisztességes fekete öltözetben s atilladományban” voltak s a gömbölyű, fehér kalapok viselésének magyarázata az, hogy azok útikalapok voltak, amelyeket az érdekeltek nem is akartak a fogadtatáshoz magokkal bevinni, de viszont a fogadtatás előtt a folyosón, vagy az előszobában

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár. B. LXX. 33822. sz. o.

² Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 33821. sz. o.

sem hagyhatták az ott zsúfoltan álló sokféle küldöttség miatt. A tanári kar különben nyomban felvilágosító iratot intézett, a megyefőnök útján, *Grünne* főhadsegédhez, hogy azt a főhadsegéd szükség esetén a felség elé terjeszthesse.¹

A tanári kar a kellemetlen esemény hatása alól jóformán még fel sem ocsúdott, mikor a megyefőnök, a kassakerületi főispán rendeletéből, felhívta a tanári kart, hogy augusztus 28-án testületileg jelenjék meg a tanácssteremben, minthogy ott egy cs. kir. bizottság nyomozó vizsgálatot fog tartani a nagymihályi eset ügyében.²

A bizottság, mely *Tomasek Pál* iskolai tanácsosból és *Kapi István* megyefőnökből állott, a kitűzött időben tényleg kiszállt Patakra s az egybegyűlt tanári testület előtt felolvasta a főispáni rendeletet, mely a bizottságnak azt az utasítást adta, hogy nyomozza ki: „micsoda cél és szándékból lett ő cs. kir. felségének tett hódolat alkalmával némely tanároknak illedelmetlen öltönyben s különösen fehér és kerek kalapokban megjelenésök?” A tanári kar az ilyen értelemben feltett kérdésre egyértelműen azt nyilvánította ki, hogy a fogadtatás alkalmával a küldöttség tagjai közül a papi jellegűek papi öltözetben, a világiak pedig olyanban jelentek meg, a milyent a legünnepeyesebb alkalmakkor szoktak viselni. A fehér, kerek kalapok kellemetlen ügyét pedig akképen magyarázták, amint fentebb elbeszéltem. E tények valóságát különben a vizsgáló bizottság egyik tagja a megyefőnök is igazolta, ki a fogadtatáson is jelen volt.³

A vizsgálat e jeleneténél aztán felemelkedett a tanári karból a gyanúba fogott, élemedettkorú *Molnár* professzor s „Istenére s minden környezetbeli emberek bizonyágtételére hivatkozva,” kinyilatkoztatta, hogy mindig a legmélyebb hódolattal viseltetett s viseltetik az uralkodó ház iránt s Nagymihályban a felséggel szemben nem volt s nem is lehetett semmiféle sértő vagy botrányt okozó szándéka. Magát ártatlannak érzi ugyan, de bármiféle büntetés elviselésére kész, csakhogy a történetek után a tanári kart általánosságban valami megrovás ne érje. „Mely nemes, tiszta szívből származó nyilatkozatot a küldöttség megindult lélekkel vette“, írásba és így jegyzőkönyvébe is belefoglalta. Ugyanilyen nyilatkozatot tévén *Krisch* is, a vizsgálat véget ért.⁴

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXII. 38828. sz. o.

² Főiskolai és egyházkerületi levéltár. B. LXXIII. 33842. sz. o.

³ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXIII. 33856. sz. o.

⁴ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXIII. 33843. sz. o.

A nagymihályi esetből sem a tanári karnak, sem az utóbbi két tanárnak nem volt ugyan semmi további kellemetlensége, de ez a történet is világosan láttatta a pataki tanári karral, hogy a minisztérium miként gondolkozik a főiskola felől.

Kapi megyefőnök az esemény után Bécsben járt s *Bach* belügyminiszter előtt szóba hozta a magyarországi tanügyi állapotokat s azt is felemlítette, hogy ideje volna talán már a sárospataki főiskola nyilvánossági jogát is elismerni. *Bach* válasza kitérő kérdés volt ilyen értelemben: „*Kann man hoffen, dass die Pataker Schule aufgelöst wird?*“, vagy egy más verzió szerint ez a határozott kijelentés: „*Ich hoffe, dass die Pataker Schule aufgelöst wird*“. Mikor pedig a megyefőnök *Bach* szavára azt a megjegyzést tette, hogy hiszen a pataki főiskola bőven rendelkezik alapítványokkal arra, hogy magát fenntarthassa, *Bach* ezzel hallgattatta el: „*Das nutzt nichts! — Magok az okai, mert autonómiájukhoz nagyon ragaszkodnak; a reformátusok közt forradalmi szellem uralkodik; ha a debreceni superintendens elvét elfogadták volna, azóta iskolájuk és minden ügyeik tisztában volnának.*“¹

A reformátusok azonban a tiszáninneri egyházkerületben *Bach* kijelentései előtt is, után is a leghatározottabban ragaszkodtak egyházuk és iskolájuk autonómiájához; nem fogadták el a debreceni superintendensnek: *Szobóslái Pap Istvánnak* jogfeladó elvét, minek következtében sem iskolájuk, sem egyházi ügyeik ezután is még igen sokáig nem jöhettek tisztába.

Ellend József.

¹ Főiskolai és egyházkerületi levéltár B. LXXIII. 33972. sz. o.

KÜLFÖLDI SZEMLE.

Booth tábornok halála.

Nevezetes egyénisége távozott örökre az élők sorából a kultúr-Európának Booth tábornok halálával. Az „Üdv hadseregének“ most elhunyt tábornoka eredetileg az anglikán egyház kebelében nevelkedett. 1829 április 10-én született Nottinghamban, mint egy kőműves fia, akinek atyja valamikor kedvező viszonyok közt élt, később azonban a sors viszontagságait is kénytelen volt megízlelni s aránylag ifjan halt meg. Ami *William Booth* anyját illeti, ez erős vallásos érzésű asszony volt, úgy hogy befolyása alatt a kis William már 13 éves korában korát meghaladó nézetekkel bírt. Saját beismérése szerint anyja engedelmével hagyott fel a templomok látogatásával, miután a wesleyanus methodisták összejövetelei sokkal jobban érdekelték. De alig tartozott ezekhez két évig, lelke újabb krízisen ment keresztül. Közben foglalkozás után is látott s néhány fiatal barátjával együtt nagy buzgalmat fejtett ki betegek látogatásában és szabad ég alatti áhítatoskodásokban. Mint egy másik nevezetes egyénisége az angol egyházi mozgalmaknak, *Charles Spurgeon*, *William Booth* is 15 és 17 éves kora közt tért át a lelkeszi hivatásra, amikor pappá lett s e minőségében sokat foglalkozott John Wesleyvel s a szószéken kifejtett ékesszólása volt az, ami fellebbvalóit arra bírta, hogy a lelkeszi pályára való lépésre serkenték. *William Booth* egy ideig habozott, főleg egészségére való tekintettel, s mert azt hitte, hogy mint szabad evangéliummagyarázó, többet tehet a hit érdekében.

Különös, hogy *William Booth*-t a wesleyanus methodisták épp úgy kiközösítették magukból, mint *William Clowest*, az első methodista gyülekezet megalapítóját. *William Booth* 1849-ben Londonba ment s ott lett a wesleyista gyülekezet prédikátora. Itt a fővárosban jött arra a gondolatra, hogy a

szószéknel sokkal hálásabb tér nyílik számára az utcán. Írt tehát előljáró lelkészének, *John Hallnak*, aki azonban nem helyeselte Booth tervét s kirekesztette őt a methodista egyházból: azon alapon, hogy nem maradhat annak tagja, ha lelkészi működését megszakítja. Erre vonatkozólag mondta volt később a tábornok: „Meg vagyok győződve, hogy manapság az egész wesleyista gyülekezet dezavualná ezt a cselekedetet“.

Booth most az új westleysta gyülekezetbe lépett be. De innen is csakhamar kizárták. Azonban prédikátori hírneve széles körökben el volt már terjedve. 1852-ben rendes lelkésszé választották. Ugyanazon évben nőül vette miss *Catharine Mumfordot*, az „Üdv hadseregének anyját“ s férj és feleség kilenc éven át maradtak benn az új wesleyanusok kötelékében, felváltva prédikálva. Evangéliumi munkájok, melyet Bristolban, Truróban, Chesterben, Staffordban, Halifax és Gatesheadben fejtettek ki, igen eredményes volt és el voltak szánva még tovább folytatni azt, dacára annak, hogy a wesleyanusok egy csoportja amellet foglalt állást, hogy a Booth házaspár térjen vissza a rendes lelkipásztorkodáshoz.

Az 1861-ben Liverpoolban tartott konferencián aztán drámai jelenet döntötte el a vitát. Booth-t formálisan felhívták, hogy hagyjon fel missziói működésével. A vita heve közben Booth felesége lehajolva a karzatról, közbekiáltott: „soha!“ s e szó után mindketten otthagyták a gyűléstermet, hogy új élethez fogjanak, minden pénz nélkül, négy gyermekre szaporodott családdal. Booth most teljesen elszakadt az egyháztól, a wesleyanusok kizárták, a kongregacionalisták nem fogadták maguk közé s most a methodisták is megszakították vele az összeköttetést.

Booth mellett mint egyenrangú fél, mint határozott jellem emelkedik ki felesége is. Az „Üdv hadseregében“ a nők által kivívott egyenjogúság az ő magatartására vezethető vissza. Ez a nő, aki az ötvenes évek Angliájának vidéki non-konformista levegőjében nőtt fel, már évtizedekkel a nőknek az orvosi pályára bocsátása előtt, így írt egy lelkipásztorához:

„Vasárnap reggeli beszédében, midőn a Sátán politikájára céloz, mely először fajunk legsebezhetőbb oldalát támadja meg, megjegyzései a nő értelmi, sőt erkölcsi alárendeltsége tanába látszottak burkolva előttem s mélyen sajnálom, hogy oly ember, ki iránt oly megkülönböztetett tisztelettel vagyok, nememmel szemben ily kicsinylő nézeteket táplál, melyek a Szentírással ellenkeznek. Istenre nézve bántók. Hogy a nő meg nem felelő nevelése következtében általában értelmileg alatta áll a férfinak, ezt megengedem. Azt hiszem e különbség épp

oly könnyen magyarázható, mint az a különbség, mely hazánk nőinek értelmisége s a pogány országok rabszolgaságban élő nőinek értelmisége közt van. Nézetem szerint semmi érv nem vonható e tekintetben a multból, mert a mult hamis volt teoriában és rossz a gyakorlatban. Soha még e világ történetében a nőt nem állították értelmileg egy sorba a férfival. Neveltetése csecsemő korától kezdve még ez áldott országban is olyan volt eddig, mely megbénította inkább, semmint kifejlesztette volna energiáit s arra volt számítva, hogy eltíporja s elhervassza inkább értelmi nagyságra törekvő aspirációit, semmint hogy bátorítsa és előmozdítsa azokat. Sőt ott is, ahol a közvetlen elnyomó szándék nem forgott fenn, hiányzott a közvetett erős ösztönzés.“

Mint szónok Booth asszony egyike volt a legkitünőbbeknek. Oly meggyőződéssel beszélt, mely nem nélkülözötte a komoly súlyt s oly folyamatossággal, mely gyakran a valódi ékesszólásig emelkedett.

Új pályájuk kiindulópontján, 1861-ben, az a kérdés merült fel először is a Booth házaspár előtt, vajjon a szószéket vagy a konyhót válasszák-e működésük teréül? Az utóbbi mellett döntöttek, s mint egy életírójuk mondja: „Booth és felesége nemcsak a szegények konyháiba szálltak alá, hanem meglátogatták a hajléktalanok menedékhelyeit is. Fölkeresték a részegeseket, a nyomorultakat s igyekeztek őket megérteni. Táplálták az éhezőket, mielőtt megtéríteni igyekeztek volna. Meg voltak győződve, hogy a tiszta otthon legjobb előkészület a tiszta élethez“.

Estéiket legtöbbször a szerencsétlenek látogatásával töltötték s különösen az iszákosokat igyekeztek józan életre bírni s arra venni rá, hogy a mértékletességi fogadalmat aláírják. Folytatták ezt a működésüket Londonban szűkös viszonyok közt, majd meghívásokat fogadtak el a vidékre, Cornwall, Cardiff stb. környékére. A „mi székesegyházunkban“, azaz a szabad ég alatt tartott összejövetelek nagyszámú közönséget vonztak. De ez a fellépés megbotránkozította a csökönyös methodistákat s ezek határozati javaslatot fogadtattak el, mely a Booth-párt kizárta a wesleyista templomokból. Walsallban Booth a „megtért rovott életűek“ *csillag-társaságát* alapította, csupa olyan emberekből, akik notórius gonosztevők, vadorzók, verekedők, iszákosok és más jómadarak voltak egykor, de később megjavultak. Booth „alleluja-csapat“-nak nevezte őket, egyesek pedig így szerepeltek a listán: asszonyverő nr. 1, asszonyverő nr. 2, vadorzó nr. 1, vadorzó nr. 2, tolvaj nr. 1, tolvaj nr. 2 stb.

Négy éve tartott már a vidéki körút, mikor Boothék meghívást kaptak Rotherhithbe térítői munkára. Az itt elért siker indította az evangélistákat, hogy Londonba tegyék át működésük színhelyét s 1865 július 2-án Booth megtartotta első East-End-i istentiszteletét egy a quaker-temetőben emelt óriási sátor alatt. Ebből a kezdetből nőtt ki az „East-Londoni keresztyén misszió“, melynek különböző állomáshelyei voltak: egy ütött-kopott sátor, egy elhagyott kápolna, majd egy istálló a Whitetechapelben, egy asztalosműhely, csűr stb. De ez igénytelen környezet mellett is Booth működése magához tudta vonni oly férfiak figyelmét, mint *Samuel Morley*, aki a London városi misszió és más evangéliumi intézmények útján igyekezett enyhíteni London nyomorán és ínségén. Ettől fogva Morley tántorithatatlan híve lett Booth munkájának s bőkezűen támogatta azt, s neki köszönhette a misszió, hogy megszerezhette előbb a keleti csillagról elnevezett rossz hírű korcsmahelyiséget, gyülevész nép találkozóhelyét, majd a szintén kétes reputációjú Effingham-színházat. Booth felesége azalatt meghívásokat fogadott el a West-End intelligensebb társaságai közé, Margate-be, Ramsgate-be. Booth azonban megmaradt a társadalom legalsó rétegei közt.

Egyik megbízott közege volt az, aki később következőleg adta vissza a tábornok egy jellemző nyilatkozatát e korra célozva: „Egész életemben azon iparkodtam, hogy úgy tárjam ki karjaimat, hogy egyik kezemmel a szegényeket érjem s ugyanakkor a másikkal a gazdagokat kössem magamhoz. De karjaim nem elég hosszúak. Úgy veszem észre, hogy mikor a szegényekkel érintkezem, elvesztem összeköttetésemet a gazdagokkal s ha a gazdagokba kapaszkodom, elszakítom magam a szegényektől. És — tette hozzá megindultan — nagyon kétlem, vajjon a mindenható Isten karjai is elég hosszúak-e?“

Tizenkét év telt el így, mely idő alatt a misszió hivatalos címéből elmaradt a megszorító „Kelet London“ jelzés. Booth ugyanis sokszor Londonon kívül is foglalkozott revivalista mozgalmakkal. Azonban semmi sem engedte sejtetni még annak a mozgalomnak a megszületését, mely oly mély nyomokat volt hátrahagyandó Anglia vallási és kultúréletében; értjük az „Üdv hadserege“ keletkezését.

Mint Booth maga mondja, ezt az intézményt senki sem találta ki, magától alakult az ki, nem emberi agy tervezte. *Tucker*, Booth asszony veje, így ír erről, mint legilletékesebb beavatott:

1877 januárja örökre emlékezetes marad az Üdv hadserege történetében, mert akkor történt, hogy a keresztyén

misszióinak demokratikus kormányzati rendszerét végleg felváltotta a tiszta katonai szervezet . . . A körülmények különös összetalálkozása hozta létre ezt az eredményt. A tábornok 1877. évi karácsonyi felhívásán dolgozott s fel s alá járt szobájában, tanácskozva a részletek felől. Az asztalnál ültek fáradhatlan hadsegédei, *Bramwell* és *Railson*. „Mi a keresztyén misszió?” ez volt a tárgyalandó körlevél. Erre a következő válasz volt javaslatba hozva: „Egy önkéntes hadsereg”. A tábornok egy pillanatnyi szünetet tartva, s titkára vállára fektetve kezét, tollat ragadott, kihúzta az „önkéntes” szót s helyébe írta az „üdv”-et. Mindhárman megegyeztek abban, hogy az új szó szerencsés inspiráció szüleménye s a közönség is megerősítette ezt a nézetet. Úgy a misszió sorai közt, mint a tömegekben az elnevezés utat tört magának. Mindazáltal a hivatalos címben csak lassan foglalt tért. Először a levélpapírok voltak ily fejjel ellátva: „Keresztyén misszió, vagy az üdv hadserege”. Pár hóval utóbb e sorrendet megváltoztatták s a cím így hangzott: „Üdv hadserege, vagyis keresztyén misszió”. Végre a misszióra vonatkozó minden utalás elmaradt.

Pár hónappal rá Plymouthban, egy falragaszon használták először hivatalosan a címet. Az első elfogadott katonás rang a „kapitány” volt, még pedig hajóskapitányi értelemben. A wesleyanus konferencia rámutatott ugyanis annak helytelenségére, hogy az evangelisták a „Tisztelendő” címmel éljenek s a kapitány elnevezést a bányák és gyárak szervezete is ismerte. A „hadnagy” cím csak logikusnak tetszett így a segéd-tisztek számára, kik között tiszthelyettesek s őrmesterek is kellett hogy legyenek, viszont az őrnagyi és ezredesi cím az első és másodrendű főtisztségek számára maradt fenntartva. Így aztán kisajátították az egész katonai frázeológiát, zászlókat állapítottak meg s hadtesteknek nevezték az egyes önálló csapatteket. Végre Booth tábornok egész katonai szervezetet dolgozott ki, körülbelül egy negyedmillió szót kitevő szabályzattal. Népszerűség szempontjából hatott is a „hadsereg” ötlete, mert alig néhány hónap alatt az állomások száma huszonkilencről ötvenre emelkedett, az evangelistáké harmincegyről nyolcvannyolcra, a rendes szónokok száma pedig 625-ről 1686-ra, kik közt 355 nő volt s a vasárnapi gyülekezetek száma is több mint megkétszereződött.

Tévedne, aki azt hinné, hogy Booth tábornok maga vette fel a tábornoki címet. Ráeröltették azt éppen úgy, mint ahogy a keresztyénekre nevüket Antiokhiában. Az egyenruhát is csak 1878-ban öltötte fel, még pedig Deleseye tanácsára, aki különösen a felsőbb körökhöz tartozó közönséghez intézett beszé-

deiben erősen ki szokott kelni az öltözködés extravaganciái ellen. „Booth asszony — beszéli egy életirója — azon törte a fejét, hogy az asszonyok számára valami olyat találjon ki, ami egyszerű, előkelő és vonzó. Bezárkózva szobájába leányai-val, a különböző formájú és terjedelmű kalapokkal véve körül, iparkodott kitalálni, hogy mi volna legmegfelelőbb. Egyik egyhez illett, másik a másikhoz, de végre rábukkant a ma is nevezetes „Alleluja sisakra“, amely minden archoz egyaránt illett. Mások is megerősítették e véleményében, kiknek tanácsát kérte s így állapították meg az „üdv sisakja“ típusát, melyet minden asszony harcosnak viselnie kellett ezentúl“.

Az „Üdv hadserege“ fennállása első két évében sok félremagyarázásra és kicsinylésre szolgáltatott okot, sok gúnyos megjegyzésnek vált céltáblájává. Legtöbben nem láttak benne egyebet, mint egy excentrikus ember feltűnési vágyát s meg voltak győződve róla, hogy az egész mozgalom sorsa mielőbb teljes feledés lesz. Alapítójának törhetetlen kitartása azonban ki tudta vivni, hogy már a nyolcvanas években elnémult a gúny szava s az „Üdv hadseregével“ mint komoly közéleti faktorral voltak kénytelenek számolni az emberek. Birálni ugyan nem fukarkodtak azután sem az éles megjegyzésekben. A mai canterbury-i érsek Booth módszerét a jezsuitákéval hasonlította össze, *Manning* bibornok élesen bevilágított az egész mozgalom lélektanába, mikor azt mondta, hogy csak London lelki zuhlottsége tette lehetővé az „Üdv hadserege“ megteremtését, amelyről Booth ünnepélyesen kinyilatkoztatta, hogy soha sem engedi szektává süllyedni; mely azonban *Manning* szerint előbb-utóbb kénytelen lesz ez útra lépni, vagy szétszülleni. *Huxley* professzor is korybantok keresztyénségének nevezte az egész mozgalmat. Grófok, grófnők, bírák, professorok, írók, tudósok, szónokok, satíra-írók vetekedtek egymás közt, hogy anathemáikban egymást túlszárnyalják, sőt egy tekintélyes bíró odáig ment, hogy az „Üdv hadseregében“ a Jelenések könyve állatszörnyének misztikus számát vélte felismerni, mindez azonban nem ártott Booth művének. A mozgalom 1882-ben már átterjedt Franciaországba, Amerikába, Ausztráliába s a londoni Westenden azt suttogták, hogy királyi hercegnők is figyelemmel hallgatják Booth asszonyt a meetingeken. Tisztképző-intézeteket állítottak fel s az „Üdv hadserege“ a vidéki városokban is mindinkább gyökereket eresztett. A tábornok legidősebb fiát, *Babbington Booth*-t Manchesterben rendőrség elé citálták zavargás címen. Kénytelen volt egy éjet fogházban tölteni.

De ennél sokkal fontosabb volt a „Sas“ fogadó s a görög színikör megszerzése Booth által az „Üdv hadserege“ céljaira, mely célra az adományozók listáját maga *Tait* érsek nyitotta meg, a felavatási ünnepélyen pedig felolvasták Viktória királynő levelét, aki bár kijelentette, hogy nem járulhat hozzá adományával a vételhez, elismerését fejezte ki a társaság működése felett, mellyel annyi ezreket nyert meg a mértékletességnek, erénynek és hitnek.

A „Sas“-t 1882 őszén nyitották meg sajnálatos zavarások közt, mely alkalommal a csócselék megtámadta az „Üdv hadserege“ tagjait, úgy hogy a tábornok kénytelen volt táviratilag rendőri fedezetet kérni. A következő két-három év alatt is az „Üdv hadseregének“ sűrűn dolga akadt a bírósággal Sheffielben a tábornokot s feleségét inzultálta a tömeg. A bíróságok egyre-másra szabták ki a bíróságokat és büntetéseket az „Üdv hadserege“ tagjai ellen rendzavarásért, csoportosulásokért, míg végre a felső bíróság egy fellebbezés folytán elismerte elvileg Booth tábornok híveinek gyülekezési jogát s indokolásában kimondta, hogy nem engedhető meg meggyalázó büntetéseket szabni ki ez emberekre, csupán mivel vallási rajongók: *John Bright* is állást foglalt ez üldözések ellen. Meg kell adni azonban, hogy idő folytán a mozgalom eszközei is meghiggadtak kissé. Részt vett az „Üdv hadserege“ az 1885-ben keletkezett „Purity“ akcióban is. Booth kisasszony pedig Franciaországban es Svájcban fejtett ki élénk tevékenységet e mozgalom érdekében, mely alkalommal szintén kénytelen volt megismerkedni a fogházal. Mindazáltal a hívek tábora nőttön nőtt s a mozgalom elterjedt Európa minden országában, Canadában s a Keleten is. Az utolsó kimutatások már 4600 hadtestről számolnak be a világ minden részéből, 13.000 tiszttel.

1890. év őszén meghalt Booth felesége. Voltak, akik, mint *Shaflesbury* lord is, megjósolták, hogy e páratlan energiájú nő halála után a hadsereg is össze fog omolni, tudva azt, hogy épp a családi bensőséges összetartás adta meg annak erejét. E jóslat azonban nem vált be. Mikor az elhunyt koporsójára rátették kalapját, zubbonyát és a bibliát, akadtak a báméskodók közt, kik csufondáros megjegyzésekre ragadtatták magukat, de ezeket is lefegyverezte a tábornok megtört gyászoló alakja, aki mindenét veszttette hű élettársában s a kalapok lekerültek a fejekről. Megható volt látni a csapástól lesujtott aggastyán fájdalmát negyven éven át mellette híven kitarzott hitvese elvesztése fölött, bár erőt vett magán s mint igazi katona, leküzdötte felindulását.

De legkitartóbb munkatársa halála sem törte meg Booth lelki erejét s még azon év novemberében megindította a „leg-sötétebb Anglia“ néven ismert akcióját. E célra az Exeter Hallban tartott alakuló gyűlésen 43,000 fontot irtak alá s alig telt bele egy hónap, már 106,000 font volt jegyezve. 1891-ben némi változás és üdülés kedvéért Booth tábornok külföldi szemleútra indult, több hónapot töltött Ausztráliában, Indiában s Délafrikában, különösen hogy a szociális és filantropikus eszméknek csináljon propagandát s e célból messzemenő állami támogatásban is részesült, s meetingjein a gyarmati miniszterek elnököltek. A kontinensen tett útja után 1907-ben Canadát kereste fel s ott a kivándorlási kérdést tanulmányozta. Mint buzgó imperialista politikus *Cecil Rhodes*-szal is benső barátságot kötött.

Hetvennyolcadik születési napját is a tengeren érte, Japánba tett útja alatt, ahol az angol ügyvivő a császárnak is bemutatta. Következő fontos útja ugyanazon év őszén Amerika volt, hol roppant gyülekezetek előtt beszélt New-Yorkban, Chicagóban, St.-Louisban s Rooseveltt elnök is vendégéül látta a Fehér-házban. 1908-ban erős harcot indított az északi gyárvidékeken, majd Hollandban, Délnyugati-Németországban és Svájcban. Később Délafrikát kereste fel, 80 éves kora küszöbén pedig Skandináviát, hogy 1910 tavaszán Hollandiába s Németországba látogasson el. Amellett ötször-hatszor bejárta motorkocsin egész Angliát.

Az 1911. év már megint Skandináviában, a folyó év pedig Németországban találta Booth tábornokot, kinek azonban szemei végkép megromlottak már. Egyiket már rég nem használhatta s a másikat is hályog fenyegette. Orvosai bíztak hatalmas szervezetében s a műtétet ajánlották. Ő maga is hitt felépülésében s nagyszabású tervekkel foglalkozott még. Szerencsétlenségére gyulladás állott be. Fiának, *Bramwell Boothnak* jutott a szomorú feladat, hogy közölje vele, mikép látását vissza nem nyerheti. E csapás végleg lesujtotta s bár látszólag megnyugvással fogadta, tisztában volt vele, hogy élete műve véget ért. Hadley-i kis hajlékába vonult vissza, de lelke nem talált nyugalmat. Álmatlanság is kínozta, volt idő, hogy öt nap öt éjjel le nem húnyta szeméit. De még mindig érdeklődést mutatott az „Üdv hadseregének“ kínai missziója iránt.

Magas helyről jövő kitüntetésekben kevés embernek volt több része, mint Booth tábornoknak. Meghívást kapott a néhai király koronázási szertartásaihoz, mely alkalommal külön engedéllyel saját uniformisában jelenhetett meg. 1904-ben pedig

Edward király maga hívta meg palotájába, hogy informálódjék a „hadsereg” ügyei iránt, melyek melegen érdekelték. Alexandra királyné is kihallgatáson fogadta s 1908 decemberében, első hályogműtéte után szívből üdvözölte. A jelenlegi király és királyné is ismételve járult jelentékeny összeggel az „Üdv hadserege” céljai elősegítéséhez. Oszkár svéd király is fejedelmi támogatását nyújtotta Booth működéséhez s többször fogadta őt, nemkülönben IX. Keresztély dán király. Ennek agg korától így vett búcsút Booth: „Találkozunk, felség, a túlsó parton”. A király meghatottan ismételte: „Igen, igen, a túlsó parton!” Egyéb kitüntetései közt Booth tábornok London díszpolgára is volt s az oxfordi egyetem tiszteletbeli tudora 1907 óta. Példanélküli megtiszteltetésben részesült Amerikában is, hol a washingtoni kongresszuson őt kérték fel, hogy a szenátus ülését imával nyissa meg.

Alig van aki ne ismerné legalább az újságokból Booth tábornok impozáns, magas alakját, szigorú aszkéta arcát, sujtásos tiszti uniformisában. Erősen hajlott orra, hosszú hófehér szakálla valóságos patriárka kinézést kölcsönöztek neki. De elevenség volt minden mozdulatában és soha sem érezte magát annyira elemében, mint mikor egy nagy gyülekezet felett elnökölhett. A sajtó embereihez, dacára ezek gyakori csipkedéseinek, mindig udvarias, szolgálatkész volt, bár olykor humora őket sem kímélte, mint mikor egyszer e szavakkal áldotta meg a gyülekezetét: „Isten áldása a riporterekre is s minden bűn és pokolbeli ellenségre”. Máskor ekképen kommentálta félelmet nem ismerő rettenhetlenségét: „Nekünk nincs mit veszítenünk, mint sok másnak, akik semmire sem tudják elszánni magukat, mielőtt fontolóra nem veszik, mit mondanak majd mások; mindenki megegyezett abban, hogy mi bolondok vagyunk, azért odamehetünk akárhova, tehetjük azt, ami nekünk jól esik, nem törődve cseppet sem azzal, mit szólnak majd mások hozzá”. S valóban e szavak hűen jellemzik Booth egész egyéniségét.

V. S.

A leydeni vallástörténeti kongresszus.

Fejlődésben levő tudományra nézve, mint amilyen az összehasonlító vallástörténelem, a nemzetközi tudományos kongresszusok mindig nagy jelentőséggel bírnak. Nem mintha alkalmasak volnának a tudomány ügyét lényegesen előbbre vinni; ehhez a referensek nagy száma folytán alig van idő, hogy valamely nehéz probléma behatóbb megvitatást nyerjen. De a kongresszusok mindenesetre alkalmat nyújtanak arra, hogy az előadások a világ minden nemzetbeli szaktudósainak tudomására jöjjenek, habár az üléseken ehhez sem áll rendelkezésre sok idő, annál kevésbé részletesebb tudományos megbeszélésekre, vitákra, amelyeknek csak ülésen kívül lehet helye.

Az általános vallástörténelmi kongresszus minden negyedik évben jön össze s eddig Párisban, Bázelen és Oxfordban tartotta tanácskozásait, míg az idén szeptember 9-től 13-ig Leyden fogadta vendégül e kongresszus tagjait, tekintettel különösen arra a nagy jelentőségre, amellyel Németalföld e városa a vallástörténelemre nézve bír s hogy e tudomány-szakra épp Németalföld állított legelőször egyetemein tanszékeket, sőt Leydenben működött e tudományszak tulajdonképeni megalapítója, C. Tiele is, akinek dolgozószobáját s íróasztalát ma is kegyelettel őrzik. Utóda annak idején P. D. Chantepie de la Saussaye volt, az addig legjobb vallástörténelmi mű szerzője, s jelenleg is a kongresszus köztisztelőnek örvendő elnöke.

Más világhírű tudósok közül a világ minden tájáról összesereglett kongresszusi tagok között ott volt F. Cumont Genfből, C. R. Farnell Oxfordból, Gobles d'Alviella gróf Brüsszelből, Goldziher Ignác hazánkfa, Gastraed Philadelphiából és Snuck Hurgronje Leydenből, a kongresszus másod-elnöke. Említsük fel még E. Guimet-t Párisból, az utána elnevezett s a maga nemében páratlan és egyetlen vallástörténelmi múzeum megalapítóját és igazgatóját, aki ifjúságában keres-

kedő, majd opera-komponista volt, most hajlott korában a tudománynak szenteli életét s a kongresszuson vetített képek kíséretében bizonyos ősrégi vallási vagy magikus szimbólumoknak a későbbi századokban és kultúrákban való fennmaradásáról és továbbéléséről tartott előadást.

Általában a kongresszus munkálkodása tíz csoportot ölelt fel: 1. természeti népek és általános kérdések; 2. kínaiak és japánok; 3. egyiptomiak; 4. szemiták; 5. mohamedánok; 6. hinduk és irániak; 7. görögök és rómaiak; 8. germánok, kelták és szlávok; 9. malájok és polynéziaiak; 10. keresztyének csoportját. Általánosabb érdekek voltak ezek között az 1., 5. és 10. csoport munkálatai, amelyekről alább részletesebb tájékoztatást is nyújtunk, természetesen csak a fontosabb referátumokra szorítkozva. Az összes ülések az egyetemi épület, a régi Jakobinus-kolostor helyiségeiben folytak le, az első szekció ülésein kívül, melyeket a szenátus termében tartottak s melyről Niebuhr mondja Római Történetében, hogy egész Európában nincs a tudománynak méltóbb hajléka, mint e terem. Falain az egyetem valami száz híres professzorának arcképe csüng alá.

Goblet d'Alviella gróf a vallástörténelem történeti és összehasonlító módszereinek összefüggéséről értekezett s bírálta egyúttal e kérdés újabb fázisait és állását. Majd a kopenhágai V. Grönbeck a germán vallások világánál muratta ki, hogy eredetileg a vallásos tisztelet tárgyaiban nem a lelket, sem pedig valami rendkívüli erőt (mana) tételeztek fel, hanem valami közbeesőt. K. Th. Preuss Berlinből az exogamiának, vagyis a törzsön kívüli házasodás szokásainak vallásos eredetét igyekezett kimutatni. viszont a göttingeni A. Titius az istenhít eredetéről, a bázeli A. Bertholet, a kongresszus nemzetközi bizottságának titkára pedig az engesztelődési gondolatról szolt a vallásokban. Az 5., vagyis izlamita csoportban azok a tüne-mények és jelenségek kerültek szóba, amelyek a keresztyén-séghez párhuzamos módon viszonyulnak, vagy ez utóbbinak befolyá-sára vallanak. M. Horben Bonnból a vallás és filozófia viszonyát fejtegette az izlamban. C. Becker Hamburgból annak bizonyi-tására vállalkozott, hogy a mohamedán kultusz a keresztyén kultusztól függ, míg E. Littmann Strassburgból az izlám egy szentje, Achmed el Bädävi életét vázolta.

Leglátogatottabbak voltak természetesen a 10. (keresztyén) csoport ülései, melyeknek színhelye az egyetem szép aulája volt. Vitatni lehetne azonban, vajjon az itt tartott elő-adások belevágtak-e a vallástörténeti kongresszus tárgykörébe s nem-e inkább a keresztyén vallás történetében volnának

helyükön. A keresztyénség történetének kutatói oly nagy számmal vannak, hogy egy vallástörténelmi kongresszuson ezeknek csak kis töredéke vehet részt, vagy pedig olyanok, akik más vallások iránt is érdeklődést árulnak el, illetőleg a keresztyén vallást különösen vallástörténelmi szempontból tekintik. Leydenben különben csak két idevágó előadás volt. A. Dobschütze Boroszlóából, ki a hellenizmus, a zsidóság és a keresztyénség istenközösségéről beszélt s a bonni P. Clement tanáré, ki a misztikus vallásoknak az őskeresztyénségre való befolyásáról elmélkedett.

Meg kell jegyeznünk, hogy az összes referátumoknak a kongresszus ügyrendje értelmében húsz percre kellett szorítkozniok, a vitára pedig igen kevés idő állt rendelkezésre. A kölesönös üdvözetek és ceremóniásságok a legszükségesebbre szorítkoztak. A kongresszus előestéjén ugyanis a leydeni polgármester s a kongresszus elnöke fogadták a résztvevőket az ünnepiesen kivilágított városházában, a megnyitó ülésen pedig a díszválasztmány elnöke, W. H. de Beaufort volt miniszter és Heemakerk jelenlegi belügyminiszter. Estére a kongresszus tagjait a Minerva-diákegyesület fogadta szép klubhelyiségében, másnap délután pedig Nordwijkbe rándultak ki, míg a harmadik este kerti hangverseny volt Zomerzorgban, utolsó napon pedig a holland vasúttársaság által rendelkezésre bocsátott különvonat Rotterdamba vitte a kongresszus tagjait, ahol a város egy gőzöst bocsátott rendelkezésükre a kikötők megtekintésére.

A legközelebbi vallástörténelmi kongresszus minden valószínűség szerint Heidelbergben fog megtartatni, habár az utolsó percben még két meghívás érkezett, San-Franciscóba és Rómába. A kongresszusnak német földön tartása talán azt fogja eredményezni, hogy Németalföld, Franciaország, Anglia és Skandinávia után a német egyetemek is rendszeresíteni fogják a vallástörténelmi tanszéket.

IRODALMI SZEMLE.

Adolf Harnack: Neue Untersuchungen zur Apostelgeschichte und zur Abfassungszeit der synoptischen Evangelien (Beiträge zur Einleitung in das N. T. IV.). Leipzig, J. C. Hinrichssche Buchhandlung 1911. (IV. és 114. l.). Ára kötve 3:80 mk (= 456 K.).

Ismeretes dolog, mily nagy szeretettel és buzgósággal foglalkozik Harnack egy idő óta Lukácsnal és kel az ő tudományával és tudós tekintélyével, ezen oly sokáig félreismert evangélistának és különösen az „Apostolok cselekedeteiről“ irt könyvének védelmére. Ennek a célnak szolgált az ő „Beiträge zur Einleitung in das N. T.“ cím alatt összefoglalt három eddig megjelent könyve: „Lukas der Arzt“ 1906, „Sprüche u. Reden Jesu“ 1907 és „Die Apostelgeschichte“ 1908. És ezen három könyvében foglalt állításainak, Lukács védelmére irt apologiájának támadásokkal szemben való védelmére, továbbvezetésére írta a gyűjtemény fent idézett negyedik kötetét.

Mostani könyve *első* részében visszatér legfontosabb bizonyítékára, mellyel kimutatja, hogy az Acta szerzője Lukács, azon tényre, hogy az Acta úgynevezett „Miforrásának“ és az egész műnek szerzője azonos. *Schmidt P. V., Clemen K.* ellenvetéseivel szemben mi itt Harnack igazát kétségtelennek tartjuk. És különösen aláírjuk ezen nagy „kritikus“ theologusnak kijelentését, melynek igazságát különben konzervatív theologusok lépten-nyomon kénytelenek tapasztalni: „Man kann viel leichter einer fragwürdigen Hypothese Glauben verschaffen als einen Beweis Anerkennung“ (2. l.). — A könyv *második* részének fejtegetéseiben, melyek azon főérvvel foglalkoznak, mellyel cáfolni akarják, hogy Lukács az Acta szerzője, Pálnak a zsidósághoz s zsidókereszténységhez való viszonyával s annak az Actában való előadásával — nagyrészt szintén hozzá kell járulnom. Csak az apostoli dekrétumról szóló

nézetét (mely a nyugati szöveg eredetiségére fel van építve) nem oszthatom és Harnack egyes ítéleteit nem tehetem magamévá. De különben helyesnek és előbbi könyveiben tett kijelentései igen értékes kiegészítésének találok fejtegetéseit, melyekben az apostolnak a zsidósághoz való álláspontját *levelei* alapján igen találóan jellemzi, azután evvel az Acta előadását összehasonlítja és azon eredményre jut: „Der Verf. der Acta hat . . . das Verhältniss des Paulus zum Judentum wesentlich so dargestellt, wie es sich aus den eigenen Briefen des Apostels ergibt“ (62. l.).

Könyve *harmadik* részében Harnack az Acta szereztetésének idejével foglalkozik és ki akarja mutatni, amit ő már az „Apostelgeschichte“ c. művében lehetségesnek mondott, azt t. i., hogy Lukács művét még Jeruzsálem elpusztulása előtt, a Kr. utáni 60-as évek elején írta. Harnack ezen meggyőződését természetesen be is bizonyítja. De én mindjárt első érvét, hogy az Acta vége annak elismerését követeli, hogy szerzője nem sokkal később írta meg művét, nem fogadhatom el. Én e befejezés sajátosságát Zahnal avval magyarázom meg magamnak, hogy Lukács az ev. és az Acta után valószínűleg még egy harmadik könyvet is akart írni. Egyébként — mivel többi érveire itt mindre kitérni nem tudok, Lukács evangéliuma megírásának ideje is, mely alig tehető (Luk. 21., 20—24. miatt) Jeruzsálem bukása előtti időbe, lehetetlenné teszi szerintem az Acta oly korai időbe helyezését. De ott van még Márk evangéliuma! Ha Lukács evangéliuma az Acta előtt íródott, akkor ezen forrása, Márk evangéliuma még korábban keletkezett. Ezt nem tudta Harnack azelőtt valószínűnek tartani, azért habozott az Acta korai keltezése dolgában is. De most ezen aggályai eloszlottak s ő maga igyekszik most kimutatni, hogy Márk evangéliuma ezen korai időbe helyezésének a hagyomány sem áll útjában. Máté evangéliuma is akkor mindjárt Jeruzsálem bukása után vagy esetleg még előtte is keletkezett.

Végül a könyv *negyedik* részében kimutatja Harnack, hogy az evangéliumok egyes részei, melyekben ő részben legendákat lát (innen e rész címe: Zur ältesten Legendenbildung in Urchristentum), szintén nem szólnak az evangéliumok korai keltezése ellen.

Természetesen, ha valaki azt hinné, hogy Harnack ezen legújabb kronológiai megállapításai a bibliai történet pozitívabb méltatására is vezetnek, az csalódnék. „Die Untersuchungen über die Bildungsgeschichte der Tradition werden nicht erheblich betroffen.“ Az evangéliumokra célozva mondja:

„schadhafte (!) Balken eines Gebäudes werden durch den Nachweis, dass sie bedeutend älter sind . . . nicht tragfähiger“ (65. l.). De ez más kérdés. A fő az, hogy ma a kritika oly képviselői, mint Harnack, kénytelenek a „kritika“ óriási túlhajtásai ellen fellépni és hogy egy Zahn kutatásai elvégre Harnack könyvében is elismerésre találnak, azaz Harnack egyszerűen Zahn nagyszerű újtestamentomi bevezetésére rámutatni s így ennek már régen hangoztatott felfogásához sok helyütt csatlakozni kénytelen (L. pl. 15., 23., 47., 56., 77., 80., 82. s. k. l.). Ellenben egy Jülicher, aki nem átalotta éppen Zahnt „der grosse Irrgärtner“-nek nevezni, kénytelen azt hallani, hogy Harnack szeretné, hogyha bizonyos kritikáját nem írta volna, mert az egyrészt nélkülözi a kritikus körültekintését és szigorúságát, másrészt meg utóhangja a Baur-Lipsius-Hausrath-féle kritikának, melynek ezen a ponton túlhaladottnak kellene lennie (26. l.). Szóval az igazságot nem kell a kritikától féltetni. A kritika kritikája alakjában a tudomány mindig önmaga korigálja az ő egyoldalú, félszeg állításait. Kiforrott igazságai pedig idővel elismerésre találnak.

Daxer György.

Lic. Dr. Emil Weber (Privat dozent an der Univ. Halle. Wittenberg). **Die philosophische Scholastik des deutschen Protestantismus im Zeitalter der Orthodoxie 1907.** Quelle & Meyer, Leipzig. VI. s 128. l. 3'50 mk = 4'20 K. *Ugyanaz:* Der Einfluss der protestantischen Schulphilosophie auf die orthodox-lutherische Dogmatik. Leipzig, A. Deichert 1908. VIII. s. 173. l. 3'60 mk = 4'32 K.

Bár nem egészen új, nem régen megjelent könyvekkel van dolgunk, mégis fel akarjuk hívni az illetékes körök, a theologusok figyelmét ezen két könyvre. Szerzőjük velük igen előnyös módon vezette be magát a tudományos világba.

Az első mű hézagot pótol. A német filozófia történetében annak eddigi feldolgozói a Kusai Miklós és Leibniz közötti időből alig tudnak valamit közölni. A XVI. s XVII. század scholasztika filozófiájáról nem tudnak semmit. Pedig Leibniz és tanítója, Thomasius J. révén tanítványa volt. De különösen kell hogy érdekelje ez a filozófia a prot. theologust, hiszen az úgynevezett orthodox dogmatikára nagy befolyást gyakorolt. Sajnos, ezen a téren a legtöbb prot. „theologus“ is megelégszik annak állításával, hogy ezen prot. scholasztika a közép-korinak folytatása vagy korcs szülöttje anélkül, hogy ezen ítélete helyességéről a források alapján csak valaha is meg-

győződött volna. Azért, mert a filozófia történetének e sokat leszólt, de alig ismert korszakára a források lelkiismeretes tanulmányozása alapján kellő fényt derít, örömmel ajánljuk az első könyvet olvasóink figyelmébe.

Szerzőnk foglalkozik a szóban forgó scholasztika *keletkezé- sével*. Az uralkodó felfogás itt az, hogy a prot. scholasztika a róm. kath. scholasztika indításaira megy vissza; a jezsuitákkal való vitákban a protestánsok tapasztalhatták hatását s így kénytelenek voltak ők is azt szolgálatukba venni. Újabban Troeltsch mutatott rá e felfogás helytelenségére. Szerzőnk pedig kimutatja, hogy e mozgalom már a lutheránusok és reformátusok, majd a szociniánusok közti harcokra megy vissza és a reformáció századába nyúl vissza. Melanchthon kompendiumai előadásával már nem elégedtek meg, mert az olasz reneszánsz aristotelési bölcsészettel megismerkedtek s ennek képviselői (Zabarella, Scaliger) révén bevonul a német egyetemekre a középkori aristotelizmus. Ezt a ramizmus elleni küzdelem is megerősítette elfoglalt pozíciójában. Így tehát a középkori scholasztikán kívül az olasz reneszánsz bölcsészete és a reformáció is tényezői voltak ezen prot. scholasztikának, amit a szerző még részletesen kimutat, hogy azután filozófiánknak a logika és a metafizika terén való fáradozásait, melyek főleg Gutke és Calov nevéhez fűződnek, alaposan feltüntesse.

A második könyv, mely ezen filozófiának az orthodox dogmatikára való befolyását kutatja, bizonyára még jobban érdekli a theologust. Mert ha minden időben a filozófia befolyást gyakorolt a theológiára, úgy nem lehet azt a prot. scholasztikáról sem tagadni. Ezen befolyás *formai* volt és megnyilvánult az orthodox dogmatika túltengő formalizmusában, sematizálásában, mely azt az élet melegétől fosztotta meg. Az egykorú filozófiára megy vissza az orthodox dogmatika tudományos módszere is, az úgynevezett analitikus módszer (szemben az előtte dívott szintetikus „lokalis“ módszerrel). Ennek alap-tétele, hogy a theologia gyakorlati (s nem elméleti) tudomány. A theologia habitus practicus ob fidei praxim, qua sola ad aeternam salutem aspiramus. Tehát a theologia gyakorlati jellege a hit sajátosságán alapszik. És nem a véletlen játéka, hogy a racionalizmus az orthodoxiából csak úgy fejlődött, hogy a közvetlenül előtte lévő nemzedék elhagyta a régi nyomokat: Buddensnak már nincs érzéke az analitikus módszer iránt. „A pietizmus korának orthodox eklektikusai és az orthodoxia herosai közt nagy ür tátong. Ha a fejlődést a racionalizmustól felfelé követjük, nem Wittenbergbe, az orthodoxia várába jövünk, hanem Jenába, ahol a Doctor Mediator Musaeus

János sajátos tradíciót létesített“ (52. l.). Ő a módszer dolgában is eltávozott az orthodox hagyománytól.

A scholastika filozófiának befolyása volt azután a theologia *tartalmi* oldalára is, bár csodálatos, mily nagy mértékben óvakodtak a theologusok a kész anyagnak onnan való átvételétől. Ritschl és az ő iskolájából különösen Koch „Der ordo salutis in der altluth. Dogmatik“ 1899. hangsúlyozta, hogy a filozófiai metafizika a dogmatikában érvényesül, különösen az unio misztika tanában, a hiperfizikai üdvfolyamat ezen csúcspontjában. Szerzőnk a Ritschl-féle theológia ezen állítását a források igen bő s gazdag idézésével cáfolja, míg pl. Ritschl kritikájával csak Pregernek Flaciusról írt művére támaszkodik. Koch forrástanulmányok alapján írt ugyan, de mert nem ismeri az orth. metafizika egészét, sok tekintetben Ritschl-féle előítéletekkel értelmezi a forrásokat s így esik tévedésbe. Szerzőnk evvel szemben megállapítja, hogy az unio misztika tana az a hit lényeges mozzanatát fejezi ki (91. l.) s ennek elismerésében Calixtus és Musaeus állításának sem szabad minket megtevésztetnie, mely szerint az unio misztika egy új scholastika szüleménye. Sőt szerzőnk az orthodox dogmának éppen „anti-metafizikai“ tendenciát tulajdonít (100. l.).

De ha itt nem is mutatható ki a metafizika káros befolyása az orthodox dogmatika tartalmára, úgy más téren ilyen befolyást mégis ki lehet mutatni. Szerzőnk ezt feltüntetni az ordo salutisról való tan fejlődésében (103. kk. l.), mely azáltal lett végzetessé, hogy az egységes hitéletet sok egyes „aktus“-ra bontotta. De itt is, különösen pedig az ige hatásának leírásánál is a hitélet pszichológiai megértése vezette régieinket. Persze a theológia és a metafizika küzdelme, a theologusok törekvése, hogy a hitgazságok kifejezése számára a metafizikai kifejezéseket megfelelő módon használják, úgy is észlelhető. Szerzőnk ezt bemutatja az antropológiai, szoteriológiai és a krisztológiai problémánál, különösen a subsztancia fogalmának használatában. (L. pl. Flacius tételét, hogy az eredendő bűn az ember szubstanciája.) A dogmatikusok a metafizikából csak a terminusokat vették át, de bármennyire akarták is, el nem tudták kerülni, hogy a kifejezésekkel a hitgazságokat is hamis világitásba ne helyezték, a hitet is meg ne károsítsák. De mindezek ellenére szerzőnk mégis tagadja, hogy az orthodoxia munkája elvileg tévút, a katolikus scholastikába való visszatérés lett volna (173. l.).

A fiatal szerzőnek, akit nemrégén a bonni egyetem rendkívüli tanárává neveztek ki, hálával tartozunk, hogy két művével alapos forrástanulmányok alapján bevilágított az ortho-

doxia korának filozófiai és theológiai munkájába és így világosabb bepillantást nyújtott abba, mint rendszeren a források ismerete nélkül (melyeknek átdolgozása ma már sok önmegtagadásba kerül és nagy nehézségekbe ütközik) lehetséges. A régi dogmatikusok minden alaposabb tanulmányozásánál, pl. szemináriumi munkálkodásnál szerző két műve igen jó útmutató szolgálatot tehet. Azért is különösen ilyen célra melegen ajánljuk.

D. Dr. Daxer György.

Dennert E.: Die Weltanschauung des modernen Naturforschers. Halle, 1911. 344 lap. Ára 7 márka.

Van Németországnak egy igen előkelő apologetikai folyóirata. Címe: „Glauben und Wissen“. Célja a józan természet-tudomány és a keresztyénség összeegyeztetése. Ennek függelékeként jelennek meg olykor olykor „Christentum und Zeitgeist“ cím alatt apologetikai tárgyú füzetek, amelyeknek egyikét másikat mi már bemutattuk.

Dennert ennek a legújabb apologetikai mozgalomnak egyik leghivatottabb vezére, kinek több művét ismertettük már a Prot. Szemlében. Erős tudományos érzékét s a modern természet-tudományban való jártasságát nagyon is összetudja egyeztetni erősen pozitív irányú evang. keresztyénségével, sőt nem egy ponton azt vitatja, hogy tudomány és keresztyénség kívánják egymást s a valódi tudomány csak a keresztyénség légkörében tenyészik és virágzik.

Jelen művében is síkra száll a keresztyénség igazai mellett némely monista vagy naturalista és természettudományi törekvésekkel szemben. Sorra veszi elő *Haeckel*, *Wallace*, *Verworn*, *Romanes*, *Ostwald*, *Driesch* és *Reinke* műveit, amelyeknek alapos és szakszerű megbírálása építi meg saját „modern“ természet-tudományi világfelfogása rendszerét. Könyvének legnagyobb részében a legismertebb, de egyúttal leglármásabb jénai *Haeckel*-l foglalkozik, ki tudvalevőleg a múlt évben már ev. egyháza kötelékéből is kilépett s kinek felületes, sőt lelkiismeretlen tudományos eljárását és módszerét már Paulsen, a nagynevű berlini ethikus is ostromozta „Szégyene — úgymond — a költők és gondolkodók hazájának, Németországnak, hogy abban *Haeckel* műveit olvassák.“ Különösen behatóan foglalkozik annak „világtalányaival és életcsudáival“ s szinte megsemmisítőleg hat azokra szerző szakavatott kritikája. Bűnét abban látja, hogy minden izökben dogmatikus tantételeit megdönthetetlen érvényű igazságoknak deklarálja,

holott azok nemcsak a ker. vallás, hanem a józan természet-tudomány világánál is tekintve valóságos „szappanbuborékok”. S bár Dennert maga is az ú. n. descendenztheória híve, mely inkább a hit, mint a tudományos meggyőződés világába való, mégis könyörtelen kritikával Haeckelt vádolja azzal, hogy nála a fantázia s nem a tudományos empirikus kutatás játsza a főszerepet. Így nem számol az átmenetekkel, szinte játszik az évezredekkel s tudatosan ferdit csak azért, hogy közelebb hozza az embert az állathoz. Szerinte még a jegeceknek, tehát a szervetlen természeti dolgoknak is vannak életfunkcióik s a növényvilágnak is tulajdonít akarattulajdonságokat, hogy azzal eltüntesse vagy legalább is meggyöngítse az emberben az istenképet, vagyis személyes szellemi lényegét. Szóval Haeckel nem józan természettudós, hanem önkényes eljárású természetbölcselő, sőt metafizikus a javából.

Haeckel mellett behatóan foglalkozik *Wallace*, az ismert nevű angol biológus „Az ember állása a világmindenségben” című művével. Antropocentrikus álláspontján Haeckel felfogásával szemben kimutatja, hogy a planéták közül egyedül a földnek vannak ama tulajdonságai, amelyek az élet keletkezéséhez és kifejlődéséhez szükségesek. Ezt a gondolatot Luthardt a maga dogmatikájában így fejezte ki, hogy az ember szempontjából a föld a világmindenség központja. S még erősebben bánik el szerző *Verworn*-nal, az ismert nevű göttingai lélekbuvárral, kinek materialistaellenes felfogását Dennert erős apologetikai fegyverül használja fel, de azért psychomonizmusában tagadja annak azt az önkényes s mivel sem igazolható jénai felfogását, amely szerint nincs elvi ellentét az organizmusok s a szervetlen testek között. Különös elismeréssel szólt továbbá szerzőnk *Romanes* németül is megjelent „Vallásról szóló gondolatairól” s annak kozmológiai és teleológiai bizonyítékát Isten létele mellett az eddigiek között a legsikerültebbnek mondja. Végül méltányoló kritikával kíséri *Ostwald*-nak, a nagy hírű lipcsei vegyésznek ú. n. energétikus monizmusát, amellyel, bár a természeti élet tényeit eléggé nem magyarázza, teljesen áttörte a tudományos materializmus világfelfogásának bevehetetleneknek gondolt korlátait. Leibniz módjára az energia fogalmának nemcsak fizikai, hanem szellemi, erkölcsi életértelmet is kell tulajdonítanunk, ami a monizmusnak halálát jelenti.

Műve végét *Driesch* és *Reinke* felfogásának szentelte a szerző. Alapul szolgált előbbinek „A vitalizmus mint történet és tan” és utóbbinak „A világ mint tapasztalati tény” című műve. Sajátos törvénye van az életnek a vegyészeti fizikai

világgal szemben. Még a legtökéletlenebb organizmusok élete, p. o. Goethe Faustjának homunkulusa sem áll elő egyszerűen kémiai fizikai alapon. Reinke szerint maga a természet is az Istenhez vezet, s annak törvényei az ő mindenható akaratának engedelmes eszközei és médiumai. Mi több az atheizmust „pramosaikus barbárságnak“ minősíti. Végül Dennert még azt is hangsúlyozza, hogy természettudományi alapon egységes világfelfogásról szó sem lehet, sőt az atheizmus vagy a pantheizmus éppen nem következik szükségképileg modern világképünkéből.

Szerzőnk alapos és meggyőző fejtegetései bizonyára nem tévesztik el hatásukat azoknál, akik keresztyén vallásos erkölcsi alapon egységes világfelfogásra törekzenek. Hatalmas modern apológiája eszméltetőleg hat a keresztyén olvasóra. A keresztyénségnek nincs oka félnie a természettudományoktól sem. Isteni erejénél fogva ebből a tudományos krízisből is győzedelmesen fog kikerülni.

Sz. M.

D. Dr. A. W. Hunzinger (ord. Universitätsprof. in Erlangen): *Das Wunder*. Eine dogmatisch-apologetische Studie. 1912. Verlag von Quelle & Meyer in Leipzig (VIII. s 165. l.). Ára füzve 3 M (3.60 K), kötve 3.40 K (4.08 K).

Újabban több munka jelent meg, mely a csodával foglalkozik. Itt csak *Wendland*: *Der Wunderglaube im Christentum* 1910. és *Hermann*: *Offenbarung und Wunder* 1908. c. műveire mutatok rá. A napokban pedig megjelent *Hunzinger*-nek, a neves apologétának fent idézett könyve, melyben a maga nézetét a csodáról adja elő olyanformán, hogy amaz újabb irodalmi termékekkel is foglalkozik.

Szerzőnk előbb egy rövid történeti áttekintést ad a csoda tanáról, melyben főleg Augustinus, Aquinói Tamás, Luther, a régi dogmatikusok és Schleiermacher előtt még különösen Lessing álláspontjával foglalkozik. Már itt is észre lehet venni, hogy a szerző felfogása milyen irányban keresendő.

Mint az előszó már hangsúlyozza, Hunzinger modern metódussal dolgozó positiv theológus, aki megvallja, hogy — ha könyvében nem is történik rá hivatkozás — különösen Ihmels-nek köszönhet sokat. Ebből is kitűnik, ha máskülönben még nem tudnók, hogy a szerző az erlangeni theológia képviselője s annak bizonyul könyve összes fejtegetéseiben is. Emellett sok indítást köszön Hermannak, amit nemcsak az előszó mutat, hanem a könyv maga is lépten-nyomon elárul. A szerző sok helyen úgy jár el, hogy Hermann megfelelő

fejtegetéseiből indul ki, megmondja, meddig (sokszor nagyon is messzemenőleg) érthet azokkal egyet, hogy azután megmutassa, hol s miért tér el tőle s mikép látja ő a dolgot helyesebben. Az ember így alapos benyomást nyer arra nézve, meddig mozog Ritschlnak egy oly jellegzetes irányú, originális tanítványa, mint Hermann, és a pozitív teológia egyik képviselője közös alapon és hol térnek el egymástól.

Míg a csodáról való régebbi felfogás Isten teremtési rendjének alapján áll, a természet törvényes összefüggéséből kiindul és a csodában csak ezen törvényes renddel ellenkező, rendellenes eseményeket lát — lényegében tehát természetfilozófiai álláspont, mely a csodának nagy vallási jelentőséget nem tulajdoníthat (hiszen csak a próféták isteni küldetésének, valamely tan isteni voltának s a szentírás isteni eredetének bizonyítására való; addig szerző a csodát a keresztyén vallás középpontjába akarja állítani és a hit, a kijelentés fogalmaival hozza szoros kapcsolatba.

Miképen már Frank (I. pl. Syst. d. christl. Gewissheit² II. 103. kk. I. 219. kk. I. s Syst. d. christl. Wahrheit³ II. 20. kk. I.) a csodában a kijelentéssel együtt, istennek üdvösségünket célzó munkássága alakját látta, úgy teszi Hunzinger a csodát az Isten kijelentésének alakjává. Mi különben Frank meghatározását és a csodának a teremtés és a kegyelem rendjének összefüggésébe való helyezését még ma is helyeseljük és Hunzinger felfogása előtt neki előnyt adunk. Neki kijelentés és csoda korrelát fogalmak. Csakhogy mindjárt tovább megy és kijelenti, hogy a csoda a természetes történésen kívül fekvő egészen új tapasztalat terén keresendő, ott, ahol Istennel találkozunk. Szóval a csoda oly hatás, melyet Istennel való vonatkozásunkban tapasztalunk, tehát Istennek velünk való érintkezésének formája. Ha a szerző ezt is kijelentésnek tekinti, úgy — bizonyára Hermann teológiája hatása alatt — a szóval való visszaélésre ragadtatta magát. Egyébként azonban a dolog lényegét tekintve igazat kell neki adnunk. Mert mi tényleg előbb önmagunk életében, akkor, mikor hívőkké leszünk, tapasztaljuk a csodát s leszünk bizonyossá, hogy Isten általában csodákat mivel. „Nur wer *durch* Wunder glaubt, kann *an* Wunder glauben“ (45. l.). Szerzőnk még hangsúlyozza, hogy az ilyen csoda természetfeletti esemény, amennyiben addig, míg csak a természet élete terén mozgunk, róla szó nem lehet. És még erősebben hangoztatja, hogy a tudomány a csodát nem ismerheti és hogy a csodát azon az alapon, hogy a tudomány a maga ismereteiben hézagokat kénytelen elismerni (pl. az élet kezdete az öntudat keletkezése stb.) —

nem indokolhatjuk. A tudomány itt legfeljebb rejtélyeket vagy egyelőre meg nem oldható problémákat láthat, de természetfeletti csodát nem konstatálhat.

Ezek után világos, hogy a csoda csak személyes élményen alapulhat s hogy a csoda nemcsak külső, hanem főleg belső csoda is lesz. Ami pedig a csoda tartalmi ismérveit illeti, első sorban oly élményekben fog az megnyilatkozni, melyekben Isten hat reánk s mi új életre ébredünk. Ezenkívül még életünk fordulatainál és az imádságban tapasztaljuk Isten csodáit.

Miután a könyv második fejezete a csoda lényegével és jelentőségével így megismertetett, a harmadik fejezet az üdv-történeti csodával foglalkozik. Az a kérdés, milyen jelentősége van a multban történt csodáknak hitünkre. Hunzinger itt Hermann fejtegetéseiből indul ki, melyek szerint lehetséges, hogy Jézus személyisége reánk nézve saját élményünkké lesz. Csakhogy szerzőnk itt hangsúlyozza, hogy „Jézus belső életével” egyes események s szavak is állanak szoros kapcsolatban, így különösen Jézus kereszthalála s feltámadása oly események, melyeknek hatása alatt hívőkké leszünk s melyek által Isten szól hozzánk. Evvel elvileg meg van alapítva az üdv-történeti csodában való hit, melyhez azon eseményeket is kell sorolni, melyek Jézus életével vallási összefüggésben állanak.

A negyedik fejezet kimutatja, hogy a csoda nem áll ellentétben a természettudománnyal, nevezetesen már azért sem, mert (Hermanntól eltérőleg szerzőnk nézete szerint) nincs contra naturam. Szerinte ugyanis lehetetlen megmondani, hogy mi történhetik a természeti törvények összefüggése szerint és mi nem (106. l.) Szerző ezt alapos és a természettudományok ismeretelméleti alapjait jól ismerő fejtegetések keretében mutatja ki. De mi továbbsietünk az ötödik s utolsó fejezethez, melyben a csodáról és a történettudományról van szó. Itt is kimutatja részben Rickerthez csatlakozva, hogy a történettudomány legfeljebb kimutathatja valamely eseményről, hogy történetileg meg nem érthető, a tudomány eszközeivel történetisége ki nem mutatható, de nem azt, hogy való nem lehet. A tudományosan megérthető határa mindig kisebb, mint a valóé. Itt felmerül a hit és a bibliai kritika kérdése is stb. De már nem bocsátkozhatunk további részletekbe. Csak kiemeljük a műnek alaposságát, higgadtságát és ajánljuk tanulmányozását mindenkinek, aki kérdésünkkel tisztába jönni akar. Hunzinger könyve nagy szolgálatot tehet mindenkinek, aki az igazságot keresi.

D. Dr. Daxer György.

Friedr. A. B. Nitzsch: Lehrbuch der evangelischen Dogmatik. Dritte Auflage von Prof. Lic. H. Stephan. Erster Teil. Tübingen Verlag, von I. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1911. (XVI. és 291 l.) 7 M = 8-20 K.

Nitzsch Frigyes kielii egyet. tanár 1889-ben adta ki dogmatikai tankönyvét, melyet azután 1896-ban második kiadásban is közrebocsáthatott. A könyv igen használhatónak bizonyult, mert egyrészt jól tájékoztatott a dogmatikai problémák különböző megoldásai tekintetében, megismertetett a legjelesebb dogmatikusok nézeteivel, másrészt pedig mérsékelt józansággal állást is foglalt a különféle nézetek közlése után, mely a szerző közvetítő theológiai, de Ritschl által is befolyásolt álláspontjának megfelelt. A dogmatikai irodalom közlésével és a jelesebb dogmatikusok nézeteinek előadásával a könyv igen jó szolgálatot tett annak, aki dogmatikával foglalkozott. De a második kiadás megjelenése óta, 1896 óta, a dogmatika mezején sem pihent a munka, sőt igen élénk volt, úgy hogy az azóta megjelent irodalom és végzett dogmatikai munkásság eredményeinek feltüntetésére s ily módon Nitzsch könyve egy újabb kiadásának megjelenésére már nagy szükség volt. Azért Stephan, marburgi tanár jó szolgálatot tett a mai theológiai nemzedéknek, mikor a már több éve megboldogult Nitzsch hasznosnak bizonyult könyve harmadik kiadását sajtó alá rendezte.

Stephan az előszóban maga számol be azon elvekről, melyek az új kiadás szerkesztésében vezérelték. Bizonyos, hogy nem könnyű feladat volt, melyre vállalkozott, a könyv felfogását, sajátosságát nem érteni, de a dogmatikai munkásság haladását a könyvben feltüntetni. Világos, hogy az új könyvben azért sok kiegészítéssel találkozunk, a második kiadás 255 lapja 291-re szaporodott, de ez természetesen párosul egyes részek kihagyásával is; és bizony sokszor vitatkozni lehetne a kiadóval, vajjon nem hagyott-e ki olyan szakaszokat, melyek megmaradhattak volna. De általában mégis azt lehet mondani, hogy Stephan a helyes utat megtalálta. Dicséretére válik, hogy az újabb dogmatikai irodalom és munkásság figyelembe vételénél a pártszempontokon felül tudott emelkedni, figyelmére méltat mindenkit és mindent, akiről és amiről könyve megjelenéséig tudomást szerzett. Így pl. a kijelentésre vonatkozó felfogások jellemzésénél nemcsak Ritschl s iskolája, hanem még Troeltsch, Seeberg Grützmacher, Beth stb. nézeteivel is megismertet bennünket. Szóval a dogmatika problémái és munkássága mai állásába való bevezetésre könyvünk új kiadása teljesen alkalmas, miért is ezen célra az érdeklődőknek legjobban ajánlhatjuk.

Az eddig megjelent rész a dogmatika elvi részével foglalkozik. A speciális dogmatikát tartalmazó rész tudtommal eddig még nem jelent meg, de minden napon várható. A könyv kiállítását is csak elismerés, sőt dicséret illeti. Az anyag terjedelme magával hozza, hogy sokszor a kis betűkhöz is kellett folyamodni egyes szakaszok nyomtatására. De a legkisebb betűvel nyomtatott jegyzet is oly világos, hogy a szemnek megerőltetése nélkül, kényelmesen olvashatjuk. Szinte öröm a könyvnek tanulmányozása és olvasgatása már csak ezért is. Újból is melegen ajánlom.

Dr. D. Gy.

Seeberg R.: System der Ethik in Grundriss. Leipzig (Deichert) 1911. 147 l. Ára márka.

Az ethika irodalma meglehetősen gazdagnak mondható, bár korántsem közelíti meg a dogmatikáét. Egy Wutke, Martensen, Luthardt, Dorner, Herrmann, Köstlin, Krarup, Lemme, Frank, vagy a kath. Hirscher, Sailer, Müller és Cathrein s a philos. irodalomból Paulsen és Wundt művei diszére válnak az i. v. irodalomnak.

Szerzőnk is jó munkát végzett ethikai rendszerének közrebocsátásával. Első alakjában „Abriss der ev. Ethik“ cím alatt a „Kultur der Gegenwart“ című vállalatban jelent meg.

Fejtegetéseit egy kimerítő történeti tájékoztatással kezdi, mely az ethika történetét az őskeresztyénségtől kezdve napjainkig ismerteti. Itt nem osztom szerző ama nézetét, mely szerint az ethika irodalmában úgy a tananyag feldolgozásában, mint annak felosztásában bizonyos megegyezés volna észlelhető. Ez a megegyezés vonatkozhatik a dogmatikára, de korántsem az ethikára. Az ethika története megtanított arra, hogy úgy rendszere felépítésében, mint a gazdag tananyag elosztásában az írók nagyon eltérnek egymástól. Ez új tudománynak nevezetesen még nincsen olyan előkészítő jellegű történetethikai studiuma (az ethosz története), a milyennel p. o. a hittan a dogmatörténetben dicsekedhetik.

Mindenekelőtt bő történeti alapon az ethikai rendszer alapvetését adja s majd az ethika alapproblémáit és módszerét fejtegeti. Aztán behatóan ismerteti az erkölcsi cselekvőség s az erkölcsi ideál lényegét, s az erkölcsi szabadság szükségességének problémáját, hangsúlyozva azt, hogy az erkölcsinek lényege nemcsak az egyes cselekvésekben, hanem egy erkölcsi minőségű állapotban („Sein“) is folyik le, amit különben már Aristoteles is hangsúlyozott a maga ethikájában („ἔθις“). Az erkölcsiség lényegének a formai meghatározása után a vallás és erkölcsiség s ez alapon a speci-

fikus keresztyén és természetes erkölcsiség viszonyát határozza meg, hogy aztán felépítse magának az etnikának a rendszerét ekképen: 1. A ker. erkölcsiség keletkezése és tartalma, 2. kifejlődése és megtartása (sic!) s végül 3. kifejtése a társas közösségi élet különböző alakzataiban. A rendszer második része ellen igen komoly kifogásaim vannak, mivel a keresztyén erkölcsiségnél nem a megtartásán, hanem a kifejlesztésén van a hangsúly. E tekintetben Harlesz orthodox álláspontjára helyezkedett a szerző. Pedig a keresztyénségben nem a „Heilsbewahrung“ vagy szerzőnk szerint „Erhaltung“, hanem a „Heilsentfaltung“ a fődolog. A ker. erkölcsiség lényege hozza ezt magával. Az egyéni és a társas közösségi élet az ő kifejtésének gazdag terrenuma. Ez teszi éppen az egyéni s a szociális ethika lényegét.

A rendszer külső keretében különben igen gazdag és változatos tartalommal van dolgunk. Meggyőzően fejtegeti nevezetesen az isten és az ember közötti eredeti erkölcsi viszonyt, továbbá a bűn lényegét és általános elterjedését, a szabad erkölcsi személyiséget mint a ker. ember szabadságát, a lelkiismeret s a keresztyén erényesség lényegét. Majd a szociális, részben Wundt nyomán az isteni világrendnek minősített államot úgy definiálja, hogy „az hatékonyan szervezett összakarata valamely népnek vagy nemzetnek a ker. kultúra szolgálatában“, s ott fölveti „a keresztyén állameszme“ kérdését. Érdekes a politikáról szóló része is, amelybe hasonlóan beleviszi a ker. erkölcsiség eszméjét, de azért óva int a politikai pártoskodás veszélyétől. Mint Paulsen, úgy ő is a morál alapelveire fekteti a politikát. Végül az istenorzsága eszméjének azt a tágabb meghatározását adja, amely szerint az nemcsak eminenter az egyházat, hanem az emberi társas közösségi életnek összes alakzatait foglalja magában.

Vonzó és meggyőző fejtegetései jótékonyan hatnak az olvasóra. Amiből sokat lehet tanulni és építeni.

Sz. M.

Dr. Gál Kelemen: Újabb irányok a pedagógiában.
Kolozsvár, 1912. 55 lap.

Dr. Gál unitárius főgimnáziumi igazgató igen ügyesen bevezet a korunkat annyira jellemző pedagógiai problémák és reformgondolatok tömkelegébe. Megvilágítja a korszellemnek a XIX. század eleje óta végbement nagy átalakulását, amely a nevelés terén is lényeges változást idézett elő. A pedagógiában egy időre Herbart pedagógiai rendszere foglalja le az érdeklődést. De az újabb időben részben vele párhuzamosan,

részben ellentétben különböző áramlatok keletkeztek a pedagógiai gondolkodás folyamatában. Így az ő individuális jellegű pedagógiai rendszerével szemben feltűnik Natorp és Bergemann *szociális* pedagógiája; míg egy másik Herbert-ellenes irány a *személyiség* jelszava körül csoportosul (Linde, nálunk Schneller I.). Újabb nevelési irányzatok sarjadoztak még a *művészi* nevelés és *kísérleti* pedagógia címen.

Ezen általános bevezetés után szerzőnk sorra ismerteti Herbart, Natorp, Linde, Neumann, Lay munkásságát, továbbá a kísérleti pedagógia ellenzőit (Münsterberg, James), végül pedig saját álláspontját körvonalazza Elismeri az új irányok és reformtörekvések jogosultságát, de nem veti el mindenesetül Herbart pedagógiáját sem. Kiemeli, hogy Herbart után a pedagógiai gondolkodás főleg a szociális gondolattól vált termékenyebbé. Natorpnál bizonyos túlzásokat konstataál, így pl. hogy a pszichológiát csak másodrendű segédtudománynak tekinti. Kiemeli továbbá, hogy Herbart intellektualizmusával szemben jogaihoz kell juttatni a lélektani voluntarizmust, melynek térfoglalásával csökken aztán a módszer mindenhatóságába vetett hit is és jobban előtérbe nyomul az individuális tényező a tanuló és a tanítónál egyaránt. Szerzőnk elismeri, hogy a nevelői hivatás a veleszületett arravalóságon fordul meg, ez azonban nem dönti meg a pedagógiát mint tudományt, melynek a nevelés művészete csak egy része. Végül megjegyzi, hogy a kísérleti pedagógia egyelőre csak leíró tudomány, mert a kísérleti kutatások még nem haladtak annyira, hogy eredményeikre pedagógiai rendszert lehetne felépíteni. De így is szép távlatokat nyit meg ez az irány a pedagógia jövőjére.

Szerzőnk majd minden sora nagy tudásáról, bő pedagógiai tapasztalatáról tesz tanuságot és ezen tulajdonságai az egymással küzködő irányok között eltaláltatják vele a helyes utat, csak az a kár, hogy a magyar pedagógusok Kármán, Schneller stb. nézeteit nem ismerteti bővebben. Derék tanulmányára szívesen felhívjuk a pedagógiai kérdések iránt érdeklődő olvasóink figyelmét.

Dv. Szelényi Ödön.

A. v. Kirchenheim (Prof. der Rechte): **Lehrfreiheit und Bekenntnisgebundenheit** des evangelischen Geistlichen. Ein Wort zur kirchenpolit. Lage. Leipzig J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung 1911. (16 l. Ára 0:50 márka (= 60 fillér.).

A heidelbergi egyetem egyházjogásza Berlinben egy előadást tartott, melynek tárgya az utolsó évtizedek „esetei” s utoljára a Jatho esete által megint előtérbe került kérdés,

mikép egyeztethető össze a lelkész lelkiismereti szabadsága az egyház hitvallására való kötelezésével.

Kirchenheim egy néhány tételt állít fel, melyekről a vita hevében meg szoktak feledkezni, amiből aztán a harc elmérgesedése származik. Ilyen az az igazság, hogy a hitvallásokra való kötelezés egyáltalán nem az ú. n. orthodoxia találmánya, hanem magával a reformációval meg van adva (3. l.) és azután kimutatja, hogy az kezdettől fogva szabály volt az egyházakban. A támadást ezen jogi állapot ellen egészen helyesen az evangéliom elleni támadásnak nevezi (5. l.). Az pedig mai napig még fennáll s e szerint az ev. lelkész istenével áll ugyan szemben, de mint egyháza szolgálja annak rendszabályaihoz is van kötve. S mint hivatalnok köteles az egyház hitvallása szerint tanítani. Az egyház Gerichtet nicht Ämter, damit in 7000 Kirchen siebertausenderlei Lehren . . . gelehrt, sondern damit das *eine* Evang. gepredigt, *ein* Glaube, *ein* Herr verkündet . . . werde“ (7. l.). A szerző szembeszáll azon ellenvetésekkel, hogy a hitvallásra való kötelezés előmozdítja a képmutatást, veszélyezteti a tudomány szabadságát, katholizáló vonás, hogy ellenkezik a protestantizmus elvével, a lelkiismereti szabadsággal. Erre azt mondja: „Das Gewissen ist frei, das Amt is gebunden“ (11. l.). Ha, szerinte, a hitvallás lényegére is kell nézni, mikor arról van szó, vajjon egy lelkész állása megegyezik-e még vele, úgy mégis elviselhetetlennek mondja, ha egy lelkész a világon túli Istent, a kijelentést tagadja, Jézust bűnös rajongónak mondja, vagy husvétkor azt prédikálja: Krisztus nem támadt fel stb. A fegyelmi eljárás tekintetében a porosz „Spruchkollegium“ intézményét helyesli; az szerinte „entspricht durchaus der neueren Rechtsentwicklung“. Ezen egyházjogász fejtegeteisei a szóbanforgó kérdésben sokféle világosságot terjeszthetnek.

D. Gy.

Hibaigazítás.

Révész Imre cikkének első felébe (a mult 7. számban) több értelemzavaró sajtóhiba csúszott be. Szerző kéri a következőképpen való kiigazításukat:

406.	old.	felülről	14.	sor	Bovence	helyett	olv.	<i>Provence</i>
406.	„	alulról	9.	„	jellemező	„	„	<i>jellemerő</i>
407.	„	felülről	19.	„	zsenielmélet	„	„	<i>zeneelmélet</i>
410.	„	alulról	21.	„	fizethető	„	„	<i>fejezhető</i>
413.	„	alulról	7.	„	kiemelendő	„	„	<i>kiemelkedő</i>
416.	„	felülről	4.	„	villongás	„	„	<i>vitatkozás</i>

A Magyar Prot. Irodalmi Társaság pénztárába 1912 szept. hó 1-től szeptember hó 31-ig befolyt összegek kimutatása.

1. Alapító tagok kötelezvényei után 5%-os kamat 1912-re: Radna-Lippa ref. egyház, Gyantai ref. egyház, Szlávik Mátyás Eperjes. 1911 és 1912-re: Özv. Szilágyi Józsefné Pápán.

2. Rendes tagoktól évi 12 koronával 1912-re: Szepesi ev. Ielkészegylet, Vargha Kálmán Káloz, Kutas Bálint Törökszentmiklós, Kutasi Ferencz Tácz, Kulcsár Sándor Herczegszőlős. 1909—1911-re: Szontagh Andor Csetnek.

Összesen befolyt 146 K — fill.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1912 október hó 1-én.

Bendi Henrik,
társ. pénztárnok.

A „Koszorú“ 1912. évi sorozatában megjelent új füzetek:

181. f. **Miskolczy Mihály.** Irta *Miskolczi Simon János.* A füleki vértanu-lelkész története.

182. f. **Vasárnap délután.** Irta *V. Sipos Ida.* Kép a kínai nők életéből.

183. f. **Üstfoldozóból bibliaterjesztő.** Irta *Várnai Sándor.* Egy bibliaárús életrajza.

184. f. **Vérvád.** Irta *Barcsy László.* Történeti kép a vallási üldözések korából. Versben írva.

185. f. **A rabszolgák fölszabadítója.** Irta *Öry Tamás.* Linkoln Ábrahám életrajza.

186. f. **Az erősebb.** Irta *Farkas Mihály.* Vallásos elbeszélés a magyar népeletből.

187. f. **Az imádság erejéről.** Irta *Szabó György.* Egy kis traktátus.

188. f. **Egy szeretetapostol.** Irta *báró Podmaniczky Pál.* Bodelschwing élete.

189. f. **Az előreformátorok.** Irta *Kóreh Endre.* Wald, Wiklef és Husz élete.

190. f. **Egy hittérítő.** Irta *Gombos Lajos.* Egy indiai misszionárius élettörténete.

Az új „Koszorú“-füzetek kaphatók Budapesten Hornyánszky Viktornál, a Traktátus-Társaságnál, Kókai Lajosnál, a Bethánia-egylet iratterjesztésében. Egy füzet ára 8 fillér.

A „Házi Kincstár“ 1912. évi új kötete:

A belmisszió hősei. Irta *B. Pap István* theol. tanár, ára kötve 3 kor.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság

kiadásában megjelent és Hornyánszky V. könyvkereskedésében (Budapest, V., Akadémia-u. 4.) kapható a **Házi Kincstár** kiadványsorozat. Vallásos könyvek gyűjteménye. Kis 8°, 12—20 ív, ára az 1—10. kötetnek csinos aranyos kötésben 2 korona, 11—13. kötetnek 3 korona.

1. **Csendes órák.** Miller után angolból átdolgozta Szász Károly. Vallásos elmélkedések.

2. **Mártha és Mária.** Barde E. után franciából fordította Vargha Gyuláné. Különösen fiatal nőknek való keresztyén olvasmány.

3. **Áhitat, szeretet.** Szabolcska Mihály vallásos és családias költeményei. Ára 3 K.

4. **Jézus nyomdokain** vagy Mit tenne Jézus? Angolból Sheldon után fordította Csizmadia Lajos. Tanulságos amerikai vallásos regény.

5. **Női jellemképek.** Írta Kenessey Béla. Kiváló külföldi keresztyén nők jellemrajza.

6. **Jézus példázatai.** Írta Raffay Sándor. Népszerű biblia-magyarázatok.

7. **A keresztyén szeretet munkái.** Dalhoff után készítette Csizmadia Lajos. Gyakorlati tájékoztató a keresztyén szeretet-munkásság mezején, valóságos belmissziói kalauz.

8. **Jézus hasonlatai.** Írta Raffay Sándor. Népszerű biblia-magyarázatok.

9. **A vallás gyümölcse.** Írta *Opzoomer*, hollandból fordította dr. Nagy Zsigmond. Tartalmas ethikai munka.

10. **Hit és szabadság.** Dr. Pfennigsdorf után németből ford. Gyalog István. Népszerű hitvédelmi munka.

11. **Az evangéliom és a szociálizmus.** Írta *Fr. Thomas*, franciából fordította dr. Kováts István. Népszerű szociális munka. Ára kötve 3 K.

12. **Külmissziói Kalauz.** Írta Szabó Aladár. A keresztyén hitterjesztés népszerű története. Ára kötve 3 K.

13. **A belmisszió hősei.** Írta B. Pap István. Ára kötve 3 K.

E hiterősítő és erkölcsnemesítő iratok sorába tartoznak még a Társaságnak következő szép kiadványai:

1. **Természeti törvény a szellemi világban.** Drummond H. után angolból fordította Csizmadia Lajos. Erőtéljes hitvédő munka. Ára füzve 3 K.

2. **Van Isten.** Hastings után angolból fordította Csizmadia Lajos. Szép hiterősítő munka. Ára füzve 1 K 50 fill.

3. **A keresztyénség erkölcstana.** Luthardt után németből fordította Csíky Lajos. Ára füzve 3 K.

4. **Török Pál élete.** Írta dr. Kiss Áron. A dunamelléki nagy püspök életrajza. Ára füzve 3 K.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE

A VÁLASZTMÁNY MEGBÍZÁSÁBÓL SZERKESZTI

S Z Ő T S F A R K A S

A THEOLOGIA H. C. DOKTORA ÉS PROFESSZORA,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA

A Protestáns Szemle, mint a MPIT folyóirata, július és augusztus kivételével, minden hó 15. és 20. közt jelenik meg. Az alapító, rendes és pártoló tagoknak tagilletmény fejében jár. Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 K. Az előfizetés díja Bendl Henrik társulati pénztárnokhoz (Budapest, IV., Deák-tér 4.) küldendő. Szerkesztőség: IX., Ráday-utca 28., hová a kéziratok; kiadóhivatal: Aradi-utca 14., ahová a reklamációk intézendők.

BUDAPEST

HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1912

TARTALOM.

I. Cikkek.	Lapszám
1. Megnyitó beszéd. <i>Dr. Zsilinszky Mihály</i>	545
2. Újabbkori áramlatok. <i>Dr. Pruzsinszky Pál</i>	554
3. Egyetemes államosítás. <i>Nagy István</i>	564
4. A keresztyéu világnézet és a magyar sajtó. <i>Sebestyén Jenő</i>	572

II. Belföldi Szelme.

1. La Hongrie Calviniste. <i>Dr. Veress István</i>	584
2. Az abaúji kánonokról. <i>Zoványi Jenő</i>	590

III. Külföldi szemle.

1. Németország és a jezsuiták. —r.	592
--	-----

IV. Irodalmi szemle.

1. Dr. Szelényi Ödön: A vallás helyzete a jelenkor szellemi életében. <i>Sz. M.</i>	599
2. Tankó Béla: A XIX. század etikai válsága. <i>Dr. Szelényi Ödön</i>	601
3. Dr. Theobald Ziegler: Das Gefühle. <i>Dr. Szelényi Ödön</i>	603
4. B. Pap István: A belmisszió hősei	605

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság

kiadásában megjelent és **Hornyánszky Viktor** főbizományosnál
(V. ker., Akadémia bérháza) kapható legújabb művek:

Luthardt: A keresztyénség erkölestana. Fordította *Csíky Lajos*. 2-dik kiadás. 246 lap, ára füzve 3 K.

Drummond: Természeti törvény a szellemi világban. Fordította *Csizmádia Lajos*. 3-dik kiadás, 285 lap, ára füzve 3 K.

Szabó Aladár: Külmissziói Kalauz. A keresztyén vallás elterjedése a világon. 303 lap, ára kötve 3 K.

Zoványi Jenő: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. 375 lap, ára füzve 5 K.

Szaboleska Mihály: Áhitat, szeretet. III. kiadás. Ára kötve 3 korona.

B. Pap István: A belmisszió hősei. Belmissziói kalauz. Ára kötve 3 K.

Megnyitó beszéd.

A Protestáns Irodalmi Társaság 1912. október 27-én Szatmáron tartott gyűlésén.

Mélyen tisztelt Közgyűlés!

Midőn a „Protestáns Irodalmi Társaság“-nak mai közgyűlését megnyitni szerencsém van, az első szó, mely ajkaimról elhangzik, legyen a szívélyes üdvözlésnek és affeletti örömmönek kifejezése, hogy a szent ügyünk iránt érdeklődő hitrokaink ilyen szép számban voltak kegyesek itt megjelenni.

Szabadjon ezt annak tulajdonitanom, hogy önök, tisztelt Uraim és Hölgyeim, mindnyájan érzik összejövetelünknek nagy fontosságát és hatását a hazai protestantizmusra nézve.

Aki figyelő szemmel nyugodtan nézi a küzdő, forrongó és folyton fejlődő közéletnek jelenségeit, az kétségkívül arról fog meggyőződni, hogy az emberi boldogulás *céljai és eszközei* rövid idő lefolyása alatt nagyon megváltoztak. A népek haladásának régi keretei többé nem nyújtanak kezességet arra, hogy a békés, összhangzatos fejlődés nagy rázkódtatások nélkül biztosítva legyen. Az élet áramainak irányát nem lehet egyszersmindenkorra meghatározni, mert a haladás és fejlődés állandó.

A tudomány kétségen kívül nagyhatalom, de az élet és a valóság mégis nagyobb. A zárt filozófiai rendszerek felett áll az élet, a cselekvés elevenése és az örök fejlődés elve.

A multszázad második fele óta óriási változás ment végbe az emberiség gondolkodásmódjában és társadalmi viszonyaiban is. A régi uralkodó osztályok kiváltságai és előjogai megszűntek. s előtérbe a néposztályok felszabadulásának és vallásfelekezetek jogegyenlőségének és viszonyosságának, a szabadságnak és testvériségnek elvei léptek. Ezek az eszmék nálunk is kifejezést nyertek az 1848-iki törvény világos szavaiban, s ezekre mi, — mint a haladás biztosítékaira — büszkén szoktunk hivatkozni.

De valahányszor ezen eszmék és világos törvények alkalmazására és életbeléptetésére kerül a sor; valahányszor

komoly kísérlet történik arra, hogy a régi előjogok és kiváltságok a valóságos életben is megszűnjenek: azonnal megismétlődik az a történelmi jelenség, hogy a régi eszmékör levegőjében felnevelt emberek, nyíltan és titokban hamis jelzavakkal készek a végletekig harcolni azok ellen, akik a jog, törvény és igazság biztos alapján állva, követelik a jogegyenlőség és viszonyosság elveinek becsületes alkalmazását. És így lassan-lassan, felújulnak a nemzetnek régi sebei. A néptömegek gonosz szenvedélyeinek felköltése, a gyűlölködésnek szítása, sok helyen éppen annak nevében, aki Megváltója lett a világnak, aki azt hirdette, hogy arról ismernek meg titeket, hogy az én tanítványaim vagytok, ha egymást szeretitek.

A hazai protestantizmus nyugodt lélekkel állíthatja, hogy mikor a Krisztus által hirdetett testvériségnek, a lelki szabadságnak, a jogok egyenlőségének elveit hirdeti; mikor a krisztusi szeretetnek és ennek alapját képező egymásközötti viszonyosság elvének életbeléptetését követeli: akkor nem sérti senkinek törvényes jogát s nem zavarja senkinek a békéjét; legfeljebb azoknak nyugalmát, akik más honfitársaik elnyomásában tudnak gyönyörködni. A hazai protestantizmus jól tudja, hogy csak addig van joga megkövetelni vallásos meggyőződésének tiszteletét, amíg ő is hasonló tiszteletben tartja a más vallású honfitársainak vallásos meggyőződését.

Ezzel szemben a római kereszténység vezető férfainak intézkedései olyan törekvésekről tanuskodnak, melyek élénken emlékeztetnek V. Sixtus pápának veszedelmes politikájára.

Ezek a törekvések nem egyeztethetők össze sem Krisztusnak szeretettanával, sem Magyarországnak királyilag szentesített törvényeivel, melyek a mi részünkre a *tökéletes jogegyenlőséget* és a viszonyosság elvének alkalmazását biztosítja. Ne csodálkozzék tehát senki, ha mi ezekre való hivatkozással az önvédelem terére és a törvény becsületes végrehajtásának állandó követelésére vagyunk szorítva. Az önfentartás nagy kötelessége parancsolja, *hogy — ha valaha — most „ragaszkodjunk a próféták és apostolok által megjelölt azon fundamentumhoz, melynek belső szegletekőve a Krisztus, kiben az egész alkotmány szép rendben rakattatván, azon egyházunk növekedjék szent templommá az Urban.”* (Efez. II. 20., 21.)

I.

Azonban mikor a Krisztus evangéliumára és a hazai törvényekre hivatkozunk, nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy a jó Isten is csak azokon tud segíteni, akik maguk is komolyan közreműködnek a rossz viszonyok megváltozta-

tásán és a törvények becsületes végrehajtásán. Küzdenünk kell tehát állandóan, hogy az evangélium igazsága el ne homályosittassék; és mikor kívülről jövő támadások érik egyházunkat, akkor ne elégedjünk meg azzal, hogy az ellenfél támadásait visszaverjük, hanem őszinte szívvel tartsunk magunk felett is szigorú bírálatot és figyeljük meg ellenfeleinknek ellenvetéseit és törekvéseit.

Néha-néha nem ártana, ha önmagunkba szállva, megkérdenők önmagunkat, vajjon igaz-e a mi kath. testvéreinknek azon állítása, hogy a *protestantizmus nem életképes*? Igaz-e az, hogy nem képes hódítani sem vallásos tudományával, sem isteni tiszteletének külső szertartásaival, sem autonom szervezettel és közigazgatásával? Igaz-e az a lesújtó ítélet, hogy szabadságunkkal nem tudunk okosan élni, hogy fegyelmetlenek vagyunk, hogy széthúzó elemeink már-már a bomlás szélére juttatják egyházainkat? És végre alapos-e ellenségeinknek az a jövendölése, hogy a protestáns egyház Magyarországon előbb-utóbb, mint oldott kéve, szét fog omlani?

Ezek igen fontos kérdések, melyek kell hogy szigorú *önbírálatra* kényszerítsenek bennünket.

Valljuk meg, uraim, hogy összetartani és egyesült erővel céltudatosan *küzdeni igazaink mellett* nem tudunk. Krisztus Urunkon kívül, sem elvileg, sem tényleg nincsen olyan kormányzati központunk, mely összetartana. Nincs olyan közigazgatási szervezetünk, mely a harcképesség és az állandóság biztosítékait magában foglalná. Gyűléseinken hozott határozatokkal s ezeknek rideg kimondásával akarjuk pótolni a cselekvést még olyan esetekben is, mikor *gyors intézkedésre* volna szükség. Hiányzik az *ellenőrzés* folytonossága és a kötelesség és felelősség érzetéből fakadó *cselekvés bátorsága*. Gyűlésekkel akarunk örködni még az evangéliumi tan tisztasága és a nép erkölcsi élete felett is; ahelyett, hogy az arra hivatott hivatalos közegek kötelességteljesítését ellenőriznők. Csak így történhetnek meg itt-ott az olyan mulasztások, hogy némely „episzkopos“ évtizedeken át, sőt püspökségének egész ideje alatt sem lép személyes érintkezésbe a felügyeletére és vezetésére bízott lelkekkel!

Lehet-e így szíveket hódítani, vagy a népet hitében megtartani? A pásztor nélküli nyáj elpusztul és a rókák és farkasok zsákmányává lesz. A keresztyén nép pedig, mely főpapjait, vezetőit csak *névről* ismeri, azokat nem is tisztelheti, nem is szeretheti.

És hogy vagyunk az *isteni tiszteletekkel*? Valljuk be, hogy e téren is sok kívánni valónk van. Jelesebb papjaink

már keresik a módját annak, hogy „*miként tehetnök igehirdetésünket vonzóbbá és hatályossabbá?*“ A Dunántúli Protestáns Lap erre vonatkozólag figyelemreméltó cikkeket közölt. „*Ürülő templomaink, úgymond; és műveltjeink nem egyszer tüntető távollmaradása; köznépünk terjedő közönye keserű bizonyossága annak, hogy prédikálásunk nem vonz kellőképen; társadalmi és egyéni bűnök még ott is, ahol a templombajárás megszokottsága az igehirdetés ható erejének látszatát kelti föl — valami kétségbeejtően fásult nemtörődőség a lelki élet s a hit transcendens dolgai iránt: mind-mind megdöbbenő módon kiáltják felénk: nincs eredmény, nincs kellő hatása igehirdetésünknek!*“

Mit tegyünk? Valljuk be, hogy itt is sok teendő vár reánk. A művelt és kevésbé művelt lélek is gyönyörködik a szép énekben és élvez az orgona hangjainak lélekiemelő változataiban. A vallásos kedély nincs kielégítve csupán szónoklat által; a vallásos érzelem több olyan művészi elemet kíván, mely teljesebb harmóniát idéz fel a néptömegek lelkében, mely kiválóan a szív érzelmeire hat. Ma már a köznépek is van érzéke a szép iránt, sőt megköveteli, hogy temploma kívül és belül ékes legyen.

Az élet fejlesztésére ennél is nagyobb nevelő hatással bír a *cura pastoralis*-nak lelkiismeretes gyakorlása, mely fájdalom, lassanként kikopott az egyházi életből; pedig igénytelen nézetem szerint ez a hithűség és vallásosság ébrentartásának a leghatékonyabb eszköze. Ha ez kellő buzgósággal és kellő tapintattal gyakoroltatnék, akkor mást és örvendete-sebb képet mutatna a statisztika, mint aminővel néhány év óta szomorít bennünket.

Ne vegye, kérem, senki rossz néven, hogy a hazai protestantizmus haladása iránti szeretetem ösztönszerűleg arra birt, hogy e helyen jóakarató önbírálatba bocsátkoztam. Tettem ezt azért, hogy felébresszem az alvókat, lelkesítsem a közönyöseket és bátorítsam az Úr ügyéért küzdő testvéreinket. A mi jelszavunk a *tökéletesedés*; az pedig nem tűr tespedést.

A r. kath. püspöki karnak egyik leglelkesebb, fiatal tagja egyik lelkesítő beszédében arra tanítja híveit, hogy az új társadalmi mozgalmakban csak úgy lehet sikert elérni, ha „*kath. tábor*“ alkalmazkodik az *ellenfél taktikájához*. Ő, mint az ecclesia militans egyik vezére, nem elégszik meg azzal, hogy a kath. nép eljár a templomba imádkozni, hanem arra buzdítja népét, hogy a nagy társadalmi mozgalmakban is számottevő tényező legyen. Arra buzdítja híveinek millióit, hogy egyesüljenek egy hatalmas szervezetben; mert csak

úgy remélhetik a győzelmet, ha küzdenek és hívek maradnak történelmi tradícióikhoz... Ez az intelleum nekünk is szól.

Nekünk is részt kell vennünk a társadalmi mozgalmakban, nekünk is az „ellenfél taktikájához kell alkalmazkodnunk és a szerint törekedni céljaink felé“. Nekünk is egy hatalmas szervezetben kellene egyesülnünk, mint a mi ellenfeleink teszik, akik anyagi kiváltságaik biztosítása céljából valóságos katonai fegyelemmel az *utolsó falúig* szervezték híveiket. Ők valóban cselekesznek, szervezkednek, építenek, alkotnak. Teremtenek maguknak új közegeket, új sajtót, új kongregációkat. Szóval a jövő biztosítására keresnek oly eszközöket, melyekkel a tömegek lelkére hatni lehet. E tekintetben valóban sokat tanulhatunk tőlük.

II.

Újabb időben sokszor vetették fel azt a figyelemreméltó nagy kérdést: mi az oka annak a jelenségnek, hogy a protestantizmus, dacára annak, hogy a krisztusi elveket és igazságokat hirdeti, dacára annak, hogy a haladás és felvilágosodás elveit követi: még sem képes nagyobb hódításokat tenni, mint a katholicizmus? Mi lehet oka annak a tapasztalásnak, mely azt mutatja, hogy a katholicizmus még akkor is, mikor a legnagyobb vereségek érték, mikor tehát a protestantizmusnak alkalma lett volna hódításra: ez a jó alkalmat nem tudta a maga részére felhasználni?

Ott van például Franciaország, melynek intelligens népe oly lelkesedéssel szokta felkarolni a felvilágosodás és a világi haladás eszméit és eszközeit. A nagy forradalomban, mikor nép a kath. papság iránti gyűlöletében az „Ész“ vallásának behozatalára ragadtatta magát; de mikor ezen lázból kigyógyult, nem lépett át a protestáns egyházba, hanem a nép részint visszatért a kath. egyházba, részint pedig racionalistává lett.

Ott van a másik példa Olaszországban, ahol a múlt század vége felé a pápai hatalom megtöretett és világi hatalmától megfosztatott. Ekkor is a Krisztushoz ragaszkodó lelkek szintén nem csatlakoztak a protestantizmushoz, hanem inkább a túlzott politikuskokhoz

Hasonló kath. mozgalmak fordultak elő Spanyolországban és Belgiumban is. Legújában Ausztriában a „Los von Rom“ jelszó hatása alatt sokan kiléptek ugyan a kath. egyházból, de aránylag igen *kevesen* tértek át a protestáns egyházba!

Ezek figyelemreméltó jelenségek, melyek tényleg amellett szólnak, hogy a protestantizmus a kath. néptömegben nem képes hódításokat tenni. Vajjon mi lehet ennek az igazi oka?

Ennek kétségen kívül nem egy, hanem több nagy oka van. Ezek közé tartoznak azok is, melyeket főntebb önbírálatunkban, közigazgatásunk gyarlóságában, istentiszteletünk ridegségében és a *cura pastoralis* elhanyagolásában elősoroltunk. De alig tévedek, ha azt állítom, hogy a főök a prot. egyház *anyagi szegénységében*, a népnek egyházi nagy adókkal való megterhelésében és a családos lelkészek nehéz megélhetésében keresendő. Mindenki érzi és tudja, hogy *vallási eszményeket és erkölcsi nagy célokat, kellő anyagi eszközök nélkül, megvalósítani nem lehet.* Ezért gondolkodó és dolgozó népünk már századok óta követeli sorsának javítását és a régi társadalmi rendnek megváltoztatását.

Amíg a protestantizmus alsóbb *rendű* egyháznak tekintetik, melynek hívei kényszeradó útján tartják fenn magukat, amíg látja, hogy a róm. kath. egyház, híveinek megterhelése nélkül, törvényeink ellenére is nagy előjogokkal és kiváltságokkal dicsekedhetik; amíg a kath. főpapság állami javadalmakat élvez anélkül, hogy az azért járó szolgálatokat teljesítené: addig ez mindig hódítani fog. Ellenben a nép filléreiből és a kormány kegyelméből élösködő prot. egyháztól, mely semmiféle állami jövedelmekkel nem dicsekedhetik, a nép természetszerűleg őrizkedni fog. Mert hiába, a vagyoni jólét hatalmat jelent, mely mindig csábító erővel bír az emberekre.

Ma már tudományos tételként bizonyos, hogy a szellemi és anyagi, a természeti és közgazdasági, a családi és társadalmi kérdések szoros összefüggésben állanak az általános haladás örök eszméivel.

Spencer szerint a lelki élet is csak megfelelő környezet hatása alatt fejlődik ki, mert a környezet hatásai a külső benyomások s ezeknek kapcsolatai adják a lelki élet anyagát is. Az így fejlődő lelki élethez képest az egyházi szervezet is, többé vagy kevésbé fog alkalmazkodni a környezet fennálló viszonyaihoz és ezeket a maga javára kihasználni. A történelem számtalan példája mutatja, hogy amely egyház vagy állam nem alkalmazkodik a fejlődés által előidézett új viszonyokhoz, az föltétlenül elpusztul.

Henry George könyve, mely a „*Haladás és szegénység*“ címe alatt száz kiadást ért, többek között ezeket mondja: „A civilizáció csak abban a mértékben halad, amelyben a *társadalmi berendezések* az igazságot előmozdítják és az emberi jogok egyenlőségét elismerik; mindenkinek a teljes — és csak másoknak egyenlő szabadsága által korlátolt — szabadságát biztosítja. Abban a mértékben, amelyben ezt elhanya-

golja, megakad a civilizáció és hanyatlík. A nemzetgazdaságtan és társadalomtan nem taníthat semmit olyat, ami nem foglaltatik azon egyszerű igazságokban, melyeket a szegény halászoknak és zsidó parasztoknak *hirdetett az, aki tizenkilenc század előtt a kereszten halt meg*.¹

Ezekben a szavakban világos utalás foglaltatik Krisztus Urunknak világot átalakító eszméire és arra, hogy nekünk is úgy kellene berendeznünk egyházi alkotmányunkat, isteni tiszteletünket, népünk lelki gondozását és összes vallásérkölcsi intézményeinket, hogy azok képesek legyenek az igazság előmozdítani; a jogok egyenlőségét és viszonyosságát megvalósítani és azokat a tökélet zajában minden erőszak nélkül életbeléptetni.

III.

Az eddig elmondott elvek és igazságok nem ellenkeznek a keresztyénség igazi tanaival. Vallják azokat egyiránt az elfogulatlan katolikusok és protestánsok egyiránt. A szabadelvű régi és új kath. férfiak, akik szavait az egész ország kegyelettel és hazafias büszkeséggel hallgatta, mind türelmesek és igazságosak voltak. Egy Zrinyi Miklós, egy II. Rákóczy Ferenc, egy II. Lipót, egy Beöthy Ödön, Deák Ferenc, gr. Széchenyi István, br. Eötvös József és ezeknek hívei és utódai egytől-egyig mind a jogegyenlőségnek és viszonyosság-nak igaz barátai voltak, anélkül, hogy saját vallásuk elveit megsértették volna.

Bizonyára most is akadnak igen sokan az intelligens és vallásos katolikusok között, akik Krisztus evangéliumának hű követői anélkül, hogy elhinnék, hogy az Úristen gyarló papokra bízta volna az üdvösség osztogatásának kizárólagos jogát. Ám legyen minden ember boldog az ő hite és meggyőződése szerint. Mi senkit sem bántunk vallásos meggyőződéséért; de viszont megköveteljük, hogy minket se bántson senki hasonló jogaink gyakorlásában.

Az embereknek vallási tekintetben is lehetnek különböző felfogásaik. Lehetnek olyanok is, akik együgyűségüknél fogva tagadják magának az Istennek lételet is; de ezek nem olyan veszedelmesek, mint azok a művelt emberek, akik tudatosan elismerik és hirdetik, hogy van Isten, de az csak az ő üdvösségük és boldogságuk előmozdításáért él és uralkodik! Nem szükséges mondanom, hogy ez az emberi *önzés* mennyi átkot és szenvedést hozott az emberiségre és hazánkban a mi

¹ Fortschritt und Armut. Berlin, 1881.

őseink életére! Ha ezekre gondolva, emlékezetünk most önkénytelenül átsap őseinknek régi küzdelmeihez és nagy érenyeiknek fényéhez, oh kérem mindazokat a testvéreket, akik itt összegyülekeztek, hogy őseink „régii fényénél gyujtsunk mindnyájan új szövétneket, melyet sem vihar, sem szélvész ne bírjon eloltani, mely fényt és meleget árásson a szívekbe és az elmébe jó és rossz napokban“.

Lelkennék legerősebb meggyőződése, hogy a *jobb jövő* csak akkor fog reánk virradni, ha mindenekfelett, a haladó kor színvonalára emelkedve, *szigorú önbírálatot tartunk magunk felett* és intézményeink felett. Meg kell cáfolnunk ellenfeleinknek azt az állítását, hogy a protestantizmus nem képes lelkeket hódítani. Szerény nézetem szerint mindenekfelett gondosan örködnünk kell az egyház alapját képező evangéliumi tudomány tisztasága és népünk erkölcsi élete felett; de egyúttal örködnünk saját tisztviselőink kötelességeinek hű teljesítése felett is.

Törekednünk kell arra is, hogy igehirdetésünket s egész istentiszteletünket fokozatosan vonzóbbá és hatékonyabbá tegyük, és a Krisztus nyájának gondozására hivatott cura pastoralis gyakorlását ismét bevezessük népünk lelki életének és hithűségének ápolására.

És hogy az ily lelki szolgálathoz szükséges egyének, lelkészek, segédlelkészek, diakonusok és diakonisszák, tanítók és tanítónők, felügyelők és gondnokok kellő számban és kellő fizetéssel alkalmazhatók legyenek, szóval: az összes egyház lelki szükségei fedezhetőek legyenek, hatékonyabban kell az 1848-iki törvény becsületes végrehajtását követelnünk. Közel négy millió protestáns honpolgár megkövetelheti azt, hogy törvényes joga kellő figyelemben részesítessék! Mert egyes embereket el lehet hallgattatni, sőt talán el lehet tenni láb alól is; de vallásfelekezeteket és magasztos eszméket nem lehet eltemetni, mert azok feltámadnak sirjaikból és megbüntetik azokat, akik erőszakkal és erőhatalommal kívánták őket megsemmisíteni.

Miért mondom el én ezeket az eszméket itt ezen irodalmi társaság előtt? Azért, mélyen tisztelt Uraim, mert azt hiszem, hogy irodalmilag kell felvilágosítani híveinket mindazon nehézségekről, melyek vallásos eszméinknek és egyházi küzdelmeinknek diadalát akadályozzák. Azért is, hogy necsak a külső körülményekben keressük a meglevő bajoknak forrását, hanem saját mulasztásainkban is. Ha komolyan akarunk célt érni, akkor első sorban igazságosoknak kell lennünk minden irányban; mert ahol az igazság, ott van az Úrnak

lelke is. De jegyezzük meg jól, hogy Úr lelke nem a hasonlásnak, hanem a szeretetnek és a testvéries összetartásnak a lelke. Kérjük őt, aki megmérhetlen magasságban öröködik felettünk, hogy ihlessen bennünket szent lelke által, hogy egyek legyünk szívben és lélekben; hogy az apostol szavai szerint, szorgalmatosak legyünk megtartani a lelkek egységét a békességnek köteleke által. (Efez. IV. 3.) Öltözzük fel az Istennek minden fegyverét, hogy megállhassunk az ördögnek minden ravaszságával szemben! Ragaszkodjunk továbbra is a Krisztus evangéliumához, a törvény, jog és igazság elveihez. Sohase feledkezzünk meg arról, hogy összetartásban van az erő és az erőnek helyes alkalmazásában van a siker biztosítóka. Emlékezzünk meg a költőnek szép szavaira is, melyekben zengi, hogy

A porszemet, mely csak magában áll,
Elfújja egy kis szellő, egy lehelet;
De hogyha összeolvad, összenő, — ha
A porszemből szikla alakul:
A förgeteg sem ingathatja meg!

Fontoljuk ezt meg, mi szétszórt protestánsok és együttes cselekvésünkben bizzunk a jó Istennek segítségében! Ezzel a mai gyűlésünket megnyitom.

Dr. Zsilinszky Mihály
v. elnök.

Ujabbkori áramlatok.

(A MPIT. szatmári gyűlésén tartott felolvasás.)

Századunkat az előbbi századoktól sok tényező választja el, mások az ideák, a célok és mindennekfelett választóvonal a kultúra, mely a rég elmúlt időkhez viszonyítva, mint mondani szokták szédületes magasságra emelkedett. Bármennyi és bármilyen fokú is e különbség, van egy, ami a jelent a multtal összeköti, egy szent örökség: az az újjászületés, amelynek kiinduló pontja Bethlehem és a Golgotha. Az a fény, mely az idők teljességében ott megjelent, bevilágította a századokat, világosságot hintett az utakra, amelyen nemzedékek haladtak sokszor vérző lábakkal, de mindig fölfelé. Voltak kritikus idők, hogy többet itt ne említsünk, volt idő, amikor annak a fénynek ragyogását megtompította a sacerdotizmus köde, de mult az idő és a Golgothán kilövelt fény a reformációban megtisztult keresztyénségben felragyogott régi fényében újra. Felragyogott, mert az nem úgy világít, mint emberkézfomálta lámpa, hanem úgy, miként a nap, mely az Úr akaratából fényeskedik.

Voltak felhők multban. Ma mintha újabb kritikus időkhez értünk volna. köd mutatkozik ismét, még van ragyogás, van fény, de körül borulat és nyomában a hidegebb szél hervadást okoz.

Mintha azt a szent örökséget valami fenyegetné. Gondolkodó és élesszemű emberek, akiknek tekintete nem a felszínre, hanem jóval mélyebben a lényegre irányul, egyenesen veszedelemről beszélnek. Itt-ott inartikulált hangok, majd meg határozott kijelentések hallatszanak. A többi között az az apostoli lelkű puritán, aki kortársai között a genfi reformátorhoz hitben és erkölcsökben talán a legközelebb áll, világosan beszél jelenségekről, amelyek rossz időket mutatnak. Eljönnek a megpróbáltatásoknak napjai. A kősziklán épült házat máris keményen ostromolják. A védelmezőknek a reformátorok hévségével és tudományával felfegyverkezve kell majd sikra száll-

niok. „Amióta, mondja Kuyper, mert róla van szó, a francia forradalomnak a vallásra vonatkozó legbensőbb gondolata: *Nous ne voulons plus de Dieu* elhangzott, az áramlat hatalmas támaszt nyert a német tudományos pantheizmusban. Persze azt mondanom sem kell, hogy ez az áramlat erősen krisztusellenes. Ma a helyzet ez: két világnézet áll egymással élet-halálharcban. Az egyik a természeti emberre alapítja a vilárendet, magát az embert is a természetből építvén fel, a másik a világ számára megakarja őrizni a szent örökséget, nemcsak megőrizni, hanem a benne levő erőket felszabadítván, azt az örökséget még fényesebben ragyogtatni. Amannak középpontjában az ember, az én áll, emennek az Isten. Nem kicsiny dolog körül folyik a küzdelem. A középpont eltolásáról van szó. A modernizmus mérhetetlen erővel ostromol“. Igy Kuyper.

Kettő ragadja meg e kijelentésből a figyelmet: a küzdelemnek célja és a támadásnak hévsége. Hozzátehetjük még azt is, hogy az erőmérésnek térben és időben való aránya nagy.

Az a kérdés, szükségünk van-e arra, hogy e támadásokról képet formáljunk? Annak egyes részletei benne vannak a köztudatban, hiszen amiről Kuyper beszél, azt többé-kevésbé érzi, tudja a közpályán forgoló ember, érzi talán sokkal jobban, mint azt egy igénytelen előadás kifejthetné. Azután nehézségek is forognak fenn. A küzdelemnek egy része a jelenben folyik, magunk is benne vagyunk a forgatagban. A személyes benyomásokat könnyen általánosíthatjuk stb.

Bármint legyen is a dolog, felszínre hozni azt, ami a közérdeklődésre már előbb is okot adott, nem lehet fölösleges soha, ami pedig az aggodalmakat, nehézségeket illeti, ezek nem jöhetnek számba akkor, amikor ügyekről van szó, amelyek az órállók gondjait súlyosbítják. Igen, beszéljünk azokról a támadásokról. Járuljunk hozzá a tisztázáshoz a nekünk adott erők arányában. Az akadozó szavak nyomában emelkedjenek világosak és melegséggel teljesekek, amelyek tanítanak és megragadnak. Ébredjenek új életre a talán immár elhalványult összekötő ideák. Pusztuljon a homály. A lelkesedés majd apostoli lelket teremt, amely tud szenvedni. A kősziklán épült háznak jövője van, de az Úr az embereknek önfeláldozásával, az embereknek munkájával tartja fenn azt.

Térjünk át a támadásokra.

Sok jeles eseménynek volt színhelye századok folyamán az a híres párisi templom ott a Szajna partján. Itt egyre mutatunk reá, az 1793 november 10-iki eseményre. Mi történt akkor ott? Az Istennek oltára helyén trónt emeltek az

Észnek az áramlatok iránt fogékony franciák. Az a cerimonia ott nem érdekel bennünket. Az írók helyel-közzel nem zárkóznak el a humortól sem, de mi ezen és a Chenier poéta formálta szertartáson át lássuk a lényegét. Itt elhatározó kísérlet történik arra nézve, amit Kuyper kortársairól mond: a természeti emberre alapítják a világregdet. Nem kis dolog körül folyik a küzdelem. A középpont eltolásáról: „Nous ne voulons plus de Dieu.“

Az elbizakodott teremtmény nem akar többé tudni az ő teremtmő Istenéről.

Szó sincs róla, magának a cerimóniának nem tulajdonítunk tragikusan nagy jelentőséget, hiszen Moromo asszonynak a kosztümje még talán egészen új volt, amikor az ész vallása már megszűnt, más az, amire a figyelem irányul. Annak a meggyőződésnek, amelynek a lobbanékony franciák ott kifejezést adtak, a megszilárdításán több évtizeden át sok-sok fényes elme fáradozott és november 10-ének férfiai a polgármesterrel, a magisztrátussal élükön, csak az elismert, a lelkiükben kiforrnt úgynevezett igazságnak akartak kifejezést adni. az igazságnak mely keblüket dagasztá: „Ni Dieu, ni maitre.“ Nincsen Isten.

A század, amelyet Leibnitz a találmányok és csodák századának nevez, minden dolog mértékéül az embert, az észet állítá fel. Vagy hogy a Kuyper nyelven szóljunk: a természeti emberre alapítá a világregdet, eltolta a középpontot. „Nous ne voulons plus de Dieu.“

Tudományos és nem tudományos iratok kötött és kötetlen sorok, rendkívül elmeéllal, hihetetlen buzgósággal kimeríthetetlen változatokban hirdették a Rajnán innen és túl, hogy egy hatalom van: az ész, csak az igaz, ami az ész előtt megállhat, csak az van reális értelemben, amit az ész felér. És a gondolat visszhangra talált: a régi alap helyett újat kell állítani, az életet az ész törvényei szerint rendezni be. És az isteni törvények? A helyzet magaslatán — à la hauteur — amit az ész nem ért. nem létezik, mihez képest Isten, kit a bölcs lángesze sem ér fel — nincsen. Természetes, hogy az isteni törvények elévültek. A gondolat visszhangra talált, mozgásba hozta a szív húrjait. Az akkoriban habzsolt irodalmi termékek tartalma sokat megmagyaráz, megtudjuk érteni november 10-ét, sőt a német Löscher szavait is, amelyekkel csüggedten jelenti: „A fejedelmek és az urak megunták az evangéliumot“.

Mi a fontos mindezekből a következő századra és napjainkra nézve? Azt a november 10-iki trónust szétszedték,

Moromo asszonynak utódát sem választották meg, *de a szellem, amelyik azt létrehozta, megmaradt*. Készséggel belátjuk, hogy az módosult, módosult Kuyper szerint tudományos pantheisztikus irányban, *de megmaradt*. De akár pantheisztikus, akár monisztikus vagy más névvel megjelölt irányban fejlődött, egyben megegyezik valamennyi: a középpontba az embert állítja, erősen krisztusellenes, ami álláspontját történeti egyházzal szemben is kvalitatíve fixirozza.

Hallottuk fentebb Kuypernek néhány szavát, a többi között ezeket: „a modernizmus mérhetetlen erővel ostromol”. A modernizmussal tisztában vagyunk, ha tekintetbe vesszük az átháramlott eszméket. Az erőnek nagyságáról kell még szólni. Abban az irányban, amelyben a sajtó jelentősége emelkedett, az áramlat szélesbült. A szocializmussal a nép szélesebb rétegeihez talált utat. A hírlapok magatartása különböző, de azokban az iratokban, amelyek a szocializmussal viszonyban állanak, kivétel nélkül erős ellenszenv nyilatkozik az egyházzal szemben. Mintha azokban utat törne az a nyugtalanság, amellyel az állapotok változását várják. A páztorokról nem ritkán megvetéssel szólnak, egyesek botlásait általánosítják, szolgálataikat nem ismerik. Szemükben a papok a hatalomnak szövetségesei és a nép elnyomásában azoknak eszközei. Valamikor a forradalom napjaiban durván jelentette ki valamelyik községnek küldöttsége a konvenció előtt, hogy „többé mit sem akar tudni a papnak nevezett fekete állatról”, ma térben és időben távol más hangon, sokféle változatban tartott beszédek mutatják, hogy azok az ideák a forradalommal el nem enyésztek. Beszélnek modern világnézetekről, amelyekkel az egyház, sőt maga a keresztyénség is úgy, amint azt az egyház hirdeti össze nem fér. „A keresztyénség és az antik világnézet, mondja egyik lapjuk, nem úgy van egybekötve, mint mondjuk két test, hanem körülbelül úgy mint a test és lélek. Az egyiknek a kímulása a másiknak halála. Ennek következtében a keresztyénségnek el kell pusztulnia, mihelyt a régi világnézetnek az emberiségben gyökere nem lesz.”

Igénybe veszik a filozófiát, históriát, a természettudományokat s miközben a Darwin-féle elméletet, mint kétségtelen bölcseséget hirdetik, könnyű fajsúlyú, a tudomány köntösebe öltöztetett iratokban beszélnek a világrejtélyekről s kizsákmányolják az egyháznak hiányait és árnyoldalait.

Sokkal jelentékenyebb az a törekvés, mellyel a modern természettudomány, egyesülve a mindig radikálisabb abszolút historizmus áramlatával a keresztyén theológiát általános vallás-

tudománnyá akarja formálni. Ez a keresztyénségnek egyedülállóságát támadja meg. Abból indul ki, hogy a keresztyénség nem abszolút, a természettől független, hanem mint minden egyéb: természeti jelenség. Fejlődésében ugyanazon természeti törvényeknek van alávetve, mint a nyelv, a jogi felfogás, a szociális ethika. A vallást egységesen mint egy jelenséget kell tekinteni, mely lassan fejlődött a legalacsonyabb kulturák animizmusából a keresztyénségig, amellyel a fejlődés betetőzve nincsen. Lényegi különbség a vallások között nincsen, valamennyien fejlődési fokozatok. A különbségeket természeti és természetfölötti, a hamis és valódi között elutasítják, hiszen az egész természeti jelenség, egy darab az emberi életből, mely szigorúan megszabott, benső törvények szerint igazodik és az embernek egyéb lelki sajátságaival szoros összhangban áll. A vallások együttesen egy lépcsőzetet mutatnak, a melynek relative legmagasabb foka a keresztyénség.

Ennek a felfogásnak a kifejezője volt a világkongresszus („Weltkongress für freies Christentum und religiösen Fortschritt“), mely 1910-ben Berlinben tartotta volt ülését. A jelzett irányzatnak minden árnyalata képviselve volt itt, voltak ott buddhisták, mohammedánok, valamennyi egy sorban. Valamennyinek a jogosultsága azonos, hiszen valamennyi egy természeti törvénynek, olyik magasabb, olyik alacsonyabb (a magas is, alacsony is relativ) megnyilatkozása csupán.

Nietzsche Frigyes működését felolvasásaiban érinti Kuyper is, működése nem ismeretlen előttünk sem, mégis amennyiben türelmükkel nem élnék vissza, hatásáról szólnék, még pedig úgy, hogy Uhlhorn Frigyes egyháztörténelemírót, akinek két kötetes munkája a német lutheri egyház viszonyairól alig 8—10 hónappal ezelőtt került ki a sajtó alól, szólaltatnám meg. Ő ott él abban a levegőben és a történetíró szemeivel mérlegeli a jelenségeket. „Nietzsche így tájékoztat Uhlhorn, talán a keresztyénségnek a leghatározottabb és legveszedelmesebb ellensége volt mindazok között, akiket a múlt század látott. Befolyása növekedőben van. Hatását az magyarázza meg, hogy nyíltan kifejezést ad annak, amit sokan gondolnak. Szinte örületes fanatizmussal kél ki az újtestamentum ellen, mint a világtörténelem „legtisztátlanabb“ könyve ellen, a „félrevezető“ Jézus és a „dusevangelista“ Pál ellen. A keresztyénség az ő szeretetével az elnyomottak, a szegényekkel szemben az emberiség szégyenfoltja a protestantizmus, mely a reneszánsz folyamatot megzavarta, a keresztyénség legszerencsétlenebb hajtása... a hitágazatok, a papok által kigondolt kinzószerszámok az uralom érdekében. A keresztyén morál a

gyávák, alacsonyak erkölcstana, mely a tömeget, a nyáját, a sokat győzelemre emeli az előkelő, a hatalmas egyéniség, az individualitás fölött hirdetvén önmegtágadást, könyörületet, önzetlenséget. Minden dolognak értékmérője, a szuverén erős egyéniség. A hatalmas egyéniség azt teszi, amit akar, mert akinek ereje van, azé a jog.“

Hogy megértsük ezen részleteket, amelyeket a filozófusról Uhlhorn mond, fontolóra kell vennünk, mi fáj neki. Nagy erővel uralkodik rajta a szelekció elmélete. Ime ott a természet törvénye, mely az erősnek, a hatalmas egyéniségnek kedvez, hogy a legderekabb példányok fennmaradván, a faj erővel teljesen közeledjék az ideális, az Übermensch felé és odaállanak a méregkeverők, a félrevezetők, a dusevangelisták és valami állítólagos törvényhozó nevében beoltják a nyavalyákat a fajba, a pusztulásra valóknak, gyöngéknak, betegeknek oltalmát prédikálván. Kétezer éven át gátolták ezek a természet munkáját, a gyávák, az aljasok fajtát szaporították, a szelekciót megakadályozták. A Nietzsche-féle ideát Horneffer és mások még jobban népszerűsítik, a jövőnek jelszavával ezt állítják oda: Los von Jesus! Az abszolút tekintélynek felállításával Jézus rombolólag hat. „A jövő embere, így szól Horneffer, önmagának, akaratának, vágyainak, céljainak ura.“ Az individualizmust kell a lehető legmagasabb fokra emelni.

Új dolog ez? Nem. Hogy annak a francia forrongásnak legbensőbb gondolatát német szóval kifejezzük, annak a vallásra vonatkozó ideája ez: Los von Gott. Ez csak szükségképen magával vonta Nietzsche tanítványának, Horneffernek indítványát: Los von Jesus. A centrum nem maradhat üresen. Oda állítja a jövő emberét, aki „önmagának, akaratának, vágyainak, céljainak ura“.

A vallásról lévén szó, ha már a régi megdőlt és mindenek megújulnak, nem kell-e valami új a viszonyoknak és a vívmányoknak megfelelő vallást alapítani. Annak idején megcsinálták hamarjába. Az a vállalat ott kissé balul ütött ki, a dolgot korigálni kellett, az ész vallása helyére rövid időre a Legfőbb Lény vallása lépett. A példán okulni kell. Nem rontanak ajtóstul be. Előbb jól megalapozzák az elméleteket, amire a német különben is kiválóképen alkalmas. Gomba módra teremnek a vallási theoriák, sőt egyes alkotások körvonalait szinte mintha látná a képzelet.

A forradalom megcsinálta az ész vallását, a vallási forrongásnak örökösei különböző csoportokba verődve, más név alatt formálnak hasonló alkotásokat. Ostwald Vilmos a rigai születésű kémikus pl. olyan vallásnak a megalapozásán, fej-

lesztésén és terjesztésén fárad, amelynek oltárán a Tudomány van. Persze üdvözlik. Az egyik hazai lap f. évi augusztus hó 25. számában nagy reményeket fűz a kezdeményezéshez. „Maga a vállalkozás, mondja az idevonatkozó cikk a többi között, nem egészen utopisztikus. Tény az, hogy a régi vallások hanyatlásnak indultak... ethikájuk azonban magasztos (nem így mondja Nietzsche)... Miért ne lehetne azt... ami ma már tudományosan el nem fogadható, egyszerűen elhagyni, az etikát megtartani, a vallásos rajongást és a hithűséget pedig a tudományokért való hithű rajongássá változtatni? Évszázadokig — így folytatja a szóban levő cikk — a vallás volt az emberiség egyetlen tudománya s a papok voltak az emberiség tudósai. Miért ne lehetnének most... a tudósok az emberiség papjai? Miért ne lehetne ezentúl a tudomány az emberiség vallása?”

Ostwald prédikációkat ad ki. A folyó évnek közepén jelent meg a második kötet „Monistische Sonntags-Predigten“ cím alatt.

Annak idején a vallás számára sietve állították fel az emelvényt a lobbánékony franciák, a tudomány vallásának proklamációjával óvatosabban jár el a német tudós.

Előbb elhinti a magvakat, hadd verjenek azok gyökeret.

Elhinti és minő ügyességgel. A történeti egyházak hiányait csodálatos könnyűséggel felhasználja, a réseket tágitja, miközben a tudománynak vívmányait ragyogtatja. Az életnek ezernyi jelensége alkalmat ad a tudósnak arra, hogy a kellemes elbeszélő modorában szóljon s mindig céltudatosan.

Míg Ostwald prédikációit írja, mások hatalmas erőfeszítéssel más oldalról dolgoznak azon, hogy a középpontot eltolják a francia programm szerint. Frenssen a regényolvasó közönség körében dolgozik, Drews Arthur, a filozófia tanára a bibliai Krisztus ellen hadakozik s a maga módján bizonyítgatja, hogy az Írás és az egyház Krisztusa merőben mythosi alak.

Igen a modernizmus mérhetetlen erővel ostromol s az ostromlók munkatársakat toboroznak. Drews, akiről az imént esett szó, az ifjúságra veti magát és a jó erkölcsök nevében szövetségre hívja fel a serdülő nemzedéket. „A valódi jámborságot és ethikai ideáлизmust, így tanít, az egyház mumiává tette. De az élet szól, követel. Az első lépés ez legyen: „Los von der Kirche“. Hadd jöjjenek össze azok, akiket áthatott volt a meggyőződés, hogy mély alapokon nyugvó erkölcsiség isteni parancsolatok, büntetéstől való félelem és túlvilági jutalom nélkül is lehetséges. Szabad gondolkozóknak nevezik magukat s a szabad gondolat nevében és intenzív erejénél

fogva egyenesen a történelmi egyházak lerontását követelik. A felekezetenélküliség egyik jelszava. Gyűléseiket mindig nagyobb számmal látogatják. Az idevonatkozó tudósítások kiemelik, hogy e munka éppen nem lehet közönyös. „Ha eddig a szabadgondolkozóknak, így szólanak azok, akiket a dolog aggaszt, nem is sikerült nagyobb tömegeket reá birni az elszakadásra... kétségtelen, hogy a szóban levő mozgalom, az agitáció szélesebb körben élesíti ki az ellenszenvet az egyház iránt. Mihelyt valami különösebb alkalom nyílik, a kiválási mozgalom nagy arányokat ölt. Az egyház helyzete mindenestre igen kritikás“ jegyzi meg a tudósítás.

Csodálkoznék-e valaki azon, hogy azok az áramlatok bennünket is érintenek, hiszen éppen az ellenkező lenne meg-
lepő. Jókora könyvet írna az, aki e hatásokról, ujjhegyre szedve, a tudományos, a hírlapirodalmat stb. részletesen ismert-
tetné. Valóban nem lenne fölösleges nagyobb figyelemre méltatni legalább a jellemzőbb mozzanatokot. Melankólikus hangokra bizonyára nincsen szükség sem itt, sem másutt, de alig lehet elzárkózni a jelenség elől, hogy bizonyos ernyedtség nehezedett reánk és az összekötő ideák (ha a látszat nem csal) halványulnak. Mert körülöttünk munka folyik, az az ár, amelynek hullámára kelletténél föltétlenül erőtelenebbül rámutattam, nálunk is annyit hódít majd, amennyit bír. Talán még sem cselekednénk helyesen, ha várnók egykedvűen: dum defluat amnis, mert az ár a régi határokat ledöntheti. Azok a sorok is pl., amelyekben a „Prot. Egyházi és Iskolai Lap“ igen tisztelt szerkesztője éppen a napokban egy tényérnyi helyet bevilágít, munkáról, agitációról szólanak amaz észmék térhódítása érdekében. A közvetlenséggel megírt sorokból hadd olvassunk el mi is néhányat: „A piros jelvényes, agilis fiatal rendezők mindenkinek székére odatették a „Szabad gondolat“ októberi számát. Ebből látom, hogy a „szabad gondolkozás magyarországi egyesületének kilenc fiókja van... Bő tudósítást közöl a müncheni 16-iki nemzetközi szabadgondolkodó kongresszusról, amelynek körében a Jézus létezését tagadó Drews Arthur elnöklete alatt egy „felekezetenélküliségre agitáló bizottság“ van; ez jelentette, hogy munkája „szép eredménnyel“ járt. Nagy arányú propagáló és kolportázs-munkát folytatnak. A Galilei-körnek is könyvkereskedése van és ezután a középiskolai ifjúság körében való intenzívebb munkára törekszik. Az volt az impresszióm, fejezi be tájékoztatását a sorok írója, hogy a folyóirat nekünk is szól és fokozottabb tevékenységre hív fel bennünket az ör-
állói szolgálatban“.

Az energiának arányait mérlegelve, mely odaát nem kicsiny, tekintetünk a bennünket környező csillogásra esik, az előbbi időkhöz viszonyítva nagy ez, éppen úgy, mint az, amit komfortnak neveznek. A találmányok pedig megnyitották az egész világot. Van cél és van, mit mesterség adhatja. Az empirikus tanultság terjedőben. Az energiának, a mesterségek alkotásainak határain túl azonban lehetetlen észre venni azt, hogy a sok, a nagy többség, olyan igen kedvetlen. Nem ismeri talán azt a tudományt, aminek számára Nietzsche a „Fröhliche Wissenschaft“ kifejezést megalkotta? Igen. Ismeri. Ettünk mindnyájan a gyümölcséből annak a fának, amelyet ők megszorítani igyekeznek. Mi lehet oka a kedvetlenségnek? Mert ami a dolog lényegét illeti, ez a békétlenség meg van és valami kellemetlen érzemény beszél arról, hogy a külsőleges életnek virágzása mennyi sokba kerül. Kell-e a kedvetlen embereket keresni? Schoppenhauer pesszimizmusának sok a híve és olvasóinak nagy száma mutatja a Siroccot. Megelégedett-e Tolsztoj? Hiszen minden írása protestalódás a kor szellemi elfajulása ellen, a szocializmus sem más, mint protestálás a fennálló viszonyok ellen. Mit jelent az anarchizmus stb. Ezren és ezren készebbek mindent összetörni, mint így kinlódni.

Igen. Nagyon sokszor voltak már párhuzamot korunk és a római császárság évtizedei között, napjaink és a császárság aranykora között, amikor szintén külső fény vakította a szemeket, bent pedig volt meghasonlás, némelyek szerint „velőkgig ható rothadás“. Azt a kort megváltotta valami, nem az, amit az evolúció eredményének neveznek, hanem a Golgotha. A másik kritikus helyzetben is, mikor ama ködök elsötétítették az eget, az evangélium hozott segílyt. Olyan történeti tény, amely megáll még azelőtt az ember előtt is, aki Krisztust elveti.

Igaz, ma a krízist növeli az, hogy az averzió az orvosság iránt nagyobb, mint valaha. A vallási életnek érítései a történelem folyamán néha gyöngébbek, máskor erősebbek. Minő törvény szerint igazodik, nem tudjuk, de hogy időnként a Lélek ereje nagyobb, ez kétséget nem szenved. Erről szól az apostol is, ezt tapasztalták a kálvinistáink, puritánjaink is. A Léleknek ereje, ennek győzedelmeskednie kell rajtunk és az ember formálta áramlatokon. Kedélyünk legmélyén jönnek össze életünknek sugarai mintegy gyúponban, ott érintkezik a véges az örökkévalóval, ott terem meg ennek alapján az az összhang, amelynek hiánya minden édességet megkeserít. Azon mozgalmak, amelyek nem ebből a mélységes forrásból,

csak részlegesek. Tartós, milliókra kiterjedő hatások ebből a mélységből táplálkoztak.

Kuyper szavait többször idéztem: „A modernizmus mérhetetlen erővel ostromol“. Érezzük ugyan, hogy a kősziklán épült ház alapjai erősebbek, mint a modern gondolatvilág árama, de tétlenül az ostromot nem nézhetjük. Felénk is hallatszanak a puritán hollandusnak ébresztő szavai: „Érveket kell szembeállítani érvek ellen! Az ellenérveknek pedig mélyeknek kell lenniök és széleskörűeknek. Ezeket azonban pedig nem úgy kell kigondolnunk, hanem az életből kell merítenünk, úgy mint azok a multban gyökereznek, annak talajából ágakat hajtanak és beárnyékoznak bennünket“.

Az összeütközést hovatovább kikerülni nem fogjuk s miközben puritán atyánkfíának szavaira munkához látunk, nézzünk fel, füstfelhőkön, porfelhőkön, sokféle omladékokon tűzvészen és 2000 évnek homályán át ott ragyog a Golgotha keresztje, mely győzött a multban és győzni fog a jövőben.

Dr. Pruzzinszky Pál.

Egyetemes államosítás.

Az alsószabolcs-hajduvidéki református egyházmegyei tanító egyesület 1911. évi június 8-án tartott közgyűlésében 8. jegyzőkönyvi szám alatt kimondja, hogy kívánja az összes elemi népiskolák államosítását. Ugyanazon egyházmegye 1912 május hó 7-én tartott közgyűlése 16a szám alatt „az egyetemes államosítást maga is kívánja, mivel a népoktatás első sorban és kiválóképen állami kötelesség és fontos érdek“. Az egyházmegye azonban hangsúlyozza, hogy csak az egész vonalon leendő államosítás esetén fogja iskoláit az államnak odaadni. Végül a tiszántúli egyházkerület 1912. június 4—7. napján tartott közgyűlésében 228. szám alatt „az alsószabolcs-hajduvidéki református egyházmegye álláspontját helyesli és magáévá teszi s elnöksége útján úgy az egyetemes államosítás, mint . . . stb. ügyében a konvent útján felír a közoktatásügyi kormányhoz“.

Míndezek olvashatók a tiszántúli református egyházkerület jelzett közgyűléséről kiadott jegyzőkönyv 1903—4. lapjain.

Az itt közlendő tanulmány az oktatás jellegének kérdését akarja megvilágítani, azt tudniillik, hogy kinek az érdeke, kötelessége és joga voltaképen a népoktatás, tehát a gyermekek oktatása és kire vagy kikre nézve legfontosabb érdek az. E fejtegetések megkezdése előtt azonban rámutatok bizonyos jelenségekre, mik a fent idézett határozatokból az én figyelmemet igen megragadták, és amiket én kortörténeti szempontból rendkívül fontosságúaknak érzek.

1. A magyarországi református tanítószegély a maga egészében és nagy általánosságban évtizedek óta át van itatva az állam szárnyai alá jutás vágyától. Született benne ez a vágy — valószerűleg egyforma mértékben — az államnál nyert jobb ellátás reményének és saját egyházában tapasztalt méltatlanság, mellőzés felett érzett keserűségének, a lelkészek ellen nem alaptalanul táplált ellenszenvének a méhében. Ez

utóbbi pattant ki legutóbb a barsi egyházmegye tanító-egyletének gyűlésén. Az előbbinek képviselője régóta az alsószabolcs-hajduvidéki egyházmegye. Mert affelől egy szemernyi kétség sem lehet, hogy ama határozatnak valódi indoka ez és nem az, amit nyiltan bevallanak, tudniillik, hogy ők úgy vannak meggyőződve, hogy a népoktatás „első sorban és kiváltképen állami kötelesség“.

2. Mindent államosítani, az államot mindenhatóvá tenni, egy központi félelmes hatalom mindent elnyelő vasjarmába kényszeríteni még az egyéni és családi életet is, ez szocialista elv. És az alsószabolcs-hajduvidéki egyházmegye, valamint a tiszántúli egyházkerület ma a szocializmus és pedig a kritikátlan szocializmus szellemében vezetetik, annak a szocializmusnak a szellemében, amely a maga jogosult és természetes területéről: a közgazdasági élet átalakításáról elszáguldozva, az egyéni szabadságot elfojtó állami mindenhatóságot, tehát az általa gyűlölt minden eddigi zsarnokságnál tűrhetlenebbet akar megteremteni.

3. A tiszántúli egyházkerület volt eleitől fogva a magyar református egyház autonómiájának, alkotmányos szabadságának, életének, tehát minden intézményeinek leghatalmasabb, legerősebb, legelszántabb és soha nem lankadó védője a legutolsó időkig, a nagy Révész Imre haláláig és azontúl még addig, amíg az ő hatalmas szelleme élt a lelkekben, míg éltek vagy a közpályáról le nem szorítottak azok, akik e szellemet szívták magokba. Az 1868: évi törvény alkalmából még, mert a protestáns iskolák életét féltette tőle, Révész Imre a Figyelmező 1870. (első) évfolyamában, több mint 160 lapra terjedő tanulmányt írt; a tiszántúli egyházkerület pedig 1869 augusztus 15-ik napján Debrecenben tartott közgyűlésében 203. számú határozatában bőven kifejtven iskoláihoz való ragaszkodásának okait, kijelenti, hogy az 1868. 38. törvénycikket „sérelmesnek” s az iskolák szabadságát, sőt lételetét is végpusztulással fenyegetőnek tartja, és a törvények által engedett korlátok között mindent el akar követni a törvény sérelmes részének alkotmányos úton való megváltoztatása végett. Még nem telt el félszázad és ugyanazon egyházkerület maga kínálja fel iskoláit az államnak; ekkor már nemcsak veszélyt nem lát önmagára nézve iskoláinak feladásában, de egyenesen kéri az államhatalmat arra, hogy az iskolaügyet, *de csak a népoktatást*, vegye el magának a felekezeteiktől!...

Arra akarnak e sorok éppen feletet adni: vajjon igaz-e, hogy a népoktatás első sorban és kiválóképen *állami kötelesség*. Tehát ezzel lentebb bővebben foglalkozunk. Itt még

egy polémikus kérdést teszek fel az egyházmegye határozatának ezen nem teljesen szabatos kifejezése alapján: „fontos érdek“. Bizonyosan ezt gondolták: „fontos érdek az államra“. Vajjon az államosítani akarók agyában rendezve vannak-e azok az okok, szempontok, amelyek a népoktatást az állam fontos érdekévé teszik? Tudatosan szólnak-e mindig *csak népoktatás államosításáról*?! Tisztában vannak-e azzal, hogy a közép- és főiskolai oktatás már nem olyan fontos érdeke az államnak?! Ha igen: akkor az okoskodás fele úton megszakad. Mert hiszen a legegyszerűbb józan logika előtt világos, hogy ha a népoktatás fontos érdeke az államnak, akkor fontos az egy más kultúrintézménynek is! És ha kevésbé fontos érdeke az államnak a közép- és főiskolai oktatás, éppen olyan mértékben kevésbé fontos az arra a másik kulturális intézményre, itt az egyházra, illetőleg felekezetekre. Én legalább nem vagyok képes megérteni az államosítók ezen okoskodását, sőt az én okoskodásom egészen ellenkező eredményre jut. Arra nevezetesen, hogy éppen azért, mert az oktatással az az intézmény, amely azt kezében tartja, önmagának akar fenntartókat nevelni, az egyháznak fontosabb érdeke a népoktatás, mint az államnak, mert az államoknak mindenesetre fenn kell maradniok és fenn is maradnak, fenntartatnak, fennállításuknak szükségességét érzi öntudatlanul is, a teljesen iskolázatlan ember is és ennek szükségességét, vagy egy, vagy más formában, még soha senki kétségbe nem vonta. De az egyházak ellen, főleg a francia encyclopaedisták óta, a támadások változó hevességgel, megszűnés nélkül tartanak; és nincs ma már oly társadalmi réteg, amelynek kebelében ne akadnának elég nagy számmal azon nézet hirdetői: Nincs szükség papra, templomra, tehát egyházra!! Hát ha nem lesznek iskoláink, hol nevelünk önmagunknak fenntartókat!? Mert hogy az állami iskolákban is van alkalmunk és módunk vallást tanítani, ez úton hű egyháztagokat nevelni — ez az állítás olyanoknak a meggyőződése lehet csupán, akik azt hiszik, hogy lehet valamit tudni, ismerni utánjárás, tapasztalat nélkül is. Igenis a tény az, hogy amennyiben az állam egyedül földi szükségek szülte intézmény, annak fenntartásához a polgárok milliói önmaguktól, ránevelés nélkül is hozzájárulnak; ellenszegülés esetén pedig az államhatalomnak van módja őket kényszeríteni. És amennyiben az államot erőssé, kifelé tekintélyessé, súllyal bíróná a lehetőleg minden oldalú műveltség teszi, ennyiben az államnak fontosabb érdeke a közép- és felsőiskolai oktatást, valamint a magasabbfokú ipari szakoktatást magához venni és vezetni, mikre viszont az egyháznak,

mint ilyeneknek szükségé nincs, vagy legalább is el lehetnek nélküle.

Majd összehasonlítva a római katolikus és protestáns egyházakat, ismét szembetűnik az a tény, mely szerint amaz a maga külső fényével, gazdagságával, ha soha semmit nem törődnek is a népneveléssel, mindörökké fogja magához vonni a tudatlanok, a ledérekölcsi felfogású és az osztályuralomhoz ragaszkodók millióit. Mégis, mint látjuk, valóságos dühvel veti rá magát a tömegekre. Míg a mi szerencsétlen református egyházunk, mely demokratikus szervezeténél fogva egyenesen népegyház, melynek igazán a tömegekben van meg a létfeltétele, iskolai birtokának szükségét csak addig és csak azért érzi, a meddig és a miért más felekezetek is fenntartják azokat. Tehát csak vagy az azok elleni védekezésre, vagy azon nem komoly okból, hogy mutassa azoknak, hogy neki is van ereje iskolát tartani.

Lehetnek ama táborban olyanok, akiket e meggyőződésre, mint hazafiakat, a hazának, a magyarságnak a nemzetiségek elleni védelme biztosítása vezet. Hogy ennek feltétlen biztos eszközét megfoglaljuk-e nyerni az egyetemes államosításban, arról majd a részletes fejtegetés során szólok. Itt most csak azt a tényt állapítom meg, mely szerint e felett aggódni, erre olyan tervet adni az államhatalomnak, mely a végrehajtás percében a mi iskoláinkat semmisítené meg — talán nem azon egyházi kormányzó testületek feladata, melyek esküvel kötelezik magukat az egyház és annak minden intézményei védelmére, megtartására.

Most rátérhetünk a kérdés lényegének a tárgyalására.

A népoktatás az állam kötelessége és az ő fontos érdeke.
 Én hozzáteszem, nem egészen önkényűleg, mert igen sokan, főleg a szocialisták, a tételt így is állítják fel: *az állam joga*; és okoskodásom rendjét e hármasság gondolat fogja irányítani. De kiterjeszkedem annak megvilágítására is: Micsoda következményekkel fog járni éppen protestáns egyházainkra a népoktatás elvesztése; sőt milyen eredményeket szülhet más területen magára az államra a népoktatásügy állami kezelése a nemzetiségek magyarosítása terén remélt, de bizonytalan eredménnyel szemben.

I.

A népoktatás az állam joga!? — Igen, az ó-korban és legtöbb helyen ez volt az elfogadott elv. Volt pedig azért, mert az egyéniség gondolata, fogalma ismeretlen volt. Ellenben egészen természetesnek találtatott az állam, helyesebben és

valójában az államfő mindenhatósága. Ezek előtt és ezek érdekében az egyénnek mindenestől meg kellett semmisülnie. A milliók az összességben felolvadtak, esetleg egyetlen hatalom szolgálatában egyéni életet élni megszűntek. Hogy ezt elérhessék, a gyermeknevelést kellett olyanná tenni, amely ott kiölje az egyén jogának gondolatát, helyette beleoltsa az államfogalmát. Az egyén van az államért! Nincs tehát egyén *Kínában*, megsemmisül az állam javára; gyermekkorban kiirtják a lelkekből az egyéniség jogainak fogalmát. *A perzsáknál* hétéves korban elveszik a családtól a gyermeket, hogy kizárólag harcra neveljék azt az államért, annak fenntartása érdekében. *Spártában* Lykurgus elvként is felállítja: Minden gyermek az állam tulajdona! Az államnak tehát joga van a gyermekeket saját céljaira nevelni. Elveszi tehát a szülőktől, kegyetlenül széttépve a legszentebb kötelékeket. *Egyiptomban* a tömeg rabszolga, kit korbáccsal mondatnak le a lelkeben netán felébredő emberi jogokról.

Ellenben már az ó-korban is ismeretes volt *Athénben* a személyes szabadság elve. Nem gondolnak tehát arra, hogy a gyermeket a családból elrabolják. Otthon veszi az az első nevelést. Kizárólag a család végzi a nevelést *Rómában*, az anya előbb, azután annak felügyelete alatt házitanítók. És a rómaiaknál a családi élet meghatóan szép. És mind az athéni, mind a római szabadabb lelkű, műveltebb, ezek következtében erősebb, hosszabb életű amazoknál. A *zsidó* az ó-kornak kitünő mértékben vallásos lelkű népe. Nevelésében vezérlő elv: „Minden bölcsesség kezdete az Úrnak félelme.“ Törvényekre, az Úr törvényeire tanítják a felnőtteket és ezek szellemében oktatják otthon a családban a gyermekeket.

Az isteni tanítómester aztán az istenfűség felséges gondolatát adva drága kincsül az embernek, egyben odaajándékozta annak az istenfűség szabadságát. Minden lélek Istentől van, egyenlő joga Ő előtte mindnek; szabad mind, de drága is a Teremtő előtt minden lélek. Ellene vétkezik az, aki akár egyes ember, akár földi hatalmasság, egy lelket megöl, vagy annak bármennemű isteni eredetű jogát elrabolja.

Természeti törvény szerint a gyermek a szülőé és senki másé. Felette rendelkezni tehát — de nagyon természetesen az isteni törvények korlátai között — a szülőnek van joga. Ennek van joga a gyermek nevelésének szellemét, irányát is megszabni, vezetni. Tehát a népoktatás joga első sorban nem az államé, hanem a családé. Úgy, hogy a felvilágosodottság eszményi magaslatán a szülők — a tiszta természeti jog szerint nem tartozván gyermekeiket a szülői hatalom alól kiadni —

vagy önmaguk végeznék azok nevelését, vagy egy-egy csoport, iskolaközseget alkotva, abban a nevelést saját belátása, akaratára szerint és érdekeinek megfelelően végeztetné. És amennyiben az oktatásügyet az állam vezeti, ezt csak átruházott, idők folyamán hallgatólagosan és észrevélenül átruházott joggal teszi; amikor is ez ránézve inkább kötelesség az őt alkotó polgárok óriási mérvű áldozataiért viszonzásul, ott ahol ezt a polgárok akár szellemi, akár anyagi, akár mindkét nembeli erejük fogyatékossága miatt, önerejükben nem tehetik. Éppen azért ezt a jogot a szülőktől elvenni ott, ahol adni nem akarják az államhatalomnak, nem szabad. Ellenben kötelessége az államnak a népoktatást saját körükben végeztetni akaró szülők csoportját — ha vagyoni erejük elégtelen, a nevelést az állam érdekében elengedhetetlen fokig végeztetni, — ezen érdekből segíyezni, ezen fok ellenőrzésén túlmenőleg egy hajszálnyit jogot sem vévén magának az államhatalom a segíyezésért.

Minthogy aztán az ország lakosainak teljes tudatlansága, avagy a nemzetiségek kifelé irányuló illetőleg elszakadási törekvései az állam létét fenyegetik: ott ahol a szülők bizonyos csoportja, egy község teljességgel nem akar, vagy nem képes iskolát állítani, valamint ott, ahol államellenes tanokat hirdetnek, az állam saját érdekében jogosan fog a népoktatás teljesítésére iskolát állíttatni. Ez azonban azt az igazságot, hogy a nevelés első sorban a szülők joga, meg nem semmisíti. Ellenben akár a szülőktől, akár azok megbizottjától a nevelést, az oktatást hatalom szavával elvenni, durva jogtiprás és pedig a legszentebb jognak: a természeti, az isteni jognak eltiprása. Ha pedig ezt a jogot akár a szülők, akár azok megbizottja adja oda, vagy éppen fel kínálja, az egyenesen a pusztulásra megérett voltát igazolja be.

Már most a szülők megbizottja a nevelés teljesítésében a keresztyén korban az egyház. Igaz, hogy ez is csak átruházott és pedig szintén csak hallgatólagosan átruházott joggal megbizott. De ez sokkal természetesebben lehet a nevelés vezetésében a szülők megbizottja, mint az állam, tehát elsőbb joggal bírja ezt az államnál, az ő természete és birtokában lévő nevelési eszközök szerint. Az állam természete, jellege, valamint eszközei kizárólag földiek, az egyházéi lelkiek. Az állam érdeke a földi, a külső, a nyers hatalom, az egyházé a lelkek felett való uralom, amaz a földi, ez egy magasabb világrend érdekében. És amit nevelésnek lehet nevezni, az egyedül vallásos jellegű lehet, azt csak a vallás segítségével végezhetni. Ezt tagadja a mi atheista korunk; ki is zárja a vallást a neveléstanításból, p. o. Franciaország; mindenütt

ki akarja és ki fogja zárni, hatalomrajutás idején, a hivatását túllépő szocialis társadalmi és államrend. De hogy hova lehet ezzel jutni, azt már ma is megdöbbenően mutatják Franciaország erkölcei. Minden komoly nevelő és neveléstani író, aki az örök igazság és nem valamely múló emberiirányzat szolgálatában áll, bizonyosságot tesz arról, hogy a nevelésnél a vallást mellőzni nem lehet. Mellőzni — de nem büntetlenül — azok tudják, akik nem érzik önmagukban és nem hiszik másban, hogy van lélek. De ugyanezek tudatlanok is, mert nem ismerik sem a léleknek affelé a sejtelmes, felséges lény felé sóvárgását, sem azt, a mit a vallás és vallásos nevelés tett századokon át az emberiségért, valamint a különbséget a vallásos és vallástalan nevelés között. Felméri p. o. és pedig Kantra hivatkozással feltétlen szükségesnek mondja a vallásos nevelést és hogy minél hamarabb meg kell azt kezdeni. Ő könyve 601. s következő lapjain igazán ódai szárnyalással, valóságos elragadtatással és nagy szeretettel ír erről, a vallásról, a vallásos hitről, bibliáról, Istenről. Bizony a vallásos nevelés feltétlenül jobb, mint az állami. És mert a vallás letéteményese az egyház, ez hivatottabb, tehát jogosultabb a nevelés, népoktatás vezetésére, mint az állam, természetesen csak úgy és csak addig, ha nem feledkezik meg lényegéről, rendeltetéséről semmiben, így a nevelésben sem. Itt az egyház rendeltetése a lelkeket egy tökéletes erkölcsi világba emelni, kizárólag Istennek és az ő magasztos erkölcsi országának szolgálatára nevelni. Ha ettől eltér, mint a világuralomra jutott római egyház, avagy csak úgy is, mint a holt orthodoxyává merevült protestantizmus a XVII. században, amikor is a tanítás az ő kezében nyomorult gépiességgé, lelket ölő ürességgé süllyedt: be kellett következnie a visszahatásnak, a világi tudósok, mint Montaigne, Des Cartes, Bacon, Locke, Ratic, Comenius Amos János, Tenelon stb. támadásainak, mik meg-ingatták az egyháznak a nevelés vezetésében másfélezer éven át kétségbe nem vont kiváltságának elméletét, sőt korunkra odajuttatták a közgondolkodást, hogy ime magában az egyházban, éppen annak vezetőiben felülkerekedett az állami oktatás elmélete. Természetesen, mint minden emberi meg-tévelyedésnél, a támadók az emberek hibájáért az intézményt, az egyházat teszik felelőssé, annak képességét vonják kétségbe. Holott az igazság az, hogy az egyház — azonban csak az evangélium alapján álló tiszta keresztyén egyház — annyival inkább hivatott a nevelés, az oktatás teljesítésére, vezetésére, irányítására, mint az állam, mert míg az állam kormányzásának alapelvei emberek nézeteiből alakulnak ki, tehát

emberekkel — elkezdve Plátótól, az idők végéig — korokkal, korszellemmel, azok szükségével és gondolkozásmódjával változnak, itt és egyik időben monarchia, másutt és más időben reszpublika, a legfélelmetesebb despotizmustól végig, a legborzasztóbb anarchiáig, vagy éppen nihilizmusig, keresztül bukdácsolva a közbeeső állomásokon, felvéve újra, meg újra a már egyszer eldobottat, mint a franciák a nagy forradalomtól Napóleon utolsó kiűzetéséig: addig az egyház fundamentumai és alapelvei változatlanok, örökérvényűek, emberi vélelemtől függetlenek, mert hiszen az örök Istennek kijelentései azok. Afelől pedig senkinek kétsége nem lehet, hogy állam és egyház minden intézményét saját alapelvei szerint rendezi be és vezeti annak életét. Az állami iskolák iránya tehát kormányformákkal, emberekkel változik; az evangéliumi egyházak iskoláinak alapelve a Krisztustól az idők végéig ugyanaz lesz. A Krisztustól ránk hagyott ezen örökérvényű alapelvek szerint — szemben az ó-kor állampolgár, államfenntartó eszköz nevelési elvével — az egyház nevelni akar embert, a népoktatást úgy akarja vezetni, hogy benne az ember *emberré* legyen és nem anyag az állam kezében; megakarja tanítani az embert „emberi rendeltetésének, méltóságának, megfelelően élni, érezni és cselekedni“. Ez pedig mindenestre magasabb eszmény, mint az állami nevelési elv. Ezért tehát a népoktatásra jogosultságban az állam még második helyen sem áll, hanem igenis az egyház. Csak kötelessége az államnak azokért az óriás mérvű áldozatokért, miket polgárai az ő fennállhatása, külső hatalma érdekében hoznak, őket mint szülőket, és azt az intézményt, melyre ők gyermekeik lelkét, annak művelését bízzák, tudniillik az egyházakat anyagilag e munkában támogatni.

És ha valaki ezen, meggyőződésem szerint egészen tárgyilagos fejtegetésekre azt mondaná, hogy ezek a céhbéli ember elfogultsága, azt utasítom nem céhbéli ember: dr. Finánczy Ernő, budapesti egyetemi tanárhoz, aki „A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában“ című könyve I. kötet 88. lapon, röviden ugyan, de a tény erejével ezt mondja: „Igazi keresztyén elv, hogy az iskola a vallás-gyakorlat lényeges része.“

Nagy István
lelkész.

. A keresztyén világnézet és a magyar sajtó.

Mélyen tisztelt Hölgyeim és Uraim!¹

A kérdés, amelyről szólni kívánok, sokkal ismeretesebb önök előtt, mintsem hogy hosszabb bevezetésre lenne szükségem. És ha némelyek lelkét talán aggodalommal tölti is el a tárgy kényes volta, nem szabad elzárkóznunk a komoly tárgyilagos megvitatás elől; hisz nem ultramodern irodalmi csemegéket akarunk mi most itt előadni, hanem nehéz, a magyar protestantizmus létfeltételei közé tartozó kérdéseket is megvitatni; most legalább ilyenkor, amikor itt együtt vagyunk, hisz társulatunk és a magyar protestáns irodalom között az összeköttetés úgyis olyan gyenge, az érintkezésre való alkalom pedig, fájdalom, olyan ritka.

Pedig végtelen nagy fontossága volna ma, ha nemcsak papi testületek, hanem a világi intelligencia is egészen komolyan foglalkozna most a magyar protestantizmus felkezetközi helyzetével s azzal a kérdéssel, hogy miért van éppen ma nagy szükség a prot világnézet fenntartására Magyarországon?

Mert a magyar társadalom óriási változáson ment keresztül az utóbbi 20 év alatt. Az egyes felekezetek térfoglalásának és érvényesülésének arányszáma a lélekszámhoz viszonyítva egészen átalakult; egyik-másik, mint pl. a róm. kath. és a zsidó felekezet hatalomban és befolyásban óriásit nőtt, a protestantizmus azonban megmaradt egy helyben, sőt sok tekintetben folyton erősebben és erősebben hanyatlik, veszti régi erős befolyását s lassanként teljesen leszorul arról a vezető helyről, ahol világnézeténél, *aktivitásánál* fogva állania kellene.

S meg kell állapítanunk, hogy erről a helyről első sorban is nem a róm. katolicizmus nagyszabásúan megindult ellenreformációja szorította le, hanem az új kor szelleme, az

¹ Felolvasta a szerző a MPIT. október 28-iki vándorgyűlésén Nagybányán.

az úgynevezett *modern világnézet*, amelyet ugyan szorosan és gyorsan nem lehet meghatározni, de amelynek egy fő jellemvonása van, az, hogy a vallással nem törődik, Istenben nem hisz, sőt bevallott ellensége mindenféle vallásos szellemnek, különös mértékben pedig a keresztyénségnek, mint amely, szerinte, legnagyobb akadálya annak, hogy a mai európai társadalomban ez az új szellem rohamosan érvényesüljön. Ennek az új ellenségnek, amelyet hátrán nevezhetünk *új pogányságnak* is, a fellépése egészen megváltoztatta a felekezetközi erőviszonyokat s magát a felekezetközi helyzetet is Magyarországon. Mert hisz eddig, tudjuk, hogy a katolicizmus és a protestantizmus állottak egymással szemben, mint a keresztyénségnek két különböző világnézetet valló főképviselői. Bármekkora is az ellentét közöttük, annyi bizonyos, hogy ez az ellentét nem volt abszolút és nem volt ellentétes. Áthidalni azonban mindezt sohasem lehetett. A százados jogtalanságok s a belőlük folyó szenvedések tátongó mélységüvé ásták azt a szakadékot, mely őket eleitől fogva elválasztotta egymástól.) A kisebbségű szektákon kívül nagyobb ellenséget ezek nem is ismertek egymáson kívül, mondhatnánk egészen a XVIII. századig, mert hisz ami vallásellenes szellem azelőtt felébredt, az inkább a tudósok és a tudomány szabadgondolkodása volt, de nem a társadalmaké. Ezeket az erőviszonyokat azonban tökéletesen megváltoztatta a XIX. század szellemi és tudományos életének kialakulása és a keresztyénséggel szemben való állásfoglalásának nagy ténye. Úgy, hogy ma már azt látjuk, miszerint a századok óta szembenálló ellenfelek figyelmét egy új, félelmes ellenség köti le, az új pogányság, melyet százféle néven neveznek, de amely nálunk Magyarországon a *szabadgondolkodás* jelszava alatt propagálja a maga eszméit s üzen hatat még a legtisztább formájú keresztyénségnek is. Ez az oka annak, hogy a tapasztalás szerint nemcsak nálunk, hanem úgyszólván az egész világon a katolicizmus és a protestantizmus között levő évszázados küzdelem *csendesebb* lett. Apróbb csatározások és nézeteltérések lesznek és maradnak ezután is, de a nehéz fegyverek, a szellemi és erkölcsi haderő zöme egyelőre, úgy látszik, már nem egymás bástyái ellen vannak irányozva, hanem az új közös ellenség ellen, mely félelmetesen szervezkedik. Az ősi ellenségek között tehát egy időre mintegy fegyverszünet állott be, hogy mindkettőjüket elsöpreni akaró ellenséggel szemben a maguk módja szerint védekezhessenek.

Ebben az új szellemi háborúban, amelyben a szellemi élet legmodernebb, a tudományok legfélelmetesebb fegyverei-

vel támadnak egymásra az ellenfelek, a leghatalmasabb szerep kétségkívül a sajtónak jutott. Sajtó alatt értve most már főleg és első sorban a napi sajtót s a különböző folyóiratokat.

A sajtó jelentőségét s egyetemes kulturális fontosságát, mely a maga nemében valóban egyedül álló, bizonyára nem kell egy gondolkozó ember előtt sem fejtegetni. A sajtó a modern emberiség lelke. A sajtó a modern kultúra esze, szelleme, szellemi lélekzetrétege, szóval *élete*. Mindazoknak a szellemi termékeknek, amelyeket a mai művelődés termel, a sajtó a kikötője, ki- és átrakodó helye, szállítója, elhelyezője és értékesítője. A sajtó elégíti ki az emberiség szellemi életének napi szükségleteit. Éppen ezért jelentőségben az emberiséget irányító nagy hatalmi pozíciójában ma már nem versenyez vele semmi sem. Nem a róm. kath. egyház a maga zseniális szervezetével s hajdan társadalmakat irányító gyónatatószékeivel, nem a protestantizmus sokféle formája a maga lángoló prédikációival, bibliai magyarázataival, lelki gondozásának százféle eszközeivel. Mert a sajtó lett a mai emberiség idegrendszerének és gondolkozásmódjának legfőbb, szinte egyedül uralkodó irányítója. Mert ma már az egész művelt világ éppen a sajtó ereje által teljesen együtt él és együtt gondolkodik. És mialatt csak kétszáz évvel ezelőtt is még napilapok nélkül a különféle szellemi irányok, tudományos tételek és a szellemi élet egyéb áramlatai csak hosszasan bolyongás, lassú terjeszkedés útján jutottak egyik országból a másikba, addig ma már az elektromosság és a vasút segítségével naponként tudomást szerez az egész világ, az egész világ életéről, sőt még a tudományok és így az egész szellemi élet szívének percnyi lüktetéséről is. A sajtó pedig a maga fegyvereivel szinte napról napra rögtön közkinccsé teszi mindazt, amit az emberiség agya egy nap alatt termel.

Ilyen körülmények között természetesen a legnagyobb felelősség a mai emberiség gondolkozásmódjáért a sajtót terheli, mert hiszen mindnyájan tudjuk, hogy különösen a kisebb műveltséggel bíró emberiség 99%-ban bármilyen kérdésben befolyásolható. A sajtónak tehát hatalmában áll egy-egy nemzet keretében élő társadalmat olyan gondolkozásmódúvá átalakítani, amilyenné az neki tetszik. Ha pedig ezt megteheti, akkor bizonyos, hogy a sajtó a leghatalmasabb eszköz és fegyver egy nemzet és társadalom fejlődése szempontjából. És végtelen nagy áldás, ha helyes irányban tudja tartani a milliók gondolkozásmódját, de végzetes veszedelemmé válhatik akkor, ha egyéni érdekek, egyoldalú szellemi irányzatok, vagy éppen egyes destruktív elméletek kísérleti ala-

nyává válik, vagy tisztán lelkiismeretlen üzleti érdek szolgálatába állva az emberiség kultúrszínvonalának emelése helyett, a milliók alacsony ösztöneinek szolgálata által akar tőkét gyűjteni magának. Vagy pedig végül mindenféle világnézet nélkül, a legellentétebb eszmék és gondolatok szabad és igen gyakran pénzen megvásárolható kikötőjévé válik.

És éppen ebben a messze kiható, milliókat irányítani tudó hatalmában rejlik a sajtó nagy fontossága, de veszedelmes volta is napjainkban. Mert hisz tudjuk, hogy az újság-irodalom nem ily programmal indult eleinte. Az első ujságok, heti és napilapok még inkább csak jámbor krónikások voltak, regisztrálták az eseményeket, tudósításokat közöltek az államok és királyok életéről, leírták a háborús eseményeket, szolgálták a kereskedelmi és üzleti érdekeket, de a szó szoros értelmében vett vezető- és irányítószerpepet még nem játszottak a népek szellemi életében. Tehát tartalmuk sem volt olyan változatos, mint napjainkban s közleményeik sem terjedtek a tudományok és művészetek annyiféle kérdésére ki, mint a XX. században.

A modern sajtó azonban már nagy hatalom, a legnagyobb a gondolat minden fegyverei között. Óriási értékek vannak a kezében letéve, egész társadalmak érzületét, gondolkodásmódját, szóval egész *világnézetét* ma már ő irányítja, tehát nemcsak a politikai és gazdasági életről való felfogásunkat alakítja ki, hanem befolyásol bennünket a tudományok és művészetekről alkotandó véleményünkben, sőt, és ez a legkényesebb terület, elhatározó szerepet játszik a vallási és erkölcsi fogalmaink kialakításában, vagy átalakulásában is.

Ily körülmények között természetesen a legnagyobb fontossággal az a kérdés bír, hogy mit hirdet egy-egy ujság, szóval milyen szellemet áraszt maga körül? Mert a sajtó hivatottságát arra, hogy az emberiség szellemi életének mai óriási fejlettsége mellett, amikor a szaktanulmányok által folyton jobban és jobban egyoldalúvá válnak az emberek, az emereket irányítsa, senki sem vonja kétségbe. Sőt az egyetemes művelődés terjedése szempontjából mindez megbecsülhetetlen áldást jelent. Csak az a kérdés, hogy az, amit a sajtó hirdet, micsoda értékkel bír, mily hatása van és micsoda jelentőséget nyer egy társadalom szellemi életében?

Ennek a kérdésnek igazi fontossága azonban csak akkor fog szemünkbe tünni valóban, ha hazánkra és a magyar társadalomra gondolunk. Mert hisz nem nehéz belátnunk, hogy ha valahol, úgy nálunk van csak igazán nagy jelentősége a sajtónak, talán még különösebb értelemben véve is, mint

egyebütt; amennyiben Magyarországon a napi sajtó nemcsak a legnagyobb, hanem szinte egyedül uralkodó hatalom is és így az egész ország társadalmának túlnyomó része mintegy ki van szolgáltatva néhány budapesti nagy napilap szerkesztőségének. Mert oly társadalmakban, ahol az egyetemes kultúra nagyobb és éppen ennek következtében aránytalanul többet olvasnak és gondolkoznak is az emberek, a napilapok nem válhatnak soha oly nagy mértékben nagy hatalommá. Nálunk azonban nemcsak a könyvkereskedők állítják, de a tapasztalat alapján is elmondhatjuk, hogy megdöbbenően keveset és értéktelen dolgokat olvasnak az emberek. Mi történik tehát? Százezreivel élnek még az intelligencia körében is olyan lelkek, akiknek egyedüli szellemi tápláléka a napilap s így akaratlanul is teljesen rabjává lesznek annak a szellemnek, annak a hangnak, amelyet naponként olvasnak és így magukba szívnek. A legnagyobb baj azonban abból származik, hogy a mi társadalmunk irtózik a szó szoros értelmében vett komoly és tartalmas olvasmányoktól. Filozófiai, vallásbölcseleti, erkölcsstani kérdéseket tárgyaló könyvektől valami különös borzalommal fordul el a magyar intelligencia férfi- és nő tagja egyaránt, nem szólva a vallás és teológia érdekes problémáiról, amelyeket még a protestánsok is római katolikus módra csak a papoknak akarnak meghagyni és azokkal olvastatni.

Pedig ez nagy egyoldalúságot jelent, mert éppen ezeken a területeken vannak a leghatalmasabb és legmélyebb kérdések, amelyekkel való foglalkozás a leginkább alkalmas arra, hogy az emberek lelkét mélyítse, gazdagítsa, önállóvá tegye s így egész gondolkozásmódjukra elhatározó befolyást gyakoroljon. Miután azonban az emberi léleknek a benne rejlő különös metafizikai szomjúság folytán szüksége van arra, hogy ilyen dolgokkal is foglalkozzék és ennek kielégítésére tájékozatlan lélekkel a saját erejéből nem képes, keresi ezt ott, ahol valamit legalább talál belőle, tudniillik a napilapokban. Ezt a szükségét érezték a napilapok szerkesztőségei is, amikor az ilyen kérdéseket is elkezdtek tárgyalni. S miután éppen nálunk nagyon kevesen vannak a szakembereken kívül olyanok, akik az efféle kérdésekhez még a szerkesztőségek úgynevezett „belmunkatársai“ között is, igazán értsenek, a legveszedelmesebb kontárok kezeibe kerül néha a közönség lelke. És csakis így magyarázható meg az a botrányos állapot, hogy nálunk egy ugyanazon ujságíró mindenhez akar érteni; így tehát, ha ma megír egy politikai vezércikket, holnap már Rembrandtot bírálja, vagy Wagnerről mondja meg a vélemény-

nyét, hogy aztán valamelyik éjszaka egy kávéházban megirt cikkben, mint például tavaly is megtörtént, néhány sorban a kálvinizmussal is végezzen és így tovább. Képzeltük, hogy a napilapok, különösen vallási és erkölcstani kérdéseket tárgyaló, igen gyakran minden tanultság nélkül való, sőt hamis és így áltudományosságot terjesztő cikkei mit jelentenek a mi társadalmunkra nézve. Az emberek nagy része ezt itt ugyanis mind készpénznek és valódi tudományosságnak veszi, mert hisz ily dolgokban nálunk nincs ellenőrzés, nincs igazi kritika, mely a vallási kérdések hivatatlan kezelőjét elhallgatatná. Annál ritkábban kell tehát félnünk attól, hogy a közönség köréből valaki észreveszi állításaik egyoldalú vagy értektelen voltát. Ezért van az, hogy sehol a világon nem függ úgy az olvasó a lapjától, mint éppen nálunk, nem követi az élet legfontosabb kérdéseiben is tanításait oly szolgálai hűséggel, mint nálunk.

És ha a sajtó valóban hivatása magaslatán állana, ha valóban megtudná érteni azt a végtelen nagy fontosságú miszsiót, amellyel egy társadalom nevelése a kezeibe került, akkor igazán örülnünk kellene a dolgok ilyen állásán s tagadhatatlanul eleven és pezsgő hírlapirodalmunk nemzeti miszióját el kellene ismernünk. De ehelyett azt kell látnunk, hogy a sajtó legtöbbször nem az *igazi* örök emberi ideálok szolgálataiba szegődik, hanem egyes emberek rideg üzleti érdekeit képviseli, amelyben a pénzszerzés a fődolog és az olvasók és előfizetők szaporítása céljából semmiféle eszközt nem tart a kiadó megvetendőnek. Mihelyt azonban így áll a dolog és a magasztos ideálok helyett önző földi érdek lett a fő, rögtön kicsúszik az erkölcsi alap annak a szerkesztőségnek lábai alól, megkezdődik a tömegek alacsony ösztöneire való spekulálás. Olvassa el valaki napilapjainkat s azt látja, hogy kevés kivétellel mind az emberi élet legszennyesebb oldalát tárják fel naponként olvasóink előtt, rajzolják fantasztikus színekkel s ami a legveszedelmesebb, a leghatározottabb erkölcsi eltévelyedéseket *hőstettek* gyanánt üdvözölnék. Ennek a ma esti közönségnek az izlése azonban megtiltja azt, hogy a teljes erkölcsi felbomlás legszomorúbb jeleivel, a napilapok által termelt kávéházi bölcselkedések és irodalmi termékekből vett szemelvényekkel illusztráljam mindezeket. Annyi tény, hogy ha rajzokban közölnék napilapjaink mindazt a szennyet, amely nagy részüknek a hasábjain megjelenik, egészen bizonyos, hogy pornografia vétségért a legtöbbet már számtalanszor el kellett volna ítélni.

Jól tudom azonban, hogy az irodalomra végtelenül fél-

tékegyek ma az emberek. Mert ma már a sajtószabadság valamint az irodalom és művészetek szabadsága is oly bálványokká lettek, amelyeknek molochszerű torkában erkölcsi eszméink legszentebb és legnemesebbjei egymásután tűnnek el. Arról azonban, hogy ezekkel a szent szabadságokkal hányszor éltek vissza a művészet és irodalom felkent és fel nem kent papjai, természetesen sohasem szabad beszélni.

Hogy azonban félre ne értessem, sietek kijelenteni, hogy a helyes értelemben magyarázott sajtó szabadságot és írói szabagságot támadni nem akarom. Cenzurát gyakorolni még kevésbbé szándékozom, mert tudom, hogy hatalmi szóval úgy sem lehet megváltoztatni semmit sem. Ámbár mindenki tudja, hogy a szabadságára oly igen féltékeny angol nemzet még a mai napig is szükségesnek tartotta megtartani a cenzurát a szindarabokra vonatkozólag, ami hogy mennyire hasznos dolog lenne nálunk is, azt azok tudják legjobban, akik modern szindarabjaink erkölcsi színvonalát ismerik. A szabadság azonban mindig kétélű fegyver volt s nemcsak élni szoktak vele az emberek, hanem még gyakrabban *vissza* is élnek vele.

A szabadságokkal való ily nagy visszaélések korát éljük mi ma is napjainkban. Nincs olyan nemes fém, melynek hamisítványai ne volnának, nincsenek olyan nemes ideálok, amelyeket hazug formában is ne akarnának az emberekkel elfogadtatni. Kalmárkodnak ma a hazafisággal, kalmárkodnak ma a humanizmussal, a tudomány szabadságának ürügye alatt áltudományosságot terjesztenek, a szabadgondolkodás nevében zsarnoki módon állanak bosszút azokon, akik másként mernek gondolkozni. Jól mondta valaki, hogy az inkvizíció megszabta, hogy mi a vallás, hogy mit és hogyan kell hinni, a mi szabadgondolkodóink pedig ki adják a parancsot, amely szerint *kötelesség* nem hinni. Így teljesedik be nálunk is az a mondás, hogy a radikálisok a gyakorlatban rendesen nagyobb zsarnokok, mint azok, akiknek trónját döntögetik.

És ily körülmények között, amikor a magyar társadalom nemzetiség és felekezeti szempontból már úgy is darabokra van szaggatva, azt látjuk, hogy új harci zaj kél a világnézetek összezsapása nyomán. Az új ellenfelek azonban most már nem a protestantizmus és római katolicizmus, tehát a keresztyén felekezetek maguk között, nem is különböző filozófiai rendszerek, hanem az egyetemes keresztyénség egyfelől és az új pogányság másfelől. Hisz ma már nem titok, hogy minden rangú és rendű szabadgondolkodó a rendelkezésükre álló összes lapokkal és folyóiratokkal együtt egy új világnézetet hirdetnek, mely lehet filozófikus, lehet természettudományos,

lehet történelmi materialista, de annyi bizonyos, hogy egyben mindnyájan megegyeznek s ez az a veszedelmes törekvés, hogy a hit uralmát meg kell törni az emberek lelkében; propaganda, sajtó, irodalom útján *küzdeni kell az isteni hitnek még a legtisztább keresztyén formája ellen is*, mert szerintük ez a legfőbb akadálya mindenféle haladásnak. Ne ringassuk tehát magunkat abban a hitben, hogy itt *csak* a római katholicizmus ellen való küzdelemről van szó. Mert ez csak szemfényvesztő játék. Ne bízzuk el magunkat. Ők csak előttünk vannak, de a római katholicizmus után már *mi* következünk. És ha ezt látjuk, akkor merülhet fel csak lelkünkben igazán az aggodalom, a keresztyén világnézet sorsát illetőleg Magyarországon, ekkor merülhet fel igazán a kérdés lelkünkben, hogy vajjon csakugyan megtettünk-e mindent, annak megtartása érdekében, mert ha örökké való mértéknek tartjuk számunkra a keresztyén világnézetet, akkor világos, hogy *minden* áldozatot meg kell hozni annak megmentése érdekében.

Már most tudjuk azt, hogy a protestantizmus és a sajtó mindig szoros kapcsolatban állottak egymással. A protestantizmus volt a legerősebb protektora a nyomdáknek, mindenféle irodalomnak és tudománynak a multban és így van ez ma is Németországban és általában mindenütt, azokban a protestáns államokban, ahol a protestantizmus tartja kezében az emberiség szellemi életének vezetését és ezt teszi ma is mindenütt, csak sajnos nálunk Magyarországon nem. Pedig itt is így volt régen, politikában, egyik-másik tudományágban egészen a legújabb időkig mi adtuk a legnagyobb szabású erőket a magyar társadalomnak, irodalmi nagyjainkról nem is szólva.

De multak az évtizedek s mi nem vettük észre, miként alakul ki a modern szellemi élet hatalmas idegrendszeré, a modern sajtó, a modern hirlapirodalom. Ezzel a nagy hatalommal szemben ma már tehetetlenek vagyunk. Ezt a hatalmas fegyvert kifelejtettük a számításunkból, kiejtettük a kezünkéből s ma már oly sanyarú a helyzetünk, hogy amikor támadnak bennünket, hitünket, keresztyénségünket gúnyolják, még inkább ha protestantizmusunkat hamisan magyarázzák, vagy félreértik, úgy kell alázatosan kopogtatni egy-egy szerkesztőség ajtaján, hogy szerény helyreigazító soraink megjelenhessenek s még jó ha el nem utasítanak bennünket.

Idáig jutottunk tehát, hogy nekünk négy milliónyi magyar protestánsnak, akik hivatva lennének arra, hogy a leghatalmasabb, legtekintélyesebb lapok közül, legalább egy-kettő a miénk legyen, vagy a befolyásunk alatt álljon s azok segítségével egy ország szellemi életének vezetésében mi tartsuk kezünk-

ben a hegemoniát, itt állunk a XX. században úgy, hogy nincs egyetlenegy napilapunk, nincs egyetlenegy heti lapunk, nincs egyetlenegy irodalmi vagy tudományos folyóiratunk, mely virágoznék, mely a mi szellemünket, a protestáns világnézetet hirdetné szerte ez országban mindenütt. Olyanok vagyunk, mint azok a kiégő csillagok, amelyeknek fénye mind halványabb és halványabb lesz, mert nagy élettelen testükből lassanként kialszik az erő, a tűz, a melegség.

Pedig micsoda égető szükség lenne éppen Magyarországon milderre! Mert nincs talán egy kultúrallama a világnak, ahol oly zürzavaros, oly hirtelen átalakuló, oly annyira különböző elemekből összetett lenne a társadalom, mint nálunk. S végtelen szerencsétlenség, hogy a nyugati kultúra szelleme éppen akkor kezdett el nálunk rohamosan hódítani, amikor a protestantizmus meg erősen hanyatlásnak indult. Értem az 1870-től kezdődő időket. S miután a magyar társadalom intelligenciája már akkor jórésztben vallásilag közönyös volt, természetes, hogy nem az erősen vallásos német és angol kultúra szellemét vette át, hanem a mai magyar szellemnek inkább megfelelő franciát. És az a könnyed, mindenesetre szellemes, de cinikus és kételkedő, sőt hitetlen kultúra, valami különösen jó talajra talált Magyarországon. Amikor azután az úgynevezett természettudományos alapon álló materializmus terjedni kezdett, természetes, hogy a legpompásabb módon találta előkészítve a talajt ezáltal a maga számára. A legnagyobb szerencsétlenségünkre pedig ugyanezen időre esik a magyar hírlapirodalom és a sajtó rohamos fellendülése is, élén a szerkesztőségekben oly elemekkel, akik a keresztyénység szellemét sem nem ismerték, sem nem értették, talán nem is abban nevelkedtek, vagy végül benne csak a katholicizmust látták és így sem a protestantizmust, sem annak magyar nemzeti multját, tradícióit nem is ismerték, mert Budapest kozmopolita levegőjében és köreiben növe fel, nem is ismerhették.

Így keletkezett aztán egy olyan új hang, új felfogás, új élet és világnézet, mely ennek a népnek, ennek a nemzetnek számára jórészt idegen, mely irodalmában, művészetében nem a nemzet, hanem a saját maga, vagy a saját budapesti köre számára dolgozott. És a magyar társadalom gyengeségét, de egyszersmind a sajtó nagyhatalmi erejét is bizonyítja az, hogy ez a magyartalan kozmopolita szellemi felfogás mégis győzedelmeskedett. Igába hajtotta a magyar társadalmat s ma már ő diktál nemcsak politikát, de hazafiságot, tudományt, erkölcsöt, művészetet, sőt vallást, vagy

inkább *vallástalanságot* is. A keresztyén világnézet pedig, melynek protestáns formája az egész országnak, sőt a felvilágosodott római katolicizmusnak is alapelve volt, mely dicső történelmi multra tekinthet vissza s egyike volt a magyar nemzetet konzerváló leggazdagabb szellemi energiáknak, lassanként teljesen háttérbe került. Eleinte csak szépen, szeliden próbálták félretolni az utból a sajtó névtelen, vagy ismert hősei. Sőt a protestantizmus sokáig és talán még manapság is bizonyos vállveregetésben részesült; ma azonban ez már csak addig tart, amíg valamelyik felekezete szűrken félreáll, vagy hallgat és meglapul, de rögtön reá törnek és megbélyegzik, mihelyt exponálni merészeli magát a saját meggyőződése mellett. Amióta aztán divatos lett, a modern, vagy úgynevezett természettudományos világnézet köpenyébe burkolózni, azóta már szabad a vásár minden téren s amit eddig a jó ízlés, vagy a nemzet tradíciói tiltottak, azt mind kényelmesen meg lehet tenni a tudomány tiszteletet parancsoló palástjában. Tudományos cégér alatt lehet hirdetni elmaradottságnak nyárs-polgármorálnak mindazt, amit a keresztyén erkölcstan szentnek, nagynak és nemesnek hirdetett s dicsőíteni, hősiességnek, a felsőbb ember lelke szabad szárnyalásának hirdetni mindazt, amit a keresztyén vallás mint bünt, vétket, testi- és lelki szennyet megbélyegzett és megutáltatott. Hogy pedig mindez a szellemi és erkölcsi tatárjárás a magyar társadalom közszellemében mit jelent, azt csak az fogja megérteni, aki ezt a közéletet 15—20 év múlva fogja meglátni, amikor a mai generáció megnövekszik s beleviszi az életbe azt a szellemet, melyet kiskorától kezdve magába szívott. És az a szomorú, hogy a magyar társadalom most már úgyszólván szabad prédája lett a drestrukturív irányzatoknak. Nincs, úgy látszik, a mai magyar keresztyénségben oly hatalmas *gát*, mely ezt a rohanó, piszkos, minden felhalmozott nemes szellemi és erkölcsi évezredek értékeit elsodró áradatot hőmpölygésében fel tudná tartóztatni. S ha elismeréssel is kell adóznunk egy bizonyos szempontból a római katolikus törekvéseknek, ez még nem segít mi rajtunk, sőt az ő erősödésük, az erősödésük nyomán rendesen felbukkanó ultramontan szellem túltengése miatt, csak nekünk jelent újabb nagy ellenséget. S ha eddig egy ellenségünk volt, ezután *kettő* lesz helyette. Óh vajjon nem nemzeti szerencsétlenség-e, hogy mindezeknek a nyugatról jövő veszedelmes szellemi áramlatoknak, melyekre *Scholtz* püspök igen találóan azt mondja, hogy belőlük „rendesen csak azokat kapjuk, melyek a néptömegek megtévesztésére, a néptömeg elégedetlenségének, felkeltésére fokozására legalkalmasabbak

és amelyek anélkül rombolnak; hogy újat, jobbat alkotnának“, éppen akkor kellett eljönni, amikor mi protestánsok a *leggyengébbek* voltunk! S ennek az ujjá éledő fejlődő nemzetnek éppen akkor és ott nem lehattünk segítségére, amikor és ahol legjobban kellett volna, tudniillik a múlt század 70-es éveitől kezdve, a leghatalmasabb fegyverrel, a sajtóval kezünkben. De, valljuk be, hogy gyengék voltunk. Ezt a hatalmas és sokoldalú fegyvert fel sem vettük, mert kihullott a kezünkől s mi, akik már egyszer a XVI. és XVII. században megmenttük ezt a nemzetet a tudomány és nyomdák segítségével, adtunk neki öntudatot, erőt, hitet és önbizalmat, most mint halálos betegek, bénán nézzük, hogy az új ellenség, a modern hitetlenség mosolyogva vonuljon el mellettünk, vagy megveresse vállunkat, miközben *elcsalja tőlünk, közülünk egész sereg derék, eszes emberünket*, akiket talán csak azért veszttünk el, mert nem tudtunk nekik olyan világnézetet adni, őket olyan hitben felnevelni, hogy a *mi* ügyünk harcosai legyenek s velünk tartsanak a keresztyén világnézet védelmében.

A szomorú tények tehát azt mutatják, hogy a magyar protestantizmus munkájának legerősebb gátlója, a keresztyén világnézetnek legnagyobb ellensége, titkos vagy nyílt támadója ma a magyar sajtó túlnyomó része. Nem vonjuk kétségbe a sajtó nyers jogát, arra, hogy olyan eszméket hirdessen, amilyeneket akar, ez tehát ő az *privát dolga*. Ránk nézve azonban az az égető kérdés, hogy vajjon lehet-e reményünk ily körülmények között arra, hogy a protestantizmus érvényesüljön még egyszer úgy ebben a társadalomban, mint a XVI. században? A mai viszonyok között semmiesetre sem. Csakis úgy, ha mi a modern ellenségek ellen modern fegyverekkel küzdünk. Első sorban tehát a tudás fegyverével, de nem csendesesen visszahúzódva, kicsiny kis családi körünk mélyén, hanem ugyanolyan arányban *kinn* az életben is. És pedig első sorban ott, hol ők is a legerősebbek, tudniillik a *sajtó* terén.

Azonban ne gondolja senki, hogy én itt drákói rendszabályokat, szigorú cenzurát indítványozok a hirlapirodalom ellen, mert ez protestáns alapon lehetetlen is. És a sajtónak elvégre a *nyers* joga mindig megvan ahhoz, hogy oly szellemet terjesszen, amelyet ő helyesnek tart. A protestantizmus sohasem állhat a gondolat elnyomása mellett, de *annál inkább készen kell állania teljes szellemi fegyverzetben, szellemi párbajra és harcra azokkal, akik az ő világnézetét támadják*. Ez aztán már nemcsak joga, de *kötelessége* is, mert nem a hatalom, a kormány, nem a börtön és nem a cenzura öl meg

egy ujságot, hanem a *közönség pártolása* vagy *részvéllensége*. Ha tehát mi eredményesen akarunk küzdeni a keresztyén világnézet ellenségei ellen, akkor igyekezzünk minél több *barátot* szerezni a keresztyén világnézet számára! Neveljük azt a négy millió protestánst Magyarországon olyan ujság-olvasó közönséggé, mely követeli, hogy a saját szellemét tisztetben tartsák, Krisztus tanítását megbecsüljék, annak evangéliumát és elveit érvényesítsék még a hirlapirodalomban is. S ha lesz majd ezer és ezer család, mely így gondolkozik, akkor ezeknek a hűségére és kitartására fel lehet építeni az első független, szabad és nagyszabású protestáns napilapot, az első gazdag szellemi nemes protestáns vallásos kultúrát terjesztő képes hetilapot és a sajtó egyéb termékeit. És ha ezek megvannak, akkor kezdünk csak mi majd ismét számottevő *tényezők* lenni a nemzet szellemi életében s félelmetes ellenfelek lenni ellenségeink szemében. De ha ehelyett protestáns voltunkra hivatkozunk ugyan, de járattjuk a legvakmerőbb keresztyénellenes ujságokat, tőrjük, hogy azokban a keresztyén vallás igazságairól cinikus hangon írjanak, tőrjük, hogy olyan szellemben jelenjenek meg, amely lehetetlenné teszi azt, hogy fiaink és leányaink tárcáikat, irodalmi cikkeiket olvashassák, addig hiába minden beszéd és cikkezés. A protestantizmus ereje mindig a *tettekben* volt! És ha a Krisztus királyságáért való szent küzdelem kötelességének tudata mellett ez a sok sebből vérző magyar társadalom sem indít bennünket cselekvésre, vagy ha már magunk sem tudunk hinni abban, hogy a Krisztus evangéliumával minden harcban győzedelmeskedünk, akkor sorsunkat megérdemeljük, akkor méltók vagyunk arra, hogy Magyarország XX. századi történelmében ne legyen egy lap sem a magyar protestantizmus emlékezetének szentelve. Adja Isten, hogy *ne* így legyen!

Sebestyén Jenő.

BELFÖLDI SZEMLE.

La Hongrie Calviniste.

— Néhány megjegyzés Doumergue könyvére. —

A nagy francia theologus hatalmas emlékoszlopot emelt ref. egyházunknak a velünk foglalkozó csekély számú külföldi irodalmi művek között a „kálvinista Magyarország“-ról írott mesteri munkájával, amelynek a Révész Imre által a Prot. Szemlében eszközölt ismertetése csak fokozottabb mértékben irányítja figyelmünket Doumergue e kiváló elme terméke felé. Végre egy külföldi író, aki a maga milieuje szerint ítéli meg a magyar kálvinizmust s az elfogulatlanság, sőt a rokonszenv szemüvegén át veszi bonckés alá a kálvinizmust mozgató eszméket, egyházunk életében a kimagasló eseményeket. Külföld eddigi hiányos ismerete vagy éppen félreismerése a mi egyházunkat illetőleg abban a körülményben keresendő, hogy nem igen gondoskodtunk a külföldieknek saját nyelvükön megismertetni viszonyainkat s így azok többnyire az elfogultság bélyegét magukon viselő szász forrásokból vettek tudomást rólunk. Doumergue eljött közénk, hogy az itt szerzett benyomások után többnyire magyar református forrásokból írja meg nagybecsű művét.

Legérdekesebb részleteket Doumergue könyvében tagadhatatlanul nem az általunk is ismert események és tények leírása képezi, hanem azok a történelmi bölcelet körébe vágó helyek, ahol a nagyszerű szerző a theologus és a bölcsész szempontjából ítéli meg a magyar kálvinizmus lényegét, történetének érdekesebb fordulatait, egyházunk életébe vágó mozzanatait. Doumergue iránt való minden elismerésünk mellett sem szabad tartózkodnunk annak a ténynek a megállapításától, hogy ezek az elmélkedések nem fedezik mindenütt a valóságot, amennyiben egy népnek, specialiter itt a magyar népnek a kálvinizmushoz való ragaszkodása csakis oly indokok alapján ítélhető meg a maga igazi mivoltában, amelyek a nép lelkületének, gondolkozási módjának, jellemsajátságainak alapos

ismeretéből merítetnek. Egy külföldi, népünk nyelvét nem ismerő írótól nem is várhatunk a magyar kálvinizmusról olyan megítélést, mint attól, aki a magyar kálvinista nép között él s a körülményeknél fogva a múlt és a jelen ismeretének birtokában mond ebben a tárgyban véleményt.

Az egész könyvben a legjobban megragadta figyelmemet azon kérdés fejtegetése: Miért lettek az eredetileg lutheránus magyarok kálvinistákká? Szerény érdeklődésem e kérdés felé nemcsak azon okból fordul, mivel a magyar kálvinizmusról kiadott német nyelvű munkámnak éppen e kérdésre vonatkozó részletét tette Doumergue részletes bírálat tárgyává, hanem azért, mivel azt tartom s bizonyára a nálamnál illetékesebb egyháztörténészek is, hogy a magyar kálvinizmusnak ez a pontja van legkevésbé megvilágítva. Erről a kérdéstről igazán érdemes vitatkoznunk s bizonyára nem elégedhetünk meg a Doumergue által megállapított azon eredménnyel, hogy a magyarok elfogadták a kálvinizmust, mert az „összhangban volt az ő nemes lelkületük legértékesebb hajlamaival”.¹ Itt azonban még mindig előttünk áll a feleletre váró kérdés: miért állt összhangban? Ezt igyekeztem én némileg megvilágítani munkám 4. fejezetében, amelynek már az elején kijelentettem: „Ezen fejezettel a magyar prot. egyház egyik legkevésbé megvilágított részéhez érünk. Gyakran homályos utakon kell haladnunk, feltevésekhez folyamodnunk”. stb. Nem dicsekedhetem vele, hogy a szóban forgó problémát sikerült megoldanom, de a megoldásra irányuló törekvésemben oly földrajzi és etnografiai tényeket állítottam az olvasó elé, amelyeket elvitatni, kétségbe vonni a magyar kálvinizmus kialakulásánál alig lehet.

Soha sem vitattam, hogy a kálvinizmus elfogadásánál döntő szerepet játszik-e az a momentum, miszerint az illető nemzet latin faj-e vagy nem, sőt ellenkezőleg már munkám elején erősen hangsúlyoztam a kálvinizmus internacionális jellegét a lutheranizmussal szemben. Hogy aztán a kálvinizmust a katholicizmus mellett éppen a legműveltebb népek fogadták el, az már kétségbevonhatatlan történelmi tény. Műveletlen, teljesen tanulatlan népek nem tudtak volna leszálalni a kálvinizmus mélységeibe s megérteni annak arisztokratikus lényegét. És itt ennek a szónak — arisztokratikus — az értelmezésénél nem egyezik meg az én könyvem fejtegetése a Doumerguével. Kétféle arisztokrátiát ismerek: vagyoni és szellemi arisztokrátiát; az egyik külsőséggel, a másik benső

¹ Doumergue 105.

tartalommal nyer fölényt. Ha tehát azt állítjuk, hogy a kálvinizmus tartalmi eleme arisztokratikus s éppen ezért inkább a műveltebb elemeknek válhatott vallásos nézetévé, ezzel csak kiemeljük a kálvinizmus felsőbbségét a katolicizmussal szemben. Igaz, hogy itt idézett Brunetiére-től, aki 1901 december 17-én éppen Genfben tartotta nevezetes értekezését „Kálvin munkájá”-nál, de őt a kálvinizmus megítélésénél megbízható tekintélynek egyáltalában nem tartom.¹ Értekezésének az az alap gondolata, hogy Kálvin a vallást intellektuálisabbá, arisztokratikusabbá és végül individuálisabbá tette. Abban egyáltalában nem tartok, mint Doumergue² vádat, ha a kálvinizmus tartalmi lényegét arisztokratikusnak nevezzük. Hiszen valamint a természetben, a művészetben úgy a vallásban is haladás, fokozat van; a fetisimádással szemben a görög és római vallás ezekkel szemben a keresztyén vallás magasabb lépcsőzetet jelent, hogy úgy mondjam az utóbbi az előbbinél arisztokratikusabb. A gyermek Jézusról, a szűz Máriáról, a szentekről szóló tannal szemben a megigazulás, az isteni kegyelem, a szabad akarat, predestináció kálvinista tanának arisztokraciája azon szembe tűnik. Természetesen nem követem azon az úton Brunetiére-t, ahol a kálvinizmust külső nyilvánulásában (istentisztelet, szervezet stb.) is arisztokratikusnak nevezi, sem Loeschét, aki Kampfschulte, illetőleg Galiffe után Kálvin tanácsát „uraskodó”-nak (junkerisch) nevezi. Állítasomat fenntartom most is, hogy a kálvinizmus tartalmi eleme arisztokratikus, a külső nyilvánulása demokratikus. De hát vajjon nincsen-e abban ellenmondás, hogy valamely arisztokratikusnak nevezett tan a gyakorlati életbe való átvitele után demokratikus színt ölt? Szerintem nincsen. Gondoljunk analog példákra. A XVIII. század szabad gondolkozóinak az elvei, a tanai az akkori nemzedék felfogásához képest ugyancsak arisztokratikusok voltak s mégis a legdemokratikusabb intézmények (politikai és egyéni szabadság, alkotmány) fejlődtek belőlük. Így van az a szocializmusnál is. Az itt kifejtett következtetésre azonban csak úgy jutunk, ha az arisztokratikus szót eredeti értelmében s nem az idők folyamán elferdített magyarázások szerint fogjuk fel. Arisztokracia = a jobbak uralma; a lelki világban a magasabb színvonalon álló, a hétköznapi világ felé emelkedő tanokat és elveket bátran nevezhetjük arisztokratikusoknak.

¹ Értekezését német fordításban lásd Christliche Welt, 1902. év 12., 13., 14. sz.

² Doumergue 103.

Vonatkozassuk már most eddigi fejtegetésünket a magyaroknak a kálvinizmushoz való csatlakozásra. Doumergue elítéli Brunetiére azon állítását, hogy a kálvinizmus a „férfiak“, „a művelt osztály vallása“, elítéli pedig azon indokolással, hogy a férfiaság, a műveltség csak eredménye a kálvinizmusnak, nem pedig a hozzá való csatlakozásnak az indoka. A kettő között szerintem correlativitás áll. Művelt, férfias nép fogadhat el csak műveltséget és férfiaságot hirdető tanokat. Így volt ez a magyaroknál is, akik csak a XVI. század második felében az iskolák szaporodásával, a nagy számban kiadott könyvek által megszerzett műveltség vitt át a kálvinisták táborába. Távoll állott tőlem könyvemben éppen ennek az ellenkezőjét állítanom, mintha a magyarok azért szakadtak volna el a lutheránusoktól, mivel műveletlenek voltak. Itt Doumergue félreértett engem vagy az eredeti német szövegnek nem adott helyes értelmet. A Doumergue által idézett helyen (29. l.) azt fejtegetem, hogy a hitújítás elején a magyar nép nem volt még oly magas műveltségi fokon, hogy a reformáció elveit többre becsülje a külsőségeknél s a hitújítás első alakulása, a lutheranizmus mellett éppen azért nem maradt, mert e között és a katolicizmus között nem talált külsőleg nagy különbséget. Az oltár, feszület, képek, a liturgia mind megmaradt a lutheránus templomokban s az úrvacsora misztikus volta is a katolikus egyházra emlékeztet. A midőn a kálvinizmus legelőször fellépett hazánkban, a hozzá való csatlakozásra bizonyára a külsőségektől való idegenkedés adta meg az első lökést.

Kicsinyelni azon állítást sem lehet, amit Loesche is megállapít, hogy a magyar természet eleitől fogva nem vonzódt a miszticizmushoz s éppen azért felelt meg legjobban e népnek a minden titokzatosságtól ment egyszerű kálvinista vallás.¹ Ezt a tényt, amelyről csak az alföld magyarjai között élő ember tehet igazán hathatós tanúságot, megcáfolni nem lehet. A magyarnak ellentétben a görög-római, a germán s más népekkel pogány korában sem volt túlságos misztikus a vallása. Mindig a puszták fiaai voltak s Magyarországra való jövetelök idején is a nagy alföld volt nekik a legkedvesebb tartózkodási helyük, ahol a rónák végtelenje nem titokzatosságot, hanem őszinteséget és egyenességet lehel ki. Az alföldnek a befolyása még a katolikusokon is meglátszik s kevésbbé hajlanak a bigottsághoz, mint a hegyvidék katolikusai. A vidék minéműsége elvitázhatatlan befolyással van a nép

¹ Doumergue 105.

lelkületére. A kálvinista vallás Magyarország hegyi lakosainak nem kellett, hiszen Erdélyben csak a völgyekben lakó magyarok fogadták el, akiknek lelkük az oláhokkal való érintkezés folytán már bizonyos hajlandóságot érzett a misztikus iránt. Mesterileg igazolja ezt Rákosi Viktor az „Elnémult harangok”-ban. Adataink vannak arra, hogy voltak nekünk oláh kálvinistáink, de hogy ma már nincsenek, nemcsak műveletlenségüknek, hanem a miszticizmushoz való vonzódásuknak is tulajdonítható, ami a hegyi lakók lelki sajátosságához tartozik.¹

Ami azt a kérdést illeti, hogy a magyaroknak a lutheranizmustól való elpártolásához és a kálvinizmushoz való csatlakozáshoz volt-e a nemzetiségi kérdésnek valamelyes köze, fenntartom az erre vonatkozó könyvemben lévő kijelentésemet (27. l.), hogy t. i. nem volt. A nemzetiségi kérdés a XVI. században még nem volt kiélesedve. Borbis, Loesche, Linberger állításai után megyen akkor Doumergue, amidőn a magyarokat úgy tünteti fel, hogy a lutheranizmussal annak német volta miatt nem rokonszenveztek. Hiszen ha így lett volna, akkor a magyarok a római katolikus vallásban maradnak s első magyar reformátoraink nem működnek lutheri szellemben. Összetéveszti Doumergue az időpontot, amidőn azt állítja, hogy már azért sem volt csábító jelenség a lutheranizmus a magyarokra nézve, mivel a lutheránus párt és az osztrák párt feje a magyar király udvarában ugyanazon személy volt. Érti ezalatt György brandenburgi örgrófot, II. Lajos gyámját. De hiszen ebben az időben a lutheranizmus iránt való animozitásról s ezzel együtt a kálvinizmushoz való csatlakozási vágyról szó sem lehetett. II. Lajos király udvara 1526-ban feloszlott s az első nyom a helvét irányról (Zwinglianusok) az I. Ferdinánd által 1527 augusztus 20-ikán kiadott ediktumban van. Werbőczyben, aki a szigorú 1525-iki lutheránus elleni kegyetlen törvényt inspirálta, a legcsekélyebb rokonszenv sem volt a protestánsok iránt.²

A tekintetben, hogy a magyaroknak jobban tetszett Kálvin kardos theológiája, mint a Lutheré, nem vitatkozom Doumergue gel. Kardos, harcos theologia alatt én legalább az olyan theológiát értem, amely mindenben radikális. A magyarok természetesen rokonszenveztek a multtal teljesen szakító Kálvin radikális nézeteivel, ezért lettek kálvinisták. Amit a Melachthonnal való összeköttetésről³ és a magyarság s a kálvinizmus

¹ Lásd Tóth Sámuel: Adalékok a tiszántúli ref. egyházkerület történetéhez. Debrecen, 1894 II. k. 3.

² Doumergue 106.

³ Doumergue 97. ibid 106.

között fennálló harmonia prestabilitáról mond 106., azzal az én könyvemben lévő nézet is (30., 31., 33. l.) és megegyezik.

Kár, hogy Doumergue oly röviden foglalkozik a kálvinizmusnak a magyar irodalomra való befolyásával. Mindent összevéve azonban a legnagyobb elismeréssel és hálával tartozunk Doumergue könyvének, amely oly internacionális nyelven, mint a francia, hirdeti minden művelt nép előtt a magyar kálvinizmusnak dicsőséges misszióját itt a távol keleten.

Dr. Veress István.

Az abaúji kánonokról.

Révész Kálmánnak, a Protestáns Szemle folyó évi 438. és következő lapjain közölt fejtegetései után szerintem is nyilvánvaló, hogy az abaúji kánonok nem mások, mint az eddig felsőmagyarországi vagy vizsolyi néven ismert kánonok. Ugyanazok, amelyeknek Lampe—Embernél közlött szövege azért dátálódik az 1667. évről, mert az eddigi tudomásunk szerinti s Révész Kálmántól még mindig szintén csak annyinak említett két kiadásukon kívül a sárospataki könyvtárban általam felfedezett s a Magyar Könyvszemle 1909. évi folyamának 315—316. lapjain ismertetett¹ egyetlen példány tanúsága szerint egy időközben elfeledett. 1667-iki kiadásuk is jelent meg. Ezt vette aztán alapul Debreczeni Ember Pál a maga közléséhez.

Annyival inkább helyesnek kell elismernem az abaúji kánonoskönyvnek a felsőmagyarországgal azonos voltáról szóló megállapítását Révész Kálmánnak, mivel „Puritanus mozgalmak a magyar református egyházban“ című munkám 121. lapján tényleg hibásan van említve a 22. cikk a 12. helyett. Ennélfogva a kérdésnek ezt az ágát eldöntöttnek is tekinthetjük immár mindnyájan.

Részemről azonban nem tekinthetjük eldöntöttnek a másik ágát, tudniillik Révész Kálmánnak a felsőmagyarországi kánonok keletkezési idejéről szóló állítását, habár szerintem sem kizárt dolog, hogy csakugyan 1570 és 1576 közt állíthatattak össze és fogadtattak el. Ez esetben természetes, hogy Gönczi Kovács György vette át belőlük a Révész Kálmán által idézett azonos pontokat. De nem történhetett-e megfordítva? Úgy, hogy a felsőmagyarországi kánonokba vették át a Gönczi-fele kisebb cikkbeli rendelkezéseket, nem pedig viszont? Hiszen vehetett át Gönczi sok egyet-mást nemcsak az általunk már ismert magyarországi kánonokból, hanem olyanokból is, amelyeket már és még nem ismerünk, sőt esetleg külföldiekből is. Megtörténhetett ez az eset azzal a két ponttal

¹ Zoványi Jenő: A felsőmagyarországi cikkek ismeretlen kiadása.

is, amelyekben megegyeznek a kisebb cikkek a felsőmagyarországiakkal. Ebben az esetben aztán ez utóbbiak későbbiek is lehetnek a Gönczi-féléknél. Nincs tehát feltétlenül és végérvényesen eldöntve, hogy mely időtájból valók az abauji, vagy vizsolyi, vagy felsőmagyarországi cikkek. Csupán annyi bizonyos, amit eddig is tudtunk, hogy tudniillik mindenesetre 1595 előtt kellett létrejönniök.

Végre a Révész Kálmán által még felemlített, jóllehet ide nem tartozó „érdekes adatra“ vonatkozólag meg kell jegyeznem, hogy Révész csak a felét vagy negyedét adta elő ez alkalommal az igazságnak, a többi részéről, amely pedig legalább is van annyira érdekes, mint amit elmond belőle. Tény tudniillik, hogy a tiszántúli egyházkerület 1706-iki piskolti zsinatán „egész szigorúsággal és kegyetlenséggel“ bánt el a jeles Gyöngyösi Pállal, ámde nem azért, mert „a világi felsőséghez folyamodott vagy fellebbezett“, hanem egyebekért s az ítélet csak pótlólag, mintegy elvi kijelentésben terjeszkedik ki az ügynek erre az ágára is. Tény azonban aztán az is, hogy „a következmények azt mutatják, hogy (II. Rákóczi Ferenc fejedelem) csakugyan közbelépett Gyöngyösi javára, mert az kétségtelen, hogy a piskolti ítélet nemcsak végre nem hajtatott, de módosítva és szelidítve lett“¹. Az aztán „szintén érdekes“, hogy ugyanez a Gyöngyösi ama kiközösítés dacára még azután a kassai nagytekintélyű egyházban tanári és lelkeszi állást foglalt el, még később pedig theologiai professzor volt az óderafrankfurti egyetemen, sőt azóta olyan kiváló életiróra is szert tett, mint amilyen Révész Kálmán, aki egy szép és jó monografiát írt róla 1898-ban, még pedig akkor el nem hallgatva mindezeket az érdekes mozzanatokat.

Zoványi Jenő.

¹ *Révész Kálmán*: Gyöngyösi Pál (Magyar protestáns egyháztörténeti monografiák I. k. 1898.) 66. l.

KÜLFÖLDI SZEMLE.

Németország és a jezsuiták.

Abból az alkalomból, hogy Németországon a jezsuita-rend eltörlését kimondó törvény hatályon kívül helyezése, illetőleg a jezsuita-rend visszaállítása az aktuális kérdések sorába lépett, egy kiváló kánonjogász, *Eberhard Gothein* fel-tűnést keltő cikksorozatát tett közzé a „Frankfurter Zeitung“ hasábjain, amelynek konklúziói összevágának azzal az állás-ponttal, amelyet nemcsak a protestáns egyház, hanem minden szabadelvű politikus is ebben a kérdésben elfoglal. *Gothein* tanulmányának csak gondolatmenetét ismertetjük itt röviden, amelynek kiinduló pontja az, hogy a római egyház koncent-rációja, ha nem is kizárólag a jezsuiták műve, de minden-esetre oly eredmény, mely nekik váltott első sorban hasznukra, mert Róma e rendre nézve, mely vaskövetkezetességgel kép-viselte mindig Róma egyeduralmát az egyházban, egyúttal az uralomvágy kitűzött célja ma is. Szorítsák bár ki őket innen-onnan, nyirbálják meg bár másutt hatáskörüket, ezek oly apró viszontagságok, melyeket a jezsuitizmus már sokszor elviselt. A törzs azonban mindig Rómában székel s a főtörekvés min-dig és minden körülmények között ott: uralmon maradni.

Különös figyelemre tarthatnak számot *Gothein* történeti fejtegetései is a jezsuita-rendről. Az engedelmesség sokkal élesebben és szigorúbban van formulázva itt, mint más rend-nél s az egész rendkormányzat arra fektetve. Ignatius ellen-sége volt minden káptalani önkormányzatnak, melyben a közép-kori rendek szervezete mozgott, mert ez oly közösségi kap-csot eredményezett, melyet nem szívesen látott. Egészen nem mellőzhetette, de a legszükségesebb mértékre szorította azt s rendi elv helyébe előbb a bürokratikus, majd a hierarchikus elvet léptette, korlátolt létkörben föltétlén parancsolási joggal, szigorú ellenőrzéssel, s példa nélkül álló centralizációval. Így lett a jezsuita-rend egy mechanikus szervezet mintaképévé.

melyet a legaprólékosabb dolgokig egységesen igazgattak. Minden szál Rómában futott össze, s egy jól szervezett be-súgási rendszer a központot állandóan informálta mindenről. A tisztségek gyors változása, mindenekfölött pedig az a szokás, hogy magának a Collegium Romanum-nak legjobb erőt a rend szellemével töltsék meg, biztosította az egyformaságot s egyes államok minden törekvése, mint Spanyolországé, Franciaországé, Velencéé, hogy a társaságra bizonyos nemzeti jelleget nyomjanak rá, sikertelen maradt.

A nagy gép kerekei pontos összeműködéséhez természetesen szükséges volt a legjobb anyag kiválasztása. A Jézus-társaság nem szánhatta el magát arra, hogy mint a legtöbb más rend, egy női ellen-rendet alakítson. Lett volna módja erre Loyola Ignácnak, amikor egy a társaság alapítása körül nagy érdemeket szerzett, tanult spanyol hölgy, ezzel az ajánlattal kereste fel Rómában. Sok fáradságába került, hogy megmenekedjék tőle s akkor a jezsuitáknak minden időre megtiltotta, hogy nők vezetésének engedjék át magukat. Viszont a rend tagjai jól értettek hozzá, hogy a női lelkeket befolyásuk alá kerítsék s e befolyásukat kiaknázzák. De minden próbálkozás egy jezsuitisza női rend felállítására, merev visszautasítással találkozott.

A noviciátusnak a rendben aránylag csekély jelentősége van, a kiképzés főbb része csak fogadalom letétele után következik; s erre van rendeltetve a rend scholastikusainak osztálya, mely legalább négy évet ölel fel, mintegy emlékeztetőül arra, hogy a Jézus-társaság eredetileg egy párisi diák-szövetség volt, közösen szabályozott tanulmányokkal. De még ez előkészítés után is a jezsuiták különböző osztályokra tagozódtak, koadjutorokra és professzusokra. Az iskolában a gyakorlati munka zöme a koadjutorokra hárult, az összes köz-igazgatás a professzusokra, akiknek összes házai birtoktalannak tekintődtek, ami azzal az előnnyel járt, hogy a társaság hivatalosan kolduló rend számba vétetett s annak minden előnyeit élvezte, míg a gazdag kollégiumok csak kőcélokot szolgáló intézeteknek adták ki magukat. Egyébiránt a két osztály közötti különbségek idő folytán meglehetősen elmosódtak.

De a professzus is csak önmagát kötelezi a társaságokkal szemben felbonthatlanul, nem pedig ezt is önmagával szemben. Az önkénytelen elbocsátás lehetősége mindig fennmaradt, s erre Loyola oly nagy súlyt helyezett, hogy minden más büntetési mód nélkülözhetőnek tetszett előtte, s mikor látogatói a római kollégiumban a karcer után tudakozódtak, melyet minden kolostorban meg lehetett találni, ő csak jelentős

taglejtéssel az ajtóra mutatott, azt mondva a főbkekhez fordulva: „szívesen nektek engedem át a fölvételt, ha a kiutasítást rám hagyjátok“ mondogatták is tréfásan, „hogya a rend azért tudja magát oly üde frissességben fenntartani, mivel némelykor eret hagy magán csapoltatni“. Természetesen ehhez az eszközhöz csak a legvégső esetekben folyamodtak s az elbocsátásnak mindig szeretettel kellett történnie, nehogy a régi tagból ellenséget csináljanak magoknak. Maga az alapító Loyola Ignác csak hosszas tanakodás után bocsátott el a rend tagjai közül kettőt, a legtudósabbikat, ki állűrügyek alatt csatlakozott a társasághoz. a francia Postellet s a legelőkelőbbet, egy Braganza herceget.

A szervezeti szabályok nem szólnak semmit a jezsuiták egy nevezetes szerepet játszó osztályáról: a titkos jezsuitákról. Ezalatt nem annyira az affiliált rendeket, a lazaristákat, redemptoristákat, a társaság e megbízható segélycsapatait értjük, mint inkább egyeseket, kik a polgári életben maradtak vissza s azért nem árulják el a renddel való összeköttetésüket. Loyola Ignác hátrahagyott levelezéseiből látjuk, mily nagy mértékben élt ezzel a móddal, habár pápai felhatalmazással erre nem bírt, hogy befolyásos és előkelő rangbeli egyéneket a „szent kötelékbe“ fölvegyen. S hogyan utasított mindenkit arra, akiben a nyilvános csatlakozás aggályokat ébreszthetett, hogy az újabban is elégszer hangoztatott vádra a cáfolatra annyira kész társaság sem tudott mit felelni, ebből láthatjuk, hogy mily bőven élnek újabban is ezzel a különben kétélű fegyverrel, dacára annak, hogy a római államokban helyreállított rend maga is a titkos társaságokban s főleg a szabadkőművességben látja legnagyobb ellenségét. Az osztrák uralom alatt Olaszországban méltán nevezték el a jezsuitákat a „zsarnokság karbonerijainak“.

Önmagában a felsőség iránti engedelmesség fogadalma, mint tudjuk, minden kolostori rend és szerzet fogadalma, de ami a jezsuitáknál ezt különöseu kidomborítja, az a negyedik fogadalom: a pápa iránti föltétlen engedelmesség fogadalma, mely abból a missziói gondolatból foly, amelyre Ignatius barátjait maga köré gyűjtötte. Ezek a pogányok közötti térítésért lelkesedő hívek ugyanis kötelezték magukat oda menni, ahová a pápa küldi őket. Maga Loyola ezt a lovagias kalandori ösztönét úgy jellemzi életiratában, mint működésének kiinduló pontját.

Tudjuk, hogy csak ez a negyedik pont tette lehetővé a Jézus-társaság megerősítését, mert mikor Loyola Ignác Rómába ment evégett, akkor ott inkább arra törekedtek, hogy a rendek számát megszorítsák, nem pedig hogy újat enge-

délyezzenek, mely oly aggasztó módon tolakodott be a többi rendek és a világi papság közé. III. Pál pápa azonban felismerte, mily értéke volt az eltántorodás és habozás borús napjaiban egy oly társaságnak, mely a pápa föltétlen rendelkezése alá bocsátja magát. S ez be is bizonyult mindjárt a tridenti zsinat alatt. Alapításának első százada a társaság sikereinek és tevékenységének is fénykora marad. De már a XVI. század végén V. Kelemen nem állhatta meg, hogy intelmül tükröt ne tartson a társaság túlbuzgó becsvágya elé. A Jézus-társaság öncéllá lett, amely saját nagysága érdekében dolgozott, úgy hogy a katolikus ellenfelekkel való küzdelem még több rugóját hozta mozgásba, mint a protestánsok elleni védekezés. Ami a harc módját illeti, azt mindig ugyanazokkal az eszközökkel folytatták a jezsuiták, egyfelől azonosítva magukat a pápasággal s másfelől mindkettőt az egyházzal s ezt még ott is, ahol magok a pápák cserbenhagyták a társaságot, mint Velencében és Franciaországban a IV. Henrikkel kötött béke után. Rávetették magokat a pápaságra, ami iskolájuk teológiájával, szellemi irányukkal ellenkezett, azt a pápa tekintélyével ütötték agyon, amely fölött most már mint nélkülözhetetlenek rendelkeztek. Kezdték a holt Erasmussal és élő követőivel s folytatták a nagy jansenista vitával, mely a katholicizmus XVII. és XVIII. századbeli történetén átvonul s e módszerükhöz a XIX. században is hívek maradtak Lammenaistól a jelenkor modernistáiig. Így szorították ki fokról-fokra a katholicizmus legjobb fejeit és így tolták félre az útból. Viharos ékesszólásának, mely áradatát zuditotta feléjük csak az egy Gisberti! Mitsem használt. És különös ironia, hogy az egyházi legfőbb hatóság a jezsuitákat csak ott dezavualta és róta meg, ahol működésük a legáldásosabb volt, a misszió-ügyben az a kísérletük, hogy e keresztyénséget a régi hindu és kínai kultúrába beleillessék, hajótörést szenvedett, mert engedmények nélkül nem volt kivihető, a katholicizmusnak pedig nincs többé ruganyossága, ereje merevségén és hajthatatlanságán alapszik.

A jansenizmussal vívott harcban a jezsuita rend fölemésztette erőt. A probabilizmus fölötti nyomorúságos civódások közben megfélemedtek a felvilágosodás rohamos terfoglalásáról. Nem vették észre a hatalom birtokában, hogy az államfők lassanként kezdenek eltávolodni az egyháztól. XIV. Lajos gallicanizmusával még paktáltak, habár a nemzeti egyház gondolata kiegyenlíthetlen ellenmondásban van magának a Jézus-társaságnak létalapjaival. De ez volt minden. Egyebekben a társaság nem volt kész fölvenni a harcot az

ellene szövetkezett erőkkal anélkül, hogy XIV. Kelemen pápát a felvilágosodás bajnokaként kellene ünnepelnünk, bizonyos hogy e viszonyok arra kényszerítették őt, hogy a Jézus-társaságot áldozatul dobja a folszabadult tenger kiengesztelésére.

Persze, hogy együgyű hamisítvány csak az a levélváltás, mely Rankét is félre tudta vezetni s mely Ganganellinek olyan szavakat ad szájába, aminőt Rousseau szavojai lelkésztől hallunk. Kelemen pápát a pápaság hatalmi érdeke s a katolikus hatalmak szinte egyértelmű állásfoglalása birta rá a „Dominus ac redemptor noster“ bulla kibocsájtására, mely a Jézus-társaságot örök időkre el akarta törölni. Hogy a Jézus-társaság nem késett Ganganelli emlékét minden módon meggyalázni ezért, úgyannnyira, hogy a vatikán könyvtárosának, Theinernek kellett nagy művében XIV. Kelement igazolnia, mindez köztudomású. Az új ultramontanizmus szellemi vezérei azonban, Bonald, de Maistre, Lammenais azonban a rend visszaállításának az útját egyengették. Bonald, az államfilozóf kiadta a jelszót: „A Jézus-társaság“-ot semmi sem pótolhatja, csak ömaga! A katolicizmus restaurálásában látták ezek a forradalom által szétdőlt társadalom megsemmisítésének egyetlen módját, amely felforgatásra szerintük a rend megszüntetése adta meg a lökést. S az új erőre kapott Jézus-társaság értett hozzá, hogy újra hatalmába kerítse a pápaságot. Különösen régi kedvenc doktrinájuk, a csalhatatlansági dogma hangsúlyozásával érték ezt el, mely befolyásukat új erőre segítette s a jezsuitákat a szentszék született tanácsadóivá emelte.

Vizsgálja Gothein azt is továbbá, hogy vajjon a Jézus-társaság szervezete összeegyeztethető-e a modern államiság alapjaival? Nem helyezkedhetik e tekintetben arra az álláspontra — úgymond, — amelyet az államtudomány és a törvényhozás rendszerint elfoglal, hogy tudniillik az állam kizárólag jogosult saját és mások jogait megszabni, mert valójában az egyházzal szemben ez az álláspont soha sem volt keresztülvihető, amennyiben a merő jogászi formulán túlmént. Sőt Gothein inkább elismeri az egyház jogát azon intézmények szabályozására, melyekben sajátképeni élete megnyilvánul s ideszámítja a szerzetességet is, mert ebben szerinte másfél évezreden át a katolicizmus egyik lényeges (?) életideálja jutott kifejezésre, amivel szemben az állam előtt közömbös lehet, hogy vajjon ezt eléri-e, vagy hogy ellentétben áll e az bizonyos kor művelődési érdekeivel?

Ami az államra nézve Gothein szerint sem közömbös, az az, hogy ez az ideál határozott ellentétbe helyezkedett e a társadalmi élet fontos alapjaival, a tulajdonnal, a családdal,

az egyén felelős szabadságával. Beismeri azért, hogy élet-érdeke terjeszkedésének útját állania s intézményei külterjedelmét megszabni. Ez a jog fennmarad akkor is, ha az állam és egyház közötti kapocs teljesen feloldódott. Egyetlen állam sem nézheti ugyanazon szemmel a kolostori testületeket, melyek tagjaikat a társadalom többi részétől elkülönzik, mint a magántársulatokat, ha nem akarja súlyos veszedelmeknek kitenni magát. Pedig tagadhatatlan, hogy ezidőszerint az egyház sok tekintetben privilegizáló állással rendelkezik. Az állam nemcsak védi, hanem bizonyos állami természetű feladatokra is felhasználja, amikre ez szolgálatait felajánlja, holott hátsó gondolata az, hogy ezek a funkciók tulajdonképen megillető jogai, melyeket követelhet magának.

Az csak természetes — úgymond Gothein, — hogy ameddig az egyház ily állást foglal el, tűrnie kell azt is, hogy az állam beavatkozzék szervezetébe, feltéve, hogy ez a beavatkozás vitális érdekeket nem érint, hanem csak oly térre szorítkozik, amelyen az egyház az állam támogatását, vagy az állam az egyház segítségét igénybe veszi.

És valóban ki is mutatja Gothein, hogy épp a Jézus-társaság alapítói is ezt az álláspontot mindig magukévá tették, utódaik pedig követték, ha arról volt szó, hogy súlyos konfliktusokat hárítsanak el ezáltal. Sohasem követelték befogadtatásukat, csupán azon az alapon, mert a Jézus-társaságot a pápa megerősítette s az egyház szervezetébe beillesztette. Sőt inkább abban a tudatban, hogy tevékenységük oly körben mozog, melyet az állam magának tartott fenn, inkább segítőknek ajánlkoztak, mintsem mint nyílt ellenségek léptek fel, viszont aztán, annak tudatában, hogy szervezetük idegen test az államéletben, ezt lehetőleg elleplezték s csak ott mutatták, ki hol nem kerülhették ki a színvallást. Először is a felsőség iránti feltétlen engedelmisség kiegyenlíthetetlen ellenmondásban van az állam iránti engedelmisséggel. Igaz, hogy a kötelességek konfliktusának lehetősége más téren is fennáll s ezzel az állam a gyakorlatban rég leszámolt. De állandóan bujócskát még sem lehet játszani, ezt az engedelmisségi fogadalmat ártatlannak tekinteni azalatt az ürügy alatt, hogy az csak egyházi engedelmisségre vonatkozik. Éppen a jezsuitáknál nem lehet erről szó, ennek ellene mond egész szervezetük, mert működésük egész mértékben a felsőség rendelkezése alatt áll s nagyrészen világi körben mozog.

S ezt még súlyosabbá teszi az a körülmény, hogy az a felsőség külföldön van, idegen államok alattvalóiból áll, kikre nem lehet támaszkodni, nem lehet nyomást gyakorolni. A jezsuita

rendnek a feltétlen engedelmesség és állandó szolgálatkészség a pápával szemben a legvégső konzekvencia. Itt igazán beszélhetünk idegen souverainról s az ilyen társaságot bizvást nevezhetjük államnak az államban. Ez az oka a jezsuiták kizáratásának a legtöbb államból. Aki kivételes állást vindikál magának, az el kell, hogy tőrje a kivételes törvényt is. Ha tehát az állam egy ily testület befogadását nem ellenzi, úgy azt csak azzal a fenntartással teheti, legyen az hallgatóságos vagy kifejezett, hogy ezt az engedményt, ha szükségesnek ítéli, vissza is vonhatja.

Ezt a fontos argumentumot véli Gothein némileg gyöngeteni ma a katolikus egyház újabbkori fejlődésén. Nem kisebb egyházjogász, mint Heinschins, aki Poroszországban a májusi törvények egyik tanácsadója volt, volt az, aki, mikor szóba jött, hogy a szigorúbb rendszabályokat a csupa kongregációkra is kiterjesszék, kifejtette, hogy ma a külföldi felsőbbség iránti engedelmesség szempontjából nincs különbség a rendek között és a kongregációk között, melyeket a törvény azelőtt más szemmel nézett. A pápa iránti engedelmesség még politikai ügyekben is az összes klérusban épp oly általános, mint feltétlen. Sőt elég rámutatni a katolikus nagygyűlések ostentatív nyilatkozataira, hogy belássuk, hogy ugyanez a tétel kléruson túl a katolikus világiak nagy részére is áll, csak hogy Hinschius érvelése kétélű fegyver volt mert miután az állam más szerzetekkel ki tudott jönni, a jezsuiták is hivatkozhatnak arra, hogy hiszen saját beismerések szerint is nincs lényeges különbség köztünk és a többiek közt, tehát „quod uni iustum alteri seguum“.

Azt az aggályt, hogy a Jézus-társaság egyúttal titkos társaság is, Gothein nem tartja bizonyíthatónak s azért amit Loyola Ignác tett vagy mondott, ma senkisémmé szavatolhat. Vizsgálnia szükséges ellenben az államnak a társaság alapszabályszerű céljait. Missziói működése ellen természetesen nem tehet kifogást, legfeljebb az a kérdés érdekli, miként használja exemtióit. Annál inkább érdekli azonban az államot a jezsuiták iskolai tevékenysége s Gothein nem habozik ki mondani, hogy nem lehet német államférfi oly vak, aki a felsőbb oktatást a jezsuitákra bízna, vagy csak túrné is ebben közreműködésüket, még az atheizmus elleni harcot sem szabad a jezsuitáknak engednünk át.

Gothein fejtegetései, úgy dokumentumai gazdagsága, mint nyugodt és objektív hangja által figyelmet kell, hogy keltsenek szélesebb körökben is, ahol a jezsuitizmus az állami politika irányzásában új szerephez készül jutni. — r.

IRODALMI SZEMLE.

Dr. Szelényi Ödön: A vallás helyzete a jelenkor szellemi életében. Budapest, Luther-társaság 1912. 138 lap. Ára 1 korona.

A Luther-Társaság legjobb újabb kiadványainak egyike. Egy igazi modern apologetikai tankönyv, amely megérdemelné, hogy a felsőbb osztályokban, sőt az akadémiákon könyv nélkül tanítsák. Mint nagymestere, Schleiermacher, úgy ő is ma, a XX-ik század elején, a „műveltekhez szólt“ a vallás érdekében. *Rade* és mások idevonatkozó műveiknek felhasználásával és a magyar irodalom érintésével is sorra bejárja a szellemi kultúra főbb mezőit és ismerteti főbb formáit annak beigazolásául, hogy „mindenütt, minden téren a vallás mint nélkülözhetetlen faktor jelentkezik“.

De nézzük sorra a tanulmányt.

Az elsőnek tárgya a „*kultúra és személyiség*“. Modern kultúránk igazán a csodák csodája, mely teljesen átalakította úgy szellemi, mint anyagi jólétünket s politikai és gazdasági fejlődésünket. S mégis tele vagyunk panasszal, elégedetlenséggel és beteges világfájdalommal. Nietzsche módjára új ideálokat, új élettartalmakat és értékeket keresünk. A kultúra e rohanó haladása mellett megrövidül az ember, mint egyéniség. Pedig e kultúra nem végső cél, hanem felsőbb erkölcsi célokat szolgáló eszköz az emberiség megnemesítésére. Egyedül a vallás ad értelmet az egész kultúrmunkának, mely arra van hivatva, hogy a természeti embert „ethizált egyéniséggé“ nevelje. Ez értelemben a kultúra Fichte és Schneller István találó szava szerint, „kötelességteljesítésünk materiáléja s szellemi és erkölcsi erőink kifejtésének munkamezeje“. Csak egy szellem-erkölcsi világrend, egy végső ok: az örökkévaló (és kegyelmes) Isten ad értéket ma és mindenkoron a kultúrának. E gyönyörű tanulmányához Eucken, Pfennigsdorf és Siebeck művei voltak főbb forrásai.

Második tanulmányának címe: „*vallás és természettudomány*“, amelyben főleg Ostwalddal, a nagyhirű lipcei természetbölcselel polemizál és támadja annak „mindeható, mindenütt jelenvaló s mindentudó tudományát“. A természettudományok minden óriási vívmányai mellett is tele van az élet és világ rejtélyekkel, amelyek fejtethi valódi értelmét nem a tudomány, hanem csak a vallás fejtheti meg. Du Bois Reymond szerint a helyesen értelmezett tudomány egyenesen a valláshoz vezet. Most hát „a tudomány világmagyarázatot akar, a vallás világlegyőzést s a tudomány lényege a megismerés, a vallásé a megélés“. A vallás ragadja ki az embert pusztán természeti létéből és az Istennel személyes viszonyba állítva őt, végtelen értékekkel ruhazza fel. A tudomány kiegészítésül kívánja a vallásos hitet.

A harmadik tanulmány címe: „*vallás és filozófia*“. A jelenkori világnézetek ismertetése fonalán Eucken theoretikus fel-fogásának felhasználásával szerzőnk arra a meggyőződésre jutott, hogy „a metafizika üres fogalmait igazán csak a vallás tölti meg tartalommal“ s „a vallás kerekíti ki és tetőzi be a filozófia épületét“.

A következő tanulmány „*vallás és művészet*“ címet visel, amelyben Nietzsche és mások egyoldalú esztétikai kultúrájával szemben azt vitatja, hogy „a természeti és művészi szép szemléletnek is az Istenhez kell vezetnie“ s „a vallásos érzés s a művészi szemlélet között különös benső kapcsolatnak kell lennie“.

A „*vallás és erkölcsiség*“ című tanulmányában hangoztatja minden egyoldalú Kant- vagy Nietzsche-féle erkölcsi kultúrával szemben a vallás és erkölcsiségnek harmónikus egybeolvadását a keresztyénségben. A vallásra támaszkodó és abból merítő erkölcsiség mindig erősebb és életképebb volt az úgynevezett autonóm erkölcsiségnél s a történelem tanulságai szerint a vallástalan korokban az erkölcsiség is hanyatlott. Minden mélyebb etika szükségképp elviszi a valláshoz. A keresztyénség a valódi thenómia és autonómia kibékülése.

„*Vallás és közösség*“ című tanulmányában Guyau, Simmel és Kidd műveinek felhasználásával azt fejtegeti, hogy a társulás a vallásos érzés tartós alapja s hogy a vallásnál egyik lényeges vonása épp az, hogy közösségeket fejleszt és ezt a hatását érvényesítette úgy a múltban, mint ahogy érvényesíti a jelenben. A vallás terén a legnagyobb betegség a szeparatizmus.

„*Vallás és történelem*“ című tanulmányában Eucken,

Girgenson, Ritschl, Dunkmann, Harnack, Spranger, Kinz, Eck és Troeltzsch műveinek felhasználásával azt vitatja, hogy a vallás folyton a történettel kapcsolódik össze, amire legklasszikusabb példa Krisztus istenember személyisége s az ő megváltói műve.

Végül az utolsó tanulmány „*a vallás és politikáról*“ szól és azt vitatja, hogy a vallás, mint az egész emberi kultúrának, úgy a politikának is megszentelő ereje.

Rövid összefoglaló befejezésében azt hangsúlyozza, hogy a vallás mint egy magasabb rend képviselője az egész kultúrát vezető, éltető és irányító hatalom, mely az egész lelki élet számára azt végzi, amit az esztétikai élet számára a művészet, az akaratélet számára a morál s az intellektuális élet számára a tudomány. Találón mondja a dán Höffding, hogy az igazi vallásban a lelki élet összes elemei oly energiával összhangzatban hatnak össze, mint sehol másutt“.

E valóban tartalmas és vonzó élenkséggel megírott modern apologétikát a legmélegebben ajánljuk olvasó közönségünknek. Szerző csak kutassa tovább modern szellemi kultúránk főbb mezőit a keresztyénség szolgálatában.

Sz. M.

Tankó Béla: A XIX. század etikai válsága. Kolozsvár, 1912. 25 lap.

Dr. Tankó Béla, szászvárosi ref. főgimnáziumi tanár, aki nemrégiben általános figyelmet keltett azzal, hogy *Az esztétika módszertana* című művével az Akadémia Gorove-díját megnyerte, már ezt megelőzőleg is igen komoly és intenzív irodalmi munkásságot fejtett ki, ha nyomában nem is járt mindig a zajos siker. Irt néhány jeles középiskolai vallástani kézikönyvet, ismertette több kisebb-nagyobb dolgozatban Böhm Károly filozófiáját, *Nietzsche erkölcsi értékelése* és a keresztyénség erkölcsi elvei c. értekezésével pedig doktori oklevelet szerzett. Előttünk fekvő legújabb dolgozata is egyesíti azokat a tulajdonságokat, melyek eddigi munkáit jellemezték: a sokoldalúságot és alaposágot, a széleskörű pozitív tudást és mélyen szántó filozófiai elemzést. Nem hizelgés részünkről, ha kijelentjük, hogy fenti érdekes előadásában, melyet a kolozsvári Bethlen Gábor-Kör szociális kurzusának egyik összejövetelén tartott, igazi filozófus elmének mutatkozik be és ami nem kevésbé örvendeztető: filozófiai álláspontja szép harmóniába olvad vallásos meggyőződésével.

Hogy a XIX. század erős erkölcsi válságban senyvedett,

amelyből még a mi nemzedékünk se lábolt ki, mindenki érzi és kétségtelen az is, hogy ez az etikai válság első sorban az erkölcsi értékelés elveinek a válsága. Tankó a fölvetett kérdés megoldása céljából nem a történeti tárgyaláshoz folyamodik, hanem a XIX. század erkölcsi értékelését irányító elveknek logikai taglalásával próbál reá fényt deríteni. Igen tanulságosan fejtegeti, hogy a XVIII. század a szellem önértékében vetett bizodalmat adta át örökségül a XIX. századnak. Azonban még sem ezen magasrendű idealizmus vezette eme század értékelését, hanem a vezérszerepet csakhamar a naturalizmus vette át, mely alkalmasabbnak látszott arra, hogy az új társadalmi és gazdasági alakulatok által fölvetett elméleti és gyakorlati kérdésekre kielégítő feleletet adjon. Azóta napirenden van a küzdelem a kétféle értékelési irány között, de az értékelési elvek végleges igazolása még mindig várat magára. Az érvényesség kérdésére pedig csak magának az értékelésnek belső alkatából merített tájékozódás adhat feleletet, mely célból szerzőnk, mint a Böhm-féle filozófiai meggyőződéses híve, annak értékelméletéhez fordul. Böhm szerint pedig az értékelés megállapítása ítélet, melyben a tárgyat egy abszolút, önmagában értékes mértékkel („értékmérő“) vetjük össze. Már most ahányféle típusát az értékmérőnek fel lehet deríteni, annyiféle elvi álláspont lehetséges az értékelésben. Így lehet értékmérő az élvezetes (hedonizmus), a hasznosság (utilizmus), a legmagasabb foka az értékelő tudat fejlődésének azonban az, amikor a szellem a maga abszolút értékének a tudatára ébred, amikor tehát az értékmérő a szellem. Az erkölcsi értékelés történetében ennek a foknak abszolút tökéletességgel való kijelentését *Jézus* hozta meg, elméleti igazolását pedig *Kant*ban nyerte. Mivel a szellem az önmagában értékes, mértékévé és felebbezési fórumává lesz a megelőző értékelési álláspontoknak is. *Jézus* páratlan jelentősége abban van, „hogy örök időkre egy abszolút erkölcsi értékelésnek megvalósítására megadta a személyes erőt, melynek megváltó hatása abban áll, hogy felébreszti bennünk a szellem autonóm erőit s a saját magunk elidegeníthetetlen parancsának ismerteti meg a szellemi abszolút követelményeit. Ennek az abszolút erkölcsi értékelésnek ébrentartása volt a keresztyénség történeti hivatása, nevezetes azonban, hogy azokat a formákat, melyekben az eszmény abszolút tartalma időről időre kifejezésre jutott (aszkézis, transzcendencia), a haladó szellem mindig megjavította. De a változó formák helyesbítése egyszersmind az örökre azonos lényegnek teljesebb megismerésére és igazolására is ösztönzött, mire a filozófia

vállalkozott. „Abból a válságból tehát, melyet egy abszolút érték gondolatának az elhomályosodása vont maga után, csakis amaz abszolút értékes valóság felismerése vezethet ki, melynek beclslésén épült a Jézus erkölcsi eszménye.“ Ezen a ponton pedig egyenlő rangú munkásai egy nagyszerű közös feladatnak a keresztyénség és a filozófia, amaz mint történetileg érvényesülő értékelő elv, emez mint azon elv örökös érvényességét igazoló fórum. A protestantizmus pedig mint a keresztyénség keresztyénség tisztán szellemi elveinek tudatos kifejezője a keresztyénség abszolút értékelő eszményének is természetes öre.

Tankó tanulmányát, mely mint e kivonat is igazolja, új szempontokat nyit és gyönyörű perspektívát tár a protestantizmus elé, a legmelegebben ajánlom mindenkinek érdeklődő figyelmébe.

Dr. Szelényi Ödön.

Dr. Theobald Ziegler: Das Gefühle. Eine psychologische Untersuchung. Leipzig. Götschen. 5-ik kiadás. 1912.

A strassburgi egyetem hírneves tanárának ezen munkája szinte aktuális jelentőségre tart igényt. Miután évszázadokon keresztül a pszichikai funkciók közül majdnem kizárólag a gondolkodással foglalkoztak, majd pedig Kant után az akarattal nyomult mindinkább előtérbe, az érzelmek világára kevés kivétellel (Rousseau, Teteus stb.) csak legújabban terelődik a figyelem és óriási jelentőségét az egyes ember és az emberiség életére csak napjainkban kezdik méltatni. Több rendbeli igen komoly, tudományos munka mellett (Ribot, Mahlowsky, Horovicz stb.) Ziegler fenti monográfiája is számot tesz és megérdemli a behatóbb tanulmányozást. Nem érdektelen annak a felemlítése sem, hogy csak a mi korunkban történt arra nézve kísérlet, hogy az érzelmet világpotenciának fogják fel, mint pl. *Feldegg* lovag *Das Gefühl als Fundament der Weltordnung* című munkájában 1890; nálunk *Pályi Ede*. Bölcsészet. 1904.

Ziegler teljes empirikus alapon marad, midőn az érzelmet gondos elemzés alá veszi és mindennemű elágazásában, befolyásában és formáiban nyomon kíséri. Kiindul a tudat vizsgálatából, széjjelszedi ezt a fogalmat és megvilágítja a hozzáfűződő problémákat. Megállapítja, hogy az érzelemnek igen jelentős szerepe van a tudatnál, amennyiben mintegy az a háttér, melyből a képzet a tudat világosságába lép, de egyúttal az az emeltyű is, mely azt ebbe a világosságba emeli. Érzelmi tónusa által van az érzetnek igénye arra, hogy tuda-

tossá válják és ezen érzelmi tónus hajtja az érzetet, képzetet arra is, hogy mozgásokat váltson ki. A tudatra nézve érzélem és képzet eredetileg igen közel állanak egymáshoz, de mégis úgy, hogy *a prioritás az érzélemet illeti meg*. Az öntudat is eredetileg az érzélem formájában jelenik meg mint „önérzélem“, így pl. a gyermek a testét csak úgy foghatja fel a sajátjának, hogy testének afficiáltatása érzelmei útján jut tudomására. Az eddigi fejtogetések alapján Ziegler úgy határozza meg az érzélemet, hogy az az ember pszichikai ténykedési módja a kívülről ható ingerekkel szemben, más szóval az önérvényesítés pszichikai aktusa illetve ezen aktus pszichikai jele. A továbbiakban Ziegler rámutatván az érzelmek felosztása körüli nehézségekre, az érzelmeket minőségük szempontjából érzéki, esztétikai, intellektuális, erkölcsi és vallásiakra osztja fel, befolyásukat tekintve pedig mint szoros értelemben vett érzelmeket, indulatokat és hangulatokat veszi tárgyalás alá. Legérdekesebb itt az, amit a vallási érzelmekről tanít. Elismeri, hogy a vallásos érzélem specifikus, másra visszavezethetetlen valami és valamint minden megismerés, minden érzet eredetileg az érzélem formájában és érzélem által jut tudatunkra, úgy a vallás is kezdetben érzélem, de mint minden érzés mindennemű képzetek egész sorát eredeztetni magából és egyúttal oly cselekvéseket vált ki, melyekben önmagát nyilvánítja. A vallásos kedély természetesen a fantáziával kénytelen szövetkezni, hogy a végtelenség sejtései, ideáljai testet öltessenek, érthető kifejezésre juthassanak. Mivel pedig a fantázia alkotta mítoszok olyan formát öltenek, hogy a hívők szükségleteinek és érdekeinek mindenképp megfeleljenek, természetesen dolog, hogy a szív teljes erejével tapad hozzájuk, amit pedig a szív — mely sokkal konzervatívabb mint az ész — egyszer megragadott, azt könnyen el nem engedi, innét a vallási képek, szimbolumok, tanok hosszú élete.

A következőkben a szerző az érzélem nyilvánulásai címen a nyelv, játék és művészetéről emlékszik meg, mint amelyek az érzelmek legjobb kifejező eszközei, majd érdekesen fejtegeti, hogy maga a kultúra is érzelmeket fejez ki. Mindenkor kultúrája meghatározott érzelmi jelleget visel magán; így pl. a mi korunk egészben véve sokkal kevésbé érzelmes, mint a XVIII. század második fele, amennyiben ma is szerepelnek érzelmeink, ezek sokkal brutálisabbak és szenvedélyesebbek, mert mint tömegmegnyilatkozások jelentkeznek. Szerző továbbá kimutatja, hogyan hatja át az érzélem az ember egész szellemi életét, gondolkozását, munkáját, alkotását és hogyan nyomja rá bélyegét az egész kultúrára — megszámlálhatat-

lan imponderabiliák alakjában. Az érzelemnek, közelebbről pedig a vallásos érzelemnek kifejezői közé tartozik a kultusz is. melynek három formáját különbözteti meg: ima és áldozat, esztétikai jellegű szertartás és erkölcsi életmód. Az utolsó két fejezetben tárgyalja szerzőnk az érzelem és akarat viszonyát, továbbá futólag érinti az érzelmi élet abnormitásait. Az akaratnál konstatálja, hogy az empirikusan szintén mint érzelem nyilvánul, legalább az első fokon mint az erő érzelme, az érzelem az továbbá, mely mint indító ok az akaratot mozgásba hozza, a mozgások pedig ismét érzelmek kifejezői, úgy hogy az érzelem az empirikus pszichológia szempontjából csakugyan az első és utolsó elemet képezi a lelki életben, a képzetek másodlagos elemek, az akarat pedig egyenesen harmadlagos, mert érzelmek és képzetekből van összetéve. A befejezésben szerző összegezi az eredményeket és újból hangsúlyozza az érzelem centrális jelentőségét, nemcsak az egyesek lelkében, hanem az emberiség életében is. Ez utóbbi tekintetben abban foglalja össze az érzelem jelentős szerepét: az érzelem értékeket teremt, én csak azzal törődöm, ami rám nézve értékes, de értéket minden dolog csakis az érzelem által és érzelem számára nyer. Az érzelem metafizikájára azonban nem tér ki, hanem Montaigne szavával fejezi be sok becses tanulással kínákozó munkáját: *que sais-je?*

Dr. Szelényi Ödön.

B. Pap István: A belmisszió hősei. A Házi Kincstár XIII. kötete. Bpest, 1912, a M. Protestáns Irodalmi Társaság kiadványa, Hornyánszky V. nyomdája, 321 lap, ára aranyozott kötésben 3 K.

A belmisszió, mely eleddig csak hamupipókéje volt a magyar protestantizmusnak, hirtelen nagy jelentőségre emelkedett hitfeleink szemében. Pár évvel ezelőtt még azt tartotta róla a magyar egyházi közvélemény, hogy idegen, baptista, nem magyarok való, a hivatalos egyházat negligálja stb. Az idén pedig belmissziói kurzusra gyűlt össze a reform. papság többsége és nagy figyelemmel és megértő rokonszenvvel kísérte azoknak a belmisszionáriusoknak a tájékoztató és útbaigazító előadásait, akiket azelőtt kicsinylőleg, sőt gúnyosan pietistáknak csúfolt. E nagy fordulat okait most nem kutatjuk, csak megállapítjuk azt a tényt, hogy a közgondolkodásban ez a nagy változás csakugyan megtörtént.

A fordulatot bizonyítja egyrészt a belmissziói kurzus fényes külső sikere, másrészt magának a kurzusnak szelleme

iránya. A kurzus elnöke, dr. Balthazár Dezső tiszántúli püspök megnyitó beszédében következőleg értékeli a belmissziót: Református egyházunk fennmaradásának és belső megerősödésének kérdése van föltéve a belmisszió ügyének sikerére. Az eddigi eszközök és módok elégtelenek. A kényelem prolongációja halált jelent, annyival is inkább, mivel körülöttünk és ellenünk tervszerű, lázas munka építi és kezeli az ostromműveket. Ma már tisztán látunk. Látjuk elleneink hatalmát s látjuk a magunk fogyatkozását, mulasztását. Az éjszaka elmúlt, a nap elközelgett. Öltözzünk föl azért a világosságához illő öltözetbe és munkálkodjunk, míg nappal vagyon.

A dolog valóban úgy áll, hogy a belmisszió az egyetlen konkrét valami, ami a bajaink gyökeres orvoslására sikeres gyógyszernek kínálkozik. Megújulni hitben és szeretetben, megerősödni egyháziasságban és keresztyén munkásságban: ez az alkotó, építő munka, amiben Isten segítő kegyelme mellett egyedül bizhatunk. Mert mindenki láthatja, naponként tapasztalhatjuk, hogy mennyire megnehezült az idők járása fölöttünk. Egyfelől a hitelenség, másfelől a vakhit pusztító tüze perzseli, egeti egyházunk épületét. A hitelenség a szabadgondolkodás cégére alatt a XIX. század materializmusán és mammonizmusán nőtt nagyra; pusztító erejét a templomkerülők, a hitközönyösek, a vallástagadók számának rohamos növekedése mutatja. A vakhit pusztító erejét az elhatalmasodott és politikai s egyházi szervezetekben működő klerikalizmus naponként tapasztalható sikerei bizonyítják. A belmisszió emezekkel a szélső áramlatokkal szemben azt a nagy vállalási törvényt képviseli, hogy a hitelenségnek csak az erőteljes hit, a tévhitnek csak az igaz hit az egyetlen biztos ellenszere.

Ezt az elvet képviseli a magyar protestantizmusban a MPIT, melynek népszerűsítő kiadványai évek óta következetesen, elvszerűen szolgálják a belmisszió egyik fő-fő ágának, az *irodalmi evangelizációnak* eddig még nem eléggé méltányolt fontos munkáját. Az olvasmányok útján is hirdetni az evangéliumot: ez az irodalmi evangelizáció vezérelve. Ennek a vezérelvnek áll szolgálatában a Házi Kincstár legtöbb kötete, közelebbről az idén megjelent XIII-ik kötete is, melyet B. Pap István irt *A belmisszió hősei* cím alatt. Ez a könyv most, amikor a belmisszió iránt való érdeklődés lendületbe jött, valóságos irodalmi aktualitás, mert a belmisszió nagy alakjait, úttörő apostolait ismertette, gyakorlatilag, életpéldákban, szemléltetőleg tárja elénk, hogy mi az, miként dolgozik, mily eredményeket mutat föl a belmisszió.

A könyv abból az egészen helyes alapelvből indul ki,

melyet a Bevezetés ekként fejez ki: A belmisszió, vagyis a keresztyén hitből és hálából fakadó megtartó és könyörtülő szeretetmunkák összessége, bizonyára nem a hatóságok rendelkezéseinek, vagy más ilyenféle ténykedésnek, nem pénznek, könyvnek, betűnek, hanem azok életének és munkájának gyümölcse, akik krisztusi indulattal tekintve a sokaságra, a krisztusi hit és szeretet isteni erejével akartak, mertek nagy dolgokat művelni az Úrért. A belmisszió hősei tehát a világmeggyőző hitnek és a világjavító isteni szeretetnek apostolai és bajnokai.

A belmisszió eme hősei közül a német *Francke* Hermann, az angol *Wesley* János, az angol *Raikes* Róbert, a skót *Nasmith* Dávid, a német *Oberlin* János, a skót *Chalmers* Tamás, a német *Gossner* János, a német *Wichern* János, *Fliedner* Tódor, *Löhe* Vilmos, a holland *Heldring* Ottó, a német *Bodelschwing* Frigyes, az angol *Shaftesbury* lord, az angol *Williams* György, a francia *Bost* János, az amerikai *Moody* Dwight s az ír *Barnardo* János életét és működését ismerteti a szorgalmas szerző. A hit- és szeretethősök megválasztásában azon vezető szempont szerint járt el, hogy ki mely téren, a belmisszió melyik ágában volt úttörő hős és nagy dolgokat véghezvitt apostol. Tehát egytől egyig nagy keresztyén alakok kerültek bele a belmisszió hőseiről szóló könyvbe.

Igy *Francke*, a pietista Francke, a keresztyén hit és alkotó szeretet e kimagasló alakja, akinek nagysága nemcsak abban áll, hogy Halleban árvaházat és sok keresztyén intézményt alapított, hanem főleg abban, hogy hitének és ember-szeretetének erejéből nagy, termékenyítő hatások áradtak szét a bel- és külmmisszió majd mindenik ágába. Francke tudott nemcsak intézményeket alkotni, hanem tudott keresztyén munkásokat nevelni. Úttörő apostol, az élőlőszóval való evangelizálásnak nagymestere volt *Wesley* János, akinek egész Angliát átható és Amerikára is kiterjedt belmissziói munkája új korszakot nyitott az angol nyelvű keresztyén világban. A belmisszió alapvető intézményének, a vasárnapi (bibliai) iskolának megalapítója, *Raikes* Róbert, méltán foglal helyet a belmisszió hősei sorában, mert a vasárnapi iskola vezeti Jézushoz a kicsinyeket, hogy belőlük Isten-gyermekei növekedjenek a biblia által és a vasárnapi iskola által lett a biblia sok millió lélek számára igazán az *életkönyve*. De ide kellett soroznia a szerzőnek a skót *Nasmith* Dávidot is, a városi misszió megalapítóját és első szervezőjét, aki először irányította a világ figyelmét arra a nagy lelki nyomorra, mely a nagyvárosok lakói között pusztít s először szervezte evangéliomi alapon

Skócia és Anglia nagyvárosaiban a városi misszió áldásos intézményét.

Nagy alkotások kezdői a felsorolt többi hősei is a belmisszióknak. A német *Oberlin* János a kisdedővó-intézetek alapítója; a skót *Chalmers* Tamás a lelkek evangelizálásának nagymestere volt; *Gossner* János hatalmas szeretetintézményeket alapított Berlinben; *Wiehern* János a német belmisszió atyja, lánglelkű próféta, tudományos megalapozója és gyakorlati szervezője; *Fliedner* Tódor az újkori diakonissza-intézmény megalapítója és a kaiserswerthi diakonisszaház szervezője; *Löhe* Vilmos szintén úttörő diakonissza-atyja; *Heldring* Ottó a hollandus belmissziói intézetek atyja; *Bodelschwing* Frigyes a bielefeldi szeretetintézetek nagy alkotója; *Shaftesbury* lord az angol belmisszió hatalmas pártfogója és irányító lelke; *Williams* György a keresztyén ifjúsági egyesületek szervező apostola; *Bost* János a francia belmisszió atyja és a laforcei szeretetintézmények hatalmas alkotója; *Moody* Dwight az északamerikai tüneményes népevangélist és *Barnardo* János a gyermekvédelem bámulatos apostola és szervezője.

A belmisszió hősei tárgyánál fogva rendkívül termékenyítő és építő erejű munka, mert a keresztyén hitélet fejlesztésére és a szeretetgyakorlás megkedveltetésére semmi sem oly alkalmas, mint az erőteljes vallásos személyiségekkel való érintkezés. Régi etikai igazság, hogy a példák a legjobb tanító- és nevelőmesterek (*exempla docent, exempla trahunt*). Ez a valódi szemléltető oktatás a keresztyén vallás és keresztyén erkölcs terén. A belmisszió hőseiből bámulatosan termékenyítő, eszméltető és vonzó erők áradnak ki az olvasó lelkébe. E mellett a munka természetesen bevezet a belmisszió minden egyes ágába, megismertet a hit és szeretet bajnokainak módszerével, tájékoztat nyújt a legfejlettebb keresztyén népek (angolok, amerikaiak, németek és hollandok) különféle belmissziói intézményeivel. Tehát valóságos belmissziói kalauz, mely gondosan tájékoztat a belmisszió mezején és megkedvelteti az olvasóval a belmissziói törekvéseket.

A könyvet szépen nyomatta, csinosan állította ki, sikerült képekkel illusztrálta a Hornyánszky V. nyomdája. Melegen ajánljuk nemcsak átolvasásra, hanem beható tanulmányozásra is.

A Magyar Prot. Irodalmi Társaság pénztárába 1912 okt. hó 1-től nov. hó 31-ig befolyt összegek kimutatása.

1. Alapító tagok tőkerészlet-befizetése: Szentleányfalvai ref. egyház (100 K), Alsózempléni ref. egyházm. (200 K).

2. Alapító tagok kötelezvényei után 5%-os kamat 1912-re: László Levente Lábatlan, Kecskeméti ref. egyhm., Tátraaljai ev. egyhm., Csizmadia Lajos Pápa, Bácsi ev. egyhm., Fehérkomáromi ev. egyház, Fogarasi ref. egyház. 1912. félévre: Szentleányfalvi ref. egyház (5 K). 1908—1911-re: Nagybányai ref. egyházmegyei tanítótestület. 1909-re: L. Nagy Árpád Nagy-Acsád. — 1911—1912-re: Szepesvárosi egyházmegye.

3. Rendes tagoktól évi 12 koronával 1912-re: Sárretudvari ref. egyház, Faragó János Pápa, Benedek Dénes Makfalva, Kis Lajos Nagy-Szokoly, Szontágh Andor Csetnek, Tiszaderzsi ref. egyház, Gamauf György Eperjes, Horváth Sámuel Téth, dr. Balogh Ferenc Debreczen, Tóth Lajos Szürte, Engisch Frigyes Szeghegy, Jakucs Sándor Szovát, Kármán Pál Torzsa, Nagyhonti ev. egyhm., Pozsonyi ev. egyhm., Paulinyi Károly Mezőberény, Baja Mihály P. O. Box, Amerika. 1903. I. felére: Zsoldos Benő Szeged. 1904 re: Antal Lajos Ászár. 1909—1911-re: Dr. Segesdy Ferenc Balatonfüred. 1910—1911-re: Nagy Ferenc Veresegyház, Markusovszky S. Pozsony, dr. Székely György Budapest, Rácz Gyula Nagyhalász. 1911-re: ifj. Péter Károly Kolozsvár, Miklós Géza Székesfehérvár, Varga Gyula Mezőszava. 1912. II. felére: Konta Károly Léva.

4. Pártoló tagoktól évi 6 koronával 1912-re: Szűcs László Senyeháza, Dávid József Hangács, Szombath György Lugos, Mészáros Karoly Mocsá. 1912—1913. évre: Horváth Sándor Várpalota.

5. Segítő tagoktól évi 3 koronával 1912-re: Vönöcki evang. egyház, dr. Szelényi Oszkár Pozsony, Abai ref. egyház.

6. Előfizetés Prot. Szemlére: Winter hirlapiroda Kolozsvár (7-20).

Összesen befolyt 893 K 20 fill.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1912 november hó 1-én.

Bendi Henrik,
társ. pénztárnok.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság

kiadásában megjelent és Hornyánszky V. könyvkereskedésében (Budapest, V., Akadémia-u. 4.) kapható a **Házi Kincstár** kiadványsorozat. Vallásos könyvek gyűjteménye. Kis 8°, 12—20 ív, ára az 1—10. kötetnek csinos aranyos kötésben 2 korona, 11—13. kötetnek 3 korona.

1. **Csendes órák.** Miller után angolból átdolgozta Szász Károly. Vallásos elmélkedések.

2. **Mártha és Mária.** Barde E. után franciából fordította Vargha Gyuláné. Különösen fiatal nőknek való keresztyén olvasmány.

3. **Áhitat, szeretet.** Szabolcska Mihály vallásos és családi költeményei. Ára kötve 3 K.

4. **Jézus nyomdokain** vagy Mit tenne Jézus? Angolból Sheldon után fordította Csizmadia Lajos. Tanulságos amerikai vallásos regény.

5. **Női jellemképek.** Írta Kenessey Béla. Kiváló külföldi keresztyén nők jellemrajza.

6. **Jézus példázatai.** Írta Raffay Sándor. Népszerű biblia-magyarázatok.

7. **A keresztyén szeretet munkái.** Dalhoff után készítette Csizmadia Lajos. Gyakorlati tájékoztató a keresztyén szeretet-munkásság mezején, valóságos belmissziói kalauz.

8. **Jézus hasonlatai.** Írta Raffay Sándor. Népszerű biblia-magyarázatok.

9. **A vallás gyümölcse.** Írta *Opzoomer*, hollandból fordította dr. Nagy Zsigmond. Tartalmas ethikai munka.

10. **Hit és szabadság.** Dr. Pfennigsdorf után németből ford. Gyalog István. Népszerű hitvédelmi munka.

11. **Az evangéliom és a szociálizmus.** Írta *Fr. Thomas*, franciából fordította dr. Kováts István. Népszerű szociális munka. Ára kötve 3 K.

12. **Külmissziói Kalauz.** Írta Szabó Aladár. A keresztyén hitterjesztés népszerű története. Ára kötve 3 K.

13. **A belmisszió hősei.** Írta *B. Pap István*. Ára kötve 3 K.

E hiterősítő és erkölcsnemesítő iratok sorába tartoznak még a Társaságnak következő szép kiadványai:

1. **Természeti törvény a szellemi világban.** Drummond H. után angolból fordította Csizmadia Lajos. Erőtéljes hitvédő munka. Ára füzve 3 K.

2. **Van Isten.** Hastings után angolból fordította Csizmadia Lajos. Szép hiterősítő munka. Ára füzve 1 K 50 fill.

3. **A keresztyénség erkölcstana.** Luthardt után németből fordította *Csiky* Lajos. Ára füzve 3 K.

4. **Török Pál élete.** Írta dr. Kiss Áron. A dunamelléki nagy püspök életrajza. Ára füzve 3 K.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE

A VÁLASZTMÁNY MEGBÍZÁSÁBÓL SZERKESZTI

S Z Ó T S F A R K A S

A THEOLOGIA H. C. DOKTORA ÉS PROFESSZORA,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA

A Protestáns Szemle, mint a MPIT folyóirata, július és augusztus kivételével, minden hó 15. és 20. közt jelenik meg. Az alapító, rendes és pártoló tagoknak tagilletmény fejében jár. Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 K. Az előfizetés díja Bendl Henrik társulati pénztárnokhoz (Budapest, IV., Deák-tér 4.) küldendő. Szerkesztőség: IX., Ráday-utca 28., hová a kéziratok; kiadóhivatal: Aradi-utca 14., ahová a reklamációk intézendők.

BUDAPEST

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1912

TARTALOM.

I. Cikkék.

Lapszám

1. A legújabb vallástörténeti kongresszusok. *Dr. Szlávik Mátyás* 609
2. Elnökválasztás az Egyesült Államokban. *Harsányi Sándor* . . . 616
3. Egyetemes államosítás. *Nagy István* (II.) 626
4. Egy régi utazó rólunk. *Balogh Elemér* 634

II. Belföldi Szemle.

1. A Felföldi kánonok. *Mokos Gyula* 651

III. Külföldi szemle.

1. Az új angol házasságjogi javaslat. *V. S.* 660
2. A bethlehemi éj és bibliai ábrázolatai. *V. S.* 668

IV. Irodalmi szemle.

1. Kovács Sándor: *Ösvény. Sz. M.* 671
2. Dr. Hornyánszky Gyula: Zeller Eduárd. Emlékbeszéd. —z. —s. 672
3. B. Bess: *Unsere religiösen Erzieher. Dr. Szelenyi Ödön* . . . 674
4. Schmidt H.: *Philosophisches Wörterbuch. Sz. M.* 676

V. Társulati Évkönyv.

1. Jelentés a Társaság 1911. évi működéséről. *Dr. Szóts Farkas* . . 3
2. Választmányi ülés és közgyűlés jegyzőkönyve 9
3. A Társaság tisztikara és választmánya 19
4. Számadás, vagyonkimutatás, költségvetés 20
5. A Társaság kiadványainak raktárjegyzéke 21

A Magyar Prot. Irodalmi Társaság pénztárába 1912 nov. hó 1-től nov. hó 30-ig befolyt összegek kimutatása.

1. Pártfogó tagok kötelezvényei után 5% kamat 1912-re: Tiszai ág. h. ev. egyházkerület Nyiregyháza (50 K), Halasi ref. egyház (50 K), Pesti ref. egyhm. (50 K), Tizsánineni ref. egyházkerület (50 K).

2. Alapító tag tőkebefizetése: Hunyadi ref. egyhm. (200 K).

3. Alapító tagok kötelezvényei után 5%-os kamat 1912-re: Vámospércsi ref. egyház, Szentiványi Árpád Sajógyömör, Balmazújvárosi német ref. egyház, Alsószabolcs-hajdúvidéki ref. egyhm., Alsózempléni ref. egyhm., Ref. főgimn. tanári kar, Beöthy Zsolt Bpest, Gyoroki ref. egyház, Felsőborsodi ref. egyház, Agyai ref. egyház, Vasvári Sándor N.-Csepely, Gyulai ref. egyház, Kassai ref. egyház, Derecskei ref. egyház, Nagyszalontai ref. egyház, Árpádi ref. egyház, Nagyváradai ref. egyház, Vecsey Oláh Miklós Tokaj, Pápai ref. egyház, Tiszacsegei ref. egyház, Tiszadadaai ref. egyház, Büdzentimihályi ref. egyház, Békéscsabai ref. egyház, Borsodi alsó ref. egyhm., Ref. theol. ifj. önképzőkör Pápa, Nagyenyei ref. egyház, Sági ref. egyház, Küküllői ref. egyhm., Fodor Gyula Mezőlak, Pápai ref. egyhm., ifj. Görömbei Péter Mándok, Hunyadi ref. egyhm., Sárospataki akad. ifj. könyvtár, Türkevei ref. egyház, Marosi ref. egyhm. 1911-re: Deregyői ref. egyhm., Ole Sándor Mór Bpest, 1911.—1912-re: Belényesi ref. egyház, Rupprecht Tasziló Város-Modor, Orbán Jenő Érsekkéty, Polgári ref. egyház, Czeglédy Sándor N.-Salló. 1912—1913-ra: dr. Schneller István Kolozsvár.

4. Rendes tagoktól évi 12 koronával 1912-re: Hajdúhadházi ref. egyház, Stark Lajos Sopron, Ambrus Péter Mezőtúr, Szepesbélai ev. egyház, Veres József Orosháza, Masznyik Endre Pozsony, Bancsó Antal Sopron, Alsó-

A legújabb vallástörténeti kongresszusok.

A theologiai tudomány egyik legújabb és eredményes kutatásokban igen gazdag mellékhajtása a vallástörténet. Csodálatos, hogy ezen a téren nem a németek, hanem a franciák, angolok és németalföldiek a vezetők. A theol. enciklopédiából tudjuk, hogy az általános vallástörténet a történeti theologiai tanszak egyik segédtudománya. Mióta ugyanis a legújabb asszírjai és babiloniai ásatások a régi Keletnek vallási viszonyaira új fényt derítettek, a vallástörténet iránt az érdeklődés annyira fokozódott, hogy — mint p. o. *Tröltzsch* vallástörténeti módszere — még a keresztyénség keletkezését is nagyon bevonták már a vallástörténeti tárgyalás keretébe. De amint Izrael vallása fejlődésére vonatkozólag a *Dehitzsch*: Babel-Bibel-féle tudományos mozgalom már jóval higgadtabb, mert hiszen minden keleti befolyás mellett is el kell ismernünk a héber vallás önállóságát, úgy másrészt lehetetlen az is, hogy a keresztyénség lényege környezetének vallásaiból (zsidóság, parszizmus, buddhizmus, hellenizmus stb.) vezetődjék le. Hanem természetesen annak a kutatása, hogy nemkeresztyén képzetek mennyiben befolyásolták a keresztyénséget, mulhatatlanul szükséges és ennyiben a theologusnak is kell vallástörténeti tanulmányokkal foglalkoznia, mely tanulmányok azonban mindig csak periferikus természetűek lehetnek. Legjobb, ha vallástörténeti tanulmányainkat mindig a tudomány bizonyos részeire irányozzuk. Mert hát a vallástörténet — mondja találoan *Tschackert* a maga theol. Kalauzában — a maga egészében oly ocean, amelynek partja nincs.

A vallástudományt nem azonosíthatjuk a theológiával. Míg utóbbinak tárgya valamely határozott történeti vallásalak, addig a vallástudomány a vallást, mint az emberiség lelki életének általános jelenségét teszi vizsgálgatásának tárgyává,

amelynek fejlődésmenetébe aztán az egyes történeti vallásfelekezetek egyenként sorakoznak. E fejlődésmenet egyes tényeinek felsorolása a vallásos érzésnek első megnyilatkozásától annak legérettebb és teljesen kifejlett alakjaig, nemkülönben azoknak a gondolatoknak és formáknak feltüntetése, amelyekben a vallási fejlődési fokozatok különböző ethnikai körökben kifejezésre jutottak s végül azoknak a fizikai, ethikai és szociális faktoroknak a felsorolása, amelyek a különböző vallási fejlődési fokozatokra befolyással voltak, sőt magának a lelki élet törvényszerűségének a megállapítása képezi a vallástudomány megoldandó feladatát. Már e rövid áttekintés is igazolja az angolok eljárásának helyességét, midőn ők a vallások történetét „*összehasonlító vallástudománynak*“ nevezik.

Már Schelling és Hegel, bár csekély eszközökkel és önkényes módszerrel, kutatták a vallási fejlődés törvényeit. A haladó indogermán nyelvészet s a legújabb egyiptomi és babilonai ásátások főleg a primitív természeti népek vallási gondolatai és ritusai tekintetében maradandóbb eredményre és hovatovább az összehasonlító vallástörténeti tudomány kifejlődésére vezettek. E téren korszakalkotók voltak *Müller Miksa* és *Kuhn Adalbert* kutatásai és nagyszámú munkálatai a vallás keletkezése és kifejlődése problémájának ethnologiai és bölcséleti alapon való felfogása és értelmezése tekintetében.

Azóta Müller filologiai módszerét a mithologia értelmezésében sokan (leghevesebben *Láng A.*) kifogásolták s a vallás keletkezésének pszichologiai megindokolása is („sense of infinite“) ellenzésre talált. Helyét a totemizmus, aninizmus, polydaemonizmus stb. terminusai foglalták el. De azért mégis elvitathatlanul igaz az, hogy Müllernek köszönhetjük az ethnográfiával kapcsolatos összehasonlító vallástudománynak önállóságát. A vallások történeteiről szóló „*Sacred Books of the East*“ c. forrásgyűjteménye, amelyen a legilletékesebb szakemberek támogatásával dolgozott, korszakalkotónak bizonyult a vallástudomány további kifejlődésére. Az ő fáradozásának műve, hogy az összehasonlító vallástudomány hovatovább Angliában és Amerikában számos előkelő felolvasási ciklusok állandó témája lön. Ilyenek 1878 óta a *Hübber*-felolvasások, amelyekben tartalmas monográfiák vannak az indiai, egyiptomi, izraelita, buddhista és római pogány vallásokról (ide sorozzuk *Kuener* „*Világvallás és népvallás*“ c. jeles művét is) s az edinburghi *Gifford*-felolvasások, amelyeknek sorozatában többi között *Tiele* „*Bevezetés a vallástudományba*“ 1896—1898 és *Smith Roberston* „*Lectures on the Religion of the Semites*“ c.

nagyhirű, sőt korszakalkotó vallástörténeti monográfiája megjelent.

Anglia példáját Amerika követte. Így *Jastrow M.* philadelphiai tanár s kiváló assziriológusnak köszönhetjük az assziriababilóniai vallásról szóló testes monográfiáját, sőt az „Amerikai keleti társaságnak“ külön vallástörténeti szakosztálya is van. Értékes munkát végzett az összehasonlító vallástudomány terén Hollandia, amelynek 1876-iki egyetemi törvénye a felekezeti érdekektől menten az általános vallástörténet szolgáltatába hajtotta annak egyetemait. Az első vallástörténeti tanszéket Leydában állították fel s tudományunk útegyengetőjével *Tiele* tanárral töltötték be s példáját a többi egyetemek is követték. Hozzájuk csatlakozott Franciaország, ahol a tudományos vallástörténeti mozgalom élére állott *Réville A.*, aki az általa inaugurált tudományszakot találóan „théologie laïque“-nek nevezte el, majd hozzá méltó fia János s a legújabb kath. reformmozgalomban sokat szerepelt *Loisy* apát. Nagy segítségére volt a mozgalomnak a *Guimet E.* által nagy fáradsággal és költséggel gyűjtött s később magának az államnak tulajdonába átment vallástörténeti múzeum, mely a francia fővárosnak maig is egyik legértékesebb ritkasága. Csak Németország viselkedett eleinte tartózkodólag e vallástörténeti mozgalommal szemben; de a legújabb időben ennek tudományegyetemlein is állították fel általános vallástörténeti vagy vallástudományi tanszékeket. Így került Kopenhágából Berlinbe *Lehmann* és Lipszébe Upsalából *Söderblom*, míg *Tiele* megürült leydai tanszékét a dán *Kristensen*-nel töltötték be.

Az új tudományos mozgalom szolgáltatába csakhamar szakfolyóiratok is léptek. A vallástudomány érdekeit szolgáló számos ethnografiai, theologiai és missziói folyóiratok mellett új meg új szakfolyóiratok is keletkeztek. Ilyenek a francia „Revue de l'Histoire des Religions“ c., mely 1880 óta évi két testes kötetben jelenik meg s a Németországban 1898-ban *Achelis* által megindított s később *Dieterich A.* által az Usenfélé nyelvészeti iskola szolgáltatába lépett „Archiv für Religionswissenschaft“ c. folyóirat, amelyekben számos igen tartalmas monográfiára akadunk.

Végül tartalmas lökést adtak tudományos mozgalmunknak a koronkénti *vallástörténeti kongresszusok*, amelyeknek gondolata 1897-ben merült fel s a párisi körök kezdeményezésére a *nemzetközi vallástörténeti kongresszusok* kifejlődésére vezetett, amelyeknek alapszabályaiból kezdettől fogva s ez feltétlenül szükségesnek bizonyult, a szorosabb vallásfelekezeti szempontok ki voltak zárva.

A kongresszusok kimondott gyakorlati célja az egész földkerekség különböző pozitív vallásfelekezeti ellentéteinek a kiegyenlítése vagy legalább is enyhítése. E szellemben működött mindjárt kezdetben 1893-ban a világkiállítással kapcsolatos *vallási parlament* Chicagóban, amelynek tárgyalásait testes kötetekben *Bonnetchainy* tanár, a francia liberális protestantizmus egyik legkiválóbb képviselője tette közzé. Azon a parlamenten 168 képviselő képviselt 10 történeti vallást és 15 különböző fajt s szept. 11—17-ig folytatott tárgyalásaiban egy egyetemes vallás jövőendő életideálja felé („egy akol s egy pásztor“) egyengette az utat. Azon a nyugati vallásalakok mellett (többi között a katolicizmus is volt képviselve) sorra egymásután a különböző ázsiai vallások is szóba kerültek, anélkül hogy csak távolról is érintették volna az elválasztó vallásfelekezeti ellentéteket, amelyeknek lehető kiegyenlítésére kezdettől fogva törekedtek a parlament tudós tagjai. Nem az ellentétek kiélesítése, hanem azok tudományos megértése volt itt a főfeladat.

A chicagói vallási parlament megismétlésére az 1900. évi párisi világkiállítással kapcsolatban kísérletet tett *Charbonel V.* apát, akinek főleg a magas klérus részéről igen sok előítéllettel kellett megküzdenie. Vállalatát skepticizmusnak, a vallásformák iránti közönyösségnek, a vallás üdvözítő erejében vetett hit megtagadásának stb. bélyegezték. Szóval a felekezeti szempont és a pápás Syllabus szelleme megbuktatta a vállalatot.

A második vallási parlament helyett létrejött a világkiállítással kapcsolatban 1900-ban az *első nemzetközi vallástörténeti kongresszus Párisban*. Tiszteleti elnökeül *Müller* és *Tiele* szemeltettek ki, de betegségük miatt csak üdvözlő átiratukkal vehettek részt a kongresszuson. Többi között Müller azt írja: „Vallástudományi fáradozásunk nem volt hiábavaló... Maholnap megbarátkoznak már azzal a gondolattal, hogy aki csak *egy vallást* ismer, egyet sem ismer s hogy vallást annak keletkezése és története nélkül ismerni nem lehet... Ma már azt is tudjuk, hogy a valláshoz a templom és a pap nem feltétlenül szükséges... A szamojédáknak, fétisnégereknek s a totemista vörös bőrűeknek is van vallásuk s a mindentudó azoknak rebegetését is megérti.“ Vallástudományi szempontból gyönyörű gondolatok ezek a nagy tudós Müller Miksa szájában.

A párisi kongresszus, amelynek szervezete a többieknek is mintául szolgált, minden tekintetben sikerült és kedvezően fogadtatott. Vizsgálódásainak és tanulmányainak eredménye

kétkötetes aktagyűjteményében van letéve. Azokból megismerkedhetünk az öntudatlan vallásos ösztönöktől kezdve a természeti népek durva vallásos képzetein és formáin át fel a finom ethikai vallásokig a vallás összes megnyilatkozási alakjaival. A filológia, pszichológia, ethnografia és történelem segítségével felkutatják az akták a vallási fejlődés tényeit, annak szellemi erőit és törvényszerű fejlődési menetét. S a kutatásokból az is kitűnik, hogy a vallástudomány igazságait nem ködös apriorisztikus elméletek, hanem csakis történeti összehasonlítás útján ismerhetjük meg.

S ugyanabban a szellemben működött az 1904. évben Baselbe s az 1908-ban Oxfordba összehívott második és harmadik nemzetközi vallástörténeti kongresszus is s nagy örömmel fogadták az ez évi szept. 9--13. napjaira Leydába összehívott negyedik kongresszust. A nagynevű Tiele működésének helye szinte természetes találkozópontra kinálkozott a nemzetközi vallástörténeti kutatók kongresszusa számára. Emelte ez utóbbi kongresszus különös jelentőségét az a körülmény, hogy Tiele özvegye férje óriási vallástörténeti gyűjteményét helyiségeivel egyetemben az egyetemi könyvtárnak adományozta. Megbecsülhetetlen nagy értékű forrása ez a Tiele-féle gyűjtemény az összehasonlító vallástörténeti kutatásnak.

E negyedik kongresszus, amelyen a kormány s 50 egyetem és tud. társulat volt képviselve, az ősrégi egyetemi épületben *De la Saussaye Ch.* ismert nevű vallástörténetirő és *Erdmann* főtitkársága alatt ülésezett. Lefolyásáról a *Stein Lajos*-féle „Nord und Süd“ testes folyóiratnak *Goldziher Ignác* tollából eredő eredeti tudósításából közöljük még a következőket:

A vallástörténeti szakok legkiválóbb kutatói vettek részt a kongresszuson. Így p. o. *Hurgronje S.*, a modern iszlám-tudomány ismert nevű megalkotója s az egyes szakosztályokban sorra egymásután előkerültek a kínai, japán és indiai vallások, a klasszikus őskor, a szunitizmus, az iszlám, a germán, kelta és szláv népek vallásai s a keresztyén vallástörténet főbb kérdései. Így nevezetesen gróf *Alviella G.* brüsszeli tanár a vallástörténeti kutatás módszeréről, *Dobschütz* boroszlói tanár az Istennel való közösségi fogalom kifejlődéséről, *Titius* göttingai tanár az isteneszme evolúciójáról s *Bertholet* bázeli tanár a kiengesztelés vallási fogalmának a különböző ethnografiai és történeti rétegekben való megnyilatkozásáról értekezett. Továbbá a primitív természeti népek vallásos életéről és felfogásáról *Preuss* berlini tanár, *Owen* kisasszony az amerikai indiánok esőisteneiről és *Bartel* müncheni tanár a vörös isten kultuszáról tartott az egyes szakosztályokban előadást. Többen

a nagyon szövevényes buddhizmust s kínai, japán és javai elágazásait ismertették. S a görög-római szakosztályokban *Bates* philadelphiai tanár a görög vallás ágei alakjairól, *Weber* grönningeni tanár a görög-római Egyiptom népvallásáról, *Tautain* párisi tanár a görög-római régiségek szent barlangjairól s a Ptolemäusok kultuszáról s *Jong* hágai tanár az újplatonikusok csillagimádásáról értekezett.

A german-kelta szakosztály üléseit *Grimm Jakabra* való visszaemlékezéssel *Symons* grönningeni tanár vezette be. A semita-izlám szakosztályban *Jastrow* philadelphiai tanár a babilóniai, kínai és etruszk divinációk összefüggéséről s *Berold* heidelbergi tanár a babilóniai asztrologiáról értekezett. Majd az iszlám-szekcióban *Nicholson* cambridgei és *Massignon* párisi tanár az iszlámi miszticizmust, *Horten* bonni tanár a bölcselők az iszlámra gyakorolt befolyását, *Hartmann* berlini tanár a kínai iszlám konfuceáni behatását s *Becker* hamburgi tanár az iszlám dogma és rítusz keresztyén vonatkozásait ismertette stb. Ez osztályban a mi *Mahler*-ünk is értekezett a hal-szimbólumról.

Élénk megvitatásra szolgáltatnak okot és alkalmat a keresztyén vallástörténeti szakosztály előadásai. Így nevezetesen *Dietrich*, *Wendland*, *Reitzenstein* és *Bousset* a keresztyénségnek a görög és kisázsiai misztériumokkal való összefüggését s *Bacon* a tübingai Bauer-féle kritikát vitatta legújabb vonatkozásában a Pál- és Péter-féle keresztyénségre s a páli levelek hitelességére, ami azonban *Linke* jeni és *Krüger* giesseni tanár részéről heves ellentmondásra talált. Csodálatos, hogy még *Flavius J.*-nak Jézus fellépésére gyakorolt befolyása is szóba került s még egyéb vallástörténeti „kuriozum“-okban sem volt hiány a keresztyén vallástörténeti szekcióban.

Forrásunk sajnálattal konstatálja, hogy csak egy teljes ülés tartatott, amelyen *Guimet*, a párisi vallástörténeti múzeum nagynevű megalkotója az összehasonlító hitvallástanról s közelebbről a végtelenség s a halhatatlanság fogalmairól tartott igen vonzó előadást.

Nekünk magyaroknak — egy *Kovács Ö.*, *Goldziher I.* és *Mahler E.* törekvéseit kivéve — alig van szerepünk a vallástudományi mozgalomban, amelynek szükségessége és óriási tárgy terjedelme pedig ma már kétségtelen a tudományos világban. E tekintetben is csak a hálás tanítvány szerepére vagyunk utalva. Pedig a magyarok vallása is bő anyagot nyújthat az összehasonlító vallástörténeti tudománynak.

Végül tájékozódás és tanulmány céljából következő kiváló vallástörténeti irodalom áll rendelkezésünkre: *Tiele*, A vallás-

történet kompendiuma, németre fordította *Weber*, 3. kiad. 1903 (objektív előadású); *Orelli*, Általános vallástörténet, 1899 (a bibliai vallásról konzervatív felfogással); *De la Saussaye Ch.*, A vallástörténet tankönyve, 2 köt. 3. kiad. 1905 (modern theol. irányú) s *Wurm*, A vallástörténet kézikönyve. Kiadta a kalwi kiadóegyesület, 1903. 2. kiad. 1908 (népies, de nagyon tanulságos). A magyarban *Goldziher* és *Mahler* monográfiái mellett sikerrel használható *Kovács Ö.* Vallásbölcseletének 2-ik kötete is, bár ez némely részletekben elavult.

Eperjes.

Dr. Szlávik Mátyás.

Elnökválasztás az Egyesült-Államokban.

Woodrow Wilson, az Egyesült-Államok új elnöke.

Az Északamerikai Egyesült-Államok polgársága az alkotmány rendelkezései értelmében minden negyedik év november havának első keddjén választja meg közvetett úton, az úgynevezett elektorokra való szavazással e hatalmas köztársaság elnökét. Az idén lefolyt elnökválasztási kampány politikai és egyházi vonatkozású háttere rendkívül érdekes volt. A választás eredménye pedig, akár általános emberi vagy szociális, akár különösebben magyar és református szempontból nézzük azt, egyaránt kielégítő és megnyugtató.

Három hatalmas párt állott egymással szemben a politikai mérkőzés nagy porondján, ú. m. a hosszú idő óta magát uralmon fenntartott republikánus párt a jelenlegi elnök, Taft Vilmos újra való jelölésével, (a párt legerősebb támasza a kath. hierarchia volt, mely minden befolyását latba vetette, hogy a pápa kedveltjét, Taft-et újra a kormányelnöki székbe juttathassa); a progresszív párt, népszerű vezérével, Roosevelttal Tivadarral élén s végül a demokrata párt, melynek jelöltje az egyetemi tanári székből kormányzásba jutott Woodrow Wilson volt. A három hatalmas párt mellett roppant agitációt fejtett ki a szocialista párt is, mely az Unió nem egy államában győzelmesen lengette meg zászlóit és egyáltalán nem ignorálható politikai tényezőnek bizonyult ezúttal.

Az Egyesült-Államok közel másfélszázados történelme kevés ily izgalmas és érdekes elnökválasztási harc lefolyását örökölt meg, mint a minő minden részletében ez a mostani volt.

Először is a politikai és államadminisztrációs elveknek az a nagy különbözősége, mit az egyes pártok programja magában foglal, köti le a figyelmünket. A republikánus párt a szigorú vámtarifa, a demokrata párt a liberálisabb vámtarifa híve. A progresszív párt népszerűsége viszont abban gyökeredett, hogy célul tűzte ki magának a trustök és nagy

gyáriparosok önkénykedésének a megtörését s egyidejűleg a munkásnép anyagi jólétének megerősítését, társadalmi pozíciójának emelését.

A mostani választásoknál is bebizonyosodott a római mesekirály szavainak igazsága: *Inter duos litigantes, tertius gaudet.*

A demokrata párt ugyanis, minden becsületes és tisztá politikai elvei dacára, semmi körülmények között sem juthatott ezen választásoknál többségre, ha csak Taft és Rooseveltt sajnálatos és izléstelen nyilvános ujjhúzása ketté nem repesztí a hajdan egységes és erős republikánus pártot.

Taft és Rooseveltt egymással szemben való viselkedése, az engesztelhetlen gyűlölségnek minden alkalommal való kifejezésre juttatása, egymás gyengeségének nevetségessé tevése: a politikai csömör érzését keltették fel a jobb és nemesebb érzésű hazafiakban. A két vezér ellenséges magatartása folytán kialakult különleges helyzetet a maga javára a legjobban tudta felhasználni a demokrata-párt, mely legnépszerűbb pártvezérei egyikét, Newjersey állam kormányzóját kiáltotta ki elnöki jelöltjének. Húsz év óta törekszik a demokrata párt uralomra jutni. Most a véletlen adta a párt kezébe az Egyesült-Államok nagy hajójának kormányrúdját.

A választás külső lefolyása valami nagyszerű külső látványossággal jelleget birt és az egész rendszer mutatja, hogy mily tökéletes, praktikus és igazságos alapokra van fektetve e modern államban a politikai adminisztráció.

Az Egyesült-Államokban minden lakos, akár polgár, akár nem, kötelességének tartja a legmelegebben érdeklődni a választások lefolyása és eredménye iránt. Szavazatának leadását a szó szoros értelmében lelkiismereti és becsületbeli szent kötelességének tekinti minden felnőtt és szavazásra jogosított egyén. Az állampolgári elkötelezettségnek tudatát oly subtilis finomsággal érzik át és oly szkrupulózusok az ezzel járó jogok lerovásában, hogy nem egyszer nagy távolságokat tesznek meg és nagy költséget áldoznak arra, hogy illetőségi helyeiken, hol neveik a szavazó polgárok jegyzékében nyilvántartatik, szavazatukat leadják. Így most is Taft elnök Washingtonból a választás napján tisztán azért utazott le Cincinnatiába, hogy ottan, az ő szülővárosában, szavazatát leadhassa. Rooseveltt megszakította nagy politikai útját, hogy Osterbayben mint polgár, szavazatát az urnába vethesse. Nem egyszer megtörténik az is, hogy gazdag amerikai polgárok, európai időzésüket megrövidítve, sietnek vissza Amerikába, hogy leadhassák szavazataikat.

A szavazás formája az ú. n. ballotrendszer, alapja pedig az igazi demokratizmust visszatükröztető általános titkos választási jog.

A választás úgy történik, hogy az egyes pártok országos nagy konvencióján megállapított jelöltek listájára, a lista egyikére, vagy másikára, kell a szavazóknak szavazatukat leadniok. A választás egyugyanazon a napon, november első keddjén megyen végbe az Unio egész területén. E napon a kocsmák és mulatóhelyek zárva vannak. A választási helyiségben a pártok bizalmiférjái foglalnak helyet. Minden választó egy teljesen elzárt helyiségben, megkapván a pártok által kinyomatott jelöltek névsorát, egyszerű keresztvonással, mit az általa választott ív tetejére tesz, rója le állampolgársági privilégiumát. Az ekként megjegyzett ívet aztán elhelyezi a lakattal elzárt urnába. Nincs rá mód és eset, hogy meg lehessen tudni, melyik választó melyik jelöltre szavazott, a mennyiben a jelölt neve után elhelyezett kereszt legexaktabb megvizsgálása sem nyújt elegendő és biztos támpontot annak megállapítására, hogy melyik keresztet melyik választó írta az egyes ivre.

Éjjel 12 órakor aztán bezárják a választási helyiséget és a bizottság összeszámolja a szavazatokat. Csakhamar az egész Egyesült-Államok területén tudva van a választás eredménye, amennyiben a táviró röpití a pártközponti irodákba a választási harc végső lefolyásának eldöntő adatait.

Amily szenvedélyesség és izgalmasság előzi meg a választásokat, épp oly nyugalom váltja fel mindezt a választások megtörténte után. A harci zaj elül és mindenki visszatér rendes foglalkozásához. Alig esik szó többé a politikáról.

A pártok mérkőzésének roppant arányáról következtetni abból a tényből is, hogy a mostani elnökválasztásnál mintegy 16 millió polgár érvényesítette szavazatát.

Wilsonra s az általa képviselt demokrata párt hivatalos jelöltjeire 6 millió 189,893 polgár adta le szavazatját. Roosevelt és pártja 4 millió 051,631 s Taft és a republikánus párt pedig 3 millió 574,671 szavazatot nyertek. A szocialista párt elnökjelöltje, Debs Jenő, közel egymillió szavazatot volt képes meghódítani és bárha ezúttal jelentékeny kisebbségben maradt is, a rendszeres és sikeresen folytatott agitáció, melyet a párt az aránylag igen intelligens amerikai munkás és iparos elem minden rétegében kifejt, gondolkodóba ejti a politikusokat, tőkepezéseket, gyáriparosokat és a szociális mozgalmak iránt fogékony vezető egyéniségeket.

Páratlan jelenség, hogy a polgárok ily roppant tömege érvényesüljön egy országban egyetlen választási alkalommal.

Sem a régi korban, a római vagy görög köztársasági formák keretei között, sem a modern korban a köztársasági elvek szerint berendezkedett államokban és országokban, nem találunk arra példát, hogy az ország sorsát intézők megválasztásának tényébe oly sok millió választó polgárnak joga érvényesülhessen, mint a szabad Amerikában, ahol minden felnőtt 21 éves egyén a priori választóképeséggel bír, ha csak Amerika területén született vagy ha, bár idegen születésű is, de öt év óta Egyesült-államokbeli lakos és polgári papírját kivette. Mint James Bryce, Angolország washingtoni nagykövete az ő kitünő könyvében, „The American Commonwealth“ megjegyzi, az amerika államrendszer nagyszerű funkcionálása abban leli magyarázatát, hogy a kormányrendszer tényleg a nép igazi akaratának kialakulása és reprodukciója. Míg Angolországban és másutt is bizonyos körök és osztályok érdeke irányítja a választások eredményét, addig Amerikában minden állampolgár odaszavaz, ahol saját és hazája érdekeit legjobban látja előmozdítva és biztosítva.

A mostani választások meglepő eredményének kialakulásában nevezetes része van annak és általában az egész választásnak különleges érdekességet kölcsönzött azon körülmény, hogy az Uniót alkotó 49 állam közül három államban a nők is szavazhattak. Tényleg, közel egy millió női szavazat érvényesült ezen elnökválasztási alkalommal. A női szavazatok összességének relatív értéke 37 elektorral ér fel a Kongresszusban. Oly nagy volt a suffragette mozgalom megbecsülése minden politikai párt körén belül, hogy minden államban női szavazó- és ellenőrző-bizottságok is működtek a választási helyiségekben, és azokban az államokban, hol a nők is szavazhattak, tényleg ők döntötték el a mérkőző pártok sorsát. A választás megtörténte óta és illetve éppen azon a napon, amelyen a választás megtörtént, újabb öt állam asszonyai nyerték meg a jövőre nézve a politikai jogok gyakorlatát.

További és bennünket legközelebből érdeklő jellegzetessége volt a mostani amerikai választásoknak az a körülménye, hogy ez alkalmat adott a felekezeti kérdések előtérbe nyomulására, helyesebben arra, hogy a római kath. káros befolyás érvényesülni akarását s ennek veszélyeit tisztán látassa az amerikaiakkal. Dacára azon kedvezőtlennek látszó körülménynek, hogy Amerika lakossága a különböző népfajok és felekezetek legzavarosabb vegyületéből van összealkotva, állami és politikai életéből képes volt teljesen eliminálni a divergáló elemek összetűzésének alkalmát, sőt roppant asszi-

miláló erejével csudálatosan össze tudta forrasztani és egységes érdek szolgálatába kényszeríteni polgárai összességét.

Utóbbi időben azonban a katolicizmus, a bevándorlás folytán számbelileg jelentékenyen megerősödve, a benső természetében rejlő agresszivitásnál fogva nem elégedett meg azzal az alárendelt pozícióval, melyet a túlnyomólag protestáns Amerikában elfoglalnia kellett, hanem szívós kitartással és rendkívül ügyes taktikával minden téren előtérbe tolni igyekezett magát és saját külön felekezeti érdekeit.

Igy történhetett meg az, hogy már a mostani választásoknál a kitűnően szervezett és szinte katonai fegyelem alatt tartott katolikus párt jelentékeny befolyással bíró tényezőnek bizonyította magát s a protestantizmus szempontjából gondviselészerűleg szerencsésen intézett eseménynek kell tekintenünk azt, hogy Rooseveltt, már akár ambícióból, akár egyéni érdekből, akár más indokokból kifolyólag, kettészakítván a republikánus pártot, annak győzelmét és ezzel egyidejűleg a katolicizmus érdekeit minden ponton támogató Taft újra való megválasztását lehetetlenné tette.

Taft semmi titkot nem csinált abból, hogy ő meleg barátja a róm. kath. egyháznak. Viszont a katolikus papság azzal honorálta Taft szimpátiáját, hogy a katolikus szavazatokat lekötötte az ő számára.

Az Egyesült-Államok elnökének ilyen tapintatlanul dokumentált magatartása, exponált állásában tanúsított ilyen felekezeti irányú részrehajlása, elidegenítette tőle és pártjától a szabadgondolkodású polgárok nagy sokaságát. Mert minden vitán felül álló tényként lehet azt megállapítani, hogy e kettős oknak összetalálkozása juttatta ezúttal kormányra Amerikában a demokrata pártot és annak kálvinista jelöltjét, Woodrow Wilson.

Hogy Taft, mint elnök, mennyire igyekezett minden téren és minden adott alkalommal előmozdítani a katolikus egyház érdekeit Amerikában és mily kész volt minden irányban szolgálatot tenni a pápás egyháznak, az nyilvánvaló az alábbiakból.

1. Taft, bárha maga az unitárius egyház híve, a múlt esztendőben az ú. n. nemzeti hálaadási ünnepnapon, mellőzve saját felekezetének templomát, elment a washingtoni katedrálisba misét hallgatni, hol neki semmi keresni valója sem volt. Ezen cselekedete annál inkonzekvensebb és annál nevetésesebb, mivel a hálaadási proklamációban *éppen ő* hangsúlyozta azt, hogy e napon minden jóérzésű polgára az Uniónak siessen *saját templomába*, hogy az esztendő áldásaiért hálát

adjon a mindenhatónak. Ilyen kihívó cselekedetre egyetlen elnök sem engedte magát elragadtatni a múltban.

2. Taft, mint elnök, ezen hatalmi állásában a neki adott diszkrecionális jogot a legfőbb állami hivatalok betöltésénél nagyon egyoldalúlag és illetve egyenesen a katolikus egyház javára érvényesítette, amennyiben p. o. az Egyesült-Államok legfőbb ítélőszékének bíráiul utóbbi időkben csupán kath. vallású bírókat nevezett ki és pedig egyenest Gibbons érsek ajánlatára.

3. Megengedte, hogy Washingtonban, az állam tulajdonát képező nyilvános téren, Columbus szobra felállíttassék, és ezen emlékmű kizárólag katolikus szertartással, a prot. államférfiak, a protestáns egyház és minden protestáns szervezet mellőzésével szenteltessék fel, amely ünnepélyen azonban ő maga elnöki méltóságának minden hatalmi befolyásával, p. o. két diszszázad katonaság kijelölésével, az állami hivataloknak e napra való bezárásával, a diplomáciai kar meghívásával stb. asszisztált.

4. A róm. kath. egyház azon panaszára, hogy a népszámlálás adatai összeszedésénél a kath. hívek száma nem pontosan lett összeírva és tabellázva, elrendelte, hogy államköltségen új és kizárólag csak a katolikusokat figyelembe vevő népszámlálás fogantassék. Ilyet Taft egyetlen prot. felekezet érdekében és kérelmére sem lett volna hajlandó megtenni.

5. Előszeretettel vesz részt oly összejöveteleken és ünnepélyeken, melyek kizárólag kath. jellegűek, mint érseki beiktatáson, kath. intézetek felszentelési ünnepélyein (legutóbb a cambridgspringi, jelentéktelen kath. lengyel főiskola jubileumán), holott nem reflektált sem a princetoni prezsbiterium, sem a lancasteri ref. főiskolák 125 éves jubileumi ünnepélyeikre szóló meghívásra.

6. Üdvözölte a pápát az Egyesült-Államok lakossága nevében azon alkalomból, hogy a pápa három új bibornoki állást kreált az amerikaiak részére. Az amerikaiak rendkívül hevesen tiltakoztak Taftnak ezen ténykedése ellen és világosan értésére adták, hogy ilyenemű felhatalmazással őtet el nem látták, mikor elnökké választották.

7. Taft nem egy politikai beszédében magasztalólag emlekezett meg a kath. egyházzal és kifejezést adott abbéli reményének, hogy eljön az az idő, mikor kath. vallású elnök ülend az Egyesült-Államok elnöki székében. Ilyen meg nem történhetik soha, mondják az amerikaiak, mert az alkotmány szelleme és rendelkezései ellent mondanak annak, hogy e

szabad köztársaság elnöke valaha olyan egyén lehessen, ki lelkiismeretbeli függésben áll valamely idegen országban székelő hatalmasságtól.

8. Taft megsértette az alkotmány szellemét és világos rendelkezéseit azáltal, hogy engedélyt adott az állam által fenntartott indián népiskolákban arra, hogy az ott alkalmazott, az állam által fizetett tanítónők, kiknek egy része apáca, ezen rendi ruhában végezze a tanítás tisztét, holott az államnak nem szabad kitüntető kedvezményben részesítenie egyetlen vallásfelekezetet sem.

9. Taft a diplomáciai estélyekre mindig meghívja a kath. egyház washingtoni és baltimore-i dignitáriusait is, holott azoknak semmi szerepük nincs az államéletben és mi több, ezen egyházi dignitáriusoknak illetéktelen előnyt ad a diplomáciai kar többi tagjai fölött.

10. Taft, a Farley newyorki érsek Rómából való visszatérése alkalmából rendezett utcai felvonulás alkalmából nem restelkedett az emelvényen számára fenntartott hatodik helyet elfoglalni, holott nyilván látni kellett azt a sértést, melyet ellene, mint prot. vallású államfő ellen elkövettek ez alkalommal, midőn az öt évesek háta mögé helyezték el őtet. New-York állam önérzetes kormányzója visszautasította a számára fenntartott, rangját és hivatali állását lebecsülő helyet.

Ilyen és ehhez hasonló generalizált és konkrét vádak oly sűrűn hangzottak fel éppen a közelmúlt választási időszakban Taft ellen, hogy a publicitás nem tévesztette el hatását. Taft a versenytéren messze elmaradt a másik két jelölt, Wilson és Roosevelttől.

A győztes Wodrow Wilson, volt princetoni egyetemi tanár, ezidőszent Newjersey állam református, illetve presbiterian vallású kormányzója lett.

Az ő győzelme a klerikális tendenciák teljes háttérbe szorulását jelenti a jövőt illetőleg.

Wodrow Wilson puritán kálvinista karakterű egyéniség, ki saját fejével gondolkozik, saját szemeivel lát és minden ép érzékét használatba veszi. Wilson típusa a tetőtől talpig korrekt, igazságos, melegszívű és becsületes amerikainak. Elhatározásában komoly és megfontolt, cselekedeteiben annak következményeivel mindig számot vetni tudó.

Nyeresége az igazi demokráciának, a humanizmusnak, az emberiség békés fejlődése ügyének s legfőképen az emberiséget a művelődés és boldogulás útján előbbvinni predesztinált református vallásnak, hogy annak ily briliáns képviselője jutott a világ leghatalmasabb köztársaságának elnöki székébe.

Wilson, teljes nevén Woodrow Tamás Wilson, régi kálvinista papi családból származott. Atyja, Wilson József a Virginia államban fekvő Stanton városi első prezbiterián ref. egyház köztisztjeletben álló lelkésze (skót bevándorolt); anyja keresztnevéen Zsanet, ir származású nő volt, de szintén hithű és erős kálvinista család sarja, kinek atyja, s így a mi Wilsonunk nagyatyja, szintén prezbiterián lelkész volt de nem Amerikában, hanem Irországban.

A család, az Egyesült-Államok déli részében akkor uralkodott zavaros politikai és válságos gazdasági viszonyok kényszerítő hatása alatt, meglehetősen sűrűn változtatta lakhelyét. Így már 1858-ban Wilsonék, a két éves Tamással együtt Georgia államba, Augustába költöznek. Tizenkét évig laktak ezen, éppen akkor nagy lendületet vett városban, mely kedvező fekvésénél fogva hihetetlen gyorsasággal alakult át a déli államok egyik legfontosabb emporiumává, amikor Wilson József lelkész, a Carolina államban fekvő Columbia városi egyház parochiájára hivatott meg. Itt azonban csak két évig tartózkodott a család, mert a következő években 1874, majd 75-ben más városokban, Davidsonban és Wilmingtonban találjuk őket. Az ifjú Wilson természetesen azon iskolába járt, amely városokban a család tartózkodott. A folytonos költözködés, egyik helyről a másikba s azzal együtt járó tanintézeti cserék természetesen zavarólag hatottak az ifjú Wilson tanulmányi előhaladására s éppen ezért 23 éves korában búcsút vévén szüleitől, kiket különben végtelen gyöngédséggel szeretett, arra határozta magát, hogy a prezbiterián egyház legjobb hírű főiskolájában, a princetoni egyetemen fogja folytatni és bevégezni felsőbb tanulmányait. Ide vonzotta őt ide a tudományszomj, az ifjúi ambíció, az iskola kitünő hírneve s talán az a törekvés is, hogy egyházának szellemében alkalma legyen magát megerősíteni. Ennek a református érztületnek ápolására Wilson mindig igen sokat adott. Négy esztendőt töltött a princetoni egyetemen, ahol kitünt mint fényes vitázó tehetség és éles eszű ifjú. Az egyetemi Ifjúsági Közölnynek szerkesztője és általában az ifjúságnak roppant kedveltségnek örvendett vezére lőn itt. Tanárai rendkívül szerették a komoly és talpig becsületes ifjú embert és nagy jövőt jósoltak neki.

Az egyetemen kedvenc tantárgya az állambölcsészet és nemzetgazdaságtan volt. A princetoni egyetemi évek eltöltése után szülőföldje, Virginia állam felé vonzotta őt a szíve és két évet ügyvédeskedéssel töltött a déli vidéken. Majd 1883-ban Baltimoreba költözött, hogy beiratkozzék az itteni kitünő Hopkins

egyetemre a post graduensek tanfolyamára. Itt kitünő alkalmat nyílt történelmi kutatások eszközzésére, valamint tudományos látóköre határainak szélesbítésére. 1885-ben megnősült, feleségül vévén Axson Ilona Luizát, egy derék prezbiterián lelkész szelidlelkű leányát Georgiából. Ezután három évig a Bryan Mawri kollégiumban tanított, mint a történelem és gazdaságtan tanára. A következő két évben a methodisták nyerték meg őt az ú. n. Wesley egyetem egyik tanszékére. 1890-ben pedig elérte ambíciója magaslatát, mikor saját hifelekezetének alma matera, a princetoni egyetem fenntartó testülete hívta meg az állambölcsészlet és politika tanárául. 1902—1910-ig folyton viselte a rektori tiszteletet is. Ezen korszakban írta nagybecsű forrásművét is, az „Amerikai Egyesült-Államok történelmét“ öt nagy kötetben. Ehhez hasonló szabatos és gyönyörű stílusban megírt nemzeti történelme nincs az amerikai népnek. Egyetemi tanárságának ideje alatt egyébként több művet írt, főként állambölcsészeti essaye-eket, minden újabb könyvével növelvén tisztelőinek nagy számát.

1910-ben nagy lépésre szánta el magát. Elhatározta, hogy az egyetemi ifjúság életét és közszellemét demokratizálja s az egész tanintézetet az erőteljes prezbiterianizmus képviselőjévé formálja át. Ebbeli törekvésének megvalósítása azonban a fenntartó hatóságnál nem remélt ellenszegülésre talált. A princetoni egyetemre a leggazdagabb családok ifjai jártak és ezek extravagáns életmódjukkal már szinte lehetetlenné tették a szegényebb sorsú növendékekre nézve az egyetemi bennlakást. Volt olyan gazdag fiú, ki egész sor szobát foglalt le magának az internátusban s azokat tüntető luxussal rendezte be, felköltvén maga ellen a többi hallgató irigységét. Wilson ezen állapotoknak véget kívánt vetni. És ez részben sikerült is neki. Mikor pedig látta, hogy demokratikus pedagógiai elvei nem vihetők teljesen keresztül, inkább odahagyta magas állását, semhogy eszközül szolgáljon az egyetemi közszellem demoralizálódásának. Barátai ekkor nagy lelkesedéssel newjersey-i állam kormányzó-jelöltjéül kiáltották őtet ki. Itt is fényes győzelmet aratott politikai ellenfelei felett és mintá-állammá tette a trustok addigi székhelyét. A folyó év novemberében pedig az Egyesült-Államok polgárai által, mintegy hat millió szavazat nyerése útján, a világ leghatalmasabb köztársaságának elnökéül választatott meg.

Amily népszerűségnek örvend Wilson a társadalmi és politikai életben és amily tisztelet veszi őt körül a tudományos világban, épp oly megbecsülés és szeretet jut neki ki osztályrészüil az egyházi és egyháztársadalmi életben is.

A prezsbiterián egyház General Assembly-ének és miut ilyen, az egyetemes tanügyi bizottságnak állandó tagja. A princetoni református templomban minden áldott vasárnapon ott lehetett látni Woodrow Wilsont és családját. Az utóbbi két év folyamán, mint kormányzó Trenton városában lakván, a trentoni prezsbiterián templom falai között végezte buzgólkodásait és bár nem túlgazdag ember, folyton nagyobb összeget juttatott bel- és külmisziói célokra. Egyike azon szívvel lélekkel jó református egyéneknek, kik az ő hitüket jó cselekedetekkel is megmutatják.

Szigorúan temperance. Se nem dohányzik, sem szeszes italokkal nem él. Kedvenc itala az iró és a tea.

Nagy történelmi művében kedvezőtlenül ítélte meg a magyarok és általában a déleuropai népfajok beözönlését Amerikába, de később ezen felfogását módosította a bevándorlotak javára.

Az Egyesült-Allamokban élő, több mint egy millió főnyi magyarság, a legnagyobb érdeklődéssel néz a *kálvánista* Woodrow Wilson kifejtendő elnöki tevékenysége elé!

Harsányi Sándor.

homesteadi és vid. ref. lelkész.

Egyetemes államosítás.

II.

Nem is volt az iskolák felől a legcsekélyebb nézeteltérés vagy véleményingadozás sem a magyarországi protestáns egyházakban, illetőleg azok irányadó köreiből sem a legújabb időkig, az utolsó törvényhozó zsinatig. Ennek törvénykönyve is megörökíti a reformátorok és utánok következő hit- és egyházhű, egyszersmind világos egyházi tudattal bíró őseink által vallott elvet, mely szerint az alsó, közép és felső iskolák „*az egyház önfenntartásának eszközei*“ (I. t.-c. 3. §.). Ekkor még tudták, és legjobban Debrecenben tudták, hogy iskolák nélkül nincs egyház. Hiszen a tiszántúli egyházkerület is, még a legutolsó időkben is hathatós intelmeket bocsátott ki az iskolafenntartó egyházakhoz, iskoláiknak a legnagyobb erőfeszítéssel is megtartására. Talán napjaink története az, hogy ez erős meggyőződésű emberek itt a cselekvés teréről leszorítottak!? Mert ha kevés számmal is, de vannak ilyenek még ma is ebben a kerületben is. Nemrég mondta előttem egy nagytekintélyű ember: „A magyarországi református egyház meghalt abban a percben, amikor iskoláit feladta!“ Igaz, hogy ez a férfiú csakugyan a cselekvés teréről leszorított ember.

Valami megfoghatatlan sötétség kerítette hatalmába az elméket — fájdalom, meglehetősen széles rétegben! — református egyházunkban az iskolák jelentősége felől. Vezetésre, irányításra állított emberek hirdetik azt a nézetet, mely szerint az iskolák egyenesen teher az egyházon. Milyen virágzásra tudnánk emelni — úgy mondanak — tulajdonképeni egyházi intézményeinket, ha az iskolák tartásának terhe alól egyházunkat felszabadítanánk! Ezt az elvet lelkészek hangoztatják. Szomorú dolog azonban, hogy az elv érdeket takargat. A lelkészek azzal a reménységgel táplálják magokat, hogy a felszabadult vagyoni erők a lelkészi fizetéseket fogják emelni. És ezért — tehát azért, mert érdekekkel állunk szemben — lesz nehéz magában az egyházban felszínre került áramlatot visszaszorítani.

Azt tudják természetesen, hogy állásfoglalásukat meg kell indokolni. Teszik ezt azzal a tetszetős, de a valóságban értéktelen érveléssel, hogy hiszen az egyház kezében marad a vallásnevelés. Igen, a tanítás, de nem a nevelés! Hanem az új elmélet vallói e kettőt összezavarják, egynek veszik. Ez az ő nagy tévedésük. Ime tanítat az állam és a versenyképesség megbizonyítására tanítatnak ma már az egyházak is, úgy hogy iskoláink Felméri meghatározása szerint valóságos szellemi kosztházak lettek; de nem nevelnek, ha igen, agyonnevelnek, szellemileg, erkölcsileg. Nincsen-e telve 25—30 év óta a társadalomnak minden rétege szármalmas szellemi és erkölcsi nyomorékokkal, a tudományokkal (?) túltömött iskolák szomorú áldozataival, akik agyonra kintzett ítélőképességükkel kétségbeejtő haláltáncot járnak a valódi tudás, a józan ész és a tiszta erkölcs kérdésében! Ellenben hol vannak azok a kemény koponyák és erőseszűek, kiket százával nevelt a régi, kevés tanulásra berendezett iskola; kiknek tudásuk mégis félelmes, világos látásuk bámulatos, erkölcsi fogalmaik minden salaktól mentek! Hol van csak az a híres, tiszteltreméltó józan, természetes észjárású magyar nép, kit a kívülállók is ismertek és bámultak e tulajdonságáért. Elszomorodik annak a lelke, aki a mai magyar paraszttal foglalkozik, semmit sem talál a régi egyenes észjárásból, a régi nemes, egyszerű erkölcsökből. És e szomorú állapot felidézésében része van az iskolának is, egyfelől a sokat tanítással, másfelől a tulajdonképeni nevelésnek, a vallásnak alárendelt helyzetbe szorításával. A népoktatást a vallásnak kell uralnia. Értékesebb volt nagyon sokkal az a nép, mely azokból az iskolákból vette a szellemi és erkölcsi készségének alkotó elemeit, hol nem tanítottak még egyebet, mint írást, olvasást, számolást és istenfélelmet, folytonos énekléssel, imádkozással, bibliatörténetekkel. Ezek körében foglalkoztatták a gyermeket állandóan és ezek az eszmék foglalkoztatták, irányították a nép lelkét szüntelenül.

Most mit akarnak azzal a heti 2 órával, amit a felekezeti tanítóknak az állami tanterv enged? Az nem elég a tananyag betanítására sem, nemhogy vallásos nevelésre; nem elég arra, hogy a vallásnevelő az ő százakra menő növendékeit tized részben is megismerje. Hát még ha munkáját atheista államnevelő zavarja? Mert ám ilyen nem ritkaság.

Még valamivel nyugodtabban nézhetnénk az egyetemes államosítás elé, ha a mi közszellemünk kevésbé liberális volna, p. o. mint Angliában, ahol a felekezetnélküli iskolákban minden nap olvasnak bibliát; azt mondja az angol: keresztyén

állam vagyunk, jogunk van a keresztyénség szent okmányait iskoláinkban ismertetni. De nálunk az ellen tiltakoznának a zsidók; nem engedné a hatalmas római klérus. Svájc és Hollandia prot. papsága hitetlen bámulattal mondja boldognak a magyar prot. papságot, mely iskolák segítségével nevelhet embereket az egyháznak. Mondják: milyen erőfeszítéssel kell nekik azt a munkát végezni!...

Ez a kínos erőfeszítés, sőt keserű sok és nehéz küzdelem vár még nagyobb mértékben a magyarországi prot. papságra az iskolák feladása esetén, az állami tanítóktól, kik mint ilyenek a papnak, mint „felvilágosult emberek“ (?) vallásnak, egyháznak — nagyon kevés kivétellel — igen nagy ellenégei, kik sok keserű órát szereznek a lelkészeknek, sok akadályt gördítenek munkájok elé. Tisztán tapasztalati tényt mondok, mit Erdélynek száz és száz lelkésze fogna igazolni, hihetetlen dolgok közlésével. P. o. egy erdélyi egyházban az állami tanító (ref. tanító fia, maga is előbb ref. felekezeti tanító), mint az egyháznak fizetett orgonista kántora, merészel lekiáltani az orgona mellől az úrasztalához készülő közönséghez — éneklés közben — „Mozduljanak már, mit orgonáztatnak itt hiába!“ Máskor meg a templomból kimenet: „Haladjanak már gyorsabban, én nem fogok itt magokért ordítani“, szintén istentisztelet folyamán. Egy más egyházban ugyanolyan minőségű tanító, akinek csupán a vasárnapi és nagyheti éneklésekért az egyháztól harmadrész fizetése van, mint a lelkészek, egész héten nem jött a templomba, mert „sár van!“ És a békesség okáért énekelt a lelkész. Egy állami iskolai igazgatótanító lelkészek előtt tette egyszer ezt a kijelentést: „Mi állami tanítók nagyobb tekintéllyel bírnak és magasabb rangot foglalunk el a társadalomban, mint az urak“. Révész Imre az említett tanulmányban (Figyelmező 1870. évf. 88. l.) a felállítandó állami képezdékről így jósol: „Nem lehetetlen, hogy kiváltkezdetben nálunk is, miként másutt, nyegle, charlatan, felületes, szakismeretre nagy gögösen hivatkozó vallást, lelkészeket, egyházat fitymáló, léha ifjoncok fognak közénk lépni, főként az állami képezdékből“ (?!). Nahát a kezdet még mindig tart és még sokáig fog tartani; sőt vége — ha egyáltalában lehet — csak a képesítés és a fizetés egyenlősítése esetén lenne; mert ez a féltékenységnek, irigységnek, lenézésnek, félreértésnek gyújtóanyagát küszöbölne ki lelkészek és tanítók érintkezéséből és a teljesen egyenlő emberek megértő munkáját eredményezné. De enélkül a lelkész fogja keservesen megbánni az egytetemes államosítást, mert nagyon sok helyen késhegyig menő harcot kezdenek

személye, állása, munkája ellen, tekintet nélkül az ő békés hajlandóságaira és e harcban csaknem kivétel nélkül a lelkes lesz a vesztes, mind saját személyére, mind egyházi munkájára nézve. — Igen, ez utóbbira is. És minthogy az állami tanító az állam és nem a nép emberének tekinti és viseli magát, mert ő állami tisztviselő, a nép emberének ilyen helyen csak a lelkes marad, neki kell a népért munkálkodnia. A közre, tehát az államra sem lehet közömbös tanítók és lelkészek viszálykodása, mely nemcsak egyházi életünket bénítja meg, hanem a nép igaz javára irányuló munkát is lehetlenné teszi.

Még egy halálos veszedelem egyházunkra, ennek különleges helyzetében itt Magyarországon! Az ultramontán klerikalizmus, a róm. kath. egyház nagy ereje, túlsúlya az állami életben Amikor az egyetemen keresztmozgalmak, harcok dülnek; amikor az állami közép és elemi iskolák a regnum marianum számára vannak berendezve, házi oltárral, kereszttel, kongregációs tanítókkal, tanárokkal, ifjúsági egyesületekkel: a tiszántúli református egyházkerület még az egyetemes államosítás esetén is, honnan meríti a megnyugovást iskolái átadásához, én megérteni nem tudom; mert én a vázolt tapasztalatokból egyházunknak még egyetemes államosítás esetén is, végronlását, talán még nem is lassú, teljes elsorvadását látom iskoláinak feladásá után.

III.

Most világítsuk meg azt a kérdést: vajjon érdeke-e magának az államnak az oktatásügynek magához vétele? E kérdésre azonban úgy fogunk megfelelni, bogy előbb szétválasztjuk az államhatalom és az állam, illetőleg a nemzet fogalmát; és a kérdést így tesszük fel: Érdeke-e a nemzetnek, és éppen a magyar nemzetnek, hogy az államhatalom az iskolákat a felekezetektől elvegye és mindenestől a maga közvetlen igazgatása, kormányzása alá helyezze? Egész határozottan nemmel felelhetünk úgy általában, mint különösen a magyar nemzetre tekintettel.

Állambölcsészek¹ megállapítják azt a tényt, mely szerint — amiképen tanulmányom elején már említettem — az államhatalom minden állami intézményt a maga képére, a maga céljainak megfelelően rendez be, azok szolgálatába hajtja. Nem tesz kivételt az iskolákkal sem. Sőt mert az államhatalom mindenütt és mindenkor tisztában van az iskolák jelentőségé-

¹ Révész Imre hivatott munkájában többeket, így Mill Stuartot idézi.

vel, egyetlen intézményt sem siet szorgosabb gondnal preparálni, mint az iskolákat; hiszen nagyon természetes, hogy nagy általánosságban egész életünkön át megmarad gondolkozásunk és cselekvésmódunk irányítójának az iskolákban beszívott szellem. Ahol tehát az állambatalom egy nemzetnek alkotmányát felforgatja, eltörli és az alkotmányos kormányforma helyébe az önkényuralom lép: tudjuk más népek, nem feleltük még el hazánk történelméből, hogy ott minden, a népek jogait, szabadságát, a nemzet alkotmányát megvilágító tanítások, a népet szabadságra nevelő oktatások azonnal betiltatnak és a tanítás a legalsó foktól a legfelsőig a hatalom irányítása szerint vezetetik. Talán sehol élesebb megvilágítását e tételnek nem találjuk, mint a francia nép kínos vergődését az egyes kormányformák között a nagy forradalom nihiljétől Napoleon durva zsarnokságán a legitim (?!) uralkodóház visszaállításáig, annak második száműzetése után. A vért szomjazó jakobinizmusnak isteni és emberi minden tekintélyt lábbal tipró tanai után, Napoleon nem fejtelenségnek megfélemezése, hanem a szabadságnak, szabad, önálló gondolkozásnak elfojtásával abszolút hatalmat ragadva magához, az iskolák szellemét az egész vonalon az általa megállapított katekizmusban így nyugtázza le: „Császárunknak, I. Napoleonnak szerezettel, tisztelettel, engedelmességgel, hűséggel, hadi szolgálattal és trónjának fenntartása érdekében szükséges minden adóval tartozunk. Tartozunk továbbá forró imákat mondani üdvösségéért és az állam szellemi és anyagi boldogulásáért. Első sorban azért tartozunk neki ezzel, mert Isten, aki a birodalmakat alapította és tetszése szerint felosztotta, őt háborúban és békében a kegyességével kitünteti, őt uralkodónkká, hatalmának eszközüvé és földi mintaképévé tette“ stb.

Nem gondolnám pedig, hogy valaki komolyan akarna érvelni azzal, hogy akár általában, akár hazánkban ezután már lehetetlen az abszolútizmus. Ez nem lesz lehetetlen az idők végéig. Mert ha valaha e világból sikerülne végkép kiirtani, lehetlenné tenni az egyeduralom zsarnokságát, jönne a tömegek zsarnoksága, ami pedig amannál türhetetlenebb. Éppen az oktatásra, nevelésre nézve veszélyesebb elv nem kerülhetne uralomra, mint a szociálizmus, mely a tömegeket érdekében az egyént teljesen megakarja semmisíteni, akár 3000 eszendővel ezelőtt Spárta az állam érdekében. Ma pedig eljutottunk volna már az egyéni szabadság elvének sérthetlenségéig!

Hazánkra pedig, a nem nemzeti és hazánkéval csaknem minden ponton ellentétes érdekekkel bíró uralkodó családdal való különleges helyzetünkben még veszélyesebb lenne az

egyetemes államosítás, amikor is nem lenne többé hova menekülnie a szabadság szellemének, tehát egyetlen kőszirt nem lenne, melyen az abszolút törekvések legalább is megütköznenének, hanem igenis a mindenkor hatalommal szövetséges, arisztokratikus szerkezetű róm. kath. egyházban természetes segítő társat találnának.

*

Záradéku e fejtegetésekhez két okoskodásra kell még nehány megjegyzést tennem.

Az állami iskolázás hívei nem vitatható bizonyosságnak mondják, hogy ez a magyarság terjesztése, erősítése érdekében van, ezt várják tőle. Hát ellenkezőleg, ez nagyon is vitatható bizonyosság. Külső terjedést mindenestre fog eredményezni, de belső erősödést nem. A magyarul tudók száma növekedett már a legutolsó népiskolai törvény hatása alatt is; a nemzetiségek közt már igen sűrűn hangzik a magyar szó. Úgy hogy ehhez teljesen elég e népiskolai törvény erélye s végrehajtása. És ha a magyarul beszélők számának növekedése jelentené a magyarság teljes megerősödését, úgy a következő nemzedék már teljesen megnyugtató állapotokat találna. Ez azonban nem így van.

A XIX-ik század el nem fojtható vizályt szülő örökségül hagyta a XX-ikra a faji öntudatraébredés, a nemzeti államok kialakulásának nagy küzdelmeit. Iskolákkal, politikai közigazgatási intézményekkel, ezekben tüzzel vassal németesít p. o. a hatalmas német nemzet a lengyelek közt, oroszosit a orosz óriás a finnek közt, meg is tanulják ott a német, itt az orosz nyelvet: de a lengyel németté, a finn oroszszá érzületben nem lesz soha, sőt mindig elkeseredettebb lelkű hazafi. Sőt még ha százados nyomás alatt, mondjuk a maroknyi finn nemzet elernyedve, beolvad is az oroszba, elvesztve nemzeti-ségét; a maroknyi magyar soha nem fogja magába felszívni a nemzetiségek tengerét, annyival inkább, mert benne erő erre semmi, ellenben áthasonló hajlam igen nagy, míg a nemzetiségek közül főképen az oláhban, ebben a teljesen műveletlen és az eddigi jelek szerint legalább, művelődésre hajlandósággal nem is bíró oláhban a felszívőképesség hihetetlen nagy. Erdélyről mindenki tud. Benne Hunyad, Alsófehér, Tordaranyos, Kolozs, Beszterce-Naszód, Szilágy megyék magyarjai ezereinek eloláhosodásáról. E sorok írója tíz éven át a legkétségbeesettebb küzdelmet vívta számban és vagyoni erőben túlsúlyban levő magyarjainak azon átkos gyávaságával, hogy egy csoport magyar közé jött légyen egy oláh, aki pedig tudott,

de nem akart beszélni magyarul, kedvéért a magyar, még a földesúr is azonnal oláhhul beszélt. Még több, kétségbeejtőbb az, mit épp e nyár folyamán hallottam. Bihar megye alföldjének keleti szélén van többek közt Tenke nevű község, rohamosan fejlődő ipari, kereskedelmi gócpontja nagy vidéknek, igen nagyszámú intelligenciával, közigazgatási és bírósági székhely, többféle hivatal, rendkívül értelmes, túlnyomólag református nép; vagy négyezer magyar közt egyetlen félreeső utcáján néhány száz oláh. És beházasodás esetén a magyar fél, ha közvetlen maga még megmarad is magyarnak, gyermekei már elvesznek a magyarságra nézve. Ezzel szemben álljon itt néhány adat az oláhságra, berettyószentmártoni lelkésztársam közlése nyomán. A berettyószentmártoni oláh nem tartja magát oláhnak. Öltözete mint a magyar népé, oláhhul nem ért, magyarul beszél, nem magyargyűlölő, inkább oláhgyűlölő. Ez természetesen következik abból, hogy a református templomba és iskolákba járnak. De már beljebb, Zsáka és Darvas oláhjai hangoztatják oláhságukat, jóllehet még magyargyűlölet nélkül; azonban papjaikat ennek szítására szüntelenül sarkalják egyházi hatásaik, ezekben ébrednek az ellenséges hangulat, de az erős magyarság között fékezniök kell magukat. Peterd alattomos, furfangos népének növekedő magyargyűlöletét egy hatalmas magyar nagybirtokos és az *államsegélyes* iskola sikertelenül próbálja ellensúlyozni. Bedőben oláh jegyző, oláh pap védőszárnyai alatt a magyargyűlölet vígan tenyészik, letagadják magyar tudásukat. Vekerd oláh, magyarul nem tud; magyargyűlöletét csak nyíltan mutatni nem meri. És ezek az olák faluk itt vannak Bihar megye legnyugatibb szélén, erős református magyar néppel körülövezve.

Az oláh nagyon jól tudja, hangoztatják is minduntalan, de mi magunk csittitgatására, elaltatására nem akarunk hallani róla, hogy nincs a magyarban belső erő, mellyel nemcsak a maga fennmaradását biztosítaná, de a nemzetiségeket is lefegyverezné, meghódíthatná. A belső, tehát tulajdonképeni életerő hiányát hatalmi eszközökkel pótolni annyi, mint az, aki nem tud enni, mesterségesen táplálni, mint a haldoklónak életét mesterséges belélegzéssel, étherinjekciókkal nyújtani. Nem lehetetlen, hogy a magyarnyelvű állami iskolákat önmagunk ellen állítjuk fel. Az iskolázott oláh még nagyobb erővel, több ügyességgel fogja majd kiszedni a földet a magyar lábai alól, mint azt eddig is tette Erdélyben, pedig ez is félelmetes. Már pedig akié a föld, azé az ország! Ott lehetnek akkor a mi állami iskoláink!

Lelkészek körében lehet hallani mindig sűrűbben az állami iskolák után való vágy indokolásául az ilyen kijelentéseket: „Miért ragaszkodjunk felekezeti iskoláinkhoz? Ma még megvannak. Érünk-e vele valamit? Hiszen a mai tanítókban semmi felekezeti érzés nincs.“

Súlyos vád: de kétélű; egyik magunkat sebez. Hiszen tanítóink túlnyomó része a mi saját képezdeinkben nyerte kiképeztetését. Azokban a képezdekben pedig — még eddig — theológiai képeztesű, tehát lelkészjellegű tanárok vannak. Vajjon ezeket valami kis részben nem terheli felelősség?

És továbbra, vajjon csak a tanítók között lehet-e az egyház iránt lágymelegséget találni? Vajjon ha tanárok, lelkészek megmérettetnének, nem találatnának-e hiányosoknak? Fiat justitia.

Gyönyörű dolog volna különben, ha református felekezeti tanítóink, mint az 1870-es évek németországi tanítói tették, magok tiltakoznának a vallástanításnak tőlök elvétele, tehát az államosítás ellen.

Kisújszállás, 1912.

Nagy István,
lelkész.

Egy régi utazó rólunk.

— Redinger Jakab utazása Magyarországon és Erdélyben 1664-ben. —

Pozsony városának főterén az 1671. évben a rendkívüli törvényszék egyik borzasztó ítéletét hajtották végre. A hóhér Drabik Mártonnak, a 83 éves, rajongó lednici posztókereskedőnek vágta le jobbkezét, majd a fejét ütötte le pallosával; azután az aláhullott fejből kivágta a nyelvet és a bitófára szegezte. Ez még nem volt elég. Drabik holttestét fejével együtt a dögszekéren kivitték a város végére s ott máglyán elégették nemcsak a holttestet és a fejet, hanem Drabik Mártonnak azt a könyvét is, ami a vesztét okozta. Ennek a könyvnek „*Lux in tenebris*“ (világosság a sötétségben) volt a címe, tartalma pedig az ő jóslatainak gyűjteménye, amelyekben a Habsburg-ház végső romlását s az erdélyi fejedelemség nagy hatalomra jutását helyezte kilátásba.

Drabik jóslatait cseh nyelven írta meg és Komenius A. Jánost, a modern neveléstudomány atyját kérte fel, hogy latin nyelvre fordítsa le. Komenius Drabik kérését teljesítette, és a „*Lux in tenebris*“-t kiadta. A munka kapós lévén, több kiadást ért. Komenius egyik bizalmasa, a zürikvidéki Redinger Jakab útján küldött egy példányt XIV. Lajosnak is.

Redinger Jakab is hitt Drabik jóslataiban, de hiába csinált nekik propagandát. Se Franciaországban, se Svájcban, se a Palatinatusban nem álltak vele komolyan szóba. Redinger erre megbosszankodott s elhatározta, hogyha már a keresztyének be nem veszik Drabik jóslatait, a törökök és a zsidók közt fogja hirdetni. Csakugyan útnak is indult, hogy zsidók és törökök közé juthasson, s erről az utazásáról naplót vezetett, amely egyéb írásaival együtt a züriki állami levéltárban van elhelyezve, ahol az 1910. év nyarán megtaláltam s a benne levő adatokat im felhasználom.

Redinger Jakab Frankfurtba, Erfurtba és Lipcsébe ment először s alkalmat keresett arra, hogy zsidó rabbikkal találkozassék és nekik Drabik jóslatait bemutathassa. A rabbik

azonban kétkedve fogadták ezeket; Redinger tehát Drezdán és Prágán keresztül Bécsbe jut s itt 20 font vegyiszert vett s olyan orvosságot csinált (*pulvis sympatheticus*), amellyel minden vérző sebet, legyen az bár ütődésből, szúrásból avagy lövésből származó, rövid idő alatt fájdalom nélkül be lehet gyógyítani. Redinger azt állítja, hogy ilyen orvossággal Párisban egy Prägler Benedek nevű svájci embernek lövésből származó két sebet öt nap leforgása alatt begyógyította. Az volt a szándéka, hogy ezzel az orvossággal való gyógyítást használja fel ürügyül, hogy a magyarországi csapatokhoz juthasson. Felült tehát Bécsben egy élelmiszert szállító hajóra s a Dunán eljutott Pozsonyba, ahol az elővárosban az utcázakon sok beteg katonát látott, aki ápolás hiányában nyomorultul pusztult el. Az utazás többi eseményeit hallgassuk meg Redinger saját szájából:

Komáromban nyolc napon át vesztegeltem s azon törtem a fejem, hogyan juthatnék át a törökökhöz. Nehogy tehát az őrség avagy a lakosság előtt gyanús legyek, jelentkeztem Buchheim gróf főtisztjénél s kijelentettem, hogy a sereget követni fogom és a sebesülteket orvosságommal gyógyítani óhajtom, csak tudósítsanak a betegek holléte felől. Megismerkedtem a helyőrség szolgálival, meg a magyarokkal is, és naponként elmentem a Duna partjain lévő kompokhoz, hogy az emberek megismerjenek, továbbá, hogy kitapasztaljam, kinek merre van az útja. A Tatából jövő német katonáktól megtudtam, hogy Tata Komáromhoz négy óra járásnyira esik, Tatából meg négy avagy öt óra alatt el lehet jutni Esztergomba, a törökök várába. Erre elhatároztam, hogy azzal a nessel, miszerint Tatába igyekezem, útközben letérek Komárom felé. Csakugyan át is keltem a kompon a túlsó partra magyar parasztokkal és két római katolikus pappal. Ezek úgy nyilatkoztak, hogy a huszárok, hajduk és a portyázó törökök miatt Tatába el nem juthatok. Elmentem tehát Szőnybe és olyan parasztnál háltam, aki latinul tudott. Ez ajánlott nekem olyan németül beszélő parasztot, aki 40 fontos csomagomat vinni hajlandó volt. El is indultam vele másnap reggel Tata felé, de egy óra múlva a vezetőt visszaküldtem, magam pedig balkézfelé letértem a tatai útról és halmos, bokros tájra jutottam. Buzgón imádkoztam, hogy az Isten elsegítsen Esztergomig, de ime, egy bokorban két hajdura akadtam, aki törökökre leselkedett. Az egyik már rám is akart lőni, de amikor látta, hogy puskám nincs, kardomat meg védelmemre ki se húzom, megállított és embereit előhívta. Beszédükből csak annyit vettem ki, hogy azt kérdezték tőlem, hova megyek? Erre azt

feleltem: Tataba! — Azt mondták az esztergomi úton vagyok, — jobbkéz felé tartsak Tata felé! Végre podgyászomat ki kellett bontanom, amiből kivettek 15 aranyat, egy ezüst kelyhet, nyak- és zsebkendőket, ezt megcselekedvén, magamra hagytak. Isten nevében mégis csak tovább mentem Esztergom felé, de néhány paraszt jött szembe, aki még azt is elvette tőlem, amit a hajduk meghagytak és foglyul vittek az egynegyed órányira fekvő Duna mellé és betettek egy hajóba, amely Komárom felé tartott. A hajóban volt egy lelkész is. Útközben egy kis szigethez értünk s itt mindnyájan kiszálltak a hajóból, kiki a maga tanyájára menvén, mert útitársaim menekültek voltak, akiknek faluját a tatárok felperzselték.

A lelkész magával vitt, ennem adott s bevallotta, hogy helvét hitvallású, mire én elcsodálkoztam, mert még nem tudtam, hogy a komáromiak és a Duna mindkét partján levő falvak lakosai Esztergomig javarészt református vallásúak. A lelkész a bíróhoz vezetett, aki megparancsolta, hogy két ember engem csónakon a legközelebbi faluba vigyen a szuperintendenshez. Ez nagyon barátságosan fogadott, miután meggyőződött bizonyítványomból, hogy züriki vagyok. Tüzetesen kikérdezett s amikor kifosztatásomról értesült, igen megszánt s megígérte, ha csak lehet, újra pénzemhez segít, ha a hajduk az ő hivei közül valók. Még aznap este kitudakolta az esetet és tényleg meggyőződött, hogy az én pénzem elrablói az ő falujából való hajduk voltak. Másnap reggeli könyörgésre mentünk a templomba s útközben megkérdezte a szuperintendens, vajjon felismerném-e azt a hajdut, aki először megtámadott. Ránéztem a mellette álló emberre és mondtam: ez az! Mire a szuperintendens így szólt: Vigasztalódjál meg, pénzedet visszakapod, mert azok még jó keresztyének, akik a te jószágodat vették el. A reggeli könyörgés után a hajdu csakugyan elhozta a lelkészlakásra a tőlem elrablott holmikat és én egy aranyat adtam neki ajándéknak. Úgy éreztem, hogy most megbízható emberek közt vagyok, megmutattam tehát a szuperintendensnek a jóslatokat, mire ő nagy csodálkozva bevallotta, hogy ők már hallottak ugyan Drabik jóslatairól, de csak úgy általánosságban, a könyv maga azonban nem jutott kezük közé. A szuperintendens észrevette beszédemből, hogy az én Tata felé történt utazásom csak ürügy s én bizonyára más titkos szándékot takargatok. Kivitt a szőlőhegyre s titoktartás ígérete mellett reábeszélt, hogy szándékomat őszintén valljam be. Ezt meg is tettem s elmondtam, hogy én a törökökhöz akartam menni Esztergomba, innét meg a nagyvezér táborába, hogy néki a jóslatokat átadhassam, bejelent-

vén, miszerint éppen ezek miatt a római birodalom száműzöttje és megbélyegzettje vagyok. A szuperintendens erre kezdetben megrémült, de amikor a lelkére beszéltem, hogy hiszen a törökök megtérítéséről van szó s figyelmeztettem arra is, hogy Magyarországon a törökök alatt nyugodtabb állapotok vannak, mint az osztrák ház alatt, akkor helybenhagyta szándékomat s úgy nyilatkozott, hogy éjnek idején csónakon Esztergomba szállíttat, ha ugyan a faluban még el nem terjedt a vélemény, hogy én a törökökhöz akartam menni. Majd azt tanácsolta, hogy ismét Komáromba kísértessem magam, és ott a legidősebb lelkész útmutatását kérjem ki, mikép juthatnék át a Duna tulsó partjára. Így is tettem s néhány hajduval Komáromba kísértettem magam. Útközben betértem a szónyi lelkészhez, aki mindenáron Esztergomba akart szállíttatni egy nagy szénaszállító hajón (mert a Komárom és Esztergom között levő falvak a keresztyéneknek is, a törököknek is adóztak), vagy ha ez nem lehet, csónakon. A hajósok azonban ebbe a veszélyes vállalkozásba nem bocsátkoztak, de viszont a mi szándékunkat is titokban tartották. A szónyi lelkész tehát bement velem Komáromba s azon volt, hogy két deák este vigyen át a Dunán Komárom felett egy negyedóra járásnyira, de mikor ide értünk, csomagomat még nem hozták oda, úgy hogy ezt a tervet nem lehet kivinni. Végre a komáromi iskola rektora (aki azelőtt érsekújvári lelkész volt) azt tanácsolta, várjam be a farkasdi lelkészt, aki hajóval jön Komáromba s vele majd a Dunán és a Vágon átjuthatok.

Nem tudtam eleget csodálkozni ezeknél a terveknél, egyrészt azon, hogy a lelkészek mit se törődtek azokkal a veszélyekkel, amelyekbe miattam juthatnak, ha a helyőrség megtudja, másrészt a nagy bizalom, amelyet a lelkészek a hívekbe vetettek az én megsegítemre nézve, főkép, hogy a két deák olyan engedelmesen hajlott a lelkészek biztató szavára. Németországban a hívekben ily nagy bizodalmat és engedelmességet alig találhattam volna!

Veszedelemes átkelés a Dunán és a Vágon.

A farkasdi lelkész egy kevéssé együgyű ember volt, aki nekem nem volt szabad tudnia, hogy mi a szándékom a törökökre nézve, mert hiszen a törököknek nem volt valami nagy barátja, hiszen az ő faluját is kifosztották és behódoltatták, úgy hogy nékie egy ideig nem volt semmi jövedelme a lelkészi állásából, úgyannyira, hogy kenyerét magának kellett megkeresnie s a káposztát és gyümölcsöt hajón szállítnia

Komáromba. Ezt a helytartó meg is engedte neki, mert a törökök berontásakor férfiasan viselte magát s egy előkelő törököt annak tulajdon kardjával levágott, — nékem tehát más ürügyet kellett használnom, t. i. hogy a mi táborunkba óhajtók menni Nyitrára s ezért a komáromi lelkészek meghagyták a farkasdi lelkésznek, hogy engemet vigyen fel a Dunán és juttasson a Vágon el Farkasdig. Fel is hajóztunk két mértföldnyire Guttáig némely sáncok és őrállomások mellett, amelyek kérdésére bementam, hogy a mi seregünkhöz megyek Schintaubá. Útközben láttam két karóba vont magyart a Duna partján, akiknek egyike azért bűnhődött, mert olyan asszonyt vitt át a Dunán, aki előbb a törököknél volt, a másik meg a mi népünket akarta elárulni a töröknek. Elgondoltam magamban, hogy — édes jó Istenem — ilyen, vagy még keserve-sebb halállal kellene nékem is lakolnom, ha rajtakapnának az átszökésen. De Isten megerősítette lelkemet s baj nélkül átjutottam. Guttától kezdve, ahol a mieink a Dunán hajóhidat állítottak, a farkasdi pappal együtt gyalog mentünk Farkasdra, mert így kevesebb veszély fenyegetett bennünket a tatárok részéről, akik a Vág partjáról szoktak leselkedni a hajókra. Útközben és a vacsoránál kitudakoltam a lelkésztől, merre és milyen messze esik Farkasdhoz Nyitra, meg hogy melyik út visz Érsekujvárra (nehogy eltévedjek és a tatárok vagy a törökök kezére jussak). Éjnek idején átvitt a Vágon egy óra járásnyira és Isten nevében jó szerencsekívánása mellett útnak bocsátott. Fél éjjel jártam gyarló holdvilágnál, majd egyik, majd másik úton, majd út nélkül a leperzselt falvak közt (mert a tatárok Érsekujvár körül 10 mértföldnyire mindent felgyújtottak). Közben a hold is lement s én reggelig lepihentem. Virradatkor három óra járásnyira láttam Nyitrát egy dombon s azt is észrevettem, hogy balkézre messze letértem, átsaptam tehát jobbkézre egy nagy épület felé, ami jó messzire esett. Mőd nélkül álmos voltam, hogy tehát nyugodtan alhassak, behúzódtam egy nagyon gazos ugarra, nehogy a járókelők esetleg észrevegyenek. Azt álmodtam, hogy sok holmimat elvették tőlem. Álmomból felserkenvén, egy domb felé mentem, ahol lovas őrséget pillantottam meg. Egy lovas elibém jött, én meg fehér nyakravalómat botra akasztottam a békesség jeléül, vagy hogy hírnöknek tartsanak. A lovas megkérdezett, hova megyek, de mivel se turbán nem volt a fején, se magyar ruházatot nem láttam rajta, nem feleltem néki, nehogy bajba jussak. Mert ha ő nyitrai volt s én azt felelem néki, hogy Érsekujvárra igyekezem, magamat jelentettem volna fel, hogy a törökökhöz akarok menni. Ha meg azt vallom,

hogy Nyitrára iparkodom, ő pedig török — ekkor is fogságba jutok. Hallgattam tehát, amíg a főőrségre nem kerültem. A lovas hamar leemelte vállamról batyumat s hamarjában át is kutatta, hogy pénzemet megtalálhassa. Szerencsére aranyaimat magamnál tartottam s a batyumban csak néhány negyedforintos arany volt. Ezeket aztán el is vette tőlem, meg a lakatot és a kést. Utóbbiakat később visszaadta. Amikor a török őrséget közéről megláttam, hálát adtam Istennek, hogy jó helyre jutottam. Az őrség mintegy 1000 lovasból állott, Érsekujvártól két óra járásnyira. A nagy épület a nyitrai püspök nyaralója volt — de most egészen elhagyatva. A lovasok közt voltak olaszok is, akik kikérdeztek, honnan jövök és hova akarok menni. Azt feleltem nekik, hogy a nagyvezérhez akarok jutni, és azt kérem, hogy hozzá vezessenek. Nagyon szerették volna az okát tudni, mire azt válaszoltam, hogy bizonyos könyveket akarok néki átadni, meg egyéb mondanivalóm is van, amit csak személyesen intézhetek el. A basa vagy vezér erre ennem adott.

Első kihallgatásom a nagyvezérnél mintegy ötven basa, bég és aga jelenlétében.

Étkezés után egy előkelő török négy lovas kíséretében a nagyvezér sátoztáborába vezetett: egy lovas elvette batyumat, egy másik meg a 20 fontnyi gyógyítóport. Így teljesedett be álmom. A lovas azonban a port nem tudta használni, hiszen azt se tudta, hogy mi és hogy mire való.

Vezetőm útközben gyakran kérdezte, vajjon nem akarom-e kardomat néki ajándékba adni, amire azonban nem voltam hajlandó. De mégis csak az övé lett, mert ahogy az ő sátrához értünk s ő ott az ő kardját leoldotta (a nagyvezér sátrában kard nélkül jelenik meg az ember), ugyanitt maradt az én kardom is. Később nem tudtam kitudakolni sem őt, sem az ő sátrát. Így maradt a kardom nála.

A kerek sátorban kétfelől ült a szőnyegekkel leterített földön vagy 50 előkelő, időses, nagy körszakállas, városi tanácsos kinézésű úr. A nagyvezér (Köprili Achmed, szül. 1626., nagyvezér 1661—76.) emelkedettebb helyen ült két vánkoson. Eleinte egy német szolgája útján beszélt velem, aki azt kérdezte, honnét jövök. Mondám: Németországból, ahonnet száműztek, tehát a törököktől kérek oltalmat.

A nagyvezér erre az iránt érdeklődött, mi az én száműzetésem oka? Elbeszéltem, hogy a birodalom néhány fejedelmét figyelmeztettem, miszerint Isten a keresztyéneket önmaguk és a törökök, tatárok útján keményen meg fogja látogatni.

A törökök Bécset is, Rómát is beveszik, mire a keresztyének magukba szállnak, súlyos bűneiket elhagyják, a hitben egyesülnek és igaz, tettekkel ékeskedő keresztyénséget kezdenek. Az ilyen keresztyénségre a törökök, zsidók és a pogányok is megtérnek stb. Erre azt kérdezte a nagyvezér, hogy talán matematikus vagyok s mindezt a csillagokból tudom? Mondám néki — nem így áll a dolog, hanem mindezt különös könyvek-ből tudom. Kérdezte, van-e ilyen könyv nálam s mikor azt mondtam, hogy igen, előhivatta rendes tolmácsát, aki körül-ményesebben kikérdezett, többek között azt is tudakolta, miféle nyelveket beszélek? Mondtam néki, tudok héberül, görögül, olaszul, franciául stb. Erre valamit héberül kellett mondanom, mire Mózes első könyvének első fejezetét beszéltem el. A tolmács görögül és olaszul beszélt velem. Amikor bejelentettem, hogy a törököknek keresztyén vallásra kell térniök, a nagyvezér és a többi urak nagy komolyan néztek rám s a nagyvezér azt kérdezte tőlem: akarok-e én törökké lenni? Én mosolyogva feleltem: nem, ez lehetetlen, mert rendületlenül hiszem, hogy a törökök néhány év alatt keresztyénekké lesznek. Végre azt kérdezte, vajjon ismerék-e valakit a táborban? Nemmel feleltem. A nagyvezér erre meghagyta a tolmácsnak, hogy a maga sátrába vigyen és hogy könyveimet annak adjam át átolvasás végett. Amikor már egy kis időt töltöttem a tolmács sátrában, megkérdezett, nem esnék-e nekem jobban, ha keresztyéneknél lehetnék? Azt mondtam, ez nekem mindegy, de ha már a táborban keresztyének is vannak, bizonyára szeretnék velük beszélni. Csakugyan a táborban volt az erdélyi fejedelem állandó szónoka (orator continuus) vagy ügynöke, aki az én vallásomon volt, sátra a tolmácsétól vagy félóra járásnyira. Amint ez a Baló László nevű szószóló meghallotta, hogy én hova való vagyok és hogy mi volt a fővezérnél történt kihallgatásom tárgya, nagy csodálkozással és örömmel fogadott. Baló mihamar elmondta szándékomat a moldva és oláh ügyvivőknek, akik mód nélkül csodálkoztak, hogy a nagyvezér tüstént le nem fejeztetett, mert többek közt azt is bejelentettem, miszerint a törökök keresztyénné lesznek.

Ennek a három ügyvivőnek napról napra meg kellett jelennie a nagyvezér sátrában s ott kellett várnia a parancsra, vagy pedig a tolmácsnál kellett értesülést szerezniök, ha el akartak maradni. A moldvai és oláhországi fejedelem csapatai ebben az évben a török táborban voltak, de a lévai csatában nagyrészt elestek. Apaffi fejedelem még azzal menthette magát, hogy népét nem küldheti a táborba a nagy szegénység és nehéz körülmények miatt, mert a tatárok Erdélyre ütöttek.

Második kihallgatás a nagyvezérnél hat titkos tanácsadó úr jelenlétében.

Első kihallgatásom után harmadnapra megint a nagyvezér és hat titkos tanácsadója elé hívtak. Ezek két óra hosszat kérdeztek s először is a rézmetszetek (t. i. a Drabik munkájában levők) magyarázatát akarták hallani, továbbá hogy kik voltak azok, akiknek látomásaik voltak, ezek miként történtek? Mindezt körülményesen elmondtam. Amikor ők az angyalokról, elragadtatásról, Isten szaváról hallottak, akkor nagy áhítattal hallgatták beszédemet s egy szóval se szóltak ellenem. A képek egyike a törökök és a keresztyének nagy csatáját ábrázolja, — ennél azt kérdezték, mit jelent az a könyv, amit négy ember visz? Mondtam: a török nyelvű bibliát, amit az ő megtérésükre fordítottak le s adtak ki Hollandiában. A tolmács erre felemlítette, hogy erről már hallottak valamit s a török bibliát nagyon várják. Amikor Drabikhoz értünk, a tolmács szememre vetette, hogy ez Rákócziról megjósolta, miszerint magyar király lesz s ez nem teljesült be. Pedig az Isten változhatatlan s amit megígér, meg is tartja. Erre én így válaszoltam: az Úristen feltételesen tette az ígéretet, t. i. ha Rákóczi az ő szavát követi és a török császárnak Isten akaratját kinyilvánítja, ha Erdélyben és Magyarországon a bálványimádást beszünteti stb. Ámde Rákóczi szót nem fogadott, a török császárnak semmit se nyilatkoztatott ki, a maga országában a bálványimádást nem szüntette be, sőt Isten parancsa ellenére Lengyelországba ment, ahol azonban őt, mint mindenki tudja, az Isten megbüntette.

Erre aztán megindult a vallási vita. A tolmács előadta, hogy a törökök vallása a legjobb és legtökéletesebb, mert ők egy Istenben hisznek, a mindenség teremtetőjében és megtartójában stb. Istennek nem lehet fia, pedig a keresztyének így adják elő stb. Mire én szerényen így feleltem: a Szentháromság titkát ugyan mi emberek teljesen fel nem foghatjuk, de a Szentírás ezt világosan tanítja s már az ó-testamentom is sejteti. Isten útjai nem olyanok, mint a mieink, akik a nőkkel, gyermekekkel együtt a testnek élünk. A vallás tökéletességére nézve azt remélem, hogy a törökök hite megváltozik, ha a Bibliának mind az ő, mind az új-testamentomi részét elolvassák. Amikor a keresztyének gyalázatos bűneit, egyenlenségét, árulásait, dobzódását, szitkos voltát szememre hányták, bevallottam, hogy ilyen bűnök a keresztyének között csakugyan vannak, de meg fognak szünni, mert a keresztyének magukba térnek és olyan keresztyénséget fognak megvalósí-

tani, amelyre a zsidók, törökök és a pogányok is meg fog-
nak térni.

Erre ismét elbocsátottak engem, a tolmács meg sátrában nékem bevallotta, hogy ő galatai görög keresztyén. A köny-
veket nekem visszaadta, mert a nagyvezérnek nem kellene.
A törökök egyáltalában el nem hiszik, hogy ők keresztyénné
lesznek, hiszen Mohammed nekik megjósolta, hogy az ő val-
lásuk az egész földön elterjed. A tolmácsot felszólítottam, hogy
kérje meg a nagyvezért, engedje meg, miszerint én a legkö-
zelebbi alkalommal Konstantinápolyba utazhassam. Szándékom
az volt, hogy a török nyelvet megtanulom és a török bibliák
magyarázatában nekik segítségül leszek. A tolmács megígérte,
hogy mindent megtesz érdekemben s így maradtam én a
törököknél egy hónapig s velük vonultam Görög-Fejérvár felé
(Belgrád).

Baló László a császári követnek (residens), Reiminger
Simeonnak is szólt rólam és a nálam levő jóslatkönyvekről.
A követ kívánságára Baló sátrába kellett mennem, ahol a
követnek könyveimet átadtam azzal a kikötéssel, hogy majd
azokat nékem vissza fogja adni. Volt a követnél egy barát is,
aki velem a vallásról vitát kezdett s akinek én a római
katholikusok zsarnokságát és igazságtalanságát szemére vetet-
tem, továbbá hogy ők a mieinket keményen üldözik, míg a
törökök megtürik s végre, hogy a mi magyarországi templo-
mainknak elvétele által hozták be a törököt oly messzire. Erre
ugyan a követ semmit se szólt, de aztán az osztrák házat,
mint jámbor, istenfélő háznépet, védelmébe vette, és tudtomra
adta, hogyha megneheztel, könnyen kiviheti Konstantinápoly-
ban, hogy engem vízbe fojtsanak, mert ott a holland és az
angol követ jó barátai. Én azt válaszoltam, hogy nem vagyok
alárendeltje.

Jegyzetek a táborban levő törökökről.

Amikor a vasvári békét kihirdették, a török sereg vissza-
vonult. Budán nyolc napot töltöttünk, ahol a három ügyvivő
a pesti ráczoknál szállt meg, azután pedig a Duna mentében
lefelé vonultunk. Mivel Baló László kocsijára nem ülhettem
fel, gyalog mentem és gyakran szemem elől tévesztettem az
ő sátrát, úgy hogy nála se nem ehettem, se nem alhattam.
A gyalogság mindig egy nappal előbb járt, a rákövetkező nap
vonult a lovasság ugyanarra a szállásra. Menetelés közben a
következő megfigyeléseket tettem:

1. *A törökök istenfélelme.* Naponként háromszor imád-

koztak sátraikban oly nagy áhitattal, amin valóban csodálkoztam. Ima közben majd térdre és földre borultak, majd felálltak, mellüket verték és sóhajtoztak. A táborban papokat nem láttam ugyan, de azt észrevettem, hogy a pihenés ideje alatt néhány török bement egy sátorba és ott énekeltek.

Minden este és reggel háromszor egymásután az egész tábor Allah-t kiált oly szelíd, tiszta hangon, mintha csak asszonyok lennének. Ezzel az egy szóval Allah kívánták ók, hogy az Isten nekik jó éjszakát, avagy jó napot adjon.

2. *A törökök szeretete.* Amíg csak velük voltam a táborban és a menetelés alatt egyetlen egy civakodást se láttam, ily sok nép között (15,000). Jóllehet minden rend nélkül vonulnak tova, egyik a másiknak nem akadékoskodik. Ha valamelyik a maga zászlójától történetesen elmarad, a másikhoz csatlakozik s itt kap enni, mintha ide tartoznék. Ha néhányan valami faluban kenyeret, gyümölcsöt vagy egyebet vesznek, kérés nélkül, fizetés nélkül megosztják a többiekkel. Ha valami teherhordó állapot elesik, vagy egyéb akadály fordul elő, mindjárt egymás segítségére sietnek.

3. *A törökök vendégszeretete.* Amint említettem, gyakran szemelől tévesztettem sátramát. Ha ez az evés idején esett meg velem, a basák szolgálkák útján magukhoz hívtak s amijük volt, abból készséggel ennem adtak s vagy velük, vagy szolgálkával étkeztem. A törökök először sültet esznek, azután főtt húst, harmadik fogásnak sűrű rizskását, negyediknek bő lével feleresztett rizslevest. Ilyen vendégszeretetben nemcsak azok a basák és agák részesítettek, akik akkor láttak, amikor a nagyvezér elé vezettek engemet, de közkatonák is, — és éjjelenként sátraikban gondomat viseltek.

4. *A törökök józansága.* Ismeretes tény, hogy a törökök családi körükben nem isznak bort, de mégis azt hinné az ember, hogy tán táborozás esetén több szabadságot engednek maguknak. Én azonban egy törököt se láttam, hogy bort avagy erős italt ivott volna. Van ugyan nekik egy koffje (kávé) nevű poruk, amire vizet öntenek és felforralva isszák, úgy tartván, hogy erőt és meleget ad; de ebből se isznak többet két csészécskénél s ezt is csak reggelenként, ha nedves az időjárás, meg akkor, amikor ellenségre rontanak. Rendes italuk étel után a tiszta víz.

5. *A törökök szüzessége vagy önmegtartóztatása táborozás közben.* Az egész török seregben egyetlenegy török asszonyt se láttam s a városban levőket is csak teljesen lefátyolozva. Néhány basa népével együtt már hat álló esztendeig volt a harcmezőn anélkül, hogy a maga vagy a más feleségéhez köze-

ledett volna. Azt mondták, hogy éppen ez volt az oka a békekötésnek, mert néhány basa már nagyon vágyódott haza. Láttam ugyan néhány fogoly asszonyt, de ezeket a tatárok vásárolták.

6. *A törökök csendessége és szelídsége.* A törökök nem sokat beszélnek egymás közt s ha beszélnek is, csak halk szóval teszik. Nincs trombitaszó, dobolás vagy ilyesmi egész álló nap, csak reggel és este órváltáskor, de ez is oly csendben esik meg, hogy minden lármázást elkerülnek. Szóval ők szelídek magukviselésében, derültek és nyájasak arcukatukban, úgy hogy az ember csodálkozva kérdi, hogy hát ezek egyáltalában katonák-e, és a harcban tűzbe tudnak-e jönni?

7. *A törökök katonáikat jól ellátják fizetéssel, rendes eledellel, ruházattal, sátrakkal és más szükségesekkel.* A katonáknak az egész hadjárat alatt történő rendes fizetésére pénzt visznek magukkal és ezt időnként kiosztják. A pénzesládákat a nagyvezér sátra mellé helyezik el s ugyanott van a kincstartó sátra is. Nincs hiány náluk sem az ember eledelében, se az állatok táplálékában. Ezer meg ezer teve hordja ezt, meg a sok fuvaros. A katonák este együtt esznek meleg ételt, rizsből vagy zúzott árpából. A janicsároknak kétannyi a fizetése, mint a lemenyeknek. Juhnyájaikat maguk után hajtják s minden nap vágnak belőlük. A törökök kevés marhahúst esznek. Az egész tábor el van látva sátrakkal s így a katonáknak nem kell fáért, szalmaért s egyébért futkosniok, hogy kunyhót építhessenek. Húsz ember egy sátoralja s ezeknek külön szakácsuk, késük és tányérjaik vannak. A janicsárok világoskék posztóruhát viselnek, majdnem olyat, mint Svájcban szokás. A lemenyk és a többiek világosszürke ruházatban járnak s esős időben hosszú gyapjú kabátokat öltenek magukra, olyanfélét, mint a kapucinusok. Nagy urak szeretnek bokáig érő hosszú cobolyprémes zöld ruházatot viselni.

8. *A törökök szigorú hadibiráskodása.* Három alkalommal tapasztalhattam, hogy a törökök a hadibiráskodást igen szigorú alakban gyakorolják. Érsekújvárnál megfojtották a nyitrai volt kormányzót, mert Nyitrát a keresztények kezébe adta át minden különös szorongattatás nélkül. A vádlottak nem tudták, mikor intéződik el ügyük s mikor érkezik meg a császártól az ítélet, amit a nagyvezér sátrában szoktak a napi gyülekezés idején felbontani. Az ítéletet hamarjában végre is szokták hajtani. A halálraitéltek nagy tisztességadással megcsókolják a selyemzsinórt s készséggel nyugosznak bele a halálba. A fentemlített kormányzó azonban úgy vélvén, hogy rajta igazságtalanságot követnek el, védekezni próbált és a reátáma-

dókat törrel megsebesítette. Egy másik előkelő egyiptomi embert, akire az udvarnál alattvalói panaszt tettek, ugyanazon a napon végeztek ki. Amíg Budán pihentünk, egy vezér a nagyvezért és a legelőkelőbb basákat megvendégelte. Ezt a vezért is nemsokára megfojtották, mert Lévánál felsőbb parancs nélkül ütközetbe ment és nagy vereséget szenvedett.

A táborban mit se láttam, ami nem tetszett volna, csak azt, hogy a törökök is sokat dohányoztak. Szerencsejátékot nem láttam köztük.

Látván a törököknek felsorolt erényeit, úgy képzeltem, hogy békében még rendesebben és szerényebben élnek s elgondoltam, hogy ők mily sok tekintetben felülmulják a keresztyéneket. Ha pedig majd keresztyénné lesznek, mennyivel jobban követik majd Krisztus tanításait és életét, mint mi keresztyének, akik Krisztusnak csupán csak nevét viseljük, de krisztusi erények és cselekedetek nélkül.

Két tatár meg akar engem gyilkolni, de megmenekszem.

Amilyen értelmesek, jóerkölcsűek és szerények a törökök, olyan értelemnélküliek, szerénytelenek és barbárok a tatárok, akik közül a sereggel volt vagy 30,000. Lássuk erre a következő történetet.

Amikor a sereg Palánkára ért, a városka végén beszálltam egy ráchoz, akivel azonban egy szót se tudtam váltani, mert szláv nyelven beszélt. A vendégek látták, hogy keresztyén vagyok s megengedték, hogy velük vacsoráljak. Este eljött ebbe a házba egy török aga is az ő szolgálival. Az aga a ház előtt feküdt le sátrában, a szolgák meg a lovaknál az istállóban. Kilenc órakor én is le akartam feküdni, de nem volt hozzávaló alkalmatosság. A szobában meg a konyhában rác háznép feküdt. Kérdeztem tőlük, tán az istállóban szoríthatnának nekem is helyet? A rác bölintott, hogy igen és kinyitotta az istállóajtót. Amikor beléptem, itt se találtam helyet s a török szolga megmérgesedett s nem akart az istállóban megszenvedni. Amikor innen kimentem, egy másik szolga utánam futott, karján visszavezetett és pörölt az elsővel, aki engem nem akart megtérni az istállóban. Ez a tűzhöz vezetett, hogy felmelegedjem. Amikor leültem, egy harmadik ember vont magához, és én közben észrevettem, hogy ezek tatárok, de báránybőr ködmenjüket levetették, — különben mindjárt felismertem volna őket s nem maradtam volna az istállóban. Nagyon sok gégehangot használnak s beszédjükben untalan előfordul a chi, chi.

A tatár szolgálja húst sütött a tűzön vacsorára. Alig ültem egy kis darabig, megfordult a tatár úr és kikutatta, mi van a jobboldali nadrágzsebemben. Nem volt ott más, mint kés és villa. Kivettem tehát ezeket és maga mellé tette. Gondoltam, most fosztogatás készül s mikor megint a tűz felé fordult a tatár, pénzeszacskómat kivettem balzsebemből és a gatyámba dugtam el. Negyedóra múlva megint felém fordult a tatár és mindenfelé tapogatózzott rajtam. Németül szóltam rá: Mit kutatsz nálam, hagyj békében! Ő erre öklével megütött s megint a tűz felé fordult. Nem tagadom, hogy félelem fogott el, hogy a tatár szolgáljával együtt majd legyilkol, körülnéztem tehát, merre lógnak kardjaik, tán én közelebb érném őket. Igaz, hogy jobboldalon felül lógtak, de én mégse nyúlhattam hozzájuk először. Ki kellett tehát várnom, mit akarnak velem s közben buzgón imádkoztam, hogy az Isten szabadítson meg tőlük. A tatár úr soká értekezett szolgáljával s kivettem beszédjükből, hogy engem meg akarnak gyilkolni. A szolga sokszor mondta ezt a szót: sachar, sachar, amit úgy magyaráltam: ő kiáltani fog. A tatár úr mindenáron be akart takarni báránybörködmonébe, sőt még a fejemet is le akarta takarni, amit azonban sehogy se engedtem, mert úgy gondoltam, mindez csak azért történik, hogy majd gégémet könnyebben átmetshesse. A tatár úr megint elkezdett tapogatni s újra biztatta a szolgálját, hogy segítse őt engem meggyilkolni. Ez megint csak a sachar vagy zagar szóval felelt. A tatár erre mellém feküdt, mintha aludni akarna s kezét szemére tette úgy, hogy ujjai között megláthassa, ha elalszom. Az én szememre azonban sehogy se jött az álom. Amikor a tatár elúnta várni, hogy mikor alszom el, felült, levette fejéről hálósipkáját és mindkét kezével belekapaszkodott hajamba, hogy a szolga késsel nyakamat átmetshesse. Én se voltam rest s a tatár gégejét úgy megszorítottam, hogy hajamat eleresztette. Egyidejűleg háromszor elkiáltottam magamat — mordio, mordio, mordio, mire a török felébredt, felugrott és a tatár szolgálját megfogta, nehogy belém szúrhasson s jól meg is szidta. Ezalatt én kifutottam az istállóból az agához és kértem kardját, de ő nem adta oda, hanem bement velem az istállóba, keményen rászólt a tatárra s visszaadta köpenyemet, keztyűmet, késemet, lábbelimet. A rác ezután egy kis helyet szorított a konyhában, hogy ott alhassak. Én azonban egész éjszaka be nem húnytam a szememet, hanem imádkoztam és hálát adtam Istennek, hogy kiszabadított a gyilkosok karmai közül. Ha ezek az emberek így viselkednek a táborban, a vendégfogadó háznál, el lehet képzelni, mi mindent

művelnek az ellenség országában. Erdélyből, Magyarországból és Morvaországból elvittek már vagy 60,000 foglyot, sokakat legyilkoltak s ami útjukba esett, mindent felperzseltek. Isten óvja meg Németországot az ilyen vendégektől.

Menekvésem a táborból.

A Görög-Fehérvár felé való menetelés alatt a lovasok is, gyalogosok is kérdezgettek, hova akarok menni? — s amikor erre azt feleltem, hogy Konstantinápolyba, azt akarták belőlem kivenni, vajjon a muzulmán hitre akarok-e térni? Elmondtam, hogy ez eszem ágában sincs, sőt hogy én éppen azért jöttem a táborba, hogy a nagyvezérnek, basáknak és agáknak, meg a közkatonáknak hirdessem, miszerint keresztényénné legyenek. Érsekujváron, Budán pihenésünk alatt kimentem sátrunkból a legközelebb eső gyalogosokhoz, akik lemenyik voltak s minden nap 50 török szót tanultam, hogy a menetelés alatt megértethessen magamat. Amikor tehát a fentemlített lovasoknak és gyalogosoknak jelzett módon válaszoltam, nagyon csodálkoztak s rákövetkező napon engemet látván, így szóltak: ime, itt jő a német próféta, aki bennünket a keresztényen vallásra akar téríteni. Szándékomban hire ment a táborban s egyszer csak Baló László így figyelmeztet: Redinger úr, mondja ő, nem titkolhatom el, amit nekem a tolmács mondott, tudniillik hogy a nagyvezér az ön életére tör s ha Görög-Fehérvárra érünk, az a szándéka, hogy önt titkon legyilkoltatja s ezt a szándékát már idáig is végrehajtotta volna, ha a basák és agák jelenlétében nem kérte volna ön az ő védelmét. Baló megígérte, hogy Erdélybe jutásomat lehetővé teszi a következőkép: Budán ő hozzá jött egy erdélyi nemes úr, Apaffi küldöttje s arra kérte Balót a fejedelem nevében, hogy a nagyvezért vegye rá, miszerint a tatárok ne Erdélyen át, hanem másfelé vonuljanak haza, mert Erdélyt már úgysis teljesen elpusztították. A nagyvezér ezt a kérést teljesítette. Én tehát ezzel a nemes úrral elmehetek Erdélybe, mondta Baló. Másnap összeszedtem holmimat s fenti nemes úrral Mohácsról kocsin mentem Becse (t. i. Törökbecse) felé a Tisza mellé s meg is érkeztem negyed napra. A Mohács és Becse közti térségen leginkább rácok laknak földalatti kunyhókban, mint a vakondok. Becséből Lippára mentünk, ahol Erdélytől kétnapi járásnyira oláhok laknak, akiknek nyelve csaknem megegyez az olaszszal.

Megérkezés Erdélybe. Értekezés Apaffi fejedelemmel és leendő udvari prédikátorával, Toffer D. úrral.

Az oláh vidéken keresztül éjjel-nappal utaztunk a postával, mert féltünk, hogy megtámadnak és legyilkolnak. Erdélybe a moldvai hegyek mellé érkezvén, értesültünk arról, hogy Apaffi Mihály fejedelem Segesvárott tartózkodik s ott a rendekkel gyűlést tart. Segesvárott és más hat városban avagy várban (ezért nevezik Erdélyt Siebenbürgennek) leginkább németek laknak, úgyszintén a körüllevő tájakon is, de ezek a magyar nyelvet is beszélik. Ezeknek elődeit 700 (sic!) éve hívták ki Szászországból a tatárok ellen segítségül s ott a tatárok kiűzése után letelepedtek, amint az ő naptáraik mondják. Mások meg úgy tartják, hogy Nagy Károly száműzte őket Erdélybe ismételt lázadásuk miatt. A szászok lutheránus vallásúak, a magyarok és székelyek pedig nagyobb részre reformátusok, a többi pápás hitű, egy részük meg szocinianus és arrianus. Amikor Segesvárra megérkeztünk, másnap a fejedelem maga elé bocsátott. Először is el kellett mondanom franciaországi utamat, azután meg arról kellett számot adnom, hogy miért jöttem a török táborba. Azután átadtam néki a jóslatokról készített kivonatos tartalomjegyzéket. A fejedelem azt ígérte, hogy mindezeket átnézi s azután majd beszél velem, udvarmesterét meg előszólította s nála nekem szállást és ellátást rendelt. Harmadnapra ismét magához hivatott s jelzé, hogy a könyvet átnézte s benne fontos, csudás dolgokat talált.

Amikor egy más ízben voltam a fejedelemnél, találkoztam a református püspökkel és néhány más pappal. A püspök látni óhajtotta a jóslatok tartalomjegyzékét. Volt ott egy iskolaigazgató is, egyébként orvos, aki a Lux in Tenebrist elolvasta, de nagyon kevésre becsülte, mert alig teljesedett be egy jóslata is. Az udvarban való tartózkodásom hetedik napján azt üzenté a fejedelem, hogy mivel sok dolga akadt, velem már nem beszélhet, de ajándékoz egy tatár lovat és egy útlevelet (az eredeti megvan a zürichi levéltárban!), aminek segítségével Erdélyben és a hozzá tartozó magyarországi helyeken ingyen utazhattam volna, ha magam mentem volna. Az én elutazásomkor azonban Teleki Mihályt, Kővár kapitányát Szatmárba küldték gróf Rothalhoz, hogy vele tárgyaljon a német őrségnek Szamcsujvárból, Kővárból és más helyekről való elvitelére nézve. Telekinek Segesvártól 8 mértföldnyire levő birtokára elkísért egy lovas és ellátásomról gondoskodott. A szatmári várba érkeztünkkor reggel egy német katonát akasztottak, aki két társával egy éve Toffer Mihály lelkésztl

600 tallért lopott s őt magát is meg akarta gyilkolni, mert a rablást észrevette s meg akarta akadályozni. Ehhez a paphoz szálltam s ő örömmel fogadott s amikor franciaországi és a török táborban történt utazásomról értesült, sokat beszélgetett velem a jóslatok dolgáról. Ő ugyanis a Comenius-féle jóslat-kivonatokat és Drabik jóslatait az iskolaigazgatótól megkapta és néhány nemes úrral együtt elolvasta. En iparkodtam őt rávezetni, hogy e jóslatokban higgyen, mert nagyon sok kételye volt velük szemben. Mivel Teleki kapitány őt a fejedelem udvari papjához meghívta, felkértem, hogy a fejedelmet is erősítse hitében, aki az Írásban úgy is nagyon jártas már. A lelkész e kérésem teljesítését meg is ígérte. Ugyancsak ő nagyon szíven viselte az én bátorságos továbbutazásomat és kitudakoltatta, nem mennek-e kereskedők a eperjesi vásárra. Csakugyan akadtak is ilyen rác kereskedők a Szatmárral szemközt levő városkában s így az odavaló lelkészhez igazított egy tanuló segítségével, aki a kereskedőknek beajánlott.

Utazás Lednicre. Találkozásom Drabikkal.

Nagyon keserves utazásunk esett Tokajon át Eperjesre, mert a folyók annyira fel voltak dagadva, hogy a földeken is vízben úsztak lovaink. Eperjesen három napig maradtam a magyar papnál, Curianinál, aki a német pappal együtt jóakarattal fogadott, jöllehet mindegyik lutheránus volt. Sokat beszélünk a jóslatokról annyival is inkább, mert nekik is megvolt ez a könyvük, sőt Drabikot is, Comeniust is ismerték. Ellenkezésem dacára útiköltséget is adtak, jöllehet én az egész úton soha senkitől se kértem semmit se, mert még futotta a pénzből, amit hazulról hoztam. Eperjesről egyedül kellett Lednic felé utaznom a 32 mérföld hosszú, veszélyes úton. Erre ugyanis, mint a lengyel és sziléziai határ közelében mindenütt, nagyon sok rabló és gyilkos van, jöllehet e tájon vaszígorral járnak el velük szemben. Isten azonban megsegített s támadás nem ért. Bizonyára az is javamra volt, hogy a Frankenthalból hozott fekete ruhám miatt mindenütt papnak néztek. Útközben betértem a papokhoz, akik leginkább szlávok és lutheránusok voltak és engem készséggel fogadtak, mellém vezetőket rendeltek. A vágmelléki táj nagyon szűk és hegyes, úgy hogy a szlávokat nehéz lenne ismét elűzni. Puchownál átkeltem a Vágon és éjjelre megszálltam egy Medniansky Jónás nevű öreg nemes embernél, aki nekem ajánló levelet adott Drabikhoz, fiát meg velem küldte Lednicre, ahol valami elintézni valója volt.

Drabik beszélgetésünk elején elárulta, hogy az Úr megjelentette néki, miszerint hozzá ilyen hírnök jő. Elbeszéltem neki, hogy én az 1657. évben Amsterdamban olvastam jóslatait, azokban eleinte nem hittem, de később úgy beléjük szerettem, hogy azóta senki se tudott engemet tőlük eltántorítani s hogy 1663 óta minden erőmmel terjesztem őket. Drabik ezen nagyon elcsudálkozott és hálát adott Istennek, hogy jóslatai így terjedtek, de panaszkodott is, hogy éppen Magyarországon és Erdélyben nagyon kevés hitelre találunk. Arra is felkért, hogy az ő nevében (mert ő nem tud a grammatika szerint latinul beszélni és írni) írjak Apaffinak s kérjem és intsem őt, hogy magát a jóslatokhoz szabja!

*

Redinger magyarországi utazásának leírása ezzel lezárul. Az 1665. év január 15-én már ismét Frankenthalban találjuk. Bennünket magyarokat még csak az érdekel, hogy a zürichi könyvtárban levő temérdek írása közt van egynehány magyar szó is feljegyezve ekkép:

Isten	Ailah	Deus
Világ	dunia	mundus
ember	adam	homo
fő	basch	caput
haj	drasch	capillus
homlok	alun	frons
szem	jos	oculus
fül	gulac	auris
orr	burno	nasus.

Redinger Frankenthalból Zürichbe ment és viszontagság-
teljes életét a kórházban végezte be 1688 március 10-én.

Életrajzát Zollinger Frigyes, a zürichi államtanács nevelésügyi titkárja írta meg, aki tehát Redingernek hollandiai, franciaországi, svájci szereplésére is kíváncsi, Zollinger könyvében megtalálhatja.

Pozsony.

Balogh Elemér.

BELFÖLDI SZEMLE.

A Felföldi kánonok.

Már én bizony csak felföldinek mondom azt az egyházi törvényünket, amely nyomtatásban *Articuli, juxta quos regitur ecclesia in superioribus regni Ungariae partibus* címmel 1595-ben, majd egy pár szó változtatással 1567-ben és 1709-ben jelent meg. Révész Imre A felső-magyarországi reformált egyházak legelső kánonos könyve címet irt a fölé a cikke fölé, amelyben ezelőtt 50 évvel a Sárospataki füzetekben foglalkozott vele és ő utána Felső-magyarországi cikkeknak, vagy kánonoknak nevezgetik mások is — egyháztörténetírók, jogtudósok — akik napjainkban magyarul írtak róla. De én nem értek egyet azokkal a tudósokkal, akiknek a véleményét Zoványi Jenő így fejezte ki: „Felső-magyarországi néven szerepeltek régebben is, így ismerjük őket mi is, nincs is ok nevük megváltoztatására.“ Az ilyen összetételt ugyanis: felső + Magyarország nem szeretem. A latinban szokásos, a német is él vele: *Italia superior, Italia inferior*, meg *Süd-, Nord-, Mitteldeutschland* használatos kifejezések s aki mondja, az illető ország egy bizonyos részére érti. De nekem Felsőmagyarország meg Alsómagyarország nem egy-egy vidékét jelenti hazánknak, hanem jelent két külön államot, ami nincs. Ha pedig nincs Felsőmagyarország — amint Alsómagyarország sincs — nem beszélhetünk felsőmagyarországi cikkelyekről sem.

Magyarul gondolkodó eleink magyaros összetételű szóval Felföldnek mondták azt, aminek a megnevezésére némelyek körömszakadtig ragaszkodnának az idegen kaptafára ütött Felsőmagyarországhoz. Így olvashatni például Geleji Katona István egy latin könyvében, hogy egy régi kézirat szerint Szilvási Mihály reformálta Újhelyt a Felföldön „*Michael Szilvasi reformavit Ujhelyinum in Felföld (Hoc est in superiori Hungaria)*“. Magyar szóval mondja a latin szövegben „in Felföld“. Így tudósítja Váradi Farkas Gergely Szenczi Molnár Albertet arról, amit „az Felföldről Siderius uram“ írt. Így szidogatja Pázmány Péter is „a felföldi predikátorokat“ meg

„a felföldi kálvinista kiáltókat“. És ugyancsak ezen a néven emlegetik a tiszántúli atyák magát ezt a szóban levő egyházi törvényt is, Piskolton 1706 jún. 20. tartott gyűlésük jegyzőkönyvében így citálván 42-ik artikulusát, szintén magyar szóval a latin szövegben: *Articulus Reverendorum Dominorum Felföldiensium*“.

Bátran mondhatjuk hát ezt az egyházi törvényünket felföldinek, mert ezen a „néven szerepeltek régebben is, nincs is ok nevük megváltoztatására“.

Sem maga a törvénykönyv nem árulja el, sem kiadói nem tették ki, sem senkinek feljegyzése arról tudomásunkra nem jutott, hol, mikor, ki szerkesztette össze s kik fogadták el. Néhány rendelkezése a szerinte kormányzott egyházak kálvini irányára utal, amelyeket címének határozatlan kifejezése alapján Magyarország felső részeiben kell keresnünk. S kánonaink magyar elnevezésénél sokkalta fontosabb az a kérdés, hol vannak ezek a *partes superiores regni Hungariae*.

Nekünk most Magyarország felső részei, felfölde, felvidéke (aki nem átálja használni, annak Felsőmagyarország is) hazánknak azt az északi szeletét jelenti Pozsonytól Máramarosig, amelynek közepén annak kulcsa, Kassa fekszik. Tehát földrajziroinknak északkeleti és még inkább északnyugati felföldét, amelyek mellett ők még egy délkeleti felföldet, továbbá egy dombos vidéket, meg két alföldet szoktak megkülönböztetni, hogy az országot könnyebben leírassák. De volt idő, amidőn az akkori kisebb Magyarországot csak két részre osztották: egy alföldre meg egy felföldre. Régi törvényeinkben a honvédelemmel, az adózással, a kereskedelemmel, a törvénykezéssel kapcsolatban ugyancsak sok helyen van emlegetve hol a *Hungaria superior*, hol a *partes superiores regni*, valamint a tőle megkülönböztetett *Hungaria inferior*, rendszeren *partes Cisdanubianae* meg *Transdanubianae*, vagy *comitatus ultra citraque Danubium positi* megjelöléssel két külön egységre, a dunáninnen és túli félre osztva.

Acsády J. így sorolja elő az 1548. évi XIX. t.-c. alapján a magyar király tulajdonában levő vármegyéket: „Somogy, Zala, Vas, Sopron, Veszprém, Győr, Moson, Komárom, Pozsony, Esztergom, Nyitra, Bars, Zólyom, Hont, Trencsén, Turóc, Árva (egészben e megyék területét nevezték utóbb Alsó-Magyarországnak); Nógrád, Gömör, Torna, Heves, Borsod, Abauj, Zemplén, Sáros, Szepes, Liptó, Ung, Bereg, Máramaros, Szatmár, Szabolcs, Ugocsa, Kraszna, Középszolnok (Felső-Magyarország)“.

Ez a felosztás a határok némi kitolódásával szokásban

maradt azután is, hogy a hódoltság és a kapcsolt részek visszakerültek a magyar király jogara alá, szinte napjainkig. Megvan még Ferenczy János „Közönséges geographia“ című (Pesten, 1825-ben megjelent) földrajzában is, amelynek 102. s következő lapjain ezt olvashatni: Magyarországot „leíróji Felső- és Alsó-Magyar Országra osztják. Alsó Magyar Ország. I. A Dunán innen fekvő XII vármegyék. II. A Dunán túl fekvő XI Vármegyék. Felső Magyar Ország. III. Tiszán innen fekvő X Vármegyék. IV. Tiszán túl fekvő XI Vármegyék“. És ugyanígy van meg (hogy a más nyelvüekből is megemlítsünk egyet-egyét) Windisch K. G. Pozsonyban, 1780-ban megjelent német, így Tomka-Szászky szintén Pozsonyban, 1748-ban megjelent latin geografiájában.

Ugyanezeket az elnevezéseket találjuk a XVIII. századból való egyháztörténeti emlékeinkben és feljegyzéseinkben, amelyek Árva vármegyének felhőbe nyúló kőszálait alföldnek, a Tisza mellékének délibábos rónáit felföldnek mondják.

Az 1707. évi rózsahegyzi zsinat például elrendelte a többek között, hogy két konzisztóriumot kell szervezni, az egyik az Alföldön legyen, Pilarik István és Krman Dániel püspökök egyházkerületei részére, a másik a Felföldön, ugyancsak két szuperintendencia kebelében. Tudvalevő pedig, hogy Pilarik Selmecen volt ekkor lelkipásztor, Krman pedig Zsolnán és hogy kettőjükre volt bízva a Pozsonytól fel Árváig, meg le Nógrádig lakó evangélikusság felügyelete; míg a másik két szuperintendens hatósága alatt Szepes, Bereg, Bihar s Gömör, Borsod, Szolnok vármegyék állottak.

D. Ember Pálnál is azt olvassuk, hogy Pozsony városa az Alföldön van; hogy Szenczi Csene Péter érsekújvári ref. lelkipásztor az Alföld bizonyos vármegyéiben püspök volt; hogy Nádasdi Ferencz az Alföldnek a dunáninneni s túli vidékein üldözte a protestánsokat. És viszont azt is, hogy az Egri Lukács ellen 1568-ban tartott kassai zsinaton a felföldi egyházak lelkipásztorai egy hitvallást a „Confessio ecclesiarum orthodoxarum Superioris Hungariae“-t szerkesztvén, azt Miskolc—Kassa—Sárospatak környékéről való papok írták alá; hogy az 1646. évi szatmár-németi nemzeti zsinaton sok prédikátor volt jelen a Felföld tiszáninneni részéről, Zemplén, Ungvár, nemkülönben Borsod, Gömör, Hont, valamint Abaujvár, Torna vármegyékből, amely vármegyék a Felföldön vannak s református egyházaik esperesek igazgatása alatt állanak.

Biz ez a felosztás nem volt az ország domborzati viszonyainak megfelelő, aminek természetes folyománya, hogy nem lehetett általános sem.

Bél Mátyás 1753. évi Compendiuma felpanaszolja, hogy az ország e két része nincs élesen elhatárolva s kiterjedésük bizonytalan; az 1767. évi pedig, valamint Schedius Lajosnak egy hosszú cikkelye a Zeitschrift von und für Ungarn 1804. évi folyamában, megállható eredmény nélkül kutatgatja elnevezésük eredetét, de határozottan rámutat helytelenségükre. A nürnbergi Bilder-Geographie azt is felemlíti, hogy régente a Duna folyását tekintették a két országrész választóvonalának, s Nieder-Ungarn a Duna jobb partja volt, tehát csak a mostani dunántúli dombos vidék, az ország többi része mind Ober-Ungarn. Ezt a felosztást követi Bertalanffi Pál is, „Világnak két rend-béli rövid ismertetése“ című Nagy-Szombathban, 1757-ben kiadott terjedelmes földrajza 694. lapján ezeket írván: „Magyar Ország az által folyó Dunától két részre osztatik; és azon rész, melly észak és nap-kelet felől vagyon, felső Magyar országnak neveztetik; melly megint dél és napnyugot felől vagyon, alsó Magyar országnak mondatik. A felsőben 39 a Vármegye. Az alsóban ismét 13 a Vármegye.“ Fel is sorolja amazokat Pozsonytól Máramarosig meg Bácsig, emezeket Mosontól Baranyáig. Így tanítja Krekwitz is Totius regni Hungariae descriptio-jában, hogy pl. Patak, Bártfa, Zólyom, Modor, Párkány, Pest meg Debrecen stb. „in Ober-Hungarn“ fekszenek, Buda, Esztergom, Székes-Fejérvár, Pápa, Kanizsa, Babocsa stb. pedig „in Unter- oder Nieder-Hungarn“. Ugyanígy mások: Ortelius, Tscherning, Zeiler stb. főleg a XVII. század folyamán.

Nem kell hát tollhibára gondolnunk, ha azt olvassuk Lónyay Andrásnak Kállóból, 1610. évi szeptember hó 9-én Forgách Zsigmondhoz írt levelében, hogy „az egész felföldi hajdúk, úgy mint az kik Érsekújvár táján laknak“; vagy ha a Budapesti Szemlében ilyesmire bukkanunk: „Jelentést tesz 1675-ben egy felföldi erősségnek alparancsnoka a megye alispánjának (1675 január 23-án Léváról Farkas György alkapitány)“.

Helyesen címezte ezek szerint Milotai Nyilas István püspök is abban a Szatmárról, 1617. évi november hó 27-én küldött levelében, amelyből Tóth Ferenc egy pár sort lenyomatott. A tiszántúli ref. püspökök élete 82. és 97. lapjain, mátyusföldi tisztársát, Szenczi Csene Péter érsekújvári lelkipásztort a felföldi igazhitű egyházak szemes felvigyázójának. És ennek utódáról, Samarjai M. János halászi papról helyesen írta Bod Péter, hogy püspök volt a Felföldön.

Mátyusföldet értette Lorántffy Zsuzsanna áldott lelkű fejedelemasszonyunk is Újhelyben, 1654. évi szeptember hó

23-án kelt levelében, amidőn azt írta, „hogy az elmúlt esztendőben látván a Felföldön lévő némely ecclesiáknak fogyatkozott állapottyokat, keresztyéni indulatunkul viseltetvén, bizonyos summa pénzt conferáltunk nekik, hogy azt vagy valami külső jószágnak, vagy szőlő örökségnek vételére, vagy pedig bizonyos interesre kiadván, annak hasznát és jövedelmét esztendőnként predikátorok, de legkiváltképen schola-mesterek és scholák tartására fordítsák“. És ugyancsak a mátyusföldiekhez fordult, amidőn levelét így folytatta: „Értésekre adjuk a felföldi ecclesiák püspökeinek és esperest uraiméknak több predikátorokkal együtt, intvén kegyelmesen ő kegyelmeket, hogy ő kegyelmek esztendőnként azon ecclesiákbeli gondviselőktől számot vegyenek synattokban és közönségesen hova mit költöttek s költenek azon summának hasznábul; mert nem akarjuk, hogy azon summa más privatumra, hanem egyedül csak a fellebb megírt szükségére convertáltassék“. Erre a közalapra, vagy inkább kongruára hivatkozik Érsekújvár is, a mátyusföldi eklézsiák metropolisa, azon kérvén Klobusiczky Andrást, a Rákóczi-uradalmak igazgatóját, hogy „intercedáljon — amint írják — asszonyunknál ő nagyságánál, hogy az minemű beneficiumot kegyelmes urunk ő nagysága holta után az mi fölföldi ecclesiáinkhoz kegyelmesen offerált ő nagysága és immár egynéhány ecclesiáknak meg is adott kegyelmed, legyen azon minden tehetségével s igyekezetivel kegyelmed, hogy minékünk is minél hamarább lehet, szeresse meg“.

Szenci Molnár Albert írásaiban is Mátyusföld értendő a Hungaria superioron, a Felföldön, amikor például azt olvassuk Molnár A. naplójában, hogy az ő dédatyja Havasalföldről jött „in Ungariam superiozem“, vagy Sz. Sziójyártó Lukácsnak Molnár Alberthez írott levelében, hogy „kit ha az Úr enged, hogy Kegyelmed alájön, hiszöm, hogy Kegyelmed az Felföldön meg nem marad, hanem az Alföldre alámegyön, s én is Kegyelmeddel elmegyek“.

Mányoki Mihály tatai ref. lelkipásztornak s esperesnek fia, János a leydeni egyetemen tanulmányban 1669-ben kinyomtatott iskolai dolgozatának ajánlásában szintén helyesen mondja Száki János samarjai ref. lelkipásztort Moson, Pozsony, Komárom, Nyitra, Bars, Hont felföldi vármegyékben főfelügyelőnek.

Jól utasít Szilágyi Benjámín István is, midőn előszámlálván egynéhányat a református tudósok közül, azt veti a névsor után: „V. ö. Pétseli, Kanizsai, Pálfi, Czeglédi, Csúzi és a többi felföldi alumnus Thesiseit“, akik valamennyien

mátyusföldi és csallóközi református tanítók és lelkipásztorok voltak.

Tatai János nemes-ócsai predikátor is jól, a még az ő korában is szokásos elnevezést használva, beszél az egyházkerület történetének, Magyarai Kossa Péter püspök megbízásából 1712. évi június havában, jegyzőkönyvbe foglalt vázlatában a Moson, Pozsony, Nyitra, Komárom, Nógrád, Esztergom stb. vármegyékben törvényesen egyesült reformátusok felföldi püspökségéről.

A Felföld tehát átnyult Kassán túl az ország északnyugati részébe és magában foglalt: az Ipoly—Garam—Vág mellékét is egészen a Dunáig. Vele szemben a dunántúli dombos vidék volt az Alföld, a Hungaria inferior. De nem mindenkinek. Mikor a török elfoglalta a Duna-Tisza síkságát s a nagy magyar Alföld egészen a felhold uralma alá került, míg a hegyes vidék a magyar király kezén maradt, vagy Erdélyhez került, Alföld meg török birtok kezdett egyet jelenteni. S aki a török hódoltságot Alföldnek, lakosságát alföldinek mondta, Felföld lett annak a magyar királyságnak a Dunán túl fekvő része is.

Egy német nyelvű hírads az 1594. évi dunántúli török hadjáratról Gyórt, Pápát stb. felföldi városoknak írja. S felföldinek mondja Gyórt papja, Komáromi István is gályarab-társának, Sellyei Istvánnak írt emléksoraiban.

Rákosi Mártonnak a pápai egyház régi jegyzőkönyvéből kiirt feljegyzéseiben is azt olvassuk, hogy a legelső ref. püspök Beythe István volt Magyarország e felső részében.

A 3-ik dunántúli ref. püspök Kanizsai Pálfi János, Pápa, majd Németújvár, végre Kis-Komárom lelkipásztora lakóhelyét következetesen Felföldnek írta mindig. Török Istvánról, pápai egyháza földesuráról például úgy emlékezik meg, mint a felföldi igazhitű egyházak igen kedves pártfogójáról. Az 1619. évi pozsonyi országgyűlésre a dunántúli reformátusság részéről „A felföldi h. h. egyházak lelkipásztorainak kívánságai“ cím alatt írja össze a felterjeszteni valókat; a többek között azt is, hogy Bocskai Istvánnak a Tiszánineni és túli szuperintendensek, széniorok és lelkipásztorok részére kibocsájtott diplomáját a felföldi szuperintendensekre, széniorokra és lelkipásztorokra is ki kell terjeszteni. Miután az 1629. évi március hó 18-án Körmenten tartott zsinaton Pathai István után püspöknek megválasztották és Samarjai János csallóköz-mátyusföldi püspökkel azonnal fel is avatták, — amit a dunántúli főuraknak bejelentvén, leveleikben a Batthyányakat „ez Felső-Magyarországban kiváltképen való és legfőbb patronus“ uraik-

nak nevezték, — kiadványait mint „a Felföld dunáninneni igazhitű egyházainak püspöke írta alá és Németújvárból elűzetése után Kiskomárom végvárába húzódván, így szokta keltezni: „Kelt Kis Komárban, a Felföld dunnáninneni vidékének végvárában“.

Íme kereshetjük hát az 1595. évi kánonok Felföldét másutt is, nemcsak Miskolc—Kassa—Sárospatak környékén: de hol akadunk reá?

A zsolnai, a szépesváraljai, a semptei ág. hitv. evang. zsinatokon résztvett felföldi, eladdig esperesek kormányzata alatt élt lelkipásztoroknak, vagy elődeiknek nem tulajdoníthatjuk. De nem az ágostai hitvalláshoz mereven ragaszkodó Nádasdyak dunántúli birtokain a XVI. század utolján szintén esperesek felügyelete alatt szervezkedő lutheránusságnak sem. Hittani álláspontjuk ugyanis ellenkezésben volt törvénykönyvünk egynéhány artikulusával. Tudniillik (nem lévén megszabva a kánonokban az úrvacsora kiszolgáltatásának a módja) a 13-ikal, a 16-ikal és az 50-ikel, amelyek az asszonyok keresztelésére, a szentek ünnepeinek a megülésére és a kétféle introdukcióra vonatkoznak.

A dunántúli reformátusok elfogadhatták volna a törvény minden pontját; a XVI. század utolsó éveit ők is püspöki felügyezés nélkül töltötték, Beythe István szuperintendensükhöz azonban lemondása dacára is ragaszkodtak s 1612. évi május hó 3-án bekövetkezett halála után, június 19-dikére Körmendre gyűjtött zsinatokban utódát is azonnal megválasztották Pathai István személyében. Kánonaik — úgy Beytheé mint Pathaié, nemkülönben a Duna két partján külön-külön tömörülő ág. hitv. evangélikusokéi — ránk maradtak, közkézen forognak. Törvénykönyvünket magáénak el nem ismeri egyikük sem.

Nem is követeli részükre senki.

A tudósok egy értelemmel vallott hite szerint a mostani tiszáninneni egyházkerületnek a területe az a felföld, amelyen keletkeztek és vagy másfélszáz esztendeig érvényben voltak. Ennek a vidéknek 1734-ig nem volt püspöke, egyházait négy esperes kormányozta. Révész Imrének a Sárospataki füzetek 1863. évi folyamában közzétett az az állítása tehát egészen természetesnek tűnven fel, ellenmondás nélkül általános elfogadást nyert, hogy e szerinte a Borsodinal „nagyobb körre ható“ kánonok (melyekben a püspöki hivatalról egy árva szóval sincs említés téve) itt jöttek létre. Így tanit Kiss Áron, így Szabó Károly, így Bartók György, így Zoványi Jenő. Csak azt mulasztották el kifejtteni, hogyan értsük tanításukat: a négy egyházmegye alkotta-e közös használatra, vagy vala-

melyik magának. Amit feltenni látszanak, hogy ezek a különböző érdekkörökbe és egymástól földrajzilag is távol eső traktusok, a borsod-gömöri-kishonti, az abaúj-torna-sárosi, a zempléni és az ungi, közös törvények alkotására már a XVI. század végén egyesültek volna, annak valószínűsége felette csekély. Olyan fokát feltételezné ez az egymásra utaltság és összetartás érzetének, amely a felsőbb óhajásra létesült (különben elég laza) kapcsolat mellett később sem volt meg. De lehetetlennek éppen mégsem lenne tartható, főleg nem olyan módon, hogy a valamelyikük alkotta törvényt némi változtatással, a többi közös használatra készen átvehette volna. A zempléni traktus régi törvényeit nem ismerjük, nem az ungiét sem, nem tudjuk, mely rendtartással éltek vagy száz esztendeig. A másik két esperesség kánonai Debreczeni Ember Pál Historiájában maradtak reánk. És ha arra vehetünk is, hogy az abaúji egyházmegyéét, melyet Károlyi Péternek 1566 jan. 23. gönci zsinata hagyott jóvá, mint régít és rövidet (mert csak 22 apró cikkelyből áll), 30 év múltán félre teheték, a nem kifogástalan, de egyetlen ismert szövege szerint a Felföldinél újabbnak látszó borsodinak 38 artikulusa eléggé ügyes fogalmazvány, rendelkezéseiben pedig vele megegyező, mire lett volna tehát mellette jó. A négy egyházmegyének 1635. évi június hó 20-án tartott bodrog-keresztúri képviselői gyűlésén is csak mint lehetőségről volt szó közös egyházi törvény alkotásáról arra az esetre, ha az egyesülést a traktusok kívánák. Nem emlegetnek ekkor sem régi (és nem kívánák új) közös törvényt, csak egyszerűen „canones communes cum quatuor dioecesibus“-t. Ha már lett volna, határozatukban annak vagy kiegészítését, vagy megváltoztatását, vagy félretételét mondták volna ki. Ha meg éppen a Felföldi lett volna ilyen régi közös törvényük, bizonyára akad valaki, aki emlékezetben hagyja, mikor és mi fordította ismét annyira feléje az atyák szívét és elméjét, hogy egyetlen cikkelyének változtatása nélkül megtartsák és még kétszer kinyomtatassák. Mert hogy az 1667. évi második, meg az 1709. évi harmadik kiadás csakugyan kizárólag ennek a vidéknek az egyházai részére készülhetett, az minden kétségen kívül van.

Hogy Abaújban a XVII. század első felében már s a XVIII. század első felében még érvényben volt, azt Révész Kálmánnak, Kassa nagyhirű és tudományú esperes papjának bűvárkodása derítette fel, aki arra is rájött, hogy az egyházmegye nemcsak magáénak ismerte, hanem saját nevével is megajándékozta.

Hogy Zemplénben is éltek vele, bizonyos Debreczeni Ember Pál Historiájából, aki meg Zempléni kánonok nevét jegyezte fel.

Borsodból és Ungból még várjuk az értesítést.

Valamint várjuk mind a négy egyházmegyére vonatkozólag nemcsak annak a különösen fontos kérdésnek a földerítését, mikor fogadták el, hanem annak a nem kevésbé érdekesnek a kikutatását is, meddig tartották érvényben. Hogy ez utóbbinak a megfejtése hamarabb remélhető, éppen olyan bizonyos, mint amilyen kétséges, amazé megvilágítja-e majd egyszersmind a törvény keletkezésének a körülményeit (helyét, idejét, szerzőjét stb.) is. Mert más dolog a törvény elfogadása és más annak megszerkesztése. Lám a pesti egyházkerület is elfogadta, sőt magyarra fordította és kinyomatta a Komjáti kánonokat, szerzői azonban a mátyusföldiek voltak. Nincs okom elállni attól, hogy mátyusföldi termék az alapja, a Felföldi, a Vizsolyi, a Zempléni, az Abaúji, — akinek tetszik, a Felsőmagyarországi, — sőt még a Debreczeni kánonoknak is.

Budapest.

Mokos Gyula.

Nyilatkozat.

E folyóirat 8. füzetében az abaúji kánonokról írván, mint érdekes adatot megemlítettem, hogy a XLII. cikket a tiszántúli egyházkerület elfogadta és — többek közt — a Gyöngyösi Pál pörében alkalmazta is. Zoványi Jenőt nem hagyta nyugodni a nagy, ártatlan igazság s a 9. füzetben, az én cikkemre írt reflexiói közt először azt mondja, hogy ez az érdekes adat voltaképen nem is tartozik a kérdéshez, azután meg azt kifogásolja, hogy a Gyöngyösi Pál pöréből többet el nem mondtam. Mivel mindig igen nagyra értékelem a Zoványi Jenő tárgyilagos szakvéleményét, ezennel nyilvánosan megígérem, hogy ha még egyszer írok az abaúji kánonokról, nemcsak a Gyöngyösi Pál pörét adom elő a maga egész teljességében, de még azt is megírom, hogy mi a különbség a Gyöngyösi Pál pöre és a Zoványi Jenő pöre között.

Révész Kálmán.

KÜLFÖLDI SZEMLE.

Az új angol házasságjogi javaslat.

Anglia felekezeti közéletében nevezetes fordulópontot jelent a házassági jogviszonyok rendezésére s az elválás szabályozására kiküldött országos bizottság munkálatának elkészülése s beterjesztése a parlament elé. A nagy munkálat több részre oszlik s részletes intézkedéseket tartalmaz úgy az eljárás, mint az anyagi jog tekintetében, melyekről alább bővebben szolunk. Előbb azonban egy általános áttekintést kell vetnünk a házassági intézmény s a házassági bíráskodás többszázados fejlődésére Angliában, hogy így megérthessük azt a makacs konzervatívizmust, mellyel Anglia mindezeideig ellene tudott szegülni a korszerű reformoknak ezen a téren.

A reneszánsz feltárta mindazokat a sajnálatos társadalmi visszasságokat, amelyeknek forrása a középkori egyház magatartása volt a házassággal és a családi élettel szemben, amelyeknek csak a reformáció és ellenreformáció képezte ellenhatását. A nyugati egyház nagy ruganyosságát tanúsítja, hogy a XVI. század folyamán már minden téren kezdetét vette a családi élet megreformálása. A reform iránti égető szükségletnek volt példája a nagy angol királyi válópör is, 1532-ben. Az angol parlament megsemmisítette VIII. Henrik király s Ferdinánd és Izabella unokájának házasságát. A római szent-szék nem engedett a király követelésének s Róma állásfoglalása, a sors irónikus ötletéből még siettette a reform-mozgalmat. 1532-ben a házassági pörökben való felebbezések Rómát elkerülve, Canterburybe intéztettek. Egy következő évi törvény, melyet még egy 1535. évi és egy 1543. évi törvény követett, rendezte az angol kánonjog reformját. Egy kódex lett ennek gyümölcse, mely 1549-ben revidiáltván, a híres *Reformatio legum ecclesiasticarum* cím alatt lett közrebocsátva.

Időközben, 1533-ban az „istení törvények által tiltott házassági fokozatoknak“ egy sorozata vált törvénné s ezeken

a fokozatokon belül diszpenzációnak nem lehetett helye. 1540-ben el lön törölve az előzetes szerződések hatálya s egyúttal örökre megszűnt a lelki és adoptiv rokonság is semmiségi ok lenni. Így a régi justinianusi római jog rendelkezése végkép hatályát veszítette. Egyéb semmiségi okok is eltöröltettek, a házasságot megelőző érintkezés a feleség rokonával, nem maradt meg válási oknak s a híres *causa professionis* sem tette többé érvénytelenné egy pap vagy szerzetes házasságát, csak 1548-ban következett be ez irányban visszaesés. Az előzetes szerződés mint semmiségi ok visszaállított s az angol egyházi törvényszékek e szerződések végrehajtását követelhették mindaddig, míg a Lord Harwicke féle marriage act keresztül nem ment 1753-ban.

Természetesen nemcsak az angol protestantizmus lépett ily határozottan a házasságjogi reform útjára. Maga a tridentin zsinat is XXIV. oktavjában meghányta-vetette a létező állapotok nagy hátrányait s a „De reformatione matrimonii“ dekrétum oly módon foglalt állást a titkos házasságokkal szemben, hogy azzal eldöntötte a házasságralépést megelőző megállapodások kérdését is mindazon országokban, melyekben a tridentinum kihirdettetett. Jelentős reform lett volna ez, de mint az 1907 augusztus 2-iki „Ne temere“ kifejtette, a tridentinumnak nemcsak hogy hatása nem volt igen sok helyen, de magyarázata is oly ingatag volt, hogy sok házasság bizonytalan maradt alatta és még többen voltak kénytelenek túrni a törvény nem ismerése következményeit. Pedig az ellenreformáció valószínűleg többet ért el a katolikus egyházban a házasságjog reformja irányában, mint a reformáció ért el Angliában, ahol a titkos házasságok s a házasság előtti megállapodások még mindig a társadalom életalapjain rágódtak.

Egy ideig remény volt arra Angliában, hogy a skót és a kontinentális reformált egyházak akciója, amellyel vissz tértek az őskeresztyénségre, a „divorcium a vinculo“ tekintetében házasságtörés esetén Angliára is ki fogja terjeszteni hatályát. Tudjuk, hogy Luther s utána oly teológusok, mint Kálvin és Béza s oly jogászok, mint Kling és Deust merészen hangoztatták a tökéletes elválás jogát házasságtörés és hűtlen elhagyás esetén. Erasmus, Zwingli, Melancthon, Bucer és mások elfogadták az őskeresztyénség felfogását, mely szerint lehet oly magaviselet, mely épp oly rossz, vagy még rosszabb, mint a házasságtörés s azért ki akarták terjeszteni a válást ily esetekre is. Az angol reformátorok, mint Tyndale és Hooper azonban az elválást csak a házasságtörésre korlátozták, néme lyek pedig, mint Howson durhami püspök amellet foglaltak

állást, hogy a vétkes nő ne engedtessek második házasságra. Az elválást „a vinculo“ az angol egyházi felfogás a XVI. század közepén tette magáévá s ez nemcsak a reformátorok irataiban jutott határozott kifejezésre, hanem a híres „Reformatio legum ecclesiasticarum“-ban is, mely az ágytól és asztaltól való elvászást eltörlésével egyidőben kimondta a válást házasságtörés, hűtlen elhagyás és testi bántalmazás eseteiben. Habár e Kódexet nem erősítette meg a parlament, úgy tekintendő az, mint az egyház hivatalos állásfoglalása. Mert azokkal szemben, kik a törvényes megerősítés hiányából arra következtetnek, hogy a „Reformatio legum“ nem képez törvényes praxist, hivatkozni lehet Skócia példájára, ahol házasságtörés és hűtlen elhagyás eseteiben a házassági kötelék felbontása szintén törvényes rendelkezés nélkül volt érvényben.

Ami már a házasságtörés alapján felbontott házasság utáni új házasságralépést illeti, ebben az angol egyház az új házasságkötés megengedése mellett foglalt állást. Mutatja ezt egy 1552 március 9-én benyújtott törvényjavaslat, melynek már címe elárulja az érvényes gyakorlatot: „Senki se taszítsa el feleségét s ne léphessen új házasságra, mielőtt törvényesen el nem választatik valamely illetékes egyházi bíróság által.“ A házasságtörés úgy tekintetett, mint amely *ipso facto* felbontja a házasságot s a törvényhozás segítsége csak oly célból kéretett ki, hogy az új házasság kötéséhez szükséges törvényes intézkedést megtegye. Számos eset bizonyítja, hogy a törvényhozás az elvászást utáni új házasságralépést épp olybá vette, mintha törvény szabályozná. S ez maradt az állandó gyakorlat az egész századon keresztül, példa rá az 1606 december 6-án benyújtott javaslat is: „A férfi és a nő közötti oknélküli válások meggátlásáról s a törvényes házasság jogai fenntartásáról“. Ugyanerről tanuskodnak az ezidőből származó vizitacionális cikkelemek, bár ugyanakkor elárulják azt is, hogy a püspökök ellene voltak. Mindenesetre a Privy council tagjai erősen meg voltak oszolva a gyakorlat törvényessége tekintében. Az 1603-iki kánonok tilalmat állítottak ugyan ily házasságkötések elé, de nem mondották ki érvényteleneknek az így létrejött házasságokat, míg az 1604-iki bigamia-törvény egyenesen is kijelentette, hogy ily házasságok nem képeznek bigámiát. Lehet, hogy később gyengült némileg ez az álláspont, de az bizonyos, hogy a restauráció idejében a Skóciában erős gyökeret vert gyakorlat Angliából kiveszett, csak a Henrik-féle remedium maradt: a parlament speciális törvénye, melynek felhatalmazásával ettől fogva bőven éltek.

Mindamellet mikor 1857-ben lord Cranworth benyújtotta

híres házasságjogi javaslatát, azt a parlamentben erősen megátamadták. A felsőház lordjai és püspökei a kérdésben nagyon megoszlottak. Tíz a javaslat melleit szavazott első olvasásnál, öt ellene, míg harmadik olvasásnál öt püspök volt a javaslat mellett s hét ellene. Pedig az egész javaslat nem valami felforगतó lépést jelentett, alig volt több az egész, mint a lordok háza, az egyházi törvényszékek és a polgári bíróságok által eddig gyakorolt hatáskör átruházása egy új világi törvényszékre, annak kifejezett kimondásával, hogy ez a körülmények lehetősége szerint az egyházi bíróságok szabályai és joggyakorlata szerint fog eljáráni.

Bármily konzervatív volt is e rendszabály, a klérus véleménye erősen megoszlott annak tárgyában, sőt az eltérések még fokozódtak is azóta, annak ellenére, hogy a törvény szükségét a legkiválóbb egyházi férfiak közül is sokan elismerték. Így a többek közt Temple érsek ezeket írta: „A közönséges imakönyv nem mondja a házasságot felbonthatatlannak, csak azt mondja, hogy akiket Isten összekötött, ember nem választhatja szét. De a Megváltó által tett kivétel a házasságtörés esetében mutatja, hogy az elválás ily esetben nem emberi tény, hanem Istené.“

Fontos fordulópontot jelzett a kérdés historikumában az úgynevezett Lambeth-konferencia 1888-ban, melynek határozata így szölt: „Tekintve, hogy az egyházban mindig nézeteltérések voltak abban a tekintetben, hogy vajjon az Üdvözítő el akarta-e tiltani a házasságot a vétkes félnek a házasságtörés miatti elválás után, a konferencia kimondja, hogy a klérus nem utasítandó arra, hogy megtagadja a szakramentumokat vagy más egyházi cselekményeket azoktól, akik polgári úton ily módon keltek egybe.“

A püspöki kar fontosnak ismerte hozzáadni azt is, hogy „amennyiben a Megváltó szavai kifejezetten tiltják az elválást, kivéve házasságtörés vagy fornicatio eseteiben, a keresztyén egyház nem ismerheti el a válást csak e kivételes esetben, sem pedig nem szentesítheti olyanoknak házasságát, kik a törvénnyel ellenkező módon váltak el a másik fél életében“.

A házasság felbonthatlanságának hívei ezzel szemben arra mutattak rá, hogy a Lambeth-értekezlet határozata nem fejezi ki az angol egyház igazi álláspontját, mert tagjainak nagy része az Egyesült-Államokból és más országokból került ki, melyek megengedik az elvált házastársaknak új házasságra lépését. Úgy de viszont megfontolandó körülmény, hogyha az angol egyház teljesen eltiltaná az elválást és az új házasságra lépést, akkor szigorúbb volna minden más keresztyén feleke-

zetnél, anélkül, hogy legalább a katolikus egyház diszpenzációs jogát gyakorolná.

Az utolsó Lambeth-konferencia 1908-ban megerősítette az 1888-iki értekezlet határozatait, de egy jelentős hozzátétellel, mely szerint „ha egy vétkes fél törvényes úton elvált hitvesétől házasságtörés miatt s új házasságra akar lépni — nem kívánatos, hogy egy ily házasságkötés az egyház áldásában részesüljön“. Ami a vétkes félről illeti — folytatja a határozat —, az semmi körülmények közt nem tekinthető a vétlen fél életében alkalmasnak arra, hogy házassága egyházzal megáldassék. Általában az egyház még mindig inkább a polgári házasság eltérése mellett volt, semmint hogy saját tekintélyével pecsételje meg az ily házasság megkötését.

*

Ami már a királyi házassági és válásügyi bizottságnak („Royal Commission on Divorce and Matrimonial Causes“) most beterjesztett terjedelmes jelentését illeti, az három éven át összesen 71 ülésben tartott tanácskozásnak és 246 kihallgatott tanu vallomásának képezi rezüméjét 200 oldalon s kiterjed a következő pontokra:

1. A házassági és válóperek tárgyalásának oly decentralizációja, mely lehetővé tegye szerényebb sorsúaknak is ügyeiknek a High Court., azaz főtörvényszék elé vitelét.

2. A sommás ítélobírók hatáskörének eltörlése válóperekben s ügyviteli szabályzatuknak megfelelő módosítása.

3. Válási okok szempontjából a férjnek és a hitvesnek teljesen egyenlő rangba állítása.

4. A házasság felbontására szolgáló okoknak következő öt ponttal való szaporítása, mint amelyek tapasztalat szerint lehetlenné teszik a házassági együttélést;

a) hűtlen elhagyás három éven át;

b) testi bántalmazás;

c) gyógyíthatatlan elmebaj;

d) szokásszerű iszákosság;

e) börtönbüntetés, halálos ítélet megváltoztatása következtében.

5. Bizonyos esetekben, melyek a házasságra való alkalmatlanságot tételeznek fel, a házasság érvénytelenítésének kérésére jogosító okok.

6. A jelenleg érvényben levő törvény, törvényes eljárás és gyakorlat egyes részleteit illető módosítások.

7. A házassági és válópörökről hozandó nyilvános tudósítások szabályozása.

8. Az 1857-iki törvény védőintézkedéseinek kiterjesztése az angol egyház lelkészeinek helyzetét illetőleg, amennyiben a fenti újabb válási okok elfogadhatnának.

Ezek a bizottság többsége által elfogadásra ajánlott pontozatok, melyeket természetesen a kisebbség ellenez. A többségi indokolás azonban kifejti, hogy míg a többi államokkal összehasonlítva Anglia az egyetlen ország, hol a válás csupán házasságtörés esetén van megengedve, addig másutt mindenütt egyéb okok is állnak fenn a házassági kötelék felbontására. Mindezeknél fogva a bizottság álláspontja az, hogy az állam ne tekintse a házassági intézményt felbonthatatlannak, vagy csak házasságtörés okából felbonthatónak, hanem terjessze ki a felbontást néha komoly okokra is. Mélyen meg van győződve a bizottság arról, hogy szükség van erre a reformra úgy az anyagi jog, mint az eljárás terén, ha el akarják kerülni azokat a hátrányokat, melyek a jelenlegi rendszerrel járnak s ha alkalmat akarnak nyújtani arra, hogy az igazságszolgáltatás jótéteményeiben a szegényebb osztályok is részesüljenek. Távolságától, mondja a bizottsági vélemény, hogy e reformok az erkölcsiség színvonalát alásüllyesztenék s a házassági intézmény szentsége iránti érzést gyengítenék; éppen a közerkölcseiség s az állam és társadalom jól felfogott érdeke követelik e reformokat. Megállapítottnak veszi a jelentés, hogy a jelenlegi helyzetben különösen Londonban a válóperek költségei és hátrányai olyanok, amelyeket szegény ember ritkán engedhet meg magának. Az eljárás módjainak megkönnyítése nem érinti ez osztályoknak a moralitását; ez osztályok erkölcsi színvonala amúgy is sajnálatraméltóan züllött és alacsony s ha a célbavett módosítások nem is eredményeznék mindjárt színvonala emelését, de legalább módot nyújtanak arra, hogy a jogszolgáltatás rendes útjait igénybe vehessék. Ami pedig a jobb köröket illeti, ezeknél nem hiányzik a házasság szentsége iránti magasabb érzék, de a válópörök költségessége és nehézségei következtében különös kísértéseknek vannak kitéve, arra, hogy a házassági törvényt megkerüljék. Majd ezzel végzi a jelentés: Semmi sem okoz akkora igazságtalanságot és elkeseledést, semmi sem alkalmasabb arra, hogy a törvény iránti tiszteletet aláassa a népben, hogy erkölcsi hitét lerombolja, mint hogyha egy oly igazságszolgáltatási rendszert akarunk minden áron fenntartani, mely alkalmat ad a menekésre azoknak, kik rendelkeznek az arravaló módokkal, ellenben tisztán költséges és aldozat hiányában megfosztja e módtól azokat, kik nem rendelkeznek a szükséges anyagi eszközökkel s kik már helyzetüknél fogva jobban alá vannak vetve azok-

nak a körülményeknek, melyek a házassági egyenetlenségeket előidézni alkalmasak.

Mellözve ezúttal a házassági és válóperekben való juris dictió részletes szabályozásának ismertetését, mely a jelentésben foglaltatik, csak azokra az intézkedésekre kívánunk itt rámutatni, melyek a válópörök nyilvánosságra hozásának korlátozására vonatkoznak Nagy benyomással volt a bizottságra — hangoztatja az előadói jelentés — az a tapasztalat, melyet az ilyenmű esetek nyilvánosságra hozatalát kísérő demoralizáló befolyások tekintetében észlelt s míg egyfelől a jelentés nem habozik rámutatni azokra az eszközökre, melyeket e visszaélés korlátozása érdekében célravezetőknak tart, másrészt kifejezi azt a reményét is, hogy a hírlapok szerkesztősegei mindent megtesznek, ami módjukban áll, hogy a komoly veszedelmeket megelőzzék. A bizottság előtt az újságok szerkesztősegeiből felvonult tanuk egész sora egyértelműen vall a sajtó e visszaéléseinek elítélésében s csak az egészségtelen versenyt okolták azzal, hogy ellenük mit sem tehetnek. A javaslat most annak kimondását ajánlja, hogy a házassági pörökben eljáró bíró hatalmaztassék fel arra, hogy a tárgyalást egészben vagy részben zárt ülésben tarthassa meg, ha az illendőség, az emberiség, vagy az igazságszolgáltatás érdekei úgy kívánják, a tárgyalás adatai közlését egészben vagy részben a hírlapoknak megtilthassa, épp úgy képes ábrázolatok közlését is a perben álló személyekről és a pör körülményeiről s a rendelkezések megszegése kihágást statuáljon.

A semmiségi okok közt, melyeket a javaslat kimondatni kíván, mint említettük, négy új szerepel és pedig a következő szövegezésben. Joga van egy félnek a házasság megsemmisítését kérni a következő esetekben :

a) ha egyik fél a házasságkötés pillanatában elmebajban, vagy az elmebaj oly kezdő stádiumában szenved, amely hat hónappal a házasság után tör ki s amelyről a másik fél nem birt tudomással, feltéve, hogy a válópör egy éven belül adatik be s a defektus felderítése után nem történt a házastársak közt közeledés ;

b) ha egyik fél a házasságkötés pillanatában epilepsziában, vagy időleges elmezavarban szenved s erről a másik fél nem birt tudomással, szintén a fentebbi feltételek fennforgása mellett ;

c) ha egyik fél a házasságkötés idején ragályos formájú bujakórban szenvedett s erről a másiknak nem volt tudomása, ugyancsak a fenti feltételek mellett ;

d) ha egy nő a házasságkötés idején viselős volt s álla-

pota más férfinak tulajdonítandó mint a férjnek, aki ez állapotról nem birt tudomással, feltéve stb.

A holtta nyilváníásról végre a következö rendelkezéseket tartalmazza a javaslat: hogy egyik házásfél jogosítva van a másik fél holtta nyilváníását s új házasságra bocsáttatását kérelmezni a következö két esetben: ha az egyik fél két évig volt állandóan távol s ez idő alatt nem adott életjelt magáról s ha az egyik fél joggal vélelmezheti holtnak a másikat s habár erre elegendö bizonyítékai nincsenek, de meg tudja gyözni a bíróságot arról, hogy a másik fél halála okszerűen feltehető.

Ezek azok a főbb pontok, melyek az angol házasságjog új kodifikációjának alapjául hivatvák szolgálni. Mint ilyenek érdekes fejleményei az állam és egyház viszonya rendezésének egy oly államban, mely a doktrinär jelszavaktól mindeddig távol maradt, de a modern jogfejlödés intézményeit többé nem nélkülözheti.

V. S.

A bethlehemi éj és bibliai ábrázolatai.

A keresztyén művészet századok óta dicsóíti Krisztus születését a képes ábrázolat minden eszközével. Ezek között az eszközök között egyike a legtípusosabbnak az, mely a bethlehemi istálló miliójébe az ökröt és szamarat beállítja. Régi fametszetekben, képekben és rézkarcokban a két pára úgy jelenik meg előttünk mintha élénk részvétellel volnának a jászolban szendergő Megváltó iránt, mint hogyha éreznék az újszülött gyermek szent hivatását. Néha komolyan, elmélázva tekintenek a gyermek Jézusra, néha pedig örvendezve, a szerint, amint az ábrázoló művész hangulatának jobban megfelel. *Carlo Crivelli* képén a strassburgi múzeumban az almon pihenő három szinte áhitattal tekint a világot megváltó csecsemőre s a hosszú fülű szamár is alázattal hajtja meg fejét előtte épp úgy, mint Mária és József.

Hasonló emberies részvétellel viselkednek *Ghirlandajo*-nak „A három szent király imadásában“, a firenzei Spedale degli Innocentiben. *Alfonso Lombardi* márvány domborművében pedig, a bolognai S. Petronio szent Domokos-templom talapzatán, szinte várjuk, hogy mikor tör ki a szamár a három király jelenlétében diadal-üvöltésbe.

Pedig tudjuk, hogy Lukács evangélista józan és cikornyátlan előadásában, mely Krisztus születésénél az ábrázoló művészek szeme előtt lebegett, szó sincs e két állatról. Mária, mondja az evangélista, bepótlalta az újszülöttet s mivel a fogadóknak nem volt hely, egy jászolba fektette. Mikor a mezők pásztorai, kiknek az Úr angyala mennyei seregek kíséretében éjszaka tudtul adta a Megváltó megszületésének örömhírét, kíváncsian siettek Bethlehembe, hogy a történekről meggyőződést szerezzenek, Máriát és Józsefet találták ott s a gyermeket, amint a jászolban feküdt.

Máté elbeszélésében a keleti bölcsekről, kik Bethlehembe mentek, hogy ott imádják Isten fiát, szintén nem találunk

semmi célzást az ökörre és a szamárra, sőt itt még a jászolról s istállóról sem történik semmi említés, csak egy házról, hol a gyermek Jézus anyjával, Máriával tartózkodott.

De azért még sincs semmi meglepő az ökör és szamár szerepeltetésében, mert tudvalévő, hogy a pajtához és a jászolhoz oktalan barmok is tartoznak. Ha az evangélista csak jászolról beszél és a szent éj ábrázolatával foglalkozó egyszerű művészek mégis elengedhetetlennek tartották Jézus születése helyének szegényességét még azzal is kiemelni, hogy ökröt s szamarat rajzoltak melléje. Es éppen ez a naiv bibliai kifestés emelte a jelenet népies hatását.

A Krisztus születéséről szóló ábrázolások legrégebbi emlékei néhány római keresztény szarkofág domborművein fordulnak elő. Egyik legjobb példa erre a milánói Sant' Ambrosio nevű régi bazilikának, melyet már 380-ban *Ambrosius* kezdett építeni, amelyet azután többször felújítottak, egyik koporsó fedele. De találunk hasonló ábrázolatokat sok faragott kővön, továbbá a monzai *Ansarich* lombard király felesége, Theodolinda királyné által 550-ben alapított apátság kincstárának egy érc lámpáján s a werdeni szent *Ludger* által alapított bencés kolostor otyatartójának egy elefántcsont reliefjén. Mindezekben a meglehetősen kezdetleges és ügyefogyott ábrázolatokban világosan láthatók az ökör és szamár fejei a jászol és a gyermek Jézus fölött, míg Mária fekhelyén pihen, József pedig mellette ül, fejét kezére rátámasztva. Egy faragott kő már két pásztort is mutat a gyermeket imádván.

A Megváltó születésének és a pásztorok imáadásának képes ábrázolatai tovább folytatódnak a Karolingok idejéből származó miniatűrökön s az ökör és szamár ezekről sem hiányzik. Különösen figyelemreméltó ezek közt egy, melyben a jászol sok hasonlatosságot mutat egy mai ággyal. Ez abban a szakramentáriumban található, melyet a 9-dik század táján *Raganold* szentmártoni apát megbízásából irtak Nauresmünsterben s két századdal később Autunbe szállítottak át, ahol azóta a szeminárium könyvtárában őrzik.

Általában az egész középkoron át, egész a XVI. század vége tájáig, állhatatosan ragaszkodtak a művészek az ökörhöz és szamárhoz Krisztus születése ábrázolataiban. Hü maradt e hagyományhoz *Gentile da Fabriano*, *Bernardino Luini* *Corregio*, *Hugo van der Goes*, *Rogier van der Weyden*, *Dürer* *Albert*, *Frans Floris* s Olaszország, Németország és Németalföld sok jeles mestere is. Kompozícióikba ügyesen illesztették bele a két állatot, úgy hogy azok a legkevésbé sem hatnak zavarólag: hanem ellenkezőleg, emelik még a bethle-

hemi istállóban végbement világtörténeti jelenet hatását. Főleg azonban Dürer értett hozzá mesterileg, hogy a jelenetet a költészet igazi zománcával vonja be. Hugo van der Goes „Pásztorok imádatában“, a firenzei Sta Maria nuovában, úgy tetszik, mintha a mennyei seregek éppen rázendítenének a „Dicsőség Istennek a magasságban“ himnuszára, míg az ökör is ájtatosan felfelé emeli szemeit.

Csak a XVII. századtól kezd mindinkább elhalványulni a naiv népiesség e zománca s még jobban a XVIII. században, amikor már átveszi a skepsis az uralmát. Ettől fogva az ökröt és szamarat csak ritkán veszik fel parafernáliául a szent éj eseményei megérzékesítésénél. Napjainkban főleg a nemrég elhalt *Uhde* kezelte szerencsésen a tárgyat s annak egyszerű bensőségteljes, szívhez szóló hangulatát megkapóan tudta visszaadni, amint hogy egy oly jelenet, mint a bethlehemi éjszaka csakis egyszerűen, cicomázatlanul kaphat meg igazán, úgy amint azt Lukács evangélista előadta, minden színpadias cafrang nélkül. S ugyanez áll a három királyok, vagy mint Máté nevezi, a keleti bölcsek hódolatáról is s e tekintetben sehogyszem illik a bibliai epizód egyszerűségéhez az a pompa, amelylyel némely olasz festő szerette felcífrázni a jelenetet, mindenféle diszpalástokkal, szolgák, tevék, lovak, sőt papagályok és majmok seregével a kíséretben. Ezzel az elbeszélés igazi magva másodrendű jelentőségűvé törpül és elhomályosodik. Hagyjuk meg tehát az ökröt és szamarat Krisztus jászolánál a népies képzelet közvetlenségében a karácsonyfa alatt is s gondoljunk édes örömmel a boldog gyermekkorra, melyet nem zavart semmi kétely és reflexió árnyéka.

V. S.

IRODALMI SZEMLE.

Kovács Sándor: Ösvény. A Luther-Társaság folyóirata. I. évf. 1. füzet. Budapest (Hornyánszky) 1912. 112 lap. Ára füzetenként 1 kor. Megjelenik évente négyszer. A Luther-társaság tagjai évi illetmény fejében kapják.

Csakugyan tekintélyes, külső kiállításra is igen csinos, tartalmas és még a mi Szemléknél s az unitárius Keresztény Magvetőnél is olcsóbb, tehát a legolcsóbb keresztyén folyóirat s méltó arra, hogy hitsorsosaink támogassák. Szerencsésen egyesíti ismert nevű szerkesztője a mi Szemlénk, a Masznyik-féle „Otthonunk“ s a Zsilinszky-féle Ev. Szemle előnyeit.

A tartalmas és változatos füzetet br. *Petróczy István*, a rózsashegyi ev. zsinat elnökének és II. Rákóczi Ferenc egyik leghívebb hadvezérének és tanácsosának képe díszíti. Ismeretes, hogy e zsinat történetét avatott tollal a mi Zsilinszky Mihályunk írta meg. A füzet különben a Luther-Társaságnak ez évi okt. lőcsei közgyűlésén tartott beszédeit és felolvasásait is magában foglalja.

A közlemények sorozatát Luther „*Erős vár . . .*“ című diadaléneke nyitja meg *Kozma Andor* nagyon szép és lendületes fordításában. Méltán sorakozik Székács, Sántha, Csengey, Masznyik, Benka, Stromp és mások fordításaihoz. Ezt követi *Veres József* orosházai ev. esperes lelkésznek és Luther-Társasági alelnöknek Lőcsén elmondott és nagy hatást keltett gyönyörű beszéde „*Isten országa mi bennünk!*“ címmel. Méltó társa *OsztróLuczky Miklós* Luther-Társasági elnöknek magvas és temperamentumos gondolatokban gazdag megnyitó beszéde. A közgyűlés „krónikása“ is méltán így jellemzi: „*hogy magvas, tömör, költői szárnyalatú, a Luther-Társaság feladatait fejtegető s az eszmények szolgálatára intő megnyitó beszéd*“. Erre „*Luther és a zsinat*“ c. alatt *Masznyik Endrének* pozsonyi theol. akad. igazgató-tanárnak megnyitó beszéde következik, amelyben Luthernek a zsinatokkal szemben táplált ellenszenvére s ev. testvéregyházunk közellévő zsinatára s annak előmunkálataira való utalással azt írja, hogy „*kissé elsiettük s*

elvégettük a dolgot, mely érdekből? Isten a megmondhatója. Én csak sejtem“. Majd azt mondja, hogy „a zsinattartást sem látja eléggé megokolva“, sőt az előmunkálat „csak toldozás, foltozás vagy sok (jobbára aprólékos dolgokban) javítgatás“. Ha való ennek „egy s más fontos hiánya és tévedése“, úgy igazán ne zsinatoljunk.

Meggyőzően fejtegeti továbbá *Kapi Béla*, ez a kedves és jeles ev. fiatal írók „a könyvek jelentőségét“ s bennük „a művelődés jeleit, a tudás, a nemzeti érzés, a szellemi, a szív- és kedélyműveltség terjesztőit s az embereket az egyetemes emberiség láncolatába fűző közös eszmék apostolait“ látja. Emlékeztet engem erre a tanulságos német könyvre, hogy „Mit olvastak a nagy emberek?“

Talán fénypontja a füzetnek *Rimay János* élet- és jellemképe az érdeemes szerkesztő avatott tollából, ki hősében „a XVII. század legtehetségesebb, legműveltebb és ami fő: legjobb emberét és diplomatáját“ látja és behatóbban annak Balassihoz közel járó költészetét ismerteti. Hosszabb közlemény még *Farkas Mihályné* gyönyörű elbeszélése egy „*falusi lakodalomról*“.

Az „Irodalom“ rovatában leközli az „Ösvény“ a Budapesti Hirlap-ból *Bruckner Győző* iglói tanárnak gyönyörű jubiláris megemlékezését *Csengey Gusztáv* irodalmi munkásságáról — s ismerteti a pozsonyi theol. akad. önképző-körének tartalmas Székács-émlékkönyvét s a Luther-Társaság ez évi kiadványait; a „Szemle“ rovatában pedig az „evang. theol. fakultás“, „az ev. középiskolai coeducatio“ s „a keresztyénség diadalának emlékkünnepe“ ügyét.

Végül a „Közgyűlési emlék“ mellékleteként megolvasható *Mayer Endre* eperjesi theol. tanár *Jézusról* szóló mély vallásos tartalmú felolvasása, mely méltó befejezése a testes és tartalmas I. füzetnek. Érdeklődéssel várjuk az „Ösvény“ többi füzeit.

Sz. M.

Dr. Hornyánszky Gyula: Zeller Eduárd. Emlékbeszéd.
Budapest, 1912. A M. Tud. Akadémia kiadása. 77 lap. Ára 1.50 korona.

Zeller E., a görög filozófia világszerte ismert történetírója 1908-ban halt meg, miután 94 évre terjedő, igazán a patriarchák korára emlékeztető pályafutása alatt külsőleg mint belsőleg páratlan gazdag irodalmi munkásságot fejtett ki. Ezt a nagyarányú, fényes eredményektől és sikerektől kísért pályafutást ismerteti, méltatja kiváló hellén tudósunk: Hor-

nyánszky Gyula fentcímzett s a M. Tud. Akadémia 1912 jún. 10-iki ülésén felolvasott emlékbeszédében, amely egész korrajzá szélesül ki.

Három irányban működött Zeller e hosszú pályafutása alatt úgy is mint tanár, úgy is mint tudós, úgy is mint író. Nevezetesen mint *theologus*, mint a *görög filozófia történetírója* és mint *filozófus*. E három minőségéhez képest 3 fejezetben ismerteti szerzőnk is emlékbeszédében az ő tudományos és irodalmi munkásságát.

Zeller Württembergben született (1814) s mint többi nagy sváb kortársai és barátjai: Strauss, Vischer és Schwegler, ő is theológiát hallgatott (Tübingában), eredetileg theologusnak indult s pályája kezdetén 1849-ig theologiai tanár és theologiai író volt. Még az egyetem hallgatója volt, midőn Straussnak *Das Leben Jesu* című műve megjelent. Zeller nyomban felismerte e mű epochalis jelentőségét s meggyőződéssel csatlakozott a tübingai iskola, illetőleg a Baur K. álláspontjához. A tübingai iskola álláspontjának képviselőjére indítja meg 1842-ben mint szerkesztő a *Theologische Jahrbüchert*, mint a szabad tudományos kutatások organumát s ebbe felváltva ír theologiai és filozófiai értekezéseket, tanulmányokat és recenziókat. Vallástudományi dolgozatai *történeti*, *egyházpolitikai* és *bölcsészeti* irányúak. Az előbbi csoportba tartozik az Apostolok Cselekedeteiről írt dolgozata, amelyet Schwarcz a Baur féle kritikai iskola legérettebb gyümölcésének nevez; ide tartozik az újabb dogmatikai irodalom, Zwingli theol. rendszerének, a reformáció politikai jellegének, az őskeresztyénség történetének, János és Lukács evangéliumának ismertetése; mint vallásbölcész ifjú korában Hegel nyomdokain pantheisztikus színezetű, de agg korában visszatér a keresztény álláspontra.

Azonban Zellert nem theológiája tette a tudományban örökéletűvé, hanem nevénel első sorban a görög filozófia történetírójára gondolunk. A keresztényiség és a hellenizmus kapcsolata vezeti őt a görög bölcsészet közepébe, Platonhoz. Első irodalmi dolgozatai az 1839-ben megjelent Platon-tanulmányok voltak. Bernből 1849-ben a marburgi, 1862-ben a heidelbergi, 1872-ben a berlini egyetemre megy a filozófia tanárának. Görög bölcsészettörténetének I. része 1844-ben, II. része 1846-ban, III. része 1852-ben jelent meg; vele a görög bölcsészettörténeti irodalom összes eddigi termékeit háttérbe szorítja s annak folyton javított, bővített újabb kiadásaival lassankint teljesen ki is szorítja. A nagy mű a szerző halálakor — 4-ik s részben 5-ik kiadásban — hat vaskos kötetté nőtte ki magát. Zeller azt bámulatos gonddal egyre

bővítette, egyre javította. Művének becse a közvetlen forrásokból merített rengeteg tudásban, egy hosszú élet gyűjtő-kutató munkájában, a mélyreható kritikában, az anyag logikus, methodikus elrendezésében és páratlan történeti objektivitásában rejlik. E főműve mellett megírta A német bölcsészet történetét, ismertette Nagy Frigyest mint filozófust, végül van hat kötet kisebb dolgozata.

A III. fejezet Zellert mint szisztematikus filozófust méltatja. E téren Zeller nem elsőrangú, nagy felfedezések, iránnyitások helyett a közvetítő hálátlan feladatára vállalkozik. Legjelentősebb lépése e téren, hogy 1862-ben tartott heidelbergi székkfoglaló beszédjével, amelyben kimondotta, hogy a német filozofiának vissza kell térnie oda, ahonnan kiindult, t. i. Kanthoz. Liebmannt megelőzőleg a Kanthoz való visszatérési mozgalomnak első hirdetője és megindítója lett. Mint metafizikus ifjúkorában Hegel követője volt, később Kant criticizmusa, majd az egyre erősödő pozitív szellem hódította magához.

Egy 64 évre terjedő, munkában és alkotásokban rendkívül gazdag írói és tudós pályának eleven, megkapó rajzát nyújtja H. e szépen, mélyreható tanulmány alapján megírt emlékbeszédben, mely 1830-tól kezdődőleg 1900-ig a német prot. theologia és a filozofia fejlődését, előhaladását egyaránt feltünteti s ennél fogva a filozofusok mellett a theologusok részéről is teljes figyelemre és elismerésre tarthat számot.

—z. —s.

B. Bess: Unsere religiösen Erzieher. Eine Geschichte des Christentums in Lebensbildern. 2 kötet. Leipzig, 1908. 279+265 lap.

Ez a munka ugyan már régebben jelent meg, de mivel e helyen róla még nem esett szó, kötelességemnek tartom rövid összefoglalóját a „Szemle“ olvasóival megismertetni és ezáltal a figyelmet reá felhívni, mert azt mindenkép megérdemli.

A mű az előszón, melyet a kiadó, B. Bess és a zárószón kívül, melyet W. Herrmann írt, 16 életképet, illetőleg jellemrajzot tartalmaz, melyek sorrendben a következők: Mózes és a próféták. (Meinhold.) Jézus. (A. Meyer.) Pál. (C. Clemen.) *Origenes.* (Preuschen.) *Augustinus.* (Dorner.) *Clairvauxi Bernát.* (Deutsch.) *Assisi Ferenc.* (Wenk.) *Seusa Henrik.* (O. Clemen.) *Wiclif* és *Huss.* (Buddensieg.) *Luther.* (Kolde.) *Zwingli.* (Bauer.) *Calvin.* (Bess.) *Spener.* (Grünberg.) *Goethe*

und Schiller. (Sell.) *Schleiermacher*. (Kirn.) *Bismarck*. (Baumgarten).

A vállalat célját a kiadó fejti ki. A keresztyén kegyesség kimagasló típusainak lazán egymáshoz sorakozó biográfia-gyűjteményét akarják adni, ami egyúttal a keresztyénség fejlődéséről is képet nyújt. Meg vagyunk győződve — úgymond, — hogy semmisen oly alkalmas a vallásos megismerés és a vallásos élet fejlesztésére és előmozdítására, mint a hatalmas vallásos személyiségekkel való érintkezés, mert a vallás a legszemélyesebb momentum mi bennünk.“ Ily vállalkozást épp a mi napjainkban őszinte örömmel üdvözölhetünk, amikor tudjuk, hogy a vallást igazában sohasem lehet képzetelek és fogalmak alakjában megismerni, hanem csak a vallásos személyiségekbe való belemélyedés útján. Ez az igaz „szemléltető oktatás“ a vallás terén. Csakhogy ez éppenséggel nem könnyű feladat. Hiszen az illető egyéniségek legfelsőbb szentélyébe kell behatolnunk, hogy felfoghassuk a véghetetlen Istennek való odaadásukat, aminek fogalmi úton való kifejezése ismét felette nagy nehézségekbe ütközik. De még akkor is, ha vallásosságukat teljesen megérteni nem tudjuk, lehetnek nevelőink, amennyiben saját bensőnk kifejlesztésére indítanak, midőn oly fenséges célt állítanak elénk, mely életünk alapjait gyökeresen felforgatja. De helyesen jegyzi meg Herrmann, hogy a nagy vallásos személyiségek sok téves nézettől is megszabadítanak és a vallás lényegének helyes felfogására is képesítenek. Így pl. megcáfolják azt, mintha a vallás egyszerűen a világrejtély megoldása utáni vágyból vagy pedig az élet ösztönéből venné eredetét; továbbá megdöntik azt a felfogást is, hogy a vallás semmi egyéb, mint bizonyos tanoknak gondolkodás nélkül való elfogadása. Az ő segítségök révén megértjük a vallás megszületését az emberben, megfigyelni tanuljuk a vallásos élményeket, tapasztalatokat, amelyek döntők egy-egy emberélet kialakítására nézve és végül méltányolni tanuljuk a kegyesség különböző formáit és a hitbeli meggyőződés különféléseit. „Csak egy hatalom van, mely a vallást szüli, de az mindig újat hoz napfényre.“ A mű kétségtől igen gazdag tartalmú és igen sok tanulságot rejt mindnyájunk számára. Hátha akad a nagy személyiségek közül, aki velünk rokonszóló s akinek befolyása alatt vallásos érületünk erősebb lendületet vehet? Az természetes, hogy ez a munka sem tökéletes vagy teljes. Így kifogásolni lehetne, hogy kimaradtak a keresztyén kegyességnek oly képviselői mint Robertson, Kierkegaard, Carlyle stb., az egészen modernekről nem is szólva. De bizonyos az is, hogy valami határt

mégis csak kellett szabni. Az egyes életképek általában a tudományos kutatás legújabb eredményein alapulnak, de a vallásos épülés szempontjából mégis különböző értékűek: sok lendületes mellett akad nem egy szárazabb, lélektelen is.

Dr. Szelényi Ödön.

Schmidt H.: Philosophisches Wörterbuch. Leipzig (Kröners Taschenausgabe) 1912. 106 lap. Ára 1 márka.

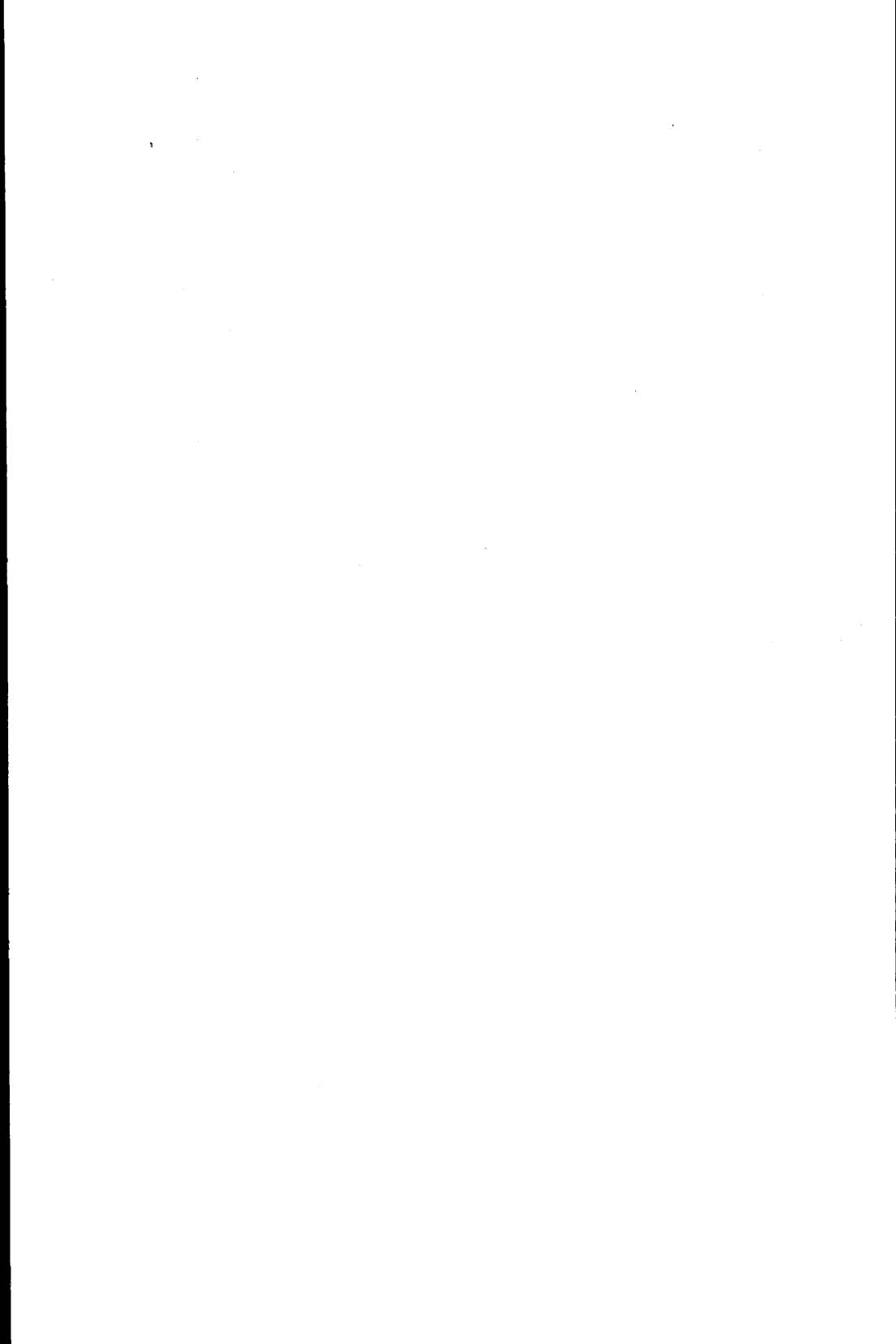
A keresztyénség vallásos erkölcsi világnézete manapság az ellentétes, sőt ellenséges bölcséleti felfogások és nézetek forgatagában találja magát. Materialismus, pantheismus, agnoszticismus és legújabban a nagy garral hirdetett monismus ostromolják annak kapuit és isteni alapjait. De azért idealista theologiai jellegénél és isteni eredeténél fogva már Celsus óta győzedelmesen állja ki a krízist, mert legteljesebben elégíti ki az emberi lélek összes vágyait, követelményeit és szükségleteit, s a jövőben sem fogják azt szétzúzni sem a modern (természet-) tudomány eredményei és módszerei, sem a modern bölcséletnek egymásnak sok tekintetben ellentmondó rendszerei és theorémái.

Nem fognak neki ártani a monismus okoskodásai sem, amelyeknek legújabban egy német irodalmi vállalat szolgálatába lépett és „Kröners Taschenausgabe“ c. alatt ismeretes. Mint hajdan a francia enciklopédia, úgy ez a vállalat is tendenciózus keresztyénellenes irányban a tudományok népszerűsítését és terjesztését tűzte ki feladatául. Így *Hückel* hirdett Világtalányait, *Életcsudáit* és *Szabadtudományát*, *Nitzsche* csakugyan „túl az erkölcsök határán“ levő műveit, *Eisler* és *Jodl* Monismusát, *Büchner* Darwinismusát és *Socialismusát*, *Ostwald* Tudományát, *Epiktet* Morálját, *Carneri* Modern Emberét, és *Spencer* Neveléstanát.

Ezt a célt szolgálja *Schmidt* tanár bölcséleti szótára is, aki különben Biológiai szótára után is ismeretes az irodalomban. Szerzőnk járt ösvényeken halad. Ilyen bölcséleti szótárt adott már *Falkenberg* jeles, újabb bölcsellettörténeti tankönyvének függelékében, továbbá nagyobb terjedelemben *Kirchner* és *Eisler*, s olyanok tényleg a philos. iratok komoly és alapvető tanulmányozásához nélkülözhetetlenül szükségesek. Alfabetikus sorrendben ismerteti a főbb philos. terminusokat, amelyeknek magyarázó jellegű értékét az a körülmény is emeli, hogy a legújabb írók fogalommeghatározásainak alakjában mutatja be azokat. A baj csak az, s ennyiben a szótár kritikailag használandó, hogy a monismusnak világnézete

világánál fejtegeti azokat és így sokszor megtéveszti, mint hajdan a görög és a francia felvilágosodás, az avatatlan olvasót. Csak azoknak az íróknak a definícióit közli, amelyek a monismus világfelfogásával összeegyeztethetők. A tisztán természettud. jellegű iratok mellett csakis azt a bölceleti irodalmat öleli fel, „amely a monistikus világfelfogás elnyeréséhez a legalkalmasabb“. Műve végén valóságos irodalomtörténeti repertóriumot ad, hogy ezzel is megkönnyítse az olvasó feladatát a philos. terminusok behatöbb tanulmányozására. Szerzőnek szótárát tehát csak az avatottabb olvasók figyelmébe ajánlhatjuk. Még megemlítjük, hogy az 1911. szept. 8—11. napján megtartott első nemzetközi monista kongresszus is a tudományok népszerű terjesztését vette föl programjába. Nekünk tehát ez oldalról is résen kell lenniünk a pozitív evangéliumi keresztyén vallásos-erkölcsi világnézet megalapozásában és megvédelmezésében. S itt az a biztató, hogy az őskeresztyén apologeták tartalmas irodalma óta a keresztyénség benső tanfejlődésének története annak legfényesebb apológiája, valósággal Hase jellegzetes klaszikus mondása szerint: a szent-lélek története a földön. E nemben a legmelegebben ajánlhatjuk *Zöckler*, *Zetzschwitz*, *Dorner*, *Kübel* s a magyarban *Eröss* L. kitérő apologetikáit.

Sz. M.

A
MAGY. PROT. IRODALMI TÁRSASÁG
1912-IKI
ÉVKÖNYVE.

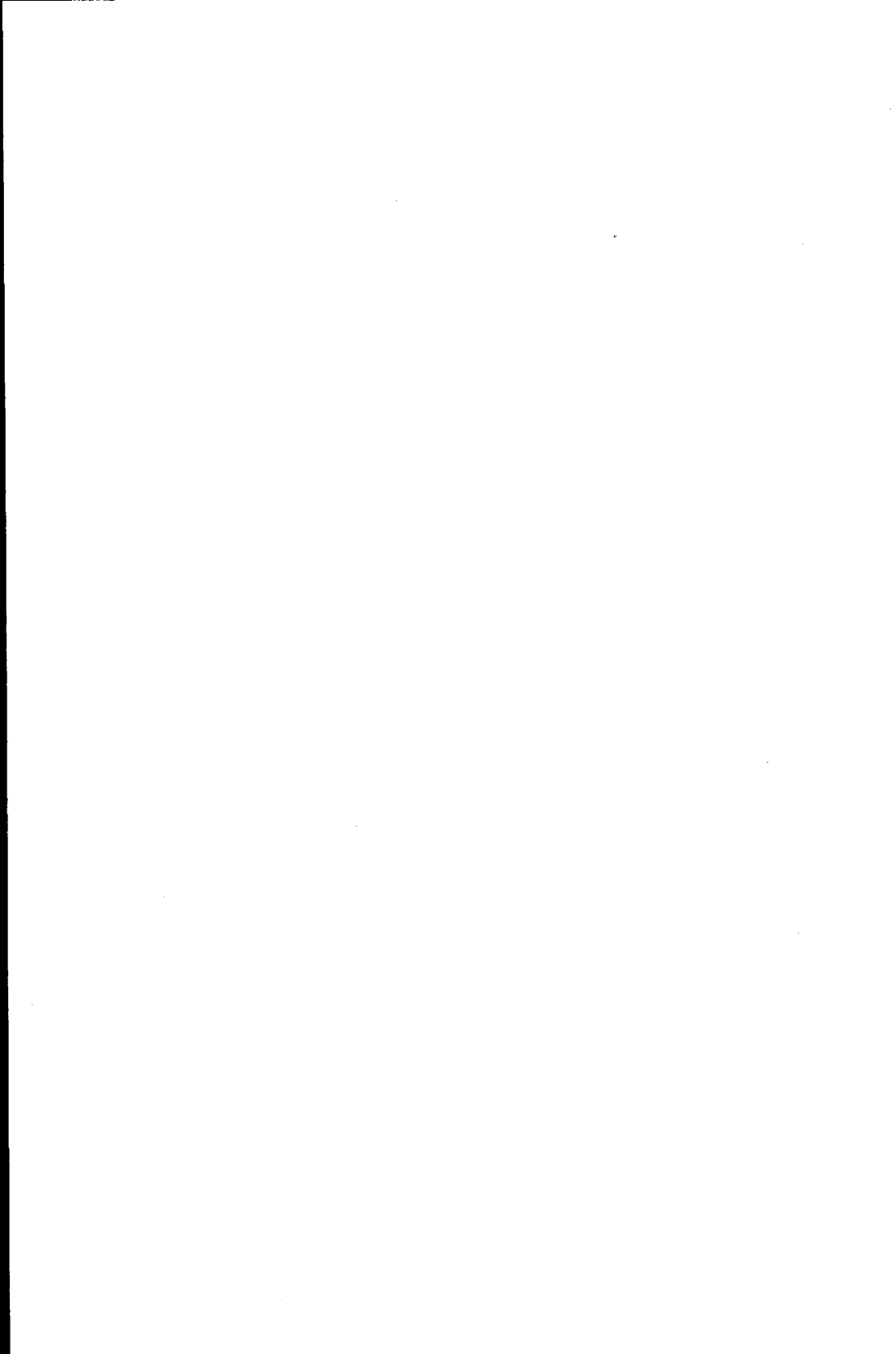
A KÖZGYÜLÉS HATÁROZATÁBÓL

SZERKESZTETTE

Dr. SZÓTS FARKAS,
THEOLOGIAI TANÁR, A TÁRSASÁG TITKÁRA.

BUDAPEST,
HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1912.

TÁRSULATI ÉVKÖNYV.

Jelentés a Társaság 1911. évi működéséről.

(A szatmári közgyűlés elé terjesztve.)

Társulatunk *irodalomművelő* munkája a múlt évben is a krisztianizálás és evangelizálás szolgálatában állott. Ezt az elvi alapot, mint kipróbált és egészen helyes alapot szigorúan megtartani már csak azért is kötelességünknek ismerjük, mert hisszük és valljuk, hogy a mely erők alapították, azok vannak hivatva fenntartani is ezt a protestáns irodalmi intézményünket.

Az eddigi öt kiadványsorozatban elvszerűen és következetesen folytatta Társaságunk a protestáns keresztyén tudományos és népszerű irodalom művelését. Folyóiratunk, a *Protestáns Szemle*, a vallási és erkölcsi, az egyházi és iskolai, az irodalmi és társadalmi életben felmerült mozgalmakról tájékoztatta az olvasóközönséget, gondosan kiterjesztve figyelmét a hazai események mellett a külföldi fontosabb mozgalmakra is. Emellett, anyagi erejéhez mérve, a Raffay Sándor szerkesztette *Theológiai Szaklap* c. folyóiratot is 400 K segélyben részesítette. Monografia kötetünk *Zoványi Jenőnek*, a magyarországi puritánus mozgalmakról írott becses egyedíratát hozta. *Egyháztörténeti Adattár*-unk X-dik kötete *Pokoly József* szerkesztésében egyházi életünk multjához szolgáltatott becses kútfőket. *Házi Kincstár*-unkban *dr. Szabó Aladár* tollából kiválóan értékes és rendkívül érdekes Külmisziói Kalauz jelent meg, mely a pogány miszió történetével, a nagy miszionáriusok működésével, a hitterjesztés módszerével és eredményeivel s a külmiszió nagyszabású intézményeivel ismertet meg. E remek munkának egyetlenegy művelt protestáns férfiú és nő könyvtárából sem volna szabad hiányoznia. *Koszorú* füzetek mult évi (17-dik) sorozatában tíz új füzet keretében evangelizáló füzetek, elbeszélések, életrajzok és történeti képek láttak napvilágot.

Jelentem egyszersmind azt is, hogy a folyó 1912-dik évre előirányzott kiadványok mind pontosan megjelentek és a társulat tagjainak megküldettek.

Irodalmi estéink, sajnos, még mindig csak két helyen, ú. m. Budapesten és Pozsonyban gyökereztek meg. Budapesten, a Kálvin-téri templomban három nagyobb szabású irodalmi estét tartottunk; az elsőt szeptember hónapban a Presbiteri Világszövetség budapesti gyűlése alkalmából, a másodikat november elején a Társaság múlt év budapesti közgyűlése keretében, a harmadikat a folyó évi március havában. Mindhárom magas színvonalú, művészi elemekkel is élénkített fényes erkölcsi sikerű est volt. Nagy tetszést arattak ez estéken Szaboľcska Mihály és Hegedűs István gyönyörű költeményei, azóta már néhai Gergely Antal remek szónoklata és Fröhlich Dóra k. a. művészi énekszámai. Pozsonyban a Társaság pozsonyi köre az adventi és böjti időszakban a múlt évben is megtartotta szokásos protestáns estéit, még pedig hat felolvasó estét, melyeknek zene- és énekszámokkal fűszerezett vallásos és ismeretterjesztő előadásából nagyszámú és előkelő közönség épült és erősödött protestáns öntudatában.

Társaságunk *irodalomterjesztő* munkássága a múlt évben jelentékenyen emelkedett, ami közelebből két fontos tényező erősödésének köszönhető. Először annak, hogy az evangélium alapján szervezett és jól vezetett ifjúsági és női egyesületek körében a keresztyén ébredésnek és föleszmélésnek, egyes helyeken, határozott jelei mutatkoznak. Másodszor az a fontos tényező fokozta irodalomterjesztésünket, hogy a belmissziói érdeklődés s ezzel karöltve az irodalmi evangelizáció jelentősége a lekipászorok körében mind nagyobb mértékben jelentkezik, amit fényesen igazol az idén megtartott első *belmissziói kurzus*, a mi társulatunkban pedig a népszerű vallásos iratok forgalmának emelkedése. Íme néhány adat, mint bizonyíték:

A *Koszorú* füzetek 1911. évi forgalma 50,365 volt, míg az előző évben csak 38,089 füzetet adtunk el. Az emelkedés tehát több mint tizenkétezer füzet. Füzeteinkből a Londoni Traktátus-Társulat 12,400 darabot, a Bethánia-Egylet 6161 darabot, a Kálvin-Szövetség 8000 darabot vett meg és adott el. Ám azért a Koszorú számlája a múlt évben sem zárult nyereséggel, sőt végeredményben 332.76 K veszteséget mutat; de ennek az az üzleti oka van, hogy új füzetek nyomtatására és régi füzetek utánnomására összesen 2787.18 koronát kellett befektetnünk, ami a Koszorú füzetekből befolyt 2454.42 K összes bevételt 332.76 koronával múlja felül, amit azonban az 1600 K értékű raktári készlet sokszorosán fedez.

A *Házi Kincstár* kelendősége szintén jelentékenyen emelkedett a múlt esztendőben. Összes tiszta bevétele 1894·32 K volt. Ámde mivel az új XII-dik kötet mellett még a III-dik kötetből (Szabolcska: Áhitat-szeretet) is új kiadást kellett rendeznünk, a kettős nyomdaköltség 3183·34 koronára emelkedett s így az 1894·32 K bevétellel szemben 1725·72 K új befektetést kellett eszközölnünk, ami azonban a 27,638 K értékű raktári készletben szintén bőséges fedezetet nyer.

A *Vegyes-kiadványok*-ból szintén több kötet kelt el és több volt a bevétel, mint az előző évben. A tiszta bevétel ugyanis 846·92 K volt. Ámde a Luthardt Keresztyén Erkölcstanából, örvendetes kelendősége miatt, második kiadást kellett rendeznünk, ami 1148 K újabb nyomdaköltséget okozott s így itt is 307·26 K külön befektetést kellett csinálnunk, ami azonban a viszonteladóknál fennálló követelésekből és a raktári készletből előbb-utóbb megtérül, mert ennek a kiadványunknak még mindig jó a kelendősége.

A Társaság *anyagi helyzetéről* tisztelettel jelentem, hogy a számvizsgáló-bizottság (Petri Elek elnöklete alatt dr. Szócs Ferenc és dr. Horváth Ödön) a Társaság 1911. évi számadását f. évi április 13-án megvizsgálta, a bevételeket és a kiadásokat részletes próbákkal ellenőrizte, a tételek okmányait és a pénztári betéteket gondosan számba vette s mind az értékeket, mind a számvitelt teljesen rendben találta. E szerint a Társaság 1911. évi jövedelme a főpénztárnál 19,032·84 K, a Károli-alapnál 6133·02 K, a kettőnél együttvéve 25,165·86 K. A Társaság költsége a főpénztárnál 19,016·88 K, a Károli-alapnál 6202 K, együttvéve 25,219·88 K. Túlkiadás 53·76 K, ami akként oszlik meg, hogy a főpénztárnál 15·96 K a pénztármaradvány, a Károli-alapnál 69·72 K a túlkiadás. Ez a jövedelemkimutatás teljességgel nem kielégítő, ami onnan származik, hogy a Társaságnak sok, mondhatnám nagyon sok tagja hanyagul fizeti a tagsági díját és hátralékban van. A választmány felhasznál ugyan minden rendelkezésére álló eszközt a hátralékok csökkentésére, de azért a Társaságnak ez a régi sebe sehogya sem akargyógyulni. Különben a választmány a számvizsgálatról szóló jelentés tudomásulvételét, a számadás főbb tételeinek kinyomatását, Bendl Henrik pénztárnoknak a felmentvény megadását s a számvizsgálóknak köszönetnyilvánítását javasolja a t. Közgyűlésnek.

A Társaság *vagyonkimutatása*, a választmány összeállítása szerint, a következő: a Társaság tőkéje 137,802·74 K, amiből Szász Domokos alapítványa 1004·98 K, özv. Hegyi Mihályné hagyománya 5779·22 K. A választmány javasolja,

hogy a közgyűlés a vagyonkimutatást tudomásul venni sziveskedjék, de azzal a hozzáadással, hogy jövőre a Társaság tőkepénzéből az alapítványi természetű pénzeket mindig számszerűleg külön mutassa ki a pénztárnok. Az özv. Hegyi Mihályné hagyományának felhasználására vonatkozólag az a választmány javaslata, hogy az 5779:22 K özv. Hegyi Mihályné hagyománya címen külön kezeltessék, kamatja a Koszorú füzetek kiadására fordíttassék, tőkéje pedig olyan tartalékul szolgáljon, amelyből a Koszorú költségére, ha ez a Károli-alapból nem telnék, kölcsönt lehessen fölvenni.

A Társaság 1913. évi *költségelőirányzatát* a választmány 16.960:75 K szükségletben és ugyanannyi fedezetben állapítja meg; a Károli-alap szükségletét 3000 koronára, fedezetét szintén 3000 koronára előíranyozza. Ennek jóváhagyását tisztelettel kéri a választmány.

A Társaság *anyagilag erősödésének* fokmérője az új alapítványok, az évi adományok és az évdíjas tagok szaporodása.

Új alapító tagok lettek a múlt évben: Török József ev. lelkész Cegléd, dr. Balogh Jenő államtitkár Budapest, Gergely Antal ref. lelkész Mezőtúr, dr. Rátz István kir. tanácsos Budapest, Poszvek Sándor nyug. theol. tanár Sopron, Geduly Henrik ev. püspök Nyiregyháza, összesen tehát hatan. Nagyobb adományokat küldtek társulatunk Károli Gáspár-alapjára: dr. Zsilinszky Mihály 117 K, Budapesti ref. egyház 50 K, Thaly István kir. tanácsos Budapest 40 K, gróf Tisza István Budapest 33 K, dr. Baksay Sándor püspök Kúnszentmiklós 25 K, Kúnszentmiklósi ref. egyház 25 K, Bihari ref. egyházmegye 14:60 K. Szarka Károlyné Kisgeresd 10 K. A társulati tagok közé az elhunyt és a kilépett 45 tag helyére belépett 56 új tag, a tényleges szaporodás tehát csak 11. A társulat tagjainak összes száma 1911 dec. 31-én 1540 volt, akik közül pártfogó tag 36, alapító tag 423, évdíjas rendes tag 589, évdíjas pártoló tag 395, évdíjas segítő tag 97. Bizony ez csekély erősödés, sokkal több ránk férne és sokkal nagyobb erővel kellene istápolnia társadalmunknak a protestáns irodalmat.

Társulatunkat halálozás folytán a múlt évben is sok veszteség érte. Külföldi tiszteleti tagjaink közül elhunyt dr. *Valton* utrechti egyetemi tanár, Hollandiába járó magyar fiainknak lelkes barátja. Mély gyászba borult genfi jó barátunk, Claparède Sándor, kinek fennkölt lelkületű magyar származású nejét, a genfi magyar diákok nagyasszonyát, itt a mi körünkben ragadta el a halál. Súlyos csapás érte választmányunkból dr. *Antal* Gábor püspököt, aki Margit leányát, *Dókus* Ernő egyházkerületi főgondnokot, aki jóságos

feleségét, *Szilassy* Aladár gondnokot, aki nagyreményű fiát dr. ifj. *Szilassy* Aladárt vesztette el. Kidőlt a választmányunktól dr. *Vécsey* Tamás egyetemi tanár, a példás buzgóságú, nemeslelkű férfiú, kit a hazai tudomány mellett a magyar kálvinizmus is méltán megsiratott, mert egyik leghivebb fiát vesztette el benne. Elhunyt társulatunknak egyik legékeesebben szóló ünnepi szónoka, *Gergely* Antal mezőtúri lelkész, akinek tüneményes ékesszólása összejöveteleink alkalmával többször gyönyörködtetett bennünket. S itt hagytak bennünket többen, akiket igaz szeretet fűzött társulatunkhoz. A választmány nevében tisztelettel kérem a közgyűlést arra, hogy elhunyt tagtársaink emlékért jegyzőkönyvében megörökíteni, gyászbába borult tagtársaink iránt érzett részvétét jegyzőkönyvében kifejezni szíveskedjék; dr. *Vécsey* Tamás megüresedett helyét és dr. *Mágócsy-Dietz* Sándornak önkéntes lemondás által megüresedett helyét, alapszabályaink rendelkezése szerint, a jelen közgyűlésen betölteni méltóztassék.

Ime, T. K., ezek a felsorolt adatok kétségtelenül bizonyítják, hogy a társulatunk a múlt évben is értékes irodalomművelő és irodalomterjesztő munkásságot fejtett ki. Működésének az evangélium volt az alapja, könyvek, füzetek kiadása és felolvasások tartása volt a kerete; a sikere, az iratterjesztés tekintetében némileg fokozódott, de a belső és külső akadályok legyőzését illetőleg még mindig sok a nehézsége és sok a tennivalója.

Bent a saját köreinkben állandóan nagy akadályokat gördít munkánk elé a saját hitfeleink közönye és lágymelegsége. Az irodalmi igehirdetésnek, a sajtó útján való evangelizációnak még mindig kevés a megértője, nem sok az apostola s még kevesebb a mecenása. Ezen a régi és gyökeres bajunkon a múlt esztendő valamicskét segített, de a föleszmélés, az egyház belső építésében való buzgólkodás még mindig erőtlen és szórványos. Csak az evangéliumi egyesületek körében értik, méltányolják és honorálják az evangéliumi protestáns irodalom művelését és terjesztését. Belső misszióink az irodalmi evangelizáció fontos ágában is még csak a kezdet kezdetén van. Pedig ha az idén fölbuzdult belmissziói érdeklődés, mely a Lelkész-egyesület belmissziói kurzusán fölcsendült, erőteljes méltánylássá és kitartó tevékenységgé izmosulna, hamarosan megváltoznék az egyház belső életének most még borús képe.

Kívülről az uralkodó egyház vakhite és a mindig lármásabb hitelenség kettős tüze égeti, perzseli társadalmunk gyengülő evangéliumi szellemét. Jobboldalról az ultramontanizmus tüzel ellenünk nagy hévvel. A politikailag, társadalmilag

és irodalmilag szervezett klerikalizmus hazánkban egyik legnagyobb szellemi és anyagi hatalom, melynek türelmetlen felekezeteskedő szelleme az egyházi és társadalmi élet minden terén ostromol, szorongat, fojtogat. Baloldról a materialista és internacionális radikálizmus törtet előre és ostromolja protestáns védővárainkat. Ez az irány a felvilágosodás, a tudomány, a szabadgondolkodás tetszetős jelszavaival a társadalom intelligens osztályából harcias vezérkart szervezett magának, az alsóbb rétegekben, főleg a szocialistákból népes és lármás segédsapatokat toborzott, mely radikális politikai és társadalmi jelszavaival szenvedélyes harcot folytat nemcsak a keresztyén világnézet és a keresztyén egyházak ellen, hanem minden vallás és minden nemesebb erkölcsiség ellen.

Mindeme társadalomsorvasztó áramlatoknak az evangélium megtartó erőit kellene öntudatosan és tervszerűleg ellen-szegeznünk. Mi reánk protestánsokra vár ez a fontos társadalommentő feladat, mert mi vagyunk a hamisítatlan evangélium életadó és életmegtartó erőinek birtokában. Ezzel az öntudattal és e nagy hivatás erős érzetével kellene munkába állni hazánkban minden gondolkozó protestáns embernek, mert ezeknek az erőknek jegyében és birtokában biztos a győzelem.

A MPIT nem teheti, hogy minden kínálkozó alkalommal rá ne mutasson e nemzetmentő nagy hivatására a hazai protestantizmusnak. Ez a társulat hiszi, tudja és nyíltan hirdeti azt a nagy valláserkölcsi és szociális igazságot, melyet évszázados tapasztalat is igazol, hogy megváltó erő csak Krisztus evangéliumában van s amely egyének és társadalmak ezt az isteni erőt beveszik, azok nemcsak élnek, hanem virágoznak, növekednek, hatalomra emelkednek és előbb-utóbb meggyőzik a világot.

Dr. Szöts Farkas,
a MPIT titkára.

Választmányi jegyzőkönyv

a M. Prot. Irodalmi Társaság igazgató-választmányának 1912. évi április hó 25-én Budapesten tartott üléséről, amelyen dr. Zsilinszky Mihály elnöklete alatt jelen voltak: György Endre, Gyurácz Ferenc, Hamar István, dr. Horváth Ödön, dr. Masznyik Endre, Petri Elek, B. Pap István, dr. Pruzsinszky Pál, Raffay Sándor, Révész Kálmán, dr. Szabó Aladár, dr. Széleányi Ödön, dr. Sztehló Kornél, Zoványi Jenő és Webster James választmányi tagok; dr. Szóts Farkas titkár, aki a jegyzőkönyvet írja; Bendl Henrik pénztárnok. Távolaradásukat kimentették dr. Balogh Ferenc, Deák Lajos, dr. Szlávik Mátyás, dr. Vámosy Károly választmányi tagok.

1. Titkár előterjeszti, hogy a számvizsgáló bizottság Petri Elek elnöklete alatt és dr. Horváth Ödön, dr. Szócs Ferenc s a titkár közreműködésével a Társaság 1911. évi számadását április 13-án megvizsgálta, a bevételeket és a kiadásokat részletes próbákkal ellenőrizte, a tételek okmányait és a pénztári letéteket, valamint a takarékpénztári betéteket gondosan számba vette s mind az értékeket, mind a számvitelt teljesen rendben találta.

A Bendl Henrik pénztárnok által készített *számadás* szerint a Társaság 1911. évi jövedelme a főpénztárnál 19,032'84 K, a Károli-alapnál 6133'02 K, a kettőnél együttvéve 25,165'86 K. A Társaság költsége a főpénztárnál 19,016'88 K, a Károli-alapnál 6202'74 K, együttvéve 25,219 62 K. Túlkiadás 53'76 K, ami akként oszlik meg, hogy a főpénztárnál 15'96 K a pénztármaradvány, a Károli-alapnál pedig 69'72 K a túlkiadás.

A választmány a számvizsgálatról szóló jelentést tudomásul veszi, a számadás zárótételeit jegyzőkönyvbe iktatja, Bendl Henrik pénztárnoknak a felmentvény megadását javasolja, a számadás főbb tételeinek kinyomatását a közgyűlés idejére elrendeli s a számvizsgálóknak köszönetét nyilvánítja.

2. A Társaság *vagyonkimutatása* a számvizsgálók szerint a következő: A Társaság tőkéje 137.802,74 K, amiből Szász Domokos alapítványa 1004,97 K, özv. Hegyi Mihályné hagyománya 5779,22 K.

A Társaság tőkéjére nézve javasolja a számvizsgáló bizottság, hogy jövőre a Társaság tőkepénzéből az alapítványi természetű tőkerészt számszerűleg mutassa ki a pénztárnok.

Az özv. Hegyi Mihályné hagyományának kezelésére és felhasználására vonatkozólag indítványozza a számvizsgáló bizottság, hogy miután ez a hagyaték teljesen befolyt és a költségek levonásával összesen 5779,22 K-ból áll, özv. Hegyi Mihályné hagyománya cím alatt külön kezeltessék, kamatja a Koszorú-füzetek kiadására fordíttassék, tőkéje pedig oly forgó tőkének tekintessék, amelyből ha a Koszorú-füzetek kiadási költségét a Károli-alap nem fedezné, visszatérítés feltétele mellett az esetleges hiányt pótolni lehessen.

A választmány a vagyonkimutatást tudomásul veszi és kinyomtatását a közgyűlés idejére elrendeli.

Egyben elrendeli, hogy a vagyonkimutatásban jövőre az alapítványi természetű tőkéket a beterjesztett javaslat értelmében a pénztárnok számszerűleg külön kimutassa.

A Hegyi Mihályné hagyományára vonatkozólag a számvizsgálók indítványát a választmány elfogadja és elhatározza, hogy azt „Hegyi Mihályné hagyománya“ cím alatt a pénztár külön kezelje, kamatjait Koszorú-füzetek kiadására fordítsa s ha a Károli-alap a Koszorú költségeit nem fedezné, az esetleges hiány pótlására visszafizetés kötelezettsége mellett a Hegyiné hagyománya használtassék fel.

3. A számvizsgáló bizottság által beterjesztett 1913. évi *költségelőirányzat* szerint a főpénztárnál a *szükséglet* 16,960,75 K, a fedezet szintén 16,960,75 K; a Károli-alapnál a *Koszorú-füzetek* 1913. évi *szükséglete* mintegy 3000 K (900 K írói díj, 2100 K nyomtatási költség), fedezetül a segítőtagok tagdíja, az elárusításból befolyó összeg, a Hegyi Mihályné-hagyomány kamatja és az önkéntes adományok szolgálnak.

A választmány a beterjesztett költségelőirányzatot a közgyűlésnek elfogadásra ajánlja és kinyomtatását a közgyűlés idejére elhatározza.

4. A nagymennyiségű, mert összesen 17,922 K-ra felgyülemlett *hátralékra* vonatkozólag a számvizsgálók javasolják, hogy a választmány a pénztárnokot és az ügyészt utasítsa a következő rendelkezések szigorú végrehajtására:

a) Az ügyész a hátralékosokat minden esztendőben november végéig intse meg s aki ekkor sem fizet, azt pörölje be; különösen az alapítványok behajtására fordítson nagy gondot.

b) Az olyan alapító tagokat, akik a kamatokat nem pontosan fizetik, az alapítványi tőke befizetésére is szólítsa föl, illetve törvényes úton kényszerítse az ügyész.

c) A pénztárnok minden év szeptember havában szólítsa föl fizetésre az összes hátralékos tagokat s akik nem fizetnek, azoknak a névsorát október végéig tegye át az ügyészhez.

d) A jelenlegi nagyszámú alapítványi kamattal és évdíjjal hátralékos tagokat, amennyiben egynél több évről hátralékosak, az ügyész a pénztárnok által közölt névjegyzék szerint, a folyó évi nyár folyamán szigorított eljárással, szükség esetén bepöröléssel is, szorítsa fizetésre.

e) Az ügyészt utasítja a választmány, hogy eljárásáról minden év végén tegyen jelentést a választmánynak.

f) Az ügyészt, a pénztárnokot és titkárt fölhatalmazza a választmány, hogy az olyan hátralékokra vonatkozólag, amelyek a szigorított eljárás mellett sem hajthatók be, terjesszenek törlési indítványt a választmány elé.

A választmány a számvizsgálók javaslatát egyhangúlag elfogadja és a pénztárnokot s az ügyészt annak értelmében való eljárásra utasítja.

5. A Társaság jövedelmének fokozása végett a számvizsgáló bizottság javasolja, hogy

a) a Károli-alapra való adományok kérését az alap meggyengülésének számszerű feltüntetése mellett az idén is határozza el a választmány;

b) a számvizsgáló bizottság figyelmébe ajánlja a választmánynak, hogy tekintettel arra az irodalmi erkölcsnemesítésre, melyet népszerű kiadványai útján a Társaság széles körben kifejt, tegye megfontolás tárgyává a választmány, hogy nem lehetne-e a közoktatásügyi minisztériumtól valamelyes anyagi támogatást kieszközölni a népszerű vallásos füzeteknek nagyobb arányú kiadására és szélesebb körben való terjesztésére.

A választmány a számvizsgálók javaslatát rövid eszmecsere után magáévá teszi és megbizsa a titkárt, hogy a Károli-alapra az idén is gyűjtsön adományokat és a kultuszminisztériumnál puhatolódzék a népszerű kiadványok anyagi támogatása érdekében.

6. Titkár előterjeszti a múlt év november 9-iki választmányi ülés által kezdeményezett és a múlt évi közgyűlés által helyeselt alapszabálmódosítás szövegét, melyet Révész Kálmán az 5. és 6. § módosításával egészít ki.

A választmány a titkár előterjesztése és Révész Kálmán pótló javaslata értelmében beható tárgyalás után az alapszabályok következő módosítását javasolja a közgyűlésnek:

5. §. *Pártfogó tagok* azok, akik legalább ezer koronát fizetnek a Társaság számára

6. §. *Alapító tagok* azok, akik legalább kétszáz koronát fizetnek a Társaság javára.

29. §. A Társaság kiadványait a szükséghez és a Társaság anyagi erejéhez képest az igazgató-választmány állapítja meg.

30. §. A tagok könyvilletményét a tagsági díj arányában az igazgató-választmány határozza meg.

7. Az 1912. évi kiadványok ügyében a titkár jelenti, hogy a választmány múlt év november 9-diki ülésének határozata értelmében a folyó évi kiadványok ezek lesznek:

a) *Protetáns Szemle* XXIX. évfolyama, a titkár szerkesztésében;

b) *Házi Kincstár* XIII. kötete gyanánt *Bilkei Pap István*: „A belmisszió hősei“ című műve lesz, amely készüléfélben van és a rendes időre készen lesz.

c) A *Koszorú*-füzetekből a 19. sorozat 181—190. füzet, melyre a nyílt pályázatot a szokott módozatok szerint a titkár már ki is hirdette.

Javasolja továbbá a titkár, hogy a múlt évben kiadott *Zoványi-féle „Puritánus mozgalmak“* c. monografia, minthogy a terjedelme 25 iv, két évre, nevezetesen az 1911. és az 1912. évre szóló monografia-illetmény legyen; ennél fogva a folyó évre külön monografiát kiadni nem szükséges.

Az Egyháztörténeti Adattárból az ezutáni kötetek a Parokhiális Könyvtárbizottsággal történt megállapodás értelmében nem évenként tiz ives füzetekben, hanem négy évenként 36—40 ives kötetekben fognak megjelenni, tehát a folyó évre ebből a sorozatból sem adunk ki külön kötetet.

A választmány a titkár előterjesztéseit minden pontjában változtatlanul elfogadja és határozattá emeli.

8. Titkár jelenti, hogy *Barcza József* kisújszállási főgimnáziumi tanár lefordította és kiadásra följánlotta a középkor végén megjelent „*Epistolae obscurorum virosum*“ c. hírnöves munkát. Egyben javasolja, hogy a munkát, mely az ő véleménye szerint nem illeszthető be a jelenlegi kiadványsorozatunkba, ne adja ki a választmány.

Jelenti továbbá, hogy *Adorján Ferenc* nyiregyházi vallás-tanár franciából fordított gyermek- és ifjúsági istentiszteletre való vallásos beszédek kéziratát ajánlja föl kiadás

végett a Társaságnak. Titkár a följánlott munka mellőzését javasolja.

A választmány mindkét jelentést tudomásul veszi és a kiadásra följánlott munkákat mellözi.

9. Titkár jelenti, hogy *Szaboleska Mihály* „Áhitat, szeretet“ című művéből mintegy 600 példányra való megrendelés érkezvén, a közkedveltségű munkából (Házi Kincstár 3. k.) elnöki hozzájárulás mellett, a választmány utólagos jóváhagyásának reményében harmadik kiadást készítettett és abból az Athenaeumnak a megrendelt 600 példányt a népiskolai ifjúsági könyvtárak számára ki is szolgáltatatta.

A választmány a titkár jelentését jóváhagyólag tudomásul veszi.

10. Titkár jelenti, hogy Szatmár református egyházközség társulatunkat meghívta és választmányunk novemberi ülésén örömmel fogadta a meghívást, hogy a folyó év őszén vándorgyűlést tartson Szatmár városában. Kéri a választmányt, hatalmazza föl az elnökséget és a titkárt, hogy a vendéglátó egyházközség vezetőségével egyetértőleg a gyűlést előkészítse, programját megállapítsa, idejét meghatározza.

A meghívásra vonatkozó jelentést örvendetes tudomásul veszi, a titkár javaslatát határozattá emeli a választmány.

11. Titkár jelenti, hogy Társaságunknak a múlt évi közgyűlés által megválasztott kilenc külföldi tiszteletbeli tagja a tiszteleti tagságot elfogadta és meglehangú levelekben megköszönte.

Egyben jelenti, hogy *dr. Valeton* utrechti theol. professzor azóta meghalt s hogy halála alkalmából a Társaság nevében a gyászoló családhoz részvétiratot intézett.

A választmány mindkét jelentést tudomásul veszi és külföldi tiszteletbeli tagtársának elhúnyta fölött részvétét nyilvánítja.

12. Titkár jelenti, hogy a közoktatásügyi miniszter az idén megalkotott Szabadoktatási Tanácsba az 1912—1916. évig terjedő öt éves időszakra Társaságunk képviselőjéül a titkárt nevezte ki, hogy a Szabadoktatási Tanács az első alakuló gyűlést f. évi február hónapban megtartotta.

A választmány a jelentést tudomásul veszi.

13. Titkár javasolja, hogy az időközben fölmerült irodalmi kérdések figyelemmel kísérése végett a följánlott irodalmi művek megbirálása céljából s általában a Társaság irodalmi működésének tanáccsal való támogatása végett szervezzen a választmány az alapszabályok 19. §-a

értelmében az elnökség és a titkár mellé egy hat tagú irodalmi bizottságot.

A választmány az indítványt elfogadja, az *irodalmi bizottság* szervezését elfogadja és tagjaivá Kenessey Béla dr., Masznyik Endre dr., Révész Kálmán, Petri Elek, Raffay Sándor és Szabó Aladár dr. vál. tagokat megválasztja.

14. A tárgysorozat kimerítettvén, dr. Zsilinszky Mihály elnök az igazgató-választmány ülését bezárja.
Kelt mint fent.

Dr. Zsilinszky Mihály,
elnök.

Dr. Szóts Farkas,
titkár és jegyző.

Közgyűlési jegyzőkönyv

a M. Protestáns Irodalmi Társaság 1912 október 27-én Szatmáron tartott közgyűléséről, melyet istentisztelet előzött meg a szatmári templomban, amelyen *dr. Balthazár* Dezső tiszántúli püspök imádkozott, *Söröss* Béla losonci lelkész prédikált. A közgyűlésen hét választmányi tag, mintegy ötven társulati tag és kétszerannyi vendég jelenlétében *dr. Antal* Gábor püspök és *dr. Zsilinszky* Mihály. v. b. t. t. elnököltek, a jegyzőkönyvet *dr. Szóts* Farkas titkár írja.

1. *Dr. Zsilinszky* Mihály világi elnök hosszabb elnöki megnyitó beszédet olvas fel, amelyben gondos szemlét tart a hazai protestantizmus helyzete felett, rámutat a legfontosabb teendőinkre és hangsúlyozza, hogy a ránk váró protestáns feladatokat először irodalmilag kell előkészíteni, a mi a MPIT feladata. A szép számmal megjelent tagokat és az érdeklődő közönséget szívélyesen üdvözlí s a közgyűlést megnyitja.

A közgyűlés éber figyelemmel hallgatta és élénk helyesléssel kísérte az irányeszmékben gazdag megnyitó beszédet és kinyomatását a társulat folyóiratában elrendeli.

2. *Dr. Szóts* Farkas felolvassa a választmány nevében a Társaság 1911. évi működéséről készített jelentését, mely felöleli a társulat működésének minden jelentősebb mozzanatát. Szól a Társaság irodalomművelő munkásságáról, a társulati kiadványokról, az irodalmi estékről, továbbá az irodalomterjesztő tevékenységről. Előterjeszti a választmánynak a számadások megvizsgálásáról, a vagyonkimutatásról, a költségvetésről szóló jelentését és előterjeszti a választmánynak az alapítványi tőkék külön kezelésére s a Hegyi Mihályné-féle hagyaték felhasználására vonatkozó határozati javaslatát. Majd jelentést tesz a Társaság újonnan belépett tagjairól, valamint az elhunyt társulati tagokról s végül javaslatot tesz a *dr. Vécsey* Tamás halálával és *dr. Mágócsy-Dietz* Sándor visszalépésével megüresedett választmányi tagsági helyek betöltésére nézve.

A közgyűlés a titkári jelentést egész terjedelmében jegyzőkönyvre véteti, egyes pontjaira nézve a következő határozatokat hozza:

a) A Társaság *irodalomművelő* tevékenységét és a kiadványok pontos megjelenését helyesléssel tudomásul veszi a közgyűlés.

b) A Budapesten és Pozsonyban tartott irodalmi estékről szóló jelentést örömmel és elismeréssel fogadja s a közreműködőknek köszönetét nyilvánítja. Egyben figyelmébe ajánlja tagjainak, hogy nagyobb városokban az irodalmi estéket szervezni szíveskedjenek.

c) Az *irodalomterjesztésben* tevékeny részt vett tagoknak, különösen az iratterjesztő lelkipásztoroknak és az evangéliumi egyesületeknek köszönetét és elismerését fejezi ki, s egyben figyelmébe ajánlja a belmisszió barátjainak a Társaság ama kiadványainak hatályos felkarolását, amelyek az irodalmi evangelizációra különösen alkalmasak (Házi Kincstár, Koszorú).

d) A számadás megvizsgálásáról beterjesztett jelentés alapján Bendl Henrik társulati pénztárnoknak az 1911. évről a fölmentvényt a szokásos fenntartás mellett megadja; a *vagyonkimutatást* a feltüntetett 137,802 kor. 74 fillérben tudomásul jegyzi; az 1913. évre készített *költségelőirányzatot* 16,960.75 K bevételben és ugyanannyi kiadásban megerősíti; az alapítványi tőkék külön kezelésére vonatkozó választmányi javaslatot elfogadja, úgyszintén az özv. Hegyi Mihályné hagyományára vonatkozó indítványt is egész terjedelmében magáévá teszi; a hátralékok befizetését közgyűlési határozattal is megsürgeti. A számvizsgálóknak köszönetét nyilvánítja és megbízatásukat a jövő esztendőre is kiterjeszti.

e) A Társaság új alapító és évdijas tagjait a maga körében örömmel üdvözli s a Károli Gáspár-alapra befolyt adományokért az adományozóknak köszönetét nyilvánítja.

f) Elhunyt tagtársai emlékét jegyzőkönyvében kegyelettel megőríktí, gyászba borult tagtársai iránt őszinte részvétét nyilvánítja. A halálozás és lemondás folytán megüresedett két választmányi tagsági helyet, nevezetesen a Vécsey Tamás helyét *dr. Balogh Jenő* kultuszminiszter államtitkárral, a Mágócsy-Dietz Sándor helyét *Kaczián János* budapesti evang. főesperessel közfelkiáltás útján betölti.

3. Titkár előterjeszti a választmánynak az alapszabályok

néhány pontjának módosítására vonatkozó javaslatát, mely a közgyűlési meghívón és a tárgysorozatban szabályszerűleg jelezve volt.

A közgyűlés a javaslatnak a titkár által élő szóval előterjesztett indoklását figyelmesen meghallgatta és egyhangúlag hozzájárult ahhoz a javaslatához, hogy

1. az Alapszabályok 5. §-a helyett ez tétessék: „5. §. Pártfogó tagok azok, akik legalább ezer koronás alapítványt fizetnek a Társaság javára.“

2. az Alapszabályok 6. §-a így módosul: „Alapító tagok azok, akik készpénzben legalább kétszáz (200) korona alapítványt tesznek a Társaság javára.“

3. a 29. §. ekként módosítandó: „A Társaság kiadványait a szükséghez és a Társaság anyagi erejéhez képest az igazgató-választmány állapítja meg.“

4. a 30. §. így szövegezendő: „A tagok könyvvilleményét a tagsági díj arányában az igazgató-választmány határozza meg.“

4. Titkár előterjeszti dr. Kováts István lelkész, theol. m. tanár következő indítványát:

„Mondja ki a MPIT közgyűlése, hogy egyetlen theológiai tudományos folyóiratunkat, a *Theológiai Szaklap*-ot, az eddigi szerkesztő meghagyásával, de új szerkesztő-bizottság kiküldésével, 1913 január havától kezdve a saját kiadásában átveszi.“

A közgyűlés tekintve az indítvány fontosságát és a vele kapcsolatos anyagi áldozatot, tekintve továbbá azt a körülményt, hogy az indítvány gondos szellemi és anyagi előkészítést követel, a betérjesztett indítványt minden irányban való mérlegelés és előkészítés végett kiadja az igazgató-választmánynak.

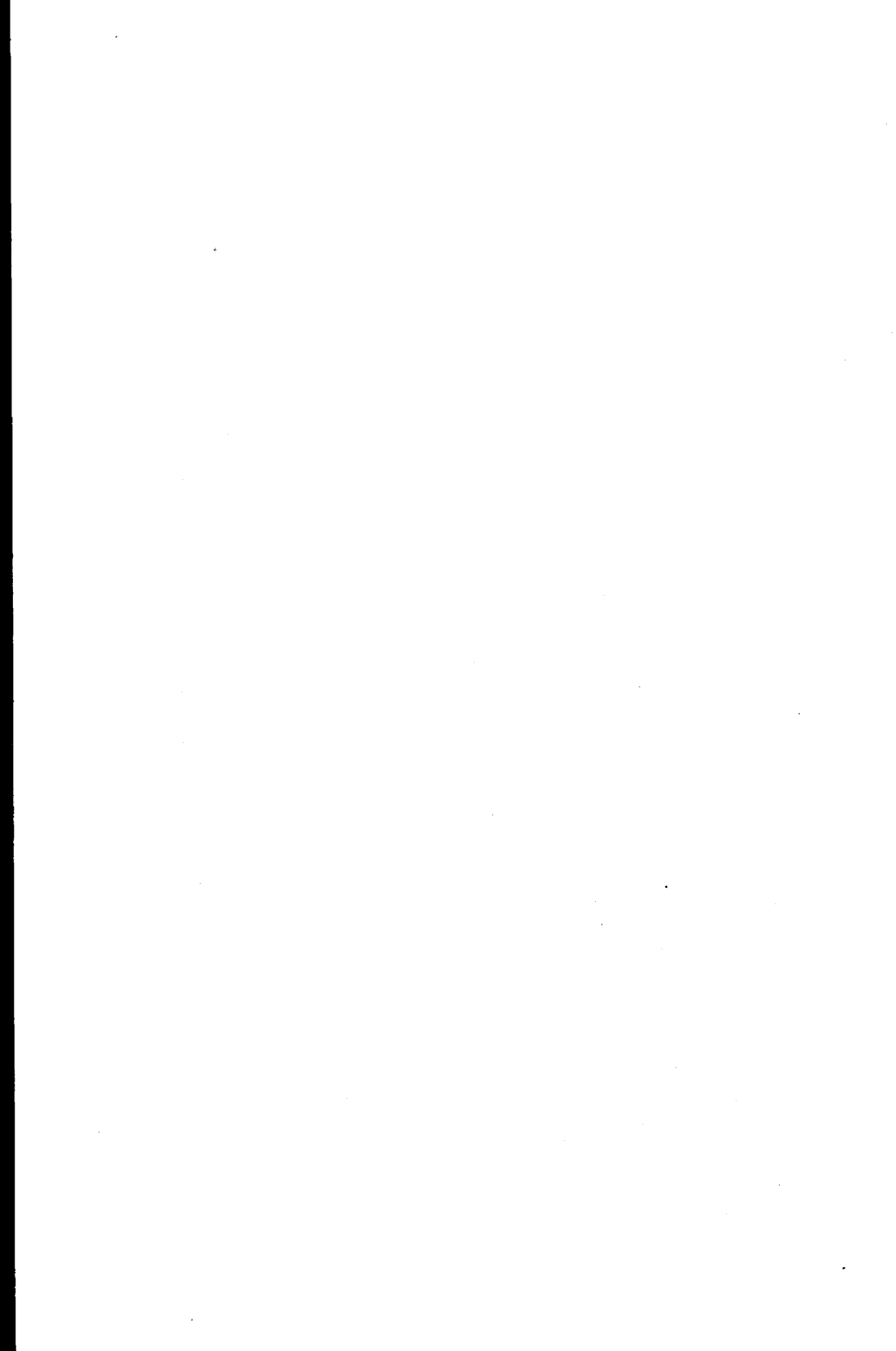
5. A tárgysorozat kimerítettén, elnök felhívja a közgyűlésnek és a közönségnek figyelmét a társulat által 27-én 5 órakor Szatmáron és 28-án Nagybányán tartandó irodalmi estékre, azután köszönetet mond Szatmár és Nagybánya közönségének s egyházi és polgári hatóságainak a szívélyes vendégszeretetért, melyben a társulatot részesítették s ezzel a közgyűlést berekeszti.

Kelt mint fent

Dr. Antal Gábor,
lelkészi elnök.

Dr. Zsilinszky Mihály,
világi elnök.

Dr. Szóts Farkas,
titkár.

A Társaság tisztikara és választmánya.

- Lelkészi elnök : *Dr. Antal Gábor*, dunántúli püspök, Komárom.
 Világi elnök : *Dr. Zsilinszky Mihály*, v. b. t. t., Bpest (VIII. Sándor-u. 30. a.).
 Lelkészi másodelnök : *Dr. Baksay Sándor*, dunamelléki püspök, Kúnszentmiklós.
 Világi másodelnök : *Tisza István gróf*, főgondnok, Bpest (VII. Városligeti fasor 3.).
 Titkár és szerkesztő : *Dr. Szóts Farkas*, Budapest (IX. Kálvin-tér 7.).
 Pénztárnok : *Bendl Henrik*, Budapest (IV. Deák-tér 4.).
 Ügyész : *Dr. Fromm Lajos*, ügyvéd, Budapest (IX. Ráday-utca 5.).

Választmányi tagok a fővárosban.

Dr. Balogh Jenő, Ménesi-út 35.	B. Pap István, Csepreghy-u. 4.
Dr. Beöthy Zsolt, Erzsébet-körút 9.	Petri Elek, Kálvintér 7.
Dr. Bernát István, Üllői-út 25.	Dr. Pruzsinszky Pál, Kálvintér 7.
Dr. Darányi Ignác, Andrássy-út 52.	Raffay Sándor, Deáktér 4.
5. Hamar István, Kövér Lajos-u. 15.	Dr. Szabó Aladár, Kálvintér 7.
Dr. Hegedűs István, Üllői-út 62/a.	15. Szilassy Aladár, Döbrentei-u. 8.
Dr. Horváth Ödön, Ferenciek-térsze 4.	Dr. Sztehlo Kornél, Fő-utca 18.
Kaczián János, Felsőerdősor u. 7.	† Dr. Vámosy Károly, József-tér 5.
Dr. Láng Lajos, Mária V.-u.	Webster James, Vörösmarty-u. 49.
10. Dr. Nagy Dezső, Rákóczi-út 17.	20. Zoványi Jenő, Verpeléti-út 5.

Választmányi tagok a vidéken.

Dr. Antal Géza, Pápa	Laszkáry Gyula, Romhány
Ardai J. Dániel, Zsarnó	Dr. Masznyik Endre, Pozsony
Dr. Balogh Ferenc, Debrecen	Nagy Károly, Kolozsvár
Dr. Balthazar Dezső, Debrecen	Németh István, Pápa
5. Banász Antal, Sopron	25. Payr Sándor, Sopron
Dr. Csengey Gusztáv, Eperjes	Pokoly József, Kolozsvár
Csiky Lajos, Debrecen	Prónay Dezső báró, Acsa
Csizmadia Lajos, Pápa	Radácsy György, Sárospatak
Deák Lajos, Marosvásárhely	Révész Kálmán, Kassa
10. Gróf Dégenfeld József, Debrecen	30. Dr. Schneller István Debrecen
Dicsőfi József, Debrecen	S. Szabó József, Debrecen
Dókus Ernő, Legenye	Szabolcska Mihály, Temesvár
Dr. Erdős József, Debrecen	Dr. Szelényi Ödön, Pozsony
Fejes István, Sátoralja-Ujhely	Szeremlei Sámuel, H.-M.-Vásárhely
15. Geduly Henrik, Nyiregyháza	35. Széll Kálmán, Nagy-Szalonta
Dr. Géresi Kálmán, Debrecen	Dr. Szilády Aron, K. K. Halas
Dr. György Endre, Péterfalva	Dr. Szlávik Mátyás, Eperjes
Gyurácz Ferenc, Pápa	Dr. Thury Etele, Pápa
Dr. Kenessey Béla Kolozsvár	Dr. Tüdős István, Miskolc
20. Kovács Sándor, Pozsony	40. Veres József, Orosháza

A Pozsonyi Kör képviselőjében :

Dr. Dobrovits Mátyás, Pozsony.

A M. P. Irodalmi Társaság 1911. évi számadása.

A) Bevétel.

1. Mult évi maradvány	2117 K 61 f.
2. Tagsági díjakból:	
a) Pártfogó tagoktól . . . . . 750 K — f.	
b) Alapító tagoktól . . . . . 1878 „ — „	
c) Rendes tagoktól . . . . . 6425 „ — „	
d) Pártoló tagoktól . . . . . 2544 „ — „	
}	11697 K — f.
3. Értékpapírok kamataiból	2862 K — „
4. Takarékpénztári kamatból	298 „ 03 „
5. Előfizetés a Prot. Szemlére	158 „ 20 „
6. Parochiális könyvtártól	2000 „ — „
Összesen	19032 K 84 f.

B) Kiadás.

1. Protestáns Szemle nyomása és írói tiszteletdíjai	7003 K 99 f.
2. Monográfia „Emlékezés Kálvinról“ nyomása és tiszteletdíj .	3209 „ 15 „
3. Egyháztörténeti Adattár	4638 „ 21 „
4. Tiszti díjak (titkár, pénztáros, ellenőr és irodatiszt)	2803 „ 49 „
5. Vegyesek (pénzbeszedő jutaléka, postadíjak, nyomtatványok)	837 „ 19 „
6. Károli-alapnak kamat	76 „ 62 „
7. Szász Domokos-alapnak kamat	38 „ 65 „
8. Hegyi Mihályné hagyománynak kamat	9 „ 58 „
9. Theologiai Szaklap segélye	400 „ — „
Összesen	19016 K 88 f.
Maradvány	15 K 96 f.

C) Károli-alap számadása.

Állása 1910 december 31-én	1915 K 51 f.	
Bevétele 1911 folyamán	4217 „ 51 „	6133 K 02 f.
Kiadása 1911 folyamán		6202 „ 74 „
Túlkiadás 1911 december 31-én		69 K 72 f.

D) Özv. Hegyi Mihályné hagyománya.

Állása 1910 december 31-én volt	239 K 64 f.	
1911. évi bevétele volt	5539 „ 58 „	
Állása 1911 december 31-én		5779 K 22 f.

E) Szász Domokos-alapítvány.

Állása 1910. év december 31-én volt	966 K 83 f.	
1911. évben bevétele volt	38 „ 65 „	
Állása 1911. év december 31-én		1004 K 98 f.

A M. P. Irodalmi Társaság vagyonkimutatása.

(1911 december 31-iki állapot.)

1. A Társaság általános tőkéje (új alapítványokból 1200 K),	131002 K 58 f.
2. Károli-alap állása	— „ — „
3. Szász Domokos-alapítvány	1004 „ 98 „
4. Hegyi Mihályné hagyománya	5779 „ 22 „
5. 1911. évi maradvány	15 „ 96 „
Összesen	137802 K 74 f.

Ez a vagyon el van helyezve :

a) Értékpapirokban	67600 K — f.
b) Takarékpénztárban	9648 „ 39 „
c) Tagok kötvényein	58975 „ — „
d) Készpénzben	1509 „ 63 „
e) A Károli-alapnak előlegezett összegben	69 „ 72 „
	137802 K 74 f.

E szerint az általános alapnál a szaporodás 1200 K — f., a Károli-alapnál apadás 1915 K 51 f., a Szász Domokos-alapítványnál szaporodás 38 K 65 f., a Hegyi Mihályné hagyományánál szaporodás 5539 K 58 f.

Ezt a számadást a mai napon átvizsgáltuk és rendben találtuk. Kelt Budapest, 1912. április 13. *Dr. Horváth Ödön s. k., Petri Elek s. k., dr. Szőcs Ferencz s. k.*

A M. P. Irodalmi Társaság költségvetése 1913. évre.

A) Szükséglet.

	1912. évi költségvetés	1911. évi eredmény	1913. évi költségvetés
1. Protestáns Szemle és Egyháztört. Adattár nyomása és írói tiszt.-díjai	9300 K — f.	11642 K 20 f.	10000 K — f.
2. Monografia nyomása és írói tiszt.-díjai	2500 „ — „	3209 „ 15 „	2500 „ — „
3. Tiszti díjak (titkár, pénztárnok, ellenőr)	2803 „ 49 „	2803 „ 49 „	2828 „ 17 „
4. Vegyes kiadások és apróbb nyomtatványok	600 „ 76 „	837 „ 19 „	702 „ 58 „
5. Kamatokra (Károli-alap, Szász Domokos-alap és Hegyi Mihályné-alap	90 „ — „	124 „ 85 „	28 „ — „
6. Pozsonyi Theol. Szaklap segélye	400 „ — „	400 „ — „	400 „ — „
7. Segítő tagdíjak a Károli-alapnak	270 „ — „	146 „ — „	250 „ — „
Összesen	15964 K 25 f.	19162 K 88 f.	16960 K 75 f.

B) Fedezet.

1. Tagdíjakból:			
a) Pártfő tagoktól 19000 K után 5%	850 K — f.	750 K — f.	800 K — f.
b) Alapító tagoktól 49195 K után 5%	2156 „ 25 „	1878 „ — „	2148 „ 75 „
c) Rendes tagoktól 585 tag után 12 koronával	7020 „ — „	6425 „ — „	6500 „ — „
d) Pártoló tagoktól 395 tag után 6 koronával	2406 „ — „	2544 „ — „	2000 „ — „
e) Segítő tagoktól 97 tag után 3 koronával	270 „ — „	146 „ — „	250 „ — „
2. Parochialis könyvtártól Egyháztört. Adattár költségeire	— „ — „	2000 „ — „	2000 „ — „
3. Értékpapírok kamataiból	2862 „ — „	2862 „ — „	2862 „ — „
4. Takarékpénztári kamatokból	300 „ — „	298 „ 03 „	300 „ — „
5. Könyvekből	100 „ — „	158 „ 20 „	100 „ — „
Összesen	15964 K 25 f.	17061 K 23 f.	16960 K 75 f.

Hátralékok kimutatása.

(1911 december 31-iki állapot).

Pártfő tagok kamataiban	50 K — f.
Alapító „ „	2246 „ — „
Rendes „ tagsági díjaiban	10166 „ — „
Pártoló „ „	4966 „ — „
Segítő „ „	494 „ — „
Összesen	17922 K — f.

	Nyomdai raktárban	Könyv- kereskedé- sünkben	Összes készlet
Valláserkölesi felolvasások	—	251	251
Zoványi, Egyetemes főgondnok	19	—	19
„ Egyháztörténeti monografiák I.	—	181	181
„ Puritánus mozgalmak	—	43	43
Zsilinszky, Linci béke	295	7	302
„ Vallásügyi tárgyalások II.	—	206	206
„ „ III.	—	149	149
„ „ IV.	—	74	74
Prot. Irod. Társ. évkönyve 1891. évf.	848	—	848
„ „ „ „ 1892. „	287	—	287
„ „ „ „ 1893. „	158	—	158

B) FÜZETEK.

Koszorú	Összes készlet	Koszorú	Összes készlet	Koszorú	Összes készlet	Koszorú	Összes ké
1. füzet	924	34. füzet	1864	67. füzet	1030	100. füzet	1593
2. „	1986	35. „	201	68. „	1060	101. „	1264
3. „	1372	36. „		69. „	772	102. „	1522
4. „	2193	37. „	137	70. „	1234	103. „	1055
5. „	1410	38. „		71. „	933	104. „	1447
6. „	884	39. „	1709	72. „	1422	105. „	1594
7. „	1296	40. „		73. „	1514	106. „	380
8. „	1462	41. „	1684	74. „	1120	107. „	1809
9. „	808	42. „		75. „	1433	108. „	1373
10. „	1493	43. „	2080	76. „	1489	109. „	1594
11. „	436	44. „	1824	77. „	1691	110. „	685
12. „	2020	45. „	2177	78. „	898	111. „	748
13. „	281	46. „	1549	79. „	529	112. „	946
14. „	1739	47. „	1866	80. „	1306	113. „	654
15. „		48. „	265	81. „	1490	114. „	630
16. „	984	49. „	745	82. „	1646	115. „	1193
17. „	1321	50. „	235	83. „	1388	116. „	1746
18. „	982	51. „	984	84. „	1834	117. „	1899
19. „	434	52. „	795	85. „	1672	118. „	1661
20. „	233	53. „	389	86. „	1092	119. „	1691
21. „	435	54. „	536	87. „	1493	120. „	1710
22. „	161	55. „	993	88. „	1495	121. „	1979
23. „	954	56. „	244	89. „	1672	122. „	1820
24. „	269	57. „	876	90. „	1575	123. „	1019
25. „	958	58. „	710	91. „	1630	124. „	2060
26. „	2053	59. „	577	92. „	2107	125. „	2168
27. „	233	60. „	572	93. „	741	126. „	120
28. „	1049	61. „	1204	94. „	1844	127. „	2022
29. „	797	62. „	1515	95. „	1552	128. „	2158
30. „	1875	63. „	408	96. „	1055	129. „	1743
31. „	1657	64. „	1407	97. „	1852	130. „	1850
32. „		65. „	1273	98. „	1614	131. „	2152
33. „	1283	66. „	1362	99. „	1576	132. „	2074

Koszorú	Összes készlet	Koszorú	Összes készlet	Koszorú	Összes készlet	Koszorú	Összes készlet
133. füzet	191	145. füzet	548	157. füzet	3018	169. füzet	3004
134. "	2136	146. "	2047	158. "	3020	170. "	3157
135. "	205	147. "	506	159. "	2849	171. }	"
136. "	1641	148. "	554	160. "	2900	172. }	2100
137. "	1807	149. "	419	161. "	3040	173. }	"
138. "	2078	150. "	401	162. "	3059	174. "	3338
139. "	1272	151. "	3019	163. "	2650	175. "	3076
140. "	241	152. "	2996	164. "	2874	176. "	3011
141. "	536	153. "	2993	165. "	3166	177. "	3346
142. "	558	154. "	2907	166. "	3145	174. "	3370
143. "	554	155. "	2940	167. "	3109	179. "	2776
144. "	386	156. "	2787	168. "	2033	180. "	3394

C) PROTESTÁNS SZEMLE. -

1889. év I. 145., II. 145. — 1890. év I. 19., II. 10., III. 94., IV. 48. — 1891. év II. 23., III. 30., IV. 50. — 1892. év I. 82., II. 84., III. 88., IV. 98. — 1893. év I. 170., II. 193., III. 213., IV. 203. — 1894. év I. 238., II. 245., III. 262., IV. 276., V. 271., VI. 234., VII. 297., VIII. 294., IX. 299., X. 301. — 1895. év I. 313., II. 301., III. 313., IV. 303., V. 307., VI. 312., VII. 291., VIII. 332., IX. 313., X. 301. — 1896. év I. 133., II. 134., III. 142., IV. 134., V. 152., VI. 144., VII. 154., VIII. 164., IX. 165., X. 167. — 1897. év I. 179., II. 199., III. 204., IV. 196., V. 200., VI. 195., VII. 200., VIII. 224., IX. 188., X. 196. — 1898. év I. 186., II. 186., III. 210., IV. 208., V. 215., VI. 211., VII. 207., VIII. 214., IX. 198., X. 193. — 1899. év I. 2., II. 27., III. 43., IV. 54., V. 48., VI. 8., VII. 100., VIII. 32., IX. 61., X. 90. — 1900. év II. 6., V. 23., VI. 19., VIII. 83., IX. 103., X. 108. — 1901. év I. 30., II. 10., IV. 76., V. 5., VI. 1., VII. 61., VIII. 24., IX. 5., X. 7. — 1902. év I. 56., II. 55., III. 49., IV. 25., V. 28., VI. 55., VII. 59., VIII. 32., IX. 40., X. 81., — 1903. év I. 72., II. 106., III. 133., IV. 96., V. 107., VI. 105., VII. 117., VIII. 84., IX. 108., X. 111. — 1904. év I. 181., II. 146., III. 75., IV. 160., V. 156., VI. 170., VII. 158., VIII. 254., IX. 169., X. 217. — 1905. év I. 192., II. 200., III. 123., IV. 153., V. 130., VI. 153., VII. 151., VIII. 312., IX. 172., X. 195. — 1906. év I. 163., II., 187., III. 258., IV. 191., V. 212., VI. 198., VII. 212., VIII. 192., IX. 302., X. 204. — 1907. év I. 134., II. 177., III. 229., IV. 274., V. 105., VI. 225., VII. 227., VIII. 230., IX. 247., X. 341. — 1908. év I. 229., II. 217., III. 269., IV. 257., V. 262., VI. 255., VII. 259., VIII. 255., IX. 257., X. 281. — 1909. év I. 233., II. 245., III. 247., IV. 272., V. 252., VI. 271., VII. 259., VIII. 266., IX. 282., X. 280. — 1910. év I. 249., II. 258., III. 267., IV. 252., V. 265., VI. 277., VII. 320., VIII. 315., IX. 300., X. 293. — 1911. év I. 284., II. 257., III. 290., IV. 289., V. 281., VI. 285., VII. 304., VIII. 320., IX. 309., X. 320. — 1912. év I. 151., II. 415., III., 294., IV. 368., V. 400., VI. 360.

Protestáns Szemle IV. évfolyam költve 1 példány

"	"	V.	"	"	1	"
"	"	VI.	"	"	1	"
"	"	VII.	"	"	1	"
"	"	VIII.	"	"	1	"
"	"	IX.	"	"	1	"
"	"	X.	"	"	1	"
"	"	XI.	"	"	1	"

Budapest, 1912 június 30.

Hornyánszky Viktor.

nógrádi papi értekezlet, Miklós Ödön Pápa, Fülöp József Körmend, Csürös István, Laky Dániel, dr. Ballagi Aladár, dr. Vargha Gyula, dr. Benedek Zsolt, Izsák Ferenc, Keresztesi Sámuel, Samu János, Hamar István Bpest, Pancsovai ref. egyház, Fábiani János Vác, Bizony Ákos Miskolc, dr. Buza László Sárospatak, Forgács Gyula Pécel, Borsos Károly Mezőtúr, dr. Farkas Imre Halas, Hetvényi Lajos Sopron, Eöszse Zsigmond Tolnanémedi, Tóth Lajos Tiszadob, dr. Töpler Kálmán Sopron, Petrovics Soma Szentcs, Soproni ifj. magy. társaság, Ráczkevy Károly Aszaló, Győri ev. egyház, Kismarjai ref. egyház, dr. Démy Lajos Sopron, Dókus László S.-A.-Újhely, Hernádszentandrás ref. egyház, dr. Katona József Miskolc, dr. Szeghalmy Sándor Nagyvárad, Nagy Lajos Lábod, Soproni theol. önképzőkör, Surányi Lajos Szalárd, Stromszky Emil Pozsony, Soproni ev. egyh. lelk. egylet Vadosfa, Mezőberényi ev. egyház II., Szalay Ferenc Szaporca, Ravasz János Nyárádszereda, Váncsodi ref. egyház, Késmárki ev. egyház, Komáromi ev. egyház, Kérészy Barna Tiszánána, Felsőbányai ref. egyház, Bernáth Lajos Halas, Papp Károly Tiszainoka, Németh Gyula Szekszárd, Pruzsinszky Pál Bpest, Kátai Endre D.-Szentgyörgy, Zsigmond Ferenc Artánd, Halka Sándor E. Csoknya, Szatmári Sándor Ermihályfalu, Szabó Lajos Hajdúhadház, dr. Móricz Károly Bpest, Tiszalóki ref. egyház, Haviár Dániel Szarvas, Breyer Jakab Fertőmegyes, dr. Erdős József Debrecen, Pети Lőríc Bürüs, Ruzskay Gyula Jánosi. 1911-re: Sebestyén Jenő Bpest, Horváth Gábor Galambok, Bitay Béla Déva, Szabó Péter Piros. 1911—1912-re: Eperjesi ág. hitv. ev. I. egyház, Forray Béla Pozsony, Kövy István Aszaló, Brádi ref. egyház, dr. Dobrovits Mátyás Pozsony, Bodon Barna Alsóvadász, Fördös Dezső Uzd, Kovács László Koronka, Nagy József N.-Szeben, Tiszakürti ref. egyház, dr. Haviár Gyula Szarvas, Blatniczky Pál Cinkota. 1913-ra: Bácsfekete egyi ref. egyház, Kulifay Elek Tésenfa.

5. Pártoló tagoktól évi 6 koronával 1912-re: Menyhárd Elek M.-Beréte, Zsákai ref. egyház, Petra István Miskolc, Papp István N.-Somkút, Nagyvárad ev. egyház, Vítus Lajos Torda, Lénárt Lajos Kisújfalu, ifj. Szabady Adolf, Varga Antal Budapest, Szabó Sándor Turkeve, Ermihályfalvai ref. egyház, Gecsányi Gusztáv Sopron, Cseh Pál Alsómihályi, Debreceni ref. tanítónői képző, Darabos Sándor R.-Szt.-András, dr. Gidófalvy István, Herepey Gergely Kolozsvár, Farkas Károly Pókakeresztúr. Duka Marcel Szeged, Bartha Gyula Sajókaza, Lénárt József Magyaró, Bányász Sándor Hmvasárhely, Magyar Bertalan Nagydobrony, Somogyi Lajos B.-Sámson, Tóbiás Gyula Felsőlanc, Tokay Elek Körösszeg-Apát, Tirscher István Bártfa, Győrteleky ref. egyház. Bicskei ref. egyház, Kapy Béla Körmend, Fóris Lajos Olcsvaapáti, Nagy Elek Fugyi, Vadászi Pál Sajószentpéter, dr. Mázor Elemér Szarvas, Tóth Kálmán Deáki, Vas Mihály Gégény, Uzoni ref. egyház, Varságh Béla B.-Csaba, dr. Mauks Károly Algyógy, Molnár József Csósz, Zsábrák Dénes Sopron. 1911—1912-re: Kis Dániel Alistál, Vadon Béla Derecske, Mód Lenárd Nagysimonyi. 1913-ra: Iglói főgimn., Thököly Imre-kör.

6. Segítő tagoktól évi 3 koronával 1912-re: Máthé Ákos Nagytótfalu, Szabady Aranka Budapest, Farkas Dénes Halas, Kellner Samu Halas, dr. Thury Etelné Pápa, Kovácsik János Csorvász, Mádi István Zaláta, Gaborjáni ev. egyházközség, Fazekas Béla Feketepatak, özv. Kerekes Józsefné Poroszló, S. Váradi Albert Mezőpanit, Marosillyei ref. egyház, Balatonfüredi ref. egyház, Szentantalfalvai ref. egyház, E. Csokonyai ref. egyház. 1908—1912-re: Csürös Sándor Bpest. 1909-re: Gál Lajos Bpest. 1911—1912-re: dr. Nagy Mór Halas, Farkas Elek Halas, Nagyvássonnyi ref. egyház.

7. Károli-alapra adomány: Zsilinszky Mihály írói díja (27 K).

8. Helyesbítés: A Szemle mult havi füzetében Miklós Géza székesfehérvári ref. lelkész által 1912. évre fizetett tagsági díja tévedésből 1911. évi tagsági díjnak lett kimutatva. — A Szemle 9-ik számában Antal Lajos ászári ref. lelkész által fizetett 12 K mint 1904. évi rendes tagdíj van tévesen kimutatva, az illető pedig mint pártoló tag fizetett 1912. és 1913. évekre.

Összesen befolyt: 2474 K.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1912 december hó 1-én.

Bendi Henrik,
társ. pénztárnok.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság

kiadásában megjelent és Hornyánszky V. könyvkereskedésében (Budapest, V., Akadémia-u. 4.) kapható a **Házi Kincstár** kiadványsorozat. Vallásos könyvek gyűjteménye. Kis 8°, 12—20 ív, ára az 1—10. kötetnek csinos aranyos kötésben 2 korona, 11—13. kötetnek 3 korona.

1. **Csendes órák.** Miller után angolból átdolgozta Szász Károly. Vallásos elmélkedések.

2. **Mártha és Mária.** Barde E. után franciából fordította Vargha Gyuláné. Különösen fiatal nőknek való keresztyén olvasmány.

3. **Ahitat, szeretet.** Szabolcska Mihály vallásos és családi költeményei. Ára kötve 3 K.

4. **Jézus nyomdokain** vagy Mit tenne Jézus? Angolból Sheldon után fordította Csizmadia Lajos. Tanulságos amerikai vallásos regény.

5. **Női jellemképek.** Írta Kenessey Béla. Kiváló külföldi keresztyén nők jellemrajza.

6. **Jézus példázatai.** Írta Raffay Sándor. Népszerű biblia-magyarázatok.

7. **A keresztyén szeretet munkái.** Dalhoff után készítette Csizmadia Lajos. Gyakorlati tájékoztató a keresztyén szeretet-munkásság mezején, valóságos belmissziói kalauz.

8. **Jézus hasonlatai.** Írta Raffay Sándor. Népszerű biblia-magyarázatok.

9. **A vallás gyümölcse.** Írta *Opzoomer*, hollandból fordította dr. Nagy Zsigmond. Tartalmas ethikai munka.

10. **Hít és szabadság.** Dr. Pfennigsdorf után németből ford. *Gyalog* István. Népszerű hitvédelmi munka.

11. **Az evangéliom és a szociálizmus.** Írta *Fr. Thomas*, franciából fordította dr. Kováts István. Népszerű szociális munka. Ára kötve 3 K.

12. **Külmissziói Kalauz.** Írta *Szabó Aladár*. A keresztyén hitterjesztés népszerű története. Ára kötve 3 K.

13. **A belmisszió hősei.** Írta *B. Pap István*. Ára kötve 3 K.

E hiterősítő és erkölcsnemesítő iratok sorába tartoznak még a Társaságnak következő szép kiadványai:

1. **Természeti törvény a szellemi világban.** Drummond H. után angolból fordította Csizmadia Lajos. Erőteljes hitvédő munka. Ára füzve 3 K.

2. **Van Isten.** Hastings után angolból fordította Csizmadia Lajos. Szép hiterősítő munka. Ára füzve 1 K 50 fill.

3. **A keresztyénség erkölestana.** Luthardt után németből fordította *Csiky* Lajos. Ára füzve 3 K.

4. **Török Pál élete.** Írta dr. Kiss Áron. A dunamelléki nagy püspök életrajza. Ára füzve 3 K.